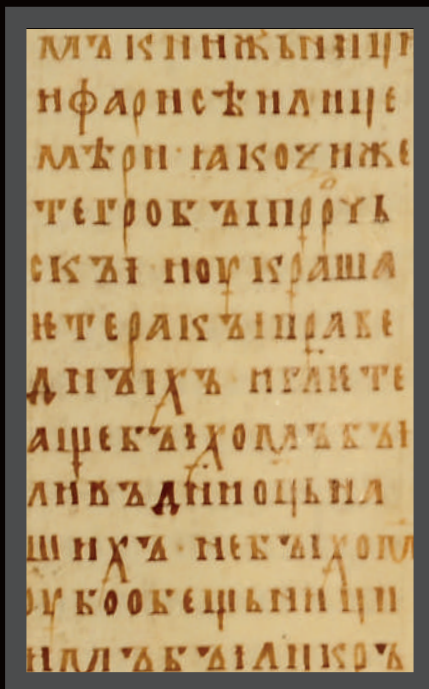

Joanna Getka
Viktor Moisiienko

Na początku było Słowo...

Od standardu mówionego
do normy literackiej
(Zarys genezy ukraińskiego
języka literackiego)

Na początku było Słowo...

Od standardu mówionego
do normy literackiej

(Zarys genezy ukraińskiego
języka literackiego)

Joanna Getka
Viktor Moisiienko

Na początku było Słowo...

Od standardu mówionego
do normy literackiej

(Zarys genezy ukraińskiego
języka literackiego)

Recenzenci

Marcin Kojder

Maria Skab

Redaktor prowadzący

Jakub Ozimek

Redakcja

Anna Chyckowska

Korekta

Krzyszyna Komorowska

Projekt okładki i stron tytułowych

Anna Gogolewska

Ilustracja na okładce

Pandekty Nikona Czarnogórcza (XIII w.)

Skład i łamanie

Dariusz Górski

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Warszawski i Wydział Lingwistyki Stosowanej
Uniwersytetu Warszawskiego

Publikacja na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 3.0 PL (CC BY 3.0 PL) (pełna treść
wzorca dostępna pod adresem: <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode>).

Joanna Getka, Uniwersytet Warszawski, ORCID: 0000-0001-5857-7257

Viktor Moisiienko, Żytomierski Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki, ORCID: 0000-0002-8420-1947

ISBN 978-83-235-6700-4 (druk)

ISBN 978-83-235-6701-1 (pdf online)

ISBN 978-83-235-6702-8 (e-pub)

ISBN 978-83-235-6703-5 (mobi)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7

e-mail: wuw@uw.edu.pl

księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Wydanie 1, Warszawa 2024

Druk i oprawa

Totem.com.pl

*Żołnierzom ukraińskim,
którym prawdę historyczno-kulturową przyszło
bronić nie argumentami naukowymi, ale bronią palną,
dedykujemy*

Spis treści

1. UWAGI WSTĘPNE	11
1.1. Zadania badawcze	15
1.2. Założenia badawcze	17
1.3. Źródła	22
2. W POSZUKIWANIU PRZYCZYN: ZARYS PROBLEMU W UJĘCIU KULTUROWYM	26
2.1. Diagnoza problemu i stan obecny	26
2.2. Nauka w służbie polityki: filologia jako narzędzie rosyjskiego imperializmu kulturowego	32
2.3. Analiza sytuacji lingwokulturowej Rusi w okresie powstania najdawniejszych zabytków piśmiennictwa	45
2.4. Próba wyjścia z impasu: propozycje metodologiczne	49
3. W POSZUKIWANIU „KLUCZA ZROZUMIENIA”: JĘZYK – NORMA – NORMA LITERACKA	56
3.1. Norma językowa i literacka w ujęciu synchronicznym i diachronicznym	56
3.2. Teksty w języku cerkiewnosłowiańskim jako źródło do badań nad początkami języka literackiego: kontekst rosyjski i ukraiński	64
4. W POSZUKIWANIU NORMY: CECHY JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO W NAJSTARSZYCH ZABYTKACH CERKIEWNOSŁOWIAŃSKICH REDAKCJI RUSKO-UKRAIŃSKIEJ	74
4.1. FONETYKA	76
4.1.1. ZAZNACZONE W ZABYTKACH CECHY FONETYCZNE, KTÓRE LEGŁY U PODSTAW UKRAIŃSKIEJ NORMY JĘZYKOWEJ	76
4.1.1.1. WOKALIZM	76
4.1.1.1.1. Pełnogłos	76
4.1.1.1.2. Drugi pełnogłos	80

4.1.1.1.3.	Nagłosowe ro-, lo- (po-, ло-) powstałe z dawnych *ort-, *olt-	82
4.1.1.1.4.	Przejawy ukraińskiego ikawizmu	83
4.1.1.1.5.	Spłynięcie dawnych *i – *y w jeden dźwięk i powstanie ukraińskiego [и]	94
4.1.1.1.6.	Odzwierciedlenie miękkości głosek tylnojęzykowych [k], [g], [h]	97
4.1.1.1.7.	Zapisy -ья-, -ье-, -ью- zamiast południowo-słowiańskich -иа-, -ие-, -ию-	99
4.1.1.1.8.	Labializacja [o] > [u].	101
4.1.1.1.9.	Zbliżenie artykulacji nieakcentowanych [e], [y]	103
4.1.1.1.10.	Przegłos [e] > [o].	105
4.1.1.1.11.	Wymiana [u] / [v]. Obecność niezgłosko-twórczego [u]	109
4.1.1.1.12.	Losy nagłosowego [i-]	112
4.1.1.2.	KONSONANTYZM	115
4.1.1.2.1.	Odzwierciedlenie faryngalizowanego [r(h)]	115
4.1.1.2.2.	Twardość / miękkość spółgłosek przedniojęzykowych przed historycznie półmiękkimi	116
4.1.1.2.3.	Zmiany w prasłowiańskich grupach spółgłoskowych pod wpływem [j]	119
4.1.1.2.4.	Odzwierciedlenie miękkości [c']	123
4.1.1.2.5.	Procesy asymilacyjno-dysymilacyjne	126
4.1.1.2.6.	Spółgłoski protetyczne	130
4.1.1.2.7.	Powstanie spółgłosek epentetycznych	131
4.1.1.2.8.	Uproszczenia grup spółgłoskowych	132
4.1.2.	ZJAWISKA FONETYCZNE ZAREJESTROWANE W XI–XIV WIEKU, BĘDĄCE OBECNIE CECHĄ WYBRANYCH DIALEKTÓW JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO	134
4.1.2.1.	WOKALIZM	134
4.1.2.1.1.	Realizacja dawnego *ě (jać)	134
4.1.2.1.2.	Zapisy ε w miejscu 'a po spółgłoskach miękkich	137
4.1.2.2.	KONSONANTYZM	138
4.1.2.2.1.	Odzwierciedlenie twardości etymologicznie miękkiego [r']	138
4.1.2.2.2.	Przejście [l] > [n]	139
4.1.2.2.3.	Metateza głosek [s] – [v].	139
4.1.3.	ZJAWISKA FONETYCZNE PIŚMIENICTWA RUSKO-UKRAIŃSKIEGO (XI–XIV WIEK), KTÓRE NIE ZAKORZENIŁY SIĘ W JĘZYKU UKRAIŃSKIM	140
4.1.3.1.	WOKALIZM	140
4.1.3.1.1.	Realizacja ъ, ь przed [j] ([ũ], [i])	140
4.1.3.1.2.	Realizacja *e	143
4.1.3.1.3.	Refleksy samogłoski zredukowanej w połączeniu ze spółgłoską płynną скърбь / скербь < (*skъrb-)	143
4.1.3.1.4.	Refleksy dawnych połączeń z samogłoskami zredukowanymi	145

4.1.3.1.5. Zapisy nagłosowego [ju-] w postaci оу zamiast ю	147
4.1.3.2. KONSONANTYZM	148
4.1.3.2.1. Odzwierciedlenia głosek [z], [g], [ž] na styku prefiksu i rdzenia	148
4.1.3.2.2. Cekanie	149
4.1.3.2.3. Mieszanie [z] – [ž]	150
4.2. MORFOLOGIA	151
4.2.1. CECHY MORFOLOGICZNE, KTÓRE LEGŁY U PODSTAW NORMY JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO	151
4.2.1.1. IMIENNE CZĘŚCI MOWY	151
4.2.1.1.1. Końcówki -ovi, -evi rzeczowników w Dat. sg.	151
4.2.1.1.2. Formy Vocativu rzeczowników	154
4.2.1.1.3. Fleksja -ѣ > i w Gen. sg. i Nom. = Acc. pl. rzeczowników z dawnymi tematami na jǎ-	156
4.2.1.1.4. Fleksja -ѣ w formach Loc. sg. oraz Nom. – Acc. pl. rzeczowników z dawnymi tematami na jǎ-	158
4.2.1.1.5. Wariantywność końcówek rzeczownikowych na zasadzie analogii międzydeklinadyjnych	159
4.2.1.1.6. Formy Gen. sg. żeńskiego przymiotników i zaimków	161
4.2.1.1.7. Stopień wyższy przymiotników: syntetyczne formy przymiotnikowe i przysłóvkowe	162
4.2.1.1.8. Formy superlativu wyrażone prefiksem пре-	163
4.2.1.1.9. Formy Dat. = Loc. sg. liczby pojedynczej zaimków osobowych i zaimka zwrotnego.	163
4.2.1.1.10. Wybrane formy zaimkowe.	165
4.2.1.1.11. Ściągnięte formy złożonej odmiany przymiotników, zaimków i imiesłowów.	166
4.2.1.1.12. Wybrane formy liczebnikowe	168
4.2.1.2. WERBALNE CZĘŚCI MOWY	169
4.2.1.2.1. Czasowniki z sufiksami -ova-, -uva-	169
4.2.1.2.2. Skrócone formy czasowników 2 os. sg. praes.	170
4.2.1.2.3. Formy 3 os. sg. i pl. praes.: końcówka -тъ czasowników w miejscu -тъ z protografów starobułgarskich	171
4.2.1.2.4. Formy 3 os. sg. – krótkie formy czasowników	173
4.2.1.2.5. Ewolucja form trybu rozkazującego 2 os. sg.	175
4.2.1.2.6. Tryb rozkazujący 1 os. pl.	176
4.2.1.2.7. Formy czasu przeszłego	177
4.2.1.2.8. Imiesłowy bierne	178
4.2.1.3. NIEODMIENNE CZĘŚCI MOWY	179
4.2.1.3.1. Formy przysłóvkowe pochodzące z żywego języka	179
4.2.1.3.2. Wykrzykniki	180
4.2.2. CECHY MORFOLOGICZNE ZABYTKÓW Z XI–XIV WIEKU, BĘDĄCE OBECNIE CECHĄ WYBRANYCH DIALEKTÓW JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO.	181

4.2.2.1. IMIENNE CZĘŚCI MOWY	181
4.2.2.1.1. Końcówki -ov (<*-ojo) w Loc. sg. rzeczowników i zaimków	181
4.2.2.1.2. Końcówka -ии rzeczowników -ĩ-tematowych w Gen. pl	182
4.2.2.1.3. Wybrane formy zaimkowe	183
4.2.2.1.4. Specyficzne formy zaimka 3. os. sg. fem.	183
4.2.2.2. WERBALNE CZĘŚCI MOWY	184
4.2.2.2.1. Infinitywny sufiks -чи	184
4.2.2.2.2. Postfiks -ся	185
4.2.2.2.3. Skrócone formy czasowników 3 os. sg. i pl.	186
4.2.3. ZJAWISKA MORFOLOGICZNE PIŚMIENICTWA RUSKO-UKRAIŃSKIEGO (XI–XIV WIEKU), KTÓRE NIE ZAKORZENIŁY SIĘ W JĘZYKU UKRAIŃSKIM	187
4.2.3.1. IMIENNE CZĘŚCI MOWY	187
4.2.3.1.1. Wybrane formy liczebnikowe	187
4.2.3.1.2. Formy zaimka котор-	187
4.2.3.1.3. Formy II os. sg. imperativu	188
4.3. LEKSYKA	189
4.3.1. ŹRÓDŁA ZACHOWANEJ LEKSYKI I JEJ REJESTRACJA	189
4.3.1.1. Epigrafy	190
4.3.1.2. Marginalia	192
4.3.1.2.1. Mechanizm tworzenia rosyjskich mitów leksykograficznych na bazie ukraińskich zabytków	193
4.3.1.3. Ukraińska leksyka w tekstach w języku cerkiewnosłowiańskim redakcji ukraińskiej	199
4.3.1.3.1. Leksemy z ukraińskich tekstów oryginalnych, nie ujętych dotąd w leksykonach języków słowiańskich	200
4.3.1.3.2. Wkład ruskich-ukraińskich skrybów w rozszerzenie wachlarza leksykalnego cerkiewnosłowiańszczyzny	202
4.3.2. Nazwy miesięcy	212
4.3.3. Adaptacja form imion własnych	213
5. ZAKOŃCZENIE	217
WYKORZYSTANE ZABYTKI	230
SŁOWNIKI, ENCYKLOPEDIE (i ich skróty)	234
BIBLIOGRAFIA	235
WYKAZ CECH JĘZYKOWYCH, KTÓRE STAŁY SIĘ NORMĄ JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO	243
ABSTRAKT	253

1. Uwagi wstępne

Biblijne „Na początku było słowo...” oddaje konstytutywną wartość języka dla życia wspólnoty ludzkiej. To właśnie dzięki słowu – a także pismu, piśmiennictwu – kształtowały się etnosy. Problematyka języka, jego pochodzenia, dawności łączy się bezpośrednio z podstawowymi kategoriami kulturowymi: tożsamością, procesami narodotwórczymi, w tym tzw. mitami założycielskimi, najważniejszymi dla każdego narodu.

Problem glottogenezy wschodniosłowiańskich narodowych systemów językowych i języków literackich definiowany był przez długi czas w ramach dominującego w slawistyce poglądu uczonych, którzy bardziej lub mniej świadomie legitymizowali geopolityczną ideę „starszego brata” (narodu rosyjskiego) i dwóch „młodszych braci” (narodów białoruskiego i ukraińskiego), zapoczątkowaną przez rosyjskie władze carskie i przejętą przez sowieckich ideologów. Obecnie, ponad 30 lat po rozpadzie Związku Sowieckiego i odzyskaniu niepodległości przez Białoruś i Ukrainę, problem interpretacji faktów lingwokulturowych pozostaje otwarty i wymaga ponownej analizy. Przedłożona Czytelnikowi monografia stanowi naukowy głos w dyskusji na temat genezy wschodniosłowiańskich języków narodowych i literackich.

Ze względu na złożoność podjętej problematyki koncentrować się tu będziemy na początkach języka ukraińskiego, wychodzimy bowiem z założenia, że w slawistyce współczesnej, pozostającej wciąż pod silnym wpływem ustaleń nauki rosyjskiej i sowieckiej, brakuje perspektywy szerszej, łamiącej ustalone, a nie zawsze prawdziwe sądy. Chcemy w ten sposób rozpocząć międzynarodowy dialog naukowy na temat dogmatów slawistycznych. Niniejsza monografia jest w tym ujęciu modelowa – to efekt dyskusji naukowej dwójki badaczy, z Polski i Ukrainy, co z założenia wymaga otwartości na odmienne spojrzenia oraz gotowości do reinterpretacji własnych opinii.

Na wstępie pragniemy zauważyć, że idea istnienia trzech odrębnych języków od momentu wyodrębnienia się grupy wschodniosłowiańskiej nie jest nowa. Istniejące od dawna hipotezy historyków języka, m.in. Stepana Smal-Stockiego, Ołeksandra Kolessy, Iwana Ohijenki, Pantelejmona Kowalowa, Jurija Szewelowa¹, miały jednak (ze względu na czas lub miejsce ich upublicznienia, np. tuż przed ogłoszeniem powstania ZSRS lub na emigracji) niewielki wpływ na obalenie aksjomatu o jednej staroruskiej kolebce kulturowej, a w związku z tym i wspólnym języku „staroruskim” dla trzech odrębnych przecież ludów wschodniosłowiańskich Rusi X–XIII wieku. W efekcie w nauce i w przestrzeni publicznej nadal panuje opinia, że na Rusi przynajmniej do XIV wieku wschodni Słowianie mieli wspólny język – „staroruski”². Należy podkreślić, że w ciągu ostatnich dziesięcioleci teza

¹ С. Смал-Стоцький, *Розвиток поглядів на сем'ю словянських мов і їх взаїмне споріднення*, wyd. 2 uzup., Praga 1927, s. 40, 45, 90; О. Колесса, *Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23 жовтня 1921*, Praga 1924, s. 4; І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, Київ 1995, s. 55–65; П. Ковалів, *Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами*, [w:] „Записки Наукового Товариства імени Шевченка”, t. CLXVIII, *Збірник філологічної секції*, t. 29, red. К. Кисілевський, New York–Paris–Sidney–Toronto 1958, s. 212–213; Ю. Шевельов, *Між праслов'янською і російською*, „Київська старовина” № 6/2001, s. 2–19; idem, *Історична фонологія української мови*, Харків 2002, s. 54–55.

² В. Иванов, *Древнерусский язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, s. 143; *Большой энциклопедический словарь*, red. А. Прохоров, Москва 1997, s. 375; Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, [w:] *Языки мира: Славянские языки*, red. А. Молдован et al., Москва 2005, s. 418; В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, [w:] *Языки мира. Славянские языки*, ibidem, s. 448; В. Крысько, *Древнерусский язык*, artykuł dostępny na stronie e-encyklopedii: <https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2631460>; О. Жолобов, *Древнерусская грамматика: простые претериты и praesens historikum*, Казань 2017, s. 5. Anatolij Turyłow trwanie „staroruskiej” tradycji piśmienniczej datuje aż do XVI wieku, sugerując, że dopiero od drugiej połowy XIV wieku można mówić o jej dwóch wariantach – wielkorusyjskim (moskiewskim) i ukraińsko-białoruskim: „Staroruską [starorosyjską] kulturę książki XI–XVI wieku (w kontekście ostatniego półtora wieku powinniśmy już mówić o jej dwóch odmianach – wielkorusyjskiej («moskiewskiej») i ukraińsko-białoruskiej) na tle tradycji piśmienniczo-literackiej innych krajów słowiańskich można określić jako kulturę-strażniczkę lub kulturę-kontynuatorkę”; „Древнерусская книжная культура XI—XVI вв. (для последних полутора столетий следует говорить уже о двух ее вариантах – великорусском («московском») и украинско-белорусском) при сопоставлении с книжно-литературной традицией других славянских стран вполне может быть охарактеризована как культура-хранительница или культура-наследница”, zob. А. Турилов, *Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики*, Москва 2012, s. 192. W mediowistyce rosyjskiej inne poglądy na to zagadnienie pozostają poza nurtem rosyjskiego językoznawstwa historycznego: „Jednego powszechnego i uniwersalnego języka potocznego na Rusi Kijowskiej w X–XII w. nie było; nie mogło być więc jednego języka pisanego. Świadczą o tym próby odzwierciedlenia mowy potocznej, odnalezione w zabytkach piśmiennictwa różnych regionów i gatunków (kroniki, listy, tłumaczenia, akty dyplomatyczne itp.)”; „Единого и общенародного разговорного языка в Киевской Руси X–XII вв. не было, как не было и единого письменного языка, да и не могло

ta została już obalona przez slawistów, którzy kontynuowali myśl naukową Smal-Stockiego, Kolessy, Ohijenki, Kowalowa czy Szewelowa. Dowodzili oni początków istnienia języków narodowych od rozpadu prasłowiańskiej wspólnoty językowej na przykładach języków ukraińskiego³ i białoruskiego⁴ czy idiomu nowogrodzkiego⁵. Nie znaleźliśmy opartej na oryginalnych źródłach pisanych naukowej argumentacji dotyczącej istnienia języka rosyjskiego po rozpadzie wspólnoty prasłowiańskiej, co tłumaczymy brakiem źródeł pisanych powstałych w najdawniejszym okresie (XI–XII wiek) na terytoriach, na których uformowała się później państwowość moskiewska (Księstwo Moskiewskie).

Naukowe dowody okazują się jednak niewystarczające wobec siły oddziaływania ideologemów promowanych i wspieranych przez władze rosyjskie finansowo i organizacyjnie. Warto wspomnieć, że intensyfikacja tych działań nastąpiła w końcu pierwsze dziesięciolecie XXI wieku: w 2008 roku (rok po utworzeniu Fundacji „Russkij Mir”) powołano, mającą gwarantować „poprawną” interpretację trudnych kart dziejów Rosji, Komisję przy Prezydencie FR do Przeciwdziałania Falsyfikacji Historii na czele z Siergiejem Naryszkinem, ówczesnym szefem Administracji Prezydenckiej, wywodzącym się z wywiadu KGB; w 2012 roku powołano Rosyjskie Towarzystwo Historyczne (RTH) i Rosyjskie Wojskowe Towarzystwo Historyczne (RWTH), których działalność kontynuowała prace Komisji⁶.

быть. Об этом прямо свидетельствуют те отражения разговорной речи, какие извлекаются из памятников письменности разных уделов и разных жанров (летописей, грамот, переводов, дипломатических актов и т. д.).” zob. Б. Ларин, *История русского языка и общее языкознание (Избранные работы)*, Москва 1977, s. 168.

³ О. Горбач, *Гене́за української мови та її становище серед інших слов'янських*, [w:] *Історія української мови. Хрестоматія*, оргас. С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, Київ 1996, s. 206–225; Ю. Шевельов, *Чому общерусский язык, а не виборуська мова*, [w:] idem, *Вибрані праці*, t. 1: *Мовознавство*, Київ 2009, s. 392–393; О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри*, Дніпропетровськ 1998, s. 284; В. Німчук, *Походження української мови*, [w:] *Етнічна та етнокультурна історія України у 3-х томах*, t. I, cz. 2, red. В. Баран, et al., Київ 2005, s. 440–448; К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, „Український тиждень” № 39 з 20.09–4.10.2012, s. 62; С. Николаев, О. Тер-Аванесова, М. Толстая, *Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе*, [w:] *Славянское языкознание, XV Международный съезд славистов, Доклады российской делегации*, Минск 2013, s. 117; Г. Півторак, *Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі*, [w:] *Український глотогенез: матеріали Міжнародної наукової конференції*, Житомир 2015, s. 15–17.

⁴ П. Вэкслер, *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004, s. 80–81; Г. Півторак, *Вытокі беларускай мовы: новая канцэпцыя*, [w:] idem, *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, s. 320–324.

⁵ А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, wyd. 2, Москва 2004, s. 7–8.

⁶ Do zadań Komisji należało nie tylko prostowanie rosyjskich i zagranicznych publikacji niezgodnych z oficjalną rosyjską narracją historycznokulturową, ale też „zachęcanie” historyków do podejmowania badań nad wątkami pożądanymi z punktu widzenia władz, ponadto finansowanie tych badań

Uwieńczeniem misji RTH było przygotowanie pierwszej „koncepcji nowego dydaktyczno-metodycznego kompleksu historii ojczyste” – tj. wytycznej do ujednolicenia przekazu w podręcznikach i publikacjach historycznych. Egzemplifikacją jej też dotyczących genezy narodów i kultur białoruskiej, rosyjskiej i ukraińskiej jest wpisujący się w tę koncepcję głośny artykuł *O jedności historycznej Rosjan i Ukraińców (Об историческом единстве русских и украинцев)*⁷.

W efekcie, mimo nagromadzenia dowodów naukowych o odrębnym rozwoju trzech kultur wschodniosłowiańskich, obecnie wciąż powszechnie używany jest lingwonomiczny termin *język staroruski – Old Russian* na określenie języka powszechnego / wspólnego dla Słowian wschodnich z okresu X–XV wieku. Pojawia się w opracowaniach encyklopedycznych, w tym tak opiniotwórczych jak *Encyclopaedia Britannica*⁸, jest też oznaczony odrębnym kodem (ISO 639-3) w klasyfikacji języków świata (SIL International⁹), jest w końcu przedmiotem badań naukowych, metod badawczych i dydaktycznych, i to nie tylko w Rosji, lecz też w Polsce i w całym regionie Europy Środkowo-Wschodniej, a także w krajach Europy Zachodniej i Stanach Zjednoczonych¹⁰.

Mimo iż obalenie rosyjskiego mitu o wspólnym etapie glottogenezy wschodniosłowiańskiej jest coraz bardziej popularyzowane przez językoznawców, i to nie tylko z Ukrainy, ale i z innych krajów¹¹, to geneza standardów / języków literackich ukraińskiego i białoruskiego (a idąc tym tropem – także rosyjskiego) nadal pozostaje niejasna. Co więcej, nawet jeśli niektórzy slawiści są skłonni przyznać, iż nie było jednego wspólnego dla wszystkich Słowian wschodnich języka „staroruskiego”, to niepodważonymi w zasadzie pozostają ustalenia związane z rolą języka starocerkiewnosłowiańskiego i późniejszego cerkiewnosłowiańskiego jako

oraz publikacji. Por. J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2023, s. 45 i nast.; por. też: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, Warszawa 2022, s. 15–45, s. 19 i nast.

⁷ *Статья Владимира Путина: „Об историческом единстве русских и украинцев”*, 12.07.2021, kremlin.ru, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>.

⁸ Por. hasło „Old Russian Language” w e-encyklopedii: <https://www.britannica.com/topic/Old-Russian>.

⁹ Zob. oznaczenie na SIL International, <https://iso639-3.sil.org/code/orv>.

¹⁰ Por. m.in. T.B. Krause, J. Slocum, *Old Russian Online. Series Introduction*, Linguistics Research Center, artykuł na stronie <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/oruol>; por. też: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty...*, op. cit., s. 15–45, s. 24, przyp. 27.

¹¹ A. Fałowski, *Język ukraiński*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowska, E. Szczepańska, przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 128–129; M. Мозер, *Історія української мови*, Київ 2018, s. 6–11.

jednego wspólnego języka piśmiennictwa Rusi, analogicznie do łaciny na obszarze Slavii Occidentalis.

W sytuacji trwającej już 10 lat agresji rosyjskiej wobec Ukrainy, w tym ponad dwa lata w formie wojny na pełną skalę, **obowiązkiem naukowców jest rozbrajanie ideologizowanej narracji kulturowej, która – jak pokazuje historia najnowsza – poprzedza i wspiera działania militarne**. Celem niniejszego tekstu jest więc rzetelna, bo oparta bezpośrednio na źródłach literackich, a nie interpretacjach, analiza tekstów najstarszych, dokładnie zlokalizowanych i datowanych zabytków piśmiennictwa powstałych w skryptoriach ruskich (tj. w Kijowie, na ziemi halickiej i na Wołyniu) pod kątem wyodrębnienia w nich ukraińskich cech językowych. Dzięki dostępności do źródeł (pojawienie się wydań faksymilowych, zdigitalizowanych kopii najdawniejszych tekstów z XI–XII wieku, otwarcia archiwów do pracy z oryginałami) możliwa jest rewizja dawnych ustaleń i obalenie powtarzanych przez lata i dalekich od prawdy sądów.

Celem niniejszej pracy nie jest opisanie po raz kolejny systemu języka ukraińskiego i sposobów odzwierciedlenia na piśmie żywego języka w najstarszym okresie funkcjonowania piśmiennictwa ukraińskiego. Niniejsza monografia ma za zadanie uzupełnić aktualny stan badań o materiały nieopisane, nieznanne, a więc niebrane pod uwagę przy omawianiu procesu rozwoju normy literackiego języka ukraińskiego. Celem pracy jest zatem zmiana istniejących paradygmatów naukowych w oparciu o nowe, nieuwzględniane dotąd źródła i przykłady.

1.1. Zadania badawcze

I. W najszerszym kontekście naszym podstawowym zadaniem jest weryfikacja dominujących w językoznawstwie historycznym tez o:

1) istnieniu przed XIV wiekiem jednego pisanego „języka staroruskiego” jako wspólnego, zunifikowanego i używanego przez wszystkich wschodnich Słowian;

2) istnieniu przed XIV wiekiem jednej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego.

II. Dokładna analiza dotychczas nieopisanych zabytków oraz nowe odczytanie rękopisów, które były przedmiotem wcześniejszych badań językowych, pozwalają sformułować tezę, że **już najdawniejsi pisarze dążyli do odzwierciedlenia lokalnej wymowy**. Jeśli takich starań (nawet gdy na pierwszy rzut oka wydają się być błędami) jest wiele, to należy rozumieć je jako próby świadomego wprowadzania uzusu do tekstu, a następnie tworzenia normy. W związku z tym nasze badanie prowadzi będzie do weryfikacji postawionych przez nas nowych tez badawczych:

1) **już od XI wieku można mówić o rozwoju rusko-ukraińskiego (dawno-ukraińskiego) piśmiennictwa / języka literackiego**, który dał podwaliny pod

współczesny ukraiński język literacki, a także o rozwoju w tym czasie piśmiennictwa / języka literackiego rusko-nowogrodzkiego. Tradycja piśmiennictwa Republiki Nowogrodzkiej została jednak zahamowana i zniszczona przez ekspansję moskiewską;

2) **już od XI wieku formowały się dwie tradycje (redakcje) języka cerkiewnosłowiańskiego**: na początku południoworuska (ukraińska) i następnie – charakteryzująca się również licznymi jaskrawymi cechami południoworuskimi – północnoruska (nowogrodzka).

Zgodnie z tak ujętymi zadaniami monografii szczegółowej analizie i omówieniu podlegać będą te zjawiska językowe z tekstów cerkiewnosłowiańskich XI–XII wieku, które z czasem stały się normą języka ukraińskiego. Osobno charakteryzujemy cechy, które wprawdzie występowały w pisarstwie ukraińskim w późniejszym okresie jego rozwoju (do XV stulecia), ale z różnych przyczyn nie stały się normą współczesnego ukraińskiego języka literackiego.

Warto podkreślić, że analizowane tu elementy tekstów cerkiewnosłowiańskich uzupełniają i potwierdzają cechy językowe poświadczane przez zarówno znane wcześniej, jak i niedawno odkryte inskrypcje na ścianach ukraińskich cerkwi (w tym najbardziej znanego soboru św. Zofii w Kijowie), napisy na różnych przedmiotach, na marginesach kart ksiąg itp. Analiza tych inskrypcji powinna stać się przedmiotem odrębnego opracowania. W naszym badaniu będziemy je uwzględniać jedynie kontekstowo.

W efekcie celem niniejszego opracowania jest weryfikacja tezy o ciągłości rozwoju standardu / literackiego języka ukraińskiego, poczynając od pierwszych prób stworzenia normy w XI wieku, do współczesnej, prawnie przyjętej normy ukraińskiego języka. Warto wspomnieć, że opisanie złożonego i długotrwałego procesu kształtowania się tej normy (od XV wieku do pojawienia się *Eneidy* Iwana Kotlarewskiego) będzie kolejnym celem naszej współpracy.

Mimo że przedmiotem tej analizy jest ukraiński język literacki i jego historia, to jednak – dla zrozumienia stopnia złożoności problemu – konieczne jest uwzględnienie aktualnego stanu badań nad rozwojem wschodniosłowiańskich języków literackich i tradycji literackich. Tylko takie podejście pozwoli ustalić przyczynę nieporozumień związanych z periodyzacją zarówno tzw. literackiego, jak i potocznego języka ukraińskiego między badaczami różnych epok i ośrodków. Niezbędne jest też udzielenie odpowiedzi na pytania:

- 1) Czy tak naprawdę jest język literacki?
- 2) Na czym polega różnica w podejściach badawczych do zdefiniowania (charakterystyki) języka literackiego obecnie i w przeszłości?
- 3) Od jakiego momentu można mówić o powstaniu języka literackiego?

1.2. Założenia badawcze

Zaproponowana w niniejszej monografii analiza opiera się na wielu założeniach badawczych. Nie są one nowe – zostały już uargumentowane w nauce przez historyków, filologów, kulturoznawców i przedstawicieli innych nauk humanistycznych i społecznych. Ich przypomnienie i zebranie w jednym miejscu stanowi punkt wyjścia do badania, ma także na celu uwrażliwienie czytelników na zakorzenione w slawistyce, bezkrytycznie przyjmowane interpretacje dotyczące dawnego etapu rozwoju kultur narodów wschodniosłowiańskich.

I. Do ziem ruskich – Rusi – pierwotnie zaliczano Kijowszczyznę, Perejasławszczyznę, Siewierszczyznę (Mała Ruś). W późniejszym okresie w wyniku ekspansji książąt kijowskich na północ i wschód, wskutek podbojów i ugód, do Rusi przyłączono również inne ziemie zamieszkiwane przez Słowian: a) Drewlan, Dulebów (Wołynian), Uliczów, Tywerców, Białych Chorwatów (zamieszkujących tereny należące obecnie do Ukrainy); b) Dregowiczy, Krywiczy (zamieszkujących tereny należące obecnie do Białorusi), Słowien (Słowienie, Słowianie Ilmeńscy) (zamieszkujących tereny w okolicach Nowogrodu i Pskowa). Ziemia zaleska / ziemia włodzimiersko-suzdalska (z Rostowem) została przyłączona jako ostatnia, a Słowianie (Radymicze, Wiatycze / Węcicze) stanowili niewielki procent jej mieszkańców. Autochtonicznymi narodowościami Zalesia były plemiona ugrofińskie: Merianie, Muromcy, Meszczera i – w mniejszym stopniu – Bałtowie: Galindowie Wschodni. **W ten sposób, na skutek układów politycznych i podbojów książąt kijowskich ziem na północ i wschód, powstało Państwo Ruskie (Ruś Kijowska).**

Warto zarazem wspomnieć, że wspomniana wyżej niesłowiańska ludność Zalesia została skolonizowana i zruszczona, a następnie wraz ze wzrostem znaczenia Księstwa Moskiewskiego nadano jej wielonarodowym przedstawicielom zbiorczą nazwę Moskowici (mieszkańcy Moskowii), która to nazwa utrwaliła się na wiele wieków.

II. Termin „Mała Ruś” był pierwotnie etnonimem własnym, ukraińskim, i służył na określenie Księstwa Halicko-Wołyńskiego – przy jego użyciu nominowano metropolitę i książąt tych ziem¹². Etonim „Mała Ruś”, będący kalką z greckiego (*Mikrá Rhōssía* – Μικρά Ῥωσία), był zaś określeniem stosowanym przez książąt kijowskich dla rozróżnienia administracji świeckiej i religijnej. Ruś Mała (metropolia powstała w 1303 roku) pokrywała się z ziemiami Księstwa

¹² O. Русина, *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998, s. 26; С. Плохий, *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності*, Харків 2022, s. 93.

Halicko-Wołyńskiego. Na Rusi Małej znajdowało się 6 eparchii, a na Rusi Wielkiej – 13, włączając w to kijowską i włodzimierską¹³. Z czasem określenie to zaczęło być używane również w odniesieniu do struktury świeckiej: tytuł *Dux totius Russiae minoris* przyjął w 1335 roku książę Halicko-Wołyński Bolesław Jerzy II¹⁴, tytułem *Xiążę całej Rusi mniejszej* posługiwał się on w kontaktach z Zakonem Krzyżackim¹⁵. Pierwotnie więc terminy Mała Ruś – Wielka Ruś należy łączyć z rozwojem struktury kościelnej. Zostały one następnie zinstrumentalizowane przez władców moskiewskich i utraciły swe pierwotne znaczenie. Na poziomie słowotwórczym za podstawę wzięto nazwy mieszkańców tych ziem: Małorusów i Wielkorusów, jednak nie łączyły się już one ze strukturą kościelną, lecz z państwową. Terminy te zaczęto stosować dla określenia składowych ziem Carstwa i Imperium Rosyjskiego. Nazwy Wielkorusja z centrum w Moskwie, Małorusja i Ruś Biała (Zachodnia Rosja) uzasadniały imperialne plany carów i dawały ideologiczną podstawę do twierdzeń o istnieniu jednego ogólnorosyjskiego (trójjedynego) narodu złożonego z Rosjan („Wielkorusów”), Ukraińców („Małorusów”) i Białorusinów („Zachodniorusów”), w którym Rosjanie mają wypełnić rolę szczególną („wielką”). Teorie te pod różnymi postaciami („Moskwa – Trzeci Rzym”, słowianofilstwo, prawosławny bolszewizm, euroazjatyzm, rosyjski świat – ruski mir) wracają cyklicznie w momentach zwrotnych, otwierając na nowo pola do dyskusji nad kategoriami wartości, czyli stając się argumentem na rzecz działań militarnych.

III. Ziemie Księstwa Moskiewskiego, które należy uważać za kolebkę Rosji, od początku jego istnienia (1213) obejmowały nie „odwieczną” Ruś, ile jej część: ziemię włodzimiersko-suzdalską, która w dodatku nie była kluczową z punktu widzenia administracji i kultury Rusi. Analityk Janusz Bugajski, współpracownik Fundacji Jamestown, think tanku z Waszyngtonu, charakteryzuje je następująco:

Moskwa była ledwie małą wioską targową na peryferiach konfederacji z centrum w Kijowie. Ludzie Rusi nie byli przodkami Moskowitów, a Ruś Kijowska nie ewoluowała w państwość rosyjską¹⁶.

¹³ Б. Кравців, *Мала Русь*, [w:] *Енциклопедія українознавства. Словникова частина* (ЕУ-II), red. В. Кубійович, t. 4, Париж–Нью-Йорк 1962, s. 1447 – zob. <http://izbornyk.org.ua/encycl/euui108.htm>.

¹⁴ А.Я. Ефименко, *История украинского народа*, Київ 1990, s. 87.

¹⁵ I. Chodyncki, *Historia stołecznego królestwa Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów teraźniejszych*, Lwów 1829, s. 22.

¹⁶ Tłum. własne J.G., W.M. cytatu: „Москва була заледве маленькою торговельною заставою на периферії конфедерації з центром у Києві. Люди Русі не були прашчурами московитів,

Wraz z najazdem imperium mongolskiego, raptem kilkadziesiąt lat po jego powstaniu, terytoria Księstwa Moskiewskiego zostały podporządkowane Złotej Ordzie, co wytworzyło odrębny typ władzy politycznej, łączącej pierwiastki rodzime i mongolskie, wynikające z doświadczenia poddaństwa: samowola opresyjnego państwa, stosowanie przemocy, przeświadczenie o konieczności bezwzględного posłuszeństwa państwu, które odbiera wszystko, nie dając poddanym nic w zamian¹⁷. Ma to odzwierciedlenie w języku, do którego weszło wiele słów świadczących o opresyjności: kabała (w znaczeniu ‘niewola’), nahajka (w znaczeniu ‘bat’), kajdany itp. Ruś Litewska (z Kijowem) i Halicko-Wołyńska uniknęły tego losu. W wyniku najazdów mongolskich na znaczeniu straciła jednak stolica Rusi – Kijów. Miasto po heroicznej walce 6 grudnia 1240 roku zostało zajęte, spalone i niemal zrównane z ziemią. Przejęcie schedy politycznej po Kijowie szybko ogłosiły ziemie północne, mniej zdevastowane przez najazdy mongolskie wskutek dość słabego oporu stawianego najeźdźcom. Wkrótce po zniszczeniu Kijowa siedzibę metropolity przeniesiono najpierw do Włodzimierza nad Kłazmą, a potem do Moskwy (1326)¹⁸. Już na początku XIV wieku władcy znajdujących się pod panowaniem mongolskim ziem włodzimierskiej i moskiewskiej zaczęli stosować tytuł *wielki książę Wszechrusi* (Michał III Jarosławicz, Iwan I Kalita, Siemion Dumny i Wasyl I Dymitrowicz), a od połowy XV wieku tytuł *hospodara Wszechrusi* (książęta moskiewscy: Dymitr Szemiaka, Wasyl II Ślepy, Iwan III Srogi i Wasyl III)¹⁹, choć władali oni tylko północno-wschodnimi ziemiami ruskimi podległymi Mongołom.

Trwająca otwarta wojna Rosji przeciw Ukrainie w perspektywie naukowo-histerycznej jest więc wojną o spuściznę i prawo do dziedzictwa kulturowego. Kremlowscy ideolodzy stoją bowiem przed wyborem: czy uznać Ukrainę za niezależne państwo, z odrębną historią i kulturą, co pociągnie za sobą konieczność uznania tradycji Rusi Kijowskiej, Państwa Kijowskiego za jej dziedzictwo, a tym samym uznać początki Rosji w tradycji Księstwa Włodzimiersko-Suzdalskiego (ziemia zaleska), czy też – powołując się na historyczne prawo Rosji do południowych ziem Rusi Kijowskiej – uzasadniać ich inkorporację. Abstrahując od fałszywości tego założenia (bo wraz z inkorporacją ziem najeźdźca nie staje się dziedzicem jej tradycji), należy zauważyć, że Rosja wybrała drugie rozwiązanie. Agresja militarna miała zarazem powstrzymać rozwijającą się dyskusję naukową na ten temat.

a Київська Русь не еволюціонувала в російську сутність”. Zob. Я. Бугайський, *Неспроможна держава. Інструкція з розшифрування Росії*, Київ 2022 (lub J. Bugajski, *Failed State. A Guide to Russia's Pupture*, Washington 2022), s. 55.

¹⁷ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 2006, s. 58.

¹⁸ L. Podhorodecki, *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2014, s. 51–53.

¹⁹ А.Б. Лакиер, *История титула государей России*, „Журнал Министерства народного просвещения” № 10–12(56)/1847, s. 81–156, s. 107.

IV. Etonimy i lingwonimy „ruski”, „Rusin” aż do XVIII wieku miały semantyczny związek z Rusią, nie były stosowane w historiografii obcej dla określenia Księstwa Moskiewskiego²⁰; dla jego charakterystyki funkcjonowały odrębne etnonimy: *Magnus Ducatus Moscuensis*, *Moscovia* lub *Muscovia*²¹.

Toponim „Rosja” jest pochodzenia greckiego (gr. Ῥωσσία – Rhōssía), zbudowany jest zgodnie z zasadami słowotwórstwa greckiego, które nazwy państw tworzy przez dodanie sufiksu -ia (np. Syria, Awaria), w odróżnieniu od dawnej tradycji słowiańskiej, w której niezależne organizmy administracyjne charakteryzowano nazwami złożonymi z przymiotnika w połączeniu rzeczownikiem „ziemia” (ЗЕМЛЯ): np. polska (ziemia), hrvatska (ziemia) czy właśnie: Роуська Земля (ruska ziemia), które to określenie występuje już w 862 roku w Kronice Nestora. Nazwa ta stosowana jest konsekwentnie w odniesieniu do Rusi (por. zapisy w *Powieści lat minionych* w odniesieniu do lat 911 czy 1110)²². Jednocześnie wskazaną nazwę własną spotykamy w źródłach greckich tylko w charakterze wyjątku. Na określenie Państwa Moskiewskiego stosowano obie nazwy, własną i grecką, a więc: Ruś i Rosja. **Wraz z postępem rosyjskiego imperializmu politycznego i kulturowego** – a zwieńczenie jego pierwszego etapu symbolicznie wyznacza data 1547 roku, tj. rok koronacji Iwana IV (Groźnego) na „cara Wszechrusi”, a tym samym powstania Carstwa Rosyjskiego (Moskiewskiego), w oparciu o fałszywą homonimię znaczenia toponimu „Rosja” – **rozpoczął się proces przejmowania przez Carstwo Rosyjskie spuścizny Rusi Kijowskiej**, o czym szerzej piszemy w dalszej części niniejszej książki.

V. Poczynając od Piotra I, który wcielał w życie ideę ogólnorosyjską / wszechrosyjską, poprzez rządy Katarzyny II i kolejne trzy wieki proces ten nabrał tempa: **Rosja przyjęła obcą (ukraińską, białoruską, a także nowogrodzką) historię, kulturę i język jako własną**. Służył temu m.in. stworzony w XIX wieku w murach Rosyjskiej Imperatorskiej Akademii Nauk na fali rozwoju słowiańskiego językoznawstwa historyczno-porównawczego²³ koncept „staroruskiej / ogólnoruskiej wspólnoty kulturowej” i „języka staroruskiego” na określenie jednego

²⁰ В. Мойсієнко, *Кого називали «людьми руськими» на Русі та на пострусських геополітичних утвореннях? (До історії вживання народоназви та мовоназви «руський» в українстиці, білорусистиці та русистиці)*, „Мовознавство” № 4/2016, s. 32–35; І. Фаріон, *Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива*, Львів 2015, s. 188–200.

²¹ Zob. hasło „Grand Principality of Moscow” w e-encyklopedii: <https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow>.

²² А. Соловьёв, *Византийское имя России*, „Византийский временник” № 12/1957, s. 134–155, s. 136.

²³ Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., s. 419.

języka literackiego i pisanego Rusi XI–XIV wieku, z którego – zgodnie z tym ujęciem – później rozwinęły się trzy języki słowiańskie: rosyjski, białoruski i ukraiński. Przyjęcie tej fałszywej perspektywy doprowadziło do tego, że opis najstarszego okresu rozwoju kultur wschodniosłowiańskich (XI–XIV wiek), dzieje „języka, literatury i kultury staroruskiej”, zbudowany jest na przekłamaniu – opiera się głównie na zabytkach piśmiennictwa, malarstwa i architektury z ziem dawnej Rusi Małej i Rusi Wielkiej, spuścizna których należy w największym stopniu do dzisiejszych Ukraińców i Białorusinów, a tylko w niewielkim ułamku do Rosjan. Oznacza to, że najstarsze pisane fakty dotyczące języka rosyjskiego (z XI–XII wieku) badacze tego języka przedstawiają na podstawie ukraińskich zabytków z licznymi cechami dialektu Polan, Uliczów, Siewierzanów, Drewlan, Dulebów, które legły u podstaw normy języka ukraińskiego.

VI. Od XI wieku na obszarze Rusi krążyły teksty w języku cerkiewnosłowiańskim. Występujące w nich cechy wspólne pozwoliły naukowcom na wyodrębnienie lokalnych redakcji (tradycji), m.in. południowo-ruskiej (ukraińskiej) i północno-ruskiej (nowogrodzko-pskowskiej). Co ważne, miejsce powstania tekstu nie zawsze jest zgodne z miejscem jego odnalezienia, należy zatem ściśle odróżniać zabytki oryginalne dla danego centrum kulturowego od tych, które zostały do niego przywiezione. Tymczasem przyjęte w slawistyce umowne nazewnictwo najdawniejszych zabytków piśmiennictwa od miejsca ich odnalezienia, np. Ewangeliarz Archangielski, Ewangeliarz Orszański czy Ewangeliarz Turowski, zaciera ich genezę związaną ze skryptoriami kijowskimi; schematy nominacyjne prowadzą do uproszczeń, a te są budulcem kolejnych mitów naukowych, dotyczących spuścizny kulturowej narodów wschodniosłowiańskich. Mity te są zaś wykorzystywane w celach politycznych – służą jako narzędzie imperializmu kulturowego. Doprowadziło to do sytuacji, w której – **mimo braków materiałów źródłowych z tego okresu – wydzielono również redakcję rosyjską, tj. najstarsze piśmiennictwo rosyjskie**. Stworzono nawet antologie, które ilustrują tę „redakcję” tekstami z ziem Południowej Rusi, w tym Kijowszczyzny²⁴.

VII. **Podstawą ukraińskiego i białoruskiego języka literackiego stały się odpowiednio lokalny dialekt środkowo-naddnieprzański i dialekty środkowo-białoruskie. Podstawą rosyjskiego języka literackiego stał się w mniejszym lub większym stopniu dostosowany do potrzeb ludowej obrazowości język cerkiewnosłowiański.** Początki opracowywania naukowego, a zarazem początki

²⁴ Н. Толстой, *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз. Лекции лауреатов Демидовской премии (1993–2004): 1994 год*, Екатеринбург 2006, s. 72–87, 74.

tworzenia standardu języka rosyjskiego należy sytuować w XVIII wieku i wiązać z pracami Michaiła Łomonosowa, „ojca” teorii trzech stylów (*Słowo o przydatności ksiąg cerkiewnych w języku rosyjskim*, 1758), autora *Gramatyki rosyjskiej* (1755), w której język cerkiewnosłowiański uznał za środek wyrazu artystycznego. Warto podkreślić, że do tego czasu (tj. w końcu XVII, na początku XVIII wieku) wyraźnie zaznaczała się dominacja kultury Kijowa nad Moskwą, co przejawiało się w kolejnych tzw. trzech falach wpływów południowosłowiańskich. Nakazanie Synodowi korekt ksiąg cerkiewnych przez Piotra I miało na celu „wyczcyszczenie” ich z naleciałości mających charakter zjawisk języka ukraińskiego.

VIII. Język pisany, język literacki, standard oraz język mówiony danego narodu to dwa osobne zagadnienia naukowe. Świadomie i konsekwentnie różnicujemy terminy „historia języka” – jako historia rozwoju zaspakajania potrzeb komunikacyjnych osób posługujących się tym językiem – oraz „historia języka literackiego” – jako historii kolejnych pisanych utrwałenia zjawisk językowych, które z biegiem czasu stały się normą określonego języka²⁵. Zdecydowanie odrzucamy podejście proponowane w językoznawstwie sowieckim, w którym badanie historii języka literackiego sprowadzało się w rzeczywistości do badania historii rozwoju stylów literackich, czyli stylistyki historycznej. Obowiązkowym elementem studiowania określonego i konkretnego języka literackiego, wraz z udowodnionym określonym i konkretnym faktem językowym, jest kontekst pozajęzykowy: badanie geopolitycznych, religijnych, kulturowych, historycznych i literackich elementów rozwoju określonej i konkretnej grupy etnicznej posługującej się tym językiem.

Powyższe założenia, służące za punkt odniesienia do szczegółowej analizy językowej zabytków języka ukraińskiego, zostaną rozwinięte w dalszej części książki.

1.3. Źródła

Część analizowanych w monografii zabytków była już przedmiotem badań naukowych w uogólnionych pracach nad glottogenezą ukraińską²⁶. Ponowna szczegó-

²⁵ O nowych podejściach w zakresie historii języka w slawistyce zob. np. И. Подтергева, *Что такое история языка?*, „Slověne” № 1/2015, s. 394–455.

²⁶ А. Крымскій, *Українська грамати́ка. Нау́чно-практи́ческий курсъ сознательного изученія центрально-української рѣчи, освѣщенны́й указаніями на важнѣйшіе моменты изъ истории развитія малорусскаго языка начинаю съ XI вѣка, особливо изъ истории нарѣчія восточно-малорусскаго (лтописнаго киево-чернигово-перяяславскаго)*, t. I, Moskwa 1907; П. Бузук, *Про мову найдавнішої української євангелії*, „Записки історико-філологічного

lowa analiza tekstów i odkrycie nowych faktów językowych otwierają nowe perspektywy badawcze.

Aby zweryfikować nasze obserwacje i wnioski dotyczące tych cech dialektalnych języka ukraińskiego, które później legły u podstaw normy języka literackiego (przy zachowaniu świadomości, że odzwierciedlenie pewnych cech językowych w tekstach jest możliwe dopiero w sytuacji, gdy są one już stosowane przez szerokie grupy danej społeczności), za podstawę do badań przyjęliśmy źródła, których przynależność do piśmiennictwa ukraińskiego nie budzi dyskusji. Są to:

- **XI wiek:** Ewangeliarz Reimski (Ew.Reim. XI), Ewangeliarz Ostromira (Ew.Ostr. 1056–1057), Kodeks (Izbornik) Światosława z 1073 roku (Izb. 1073), Kodeks (Izbornik) Światosława z 1076 roku (Izb. 1076), Ewangeliarz Archangielski z 1092 roku (Ew.Arch. 1092), Digesty (Pandekty) Antiocha (D.Ant. XI), Psalterz Czudowski (P.Czud. XI), Psalterz Byczkowski (P.Bycz. XI), Fragmenty Minei Dubrowskiego (Min.Dub XI), Słowa Grzegorza Teologa (Słowo.GT), Ewangeliarz Turowski (E.Tur. XI), Pateryk Synajski (P.Syn. XI);

- **XII wiek:** Ewangeliarz Mścisława, do 1117 (Ew.Mśc. 1117), Ewangeliarz Jurjewski, 1119–1128 (Ew.Jur. 1119–1128), Ewangeliarz Halicki z 1144 roku (Ew.Hal. 1144), Ewangeliarz typograficzny, I połowa XII wieku (Ew.Typ. XII), Ewangeliarz Dobrzyły z 1164 roku (Ew.Dob. 1164), Żywot Nikifonta, XII wiek (Żyw. Nik.), Apostoł Krystynopolski, połowa XII wieku (Apost.Kryst. XII), Służebnik Chutyński (tzw. Służebnik Warłaama Chutyńskiego), XII wiek (S.Chut. XII), Ewangeliarz Halicko-Wołyński, koniec XII wieku (Ew.Hal-Woł. XII), Żywot Teodora Studyty, XII wiek (Ż.T.S. XII), Ustaw Studyjski, XII wiek (U.Stud. XII);

- **XII–XIII wiek:** Ewangeliarz Buczacki, koniec XII – początek XIII wieku (Ew.Bucz. XII–XIII), Zbiór (Sbornik) Uspienski, koniec XII – początek XIII wieku (S.Usp. XII–XIII);

- **XIII wiek:** Pareneza Efrema Syryjczyka z 1280 roku (P.E.Syr. 1280), Ewangeliarz Euzebiusza z 1283 roku (Ew.Euz. 1283), Ewangeliarz Orszański, II połowa XIII wieku (Ew.Orsz. XIII), Ewangeliarz Chełmski (Ew.Chełm. XIII), Pandekty Nikona Czarnogórcza (P.Nik.Czar. XIII); Oktoich Wiedeński I–II (Okt. Wied. I–II XIII);

- **XIV wiek:** Apostoł Biblijny, początek XIV wieku (ABib. XIV), Ewangeliarz Putniański, początek XIV wieku (Ew.Put. XIV), Psalterz Łucki, 1384 (P.Łuc. 1384), Psalterz Kijowski z 1397 roku (P.Kij. 1397), Ewangeliarz Ławryszewski,

відділу УАН” т. 12/1927, s. 4–25; Л. Булаховський, *Питання походження української мови*, Київ 1956; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, [w:] М. Жовтобрюх, В. Русанівський, В.Г. Скляренко, *Історія української мови. Фонетика*, Київ 1979, s. 65–329; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit.; В. Німчук, *Походження української мови*, op. cit., s. 351–468; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988.

II połowa XIV wieku (Ew.Ławr. XIV), Ewangeliarz Łucki, koniec XIV wieku (Ew. Łuck. XIV), Modlitewnik Księcia Wołodymyra (Służebnik Teodorowicza), XIV wiek (M.KsWoł. XIV), Miesiącosław – Menologium do Ewangeliarza Halickiego, XIII–XIV wiek (Men.Ew.Hal. XIII–XIV), Oktoich Wiedeński III (Okt.Wied. III XIV).

Co więcej, z dużą dozą prawdopodobieństwa można powiedzieć, że pojawienie się Ewangeliarza Kaznodziejskiego Konstantyna z końca XI – początku XII wieku (EKKon.), Zbioru Troickiego z końca XII – początku XIII wieku (Zb.Toic.), Riazańskiej Księgi Kormczej z 1284 roku (RKKorm.), Apostołu z XIV wieku (rękopis znajduje się w Synodalnej Bibliotece Typograficznej w Moskwie, № 40.[25]), zbiorczo określanego jako Tołstojowski, związane jest z działalnością pisarzy Rusinów-Ukraińców, na co wyraźnie wskazują cechy językowe w tych tekstach. Z tego względu w opisie specyficznych cech języka ukraińskiego wykorzystujemy również przykłady z tych zabytków.

W kontekście analizy kształtowania się normy języka ukraińskiego dziwić może pomysł zaliczenia do badań trzech tekstów, których tytuły łączą się ze współczesną Białorusią: Ewangeliarza Turowskiego (XI wiek), Ewangeliarza Orszańskiego (II połowa XIII wieku) i Ławryszewskiego (II połowa XIV wieku). Autorzy niniejszej monografii zdecydowali się na to posunięcie świadomie, zarazem z szacunkiem odnosząc się do białoruskiej spuścizny kulturowej. Szczegółowa analiza filologiczna Ewangeliarza Ławryszewskiego wskazuje bowiem, że choć przygotowany został w Ławryszewie, to udział w jego stworzeniu mieli pisarze pochodzący z Wołynia, co przejawia się występowaniem w tym zabytku najstarszych cech języka ukraińskiego, różnych od białoruskiego²⁷. Analizy kolejnych źródeł – Ewangeliarza Turowskiego i Orszańskiego, które zostały przewiezione na ziemię białoruskie z południa Rusi, również dowodzą działalności wołyńskich pisarzy. Wskazane cechy tych zabytków nie przekreślają zarazem ich wpływu na rozwój kultury białoruskiej, a tym samym przynależności do niej²⁸.

Proponowana analiza nie obejmuje całego korpusu zabytków piśmiennictwa kijowskiego najstarszego okresu (XI–XIV wiek). W tym studium opisujemy jedynie dostępne obecnie źródła²⁹. Zarazem, co również chcemy podkreślić,

²⁷ Por. np. В. Мойсієнко, *Протографи і мова Лавришівського Євангелія*, [w:] *Ewangeliarz Ławryszewski XIV st. Видання факсимільного типу*, Київ 2018, s. 468.

²⁸ Por. J. Getka, *Jeszcze raz o klasyfikacji zabytków ruskich. Próba uporządkowania zagadnienia. Słowem przenikanie. Szkice o języku i kulturze*, red. A. Budziak, W. Hojsak, Kraków 2022, s. 141–156.

²⁹ Odnośnie do korpusu najdawniejszych ukraińskich tekstów por. też: І. Огієнко, *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією*, Варшава 1929, s. 103–188; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 280–289; *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, red. В. Німчук, Харків 2018; Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, Львів 1995. Na szczególną uwagę zasługują efekty

zapropozowany przez nas wybór tekstów pozwala na wyciągnięcie zobiektywizowanych wniosków dotyczących procesu historyczno-literackiego.

Kończąc rozważania wstępne, pozwolimy sobie na kilka uwag technicznych.

W monografii zastosowano dwa rodzaje przypisów. Podstawowym odnośnikiem są przypisy dolne, jednak dla zachowania przejrzystości tekstu odstąpiono od tej zasady przy omawianiu przykładów zabytków i wybranych słowników. Odnośniki źródłowe skonstruowane są w następujący sposób: litery oznaczają skrót tytułu zabytku, którego rozwinięcie znajduje się w spisie źródeł, natomiast po dwukropku podajemy tom i/lub kartę, na której zamieszczony jest przykład. Ze względu na brak jednolitej paginacji tekstów podajemy bądź konkretne strony, bądź – w przypadku tekstów zawierających jedynie numerację kart – stronę z numerem, a kolejną stronę karty oznaczamy symbolem *v* – *verte*. Zdarzać się może, że podobny przykład występuje na jednej karcie kilkakrotnie – zaznaczono to przez zastosowanie symbolu mnożenia (x) i liczby użyć.

Wszystkie tłumaczenia tekstów źródłowych zostały sporządzone przez autorów niniejszej monografii. W celu zachowania obiektywizmu oraz umożliwienia samodzielnego formułowania opinii przez Czytelników, w przypisach podajemy oryginalne wersje.

Odnośniki do cytowanych materiałów internetowych były aktualne w dniu złożenia tekstu do druku (30.04.2024), dlatego nie zaznaczamy osobno daty dostępu.

projektu „Повертаємо в Україну культурну спадщину” („Przywracamy Ukrainie jej spuściznę kulturową”) realizowanego przez badaczy mediewistów w postaci elektronicznego rejestru „Українська рукописна книга” – zob. <https://ukrmanuscript.com/catalog?regionType=all&s=> (zebranie: L. Hnatenko, M. Kolbuch), który sukcesywnie jest uzupełniany i obecnie liczy już 112 zabytków piśmiennictwa ukraińskiego XI–XIV wieku.

2. W poszukiwaniu przyczyn: zarys problemu w ujęciu kulturowym

2.1. Diagnoza problemu i stan obecny

Termin „język staroruski” (ros. древнерусский язык), oznaczający jeden język literacki i pisany Rusi XI–XIV wieku, z którego później rozwinęły się trzy języki słowiańskie: rosyjski, białoruski i ukraiński, został wprowadzony do obiegu przez naukowców skupionych wokół Rosyjskiej Imperatorskiej Akademii Nauk na fali – jak zauważają autorzy haseł słownika *Języki świata. Języki słowiańskie* – „rozwoju słowiańskiego językoznawstwa historyczno-porównawczego”³⁰. Termin ten okazał się na tyle trwały, że już od połowy XIX wieku do dziś funkcjonuje w slawistyce jako aksjomat i jest niezmiennie używany we współczesnym językoznawstwie historycznym. O jego zasięgu świadczyć może chociażby to, że hasło „język staroruski” jest definiowane w popularnej encyklopedii internetowej „Wikipedii” w 54 językach³¹. Jego rozpowszechnienie w filologii doprowadziło do powstania wypaczonego obrazu, a przez to i fałszywej oceny dziejów języków literackich Ukraińców, Białorusinów i Rosjan. Stało się to możliwe przez zastosowanie w rosyjskiej tradycji językowej i literackiej terminologicznej substytucji i fałszywej synonimii pojęć русский / руський язык (tj. rusyjski / ruski język – język ruski, język Rusinów) oraz русский язык (ruskijski język – język rosyjski). W efekcie np. pojęcie древнерусский язык, które na język polski jest tłumaczone jako język staroruski, Rosjanie mogą rozumieć jako ‘starorosyjski’, bo tak brzmi ten termin, jeśli tłumaczyć go literalnie.

³⁰ Г. Хабургаев. *Древнерусский язык*, op. cit., s. 419.

³¹ Zob. hasło „język staroruski” na stronie https://pl.wikipedia.org/wiki/Język_staroruski. Warto zaznaczyć, że długość haseł charakteryzujących w różnych językach język staroruski jest różna: od zaledwie kilku akapitów w wersji polskiej, do kilkunastu stron w języku rosyjskim.

W języku rosyjskim istnieją zresztą dwa paronimiczne słowa: русский (ruskij) – российский (rossijskij), których znaczenia się częściowo pokrywają. To trudno przekładalna na inne języki gra pojęć. Określenie русский (russkij, czyli: rosyjski) łączone jest w języku rosyjskim ze spuścizną kulturową Rusi, którą Rosjanie za swoją uważają. Rosjanin powie więc o sobie: „Ja ruskij” – i będzie to tłumaczone na polski: „Jestem Rosjaninem” – nie zaś: „Jestem Rusinem”. Określenie российский (rossijskij, rosyjski) wiąże się z państwowością, polityką: Российская Империя (Rossijskaja Imperija – Imperium Rosyjskie). „Ja rossijanin” – „Jestem Rosjaninem” może o sobie powiedzieć każdy obywatel Federacji Rosyjskiej niezależnie od narodowości. Czeczen czy Adygejczyk nie nazwą siebie russkimi, ale rossijanami już mogą. Nie ma tu jednak konsekwencji: Matylda Krześniewska – wybitna tancerka pochodzenia polskiego – uznawana jest za przedstawicielkę russkiego baletu (rosyjskiego), co w danym przypadku nie ma nic wspólnego ani ze spuścizną Rusi, ani też z późniejszym rosyjskim etnosem. Ruś nie miała przecież baletu, a i Polkę trudno uznać za spadkobierczynię tradycji Rusi. Co istotne – tę trudno przetłumaczalną grę językową, niezależnie od zagmatwanej semantyki, niezrozumiałej nawet dla części Rosjan, np. na język polski (ale analogicznie też na wiele innych języków) tłumaczy się w obu przypadkach jako „rosyjski”. **Terminologia jako nauka postuluje natomiast jednoznaczność; terminolodzy alarmują, że polisemiczność i wielowariantywność definicyjna prowadzić może do niezrozumienia, a co za tym idzie – stwarzać możliwości świadomej manipulacji.** A biorąc pod uwagę fakt, że termin driewnierusskij jazyk (древнерусский язык) jest tłumaczony na polski jako „język staroruski”, co jest odniesieniem do Rusi, ale – zgodnie z tym schematem – może być tłumaczony również jako „starorosyjski”, co jest odniesieniem do Rosji – oba te zjawiska (niezrozumienie, jak i manipulacja) są możliwe.

Tu ujawnia się zarazem inny problem terminologiczny, związany z tłumaczeniem pierwszego komponentu omawianego leksemu driewnierusskij jazyk (древнерусский язык) na języki słowiańskie: por. polskie: język staroruski, białoruski: стараруская мова (ale i proponowana: старажытнаруская мова); bułgarski: староруският език; chorwacki: staroruski jezik; czeski: staroruština (stará ruština), słowacki: stará ruština, słoweński: stárorúščina (również: starovzhodnoslovanščina) itd. Przymiotnik древний oznacza w języku rosyjskim tyle co pol. starożytny, antyczny: starożytny Rzym to древний Рим (driewnij Rim), nie stary Rzym. Analogicznie jest w innych językach słowiańskich. Semantycznie w języku rosyjskim przymiotnik driewnij charakteryzuje okres wcześniejszy niż określenie staryj, tak jak w języku polskim „starożytny” w odniesieniu do „stary”. To istotna uwaga w kontekście dokładności, spójności i przejrzystości periodyzacji rozwoju (literackiego) języka ukraińskiego, o czym będziemy jeszcze pisać.

Podobne zamieszanie terminologiczne panuje przy tłumaczeniu lingwoniemu „język staroruski” na języki niesłowiańskie, co jest tym bardziej dotkliwe, że odbiorcy tłumaczeń w mniejszym stopniu znają kontekst kulturowy ziem ruskich. W efekcie w języku angielskim funkcjonuje określenie *Old Russian Language*, w niemieckim: *Altrussische Sprache*, litewskim: *Senoji rusų kalba*³², we francuskim zaś *le vieux russe* lub *la langue ancienne russe*. Tłumaczenia tych terminów z wyżej wymienionych języków bez szczegółowej wiedzy specjalistycznej niejako odrywają opisywane fakty historyczno-kulturowe od kontekstu ukraińskiego i białoruskiego. Dla przykładu: bezpośrednie tłumaczenie na język polski i ukraiński wskazanych wyżej terminów angielskiego, niemieckiego i francuskiego będzie miało postać „starożytny język rosyjski” oraz давня російська мова. Semantyczny związek tego terminu ze spuścizną innych kultur wschodniosłowiańskich schodzi na plan dalszy.

Utrwaleniu opisanych wyżej różnoznacznym terminów „ruski” / „staroruski” i „rosyjski” oraz ugruntowaniu chaosu terminologicznego, który utrudnia rozumienie procesu rozwoju języków pozostałych dwóch ludów wschodniosłowiańskich – Białorusinów i Ukraińców – sprzyjał okres sowiecki. Ówczesne opracowania naukowe i encyklopedyczne stanowią doskonałą ilustrację manipulacji naukowej, o czym świadczy np. definiowanie terminu „język rosyjski” jako:

1) „ogół wszystkich żywych języków gałęzi wschodniosłowiańskiej od czasu pojawienia się wschodnich Słowian na polu historycznym przed powstaniem narodów: wielkoruskiego, ukraińskiego i białoruskiego,

2) język pisany, który rozwinął się na bazie wspólnego słowiańskiego języka literackiego (języka cerkiewnosłowiańskiego), który pełnił funkcje literackie w Rusi Kijowskiej i Rusi Moskiewskiej do powstania rosyjskiego (wielkoruskiego) języka narodowego,

3) suma wszystkich gwar i dialektów, które były i są używane jako język ojczysty przez przedstawicieli narodu rosyjskiego,

4) język ogólny, standard, język prasy, szkoły, praktyki państwowej”³³.

³² Warto zauważyć, że zarówno w języku niemieckim, jak i litewskim pojawia się też określenie (odpowiednio): *Die altostslawische Sprache* i *senoji rytų slavų kalba* (język starosłowiański), co jednak nie zmienia faktu nieodrżucenia samego konceptu wspólnego języka dla wszystkich Słowian wschodnich przed XIV wiekiem.

³³ „1) совокупность всех живых языков восточнославянской ветви от времени выступления восточных славян на историческое поприще до образования наций: великорусской, украинской и белорусской, 2) письменный язык, который сложившись на основе общеславянского литературного языка (так называемого языка церковнославянского), выполнял литературные функции в Киевской и Московской Руси до образования русского (великорусского) общенационального языка, 3) совокупность всех наречий и говоров, которыми пользовался и пользуется в качестве родного языка русский народ, 4) общерусский национальный язык, язык

Od końca XIX wieku obowiązuje utrwalona w czasach sowieckich periodyzacja rozwoju literackiego języka rosyjskiego. Sprowadza się ona do następujących głównych etapów:

I. okres kijowski; w różnych opracowaniach najstarszy okres funkcjonuje pod nazwą „język literacki narodu staroruskiego” (литературный язык древнерусской народности)³⁴ lub „staroruski język literacki” (древнерусский литературный язык)³⁵;

II. okres moskiewski;

III. okres kształtowania się języka rosyjskiego (od II połowy XVII wieku do Aleksandra Puszkina);

IV. okres nowożytny (od Puszkina do współczesności)³⁶.

Mimo postępów w slawistyce, i dowiedzenia przez naukowców fałszywości założenia istnienia językowej wspólnoty „staroruskiej”, współczesna edukacja szkolna uwzględnia następujące etapy rozwoju języka rosyjskiego:

I. okres staroruski (древнерусский период): VI–XIV wiek; rozpoczyna się od wyodrębnienia się Słowian wschodnich z grupy ogólnosłowiańskiej i kończy w XIV wieku wraz z rozwojem cech charakterystycznych dla języków rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego³⁷;

II. okres staroruski – wielkoruski (старорусский / великорусский), XIV–koniec XVIII wieku;

III. okres formowania się i rozwoju rosyjskiego języka narodowego (początek XIX wieku – XXI wiek).

Liczbę okresów skrócono, łącząc w jeden dwa wcześniejsze okresy, a wydłużono okres „moskiewski”, który rozpoczyna się w XIV wieku i kończy wraz z twórczością Puszkina. Abstrahując od tego, że periodyzacja języka literackiego (ogólnego, standardowego) nie do końca pokrywa się z periodyzacją rozwoju samego języka – zabytki piśmiennictwa danego okresu powstają przecież w oparciu o jakąś wyrobioną wcześniej tradycję, o czym szerzej piszemy w dalszej części niniejszej książki – to warto podkreślić, że fakt istnienia jednej wspólnej gałęzi

прессы, школы, государственной практики” – В. Виноградов, *Избранные труды. История русского литературного языка*, Москва 1978, s. 10.

³⁴ А. Ефимов, *История русского литературного языка*, Москва 1955, s. 417–422; Е. Ковалевская, *История русского литературного языка*, Москва 1978, s. 36–37; А. Кожин, *Литературный язык Киевской Руси*, Москва 1981, s. 8; Н. Мещерский, *История русского литературного языка*, Ленинград 1985, s. 19–20.

³⁵ А. Горшков, *История русского литературного языка*, Москва 1969, s. 21; А. Камчатнов, *История русского литературного языка (XI – первая половина XIX вв.)*, Москва 2015, s. 15.

³⁶ А. Ларин, *Лекции по истории русского литературного языка*, Москва 1975, s. 7; por. też: В. Виноградов, *Избранные труды...*, op. cit., s. 150.

³⁷ В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, op. cit., s. 448–450.

dialektalnej – języka staroruskiego (albo starożytnorosyjskiego!) – w obu podziałach pozostaje i sięga aż do VI wieku.

Przez pryzmat takiego podejścia i rozumienia historii języka językoznawcy rosyjscy opracowali antologie i słowniki „języka rosyjskiego XI–XIV wieku”³⁸, które bazują na zabytkach z tego okresu. Co ważne – najstarsze świadectwa językowe (XI–XII wiek) w tych antologiach pochodzą głównie z tekstów powstałych na terenie Rusi-Ukrainy, tj. z Kijowa, Wołynia i ziemi halickiej, w związku z tym cechy języka rosyjskiego występują w nich **jedynie przy okazji** odzwierciedlenia zjawisk języków ukraińskiego (i białoruskiego).

Podobna interpretacja historii języka literackiego / pisanego dominuje w białoruskiej tradycji językoznawczej. Mimo nieśmiałyh tez dotyczących pochodzenia literackiego języka starobiałoruskiego z XIII wieku stwierdzających, że „[p]oczątek historii języka literackiego starobiałoruskiego należy lokować na przestrzeni kilku wieków – od XIII do XV włącznie”³⁹, ostatecznie przyjęto periodyzację, zgodnie z którą aż do XIV wieku istniał wspólny okres w rozwoju języków literackich Słowian wschodnich⁴⁰. Cieniem położyły się tu m.in. prace wybitnego białoruskiego uczonego, niekwestionowanego autorytetu slawistyki białoruskiej Jefima Karskiego, od 1915 roku członka Petersburskiej Akademii Nauk, a od 1925 – Akademii Nauk Związku Sowieckiego. Białorusini jako jedni z pierwszych narodów słowiańskich otrzymali mapę etnograficzną ziem białoruskich i dialektów, ale zarazem periodyzację języka zgodną z linią Imperatorskiej Akademii Nauk: starożytny samodzielny okres rozwoju języka białoruskiego, nazwanego językiem zachodnioruskim, Karski plasował między XIV a XVIII wiekiem⁴¹.

³⁸ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, t. 1–5: red. С.Г. Бархударов, t. 7–10: red. Ф.П. Филин, t. 11–14: red. Д.Н. Шмелев, t. 14–26: red. Г. Богатова, t. 27–29: red. В. Крысько, t. 30: red. Р. Кривко, Москва 1975–2015; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, t. 1–5: red. Р.И. Аванесов, t. 6: red. И. Улукханов, t. 7–12: red. В. Крысько, Москва 1988–2019; Н. Дурново, *Хрестоматія по історії руського языка*, Москва 1914; А. Кожин, *История русского литературного языка. Хрестоматия*, Москва 1989; В. Иванов, Т.А. Сумникова, Н. Панкратова, *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 1990; А. Камчатнов, *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 2009.

³⁹ „Пачатак гісторыі старабеларускай літаратурнай мовы ў дзяпазоне некалькіх стагоддзяў – ад 13 да 15 уключна” – рог. Л.М. Шакун, *Старабеларуская літаратурная мова*, [w:] *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, red. Б.І. Сачанка, А.Я. Міхневіч, Мінск 1994, s. 532; Я. Станкевіч, *Доля мовы беларускае (яе вонкашняя гісторыя) у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі*, [w:] idem, *Збор твораў у двух тамах*, Менск 2002, s. 49.

⁴⁰ А. Жураўскі, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, t. 1, Мінск 1967, s. 15; Б. Плотнікаў, Л. Антанюк, *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003, s. 51–52; *Гісторыя беларускай мовы. Вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў*, red. Л.М. Шакун et al., Мінск 2006, s. 24.

⁴¹ Е. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, [w:] *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, s. 253–263; idem, *Белорусы*, t. III: *Очерки*

Analogiczny pogląd na genezę języka literackiego reprezentowali ukraińscy naukowcy okresu sowieckiego⁴². Język staroruski za wspólny dla wschodnich Słowian uznawał m.in. wybitny ukraiński uczony Wasyl Nimczuk:

Wielu badaczy nie uznaje istnienia jednego żywego języka staroruskiego, ale wszyscy eksperci są zgodni, że Słowianie wschodni na przestrzeni XI–XIII wieku mieli wspólny język pisany i literacki: albo staroruski, albo starosłowiański (cerkiewnosłowiański), albo oba razem⁴³.

Jednocześnie naukowiec zawsze konsekwentnie odróżniał język pisany i literacki Rusi od żywych języków Słowian wschodnich, z których każdy rozwijał się na swój sposób po rozpadzie bazowego języka prasłowiańskiego.

We współczesnej ukraińskiej literaturze język Rusi Kijowskiej XI–XIII wieku historycy języka jednoznacznie charakteryzują jako ukraiński, nazywając go: staroruskim (давньоруська мова), starokijowskim (давньокиївська), dawnoukraińskim (староукраїнська).

Sformułowania o wspólnym okresie rozwoju trzech języków występują w literaturze anglojęzycznej – język staroruski to język używany od VII/VIII do XIII/XIV wieku, do czasu wykształcenia się języków rosyjskiego (Russian) i języków ruskich (Ruthenian), które dopiero później podzieliły się na białoruski i ukraiński⁴⁴.

Tego typu wyobrażenia o wspólnej kolebce trzech narodów występują również w polskiej literaturze tematu:

W wyniku długotrwałej ewolucji gospodarczo-społecznej powstało w drugiej połowie IX wieku Państwo Staroruskie, zwane w źródłach historycznych Rusią Kijowską. Jej mieszkańcy – Rusini – dali początek trzem późniejszym narodom: rosyjskiemu, ukraińskiemu i białoruskiemu. Stworzyli też wspólną dla nich literaturę, nazywaną ogólnie staroruską. Z niej właśnie wyodrębniają się w rezultacie skomplikowanych procesów społeczno-politycznych i etniczno-kulturowych trzy piśmiennictwa narodowe: rosyjskie, ukraińskie, białoruskie. Dlatego ilekroć mówimy i piszemy o Rusi Kijowskiej (wiek XI–XIII), zawsze musimy mieć na uwadze wspólne dziedzictwo kulturowe tych pobratymczych narodów wschodniosłowiańskich⁴⁵.

словесности белорусского племени. 2: Старая западнорусская литература, Петроград 1921, рог. Б.Б. Плотнікаў, Л. Антанюк, *Беларуская мова...*, op. cit., s. 55–56.

⁴² *Курс історії української літературної мови*, t. 1, red. I. Білодід, Київ 1958, s. 14; П. Плющ, *Історія української літературної мови*, Київ 1971, s. 30–31, 135.

⁴³ *Багато дослідників не визнають існування єдиної давньоруської живої розмовної мови, але всі фахівці сходяться на тому, що східні слов'яни XI–XIII ст. мали спільну писемно-літературну мову: або давньоруську, або старослов'янську (церковнослов'янську) чи обидві разом.*, t. 1, red. П. Толочко, Київ 2001, s. 694.

⁴⁴ S.M. Pugh, *Testament to Ruthenian: A Linguistic Analysis of the Smotryc'kyj Variant*, Cambridge, Mass. 1996, s. 2–3.

⁴⁵ B. Mucha, *Zarys literatury ukraińskiej i białoruskiej*, Piotrków Trybunalski 2000, s. 11.

Kończąc wstępne omówienie o charakterze rekonesansu badawczego, zauważmy, że w ukraińskiej literaturze przedmiotu funkcjonują dodatkowo poglądy, że początkowym etapem rozwoju ukraińskiego języka literackiego jest ruski lub książęcy⁴⁶, bądź też staroukraiński „kijowsko-czeruihowski” i „halicko-wołyński”⁴⁷, dla którego językiem pisanym był język cerkiewnosłowiański, interpretowany funkcjonalnie jako ukraiński, chociaż strukturalnie odmienny od niego⁴⁸. Witalij Rusaniwski, w opublikowanym już po ogłoszeniu niezaleźności Ukrainy podręczniku z zakresu historii literackiego języka ukraińskiego, okres Rusi Kijowskiej uważa za najstarszy etap rozwoju ukraińskiego języka literackiego, a sam język nazywa „starożytnokijowskim / dawnokijowskim językiem literackim”⁴⁹.

2.2. Nauka w służbie polityki: filologia jako narzędzie rosyjskiego imperializmu kulturowego

Pochodzący z Rusi (Роусь) czy raczej ziemi ruskiej (Роусьскал Земла) dawni pisarze z Kijowa, którzy sami określali ją zresztą jako Ruś⁵⁰, swój język – konsekwentnie – nazywali ruskim: р(о)уський языкъ, р(о)уськая мо(л)ва мова (роусьский / роуськии / роускии языкъ, а różnieј роусьскал / роуска молва / мова)⁵¹. Ich język nosił cechy ukraińskie, o czym szerzej będziemy jeszcze pisać. Tak samo jednak swój język charakteryzował skryba z Połocka czy z Nowogrodu. Określenie „ruski” jest zatem związane ze spuścizną różnych części Rusi. Jest to jednak określenie homonimiczne i nie oznaczało – mimo tej samej nazwy – tego samego dla mieszkańca dawnego Kijowa i dawnego Nowogrodu czy Połocka. Toponim „Rosja”, o czym już pisaliśmy, jest z kolei pochodzenia greckiego i utworzony zgodnie z zasadami słowotwórstwa greckiego przez dodanie sufiksu -ia: Ρωσσία (*Rhōssía*). Jego twórcom – dawnym Grekom – służył do określania Rusi.

⁴⁶ I. Ogieńko, *Istoria ukraińskiej literaturnej mowy*, op. cit., s. 84.

⁴⁷ O. Горбач, *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, [w:] eadem, *Зібрані статті III, Історія української мови*, Мюнхен 1993, s. 46.

⁴⁸ В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, Київ 2001, s. 4.

⁴⁹ Zob. „давньокіівська літературна мова” – В. Русанівський, ibidem, s. 10.

⁵⁰ J. Bonarek, *Pojęcie Ruś jako określenie grupy społecznej*, „Slavia Orientalis” t. XLVII, nr 1/1998, s. 7–16.

⁵¹ Dla przykładu: Michał Wasyliewicz w posłowie do przekładu Ewangeliarza Persopnickiego 1556–1561 zapisał, że księga jest przełożona z języka bułgarskiego na ruski: „єсть прекладана изъ языка бльгарского на мовоу роускоюу”, por. *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик*, оргас. І. Чепіга, Л. Гнатенко, Київ 2001, s. 392.

Księstwo Moskiewskie (Moskonia), powstałe w 1213 roku na obszarze przyłączonej do Rusi stosunkowo późno ziemi zaleskiej, określano pierwotnie w źródłach jako *Moskovia*, *Muscovia* czy *Magnus Ducatus Moscuensis* od stolicy Księstwa – Moskwy, założonej w 1147 roku. Język mieszkańców Moskowni nazywano początkowo rosyjskim albo moskiewskim⁵².

Wraz z najazdami tatarskimi na ziemię ruską (od 1237 roku) władcy ziem włodzimierskiej i moskiewskiej, znajdujących się pod panowaniem Złotej Ordy, zaczęli posługiwać się tytułem *wielki książę Wszechrusi*, a od połowy XV wieku tytuł *hospodara Wszechrusi*, choć ich panowanie obejmowało tylko część ziem dawnej Rusi (podległych Ordzie). Wiek później, 16 stycznia 1547 roku, odbyła się koronacja Iwana IV Groźnego na cara Wszechrusi. Wraz z nadbudową mistyczną władzy świeckiej (namaszczenie przez metropolitę Makarego, zastosowanie jako insygnium władzy Czapki Włodzimierza Monomacha – funkcję tę pełniła aż do XVIII wieku) rozpoczęło się, pod hasłem Moskwa – Trzeci Rzym, „zbieranie ziem ruskich”. Formy „Rus” i „Rosja” zaczęły być stosowane wymiennie coraz częściej, aż w 1721 roku Piotr I nadał swojemu państwu nazwę Imperium Rosyjskie (ros. Российская Империя). W ten sposób Moskwa nazwała się najpierw Rusią, a później Rosją.

Wskazany tu problem terminologiczny nabrzmiewa od czasów Piotra I i pojawienia się koncepcji „trójjedynego narodu rosyjskiego”. Warto podkreślić, że choć jeszcze w końcu XVIII wieku Katarzyna II nazywała swoich poddanych *Rossyjczykami* i prowadziła politykę rosyfikacji⁵³, a nestor nauki rosyjskiej Michaił Łomonosow używał określenia rosyjskiej również dla charakterystyki zjawisk kulturowych na ziemiach rosyjskich – swoją *Gramatykę języka rosyjskiego* (1755) nazwał *Rossijskaja* (nie russkaja) *grammatika* – to wprowadzanie od XIX wieku synonimii terminów „ruski” i „rosyjski” i uczynienie terminu „ruski” określeniem ponadnarodowym było jednym z narzędzi m.in. „zbierania ziem ruskich”, jak eufemistycznie określa się w narracji rosyjskiej włączanie drogą podbojów kolejnych ziem ruskich do składu Imperium Rosyjskiego. W chwili obecnej jego zastosowanie nie ma wartości naukowej, merytorycznej – nie ułatwia rozumienia sytuacji socjolingwistycznej i historycznokulturowej ziem zamieszkałych przez Słowian Wschodnich w najdawniejszym okresie.

Współcześnie używane określenie języka dawnych skrybów jako *древнерусский* – *driewnierusskij* *jazyk* – w tradycji polskiej: język staroruski (ale i – jak wskazywaliśmy wcześniej – w tłumaczeniu bezpośrednim: staro[żytno]rosyjski) w powszechnym, niespecjalistycznym odbiorze wskazuje na jednoznaczny,

⁵² М. Жовтобрюх, А. Молдован, *Украинский язык*, [w:] *Языки мира*, op. cit., s. 513.

⁵³ J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana?*, op. cit., s. 195.

bezpośredni związek z terminem русский язык (język rosyjski), którego korzenie zostają w ten sposób wydłużone, jego geneza zdaje się sięgać bezpośrednio początków Rusi, rugując z tej spuścizny Ukraińców (i Białorusinów).

Bałagan terminologiczny i nieuzasadnione mieszanie znaczeń ruski – rosyjski (russkij / русский) i staroruski (driewnierusskij / древнерусский) pogłębiali świadomie bądź bezrefleksyjnie językoznawcy. W efekcie terminy te, występujące licznie w słownikach etymologicznych, historycznych i opracowaniach naukowych, stały się ideologemami – obsługują potrzeby pozanaukowe. Znakomitym tego przykładem może być charakterystyka sytuacji socjolingwistycznej XI-wiecznej Rusi Kijowskiej dokonana przez Anatolija Aleksiejewa na przykładzie analizy języka *Powieści lat minionych*:

Język cerkiewnosłowiański przejmował te sfery języka, które w założeniu były w opozycji do cerkwi i chrześcijaństwa. Charakterystycznym tego przykładem może być mowa mędrców w *Powieści lat minionych* pod rokiem 1071, zawierająca wykład nauki pogańskiej, por. *Богъ мывься въ мовници и вспотивься, отерся ветъхомъ и верже с небесе на землю. И распръся сотона с богомъ, кому в немь створити челоувѣка. И створи дьяволь челоувѣка, а богъ душоу в не вложи. Тъмже аще умреть челоувѣк, в землю идетъ тѣло, а душа к богу* (za Latopisem Ławrientiewskim). W rzeczywistości ta przemowa mogła być wygłoszona jedynie w języku rosyjskim [русском], ale skryba podczas przepisywania usunął wszystkie jaskrawe cechy języka rosyjskiego [все яркие русские языковые особенности]⁵⁴.

Już pobieżna analiza tego i podobnych spostrzeżeń, które nie są odosobnione, budzi zasadne pytanie o możliwość dyskusji na temat języka rosyjskiego (zgodnie z cytatem wyżej: русский) w XI-wiecznym Kijowie (1071). Kwestie te jednak nie były zasadniczo tematem dyskusji naukowych aż do początku XXI wieku, były raczej aksjomatem, powielanym bezkrytycznie w europejskiej i światowej slawistyce.

Inny przykład, dotyczący Ewangeliarza Turowskiego, XI-wiecznego tekstu odnalezionego na obszarze dzisiejszej Białorusi:

⁵⁴ „Мы находим вторжение церковнославянского языка в те сферы, которые по своей сути были противопоставлены церкви и христианству. Довольно замечательным примером этого служит речь волхвов в ПВЛ под 1071 г. с изложением языческого вероучения. Ср. «Богъ мывься въ мовници и вспотивься, отерся ветъхомъ и верже с небесе на землю. И распръся сотона с богомъ, кому в немь створити челоувѣка. И створи дьяволь челоувѣка, а богъ душоу в не вложи. Тъмже аще умреть челоувѣк, в землю идетъ тѣло, а душа к боку» (за Лавр. сп.). В действительности эта речь могла быть произнесена только на русском языке, но летописец при передаче ее устранил все яркие русские языковые особенности...”, za: А. Алексеев, *Почему в Древней Руси не было диглоссии*, [w:] *Литературный язык Древней Руси*, red. В. Колесов, Москва 1986, s. 7.

Wydając fototypicznie i charakteryzując TL [„Turowskie Listki”, tj. Ewangeliarz Turowski – J.G., W.M.] pragnęliśmy wprowadzić do obiegu naukowego ten cenny zabytek języka rosyjskiego (русского) ⁵⁵.

Założenie o istnieniu jednego języka (staroruski = dawny rosyjski) doprowadziło na zasadzie analogii do utworzenia jednego tworu narodowego: „narodu staroruskiego” (dawnego rosyjskiego).

Terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego w tym okresie składało się z samej Litwy (wraz ze Żmudzią, uważaną wówczas za odrębną krainę), a także ziem smoleńskiej, witebskiej, mińskiej, grodzieńskiej, mohylewskiej, czernichowskiej, kijowskiej, Wołynia i Podola. Naród ruski / rosyjski [tłumaczenie – *russkij narod* – może być dwojaki – J.G., W.M.] dialektologicznie należał tu do trzech gałęzi, które we współczesnej nomenklaturze określa się jako białoruską, ukraińską i rosyjską [w oryg. *russkaja* – J.G., W.M.] ⁵⁶.

Charakterystyka języka powoduje więc wypaczone rozumienie historii Rusi. Jeśli bowiem istniał jakiś język i naród staroruski rozumiany jako rosyjski, to określany w ten sposób organizm państwowy – „państwo staroruskie” (древнерусское государство) – dla opisu konfederacji księstw ruskich staje się zgodnie z tą logiką państwem rosyjskim. Stanowi to prawdziwe wyzwanie dla współczesnych badaczy – tym większe, że jest to pogląd powtarzany nierzadko przez wielokrotnie wznawiane wysokonakładowe podręczniki do historii Rosji, opracowywane przez zachodnioeuropejskich i amerykańskich naukowców, a wydawane przez oficyny akademickie, w tym najbardziej renomowane (jak np. oksfordzka). Ich autorytet i wyobrażona obiektywność badawcza (spodziewana niezależność od ideologii sowieckiej i rosyjskiej) wpływa na rozpowszechnienie wyobrażenia o obecności Rosjan (sic!) w Państwie Kijowskim. I nie mówimy tu już o niuansach semantycznych w tekście rosyjskojęzycznym, ale o tłumaczeniu na inny język, w tym przypadku polski, dysponujący przecież odpowiednimi środkami leksykalnymi dla dyferencjacji spuścizny Rusi i Rosji. Zawarte w opracowaniach naukowych i popularnonaukowych ahistoryczne i po prostu nieprawdziwe opisy umacniają

⁵⁵ „Фототипическим изданием и описанием ТЛ мы хотели бы ввести в научный оборот этот ценный памятник русского языка XI в.” – за: И. Тот, Э. Хоргони, Г. Хорват, *Туrowskie Listki*, [w:] „Acta Universitatis Szegediensis de Atila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae”, Szeged 1978, t. XIII, s. 186.

⁵⁶ „Территория Великого княжества Литовского этого периода состояла из собственно Литвы (включая Жемайтию, считавшуюся в то время отдельной землей), а также из областей Смоленской, Витебской, Минской, Гродненской, Могилевской, Черниговской, Киевской, Волынской, Подольской. Русский народ диалектологически принадлежал здесь к трем ветвям, которые в современной номенклатуре обозначаются как белорусская, украинская и русская” – К.А. Смирнова, *«Проста мова» как лингвистический феномен (реконструкция глагольной системы на материале Евангелия Тяпинского)*, Москва 2011, s. 1.

powszechne wyobrażenie o początkach historii Rosji w ukraińskim Kijowie. Nie są rzadkością sformułowania typu: „kontakty z Bizancjum zwiększały prestiż i zyski Rosjan...”, dotyczące X wieku i charakterystyki dziejów politycznych Rusi Kijowskiej⁵⁷ lub (akapit niżej w cytowanym siódmym wydaniu polskim *Historii Rosji*, Nicolasa V. Riasanovskiego i Davida Steinberga):

nagła śmierć Igora sprawiła, że rządy w państwie kijowskim sprawowała wdowa po nim, Olga, gdyż ich syn Światosław był jeszcze małym chłopcem. Olga stanęła na wysokości zadania, władając państwem od 945 do mniej więcej 962 r. Została pierwszą sławną kobietą w historii Rosji, a także świętą Kościoła prawosławnego. Przekazy na jej temat mówią o tym, jak srogo ukarała Drzewian za śmierć Igora, i wspominają o jej nieustannych wysiłkach zmierzających do umocnienia władzy Rusi Kijowskiej⁵⁸.

Taka perspektywa jest utrwalana również przez dydaktykę akademicką na kursach historii kultury rosyjskiej w Rosji, ale i poza nią⁵⁹.

W podanych przykładach z opracowań wydanych w języku polskim czy rosyjskim napisano wyraźnie „Rosjanie”, „język rosyjski (russkij)”, choć do sytuacji socjolingwistycznej Rusi w XI wieku terminy te nie mają żadnego odniesienia. Prowokacyjnie możemy jedynie zapytać o reakcję znacznego grona sławistów, gdybyśmy pozwolili sobie na równie ahistoryczne tłumaczenia, typu: „Kontakty z Bizancjum zwiększały prestiż i zyski Ukraińców...” (czy Białorusinów).

Zrównanie pojęć „ruski” i „rosyjski” wzmacnia wyliczanie w jednym ciągu, bez żadnego komentarza i rozróżnienia, miasta / ziem ukraińskich i rosyjskich jako połączonych tą samą odwieczną tradycją:

Kronikarstwem zajmowano się w wielu ruskich / rosyjskich [w oryg. *russkich* – J.G., W.M.] miastach – Kijowie, Haliczu, Włodzimierzu, Nowogrodzie Wielkim, Pskowie, Twerze, Moskwie⁶⁰.

Tego typu stwierdzenia są normą terminologiczną dla lingwistów rosyjskich, zakorzeniły się także w sławistycznym obiegu naukowym poza granicami Rosji.

⁵⁷ N.V. Riasanovsky, D. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków 2009, rozdział: *Ruś Kijowska: Zarys dziejów politycznych*, s. 31.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Por. np. T.B. Krause, J. Slocum, *Old Russian online*, op. cit.; kursy z cyklu *Historia i kultura Rosji* (UWM), gdzie określenie „staroruski” dotyczy tak samo tradycji kijowskiej, jak i nowogrodzkiej – por. https://usosweb.uwm.edu.pl/kontroler.php?_action=katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot&kod=98S10-HiKR1. Język staroruski jest obecnie przedmiotem obowiązkowego nauczania na kierunkach języka rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego. Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., s. 419.

⁶⁰ „Летописная работа велась во многих русских городах – Киеве, Галиче, Владимире, Великом Новгороде, Пскове, Твери, Москве”, za: О. Киянова, *Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков*, Санкт-Петербург 2010, s. 10.

Ich źródła – co warto jeszcze raz podkreślić – należy szukać w rosyjskiej narracji imperialnej i sile przebicia głosu rosyjskich naukowców w okresie, gdy językoznawstwo historyczno-porównawcze dopiero się kształtowało jako nauka. W najkrótszych słowach: **Rosyjska Imperatorska Akademia Nauk narzuciła innym narodom słowiańskim, a później i niesłowiańskim, własną interpretację procesu kształtowania się języków słowiańskich. Taka narracja wpisywała się w panujące wówczas (również wśród rosyjskich elit intelektualnych uważających się za demokratyczne i postępowe) idee panslawizmu i ogólnego zjednoczenia Słowian pod przywództwem Rosji.**

Zabytki piśmiennictwa z inkorporowanych do Imperium Rosyjskiego ziem dzisiejszej Ukrainy i Białorusi, podobnie jak z podbitej i startej na trwałe z mapy Republiki Nowogrodzkiej, zwiezione do Moskwy i Petersburga zostały zakwalifikowane jako „własne”, pochodzące z ziem Imperium Rosyjskiego, a więc – „rosyjskie”. Z tej perspektywy swoje badania historii języka prowadzili rosyjscy XIX-wieczni slawiści (Fiodor Busławiew, Aleksandr Wostokow, Filipp Fortunatow, Anton Budilowicz, Piotr Ławrowski, Aleksiej Szachmatow, Aleksiej Sobolewski i in.). Wpisywały się one w założenia autorytarnych rządów Aleksandra III i we wprowadzaną w życie dewizę jego rządów: „prawosławie – samodzierżawie – narodowość” (православие, самодержавие, народность), która w wymiarze kulturowym polegała na niszczeniu tożsamości kulturowej narodów ziem inkorporowanych do Imperium i polityce totalnej kolonizacji („rosyzacji”). Znakomitym tego przykładem jest fakt, że część wspomnianych wyżej badaczy była również oddanymi urzędnikami państwowymi: Piotr Ławrowski w latach 1884–1890 pełnił funkcję rektora Uniwersytetu Warszawskiego, wówczas (w ramach represji po powstaniu styczniowym 1863–1864) funkcjonującego jako Cesarski Uniwersytet Warszawski z wykładowym językiem rosyjskim. W trakcie jego rządów, w warunkach prowadzonej, w ścisłej współpracy z niesławnym kuratorem Aleksandrem Apuchtinem, „rosyzacji” liczba polskich wykładowców na uniwersytecie spadła do dziesięciu⁶¹.

Przyjmując dla nauki założenia jednej dla całego obszaru imperium „narodowości”, i ahistorycznie transponując XIX-wieczne rosyjskie realia polityczne na realia XI–XIII-wiecznej Rusi, w jedno połączyli oni całą spuściznę różnych obszarów dawnej Rusi północnej (Nowogrodu, ziemi białoruskich) i południowej (obszaru ukraińskiego), a także opisali ją jako wspólną dla obszaru poszerzonego o ziemie rostowską, suzdalską czy muromską, choć nie brak zabytków z tych ziem sprzed XIV wieku. Przy opisie tym zignorowano (bo potraktowano jako błędy) zapisy odzwierciedlające cechy północno- czy

⁶¹ Zob. <https://www.uw.edu.pl/universytet/mikolaj-lawrowski/>.

południoworuskie – uznano je za specyfikę lokalną jednej, jakoby wspólnej tradycji. Z jednej strony dało to podstawy do wydłużenia tradycji rosyjskiej / „wielkoruskiej” (poprzez maskowanie braku tekstów powstałych na obszarze, na którym uformowała się państwowość rosyjska), z drugiej zaś pozwoliło deprecjonować tradycje białoruską i ukraińską (w ówczesnej terminologii: „zachodnioruska” i „małoruską”), którym symbolicznie odbierano źródła z XI–XIII wieku. Zafunkcjonowały one wówczas w obiegu naukowym jako wspólne – „ogólnoruskie”, jednakowe dla obszaru całej wschodniosłowiańskiej części XIX-wiecznej Rosji.

Co istotne, ten mit naukowy, powstały w XIX wieku, nie został do tej pory zdekonstruowany. Po rozpadzie Związku Sowieckiego slawistyka zajęła się w pierwszej kolejności dyskusją na temat przekłamań naukowych powstałych w czasach ZSRS. Z tego względu **mitu o wspólnej jedności narodów słowiańskich w XIV wieku nie podawano pod wątpliwość: Sowieci bowiem, choć ZSRS ogłosił się antagonistą Rosji carskiej, z tych samych co poprzednio celów imperialnych kontynuowali poprzednią narrację. To błędne koło trwa w slawistyce do dziś, a twierdzenia o istnieniu staroruskiej wspólnoty językowej i piśmienniczej mimo braków dowodów na jej istnienie powtarzane są w opracowaniach naukowych.** Obrazowym tego przykładem jest to, że Łopatin i Ułuchanow, autorzy hasła 1.5.1. „okres staroruski” (XI–XIV wiek) w rozwoju języka rosyjskiego, w akademickiej encyklopedii *Języki świata. Języki słowiańskie* nie wskazują ani jednej cechy tego języka, a przechodzą od razu do punktu 1.5.2. „okres staroruski” albo „wieloruski (XIV–XVII)”⁶².

Podobne stwierdzenia, wywodzące się ze wcześniejszych manipulacji danymi, występują także w rosyjskich wydaniach encyklopedycznych z okresu sowieckiego. Zgodnie z nimi język staroruski (древнерусский язык) to wspólny język Słowian wschodnich, który powstał w państwie staroruskim w VII–VIII wieku i trwał do XIV–XV stulecia, kiedy to podzielił się na trzy odrębne języki (rosyjski, ukraiński i białoruski)⁶³. Zarazem, jako najstarsze z zachowanych zabytków pisanych odzwierciedlających elementy „potocznego języka rosyjskiego” (русской речи) wskazano Ewangeliaz Ostromira 1056–1057, Kodeksy (Izborniki) Światosława 1073, 1076, Ewangeliaz Archangielski 1092, Nowogrodzką Mineję Służbową 1096–1097⁶⁴. Natomiast cechy języka ukraińskiego dostrzeżono dopiero w zabytkach piśmiennictwa kancelaryjnego z XIV–XV wieku, np. w Ewangeliarzu Peresopnickim 1556–1561 itd.⁶⁵.

⁶² В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, op. cit., s. 448.

⁶³ В. Иванов, *Древнерусский язык*, op. cit., s. 143.

⁶⁴ Ф. Филин, *Русский язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, op. cit., s. 430.

⁶⁵ Н. Пилинский, *Украинский язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, op. cit., s. 534.

Z dzisiejszej perspektywy można by powiedzieć, że dyskusja nad specyficzną terminologią języka rosyjskiego jest bezprzedmiotowa z kilku względów: subiektywnego – braku inicjatyw tego typu ze strony środowiska rosyjskich slawistów, i obiektywnego – określenia *russkij* / *drewnierusskij* funkcjonują już w nauce kilka wieków. Przypomnijmy jednak, że ziemie przodków dzisiejszych Rosjan aż do XVIII wieku określano jako *Magnus Ducatus Moscuensis*, *Moscovia* lub *Muscovia*⁶⁶. O tym, jak etnonim „moskiewski” był silnie zakorzeniony w świadomości ówczesnych Rusinów, może świadczyć choćby tragiczna w skutkach korespondencja Bohdana Chmielnickiego z carem Aleksiejem Michajłowiczem. List z Czerkas z 8 czerwca 1648 roku rozpoczyna on zwrotem:

Najjaśniejszy Wielmożny Przesławny Carze Moskiewski, a nam Wielce Miłościwy Panie i Dobrodziejcu...⁶⁷

Upowszechnienie w miejsce „moskiewski” terminów trudno przetłumaczalnych na inne języki i nie do końca jasnych dla samych Rosjan, mianowicie słowa *russkij*, teoretycznie związanego z etnosem, i *rossijskij*, związanego z państwowością⁶⁸, jest narzędziem wielowiekowej rosyjskiej przemocy ideologicznej – całkowicie wyklucza ona obecność białoruskiego i ukraińskiego komponentu kulturowego w najstarszym okresie, m.in. piśmiennictwa Rusi. Białorusini (w terminologii carskiej: „Zapadnorusy”) – Zachodni Rosjanie oraz Ukraińcy („Małorusy”) – Małorosjanie są w tym ujęciu „młodszymi braćmi” *Russkich* – Rosjan, których nie dookreśla się żadnym przymiotnikiem lub dookreśla wyłącznie charakterystyką „wielki” („Wielikorusy”, Wielikorosjanie). Zgodnie z taką logiką Rosjanie są pierwszymi. Zaprezentowane tu przykładowo fragmenty są więc reprezentatywne dla współczesnej oficjalnej ideologii rosyjskiej. W zmienionej w 2020 roku Konstytucji FR stwierdza się, iż:

Federacja Rosyjska, zjednoczona tysiącletnią historią, zachowując pamięć przodków, którzy przekazali nam ideały i wiarę w Boga, a także ciągłość rozwoju państwa rosyjskiego, uznaje historycznie ustanowioną jedność państwa⁶⁹.

⁶⁶ Zob. hasło „Grand Principality of Moscow” w e-encyklopedii Britannica na stronie: <https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow>.

⁶⁷ Наяснѣйшій, велможный и преславный царю московский, а нам велце милостивый пане и добродѣю... *Лист Богдана Хмельницкого, посланный из Черкас царю Алексею Михайловичу, с сообщением о победах над польским войском и желанием украинского народа объединиться с Россией, 8 июня 1648 г.*, <https://www.hist.msu.ru/ER/Text/bogdan2.jpg>.

⁶⁸ O celowym mieszaniu tych pojęć dla ugruntowania ich synonimii przez W. Putina pisaliśmy w innym opracowaniu – zob. J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana?*, op. cit., s. 106.

⁶⁹ *Полный текст поправок в Конституцию: что меняется?*, Государственная Дума, 14.03.2020, duma.gov.ru, za: M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość! Rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego” autorytaryzmu*, Raport OSW z maja 2021, s. 88.

Podęście to, noszące cechy imperializmu kulturowego, nie ma analogii w historii światowej. Dla przykładu: Francuzom, choć ich kulturowe korzenie leżą niezaprzeczalnie w łacińskiej kulturze antycznej Rzymu, nie przyszłoby do głowy mówić, że historia ich państwa zaczyna się w tym okresie i za kolebkę swojej państwowości uznać Państwo Franków, które powstało po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Rosjanie zaś – choć za kolebkę ich państwowości należy uznać Księstwo Moskiewskie, powstałe w 1213 roku, już po upadku potęgi Rusi Kijowskiej, która nastąpiła po śmierci Jarosława Mądrygo w 1054 i wskutek postępujących sporów wewnętrznych wywołanych rozbięciem dzielnicowym, a także umocnieniem Cesarstwa Łacińskiego w wyniku wypraw krzyżowych – uparcie powtarzają, że tradycja Kijowa jest ich historią. Niewątpliwie tradycja rzymska dla Francuzów, a tradycja kijowska dla Rosjan była inspiracją do rozwoju. W obu przypadkach były to różne organizmy państwowe z różnymi systemami władzy, różnym stosunkiem do instytucji kościoła itp. Państwowość kijowska ze stolicą w Kijowie jest jednak – z jej doświadczeniem wzlotów i upadków – powiedzmy wprost: spuścizną historyczną Ukrainy, tak jak dawne Księstwa Połockie i Turowskie są kolebką dzisiejszej Białorusi. Różnic interpretacyjnych własnych dziejów między Rosją (w stosunku do Białorusinów i Ukraińców) a państwami romańskimi należy więc upatrywać w rosyjskim imperializmie kulturowym: o ile państwowość starożytnego Rzymu jako część własnej historii jest wykładana na uniwersytetach włoskich, o tyle w uczelniach francuskich występuje ona jako kontekst – podwaliny kulturowe własnego państwa, zjednoczonego pod dynastią Merowingów. W grupie romańskiej nie znajdziemy narodu, który chciałby wykazać swoją wyższość, jak już od czasów Iwana IV (Groźnego) czyniła Moskwa w odniesieniu do innych narodów grupy wschodniosłowiańskiej⁷⁰.

Dążenie do przejęcia spuścizny Rusi Kijowskiej przejawiało się już wcześniej: w czasach Iwana Kality, od 1335 roku księcia moskiewskiego, który rozciągnął swą zwierzchność na słabsze księstwa. Za czasów syna Iwana III – wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla III (1505–1533) – było ono uzasadniane mitycznym konstruktem „Moskwa – trzeci Rzym”. Funkcjonujący początkowo jako myśl religijna – dążenie do wzmocnienia Cerkwi Prawosławnej po upadku Konstantynopola – szybko został zinstrumentalizowany jako doktryna państwowa, ta zaś dawała argumenty dla dążeń książąt moskiewskich

⁷⁰ Białoruski historyk języka Iwan Kramko przyczynę pojawienia się idei wspólnej „staroruskości” widzi w potrzebie wykazania wyższości narodu rosyjskiego – por. I. Крамко, *Адзіная старажытнарускасць. Ці была яна?*, „Наша слова” № 33(620)/2003, s. 2. Szerzej na ten temat zob. też: N. Barszczewska, *Baltycko-słowiańska geneza języka białoruskiego*, t. LXVI serii „Rozprawy Komisji Językowej”, Łódź 2018, s. 21–37. Por. też: J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana?*, op. cit., s. 128.

do zebrania należących się im, utraconych wraz z podbojami mongolskimi „ziem ruskich”.

Wydłużenie historii państwa o tradycję kijowską, na czym zbudowano kategorię wspólnoty ogólnoruskiej, a co daje Rosji prawo do aspiracji o prymat wśród narodów słowiańskich, wraca co jakiś czas w kolejnych odsłonach: słowianofilstwa, „prawosławnego bolszewizmu” Trubieckoja, euroazjatyizmu itd. Ich najnowszą wersją jest koncepcja „rosyjskiego świata” (русский мир), wyartykułowana wyraźnie w ramach *Koncepcji dydaktyki kursu „Historia Rosji”*, stanowiącego wykładnię metodyczną do opisywania dziejów ojczyzny⁷¹. Tekst ten, w części zawierającej standardy historyczno-kulturowe, rozpoczyna się od rozdziału I: *Od Państwa Ruskiego do Rosyjskiego* (ros. *Om Русского до Росийского государства*), co ma jednoznacznie wskazywać korzenie Rosji, jednym z władców której miałby być św. Włodzimierz. We wspomnianym materiale metodycznym nazwa „Kijów” pojawia się manipulacyjnie – jako synonim kryzysu, przy okazji okresu upadku państwa konfederacyjnego i jego rozpadu dzielnicowego. Nawet jednak w tym trudnym okresie – przekonują autorzy *Koncepcji...* – mimo formalnej niezależności, trwała pamięć o:

jedności Rusi, Kijowie jako ogólnoruskiej (общерусской) stolicy, o pierwszeństwie księcia kijowskiego („księcia całej Rusi”) nad wszystkimi Rurykowiczami⁷².

Ten krótki fragment ukazuje mechanizm służący utrwalaniu zapisanego w nowej Konstytucji FR wyobrażenia o ciągłości „tysiącletniego państwa rosyjskiego” (początkiem którego miałby być przyjazd Ruryka do Kijowa w 862 roku) – przemilczenie wybranych faktów (np. nie wspomina się o roli Kijowa dla kultury ukraińskiej). W tym kontekście warto podkreślić, że sformułowanie „Ruś Kijowska”, którego używano wymiennie z określeniem „Stara Ruś” (Древняя Русь) nawet w czasach sowieckich, w *Koncepcji...* nie występuje w ogóle, zastąpione jest określeniem „państwo staroruskie / starorosyjskie” (древнерусское государство), co jest zgodne z trendami historiografii rosyjskiej⁷³. O ile bowiem termin „Ruś

⁷¹ *Концепция преподавания учебного курса «История России»*, ЧОУ ДПО, 20.12.2020, <https://akadem-centr.ru/news/kontseptsiya-prepodavaniya-istorii-rossii.news> (treść dokumentu do pobrania na tej stronie).

⁷² „В XII в. государство Русь распалось на ряд фактически самостоятельных государственных образований – земель, в большинстве из них правили представители разросшегося рода Рюриковичей. Наступил период политической раздробленности. Несмотря на фактическую суверенность земель, продолжало существовать представление о единстве Руси, о Киеве как общерусской столице, о главенстве киевского князя («князя всея Руси») над всеми Рюриковичами” – za: *Концепция преподавания учебного курса «История России»...*, op. cit., s. 28.

⁷³ M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość!*..., op. cit., s. 88. Warto zarazem podkreślić, że rosyjskie społeczeństwo wykazuje dużą podatność na kierowany do niego przez Kreml

Kijowska” dla współczesnego odbiorcy ma jednoznaczne konotacje z Ukrainą, to przynależność „państwa staroruskiego” nie jest oczywista, zwłaszcza że roszczenia do schedy po nim zgłaszają przede wszystkim Rosjanie – jako „starsi bracia” Ukraińców i Białorusinów. Manipulacji służy też nazwanie Państwa Kijowskiego (niezdefiniowaną) „Rusią”, czyli „ziemią rosyjską” (Русь lub „Русская Земля”), czyli terminem ahistorycznym, wykorzystującym fałszywie pozorne podobieństwo do sformułowania „ziemia ruska” (Росыскаа Земля), z którym nie jest tożsame. Służy to celom ideologicznym, buduje bowiem przekonanie o uprzywilejowanej pozycji Rosjan wśród narodów wschodniosłowiańskich, potwierdza również pozycję imperialną, którą Rosja traci wraz z „utrata”, tj. niezależnością Ukrainy, wyzwoloną spod wpływów rosyjskich. Rosja traci bowiem w ten sposób znaczną część spuścizny historycznej, kulturowej i duchowej, którą zawłaszczyła, zbierając nie swoje „ziemie ruskie” bądź „odzyskując je i przywracając macierzy”. Na tego typu manipulacje terminologiczne prowadzące do wynaturzeń faktograficznych, prowadzących do ahistorycznego poglądu na obecność Rosjan na Rusi Kijowskiej, zwracaliśmy uwagę wielokrotnie⁷⁴.

Innym mechanizmem manipulacyjnym jest wyolbrzymienie – uwypuklenie pożądaných elementów: np. poprzez podkreślanie znaczenia dynastii Rurykowiczów, kojarzonych powszechnie, choć nie w pełni słusznie, z tradycją rosyjską, a także zwykle naginanie i przeinaczanie faktów. Warto zarazem zauważyć, że wraz ze sztucznym wydłużaniem własnej historii autorzy *Koncepcji*... utrwalają obraz wroga destabilizującego „idylliczną jedność ziem rosyjskich pod rządami Rurykowiczów”. Długotrwały kryzys polityczny od połowy XI wieku doprowadził w tak rozumianej historii dziejów do okupacji / przejęcia ziem rosyjskich przez Wielkie Księstwo Litewskie i Polskę:

W tych warunkach przestała funkcjonować formalna jedność rosyjskich ziem [русских земель] z Kijowem na czele. Zachodnie i południowe ziemie rosyjskie [русские земли] w okresie drugiej poł. XIII w. – pocz. XV w. wchodziły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego⁷⁵.

przekaz ideologiczny, w tym historyczny, co ma wyraz m.in. w niemal 20-procentowym wzroście idei Rosji jako wielkiego mocarstwa po aneksji Krymu (z 47 proc. w 2011 do 65 proc. w 2015 r.), por. ibidem, s. 86.

⁷⁴ Por. B. Мойсієнко, *Кого називали «людьми руськими» на Русі...*, op. cit., s. 22–39; J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana?*, op. cit., s. 100 i nast.; J. Getka, V. Moisiienko, *Origins of the Ukrainian Literary Language in the Context of the Polish Hypothesis on Genesis Polish Literary Language*, „Українська полоністика” № 17/2020, s. 27–39.

⁷⁵ „В этих условиях перестало существовать формальное единство русских земель во главе с Киевом. Западные и южные русские земли в течение второй половины XIII – начала XV в. вошли в состав Великого княжества Литовского и Польского королевства” – zob. *Концепція преподавання учебного курсу «Історія Росії»...*, op. cit., s. 28.

Sformułowania tego typu wpisują się znakomicie w tezę uzupełniającą tę o ciągłości państwowości Rosji, a związaną z odwieczną rywalizacją cywilizacji prawosławnej (bizantyjskiej) z cywilizacją rzymską, która dąży do zokcydentalizowania (spolonizowania, „okatoliczenia”) Ukraińców i Białorusinów. Wpisują się też w kremlowską narrację propagandową, zgodnie z którą język ukraiński i białoruski powstały przez zgubny wpływ polszczyzny na język „staroruski”.

Wróćmy do współczesnej nauki – chcemy bowiem zauważyć, że zdarzają się oczywiście prace badaczy rosyjskich, które świadczą o dążeniu do bycia w zgodności z obiektywnymi faktami, nie zaś z ideologizowanymi ustaleniami historycznymi, jednak są to wyjątki. Widać to na przykładzie ewolucji poglądów Wiktora Żywowa. O ile w końcu lat 80. XX wieku stosował on współczesne glottonimy *русская, русский* (*ruszkaja, russkij*) dla charakterystyki zjawisk historycznych:

Wiemy, że piśmiennictwo ruskie / rosyjskie [w oryg. *ruszkaja kniżnost’* – J.G., W.M.] i rosyjski [w oryg. *Russkij* – J.G., W.M.] język literacki najstarszej epoki (język cerkiewnosłowiański redakcji rosyjskiej [ruskiego izwoda] powstały na bazie literatury niesłowiańskiej, na podstawie wspólnego dla wszystkich Słowian dziedzictwa cyrylicko-metodiańskiego)⁷⁶,

o tyle 30 lat później, wypowiadając się na temat terminologii używanej dla określenia języka najstarszego okresu Rusi, zauważył, że określenie staroruski (*древнерусский*) jest nadmiernie nacechowane i może prowadzić do błędów interpretacyjnych:

język staroruski [starorosyjski – *древнерусский*] ustanawia zbyt jednoznaczną perspektywę etniczną lub państwowo-etniczną, ponieważ jest często rozumiany jako język rosyjski w czasach najdawniejszych i staje się tożsamy z zupełnie niepasującym do podjętych badań nad dawnym językiem ukraińskim, a przecież nie jesteśmy gotowi do mówienia o np. starożytnym języku ukraińskim w Nowogrodzie Wielkim⁷⁷.

Tego typu postawy naukowe są w rosyjskiej nauce rzadkością. Do tego, pozostawiając na marginesie fakt, że w kontekście Nowogrodu Wielkiego faktycznie nie jesteśmy (i nie powinniśmy) być gotowi do mówienia nie tylko o powszechnie używanym tam dawnym języku ukraińskim, lecz także o dawnym języku rosyjskim

⁷⁶ „Мы знаем, что русская книжность и русский литературный язык древнейшей эпохи (церковнославянский язык русского извода возникли на основе инославянской книжности, на основе общего для всех славян кирилло-мефодиевского наследия)” – za: В. Живов, *Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе (По поводу книги И. Тома «Русская редакция...»)*, „Вопросы языкознания” № 1/1987, s. 51.

⁷⁷ „...древнерусский задает слишком однозначную этническую или государственно-этническую перспективу, поскольку легко понимается как русский язык в древности и становится в один ряд с совсем не подходящим для наших задач древнеукраинским языком поскольку мы не готовы говорить, например, о древнеукраинском языке в Великом Новгороде” – za: В. Живов, *История языка русской письменности*, Москва 2017, s. 77.

(język Nowogrodu był odrębny, o czym mowa w dalszej części pracy), chcemy zaznaczyć, że tego typu wypowiedzi nie oznaczają negacji samej idei wspólnego języka, lecz są uwagą do terminologii – zauważają, że określenie „staroruski” myli się powszechnie z „starorosyjskim”. Mimo jednak różnych przejawów nowych prób interpretacyjnych związanych z coraz lepszym poznaniem historii, zabytków piśmiennictwa, a co za tym idzie – i sytuacji socjolingwistycznej ziem wschodniosłowiańskich, sama interpretacja najdawniejszych dziejów Rosji pozostaje niezmienna:

Język staroruski (J.S.) to umowna nazywa języka słowiańskiej ludności starożytnej Rusi w IX–XIV wieku, na bazie którego później powstały języki wschodniosłowiańskie: rosyjski (wielkorusyjski), ukraiński, białoruski. Powstanie J.S. jest wynikiem konwergencji dialektów słowiańskich Europy Wschodniej w związku ze zjednoczeniem ich użytkowników w jednym państwie (z centrum w Kijowie), w którego granicach w ciągu IX–XI wieków nastąpiła kulturowa i etnograficzna konsolidacja zróżnicowanej populacji starożytnej Rusi⁷⁸.

Mimo więc dążenia do poprawności politycznej, związanej z uznaniem pewnej odrębności kulturowej Ukraińców i Rosjan (pojęcia русский народ, русская народность, tj. „naród rosyjski” zostało zastąpione określeniami славянское население, разноплеменное население – „ludność słowiańska”, „różnoplemienna ludność”), to nawet autorzy uważani w slawistyce za otwartych na nowe ujęcia badawcze, społecznie zaś kojarzeni z rosyjskimi środowiskami demokratycznymi, a za takich można uznać redaktorów akademickiego słownika *Языки мира. Славянские языки (Języki świata. Języki słowiańskie)*, nie są w stanie dopuścić myśli o skróceniu własnej (rosyjskiej – „wielkorusyjskiej”) tradycji. Zgodnie z zakorzenionymi konstruktami imperialnymi gotowi są uznać niemożliwe w procesach glottogenetycznych. Przyjmują bowiem, że w ciągu dwóch wieków (IX–XI) na – powtórmy – bazie dialektów słowiańskich Europy Wschodniej w związku ze zjednoczeniem ich użytkowników w jednym państwie (z centrum w Kijowie), powstał jeden język, który następnie – po kolejnych trzech wiekach – rozpadł się na dialekty, które go pierwotnie stworzyły!

Przyznanie oczywistego, że w ramach konfederacyjnego Państwa Ruskiego od początku równocześnie rozwijały się wybrane dialekty, które następnie

⁷⁸ „Древнерусским языком (Д.я.) условно называют язык славянского населения древней Руси IX–XIV вв., на базе которого позднее сформировались восточнославянские языки: русский (великорусский), украинский, белорусский. Образование Д.я. — результат конвергенции славянских диалектов Восточной Европы в связи с объединением их носителей в едином государстве (с центром в Киеве), в границах которого на протяжении IX–XI вв. происходила культурно-этнографическая консолидация разноплеменного населения древней Руси” – за: Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., s. 419.

legły u podstaw różnych języków narodowych i literackich, nie wchodzi w grę: oznaczałoby to bowiem konieczność pogodzenia się z uszczupleniem dziedzictwa uznanego za własne, na co rosyjska (i nie tylko rosyjska) slawistyka nie jest jeszcze gotowa.

2.3. Analiza sytuacji lingwokulturowej Rusi w okresie powstawania najdawniejszych zabytków piśmiennictwa

Niepodważalnym faktem jest, że cerkiewnosłowiański był jednym z języków piśmiennictwa Rusi. Niezaprzeczalny jest też fakt, że cechy niektórych języków wschodniosłowiańskich przenikały do tych tekstów od czasów najdawniejszych. Dlatego zabytki cerkiewnosłowiańskie dookreśla się jako lokalne redakcje: ukraińską (od połowy XI wieku), niedługo później nowogrodzką (od końca XI wieku), białoruską (od XIII wieku), rosyjską (od XIV wieku). Poświadczone przez skrybów cechy rodzimej gwary (rusko-kijowskiej, rusko-halickiej, rusko-wołyńskiej, rusko-połockiej, rusko-smoleńskiej, rusko-nowogrodzkiej) oczywiście z czasem stały się impulsem do rozwoju lokalnej tradycji piśmienniczej, a w efekcie odrębnych tradycji: językowej i piśmienniczej. Trudność przeprowadzenia analizy tego procesu wynika m.in. z różnego stopnia rozwoju kulturalnego wybranych ziem przestrzeni kulturowej Rusi w XI i XII stuleciu. Przejawia się to w nierównomierności rozlokowania zachowanych zabytków pisanych. Początki piśmiennictwa ruskiego wiązane są z Kijowem i Nowogrodem, ponieważ stamtąd pochodzą najstarsze zachowane teksty, których datację można ustalić i nie budzi ona kontrowersji naukowców. Stąd wniosek, że w XI wieku możemy mówić jedynie o swoistej konkurencji między południem Rusi (Ukraina) a północą Rusi – Nowogrodem⁷⁹. Niepodważalnych dowodów językowych (tekstów pisanych) z XI–XII wieku z terenów dzisiejszej Białorusi obecnie nie ma, choć ich istnienie jest prawdopodobne.

Jeśli chodzi o rozwój literatury i pisarstwa na terenach Zalesia, na których powstało Księstwo Moskiewskie, to obecnie nauka nie dysponuje danymi na temat umiejętności pisania i przygotowywania ksiąg w XI–XII wieku na tym obszarze. Nie jest to zaskakujące – piśmiennictwu potrzebne są centra kulturowe,

⁷⁹ O większej bliskości kulturowej Nowogrodu z Kijowem niż z Moskwą w najstarszym okresie świadczą fakty kulturowe: walutą w Nowogrodzie – jak i na całej Rusi – była grzywna nowogrodzka.

a tych tam nie było; ślady pierwszych szkół odnajdujemy w Nowogrodzie i Pskowie dopiero za rządów Iwana Groźnego (1533–1584). Znacznie później, w 1682 roku, Fiodor III założył Akademię Duchowną w Moskwie. Nauczycielami byli tam nie miejscowi uczeni, ale Ukraińcy („Małorossijanie”) i Białorusini. Dopiero Piotr I „zakładał szkoły wojskowe i morskie i polecił Leibnitzowi ułożenie planu akademii umiejętności”⁸⁰. Co prawda rosyjscy uczeni (np. Aleksiej Sobolewskij, Michaił Tichomirow, Gerold Wzdornow, Olga Kniaziewska, Anatolij Turilow, Lubow Stolarowa, Sergiej Kasztanow) periodycznie próbują dowieść istnienia skryptorium w Rostowie w XII–XIII wieku⁸¹, jednak badania te pozostają w sferze dyskusji naukowej. Zabytki piśmiennictwa z tego okresu, które zostały odnalezione na terenach Zalesia, zostały tam przywiezione z Rusi Południowej – Kijowa – lub Północnej – Nowogrodu, lub też przepisane tam przez pisarzy z tych terenów.

Podkreślamy zarazem, że świadomie odrzucamy rosyjskie mity założycielskie i rozróżniamy spuściznę dwóch różnych – walczących ze sobą – terytoriów: Nowogrodu i ziemi zaleskiej. Rozwinięty już w XI wieku Nowogród (Księstwo Nowogrodzkie, a po rozbięciu dzielnicowym Rusi i uzyskaniu niezawisłości – od 1136 roku: Republika Nowogrodzka) przeciwstawiał się najpierw księstwom wchodzącym w skład ziemi włodzimiersko-suzdalskiej, później Księstwu Moskiewskiemu (od 1213), aż do 1478 roku, kiedy to nastąpiła jego inkorporacja przez Iwana III Srogiego. Nowogród (i wszystkie inne miasta na drodze do niego z Moskwy) z pomocą opryczniny zdobył i zniszczył Iwan IV Groźny w trakcie „ekspedycji karnej” do nieposłusznego miasta. „Masakra nowogrodzka” w 1570 roku miała według różnych źródeł pochłonąć ponad 20 tys. ofiar. **Dobra cerkiewne, kupieckie i bojarskie, w tym dzieła sztuki i kultury, zostały skonfiskowane i wywiezione do Moskwy**⁸². **W ten sposób zniszczona została spuścizna kulturowa Nowogrodu.**

⁸⁰ Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9: *Rossya*, Warszawa 1888, s. 790.

⁸¹ Л. Столярова, С. Каштанов, *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, Москва 2010, s. 207–223; Е. Уханова, *О форме объединения древнерусских писцов в конце XI – начале XII в.*, [w:] *Монфокоп. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике*, red. Б.Л. Фонкич, Москва 2017, s. 525; Р. Кривко, *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, Москва 2015, s. 51. Jeśli przyjąć założenie, że księgi te były przepisywane w tym skryptorium, to warto podkreślić, że tego typu zabytki z wyraźnymi cechami ukraińskimi na poziomie ortografii, fonetyki, morfologii i innych poziomów języka, jak Pandekty Nikona Czarnogórcza, Zbiór Uspienski, Złotostrój z Liturgiami świątecznymi były pisane albo przez skrybów z Rusi Południowej, albo zostały przepisane przez Moskwcinów z ukraińskiego protografu bez wniesienia żadnych zmian, albo – ostatnie wyjście – w dawnym Rostowie mówiło się z ukraińska.

⁸² Г. Штаден, *О Москве Ивана Грозного*, b.m. 1925, s. 90–91; por. *Dzieje Polski*, t. 4, red. A. Nowak, Kraków 2019; М. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, wyd. III, Warszawa 2002, s. 168–169; Российская академия наук. Институт русской литературы (Пушкинский Дом), *Повесть о разгроме Новгорода Иваном Грозным* – zob. <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4564>.

Zarazem prowadzone wiele lat i stale uzupełniane o nowe świadectwa piśmiennicze z ziemi pskowsko-nowogrodzkiej studia doprowadziły rosyjskiego slawistę Andrieja Zalizniaka do stwierdzenia, iż w tych skrajnie niesprzyjających okolicznościach powstał i funkcjonował aż do XIV wieku odrębny, czwarty język wschodniosłowiański, na bazie dialektu nowogrodzko-pskowskiego, który był kontynuacją późnego języka prasłowiańskiego. Uczony podkreśla, że zrozumienie się nawzajem między wszystkimi Słowianami w tym najdawniejszym okresie nie nastęczało szczególnych trudności, a stąd wyciąga logiczny wniosek, że zasadnym jest mówienie jeszcze w XI wieku o późnym języku prasłowiańskim i jego dialektach, jednym z których miałby być właśnie nowogrodzki:

W związku z tym dawny dialekt nowogrodzki z tego wczesnego okresu jawi się po prostu jako dialekt późnego języka prasłowiańskiego, zaliczyć go można do grupy dialektów wschodniosłowiańskich. Biorąc pod uwagę niejednoznaczność opisaną sytuację, uważamy za dopuszczalne i praktyczne mówienie po prostu o starożytnym dialekcie nowogrodzkim (bez dookreślenia, dialektu jakiego języka, jeśli nie ma ku temu szczególnej potrzeby)⁸³.

Idąc tym tropem, Zalizniak zauważa, że dialekt nowogrodzko-pskowski nie jest poprzednikiem najstarszego języka rosyjskiego, ale funkcjonował równolegle z nim:

dialekt nowogrodzko-pskowski i ponaddialekt staroruski [древнерусский; starożytnorosyjski – J.G., V.M.] pochodzą z jednego źródła nie na poziomie wschodniosłowiańskim, ale prasłowiańskim...⁸⁴.

Zalizniak nie zakwestionował lansowanej w nauce rosyjskiej tezy o istnieniu jednego wspólnego języka „staroruskiego” do XIV wieku dla Białorusinów, Rosjan i Ukraińców, ale jego spostrzeżenia wpisują się w analizy tych specjalistów, którzy widzieli różnorodność dialektalną Słowian już w najwcześniejszym okresie piśmiennictwa (XI–XIII wiek). Należy tu wspomnieć przede wszystkim o ustaleniach Jurija Szewelowa o makrostrefach, czyli zgodnie z terminologią

⁸³ „Соответственно, древненовгородский диалект этого раннего периода предстает просто как диалект позднего праславянского, входящий в группу восточнославянских диалектов. Учитывая двойственный характер описанной ситуации, мы считаем допустимым и практически удобным в дальнейшем говорить просто о древненовгородском диалекте (не уточняя, какого языка, если в этом нет специальной необходимости)” – por. A.A. Zalizniak, *Древненовгородский диалект*, op. cit., s. 7–8.

⁸⁴ „Описанный здесь эксперимент реконструкции попросту говоря показывает, что новгородско-псковский диалект и наддиалектный древнерусский сводятся к единому источнику не на правосточнославянском уровне, а на праславянском...” – za: A.A. Zalizniak, *Древненовгородский диалект*, op. cit., s. 57.

tego naukowca: „jednostkach-regionach językowo-terytorialnych”. Wyróżnił on pięć obszarów:

- 1) kijowsko-poleski,
- 2) nowogrodzko-twerski,
- 3) połocko-smoleński,
- 4) muromsko-riazański,
- 5) halicko-podolski,

Na ich bazie miały się ukształtować w późniejszym okresie trzy języki wschodniosłowiańskie⁸⁵.

Sumując powyższe spostrzeżenia, przyjmujemy, że **w najdawniejszym okresie z późnego języka prasłowiańskiego wyewoluowały cztery główne dialekty wschodniosłowiańskie, w dzisiejszej terminologii można je nazwać: ukraińskim, nowogrodzkim (dialekt nowogrodzko-pskowski), białoruskim i rosyjskim, które funkcjonowały równocześnie, a nie na zasadzie nieokreślonego starszeństwa (przemiany – ewolucji jednego w drugi)**. Oczywiście jest, że w przypadku niektórych regionów nie było bezpośredniej perspektywy dla dalszego rozwoju wybranego języka ze względu na brak struktury politycznej czy ośrodka kulturowego, które mogłyby wspierać rozwój danej tradycji. Takiej właśnie perspektywy nie miał dialekt nowogrodzki, który przestał istnieć wraz z ostatecznym podbojem Republiki Nowogrodzkiej przez Moskwę w końcu XV wieku, po niemal trzech wiekach walki o utrzymanie niezależności.

Zarazem języki i kultury nigdy nie rozwijają się w próżni, a w wyniku mniej lub bardziej natężonych kontaktów wzajemnych, co – na poziomie językoznawstwa – ma odzwierciedlenie w zabytkach piśmiennictwa, formach dialektalnych itp. Na pograniczu obszarów językowych poleskiego i smoleńskiego (kontakty ukraińsko-białoruskie), połockiego i nowogrodzkiego (kontakty białorusko-nowogrodzkie) dochodziło do przenikania się systemów językowych. Jednocześnie, o ile w tym najdawniejszym okresie można mówić o kontaktach użytkowników dialektów regionów kijowsko-poleskiego i halicko-podolskiego, które legły u podstaw języka ukraińskiego, z nosicielami uległemu zanikowi dialektu nowogrodzko-pskowskiego, czego dowodem jest występowanie wybranych cech dialektów kijowsko-poleskiego i halicko-podolskiego w nowogrodzkich gramotach na korze brzożowej⁸⁶, o tyle nie ma dowodów na tego typu kontakty z użytkownikami dialektów obszaru twerskiego i muromsko-riazańskiego, będących protoplastami języka rosyjskiego. W tym przypadku można mówić nie o kontaktach

⁸⁵ Ю. Шевельов, *Чому общерусский язык, а не вѣборуська мова*, op. cit., s. 389, 392.

⁸⁶ Г. Півторак, *Мовна ситуація у давній Русі. Вплив української мови на північно-східну периферію*, [w:] idem, *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, s. 119; К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, op. cit., s. 46–47.

kulturowych równorzędnych partnerów, lecz o jednostronnych wpływach Kijowa i Nowogrodu na Moskwę. Wszystkie te obserwacje dają podstawy do wysunięcia konkretnych propozycji metodologicznych w slawistyce.

2.4. Próba wyjścia z impasu: propozycje metodologiczne

Analiza stanu badań filologicznych oraz sytuacji socjolingwistycznej na ziemiach wschodniosłowiańskich w XI wieku ukazuje konieczność redefinicji zjawisk z zakresu slawistyki na polu spuścizny kulturowej, terminologii, periodyzacji itd. **Wznowienie dyskusji naukowej w tym zakresie jest niezbędne dla oczyszczenia slawistyki z funkcjonujących w niej mitów lingwokulturowych motywowanych politycznie, realizujących cele mocarstwowe, a nie naukowe.**

Wnioski z istniejących opracowań tematu oraz szczegółowe ponowne badanie dostępnych danych językowych pozwoliły nam opracować schemat rozwoju języków wschodniosłowiańskich.

Zaproponowany schemat opiera się zarówno na materiałach historycznych (uwzględnia etapy kolonizacji obszarów Rusi), jak i na świadectwach piśmiennictwa tego obszaru. Opisane w dawnych latopisach plemiona wschodniosłowiańskie, z wyjątkiem Wiatyczów i Radzimiczów, w przeszłości posługiwały się własnymi językami i dialektami. Potwierdzają to liczne elementy z zabytków z najstarszego okresu w dziejach Rusi. Fakt istnienia najdawniejszego języka ukraińskiego, najdawniejszego białoruskiego czy idiomu nowogrodzkiego jest bezsporny, co znajduje odzwierciedlenie na diagramie. Nie jest dziś możliwe potwierdzenie lub zaprzeczenie odrębności językowej Wiatyczów czy Radzimiczów ze względu na brak odzwierciedlenia stosowanych faktów językowych w tekstach źródłowych⁸⁷. Dlatego zakwalifikowaliśmy je jako plemiona „o niepewnych podstawach językowych”.

Schemat ukazuje rolę języka cerkiewnosłowiańskiego w procesie kształtowania się pisma narodów słowiańskich w ogóle, a w szczególności późniejszego tworzenia ich języków pisanych i literackich. Rola ta była inna dla każdego ze współczesnych języków wschodniosłowiańskich:

⁸⁷ Próby rosyjskich naukowców ukazania tych plemion jako plemion o słowiańskiej podstawie etnojęzykowej na równi z Polanami, Drewlanami, Dregowiczami, Sieweranami, Uliczami, Bużanami, Krywiczami i Słowienami (por. jedna z nowszych prac na ten temat: A. Щавелев, *Славянские «племена» восточной Европы X – первой половины XI века: аутентификация, локализация и хронология*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” № 2/2015, s. 99–133) pozostają nieprzekonujące ze względu na niewielką liczbę dowodów.

- dla ukraińskiego i białoruskiego została sprowadzona na margines, gdyż języki literackie tych narodów pojawiły się na bazie wernakularnej i potocznej,
- dla rosyjskiego język cerkiewnosłowiański stał się podstawą.

Na schemacie widać także tragiczny los idiomu nowogrodzkiego, który nie miał jak się rozwinąć w odrębny język ze względu na agresywną politykę Moskwy⁸⁸.

Należy także zaznaczyć, że po upadku potęgi Państwa Kijowskiego na początku XIII wieku (upadek Kijowa) książęce dziedzictwo kulturowe i językowe stolicy nie zanikło.

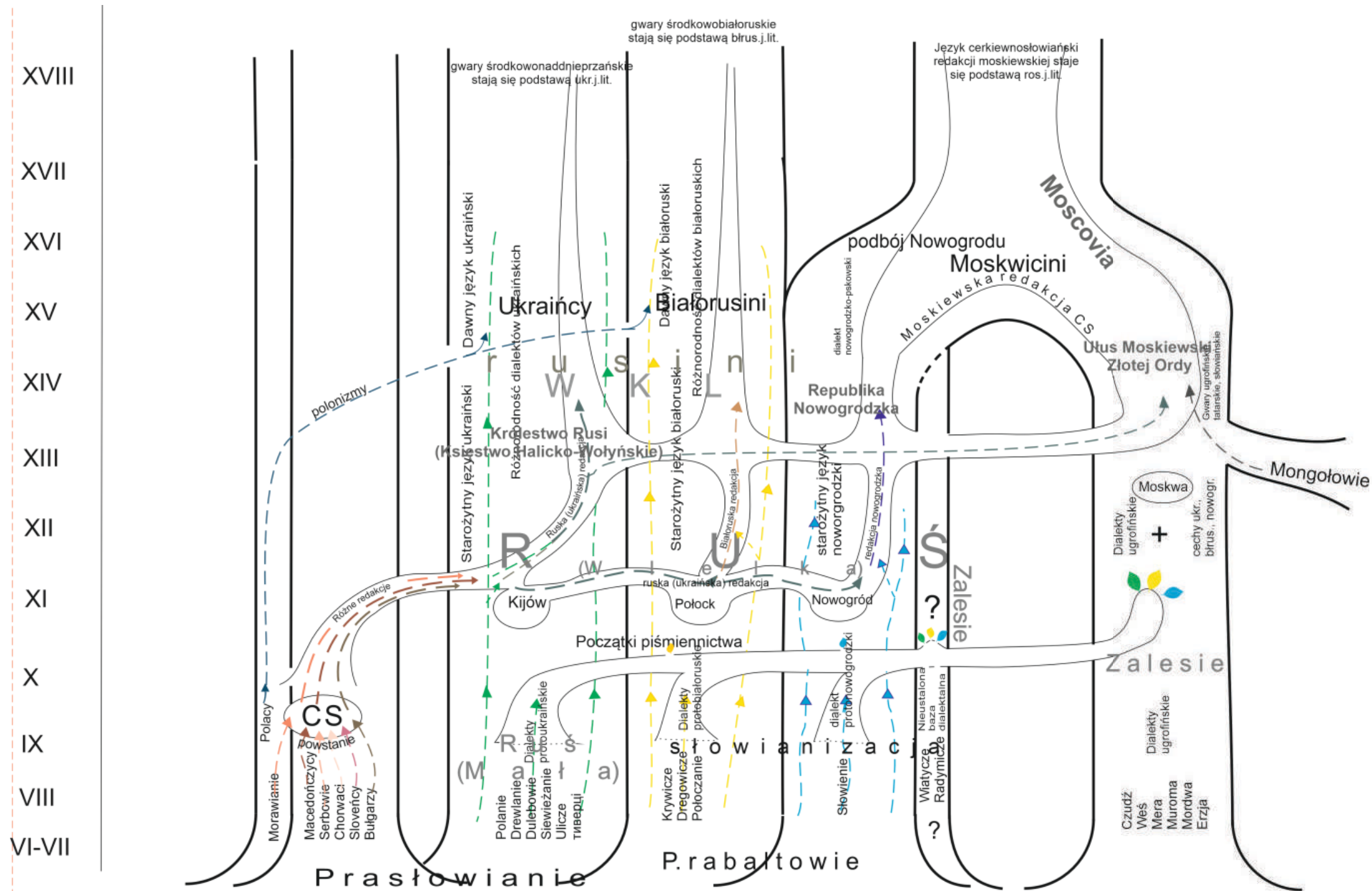
Wbrew temu, co głosi oficjalna narracja rosyjska, **spadkobiercą Kijowa jest nie obca Kijowowi kulturowo Moskwa, lecz ukraińska tradycja własna, czyli Królestwo Halicko-Wołyńskie**. Tradycje książęce Kijowa – pisane, kulturalno-artystyczne, religijne, prawne – były kontynuowane przede wszystkim na ziemi halickiej i na Wołyniu, a nie w Moskwie, gdzie w tym czasie kształtował się zupełnie nowy byt geopolityczny, na lokalnej bazie ugrofińskiej, do której z czasem przedostał się element słowiański i mongolski.

Charakterystyka rozwoju języków słowiańskich ze szczególnym uwzględnieniem tzw. grupy wschodniosłowiańskiej prowadzi do konstatacji, że **wszystko, co powstało (w formie pisemnej i ustnej) w XI–XIV wieku w Kijowie, Haliczu, Włodzimierzu, Czernihowie, należy uznać za dziedzictwo ukraińskiej tradycji literackiej i językowej; to, co powstało w Nowogrodzie i Pskowie – za spuściznę nowogrodzką, w Smoleńsku i Połocku – białoruską, natomiast w Muromiu, Riazaniu, Rostowie, Twerze, Suzdalu, Moskwie – moskiewską (rosyjską)**. Przyjmując to założenie, nie wolno zapominać o roli kulturowo-religijno-językowego centrum Rusi – Kijowa, w którym rodziła się ruska tradycja piśmiennicza (a w związku z tym i jej norma), która stamtąd rozszerzała się na inne obszary Rusi.

Jak wspominaliśmy wcześniej, w dyskusji na temat glottogenezy języka ukraińskiego teza o historycznym okresie funkcjonowania języka (język protoukraiński) i dohistorycznym (praukraiński) uznana jest za dowiedzioną, ponieważ pojawienie się jakiejś cechy w przekazie pisany sugeruje, że cecha ta faktycznie pojawiła się w mowie dużo wcześniej. Normy wymowy każdego języka rozwijają się stopniowo. Składają się na nie pewne uzusy tego dialektu, który ze względu na uwarunkowania historyczne staje się podstawą kształtowania się języka narodowego. Zarazem, co warto przypomnieć w kontekście rozwoju języka ukraińskiego:

⁸⁸ Por. też: A. Исаченко, *Если бы в конце XV века Новгород одержал победу над Москвой*, „Wiener slavistisches Jahrbuch” t. XVIII, Wien 1973, s. 48–53.

Schemat 1. Schemat rozwoju języków słowiańskich

Oprac. V. Moisiienko (pragniemy podziękować Dmytrovi Moskalence za techniczne opracowanie projektu)

Jeśli wychodzimy z założenia, że w X–XI wieku istniał już żywy język ukraiński, w podstawowych parametrach był bliski współczesnemu, to – zgodnie z tą logiką – jego elementy powinny być odzwierciedlone na piśmie⁸⁹.

Faktycznie, tradycje ortoepiczna i ortograficzna są ze sobą ściśle powiązane. Zapisane (odzwierciedlone na piśmie) nawyki wymowy rodzimych użytkowników danego języka z biegiem czasu wpływają na późniejszą tradycję ortograficzną. Co istotne, uzus ten można odnaleźć zarówno w tekstach napisanych w języku wybranej grupy etnicznej, jak i w tekstach pisanych przez przedstawicieli tej grupy etnicznej w innych, obcych językach. Dlatego dla zrozumienia pochodzenia struktury wybranego języka ważne są różne świadectwa pisane, niekoniecznie pochodzące ze źródeł zapisanych w tym konkretnym języku.

Dla przykładu: dla poznania rozwoju języka polskiego ważne są świadectwa z zabytków łacińskojęzycznych, w których polskie elementy pojawiają się początkowo w charakterze glos⁹⁰, by w końcu, w tekście głównym, wśród tekstu łacińskojęzycznego w Księdze Henrykowskiej (1268–1310) ukazało się całe pierwsze polskie zdanie *Day, ut ia pobrusa, a ti poziwai*. Zrozumieniu rozwoju języka białoruskiego przysłuży się analiza zabytków w języku cerkiewnosłowiańskim białoruskiej redakcji z XIII wieku, napisanych przez Rusinów-Białorusinów na terenie dzisiejszej Białorusi i dawnego Księstwa Smoleńskiego (istniejącego mniej więcej w latach 988–1405, po czym Księstwo zostało przyłączone do Wielkiego Księstwa Litewskiego; w składzie Rosji Smoleńsk był z przerwami od XVI wieku. Ostatecznie Rzeczpospolita zrzekła się Smoleńska na rzecz Rosji podczas rozejmu andruszowskiego w 1667 roku, potwierdzonego traktatem Grzymułtowskiego z 1686). Pomocnymi dla oceny rozwoju języka ukraińskiego będą zabytki w języku cerkiewnosłowiańskim ukraińskiej redakcji z XI wieku, napisanych przez Rusinów-Ukraińców na terytorium dzisiejszej Ukrainy. Badacze języka rosyjskiego powinni zaś opierać swoje wywody na zabytkach w języku cerkiewnosłowiańskim moskiewskiej (rosyjskiej) redakcji z XIV wieku, napisanych przez Moskwinów-Rosjan na obszarze dzisiejszych zachodnich obwodów dzisiejszej Federacji Rosyjskiej, poza terytorium Nowogrodu i Pskowa, gdyż te reprezentowały osobną tradycją kulturową, która – podbita przez Moskwę – nie stała się tym samym jej poprzedniczką, a co najwyżej inspiracją dla późniejszej tradycji moskiewskiej, analogicznie do stosunku między tradycją starożytnego Rzymu a kulturą francuską (o czym była już mowa).

Idąc tym tropem, przypomnijmy omawiane wyżej złożoności terminologiczne i wykorzystanie ukraińskich i białoruskich zabytków pod wspólną nazwą

⁸⁹ O. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських*, op. cit., s. 127.

⁹⁰ Por. np. E. Belcarzowa, *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, cz. I–IV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981–2001.

„staroruski” w podręcznikach i słownikach „języka rosyjskiego XI–XIV wieku”, co nie odpowiada rzeczywistości językowej tamtych czasów. Dążąc do uczciwości naukowej, a także pozostając w zgodzie z już istniejącą tradycją lingwistyczną stosującą określenia „starobiałoruski”, „starorosyjski”, „staroukraiński” dla faktów kulturowych występujących od XIV wieku, logicznym i umotywowanym merytorycznie byłoby wprowadzenie do obiegu naukowego glottonimów do nazywania języków wschodnich Słowian w XI–XIV wieku w odniesieniu do kolebki – Rusi, przy jednoczesnej dyferencjacji dróg rozwoju od najwcześniejszego okresu. Otrzymane w ten sposób terminy: staroruskoukraiński, staroruskobiałoruski, staroruskorosyjski, uwzględniałyby różnorodność dziedzictwa najstarszej Rusi. Zdajemy sobie jednak sprawę z faktu skomplikowanej budowy tych terminów.

Zarazem, w nawiązaniu do poruszanego już problemu związanego z zakorzenieniem się w nauce terminu „staroruski” – древнерусский, utrwalającego nieprawdziwy obraz wspólnego jakoby okresu rozwoju trzech różnych narodów, zasadnym mogłoby być wprowadzenie terminów skonstruowanych również w odpowiedniości do wspomnianej tradycji nazewnictwa okresu od XIV wieku. Perspektywa czasowa dla charakterystyki okresu wcześniejszego, do XIV wieku, pozwala na zastosowanie określenia „starożytny”: starożytnobiałoruski, starożytnorosyjski, starożytnoukraiński (давньоукраїнська, давньобілоруська, давньоросійська мова). Mało uwagi poświęcamy tu nowogrodzkiej tradycji językowo-literackiej, gdyż nie sformułowała się ona w osobny język. Synonimicznymi do tych określeń mogłyby być terminy jednoznacznie wskazujące związek spuścizny kulturowej z konkretnym centrum kulturowym. W efekcie mielibyśmy do czynienia z zabytkami:

- starożytnoukraińskimi, czyli wskazanymi wyżej staroruskoukraińskimi lub po prostu kijowskimi XI–XIV wieku;
- starożytnorosyjskimi, czyli wskazanymi wyżej staroruskorosyjskimi lub moskiewskimi XI–XIV wieku;
- starożytnobiałoruskimi, czyli wskazanymi wyżej staroruskobiałoruskimi lub połockimi XI–XIV wieku.

W języku rosyjskim terminy te wyglądałyby odpowiednio:

- древнеукраїнський;
- древнерусский;
- древнебіларуський.

Z powyższego wynika, że sam rosyjski termin древнерусский (w polskiej terminologii staroruski, ale w tłumaczeniu dosłownym: starożytnorosyjski, ukr. давньоросійська) może, naszym zdaniem, w slawistyce pozostać. Konieczna jest jednak jego redefinicja – zawężenie znaczenia, tak aby oddawało rzeczywistość

socjolingwistyczną. Oznaczać więc on może jedynie najstarszy okres rozwoju języka rosyjskiego. Rosyjskim naukowcom i historykom języka rosyjskiego pozostawiamy zarazem:

- 1) określenie ram czasowych tego okresu,
- 2) wskazanie zabytków piśmiennictwa powstałych na ziemiach, na których sformułowała się kolebka współczesnej Rosji – Księstwo Moskiewskie,
- 3) opisanie cech językowych tych zabytków z odniesieniem do cech, które legły u podstaw normy język rosyjskiego.

Idąc dalej tym tropem, pojawiają się kolejne – konieczne do wyprostowania w dyskursie naukowym – problemy terminologiczne, związane z powstałymi w wyniku kontaktów kulturowych transferami na różnych poziomach języków: fonetycznym, gramatycznym, słowotwórczym, leksykalnym itp. Co istotne, nie zaczynamy tu na „pustym polu” – próby wypracowania spójnej terminologii były już prowadzone. Dla przykładu: w języku polskim funkcjonował, dziś uznawany za archaiczny, termin „rusyzm” dla oznaczenia wyrazu albo innego elementu językowego pochodzącego z języków używanych na wschodnich rubieżach dawnej Polski i ziemiach z nią sąsiadujących⁹¹. Termin utworzony od toponimu Ruś, zgodnie ze strategiami słowotwórczymi polszczyzny, przede wszystkim charakteryzował te zjawiska językowe, które wiązać można z dzisiejszymi systemami białoruszczyzny i ukraińszczyzny, dopiero w dalszym planie te z języka rosyjskiego (wskazanie na ziemie sąsiadujące z dawną Rzeczpospolitą). Na określenie zjawisk kulturowych związanych z Rusią stosuje się także określenie pochodzenia łacińskiego: rutenizm (od łac. *Ruthenia* – Ruś).

Funkcjonujący natomiast obecnie termin „rusycyzm” („wyraz, zwrot lub konstrukcja składniowa przejęte z języka rosyjskiego albo na nim wzorowane”⁹²) utworzony został od późniejszego glottonimu russkij jazyk – język rosyjski i należy go uznać za kalkę z języka rosyjskiego. Wobec wskazanych wyżej manipulacji terminologicznych prowadzących do przesunięcia znaczenia pierwotnego: Ruś > rus’kij (tj. ruski) > russkij (tj. rosyjski) > rusycyzm, termin ten nie oddaje rzeczywistej sytuacji międzyjęzykowej: etymologicznie wiąże się z Rusią (nie z Rosją!), którą – przypomnijmy – zamieszkiwali przecież również przodkowie dzisiejszych Białorusinów i Ukraińców. Uniknąć tego typu nieporozumień pozwoliłoby stosowanie nominacji jednoznacznej: ukrainizm, białorutenizm, rosyzm, zgodnej z zasobami słowotwórczymi języków, bądź form opisowych: rutenizm-ukrainizm, rutenizm-białorutenizm, rutenizm-rosyzm.

⁹¹ Por. hasło „rusyzm” w *Wielkim Słowniku Języka Polskiego* – <https://wsjp.pl/haslo/podglad/96502/rusyzm>.

⁹² Por. hasło „rusycyzm” w *Słowniku języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego* – <https://sjp.pwn.pl/slowniki/rusycyzm.html>.

W kontekście powyższego termin „rusyfikacja” jest logiczny i motywowany do odzwierciedlenia wpływów językowych Rusinów (mieszkańców Rusi) na inne terytoria, przede wszystkim ludy podbite przez książąt ruskich: Bałtów, Ugrofinów i Turków. Oznacza to, że wpływy na linii Ruś – Moskowia do połowy XVII wieku polegały na ciągłej rusyfikacji mieszkańców Księstwa Moskiewskiego (wpływ elementów rusko-ukraińskich, białoruskich, nowogrodzkich). Od czasów Piotra, czyli po ostatecznym podboju przez Moskwę większości terytorium Rusi, rozpoczęła się „rosyzacja” Rusinów: Ukraińców, Białorusinów (tradycję Nowogrodu zniszczono już wcześniej), co ukazuje potrzebę ujęcia tej problematyki w nurcie badań kolonialnych. W wyniku tak rozumianej rosyzacji pierwotna kultura i język Nowogrodu została całkowicie zniszczona.

Proponujemy zatem wyraźne rozróżnienie dwóch terminów określających kontakty językowe Rusinów (Ukraińców, Białorusinów, mieszkańców Nowogrodu) i Moskwinów (Rosjan): **rusyfikacja** – wpływ języka Rusinów na język mieszkańców Moskwy (trwający od czasów pierwszych wypraw kolonizacyjnych książąt ruskich do Zalesia do połowy XVII wieku); **rosyzacja** – wpływ języka Moskwinów (Rosjan) na języki ukraiński, białoruski i idiom nowogrodzki, a także na języki innych ludów zniewolonych (od drugiej połowy XVII wieku do współczesności).

Teraz kilka słów o charakterystyce języka cerkiewnosłowiańskiego, do którego już od najdawniejszych czasów przenikały elementy tzw. żywego języka. Wyraźna odrębność tradycji cerkiewnej dała naukowcom podstawy do wydzielenia różnych tradycji języka cerkiewnosłowiańskiego: białoruskiej, rosyjskiej i ukraińskiej. Wspomniana odrębność – inność redakcji – była zarazem wyzwaniem dla kolejnych władców rosyjskich, unaoczniała bowiem różnice w ramach postulowanej jedności „Wszehrusi”, co więcej: wpływy południowosłowiańskie, jak eufemistycznie określa się kijowskie wpływy kulturowe w Państwie Moskiewskim w II połowie XVII wieku, dowodziły wyższości kulturowej Kijowa nad Moskwą, która ulegała tym wpływom (tzw. III fala wpływów południowosłowiańskich). Dowodem swoistego kompleksu Moskwy w tym zakresie, a zarazem walki z tym zjawiskiem, był nakaz Piotra I, by Synod dokonał „prawki”, czyli korekty ksiąg cerkiewnych w celu usunięcia z nich elementów odmiany kijowskiej.

W odniesieniu do najstarszego okresu język tekstów cerkiewnosłowiańskich powinno się charakteryzować jako:

- a) język cerkiewnosłowiański redakcji rusko-ukraińskiej (teksty kijowskie, galicyjsko-wołyńskie XI–XIV wieku);
- b) język cerkiewnosłowiański redakcji rusko-nowogrodzkiej (teksty nowogrodzkie i pskowskie XI–XIV wieku);

c) język cerkiewnosłowiański redakcji rusko-białoruskiej (teksty smoleńskie i połockie XII–XIV wieku);

d) język cerkiewnosłowiański redakcji rusko-rosyjskiej (moskiewskiej) (teksty z Muromia, Rostowa, Suzdalu, Riazania, Tweru z XIV wieku).

Odwołując się do ustaleń innych badaczy rozwoju języka ukraińskiego⁹³, przyjmujemy periodyzację:

1. rozwoju ukraińskiego języka ludowego (gwary), obejmującą okres przedpiśmienny, wstępny, bazowy:

a. protoukraiński (протоукраїнський період) – VII – I połowa XI wieku,

b. staroukraiński (давньоукраїнський період) – XI–XIV wiek,

c. okres środkowoukraiński (середньоукраїнський період) – XV wiek – pierwsze lata XVIII wieku,

d. okres utrwalenia języka ukraińskiego na bazie ludowej – od końca XVIII wieku okres środkowoukraiński późny (пізньосередньоукраїнський період), w którym źródła pisane często odnotowują mieszanekę języków ukraińskiego i rosyjskiego w różnych proporcjach;

2. ukraińskiego języka literackiego, obejmującego okresy wstępny i bazowy:

a. książęcy (княжий період) – XI–XIV wiek: literacki język Rusi i narastanie rejestracji cech języka mówionego, pierwsze fiksacje normy,

b. okres środkowoukraiński (середньоукраїнський період) – połowa XV–XVIII wieku: język Rusinów-Ukraińców w okresie znajdowania się ziem ukraińskich w ramach Wielkiego Księstwa Litewskiego, Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Moskowii, ciągłość i narastanie fiksacji ukraińskiej normy,

c. okres stopniowej dominacji normy ludowej – od końca XVIII wieku.

Świadomie i konsekwentnie nie uznajemy czasu od końca XVIII stulecia okresem „nowego” języka literackiego, ponieważ nie jest to nowy język, a jedynie inna jakość jednej struktury językowej, od czasu pojawienia się pierwszych poświadczonych pisemnie rejestracji normy do czasów dzisiejszych.

⁹³ Przede wszystkim warto tu wymienić prace J. Szewelowa, O. Horbacza, I. Ohijenki, W. Rusaniwskiego, m.in. Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 54–55; idem, *Українська літературна мова*, [w:] *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*, t. 8, Харків 1999, s. 84–96; O. Горбач, *Гене́за української мови...*, op. cit., s. 206–225; I. Огієнко, *Історія української літературної мови*, op. cit., s. 84–169; В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, op. cit., s. 10–22.

3. W poszukiwaniu „klucza zrozumienia”: język – norma – norma literacka

3.1. Norma językowa i literacka w ujęciu synchronicznym i diachronicznym

Rozważania te rozpoczniemy przewrotnie słowami Jurija Szewelowa, który w swojej interpretacji piśmiennictwa dawnej Rusi zauważa:

nie ma ani jednego pomnika ułożonego w żywym języku Rusinów; wszystko, co się zachowało, ma podstawę starosłowiańską. Fakt ten wystarczy, aby obalić teorie, według których Kijów posługiwał się własnym językiem literackim, stworzonym na bazie języka potocznego, przed pojawieniem się języka starosłowiańskiego⁹⁴.

Faktycznie, co już niejednokrotnie powtarzaliśmy, u wielu narodów periodyzacja struktury języka etnicznego (codziennego) i literackiego (pisanego) nie pokrywają się: pierwsze przejawy cech wernakularnych danego języka poprzedzają początki jego tradycji literackiej, a na późniejsze etapy ich rozwoju wpływają różne czynniki – wewnętrzne lub zewnętrzne. Proces ten rodzi szereg pytań: na czym polega zbieżność / niekompatybilność kolejnych etapów rozwoju języków literackich? Od kiedy można mówić o normie językowej określonego języka? Posiłkując się spostrzeżeniami Aleksandra Pieszkowskiego, który charakteryzuje język literacki jako „to, co było, częściowo to, co jest, ale niekoniecznie to, co będzie”⁹⁵,

⁹⁴ „Жодної пам’ятки, складеної живорозмовною мовою русичів, не існує; усе, що збереглося, має старослов’янську основу. Цього факту досить, щоб спростувати теорії, згідно з якими в Києві перед приходом старослов’янської мови вживалася власна літературна мова, створена на ґрунті говірно” – за: Ю. Шевельов, *Українська літературна мова*, op. cit., s. 85.

⁹⁵ А. Пешковский, *Избранные труды*, ред. И.А. Василенко, И.Р. Палей, Москва 1959, s. 54–55.

wciąż szukamy odpowiedzi dotyczącej normy: kiedy dokładnie przyszło to, co było? W jaki sposób trwa tradycja określonego języka literackiego?⁹⁶ Pojawia się również inny ważny problem dla zrozumienia genezy języka literackiego: jak interpretować język literacki w diachronii? Znajdując odpowiedzi na te pytania, będziemy mogli zbliżyć się do wypracowania nowego podejścia do opisu rozwoju ukraińskiego języka literackiego.

Za punkt wyjścia do rozważań nad kształtowaniem się normy ukraińskiego języka literackiego (a także innych języków) można przyjąć kulturoznawcze kategorie tożsamościowe i wyodrębnienie opozycji „mój” – „obcy”: samoświadomość użytkowników danego etnolektu, fakt funkcjonowania ich (odrębnego / własnego) języka. Ostatnim etapem tego procesu jest – z wykorzystaniem możliwości, które daje istnienie ośrodka władzy, będącego jednocześnie ośrodkiem kultury – przyjęcie zasad pisowni, która potwierdzi odrębność tego języka. Ważne stają się tu przede wszystkim aspekty pozajęzykowe: kwestia uznania odrębności języka (zgodnie ze słynną maksymą Maksa Weinreicha, „język jest dialektem, za którym stoi armia i flota”⁹⁷) jest głównie kwestią społeczną i polityczną.

Problem pochodzenia języków literackich jest ściśle powiązany z rozumieniem samego pojęcia „język literacki”. Błędne jest pojmowanie go w odniesieniu do dawnych okresów z pozycji obecnego stanu wiedzy na temat tego zjawiska i ocena tego fenomenu zgodnie ze współczesnymi kryteriami. Należy tu raczej mówić o:

przejmowaniu doświadczenia poprzednich pokoleń skrybów i dodawaniu przez kolejnych pisarzy nowych elementów, które utrzymują się bądź zostaną odrzucone przez tradycję. Ignorowanie, pomijanie tych mechanizmów sukcesji językowej wynika z faktu, że żyjemy w warunkach istnienia standardu językowego, w czasie wypracowanej już uniwersalnej normy, gdzie jasne jest to, co się w nią wpisuje, a co jest uważane za błąd⁹⁸.

⁹⁶ Dla przykładu: okres nowożytny rozwoju literackiego języka ukraińskiego od czasów wydania *Eneidy* Kotlarewskiego jest zupełnie nową jakością, czy też jest efektem ewolucyjnego rozwoju ukraińskiego języka literackiego z czasów Rusi, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów? Por. J. Getka, *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylińskie XVIII wieku*, Warszawa 2017, s. 14, 276.

⁹⁷ Maksowi Weinreichowi przypisuje się aforyzmy „Język jest dialektem, który ma armię i flotę”, wygłoszony na otwarciu 19. dorocznej konferencji YIVO w Nowym Jorku w 1945 roku, oraz „Język jest rzeczą zbyt ważną, aby powierzać ją lingwistom”.

⁹⁸ „Преемственность в рамках регистров осуществляется за счет того, что каждое следующее поколение пишущих приобретает свои письменные навыки на основе того, что было создано предшествующими поколениями, и само вносит вклад в копилку соответствующей традиции, которая затем формирует письменные навыки новой смены. Наше игнорирование этих механизмов языковой преемственности связано с тем, что мы живем в условиях существования языкового стандарта, в условиях единой общеобязательной нормы, которая и внушает нам идею единого языка и единого языкового развития” – за: В. Живов, *История языка русской письменности*, op. cit., s. 36.

Pojęcia typu „standard językowy”, „język standardowy”, „język ogólny” są terminami nowymi, diskutowanymi przez naukowców od połowy XIX wieku, opisują więc współczesne pojmowanie tej problematyki. Średniowieczna sytuacja socjolingwistyczna i lingwokulturowa była jednak inna: by uniknąć błędów interpretacyjnych, opisy dotyczące języka standardowego / literackiego i potocznego w diachronii muszą więc uwzględniać ówczesny kontekst.

Analiza różnych interpretacji języka literackiego wskazuje na potrzebę wypracowania jednolitego podejścia, które tłumaczyłoby specyfikę rozwoju języków literackich (w naszym przypadku ukraińskiego) na różnych etapach jego funkcjonowania.

Język literacki to nie tylko język literatury pięknej. **Język literacki jest standardem językowym, który był różnie postrzegany i rozumiany przez mówców (skrybów) na różnych etapach rozwoju języka.** Pojęcie normy jest więc nierozzerwalnie związane z pojęciem języka literackiego. Błędem jest zrównywanie dzisiejszej perspektywy badawczej tego zjawiska z analizą sytuacji w diachronii. Historycznie język piśmiennictwa nazywano literackim, w przeciwieństwie do języka życia codziennego, rzemiosła, przemysłu. Jest to charakterystyczne dla większości języków literackich Europy: tradycyjnie ich bazą językową były poezja, beletrystyka, częściowo eposy ludowe i literatura religijna.

Współcześnie problem ten jest rozwiązywany terminologicznie odróżniając pojęcie języka literackiego od języka literatury, czasami pierwszy z nich określając jako „standard językowy” lub „język standardowy”. Na przykład w języku angielskim tradycyjnie stosuje się terminy *standard language*, *standard English*. Ustalenie normy językowej jest związane z jej kodyfikacją i zatwierdzeniem pisowni narodowej przez określony organ państwowy danego społeczeństwa.

Również wprowadzanie ortografii jest procesem długotrwałym: zwyczaje językowe i normy literackie mogą być dostosowywane przez wieki, ponieważ interakcja między ustnymi i pisanymi przejawami języka jest przedmiotem ciągłych dyskusji wśród wykształconych warstw społeczeństwa i naukowców. Niezależnie od różnych poglądów i tradycji język / standard języka literackiego jest obecnie definiowany następująco:

język literacki to nieco już przestarzała nazwa języka ogólnego, inaczej – standardowego (dawniej jego nośnikami była literatura (stąd jego nazwa), dziś przede wszystkim prasa i inne media). Główna odmiana języka narodowego, ukształtowana w toku rozwoju kultury, nauki i piśmiennictwa, użyciem słownictwa i gramatyki rządzi w języku literackim normy ustalone przez tradycję⁹⁹.

⁹⁹ S. Jaworski, *Terminy literackie*, Warszawa 1990, s. 68.

W celu dookreślenia zagadnienia języka literackiego można wskazać jego naddialektalność, tj. tendencje do porzucenia cech specyficznych dla tylko jednego dialektu:

Główna ponaddialektalna forma istnienia języka, charakteryzująca się większym lub mniejszym opracowaniem, wielofunkcyjnością, zróżnicowaniem stylistycznym i tendencją do regulacji¹⁰⁰.

A także podkreślić jego funkcje społeczne, integrujące użytkowników:

Ustandaryzowany język komunikacji społecznej, powszechnie akceptowany w piśmie i praktyka ustna¹⁰¹.

Język literacki jest w tym ujęciu wyrafinowaną, uporządkowaną i znormalizowaną formą języka narodowego, którego celem jest służenie różnym sferom aktywności społecznej¹⁰². Powyższe charakterystyki powodują, że jest to środek komunikacji obdarzony prestiżem i stanowi punkt odniesienia dla użytkowników:

charakteryzuje się formalną kodyfikacją w wydawnictwach normatywnych oraz poważaniem jako kanoniczny, ogólnonarodowy wzorzec językowy, o szerszym zasięgu geograficznym niż dialekty obiegowe i większym stopniu zastosowań funkcjonalnych¹⁰³.

Wspomniane aspekty prowadzą do wniosku, że funkcję języka standardowego o szerokim zasięgu społecznym może pełnić system stosunkowo stabilny, przewidywalny, uregulowany. Te zaś spostrzeżenia prowadzą bezpośrednio do obserwacji, że kluczowym pojęciem dla rozumienia języka literackiego nie tylko w synchronii, ale i diachronii jest norma. W ten sposób rozwój polskiego języka literackiego interpretowali wybitni poloniści:

Rozwój polskiego języka literackiego należy rozpatrywać zatem od początków polskiego piśmiennictwa, w szczególności zaś od czasu powstania większych tekstów ciągłych, z uwagą na stopniowe urabianie się ogólnopolskiej normy graficznej i gramatycznej, także słownikowej i frazeologicznej, na tle opozycji do właściwości lokalnych, gwarowych czy indywidualnych¹⁰⁴.

¹⁰⁰ „Основная наддialeктная форма существования языка, характеризующаяся большей или меньшей обработанностью, полифункциональностью, стилистической дифференциацией и тенденцией к регламентации” – za: М. Гухман, *Литературный язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, red. В. Ярцева, Москва 1990, s. 270.

¹⁰¹ „Унормована мова суспільного спілкування, загальноприйнята в писемній та усній практиці” – za: С. Єрмоленко, *Літературна мова*, [w:] *Українська мова. Енциклопедія*, red. В. Русанівський, О. Тараненко, Київ 2004, s. 318.

¹⁰² Т.П. Бандарэнка, *Літаратурная мова*, [w:] *Беларуская мова. Энциклапедыя*, op. cit., s. 312.

¹⁰³ J. Toporišič, *Enciklopedija slovenskega jezika*, red. K. Dolinar, Lublana 1992, s. 83.

¹⁰⁴ W. Kuraszkiewicz, *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego*, [w:] idem, *Polski język literacki*, Warszawa–Poznań 1986, s. 129.

Tego typu podejście do tematu nie jest odosobnione. Podobne interpretacje dotyczą piśmiennictwa dawnej Rusi. Analiza russyzmów (rutenizmów) zarejestrowanych w dawnych rękopisach bułgarskich przepisanych na Rusi pozwoliła naukowcom stwierdzić nie tylko, że pojawiły się one przede wszystkim „z powodu przeoczenia” lub „pomyłki” skrybów, ale także, że pewne „błędy”, „przeoczenia” znajdują odzwierciedlenie w rękopisach bardziej konsekwentnie, podczas gdy odzwierciedlenie innych nie cechuje się taką regularnością występowania.

Kluczem do zrozumienia sytuacji, zdaniem sławistów takich jak Aleksiej Szachmatow, Nikołaj Durnowo, Nikita Tołstoj, Boris Uspienski czy Imre Toto¹⁰⁵, było **przyjęcie założenia o istnieniu pewnej niepisanej normy, która – opierając się na użytkowej funkcji średniowiecznych rękopisów bułgarskich – otwierała russyzmom możliwość pojawienia się w rękopisach**. Niektóre z tych russyzmów okazały się trwałe, z czasem stały się swoistą normą, typowym zjawiskiem w księgach cerkiewnych, inne zaś nie zdobyły uznania u większej grupy skrybów, nie utrzymały się i rzeczywiście należy je kwalifikować jako swojego rodzaju „przeoczenie”. Najistotniejsze w tym kontekście jest, że tezę o obecności w rzeczywistości piśmienniczej Rusi tych niepisanych norm, pozwalających na oznaczanie wybranych cech ruszczyzny, można było sformułować dopiero na podstawie analizy tekstów z kilku następujących po sobie wieków funkcjonowania dawnych rękopisów na Rusi.

W kontekście analizy zagadnienia normy szczególnie ważne jest więc zrozumienie źródeł normy, czasu jej powstawania, dlatego też problematyka ta była i jest przedmiotem badań nad problematyką genezy języków literackich.

Brak prac normatywnych – gramatyk na różnych etapach rozwoju języka – nie może być przy tym argumentem za brakiem istnienia norm zarówno w języku mówionym, jak i pisanim. Pomimo braku kodyfikacji języka cerkiewnosłowiańskiego przez długi czas (aż do końca XVI wieku) normy niewątpliwie istniały. Świadczą o tym korekty w rękopisach, które zachowały się do naszych czasów:

Poprawki językowe są stałym elementem piśmiennictwa starożytnej Rusi, w wielu przypadkach przeprowadzane są dość konsekwentnie, tak że normalizacja jest fenomenem powszechnym, nie zaś jednostkowym u wschodniosłowiańskich skrybów¹⁰⁶.

¹⁰⁵ И. Тот, *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.*, София 1985, s. 331–332; А. Едличка, *Проблематика нормы и кодификация литературного языка в отношении к типу литературного языка*, [w:] *Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах*, red. Ф. Филин, Москва 1976, s. 19.

¹⁰⁶ „Лингвистические исправления являются постоянным элементом книжного дела в древней Руси, во многих случаях они осуществляются достаточно последовательно, так что нормализация – это обычный, а не исключительный феномен языковой установки

Wróćmy do cytowanych na początku tego rozdziału słów Jurija Szewelowa o tym, że Kijów nie posługiwał się własnym językiem literackim stworzonym na bazie języka potocznego do czasu pojawienia się na Rusi języka starosłowiańskiego¹⁰⁷. Wybitny ukrajinista oparł się tu na dzisiejszych interpretacjach współczesnego literackiego języka ukraińskiego, którego bazą miałyby być język potoczny. A co, jeśli to właśnie starosłowiański był bodźcem do wypracowania normy o silnej podstawie języka potocznego, która powstała następnie w toku wielowiekowego ewolucyjnego rozwoju?

W tym kontekście badacze zauważają, że język literacki jest związany z tradycją pisaną, książkową, i istnieje od czasu powstania dzieł nim pisanych¹⁰⁸; dodają, że można go zrozumieć, badając z jednej strony dialekty, żargon, z drugiej – język mówiony i pisany, z trzeciej – mowę i styl literacki¹⁰⁹ lub analizując rozwój wewnętrzny języka: fonetykę, morfologię, składnię, słowotwórstwo, leksykę w jego dialektach, a także gramatyki systemu leksykalnego i słowotwórcze odmiany literacko-językowych wariantów języka literackiego w jego diachronicznych (historycznych) przemianach i rozwoju¹¹⁰. Co więcej, język literacki obejmuje nie tylko pisane, ale także ustne formy mowy nadgwarowej odzwierciedlone w folklorze, a one ukazują, że ewolucja języka mówionego wpływa też na ewolucję języka literackiego¹¹¹.

To oczywiste, że języki literackie (język ukraiński nie stanowi tu wyjątku) np. w XI i XVI wieku oraz z czasów obecnych różnią się od siebie na wszystkich poziomach językowych. Zarazem na każdym z tych poziomów odnajdujemy elementy, które charakteryzowały język ukraiński w XI i XVI wieku i charakteryzują go do dziś. Świadczy to o ciągłości normy językowej. Norma ta była wypracowana w toku swoistego dialogu między przedstawicielami jednej kultury posługującymi się różnymi odmianami dialektalnymi tego języka, o różnym statusie społecznym i edukacji. Przełożenie wskazanej wyżej prawidłowości związanej z kształtowaniem się normy literackiej w ogóle na rozwój ukraińskiego języka literackiego ma kluczowe znaczenie dla opisu i oceny procesu kształtowania się jego normy. W procesie jej formowania brali udział zarówno

восточнославянских книжников” – za: В. Живов, *Очерки исторической морфологии русского языка XVII– XVIII вв.*, Москва 2004, s. 45.

¹⁰⁷ Ю. Шевельов, *Українська літературна мова*, op. cit., s. 85.

¹⁰⁸ Б. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Будапешт 1988, s. 11; В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, op. cit., s. 10.

¹⁰⁹ В. Виноградов, *Избранные труды...*, op. cit., s. 287.

¹¹⁰ О. Горбач, *Засади періодизації історії української літературної мови...*, op. cit., s. 45.

¹¹¹ О. Трубочев, *В поисках единства. Мысли по случаю тысячелетия русской культуры*, „Прометей” № 16/1990, s. 10–11.

wybitni przedstawiciele swojego okresu, którzy pozostawili spuściznę w postaci spisanej (w XI wieku np. metropolita ruski Hilarion w *Słowie o prawie i lasce*), jak i prości ludzie: bezimienni Rusini z Kijowa, którzy w tymże XI wieku pozostawili swoje zapiski (graffiti) na ścianach soboru św. Zofii. Teksty te, odmienne pod względem znaczenia i umiejętności formowania wypowiedzi, są przykładami pisarstwa rusko-ukraińskiego, a więc pewnej tradycji literackiej na początkowym etapie jej становienia, w której odbija się już lokalny język – uzus, który później, powtarzany przez wieki, legł u podstaw ukraińskiej normy literackiej, a zarazem normy językowej (standardu).

Warto więc w dziejach języka literackiego wyróżnić okres niestandardyzowany i okres standaryzowany – pojawienie się dzieł normatywnych; w przypadku Ukraińców to czas od XVI wieku. Brak kodyfikacji w okresie niestandardyzowanym – w kulturze piśmienniczej Ukrainy przypadającym na okres od XI do XVI–XVII wieku – nie przeczy jednak istnieniu ówczesnego języka pisanego i literackiego. Nawet w tym okresie rozwoju ukraińskiego języka literackiego w gramatykach Ławrientija Zyzaniego, Meletija Smotryckiego czy Iwana Użewicza, stanowiących teoretycznie gramatyki „języka słowiańskiego”, czyli ówczesnego języka cerkiewnosłowiańskiego, cały szereg zawartych w nich reguł precyzyjnie odzwierciedla lokalną ruską (ukraińską) żywą mowę. Jeszcze wyraźniej jej elementy widać w pierwszych leksykonach-słownikach, zwłaszcza w *Leksykonie...* Pamwy Beryndy. W zabytkach języka ukraińskiego powstałych w okresie od XI do końca XVII wieku znajdujemy większość oryginalnych lingwalnych cech, które obecnie stanowią normę języka literackiego.

Dla charakterystyki procesu kształtowania się ukraińskiego języka literackiego najtrafniejszym wydaje się podejście zaproponowane przez Stanisława Urbańczyka i rozwinięte przez Bohdana Walczaka w dyskusji nad kształtowaniem się polskiego języka literackiego.

Zgodnie z ich koncepcją możemy mówić o istnieniu języka literackiego, gdy wykazuje on trzy cechy:

- 1) ma normę;
- 2) w tym języku powstały wysoce artystyczne przekłady literatury pięknej;
- 3) jest narzędziem duchowej kultury ludu.

Bohdan Walczak sugeruje zarazem odrzucenie jako kategorii pierwiastka artyzmu (czyli bliżej nieokreślonej „wartości artystycznej”) jako pojęcia subiektywnego¹¹², a także konieczności funkcjonowania danego języka jako jedyne go środka duchowej komunikacji ludu – przykładem na pełnienie tej roli przez większą liczbę

¹¹² B. Walczak, *Geneza polskiego języka literackiego*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja” nr 3(27)/1994, s. 39.

języków mogą tu być równoważnie funkcjonujące na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów polski i łacina¹¹³. Jednocześnie, za Stanisławem Urbańczykiem, stwierdził, że:

jedynym (a więc zarazem koniecznym i wystarczającym) warunkiem istnienia języka literackiego jest norma językowa. Pytanie o czas powstania języka literackiego jest więc pytaniem o czas pojawienia się normy językowej¹¹⁴.

Podobną opinię wyraził rosyjski naukowiec Boris Uspienski. Według niego historia języka literackiego to *de facto* historia kształtowania się normy:

Wyrażenie *język literacki* oznacza więc w swym pierwotnym znaczeniu język książki, tj. znormalizowany, związany z umiejętnością czytania i pisania, z nauką książkową. Jednocześnie język literacki wiąże się ze specjalną normą książkową. Tak więc historia języka literackiego jest historią norm¹¹⁵.

Sumując powyższe rozważania, przyjmujemy, że **moment powstania języka literackiego należy wiązać z powstaniem pierwszej normy językowej, potwierdzonej w oryginalnych zabytkach pisanych reprezentujących różne gatunki i style (najstarsze przywileje książęce, graffiti na ścianach kościołów, a także na różnych przedmiotach, inskrypcje skrybów na księgach, oraz teksty cerkiewnosłowiańskie w redakcji ukraińskiej). Stawiamy to jako punkt wyjścia do dalszych badań nad historią ukraińskiego języka literackiego.** Zdajemy sobie zarazem sprawę z ograniczoności zastosowania teorii Urbańczyka-Walczaka dla badań nad pochodzeniem języków literackich i pisanych Słowian wschodnich ze względu na różnorodność uwarunkowań rozwoju kultury na różnych terytoriach słowiańskich – *Slavia Orthodoxa* i *Slavia Latina*.

¹¹³ Ibidem, s. 40.

¹¹⁴ Ibidem, s. 41; S. Urbańczyk, *W sprawie polskiego języka literackiego. 1: O dawności dialektu kulturalnego*, „Język Polski” t. XXX/1950, z. 3, s. 97–109.

¹¹⁵ „Выражение «литературный язык», таким образом, означает по своему исходному смыслу язык книжный, т.е. нормированный, связанный с грамотностью, с книжным учением. Литературный язык связан при этом со специальной книжной нормой. Тем самым, история литературного языка – это история нормы” – за: Б. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, wyd. 3, Москва 2002, s. 7–8.

3.2. Teksty w języku cerkiewnosłowiańskim jako źródło do badań nad początkami języka literackiego: kontekst rosyjski i ukraiński

O ile rosyjscy badacze stwierdzają bez najmniejszego wahania, że „rosyjskim językiem literackim średniowiecza był język cerkiewnosłowiański”¹¹⁶, o tyle wielu badaczy języka ukraińskiego wciąż nie dostrzega znaczenia najstarszych tekstów cerkiewnosłowiańskich dla badań nad powstawaniem wschodniosłowiańskich języków literackich¹¹⁷. Na problem zwracali uwagę ukraińscy lingwiści, wskazując na zaniedbania ukraińskich mediewistów:

Biorąc pod uwagę starożytność języka starosłowiańskiego i jego południowsłowiańskie pochodzenie, jego elementy często naznaczone są piętnem obcości. Ukraińskim intelektualistom nie udało się wyznaczyć optymalnego miejsca i nakreślić roli piśmiennictwa starosłowiańskiego w kulturze ukraińskiej, w szczególności w **nowym ukraińskim języku literackim** [nasze podkreślenie – J.G, W.M.] i nowej literaturze ukraińskiej, nie udało im się zbudować skutecznej strategii włączenia poszczególnych starosłowianizmów, języka cerkiewnosłowiańskiego redakcji ukraińskiej, a także pisma starosłowiańskiego w ogóle do kanonu współczesnej kultury ukraińskiej¹¹⁸.

Zarazem nie było też tak, że ukraińscy badacze w ogóle nie podejmowali naukowych prób syntetycznego podejścia do cerkiewnosłowianizmów w kontekście powstawania współczesnego ukraińskiego języka literackiego z dominującym

¹¹⁶ „[P]усским литературным языком средневековья был язык церковнославянский” – za: В. Виноградов, *Очерки по истории русского литературного языка*, Moskwa 1982, s. 10; por. również: Б.А. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Будапешт 1988, s. 18, 25.

¹¹⁷ Wśród nowszych prac można tu wskazać np. Л. Белей, *Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови*, Київ 2015; О. Білих, *Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування*, праца докторська, Кропивницький 2019; І. Царалунги, *Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст.*, Хмельницький 2017; М. Скаб, *Церковнослов'янська мова української редакції*, Чернівці 2020.

¹¹⁸ „Зважаючи на давність старослов'янської мови та на її південнослов'янське походження, її елементи часто позначені печаттю чужомовности. Українські інтелектуали не змогли визначити оптимальне місце та окреслити роль старослов'янської писемности в українській культурі, зокрема в новій українській літературній мові та новій українській літературі, їм не вдалося вибудувати дієву стратегію інкорпорації окремих старослов'янзмів, церковнослов'янської мови української редакції, а також старослов'янської писемности загалом у лоно сучасної української культури” – за: Л. Белей, *Не минаючи ані титли...*, op. cit., s. 10.

pierwiastkiem ludowym – istnieją prace Iwana Kotlarewskiego, Tarasa Szewczenki czy Pantelejmona Kulisza i poświęcone im badania¹¹⁹. Analizując cechy fonetyczne, morfologiczne, leksykalne czy składniowe w tych tekstach, naukowcy interpretują je w kontekście poszukiwania **śladów wymowy** przodków współczesnych Ukraińców.

Sumując, do interpretacji początków języka literackiego i pisanego używano przede wszystkim oryginalnych tekstów świeckich¹²⁰. Tego typu oryginalnych (a nie późniejszych kopii) zabytków z najwcześniejszego okresu piśmiennictwa jest jednak niewiele, co pozostaje głównym czynnikiem zniechęcającym historyków języka do uznania XI–XIII wieku jako początkowego etapu formowania się ukraińskiego języka literackiego. Niewątpliwie – oryginalne teksty świeckie są źródłem najlepszym, wychodzimy jednak z założenia, że również spuścizna w języku cerkiewnosłowiańskim jest w tym kontekście źródłem wiarygodnym ze względu na specyficzny kontekst funkcjonowania tego języka wśród Słowian wschodnich. Pozostawiając spuściznę cerkiewnosłowiańską całkowicie na uboczu badań nad kształtowaniem się piśmiennictwa ukraińskiego, traci się kontekst formowania się ukraińskiego języka literackiego, który pochodzi z XI wieku i został organicznie wpleciony w kulturę ukraińską. Warto zarazem zwrócić uwagę na wybrane czynniki socjokulturowe Rusi i szerzej – Europy Środkowo-Wschodniej w okresie X–XIV wieku.

Po pierwsze, sytuacja językowa w XI wieku w krajach kręgu *Slavia Latina* (Polska, Czechy) i *Slavia Orthodoxa* (Ukraina, Białoruś, Rosja) była różna, ponieważ łacina i cerkiewnosłowiański zajmowały odmienne pozycje w umysłach ich użytkowników. Łacina była na ogół niezrozumiała dla Słowian zachodnich, jej poznanie wymagało osobnych studiów językowych. Język cerkiewnosłowiański był zaś stosunkowo zrozumiały dla Słowian wschodnich. Oznacza to, że język

¹¹⁹ W analizie dróg rozwoju współczesnego ukraińskiego języka literackiego szczególne miejsce zajmuje postać Pantelejmona Kulisza z jego ideą zachowania w literackim języku ukraińskim dziedzictwa językowej przeszłości Ukraińców, którą nazywał staroruszczyzną. Na ten element w swojej monografii o programie językowym Kulisza wskazuje Andrij Danylenko, cytując następujące słowa Pantelejmona Kulisza: „Więc dla Ukraińców teraz jest najważniejszy moment na zwrócenie tego, co Rosjanie pożyczycy, a czego nigdy nie zwrócili, «nie licząc faktu, że Puszkin i inni gospodarowali naszym dobrem» – stwierdził Kulisz w korespondencji do Grigorija Galagana i dlatego przetłumaczył bezpośrednio z angielskiego pierwszą pieśń Childe Harolda «na nasz» [język – J.G., V.M.], tak jakby na świecie nie było języka moskiewskiego, a tylko angielski i nasz” – zob. А. Даниленко, *Від Біблії до Шекспіра. Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови*, Київ 2023, s. 323 (przekład autoryzowany, dokonany na podstawie wydania: A. Danylenko, *From the Bible to Shakespeare: Pantelejmon Kulish [1819–1897] and the Formation of Literary Ukrainian*, Boston 2016; przełożył z angielskiego P. Taraszczuk).

¹²⁰ В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, op. cit., s. 698–699.

cerkiewnosłowiański dla wykształconych Rusinów-Ukraińców, Białorusinów i Rosjan nie był tak niepojęty, jak np. łacina dla Polaków i Czechów, która wyraźnie była obcym systemem językowym¹²¹. Tekst łaciński dla Czecha czy Polaka nie był więc i nie mógł być ich własnym, bez względu na to, ile błędów popełniłby w kierunku lokalnych czeskich czy polskich elementów potocznych. **Przodkowie dzisiejszych Ukraińców z kolei, choć tekstów w języku cerkiewnosłowiańskim nie uznawali za całkowicie własne, to nie postrzegali ich za całkowicie obce.** Pewna sztuczność, oderwanie od rzeczywistości językowej jest cechą języków literackich, co w związku z uwarunkowaniami kulturowymi na ziemiach *Slavia Orthodoxa* jest szczególnie widoczne w ciągu całego procesu kształtowania się normy ukraińskiego języka literackiego¹²². Zarazem zgodnie z odwieczną tendencją do ekonomii języka, powiązaną na gruncie ukraińskim z dążeniem do zbliżenia języka piśmiennictwa do języka „żywego”, w zabytkach odzwierciedlony jest ruch w kierunku jeszcze większego „oswojenia” języka cerkiewnosłowiańskiego, tj. widać ingerencję w jego system mającą na celu zbliżenie go do własnego języka (przodków dzisiejszych Białorusinów, Rosjan i Ukraińców). Ponieważ wybrane zabiegi odzwierciedlania wybranych cech mają charakter konsekwentny i trwałe, uznajemy je za argument do analizy tekstów cerkiewnosłowiańskich w kontekście kształtowania się normy języka literackiego tych narodów. **Słowem – wybrane redakcje (białoruska, rosyjska, ukraińska) tekstu cerkiewnosłowiańskiego służą nam nie tylko za źródło poznania wymowy lokalnej tego okresu, ale również jako źródło do badań nad kształtowaniem się języków literackich – w ramach tej książki do badań języka ukraińskiego.**

Na południowe ziemie ruskie (dziś terytorium Ukrainy) wkrótce po przyjęciu chrześcijaństwa, tj. za panowania Włodzimierza i Jarosława, zaczęły napływać dużym strumieniem księgi wspierające proces chrystianizacji. Co charakterystyczne, teksty te pochodziły nie z jednego ośrodka księgarskiego, np. ze wschodniej Bułgarii, ale z różnych miejsc: Moraw, Panonii, Macedonii. Pisane były zarówno cyrylicą, jak i głagolicą. To właśnie ta różnorodność zapisów i redakcji tekstów cerkiewnosłowiańskich, które dotarły do Rusi-Ukrainy, pozwoliła ówczesnym uświadomić sobie możliwości, jakie daje piśmiennictwo w zakresie lingwokulturowej dyferencjacji, co z kolei stało się silnym bodźcem do opracowania własnej, odrębnej, ale zarazem wspólnej, naddialektalnej normy. W ten sposób zapanowano

¹²¹ Iwan Ohijenko twierdził, że pierwszy język literacki, którym posługiwali się Rusini-Ukraińcy – język cerkiewnosłowiański, bułgarski – nie był dla nich zupełnie niezrozumiały, przeciwnie – dobrze go rozumiano. Por. I. Огієнко, *Історія української літературної мови*, op. cit., s. 87, por. też: Г. Хабургаев, *Старославянский – церковнославянский – русский литературный*, [w:] *История русского языка в древнейший период*, Москва 1984, s. 12.

¹²² J. Getka, *U progu modernizacji*, op. cit., s. 277.

nad różnorodnością językową i ortograficzną rękopisów różnych redakcji. Było to niezbędne, inaczej wraz z ewentualną całkowitą dowolnością zapisu, regulowaną jedynie wycuciem skryby, do piśmiennictwa Rusi mógłby wkraść się chaos. Co ważne dla zrozumienia procesu: na początku XI wieku ekspansja kulturalna była skierowana przede wszystkim do rezydencji książęcej, stolicy Rusi – Kijowa. Oczywiście, nie możemy wykluczyć, że dawne księgi mogły też pojawić się w innych częściach Rusi, np. na Zakarpaciu, we Włodzimierzu (Wołyńskim) czy w Nowogrodzie. Pierwszym ośrodkiem piśmiennictwa ruskiego stał się jednak zapewne właśnie Kijów. To właśnie w skryptoriach kijowskich – wielkiego księcia i metropolity – miejscowi, głównie kijowscy, skrybowie uczyli się czytać i pisać, tam też – pracując nad różnymi redakcjami (bułgarskimi, macedońskimi, serbskimi, morawskimi), reprezentującymi różne systemy pisma (głagolicę i cyrylicę), tworzyli pierwsze ruskie normy pisane¹²³. **Oznacza to, że w Kijowie przede wszystkim na początku kształtowania się ruskiej kultury rękopiśmiennej powstał pierwszy korpus przykładowych tekstów w języku cerkiewnosłowiańskim. Na tym właśnie kijowskim korpusie (nazwijmy go „wzorcowym”: Ewangeliaz Ostomira, dwa Kodeksy Światosława, Ewangeliaz Archangielski, Ewangeliaz Mćcisława, Apostoł Krystynopolski i in.) w różnym sposób wzorowali się pisarze z różnych regionów Rusi w swojej późniejszej praktyce.**

Tak więc pierwszą ruską normą pisaną jest norma kijowska (konsekwentnie nazwijmy ją wprost: ukraińska), którą w literaturze przedmiotu nazywa się południoworuską bądź również po prostu ukraińską redakcją języka cerkiewnosłowiańskiego. Z biegiem czasu pojawia się także tradycja piśmiennictwa północnoruskiego: nowogrodzka, charakteryzująca się własnymi cechami lokalnymi. Nie przeszkadza to jednak (również obecnie) slawistom formułować sądy na temat najdawniejszego piśmiennictwa Rusi, które zgodne są z ustaleniami dawnej nauki rosyjskiej (carskiej), późniejszej sowieckiej i dzisiejszej rosyjskiej powstały w wyniku zapotrzebowania politycznego: na podstawie obecności klasycznego zestawu kilku cech wspólnych dla wszystkich języków wschodniosłowiańskich, mówi się o istnieniu wspólnego piśmiennictwa ruskiego aż do XIV wieku! Nie ma to nic wspólnego z rzeczywistym stanem rzeczy, co zauważają nawet sami slawiści formułujący podobne sądy. Argumentując istnienie jednego wspólnego języka, paradoksalnie podkreślają istnienie lokalnych różnic – tj. prób odzwierciedlenia lokalnej normy – już na początku kształtowania się dawnego piśmiennictwa:

¹²³ В. Живов, *История языка русской письменности*, op. cit., s. 97.

Pomimo pewnych różnic regionalnych (na przykład odzwierciedlenia „cokania” w zabytkach nowogrodzkich) większość zabytków cerkiewnosłowiańskich powstałych na rozległym terytorium wschodniosłowiańskim charakteryzuje się jednością norm językowych¹²⁴.

Bardziej szczegółowa analiza podobnych tez prowadzi do wniosku, że są one wewnątrznie sprzeczne. Logika i uczciwość naukowa nakazują proces upowszechniania się normy na ziemiach Rusi rozpatrywać następująco: lokalni skrybowie wprowadzili cechy lokalnej wymowy już do najstarszego piśmiennictwa na Rusi, w regionie kijowskim, tj. stołecznym ksiązęcym i metropolitalnym. Z czasem ta kijowska (ukraińska) tradycja pisana rozprzestrzeniła się na inne obszary Rusi: Siewierszczyne, Galicję, Wołyń, Nowogród, ziemię połocką i smoleńską, a także zapewne Zalesie (Suzdal, Rostów). Jest rzeczą naturalną, że w tych specyficznych obszarach norma pisana Kijowa ulegała zmianom zgodnie z preferencjami miejscowych skrybów, którzy świadomie i/lub nieświadomie włączali do tekstu specyfikę swojej mowy. Zmiany wprowadzane nieświadomie pozostawiamy poza obszarem naszego zainteresowania, jako świadectwo pewnych tendencji, zjawisk drugorzędnych, nie traktujemy ich natomiast jako elementu procesu kształtowania się normy. Zmiany wprowadzane zaś świadomie, o czym świadczy narastająca ich liczba w układzie horyzontalnym i wertykalnym (tj. coraz śmielsze ich odzwierciedlenie w kolejnych tekstach wraz z biegiem czasu), pozwoliły wyróżnić konkretne odmiany / „szkoły” piśmiennictwa Rusi. Po odmianie kijowskiej (południoworuskiej, ukraińskiej) zaczęły pojawiać się: nowogrodzko-pskowska (tradycja nowogrodzka, ze względu na sytuację historyczno-polityczną i podbicie Nowogrodu przez Moskwę ostatecznie zakończona około XIV wieku), halicko-wołyńska, później – połocko-smoleńska (białoruska), moskiewska (rosyjska).

Co ważne: aktywność południoworuskich skrybów w dążeniu do odzwierciedlenia cech rodzimych i gotowość do naruszenia zasad ortografii cerkiewnosłowiańskiej, choć zapewne bardzo doceniana przez ówczesnych odbiorców, położyła się cieniem na procesie rozumienia kształtowania się ukraińskiej normy. Wyrazistość i jakość oznaczenia cech dialektów halicko-wołyńskich w zabytkach XII–XIII wieku przyćmiła pierwotną tradycję kijowską. Odkrycie rękopisów halicko-wołyńskich – Ewangeliarza Halickiego z 1144 roku, Ewangeliarza Dobriły z 1164, Ewangeliarza Halicko-Wołyńskiego z końca XII wieku, Oktoicha Wiedeńskiego z XIII wieku, Ewangelii Euzebiusza z 1283 roku, Ewangeliarza Buczackiego

¹²⁴ „Несмотря на определённые региональные различия (например, отражение цоканья в новгородских памятниках), большинство церковнославянских памятников, написанных на обширной восточнославянской территории, характеризуется единством лингвистических норм” – А. Супрун, А. Молдован, *Старославянский и церковнославянский язык*, [w:] *Языки мира. Славянские языки*, red. А. Молдован et al., Москва 2005, s. 40.

z XII–XIII wieku, Zbioru Uspienskiego z końca XII – początku XIII wieku, Zbioru Wygoleksyńskiego (Wygowskiego) z XII wieku, Psalterza Łuckiego z 1384 roku, Ewangeliarza Ławryszewskiego z XIV wieku – i innych źródeł cechujących się wyraźną odrębnością redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego zmusiło rosyjskich i sowieckich historyków języka (m.in. Aleksieja Sobolewskiego, Aleksieja Szachmatowa, Nikołaja Durnowo) do uznania istnienia „odrębnego dialektu halicko-wołyńskiego języka staroruskiego”.

Paradoksalnie, te same spostrzeżenia o wyrazistości językowej tekstów halicko-wołyńskich pozwoliły działaczom politycznym, ideologom panslawizmu i wielokorusizmu (z Michailem Pogodinem na czele) sformułować w XIX wieku teorie zgoła odmienne, wpisujące się w mit o „Kijowie – matce ziem ruskich”, zamieszczanym od wieków przez „Wielkorusów” (Moskwicinów) i nadejście „Małorusów” (Ukraińców) po nawale mongolskiej. Teksty kijowskie, mniej wyraziste językowo, pasowały do roli dowodu na istnienie „wschodniosłowiańskiej”, „ogólnoruskiej” lub wprost – „rosyjskiej” redakcji (o zabytkach cerkiewnosłowiańskich redakcji rosyjskiej XI–XIII wieku mówi m.in. Nikita Tołstoj¹²⁵).

Schemat konstrukcji tego mitu jest prosty i nie różni się od metod stosowanych współcześnie: polega na uwzględnieniu w analizie tylko fragmentu materiału, wyrwanego z kontekstu. Tymczasem socjokulturowy i polityczny XI-wiecznej Rusi ma ogromne znaczenie. Wraz ze śmiercią Jarosława Mądrego w 1054 roku i powstaniem szeregu księstw dzielnicowych państwo kijowskie osłabło. Okazjonalne próby ratowania dawnej potęgi (np. w czasie zjazdu w Lubeczu w 1097 roku, kiedy ustalono zniesienie zasady senioratu, czy za panowania Włodzimierza Monomacha, 1113–1125) nie powiodły się; pogłębiający się kryzys polityczny, gospodarczy i kulturalny doprowadził do wyodrębnienia się nowych silnych ośrodków, które przejęły schedę po tradycji kijowskiej. Za bezpośrednich kontynuatorów tej tradycji można uznać najpierw Księstwo Przemysko-Tremblowskie, z którego później powstało Księstwo Halickie (1140) od końca XII wieku pozostające w unii personalnej z Księstwem Wołyńskim. Księstwo Halicko-Wołyńskie zaś, znaczenie którego wzrosło znacznie po zdobyciu Kijowa przez Mongołów (1240), przetrwało do połowy XIV wieku¹²⁶. O jego randze świadczył fakt, że władcy halicko-wołyńscy od czasów Daniela I Halickiego, korowanego w 1253 roku, do śmierci jego wnuka Jerzego Lwowicza w 1309 roku nosili tytuł „króla Rusi”¹²⁷. Niezależnie od problemów silne centrum polityczno-gospodarcze, jakim było w swoim czasie Księstwo Halicko-Wołyńskie, mogło przejąć i przejąć tradycję

¹²⁵ Н. Толстой, *Церковнославянский и русский...*, op. cit., s. 72–87, 74.

¹²⁶ W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, wyd. 3, Wrocław 2001, s. 44; H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006, s. 26.

¹²⁷ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011, s. 107.

kulturową z Kijowa. Potwierdzeniem tego są przepisane (i napisane) księgi na terenie Królestwa Halicko-Wołyńskiego do końca XIV wieku, z których zachowała się ponad setka oryginałów, przechowywanych obecnie w archiwach na całym świecie.

Niezależnie od przytoczonych faktów historyczno-kulturowych w dyskursie naukowym na wiele wieków zapanowała narracja polityczna: teksty halicko-wołyńskie, wyraziste językowo, zostały uznane za zabytki języka ukraińskiego, a wszystkie teksty kijowskie z XI wieku, a więc teksty wcześniejsze, pierwsze, a tym samym – naturalnie – bardziej zachowawcze w zakresie odzwierciedlenia cech językowych, zostały uznane za związane z tradycją rosyjską, wielkoruską, moskiewską, stając się kanonem zabytków języka cerkiewnosłowiańskiego redakcji „wschodniosłowiańskiej”, „ogólnoruskiej” czy – jak wspomnieliśmy – po prostu „rosyjskiej”. Stanowią obecnie ilustrację źródłową dla najdawniejszego okresu rozwoju rosyjskiego języka literackiego. Nie przeszkadza temu fakt, że pierwsze wzmianki o samej Moskwie pojawiły się pół wieku po powstaniu tekstów kijowskich, a Księstwo Moskiewskie zostało utworzone niemal dwa wieki później. Z powodu tych oczywistych niedociągnięć nienaukowa – bo nieuwzględniająca złożoności zjawisk językowych i sytuacji pozajęzykowej – argumentacja nauki carskiej i sowieckiej, choć powtarzana do dziś, nie może być uznana za wiarygodną.

W badaniach nad początkowym etapem ukraińskiego języka literackiego sięgamy jednak – jakkolwiek paradoksalnie to brzmi w obliczu opisywanego wyżej rosyjskiego imperializmu kulturowego – do postulatów nauki rosyjskiej o uznanie języka cerkiewnosłowiańskiego za najstarszy etap rozwoju języka literackiego. Odrzucamy zarazem mity rosyjskiej nauki, które pozwalają załączać do antologii języka rosyjskiego teksty powstałe na ziemiach ukraińskich, a za najwcześniejsze teksty do badań kształtowania się normy literackiego języka ukraińskiego uznajemy zabytki powstałe w dwóch skryptoriach kijowskich – książęcym i w Ławrze Pieczerskiej – już w XI wieku. Analiza tych tekstów prowadzić będzie do weryfikacji tezy, że dawni skrybowie dążyli do odzwierciedlenia w nich cech własnego języka, co daje podstawy do wnioskowania o próbie stworzenia normy.

Zanim przejdziemy do analizy zabytków, podkreślmy jeszcze, że rola języka cerkiewnosłowiańskiego w kształtowaniu się normy języków literackich Słowian wschodnich była różna. Ukraiński i białoruski język literacki opierają się na lokalnych dialektach, a język cerkiewnosłowiański znajdował się na uboczu ukraińskiej i białoruskiej narodowej tradycji językowej, w przypadku zaś rosyjskiego odwrotnie: cerkiewnosłowiański stał się podstawą literackiego języka rosyjskiego.

W obu przypadkach rola języka cerkiewnosłowiańskiego w procesie kształtowania normy była niezaprzeczalna, jednak w zależności od systemu pełnił on różne funkcje:

1) w procesie powstawania rosyjskiego języka literackiego – funkcja fundamentalna (podstawowa), tzn. język cerkiewnosłowiański stanowił źródło rosyjskiego języka literackiego;

2) dla języków ukraińskiego i białoruskiego – funkcja współtworząca, tzn. rodzimy język literacki kształtował się pod silnym wpływem cerkiewszczyzny, która była dla niego inspiracją¹²⁸.

Mamy tu więc dwie różne drogi rozwoju języków literackich i standardów mówionych, co wynika z odrębnych uwarunkowań kulturowych. Język cerkiewnosłowiański przyszedł na Ruś Kijowską w okresie, kiedy ta miała już rozwinięty ogólny kod komunikacji: język ruski-ukraiński i ruski-białoruski, ruski-nowogrodzki. O istnieniu mówionych standardów w tym czasie świadczą m.in. zapisy na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie, gramoty na korze brzozonej, o czym już wspominaliśmy. Tymczasem w momencie powstania Księstwa Moskiewskiego (1213) tworząca je społeczność była wieloetniczna, posługiwała się różnymi etnolektami. Język cerkiewnosłowiański pełnił tam więc rolę kodyfikacyjną dla języka mówionego. To dlatego nawet w gwarach rosyjskich do dziś liczne są cerkiewizmy. Z czasem język ten zaczął „pospolociec”, tworząc finalnie współczesny standard języka rosyjskiego¹²⁹. Proces ten rozpoczął się na większą skalę w XVIII wieku (Łomonosow i jego teoria trzech stylów), a rozwinął się dopiero w wieku XIX dzięki m.in. Puszkiniowi i Tiutczewowi, dlatego o początku rosyjskiego języka literackiego należy mówić jeśli nie od XIX, to od połowy XVIII wieku. Aż do XVIII stulecia elementy ludowo-potoczne nie przeniknęły (lub przeniknęły w niewielkim stopniu) do tekstów moskiewskich. Zauważają to nie tylko badacze literackiego języka rosyjskiego, ale i dawni obserwatorzy, którzy sytuację lingwokulturową Państwa Moskiewskiego znali z własnego doświadczenia. Uczony i dyplomata angielski, Saksończyk z pochodzenia, Hainrich Wilhelm Ludolf, we wstępie do swojej wydanej w Oksfordzie (1696) łacińskojęzycznej *Rosyjskiej gramatyki* zauważa wyraźną dwujęzyczność Rosjan:

Tak jak nikt z Rosjan [w tekście łacińskim: *Russos*, s. IX, 48 – J.G., V.M.] nie potrafi pisać ani wypowiadać się na tematy naukowe bez użycia języka słowiańskiego, to odwrotnie,

¹²⁸ Por. rozważania Anny Mażulis-Frydel dotyczące rozwoju języka rosyjskiego: A. Mażulis-Frydel, *Cerkiewizmy w rosyjskim języku literackim XIX i XX wieku. Porównawcza analiza leksykalno-stylistyczna na materiale prac N.M. Karamzina История Государства Российскаго i B.D. Griekowa Киевская Русь*, Kraków 2000, s. 12.

¹²⁹ B.O. Unbegaun, *Le russe litteraire est-il d'origine russe?*, „Revue des etudes slaves” t. 44/1964, s. 19–28; idem, *Язык русской литературы и проблемы его развития*, „Revue des etudes slaves” t. 47/1968, s. 1–4 (doi: <https://doi.org/10.3406/slave.1968.1963>); Б. Унбегаун, *Историческая грамматика русского языка и ее задачи*, [w:] *Язык и человек*, red. В.А. Звегинцев, Москва 1970, s. 267.

w rozmowach domowych i intymnych nikt nie może sobie poradzić samymi środkami języka słowiańskiego, gdyż nazw najzwyklejszych rzeczy używanych w życiu codziennym nie znajdziemy w księgach, z których uczą się języka słowiańskiego. Mówią więc, że trzeba mówić po rosyjsku [*locuendum est Russice*] i pisać po słowiańsku [*scribendum est Slavonice*]. A większość Rosjan [*Russi*], żeby nie wyjść na ignorantów, pisze słowa nie tak, jak się je wymawia, ale dlatego, że należy je pisać na przykład zgodnie z zasadami gramatyki słowiańskiej; dzisiaj piszą *segodnia* i dziś wymawiają *sevodni*¹³⁰.

Observacje Ludolfa na temat dwujęzyczności mieszkańców Państwa Moskiewskiego korespondują ze spostrzeżeniami badaczy idei i mentalności rosyjskiej o szczególnym statusie języka cerkiewnosłowiańskiego jako języka „objawionego i nieprzekładalnego”, a tym samym nienaruszalnego¹³¹. Rozwój języka mówionego i piśmiennictwa w Państwie Moskiewskim był więc dwutorowy, równoległy; w początkowym okresie oba te systemy nie przecinały się. Dodatkowo rozwój języka literackiego w Państwie Moskiewskim stymulowany był z zewnątrz, czego przejawem jest jego zauważalny rozwój w okresie tzw. drugiego wpływu południowosłowiańskiego w XIV–XV wieku¹³². Powyższe uwagi znakomicie tłumaczą, czemu tak trudno jest wyróżnić zabytki języka cerkiewnosłowiańskiego redakcji rosyjskiej, np. w XIV–XV wieku. Praktyka językowa w Państwie Moskiewskim (istnienie *de facto* dwóch różnych, nieprzenikających się systemów – piśmiennictwa i praktyki mówionej) wpłynęła na praktykę badawczą: do korpusu dawnych tekstów języka rosyjskiego zalicza się teksty na podstawie argumentacji negatywnej: braku w nich cech fonetycznych, leksykalnych i innych języków białoruskiego i ukraińskiego.

W przypadku literackich języków białoruskiego i ukraińskiego (Nowogród, jak pisaliśmy wyżej, został zniszczony przez Księstwo Moskiewskie) proces był

¹³⁰ „Но точно также как никто из русских не может писать или рассуждать по научным вопросам не пользуясь Славянским языком так и наоборот в домашних и интимных беседах нельзя никому обойтись средствами одного славянского языка, потому что названия большинства обычных вещей, употребляемых в повседневной жизни не встречаются в тех книгах, по каким научаются славянскому языку. Так у них и говорится, что разговаривать надо по-русски писать по-славянски. И большинство русских, чтобы не казаться неучами, пишут слова не так как произносят, а так как они должны писаться по правилам Славянской грамматики, напр. пишут сегодня (*segodnia*) а произносит сегодня (*sevodni*)” – Г.В. Лудольф, *Русская грамматика. Оксфорд, 1696*, Ленинград 1937, s. 114 (zob: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/83984-ludolf-g-v-russkaya-grammatika-oksford-1696-l-1937-materialy-i-issledovaniya-po-istorii-russkogo-yazyka-1#mode/inspect/page/126/zoom/5>).

¹³¹ Por. *Mentalność rosyjska. Słownik*, red. A. Lazari, Katowice 1995, s. 114–115, por. też: J. Getka, *U progu modernizacji*, op. cit., s. 36.

¹³² Por. Н. Толстой, *Церковнославянский и русский...*, op. cit., s. 72–87, 75. Tak zwana trzecia fala wpływów południowosłowiańskich była już zupełnie innym zjawiskiem, ponieważ dotyczyła wpływów ze strony południowej Rusi – Kijowa, nie zaś południowej Słowiańszczyzny – Bałkanów.

bardziej złożony – oba te narody samodzielnie wiekami wypracowywały normę pisaną, za wzór mając przykład języka cerkiewnosłowiańskiego. Być może wobec częściowego zrozumienia cerkiewszczyzny przez dawnych pisarzy myślano, że uda się wykształcić normę pisemną własnego języka przez nanoszenie jego cech do tekstu cerkiewnosłowiańskiego. Próby te podejmowane były już od XI wieku, ale widocznie nie w pełni satysfakcjonowały pisarzy. Od XIV stulecia spotyka się więc już zabytki w języku cerkiewnosłowiańskim, w których skrybowie odzwierciedlali nie tylko wybrane cechy fonetyczne czy morfologiczne, lecz także zamieszczali całe fragmenty (nawet kilka stron) po „swojemu”. Należy tu mówić o świadomej działalności skryby, który do struktury języka cerkiewnosłowiańskiego wprowadzał normę rusko-ukraińską. Takie przykłady występują w Czetii z 1489 roku:

Сл(в)о на рож(с)тво прѣстѣна. вл(д)чца нашеа бѣа приснодѣвы мѣна (13 v.–19 v.): ставши по(д) дрѣвомъ диафиною. начала плачуши молити(с)... оузрѣла на дрѣве гнездо птичєе. и почала силно плакатиса. а рекучи. оувы мнѣ бѣднои... охъ мнѣ бѣднои. кому са могоу ровнати. птица(м) ли. но и тыи гнѣзда вьють. и дѣтки плодять. о бѣда мнѣ вканной грѣшнои (15);
а какъ исполнилоса .Ѹ. м(с)цеи. родила аѣна. оупытала бабы. рекучи. што есми родила. и она рекла. жѣньский поль. и повивши баба. сѣюу преч(с)тѣюу дѣвицю. положила оу легалници. и ка(к) исполнилоса дениє // очистиласа аѣна. дала сесець свои в(т) персеи сѣои двѣци. и нарекли има. еє сѣои мл(с)ти мѣна. и почала сѣаа девица рости дѣна хто дѣна (16–16 v.)¹³³.

Właśnie to, że już od XIV wieku w źródłach znaleźć można stosunkowo dużo zapisów z wyraźnymi śladami dialektów lokalnych, dało podstawy do tezy, że początek narodowych języków literackich białoruskiego i ukraińskiego należy sytuować dopiero w XIV stuleciu. Teorie te zostały rozpropagowane w okresie sowieckim, a następnie były bezkrytycznie powtarzane również przez historyków języka z Ukrainy¹³⁴ i Białorusi¹³⁵. Wcześniej – zgodnie z opisaną przez nas manipulacją nauki rosyjskiej – miał trwać wspólny okres staroruski z językiem literackim i pisanym wspólnym dla Słowian wschodnich¹³⁶. Język ten – w dużej mierze cerkiewnosłowiański – uznawany jest w nauce rosyjskiej za początki nieprzerwanego rozwoju literackiego języka rosyjskiego; w tym ujęciu – koło się zamyka.

¹³³ В. Німчук, *Українська Четя 1489 року*, Житомир 2015, s. 27.

¹³⁴ *Курс історії української літературної мови*, op. cit., s. 14; П. Плющ, *Історія української літературної мови*, op. cit., s. 135.

¹³⁵ Б. Плотнікаў, Л. Антанюк, *Беларуская мова...*, op. cit., s. 55–56.

¹³⁶ А. Кожин, *Литературный язык Киевской Руси*, op. cit., s. 6; А. Горшков, *Теория и история русского литературного языка*, Москва 1984, s. 57.

4. W poszukiwaniu normy: cechy języka ukraińskiego w najstarszych zabytkach cerkiewnosłowiańskich redakcji rusko-ukraińskiej

W językoznawstwie historycznym ugruntowane jest stwierdzenie, że na podstawie cech fonetycznych i morfologicznych odzwierciedlonych w zabytkach z obszaru wschodniosłowiańskiego od XIV wieku możliwe jest określenie przynależności językowej dzieła. Mimo pewnej liczby wspólnych ukraińsko-białoruskich cech dla tekstów białoruskich charakterystyczne są: zmieszanie *ѣ* oraz *е*: у вєре; twardość *ц*: конець, палець; zmieszanie *ч* – *ц*: поцекать, оцищать; obecność przymiotnikowej, zaimkowej, liczebnikowej końcówki *-ие*: малые, великие, первые i in.¹³⁷; dla ukraińskich: zmieszanie *ы* – *і*, co doprowadziło do zlania się *e* z *и*; przypadki zapisu *y* w miejscu dowolnego *o*, nie tylko w sylabie nowozamkniętej; przypadki „ikania” na miejscu dawnej **ě* (niezależnie od pozycji) oraz **e* w sylabie nowozamkniętej (nowy jać); odzwierciedlanie miękkiej wymowy *p*, *ц* oraz spółgłosek szczelinowych; infinitiwy zakończone na *-ти*; zapisy syntaktycznych form czasu przyszłego (ходитиму) itd.¹³⁸.

Cechy te jednak nie pojawiły się w tekstach XIV wieku znikąd – można je znaleźć w tekstach ukraińskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego z XI wieku, a więc, jakkolwiek paradoksalnie to zabrzmie, mogą one nadawać się do badań nad kształtowaniem się norm ukraińskiego języka literackiego. Próby odzwierciedlenia miejscowej rodzimej wymowy, podejmowane przez najdawniejszych skrybów, unaocznily ówczesne możliwości, potencjał rozwoju pisma i – być może – stały się impulsem do późniejszego, śmielszego wdrażania cech własnego języka w piśmie.

¹³⁷ У. Анічэнка, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, s. 22.

¹³⁸ В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.*, Житомир 2006, s. 336.

Na to, że teksty cerkiewnosłowiańskie z XI wieku odzwierciedlają cechy języka ukraińskiego, zwracali uwagę badacze¹³⁹. Obecnie jednak zwiększona dostępność do źródeł (wydania faksymilowe, zdigitalizowane kopie tekstów z XI wieku, otwarcie archiwów dla pracy z oryginałami) umożliwiają rewizję „dogmatów slawistyki” i wyjście poza krąg powtarzanych dawnych ustaleń.

Przykłady te znajdowano przede wszystkim na poziomie fonetyki, rzadziej na poziomie morfologicznym czy leksykalnym. W kontekście „słabo odzwierciedlonej leksyki” szczególnie mocno chcemy zaakcentować, że rosyjskie słowniki historyczne i etymologiczne (np. *Słownik języka staroruskiego* Izmaïła Sreznewskiego, *Słownik języka rosyjskiego XI–XVI wieku*, *Słownik języka staroruskiego XI–XIV w.*, *Etymologiczny słownik języków słowiańskich. Prasłowiańska baza*¹⁴⁰) zawierają setki leksemów datowanych na XI–XII wiek, a ilustrowanych jedynie przykładami z zabytków pochodzących z ziem ukraińskich (kijowskiej i halicko-wołyńskiej) i nowogrodzkiej, a od XIII stulecia z piśmiennictwa białoruskiego. Dla przykładu: w wydawanym od lat 70. XX wieku przez Rosyjską Akademię Nauk *Słowniku etymologicznym języków słowiańskich...* na potwierdzenie dawności wybranych leksemów podawane są egzemplifikacje reprezentujące różne języki słowiańskie. Zarazem jednak leksemy pochodzące z zabytków białoruskich i ukraińskich podane są ze skrótem staroruski (w zasadzie starorosyjski): др.руск. W wykazie skrótów języków i dialektów nie występują określenia typu: st.ukr. czy st.błrus. Dodatkowo, co również warte podkreślenia, w słownikach rosyjskich przykłady do haseł słownikowych zaczerpnięte z piśmiennictwa rosyjskiego pochodzą zazwyczaj dopiero z XV–XVI wieku. Nie odnaleźliśmy żadnego hasła słownikowego, w których byłoby na odwrót – tj. starszymi chronologicznie byłyby źródła moskiewskie. Oznacza to, że **gdybyśmy chcieli konstruować słownik najstarszego języka rosyjskiego (nawet z leksyką cerkiewnosłowiańską) w oparciu o materiał źródłowy powstały na ziemiach Państwa Moskiewskiego, nie mielibyśmy podstaw do sytuowania go przed XIV wiekiem.** Problem ten szczegółowo opiszemy w części związanej z analizą leksyki zabytków.

Zarazem uczciwość badawcza nakazuje nam podkreślić, że na podstawie analizy tekstów ruskich-ukraińskich z XI–XIV stulecia nie jest możliwe zarysowanie

¹³⁹ А. Крымській, *Українська грамати́ка...*, op. cit. t. 1, s. 83–210; П. Бузук, *Про мову найдавнішої української євангелії*, op. cit., s. 4–27; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 65–329; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit.; В. Німчук, *Походження української мови*, op. cit., s. 351–468; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, op. cit.

¹⁴⁰ И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, Москва 1989; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, op. cit.; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, op. cit.; *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, wyd. 1–42, t. 1–32; red. О.Н. Трубачев, t. 33–40; А.Ф. Журавлев, t. 41–42; Ж.Ж. Варбот, Москва 1974–2021.

pełnego obrazu konsekwentnie sformułowanej normy ortograficznej XI wieku, nie jest to więc naszym celem. Zwracamy uwagę na cechy dialektalne, które z czasem złożyły się na pewne tendencje ortograficzne w tekstach cerkiewnosłowiańskich, a które następnie legły też u podstaw normy literackiego języka ukraińskiego. Są one również obecne we współczesnych dialektach języka ukraińskiego. Pozwoli to zweryfikować przydatność tekstów cerkiewnosłowiańskich do analizy procesu kształtowania się normy literackiej języka ukraińskiego. Zgodnie z naszą tezą pojawienie się cechy językowej i wzrost liczby jej utrwał w piśmie w następnych stuleciach świadczy o dążeniach skrybów do stworzenia normy zapisu języka ojczystego.

Przypominamy, że analizujemy tylko teksty zachowane w oryginale, których czas (XI–XIV wiek) i miejsce (Kijów, ziemia halicka, Wołyń) powstania nie budzą w sławistyce wątpliwości. Oprócz cerkiewnosłowiańskich kontekstowo załączamy dostępne przykłady z graffiti soboru św. Zofii w Kijowie, które datowane są na XI–XIII wiek, a także z różnych przedmiotów. Prezentowane materiały ze źródeł pomogą lepiej zrozumieć oddziaływanie, zasięg wybranych zjawisk, a także powszechność omawianych procesów normotwórczych nie tylko w piśmiennictwie w języku cerkiewnosłowiańskim, ale i poza nim.

4.1. FONETYKA

4.1.1. ZAZNACZONE W ZABYTKACH CECHY FONETYCZNE, KTÓRE LEGŁY U PODSTAW UKRAIŃSKIEJ NORMY JĘZYKOWEJ

4.1.1.1. WOKALIZM

4.1.1.1.1. Pełnogłos

Pełnogłos, choć jest to zjawisko charakterystyczne także dla języka białoruskiego i idiomu nowogrodzkiego (w okresie funkcjonowania Nowogrodu jako odrębnej struktury językowej, przed zniszczeniem i przejęciem tradycji nowogrodzkiej przez Moskwę), najdobitniej, a zarazem najbardziej konsekwentnie ujawnia się w zabytkach ukraińskich. Połączenia pełnogłosowe w miejscu dawnych *-tert-, *-telt-, *-tort-, *-tol- są obecnie normą literackiego języka ukraińskiego. W języku rosyjskim obok połączeń pełnogłosowych występują liczne połączenia nieodzwierciedlające zjawiska, co jest typowe dla języka cerkiewnosłowiańskiego. Na tej podstawie można wysnuć wniosek: związki pełnogłosowe pojawiły się w języku rosyjskim pod wpływem tradycji piśmiennictwa kijowskiego (ukraińskiego) i nowogrodzkiego. Wraz z pojawieniem się na obszarze Moskwy

piśmiennictwa z Rusi Kijowskiej czy Nowogrodu tam również zaczęły występować konkretne wzorce zapisu cech fonetycznych języka. **Dochodziło w ten sposób do krzyżowania się odrębnych, niezależnych systemów językowych i przemowienia przez kształtujący się język rosyjski wzorców fonetycznych języka ukraińskiego.** W ten sposób pojawienie się pełnogłosu w języku rosyjskim tłumaczy ukraiński lingwista Juryj Caruk:

Nawet jeśli część takich formacji [pisownia pełnosamogłoskowa – J.G., W.M.] języka rosyjskiego powstała pod wpływem cerkiewnosłowiańskim, to w dalszym ciągu wydaje się prawdopodobne, że i tu mamy do czynienia z typowym dla języka słowiańskiego zjawiskiem mieszania, krzyżowania dwóch odrębnych, niezależnych systemów językowych, a dokładniej wraz z rozprzestrzenianiem się wzorców fonetycznych języka ukraińskiego na język rosyjski¹⁴¹.

Związki pełnogłosowe są poświadczone w ukraińskich zabytkach z XI wieku.

XI wiek

Ев.Остр. 1056–1057: *перегънжвъ* 294v., *володимиръ ... володимира* 294v., *въ новѣгородѣ* 294v.;

Izb. 1073: *вереди* 35v., *вередиши* 38, *короставынимъ* 49v., *полои* 63v., *въ полонѣ* 63v., *полоньникъ* 67v., *поръсате* 251, *серебро* 162, *черепа`та*¹⁴²;

Izb. 1076: *оборонивъши* 33v., *вередѣ* 63, *соромаживоу възити* 102, *законъ хоронити* 103, *боротисѣ* 107, *норовоу* 102, *доброноровиѣ* 103v., *борошньзмъ* 150v., *морозъ* 157, *золотъзмъ* 271;

Ев.Аrch. 1092: *берегоу* 31v., *оумерети* 95, *жеребина* 108, *беремя* 139v.;

D.Ant. XI: *череѣ* 21, *серебро* 24, *серебра ... серебра* 30;

Ев.Тур. XI: *серебро* 3v., 4v.;

P.Czud. XI: *иштерева – иштерева матерыга* 97;

Слово GT. XI: *воротитъ са*¹⁴³.

Podobne zapisy przenikały do innych tekstów, w Pateryku Synajskim np. mamy: *стороньникъ*, *оборотити*, *оумерети*¹⁴⁴, *толочи*¹⁴⁵. O tworzącej się normie piśmiennictwa

¹⁴¹ „Навіть якщо частина таких утворень російської мови виникла під впливом церковнослов'янської, все ж виглядає цілком ймовірним, що тут маємо справу також із типовим для слов'янських мов явищем змішування, перетину двох окремих самостійних лінгвістичних систем, конкретніше – з поширенням фонетичних взірців української мови на російську” – О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських*, op. cit., s. 133.

¹⁴² Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 130.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Odnośnie do obecności pełnogłosu w formach: *умерети*, *жерети* itp. – zob. ibidem, s. 134–135.

¹⁴⁵ Ibidem, s. 130.

z tendencją zapisu języka ludowego świadczą też graffiti na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie z XI wieku typu: бѣлогородьскыи¹⁴⁶. Zadają one kłam tezm slawistycznym wskazującym na istnienie dwóch tradycji piśmiennictwa: ukraińskiego – dawnego (staroukraińskiego) – i nowego – współczesnego języka ukraińskiego utworzonego na bazie tradycji ludowej. **W rzeczywistości bowiem proces tworzenia się normy języka ukraińskiego polegał na konfrontacji elementów języka mówionego i zasad piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego – w różnych okresach różne elementy zyskiwały przewagę, tak aby w ostatecznym rozrachunku doprowadzić do ukształtowania się języka literackiego w kształcie, jaki znamy z twórczości Kotlarewskiego, później Szewczenki czy Franki.**

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: вьсєволожю ... володимирю ... новѣгородьскуомуу ... города 213;

Ew.Hal. 1144: сєрєврѣныкѣ 58v., о жєрєвѣти 68, половѣи 6, половєлѣ 29, солона 91v., жєрєти 3v., оумєрєти 2v.;

Ew.Dob. 1164: полокахоу 109v., оумєрєтвѣа 254;

Apost.Kryst. XII: волокоша 4, молока 141, ѿ молока 152, молоцѣ 264v., дєрєвѣ-нихѣ 256, оумєрєти 110, 182v.;

Ew.Hal-Woł. XII: полотѣна 43v.; створи чєрєжѣныє велєко 99v.; смотрєтє воронѣ 113v.; ѿ жєрєвєцѣ 145;

Ž.N.: вѣ чєрєво ... ѿморочѣ 6, посєрєдѣ 12v., голодомѣ 15, оумєрєти 15, норовѣ 26v., сєрєврѣ 23; оумєрєти 15, пожєрєти 24v.;

Ž.T.S. XII: посєрєдѣ 125v., 136v., воронѣцємѣ 126v., незагорєно 131;

S.Chut. XII: перєнос ... по перєносѣ 3v., перєноснѣа 10;

S.Usp. XII–XIII: володимироу 8, сєвєволода 8v., золото 9v., позолотєвѣ 24, волостѣ 16, дѣвѣа колодама 15, на головѣ 20v., обволостѣ 24, паволокѣи 25v., заборолѣмѣ 25v., новѣгородѣ 8v., вѣшєгородѣ 10v., вѣшєгородѣ 19v., городѣ 17, сѣ ворѣтѣлѣ 10v., сторѣнѣ 16v., огорєдѣнѣкомѣ 21, дороговѣ-ужѣ 21v., сморєдѣнѣна 281v., простєрєти 9v., перєнеслѣ 24, передѣ 13, бєрє-стєю 15v., вѣ дєрєвѣнѣ 20v., вѣ перєнєслєвєскѣа обволостѣ 24, сєрєврѣмѣ и золотѣмѣ 24v., чєрєслѣ 76v., чєрєсѣ 129v., бєрєглѣ 272v. itd.;

U.Stud. XII: волѣгѣи 243, перєлєтѣтѣи 261, на сторѣноу 261, hіperpoprawny zapis: порѣздѣнѣ – порѣздѣнѣ не^h 213.

Z XII wieku zachowało się więcej zapisów odzwierciedlających połączenia pełnogłosowe poza piśmiennictwem, co świadczy o ich umacnianiu się w uzusie pisanym, por. graffiti na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie z 1104 roku:

¹⁴⁶ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.,* op. cit., s. 104.

володимиръ¹⁴⁷; zapisy na ścianach soboru o kupnie ziemi Bojana (datowany na okres między 1086 i 1107) передъ¹⁴⁸, inne graffiti na ścianach sobotu św. Zofii z pierwszej połowy XII wieku: молодѣвничъ¹⁴⁹, zapis z cerkwi św. Michała z XII wieku: золотникъ¹⁵⁰. Można tu wymienić również napisy na czarze czernihowskiego księcia Wołodymyra Dawydowycza (przed 1151 rokiem) володимирова, здоровье¹⁵¹, a także w gramocie Mścisława, z około 1130 roku: володимиръ, всеволодоу, серебряно, серебря¹⁵² czy w Zbiorze Troickim z końca XII i początku XIII wieku: мережю 16v., въ паволоцѣ 11v., велеса 30.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: полокахоу мръжа 22, полонени боудѣть 65, сзволокъше 51 v.;
Ew.Euz. 1283: сволокоше 101, просторона врата 115v., череды 136, на передѣ 136;
P.Nik.Czar. XIII: оуховолокъ 66, соломою 89v., поволокъ 90v.;
P.E.Syr. 1280: соломою 89v., поволокъ 90v.;
Ew.Orsz. XIII: колода ... кладоу 5.

Dla porównania można przytoczyć zapis z soboru św. Zofii w Kijowie, datowane na początek XIII wieku: ѿ ворога¹⁵³ oraz zapis (autograf) Hioba z około 1268 roku: черезъ, володимѣра¹⁵⁴.

XIV wiek

Okt.Wied. III XIV: стережаху 52, ворогъ 108, перенесиньен 171, 176v., мѣць березоввлъ 175; здоровъ 271;
Ew.Ławr. XIV: полотъна 97, воронъ 201, середѣ 335, перенесѣньен 362, возми дерев^u (tu: деревьце) 143;
Ps.Łuc. 1384: передъ лицемъ 43v.;
Ps.Kij. 1397: передъ нимъ 195.

¹⁴⁷ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела*, Київ 2014, s. 149.

¹⁴⁸ Ibidem, s. 151.

¹⁴⁹ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, t. IV, *Приділ архангела Михаїла*, Київ 2015, s. 120.

¹⁵⁰ В. Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви (середина XII – початок XVIII ст.)*, Київ 2021, s. 207.

¹⁵¹ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 172.

¹⁵² Ibidem, s. 172.

¹⁵³ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (X – початок XVIII ст.)*, t. IV, Київ 2015, s. 110.

¹⁵⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 291.

Tego typu zapisy występują również np. w *Heksaemeronie* (sześciodzienniku) Jana, egzarchy bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: волоса ... дєрева ... переже ... вєрегъ ... голловъ¹⁵⁵.

4.1.1.1.2. Drugi pełnogłos

Zjawisko tzw. drugiego pełnogłosu jest cechą piśmiennictwa ukraińskiego, białoruskiego i nowogrodzkiego XII–XIII wieku (w literaturze ukrainistycznej pisze o nim m.in. Ołeksandr Potebnia¹⁵⁶). Polega ono na występowaniu połączeń pełnogłosowych -oro-, -olo-, -ere-, -ele w miejscu dawnych połączeń *-ьг-, *-ьл-, *-ьг-, *-ьл- (*-ьг-, *-ьл-, *-ьг-, *-ьл-), gdzie spodziewanym efektem zmian fonetycznych byłyby kombinacje dźwiękowe typu: -or-, -ol-, -er-, -el (-ор-, -ол-, -ер-, -ел). W tekstach z XII–XIII wieku w wymienionych pozycjach w pełni wokalizowane związki pełnosamogłoskowe pojawiały się nie zawsze, występowały raczej różne kombinacje typu: -оръ-, -оль-, -еръ-, -ьре-, -ьрь- (-оръ-, -оль-, -еръ-, -ьре-, -ьрь-). Drugi pełnogłos rozwinął się, gdy połączenia [ьг], [ьл], [ьг], [ьл] ([ьр], [ьл], [ьр], [ьл]) znajdowały się przed spółgłoskami, po których następowała samogłoska zredukowana w słabej pozycji. Współcześnie w języku ukraińskim słów odzwierciedlających to zjawisko jest niewiele, por: терен (w znaczeniu ‘tarnina’), толок (‘tłoka’ – rodzaj pomocy sąsiedzkiej), ополонка колобаня (‘grząskie miejsce’), ale w najdawniejszym piśmiennictwie ukraińskim zapisy tego typu były powszechne.

XI wiek

Ев.Остр. 1056–1057: вьрьвьно 59v., зьрьноу 237, вьрьхъ 141; скъръвъ 50v., мълъва 198, дълъжьнъ 155, дълъгъ 275;

Izb. 1073: жьръти 160v.;

Izb. 1076: мьрътва 115, вьръстъ 267v., пьрьси 229;

D.Ant. XI: пьръвѣ 11, вьзорокомъ 246;

Słowo GT. XI: жьръца 88v.;

P.Czud. XI: жьрьцемъ 22;

P.Вуч. XI: дьръжавьна 7, вь дълъгтоу 7;

Min.Dub. XI: обълъкълъ сѧ 3v., одьръжимоую 14, дьръзновениемъ 15.

XII wiek

Ев.Мѡс. 1117: жьрьцьскънимъ 34; жьрьць 198v.;

¹⁵⁵ Ibidem, s. 331–333.

¹⁵⁶ А. Потєбня, *К исторіи звуков русскаго языка*, Воронеж 1876, s. 90.

- Ew.Hal-Woł. XII: оумьреть 36v., 68, 161v., жьрьчьскамъ 37, жьрець 103v., сзьмерьтью 58, перьвзѣи 68, сотьреть и 124v., ѿверьжеши са 175 i in., rzadziej ѣр: горьстью 86v. oraz ѣл: голькомъ 87;
- Ew.Dob. 1164: вьверьзѣте 95v., волъкъ 245v., волъсви 253, молъныа 201v., мълънии 203, дьлзжъникомъ 275, толъкноувъшю 148, померькнѣть 201v.;
- Ž.N.: сьдъръжю 4v., дъръжа чашю 8v., вдъръжимомъ 9, жьрьцемъ 22v.;
- Ž.T.S. XII: вьздъръжаніе 40v., дъръжа 140v., дъръзни 146, дьлзго 65v.;
- S.Chut. XII: долъжнокъ 2, перьсть 5;
- S.Usp. XII–XIII: мьрътвьца 4, пьръстию 4, вьрьхоу 87v., вьрьста 236, одьръжашю са 74, тьрзгъ 253, пълънъ 116, вълъкъ 117, 188v., мьрътвию 189, волонь 197, дологъ 279, мълонина 329, дьръжати 252, чьрьвь 333, чьрьницъ 231.

XIII wiek

- Ew.Bucz. XII–XIII: толоци вь дьври 66 v., мьроу довроу натолоченоу 27;
- Ew.Euz. 1283: вьверьжѣть 11, дерезайте 38v., вьдѣ верехоу 68v., перестомъ 73v., чєревленоу 101; пьръстѣнь 59v., вьрьхоу 96, померькошю 97v.; почєрьпшеи 5, испєрьва 26, перьвѣи 91, смєрьтью 78v., чєрьвленоу 95, мерътвьи 117, жєрътвоу 260v.; оумолъчѣта 41, долъжникомъ 62;
- Ew.Orsz. XIII: тьлзкноувъшю 66v.(1), толоци вь дьври 69(1), померькнѣть 99v.(1), призва вълъхвы 130 v.

Aby poszerzyć perspektywę, warto przytoczyć formę z Żywota św. Sawy z XIII wieku: чєреплема¹⁵⁷.

XIV wiek

- Ew.Ławr. XIV: да оумолокнєта 134 (por. Ew.Dob. 1164: оумолъкнѣта), скорпию (powinno być: скорпию) 194;
- Ps.Kij. 1397: молонью 20v., молонья 105;
- Ew.Łuck. XIV: перьвѣіе 16, одєрьжимъ 16v.

Zjawisko, które często było poświadczane w piśmiennictwie ukraińskim – a w związku z tym najpewniej stanowiło cechę dawnej wymowy ukraińskiej – z czasem stało się peryferyjnym. Zdecydowaliśmy o umieszczeniu charakterystyki drugiego pełnogłosu w tej części ze względu na fakt, że świadectwa tego zjawiska zachowały się w języku ukraińskim do dziś w formie konkretnych leksemów.

¹⁵⁷ Ibidem, s. 312.

4.1.1.1.3. Nagłosowe ro-, lo- (po-, lo-) powstałe z dawnych *ort-, *olt-

W piśmiennictwie ukraińskim już od XI wieku spotkać można zapisy nagłosowych ro-, lo- (po-, lo-) powstałych z dawnych *ort-, *olt (робота – robota, розбийник – rozbójnik, розум – rozum, локіть – łokieć), które legły u podstaw normy języka ukraińskiego.

XI wiek

Ew.Reim. XI: рoсташе – oтpочa же рoсташе бv.б (por. w E.Ostr 1056–1056: oтpочa же pacтвaшe 265v.);

Izb. 1073: pозумѣти 126, pозoумъ 240, pозвoинникъ 212, pобъ 241, лoкѣтъ 266, лoдина, pоли (w znaczeniu: 'roli')¹⁵⁸;

D.Ant. XI: pозгнѣвaжъть 187, pоботъ 188.

Sygnalizowaną tendencję pisarze zaczerpnęli z wymowy własnej (zjawisko to można analogicznie do opisów ortografii ukraińskiej XIX wieku nazwać „tradycją ludową” piśmiennictwa starokijowskiego). Świadczą o tym zapisy ścienne w soborze św. Zofii, np. na temat gromu z 3 marca 1052 roku: pозъгръмѣл (ca)¹⁵⁹.

XII wiek

Ž.T.S. XII: pозгънаша 74, pозгладaемъ 112v., pоcхръптавъ ca 129; лoдинoю 58v.;

S.Usp. XII–XIII: pоcтaшe 27, лoкти 144;

Apost.Kryst. XII: pожeнъ, лoни¹⁶⁰.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: лoкoтъ ѣдинъ 47 v.;

P.E.Syr. 1280: пepoзумнзи 3.

Tego typu zapisy są częste w dawnym piśmiennictwie kijowskim, por. pозвити w *Pouczeniu Włodzimierza Monomacha* (Cpeзн.: t. III, 147), pозвaзати w *Ruskiej Prawdzie* (Cpeзн.: t. III, 150) czy w Zbiorze Troickim z końca XII i początku XIII wieku: на pозoумиe (Zb.Troic.: 41).

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: лoкoтъ 201.

¹⁵⁸ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 129.

¹⁵⁹ С. Висоцький, *Київська писемна школа X–XII ст.*, Львів–Київ–Нью-Йорк 1998, s. 134.

¹⁶⁰ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., 129.

W *Powieści lat minionych* według Latopisu Ławrientiewskiego zjawisko odzwierciedlone jest np. w formie: робота (Срезн.: t. III, 126); розглядда (w znaczeniu ‘ogład’; Срезн.: t. III, 151), роздумати, роздумывати (Срезн.: t. III, 153), розумъ (Срезн.: t. III, 160), розвхатиса (Срезн.: t. III, 161), a w *Żywocie Teodora Studyty* розгляддати (Срезн.: t. III, 151).

4.1.1.1.4. Przejawy ukraińskiego ikawizmu

4.1.1.1.4.1. Realizacja dawnego *ě (jać)

Obecnie jedną z najbardziej charakterystycznych cech fonetycznych języka ukraińskiego wyróżniającą go spośród języków słowiańskich jest refleksja *ě, *е, *о > [i], co w slawistyce nazywane jest „ikawizmem”.

W języku ukraińskim etymologiczne *ě dawało różne refleksy. Normą języka literackiego jest realizacja [i] niezależnie od pozycji w wyrazie¹⁶¹. Znacznie bardziej złożony obraz refleksacji dawnego *ě występuje w ukraińskich dialektach: np. w dialektach poleskich (północnoukraińskich) zaświadczonych jest wiele innych realizacji poza [i]. W pozycji akcentowanej: и – ‘ричка, ‘билиї; ê – л’êс, пр’іст’рêт, мо’йê ‘рук’і; ê ze wstawnym й po wargowych – в’йêра, тоб’йê; іе – д’іед, ие – ‘ричка. W pozycji akcentowanej zazwyczaj е – де’док, бе’да, вед’ро¹⁶².

XI wiek

Już w najstarszych tekstach pisanych znajdujemy odzwierciedlenie tego zjawiska. Jeśli jednak wcześniejsi badacze historii języka mogli wskazać pojedyncze przypadki zapisów tego typu form w XI–XII wieku (por. np. badania Mychajła Żowtobryucha¹⁶³ czy Jurija Szewelowa¹⁶⁴), to przeprowadzona przez nas ponowna szczegółowa analiza rękopisów kijowskich pozwala stwierdzić, że tego typu zapisów (stosowanie grafemu и w miejscu oczekiwanego ѣ i odwrotnie: grafemu ѣ tam, gdzie tradycja piśmiennicza wymagała и) nie należy kwalifikować jako zwykłe błędy:

¹⁶¹ Пор. Е. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие...*, op. cit., s. 48; Ф. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1979, s. 175; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 270; *Сучасна українська літературна мова*, red. А. Грищенко, Київ 1993, s. 49; М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинко, *Історична граматики української мови*, Київ 1980, s. 87.

¹⁶² *Атлас української мови* у 3-х т., red. І.Г. Матвіяс, т. I: Київ 1984, s. 3–10; т. III. cz. III: Київ 2001, s. 62–63.

¹⁶³ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 239.

¹⁶⁴ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 260.

- Ew.Ostr. 1056–1057: видите zamiast вѣдите 146, вѣдѣ zamiast видѣ 289v.; Izb. 1073: ниции 5, въ вѣри 17v., посминавѣса 115, нимаѣа 142, видыи 149, исцили 162, оутишениѣ 199v., разоуминиѣ 264, zmieszanie ѣ = и: въ квинѣстанѣтнини градѣ ... въ квинѣстантинѣ градѣ 23, о положенѣи ... о извѣрженни 24;
- Izb. 1076: въ мироу (por. ukr. помірно) 237v., ѣи – волю ѣи творита 111, не косноутѣса ѣи 245; zmieszanie ѣ = и: истиннѣ писаниѣ 2, излѣю 84, występowanie и w miejscu ѣ: не оплитати са 103;
- Warto porównać też zapisy w innej redakcji tekstu, Izb. 1073 – оплѣтаѣа czy w Pandektach Nikona z Czarnej Góry – оплѣтати са (Срезн.: t. II, 684–685);
- Ew.Arch. 1092: яви (przysłówek) 98, о сѣси 126v., двѣ ризи 151v., видивѣше же народи 32, оудовиѣ 79v. – оудовѣѣ 41v.; zmieszanie ѣ = и: прѣвѣбрацѣши 24, прѣстоуплѣ 28 – пристоуплѣ 29v.;
- D.Ant. XI: виѣали – халдѣвискыѣ виѣали (tu z: вѣѣати) 2, zmieszanie ѣ = и – изволенѣѣ 33, казаниѣ ... неказаниѣѣмѣ 88;
- Słowo GT. XI: сѣ стины 6v., zmieszanie ѣ = и: строннѣѣ 95v., por. w innym miejscu: явлѣниѣ 95v., доселѣ 34 – досели 263;
- Ew.Tur. XI: видатѣ – видатѣ гласѣ его 1, w którym rdzenne и < ѣ, porównaj zapisy: вѣдатѣ w Ew.Ostr. 1056–1057: 35v.;
- Min.Dub. XI: zmieszanie ѣ = и: въ мѣчѣницѣ 3v., коньчѣнѣѣа 6, прѣвѣдѣѣниѣ, w innym miejscu: привидѣѣниѣ / отѣ ношти невѣдѣѣниѣа прѣвѣдѣѣниѣ обрѣтохомѣ 8;
- P.Вуч. XI: мѣшѣѣи мои 1;
- P.Czud. XI: крѣпѣѣѣи 36v., zmieszanie ѣ = и – питиѣ ... пѣѣѣи 82v., приложи 90v., прирѣчѣ 157v., вѣсхотѣ 18v. (tryb rozkazujący), повелѣ 84v. (tryb rozkazujący).

W słowach zapożyczonych, już u zarania ukraińskiej tradycji pisanej, zapisy końcówki, z tradycji greckiej zapisywanej jako gr. -ετ-, zbiegły się z refleksem -ѣѣ-, który w związku z tym często jest przedstawiany graficznie jako -ий (por. np. ukraińskie imiona Musij, Andrij – Мусій, Андрій we współczesnym języku literackim). Taki sposób zapisu znany był w skryptorium kijowskim w XI wieku: мѣсии (Izb. 1073: 83), до мѣсиѣа (Izb. 1073: 176), андрѣѣа (Izb. 1073: 261v.), матѣѣа (Izb. 1073: 262), мѣсиѣѣмѣ (4), матѣѣѣа (P.Czud. XI: 17v.). Pisarz Ewangeliarza Reimskiego poprawił ѣ na и w formie imiesłowu przymiotnikowego (Acc. pl.) стоѣѣѣ > стоѣѣѣи (Ew.Reim. XI 16v.a-b). Korekta jest niemal niewidoczna na wydaniu faksymilnym tekstu, jest jednak wyraźnie zauważalna w oryginale.

Для порівняння можна за Іваном Охijenко przytoczyć przykład z Psalterza Tołstojewskiego: възвистите¹⁶⁵.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: zmieszanie ѣ = и – никотерыи 212v. – нѣкотерыи 21, никъгда 10v. – нѣкъгда 119;

Ew.Hal. 1144: въз попели¹⁶⁶, zmieszanie ѣ = и – о неповелѣнѣ 2, на кровѣ (por. Ew.Ostr. 1056–1057: въз крови 215) 161;

Ew.Dob. 1164: соль земли 43, podczas gdy w innych ruskich redakcjach przeważała końcówka -ѣ¹⁶⁷, zmieszanie ѣ = и: никто 3 – нѣкто 68, никоюа же 18v. – нѣкоюа же 130, о назаранѣнѣ 4, да прѣдѣтъ 91, ослѣпѣ очи ихъ 31v.;

Apost.Kryst. XII: о ѣади 255; zmieszanie ѣ = и: о помагании 53 – о подвижаньѣи 223;

Ew.Hal-Woł. XII: свѣдитѣль 175, въз комьрѣзи 145v., изидаютъ 143v., прѣидѣмъ 101; zmieszanie ѣ = и: пролѣтъса 43v., 95v. – пролиетьса 44; вашѣ нозѣ 172v.; прѣрка ильѣ 220;

Ž.N.: повидилъ еси 9v.;

Ž.T.S. XII: имѣниѣ ... имити 37, zmieszanie ѣ = и – помѣдѣлѣвъз 155;

S.Chut. XII: призираѣа 2v., єдиной ѣаши 7, свѣдитѣльствомъ 9, свѣдательствова 12;

S.Usp. XII–XIII: zmieszanie ѣ = и: монѣѣа 250v. – мѣуѣсию 178v., николи 10, 38, 125, 143, нѣколи 45v., 47v.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: въз коринѣи 158v., никто 192, свѣдители 184v., w tekście występują liczne przykłady zmieszania grafemów ѣ oraz и: порѣваѣса 129v., моцѣ твоѣи 150v., братѣѣ 170, въз лица 241, въз лицѣ 288, невмѣстѣмаго 273, во штеѣѣствѣ 207, во штеѣѣствии 207v.;

P.Nik.Czar. XIII: оуспивѣ – пѣниємъ оуспивѣ 63, послѣди 71v.;

Ew.Chełm. XIII: свѣдательствова ... свѣдѣтельствоуете 7v., въз оутрѣи 6 – въз оутрѣи 10v.;

Ew.Orsz. XIII: соль земли 2, свѣдатель 110, на свѣдательство 26, 119v., свѣдательство 92, a także zmieszanie ѣ = и: на мосѣовѣ 100v., моиси 7v., 23v., 126v., голѣндоуѣхы 139v. por. ten zapis w Ewangeliarzu Mściława: голѣндоуѣхы 20v.;

¹⁶⁵ I. Огієнко, *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків...*, op. cit., s. 164.

¹⁶⁶ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 260.

¹⁶⁷ А. Шахматов, *Историческая морфология русского языка*, Москва 1957, s. 79.

Ew.Euz. 1283: во црѣтви 39, свѣднѣль 84, 92, свѣднѣльство 2, 13v., 52, 64, члѣкъ никии 50v., на коупили 11, въ обитили 121v., заприти ѿмоу 39, пиниѣ 114v. zmieszanie ѣ = и: приже, tego typu zapisów jest bardzo wiele w tekście: придъ 54, придо 116v., прѣнеси 33, прѣлѣпит са 39v., къ до-вицѣ 134, прѣ ѿлиси 134v. itd.

Te same zabiegi ortograficzne występują w zapisach datowanych na XII–XIII wiek na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: рѣбу николи¹⁶⁸ czy w Pandektach Nikona Czarnogórca według spisu z początku XIII stulecia ze zbiorów Państwowego Muzeum w Jarosławiu: свѣднѣльствоуѣмы¹⁶⁹, въ манастирѣ ... въ манастири¹⁷⁰.

XIV wiek

ABib. XIV: видѣти 3v., видѣныѣ 3v., за невидѣныѣ 36 (zamiast: вѣдѣти), помирѣ (zamiast: мѣрѣ) 23, свѣднѣла 27v., zmieszanie ѣ = и: вашѣ недо-статки 24v.;

Ew.Put. XIV: свѣднѣльство 1, во оутрии 5, zmieszanie ѣ = и: мойсѣи 5 – мойсий 7, тимофѣна 242, въ храмѣнѣ ... въ храмѣнѣ 211, дѣвици 248 – дѣвицѣ 249 (Gen. sg.) i in.

Men.Ew.Hal. XIII–XIV: сѣои мѣница харитонѣи 244v., ѿлисавети (Dat. sg.) – ѿлисавети же исполниса вѣрма родити 255, zmieszanie ѣ = и: вѣкѣнѣи 246, dla porównania – zapis tej samej formy z Ewangeliarza Ławryszewskiego (Ew.Ławr. XIV): викѣнѣи 235, придъ тобою 252;

Okt.Wied. III XIV: вѣсхѣтивѣ 83v., усхотѣв во 148, свѣднѣльство 186, сви-раючимѣ (por. ukr. звіряючим) 214v., онанѣи ѿльѣ 165v.;

Ew.Ławr. XIV: на купили 20v., оу притвори 31, злишьшѣ 57, виситѣа 63, гришници 89v., заприти нак. сп. 92v., скоудилничи 151, z wyjątkową konsekwencją skryba pisze formy odzwierciedlające [i] w słowie свѣднѣль i pochodnych 2, 5v., 12, 18 i in. W zabytku tym ujawniono również liczne przykłady zmieszania и = ѣ – смѣриса 45v., на тысацѣи 73, к фдрѣствѣи 110, оу прѣтвѣрѣ ... оу притворѣ 149;

Ps.Łuc. 1384: стрѣлѣи лоукавиѣи 158, zmieszanie ѣ = и – сѣлѣ твоѣа 63, о ги ... в гѣ 157;

M.Ks.Woł. XIV: дѣши моѣи (<*mojejě) (Gen. sg.) 32, своѣ (<*svojě) покло-ниша главѣи 41, свѣднѣльство 7, свѣднѣльствомѣ 71v., свѣднѣла 99v.,

¹⁶⁸ В. Корнієнко, *Корпус графімі Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, t. IV, op. cit., s. 85.

¹⁶⁹ За: К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века (юридические тексты)*, Москва 1998, s. 6.

¹⁷⁰ Ibidem, s. 7, 79.

zmieszanie ѣ = и – съ всеми 66, со всеми 71, о господѣ (Лос. sg. о господи) 1, на вечерѣ (Лос. sg.) – на вечери 6;
 Еw.Łuck. XIV: миси (tu: мѣхи) 86, ники 152v., видѣше 103v.; садуюкии 157v., макавии 256;
 Ps.Kij. 1397: до ... земли 3v., ис темници 195v., призовите 207v., посреди 187, 189, 216.

Podobne refleksy zaświadczone są również w Apostole z XIV wieku nr 40 (25): в киеви, разви, присту, w Pandektach Nikona Czarnogórcza z XIII wieku: ъ, види (aoryst, 3. sg.), видивъ, въ ѣзыцихъ, всемъ¹⁷¹; w Apostole z XIV wieku (Tołstojowskim): приобразитеса, по мирѣ (мѣрѣ), zmieszanie и = ѣ: въ телесъ, о словесѣ¹⁷²; w Pandektach Nikona Czarnogórcza (lata 90. XIV wieku): тѣрпити ... терпиньи¹⁷³; a także w piśmiennictwie o charakterze świeckim: свидци¹⁷⁴. Warto dodać, że i-refleksy są szeroko reprezentowane również w piśmiennictwie nowogrodzkim, w tym w gramotach na korze brzozonej: съби, тоби, клить – nr 266 XIV wiek, рики, мни (tu: мьнѣ) – nr 99 XIV wiek, мици, диду, ихалы, надниса – nr 354 XIV wiek, прихавъ, сином, на гумни, при соби, в миру – nr 354 XIV wiek¹⁷⁵.

Występowanie równoległych form w piśmiennictwie nowogrodzkim (form własnych i z ewidentnymi wpływami ukraińskimi) świadczą wyraźnie o silnych kontaktach kulturowych i wpływach ruskiego południa na piśmiennictwo nowogrodzkie.

4.1.1.1.4.2. Ikawizm ukraiński. Realizacja *e (zjawisko tzw. nowego jać)

O ile pojawienie się nowego dźwięku [i] w miejscu dawnego jać (*ě > [i]) poświadczane jest już w najstarszych zabytkach pisanych języka ukraińskiego, tj. od XI wieku, to [i] w miejscu e (*e > [i]) notowane jest dopiero w zabytkach nieco późniejszych – od XII stulecia. W slawistyce historycznej pojawienie się tego zjawiska jest związane z zanikiem ultrakrótkich (zredukowanych) ѣ, ѣ. Obecnie w języku ukraińskim normą jest użycie [i] w miejscu etymologicznego *e w sylabie nowozamkniętej. Mychajło Żowtobriuch i Jurij Szewelow najdawniejsze przejawy tego zjawiska datują na XII wiek¹⁷⁶. Tymczasem najstarsze takie zapisy pochodzą

¹⁷¹ Древній славянській переводъ Апостола и его судьбы до XV в. Опытъ исследования языка и текста славянскаго Апостола по рукописямъ XII–XV вв. Григорія Воскресенскаго, Москва 1879, s. 135.

¹⁷² Ibidem, s. 164.

¹⁷³ К. Максимович, Пандекты Никона Черногорца..., op. cit., s. 97.

¹⁷⁴ М. Жовтобрюх, Фонетика, op. cit., s. 241.

¹⁷⁵ За: К. Тищенко, Правда про походження української мови, op. cit., s. 48.

¹⁷⁶ М. Жовтобрюх, Фонетика, op. cit., s. 197; Ю. Шевельов, Исторична фонологія української мови, op. cit., s. 389.

z końca XI stulecia, a w analizowanych przez nas zabytkach z XII–XIV wieku są już setki takich przykładów.

XI wiek

Jak zaobserwował rosyjski sławista Roman Kriwko, Psalterz Byczkowski nie jest dokładnie datowany – czas jego powstania sytuuje się między końcem XI a początkiem XII wieku. Badacz w pracy na temat południoworuskich (czyli ukraińskich) zapisów wskazuje w tym zabytku kilka z jawnym odzwierciedleniem zjawiska ikania w miejscu tzw. nowego jać: zapis Ъ w miejscu dawnego *e w sylabie nowozamkniętej: о сѢМЬ ПОЗНАХЪ, по всѢи зЕМЛИ¹⁷⁷ і ГЛАГОЛѢТЬ, оУГАСНѢТЬ¹⁷⁸. Kolejne badania Kriwki doprowadziły go do zidentyfikowania tego typu zapisów (por. np. ГЛАГОЛѢТЬСА, о сѢМЬ, ЖИДѢТЬ, зѢМНОЕ, СВѢДѢТЕЛЬСТВА, НА НѢМЬЖЕ, ВЪСКРѢСНОВѢНЬЕ, СЛОВѢСНО, НЕВѢСЬСКОМЪ, о НѢМЬЖЕ, по сѢМЬЖЕ¹⁷⁹) w dwóch innych tekstach południoworuskich (*Kazania cerkiewne i Ewangeliarz kaznodziejski*) Konstantyna Bułgarskiego, których powstanie datowane jest w sławistyce między końcem XI a początkiem XIII wieku. Rosyjscy uczeni wskazują, że teksty te napisano w skryptorium kijowskim. Biorąc pod uwagę te fakty – czas (jeśli przyjąć początek wskazanych zakresów) i miejsce (Kijów) powstania zabytków – Kriwko wysunął tezę, że zjawisko „nowego jać” należy datować nie na połowę XII, lecz na koniec wieku XI. Podobnie przesunął też datowanie zaniknięcia głosek redukowanych (tzw. jerów).

Zakładając, że zjawiska na piśmie odzwierciedlone są nieco później, niż pojawiają się w wymowie, tezę Kriwki można uznać za wartą dalszego badania. Zauważmy, że i w analizowanych przez nas Digestach Antiocha czy Słowach Grzegorza Teologa datowanych na XI wiek można znaleźć podobne pojedyncze zapisy.

XI wiek

D.Ant. XI: БОУДѢМЪ – ДОВѢЛНИ БОУДѢМЪ 37 (por. ПОИМЬНИ БѢДЕМЪ 153),
ДОБРОДѢТѢЛЬНА 147, ОБОУТѢЛЬ 152v.;

Słowo GT. XI: СПАСѢНІЕ 7v., АНГѢЛЬСКЪІА – АНГѢЛЬСКЪІА СИЛЪІ 134.

Zarazem jednak mamy poważne wątpliwości co do miejsca powstania tych testów. Nie wydaje się, by zostały napisane w skryptorium kijowskim, gdyż

¹⁷⁷ Р. Кривко, *Очерк языка...*, op. cit., s. 47.

¹⁷⁸ М. Тюренкова, *Языковая вариативность и текстологическая стратификация раннедревнерусской рукописи: древнейший список Учительного евангелия Константина, епископа Славянского*, Москва 2015, s. 23.

¹⁷⁹ Р. Кривко, *Очерк языка...*, op. cit., s. 52.

stworzone w nim na pewno dokładnie datowane teksty (dwa Zbiory Świętosława, Ewangeliarze Mścisławski i Archangielski) nie odzwierciedlają żadnych przejawów „nowego jacia”. Zjawisko nie jest poświadczane również w późniejszych tekstach kijowskich (Ewangeliarzu Orszańskim z końca XIII wieku czy nawet w Psalterzu Kijowskim z 1397 roku), jest natomiast odzwierciedlone licznie we wszystkich tekstach halicko-wołyńskich od II połowy XII wieku.

XII wiek

Ew.Hal. 1144: прѣдъ просвѣщѣньемъ 69;

Ew.Hal-Woł. XII: шѣсть 8, 93v., шѣстью 6v., сѣмь 139v., рѣмѣнь 3, камѣнь 12v., 23v., перетѣнь 144v.; вѣсѣльє 216, оучѣньє 17v., оучѣньєа 58, ѿ пливѣньєа 26, помѣшилѣньєа 30, 56v., въ вѣтавлѣньє 30v., прѣдъложѣньєа 49v., ѿ сѣложѣньєа 55, вѣскрѣшѣнью 68, явлѣньє 79; по нѣмь 43, 48, 50v., о нѣи 37v., въ вѣштѣмь 18v., в вѣштѣи 47, въ вѣштѣмь 127, въ мѣштѣмь 176v., твѣштѣмь 199v., въ свѣштѣмь 77v. i in.;

Ew.Dob. 1164: камѣнь 14, 90, 157, рѣмѣнь 3v., мѣчъ 50v., пѣщъ 61, сѣдмь 74, шѣсть 145; вѣзнєсѣньє 32, знамѣньє 56v., камѣньє 25v., корѣньє 58, зѣльє 60v.; дѣлатѣль 49, оучитѣль 50; въ нѣмь 6, 22v., по нѣмь 48, 58, о сѣмь 24, на сѣмь 76, въ вѣштѣмь 215, въ нѣи 78v., на нѣи 109, по вѣштѣи 80; боудѣтъ (3 os. sg.) 22v., 31, вѣздвигнѣтъ (3 os. sg.) 55v., вѣзмѣтъ (3 os. sg.) 7, 67v., достанѣтъ (3 os. sg.) 105 i in.;

Apost.Kryst. XII: за моудѣньєа 32v. (w którym ѣ występuje w miejscu ѣ, por. моудѣнъ);

S.Chut. XII: хвалѣннєа 3, смѣрѣннєа 3, о сѣмь 3v., 12v., штокрѣвѣннєа 3v., словѣсноую 3v., вѣроучѣннєа 4v., славословѣннєа 4v., самѣмь 5v., твѣштѣмь 5v., тридѣнѣвноє погрѣвѣннєа 6v., въ зѣмнѣхъ 7v., роубитѣльствєа 8v., во смѣрѣннєа 12, прѣдъложѣннєа 12v., о нашѣмь 12v., по перенєсѣннєа 14, вѣзноштѣннєа 14v. i in.;

Ž.N.: боудѣтъ ѣмоу (3 os. sg.) 15v., 16v., жидѣтъ (3 os. sg.) 2, научнѣтъ (3 os. sg.) 4, 12 камѣннєа ... камѣнь 28, знамѣннєа 28v., пламѣнь 30, въ вѣздѣнѣ 31v., i in.;

Ž.T.S. XII: немѣтѣжъноу 33v., стѣпѣнь 35, вѣсѣлинє 42, стѣпѣнь 35, вѣщъ 46, 56v., мѣчъ 113v., корѣнь 62v., камѣнь 144, сѣмотрѣннєа 60v., плетѣннємь 100v., погрѣвѣннєа 150, зѣмнѣи 51v., прикосновѣнью 109v., сѣмь 51, 59v., избѣрѣтъ (3 os. sg.) 121, навѣдѣтъ (3 os. sg.) 140, п[р]инєсѣтъ (3 os. sg.) 161v. i in.

Zapis odzwierciedlający „nowe jać” występuje również w zapisie na białoruskim artefakcie kulturowym – krzyżu Eufrozyny Połockiej z 1161 roku: камѣньє,

изнесѣть¹⁸⁰. Może to wskazywać na występowanie swoistej tradycji ortograficznej stosowanej daleko poza granicami Rusi-Ukrainy, co mogło przejawiać się w tego typu zapisach. W pełni możliwym jest także, że do przygotowania inskrypcji zaproszono właśnie Rusinów-Ukraińców.

XIII wiek

Ев.Вуч. XII–XIII: камѣнь 5, 71, 105 v., 109 v., 115 v., сѣмь 16 v., шѣсть 59 v., мѣчънзимь 65; сѣгрѣшѣннѣ 3 v., хоуаѣннѣ 3 v., оставѣннѣ 3 v., камѣннѣмь 7 v., въ рожѣннѣ 11, знамѣннѣ 13; прѣдатѣль 24 v., дѣлатѣль 36, строитѣль 48, тажатѣль 77 v., ѿ житѣль 86; по нѣмь 2, 8, о нѣмь 3 v., 11, 28, въ нѣмь 5, 36 v., въ пламени сѣмь 38, всѣмь срдѣцемь и всѣмь разоумомь 80 v., въ родѣ сѣмь 102 i in.;

Ев.Селм. XIII: в нѣмь 5, на нѣи 70, оучитѣль 6v., дѣлатѣль 25, на знамѣннѣ 8, шѣсть по вчищѣннѣ 8v., въскрѣшѣннѣ 9v., ѿпоуцѣннѣ 69v.;

Р.Ник.Сзар. XIII: камѣнь 66v., корѣнь 71, зѣвнѣ 71v., вѣщъ 72v., вдѣжь 89; ѿ възкоушѣннѣ 54v., поставѣннѣ 55, възвбражѣннѣ 55, неоуправѣннѣ 57, оумилѣннѣ 59, до ѿпоуцѣннѣ и въ сѣмь прѣцащѣннѣ 63v., прѣстоупѣннѣ 64v., идолослоужѣннѣ 82v., крашѣннѣ телѣсное 90, вѣчѣрнихъ 55, вѣчѣрнаѣ 57v., кѣлью 60, невѣсное 72v., къ ... зѣмнѣи 82v., зазиратѣль ... смотритѣль 66, ревнитѣль 72v., о сѣмь 61v., о нѣмьже 64, въ чюжѣмъ 63v. i in.;

Окт.Вид. I–II XIII: камѣнь 174v., камѣннѣ 9v., камѣннѣмь 210v., 177v., молѣннѣцю 128, въ пѣщъ 158, сѣмь сѣсз 175v., словѣсною 250, шѣсть 206v., мѣчъ 214, матѣрь 237, силѣ твоѣи 29v., по своѣи воли 155v. в твоѣмь 216, по своѣмь 225v., въ нѣи 205, въ нѣмь 214, в сѣмь 216v., умирѣннѣ 1, обновѣннѣ 4v., хвалѣннѣ 30, помышлѣннѣ 34v., погрѣбѣннѣмь 55, възскрѣсѣннѣ 60, весѣннѣ 68v., заступѣннѣ 94v., ушѣннѣ 127, повелѣннѣмь 167v., учѣннѣ 265v., на обновѣннѣ 277v., вседѣжитѣль 195v., наказатѣль 203, дѣлатѣль 214v. i in.;

Ев.Еуз. 1283: камѣнь 8v., 75v., 98v., камѣннѣ 102, вчищѣннѣ 4v., помышлѣннѣмь 53, гавѣннѣ 51, въ рожѣннѣ 125, оучитѣль 3v., 38v., 43, дѣлатѣль 25v., оутѣшитѣль 26v., црѣ зѣмннѣ 38v., на стоудѣннѣ 14v., трѣтѣю 55, пѣщъ 68, невѣсное 108, в нѣмь 12v., 15, 26, 42, в нѣи 48v., въ сѣмь 22, в сѣмь 11v., 16, 20;

Р.Е.Сур. 1280: оутѣшѣннѣ 2, молѣннѣ 2, повчѣннѣ 2, гавѣннѣ 3, просвѣщѣннѣ 5v., рѣчѣннѣ 20v., хоужѣннѣмь 21, оутѣврѣжѣннѣ 22v., ополчѣннѣ 36v., оукрашѣннѣмь 88v., въ кѣльи 23v., таковыхъ вдѣжь 89,

¹⁸⁰ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 197.

вѣщѣ 93, телѣснымы 4, зѣмльнымы 26, вѣчѣрнихъ 55, колѣсница 73, трепѣть 74, в сѣмь 75.

Tego typu zapisy, datowane na XII–XIII wiek, występują również na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: вѣловѣжзсѣкыи¹⁸¹.

O wymowie [i] w miejscu tzw. nowego jać świadczą jednostkowe przykłady z użyciem grafemu и.

Ев.Еуз. 1283: в оучини 47, 73, прѣ[же сѣ]ложиница 90v., в моиимъ 80v., в з своиимъ 134.

Bardzo przekonującym jest przykład wymowy „ikającej” w zapisie słowa сѣгрѣшѣннѣ в Oktoichu Wiedeńskim (Okt.Wied. I–II XIII), w którym, w wersji oryginalnej na 22 arkuszu tekstu, starannie poprawiono wcześniejszy, nieodpowiadający skostniałej tradycji piśmiennictwa zapis и > ѣ: сѣгрѣш(и>ѣ)ннѣ.

XIV wiek

АВib. XIV: оусоужѣннѣ 1, влоужѣннѣ 1v., оутѣшѣннѣ 9v., соужѣннѣ 18v., во вѣннѣ 4, вавѣннѣ 10v., камѣннѣ 11v., сѣвѣльнѣ 11v., вѣвѣльнѣ 35, вѣщѣ 6v., мѣчѣ 7, казатѣль 29v., стронитѣль 29v., тажѣсть 16v.; в з вашѣмъ 1v. (por. też: о вашимъ 26), в з своѣмъ 3;

Ев.Рут. XIV: знамѣннѣ 6, камѣнъ 16, вѣвѣльнѣ 254, оучитѣль 129, пантелѣмона 213; в з сѣмъ 129, в нѣмъ 132, в з вашѣмъ 214, в моѣмъ 230;

Мен.Ев.Наі. XIII–XIV: в з дѣвижѣннѣмъ 243v., прѣставѣннѣ 245v., вѣкѣннѣ тѣ 246, повѣлѣннѣ 247v.;

Okt.Wied. III XIV: заколѣннѣ, погрѣвѣннѣ 4v., вѣвѣльнѣ 4v., 15, в з своѣмъ 5, з зѣмль 5v., г твоѣмъ 6, 179v., але: твоимъ (Instr. sg.) 192, на моѣмъ 189v., вѣвѣшѣннѣмъ 13v., вѣскрѣсѣннѣ 14v., избавитѣль 14v., неиздрѣчѣннѣно 15, камѣнъ 15v., 23v., 80, 243v., камѣннѣмъ 167, вѣвѣльнѣ 24, 83v. i in.;

Ев.Лавр. XIV: ремѣнъ 7, шѣстѣюдѣсѣть 68, сѣдѣмъ 82, младѣннѣцемъ 54, на нѣмъ 16v., в вашѣмъ 24v., в з моѣмъ 62, оучѣннѣ 23v., помышлѣннѣ 36v., камѣннѣмъ 131 i in.;

Ps.Łuc. 1384: камѣнъ 104, корѣннѣ 109v., смѣрѣннѣ 32, зашитѣль 91;

Ев.Łuck. XIV: в з коупѣль 16v., аныгѣль 32, камѣннѣмъ 187, погрѣвѣннѣ 197v., вѣвѣльнѣ 253v., избавѣннѣ 182v., поклонѣннѣ 229v. i in.;

¹⁸¹ В. Корнієнко, *Графімі Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, op. cit., s. 229.

W wydaniach świeckich XIV–XV wieku zapisy z takim reflesem są szeroko odzwierciedlone: при нѣмъ (CCУМ XIV–XV: t. 2, 86), оутвержьѣньє (CCУМ XIV–XV: t. 2, 558), шѣтьдѣсать (CCУМ XIV–XV: t. 2, 558).

4.1.1.1.4.3. Ukraiński ikawizm. Refleksy *o

Droga etymologicznego *o w kierunku realizacji [i] była znacznie dłuższa od tej, którą pokonało dawne *e. Pierwsze odzwierciedlenia zmiany *o w sylabach nowozamkniętych po zaniku samogłosek redukowanych przejawiały się w zapisach grafemów lub ich kombinacji w postaci: oo, y, ω, np. воовьца, воовьчихъ w Ewangeliarzu Halickim (1266–1301), воо(тц)а w Ewangeliarzu Polikarpa (1307)¹⁸².

XII wiek

Ew.Hal-Woł. XII: въ вечеръ соубоутнзи 193.

XIII wiek

Ew.Orsz. XIII: роужьствоу же вѣвѣшю иродовоу 15v.(x2).

XIV wiek

W wybranych zabytkach wyraźnie zaznacza się tendencja zapisu omegi w w sylabie nowozamkniętej, co można interpretować jako próbę przekazania przez pisarzy artykulacji nowego dźwięku, który różnił się od [o].

ABib. XIV: своввдъ 2v., стрвино 3, коумирвмъ 3v., квинци вѣквмъ двидоша 5, бвица 7 i in.

Okt.Wied. III XIV: мви 5, нвздрыю 6, квинца 8v., безаквннє 9, живвт 12v., лввца 52, бвгъ 53v., дарввъ 75, пвдъ 92, рввъ 268, пвднвжью 270v. i in.

Szczególnie wyraźnie widać to w słowach z kilkoma o: потвмъ 5, доствино 82v., березовлъ 175, потвкъ 232v., за впокви 266. Tego typu zapisy występują również w Sześciodzienniku Jana, egzarchy bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: ввлъ ... квнъ ... ѿнървгъ ... пв¹⁸³.

W Oktoichu Wiedeńskim (Okt.Wied. III XIV) poświadczony jest leksem озвѣрноѣ – зимы рд^а озвѣрноѣ 173v. Dawny przymiotnik озорный (w znaczeniu ‘zły, złośliwy’) nie utrzymał się w językach białoruskim i ukraińskim (słowo to nie występuje w historycznych słownikach języków białoruskiego i ukraińskiego). Słowo

¹⁸² Пор. Ф. Филин, *Происхождение...*, op. cit., s. 222; Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 408; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, op. cit., s. 180.

¹⁸³ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 330.

zachowało się tylko w języku rosyjskim, w którym najpóźniej zostało zarejestrowane w tekstach z lat 1496–1504 (Срезн.: t. II, 636; СлРЯ: t. 12, 313). Jak więc widać, ten przymiotnik występował w języku Rusinów-Ukraińców, przy czym z nieco inną semantyką (w znaczeniu ‘surowy, niekorzystny’). Zarazem – jeśli zapis ten nie jest zwykłym błędem – leksem ten może zainteresować historyków języka w kontekście ukraińskiego ikawizmu. Najwyraźniej bowiem rdzenne *ѣ* w tym przypadku występuje w miejscu *o w sylabie nowozamkniętej (Фасмер: t. III, 126). Jedno zastrzeżenie: pisarz mógł opisywany *ѣ* wprowadzić do słowa na zasadzie analogii do form słowa *озѣро, озѣры*, które poświadczane są w zabytkach ukraińskich XV wieku (ССУМ XIV–XV: t. 2, 77).

Ew.Ławr. XIV: *приставлѣньи доумѣньѣмъ* 103.

Nie możemy jednoznacznie skomentować zapisów zaimków z Ewangelii Łukasza z Ewangeliarza Ławryszewskiego: *ни умрѣти бо по тѣмъ могутъ* (Ew.Ławr. XIV: 107v, por. też: Ew.Mśc. 1117: *по томъ* 97v., Ew.Dob. 1164: *по томъ* 149v., Ew.Bucz. XII–XIII *по томъ* 63v.); *г҃ла мѣри своєи жєно се сѣзъ твои потѣмъ же г҃ла вѣенику* z Menologium na 8 maja, Ew. Jana XIX/27: 178v. (por. też.: Ew.Mśc. 1117: *по томъ* 196, w Ew.Dob. 1164 ten fragment nie występuje; w Ew.Euz. 1283: *по томъ* 133, Ew.Łuck. XIV: *по томъ* 251v.).

W wybranych fragmentach Ewangeliarza Ławryszewskiego, stworzonych wcześniej, w tych zaimkach – jak widać – wszędzie zapisano *o*. W podanych przykładach niezaprzeczalna jest pisownia w formie *Dat = Loc.* z regularnym fleksyjnym *o*. Skrybowie ewangeliarzy (Ew.Mśc. 1117, Ew.Euz. 1283, Ew.Dob. 1164, Ew.Bucz. XII–XIII) posługują się nią konsekwentnie, ta forma też występuje wśród zaimków w indeksach słownych. Zarazem czescy leksykografowie, autorzy *Słownika języka starosłowiańskiego*, poświadczają *потомъ* jako przysłówek z pisownią łączną (ССЯ: t. 3, 212–213). Od drugiej połowy XIV stulecia badacze ukraińskich zabytków¹⁸⁴ i kompilatorzy leksykonów konsekwentnie wyróżniają przysłówek *потомъ* (ССУМ XIV–XV: t. 2, 213). Na podstawie przykładów Ewangeliarza Ławryszewskiego nie da się ustalić, czy skryba postrzegał to słowo jako przyimek z zaimkiem *по томъ*, później zaś odbyła się adwerbalizacja: konstrukcja przyimkowo-zaimkowa *по томъ* przekształciła się w przysłówek *потомъ* z przeniesieniem akcentu na przyimek. W ten sposób powstała nowa dla piśmiennictwa ukraińskiego forma: *потѣмъ*. Żadnych natomiast wątpliwości nie budzi przyczyna zapisu *ѣ* na miejscu etymologicznego [o] w zapisach w *себе самѣмъ* (Ewangelia św. Jana VIII/14 24v, por. Ew.Mśc. 1117: *о мнѣ самомъ* 13v., Ew.Dob. 1164: *о мнѣ самомъ* 20v.);

¹⁸⁴ *Грамоти XIV ст.*, oprac. М.М. Пещак, Київ 1974, s. 183.

вбразиша ся храминеѣ тѣи (Mt. VII/27 52, por. też: Ew.Mśc. 1117: храминеѣ тѣи 33v., Ew.Dob. 1164: храминеѣ тѣи 51, Ew.Chełm. XIII: храминеѣ тѣи 34). Jest to jednoznaczne odzwierciedlenie zjawiska. Aby sformułować ostateczne wnioski co do występowania / niewystępowania ikawizmu w przykładach typu: потѣм / по тѣм, в самѣмъ, тѣи (Loc. sg. fem.), warto skonfrontować powyższe zapisy z innymi w danym zabytku. Skrybowie Ewangeliarza Ławryszewskiego w formach zaimkowych (Loc. sg.) stosowali grafem Ѓ zarówno w miejscu dawnego *e: в имени твоѣмъ 94v. (Ew.Dob. 1164, Ew.Chełm. XIII, Ew.Bucz. XII–XIII, Ew.Łuck. XIV: – твоѣмъ); вѣ дому моѣмъ 103v. (Ew.Dob. 1164:, Ew.Chełm. XIII:, Ew.Bucz. XII–XIII, Ew.Łuck. XIV: – моѣмъ); вѣ срѣдци своѣмъ 113 (Ew.Dob. 1164:, Ew.Bucz. XII–XIII – своѣмъ); в имени твоѣмъ 164v.; вѣ срѣдци своѣмъ 168 (Ew.Chełm. XIII: 161v., Ew.Łuck. XIV: 238 v. своѣмъ), co całkowicie odpowiada tradycji dawnego piśmiennictwa ukraińskiego stosowania Ѓ na miejscu *e w sylabie nowozamkniętej („nowy Ѓ”). Oczywiście przykłady: потѣмъ (czy: по тѣмъ) oraz в самѣмъ, тѣи w zarysowanym wyżej kontekście można również wyjaśnić jako uwarunkowanie morfologiczne (uwarunkowanie analogią). Kwestia wymowy refleksu jaci w tych słowach pozostaje otwarta: pisząc в имени твоѣмъ, mógł artykułować zarówno [twojem – твоѣм], co jest typowe dla obszaru północno-ruskiego, jak i [twoim – твоѣм]. W zapisach потѣмъ, в самѣмъ, тѣи artykulacja [potem, samem, tej – potem, самем, теѣ] jest mało wiarygodna. Jeśli więc były formy z o (в самомъ), to w jakim celu kopista Ewangeliarza Ławryszewskiego zmieniał o na Ѓ (в самѣмъ)? Odpowiedzi na to pytanie mogą być dwie: albo istniał jakiś protograf – wzór, którego nie znamy, a w którym stosowano graf Ѓ, albo skryba stosował Ѓ świadomie, bo tak wymawiał te słowa [пот^(°)ім, сам^(°)ім, т^(°)іѣ]. W zabytkach ukraińskich aż do XVI wieku nie ma zapisów Ѓ na miejscu *o w sylabach nowozamkniętych (również w pozycjach uwarunkowanych morfologicznie).

4.1.1.1.5. Spłynięcie dawnych *i – *y w jeden dźwięk i powstanie ukraińskiego [и]

Spłynięcie dawnych *y (szereg tylny) i *i (szereg przedni) w jeden specyficzny dźwięk [y] (szereg przednio-środkowy, średnio-wysoki) wraz z ikawizmem jest jedną z najbardziej charakterystycznych cech ukraińskiego wokalizmu. Zjawisko to jest powszechne w większości dialektów języka ukraińskiego¹⁸⁵, a we współczesnym języku ukraińskim taka realizacja jest normą¹⁸⁶.

¹⁸⁵ *Атлас української мови*, op. cit., t. I, s. 41–44; t. III, cz. III, s. 5.

¹⁸⁶ М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматика української мови*, op. cit., s. 90.

XI wiek

Już w tekstach z XI wieku można odnaleźć liczne zapisy odzwierciedlające typowe dla ukraińszczyzny zjawisko:

Ew.Reim. XI: мѹжь еи правѣдивь си 4, члѣкъ сы правѣдѣни 6, ныже 8;

Ew.Ostr. 1056–1057: мѹногашѣди 73 – мѹногашѣдѣи 133v.; przy czym w tego typu przysłówkach z -ш(ж)ѣды zazwyczaj występują zapisy z -ы: дважды, двашѣды (Срезн.: т. I, 637); мѹногажѣды, мѹногашѣды (Срезн.: т. II, 204);

Izb. 1073: ти ли сѣмѣеши 87, вѣспытанѣ 92, трѣзнѣи 92, вельмѣи 94v., неправди 104v., ѣзникѣ 110, плѣтолюбѣи 135, ахѣменыды 154, вѣнѣи 154v., рѣкаю 180, прикрѣваѣ 185, землямѣрѣи 203v., рѣва 251, ѣалтира 253v.;

Izb. 1076: осырѣж 112v., пронирилѣи 249;

Ew.Arch. 1092: постѣдѣитѣ сѣ ... постѣдѣитѣ сѣ 80v., годѣнѣи 111, рѣнѣи 102v., 118, рѣнѣи 163, статѣрѣ 37–37v., оубокрѣитѣ 42, оупокрѣитѣ 75;

D.Ant. XI: монастырѣ 2 – вѣ монастырѣ 4v., граждѣни – стрѣпѣтѣнѣи пѣти постѣлаѣтѣ бѣ и пакѣи подражаѣтѣ граждѣни (Acc. pl.) 106v.;

Min.Dub. XI: непостѣжѣноу 9, непостѣжимѣго 14 – постижѣниѣи 11v.;

Słowo GT. XI: мѹногашѣди 79v., трѣзнѣж 86, зѣлаѣго рѣжѣнѣиѣи 103v., рѣкаѣ 299.

XII wiek

Ew.Hal. 1144: ви ѣстѣ 17;

Ew.Dob. 1164: рѣнѣи – шѣдѣше рѣнѣи ти (Nom. pl.) 95, томоу вѣти 99, погоубѣнѣи дѣю 65v., просѣитѣи 139v., сѣвѣтѣнѣикѣ 186v., ти – ти вѣ мѣѣ 225v.;

Apost.Kryst. XII: вѣвати рѣками 3, хотѣцихѣ вѣитѣи 35, вѣи ... моуѣнѣи 59, ѣкрилѣ 140v. i ѣкрѣваѣтѣсѣѣ 142;

Ew.Hal-Woł. XII: w лицѣмѣрѣнѣихѣ 86v. oraz: w лицѣмѣрѣнѣихѣ 87, нѣ вбоу-вѣнѣи в сѣнѣдѣлѣѣ (por. нѣ вбоу-вѣнѣи Ew.Dob. 1164: 97, Ew.Bucz. XII–XIII: 11) 84, пришѣдѣшаѣ сѣ нею жѣдовѣи 162;

S.Chut. XII: непостѣжѣна 12v.

Zapisy odzwierciedlające to zjawisko występują również poza tekstami powstałymi w skryptoriach kijowskich, m.in. na ścianach w soborze św. Zofii w Kijowie, datowanych na XII wiek, por. ѹнѣѣнѣ¹⁸⁷.

¹⁸⁷ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 256.

XIII wiek

- Okt.Wied. I–II XIII: распьны 35v., гвозды 71, не пше вабыти 161, ми молимъ 150v., слышати да слышитъ 158v., не вныде ... и вниде 186;
- Ев.Euz. 1283: азъ грѣшнии 62v., самаранини кеси 16v., розга кесишатъ (czyli: изсышетъ) ... не праведныхъ но грѣшнихъ 35, тисаща 38, тисащни-комо 139v., поустиню 51v., стидахоу са 54v., ти во мнѣ 90v., в° ризи 95v., години 96v., тзи ксы 84v., нѣ вставлю васъ сыръ (od przymiotnika: сиры – ‘nie zostawię was sierotami’) 86, подвизалы са 93;
- P.E.Syr. 1280: раби (Acc. pl.) – молю взъ раби 28, милостинѣ 71v., видѣлъ лы кси 71v., вбразъ воуди оунзимъ и грувимъ 75v.

Potwierdzenie występowania tego zjawiska znajdujemy również w zapisie przysłowka: jeśli, zapisanego w postaci: елы на jednom z XIII-wiecznych graffiti w soborze św. Zofii w Kijowie: кели, келико (Срезн.: t. I, 823) коупри[а]не гора[з]дъ еси елы соуи расъемаглиця ми¹⁸⁸.

XIV wiek

- ABib. XIV: кесте възписанзи ... почитаеми и вѣдоми 15v., причастихъмса прѣже наречензи 33, цркви кесте 18v.;
- Ев.Put. XIV: ехидново 68, левзгитъ 103, дщери 195;
- Men.Ev.Hal. XIII–XIV: пастири 248;
- Ев.Ławr. XIV: сзыламми 32v., на крылъ 85, чтзи (tryb rozkazujący) 132, кнзиги 147v., дщери 122, дщери 156v., оу монастырехъ 157, вбувьны (Nom. pl.) нѣ вбувьны оу сандалья 160, дружинзи 166, ѿкрзилъ 164v., антзипзи 177, лицемѣри ... лицемѣры 134;
- Ев.Łuck. XIV: сз нзимъ 17v., в тисачъ 97v., д тисачи 240;
- Okt.Wied. III XIV: к тисащѣ 7, не постызаетса 26, прытыкаюса лють 83;
- Ps.Łuc. 1384: възницю ... възницю 34, дщери 62;
- M.Ks.Woł. XIV: словомъ истини 16, сзнанне славы твоюа 62, непостижна 84 – непостыжноа 86v., сз мужи крзви 20; w Służebniku Baltimorskim: сз мужи кривзи, 5v (W.548)¹⁸⁹;
- Ps.Kij. 1397: ѿрыгнуоть 199 – отъригнуоу 61, рыкающе 144 – рыка^x 52, възницю 34v. – взицаеть 40v., овзидоуть 78v., – овиндоу^т 79.

¹⁸⁸ В. Корнієнко, *Корпус графімі Софії Київської...*, t. IV, op. cit., s. 143.

¹⁸⁹ *Древнерусский служебник первой половины XIV в., фототипическое издание частей разделенного в начале XIX в. кодекса (реконструкция Т.И. Афанасьевой). Балтиморский служебник. Древнерусский служебник первой половины XIV в.: Балтиморская и петербургская части*, Санкт-Петербург 2018.

Tego typu zapisy znane są również w piśmiennictwie świeckim XIV wieku, np. w gramocie z 1368 roku występuje: тисаѿа¹⁹⁰. Zmieszanie na piśmie ы – и występuje także w nowogrodzkich gramotach na korze brzozonej: рибѣ – nr 99 z XIV wieku, иѿалы – nr 354 z XIV wieku¹⁹¹.

4.1.1.1.6. Odzwierciedlenie miękkości głosek tylnojęzykowych [k], [g], [h]

Już w XI stuleciu w wybranych słowach ukraińscy skrybowie dość konsekwentnie stawiali grafem ы po г, к, х. W późniejszej praktyce piśmienniczej Rusinów pisownia ta ulegała zmianom, gdyż w dialektach ukraińskich spółgłoski te nabyły artykulację półmiękką.

XI wiek

Skrybowie ukraińscy literę и po г, к, х początkowo zapisywali w słowach obcego pochodzenia:

Ев.Остр. 1056–1057: кифа бѿ;

Izb. 1073: гигаѿъ 68, кивотъ 285, никифоръ 35v., мѣсикийскѣи 160v.;

Izb. 1076: георѿа 238, иезекѿа 236;

Ев.Аrch. 1092: никитѿы 130.

Warto w tym miejscu więc szczególnie podkreślić zabieg ortograficzny skryby Psalterza Buczkiewskiego, który zaświadczył tę zmianę w słowie rodzimym: Р.Вycz. XI: акѿи 1v.

XII wiek

Ев.Jur. 1119–1128: великии 173, книѿъ 2v.;

Ев.Нal. 1144: нѣѣкиѿа ... нѣѣкии 13, нѣѣкимъ 39v., пѣцѣмъ нѣвѣсьскимъ 77, ѿлѣкии 37, ѿлѣкии 139v., искарѿотъскии 58v.;

Ев.Дob. 1164: никѿи 51v., секиѿа 256v., 257v., вѣскиѿе все 60v.;

S.Chut. XII: в людъскиѿъ 3v., крѣстьянъскиѿа 9v., прѣрѣкѿи ... проповѣдники, вѣгвѿстники мѣнѣкѿи исповѣдники 7, пакѿи и пакѿѿи 13;

Аpost.Кryst. XII: суръскѿѿа. и киликиѿа 198v., лаодикиѿа фругѿинскѿѿа 285v.;

S.Usp. XII–XIII: великии 56, онѿию 75, киликѿъ 221, китовѣ 241v., никѿтѿѿи 11, пакѿи 5, кѿтѿъ 334;

Ев.Нal-Woł. XII: книжѿникѿѿи людъскиѿа 204v.

¹⁹⁰ С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1979, s. 256.

¹⁹¹ За: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, op. cit., s. 48.

Tego typu zapisy występują również w Żywocie Teodozjusza Pieczerskiego w spisie z XII wieku: великии (41)¹⁹².

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: китъ 144, скини ю 149v., грѣхи 206, многи 207v., язъки 208v., пррѣки 211, погибшимъ 212v., великии 235, книги 235;

Ew.Euz. 1283: погибѣль 79v., погибшимъ 117v., книги 12v., ѿ руки 19, паки 20v., съ оученики 34v., никии 50v., грѣхи ... грѣхъи 48, кимь 56v., сапоги 59v., многими 77, секира 124 i in.;

P.Nik.Czar. XIII: великии 85v.;

Ew.Orsz. XIII: китовѣ 11, ѣхиднова 19, ехидьнова 101 v.;

P.E.Syr. 1280: кападакисискую 2v., скиму 22v., скитатиса 23, въ скитѣ 93;

Ew.Chełm. XIII: многими 128v.

Zapisy odzwierciedlające zjawisko odnajdujemy również np. w Zapisie Hioba z 1268 roku: кнагини волзѣ¹⁹³ czy w Kronice Jerzego Mnicha z około XIII wieku: перегинна (Срезн.: т. II, 903).

XIV wiek

ABib. XIV: аки 18v., 20 v., паки 1 v., въ вѣки 2v., погибоша 5, 12, многими 16v., книги 31v. (por. też zmieszanie: архытиктонъ 11v., максыдвнью 12v.);

Ew.Put. XIV: паки 9, погибнеть 33, книги 35, оу вѣки 140, кий 107, никий 112 i in.;

Ps.Łuc. 1384: ливаньскии 48;

Men.Ew.Hal. XIII–XIV: книги 247v.;

Ew.Ławg. XIV: плотъски ... мужьски 2, аки 49v., никии 76v., сѣъ члѣчки 107, другии 135, на великии 151, секира 171 i in.;

Okt.Wied. III XIV: погибнуть 7v., паки 25v., 122v., паки 230, кивта 206, высокимъ 210v., въвѣки 211v., 276v. въвѣки 276v., члвчкисимъ 252, аньгальскимъ 252, раские 258v., многими 259v. i in.;

Ew.Łuck. XIV: многи 5v., погибнеть 8v., 42, други 6v., нѣки 153, паки 38v., 40, оучникі 39, великии 41, избьыгъки 102, книги 109v., посохи 166v., аки 243 i in.;

Ps.Kij. 1397: расхищахоу 60, погибнета 66v., погибоша 99, глоухи 77, оужики 100v., секирами 100v., покиваша 158v. i in.;

M.Ks.Woł. XIV: всхищениє 62, вслѣскимъ 76, въсхищанемъ 97v.

¹⁹² М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 248.

¹⁹³ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 291.

Dla porównania przytaczamy zapisy z Sześcidziennika Jana, egzarchy bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: прехитрыи ... велікии ... хитро ... волки¹⁹⁴ czy z Pandektów Nikona Czarnogórca z końca XIV stulecia: похитающихъ¹⁹⁵; w Apostole z XIV wieku mamy z kolei: в киеви, погивнутъ¹⁹⁶.

4.1.1.1.7. Zapisy -ья-, -ье-, -ью- zamiast południowosłowiańskich -ья-, -ье-, -ью-

Na początkowym etapie rozwoju piśmiennictwa na Rusi dominowały zapisy -иѣ-, -иѣ-, -ию-, gdzie litera и oznaczała redukowany [i] przed j oraz i. Z biegiem czasu, szczególnie po zaniku jerów, w ukraińskich tekstach zaczynają dominować zapisy typu: -ья-, -ье-, -ью-. Zmiana ta stała się jednym z najbardziej jaskrawych wyznaczników rusko-ukraińskiej tradycji piśmienniczej. Występuje już w najstarszych tekstach z XI wieku.

XI wiek

Ew.Reim. XI: братьѣ 4, прѣселеньѣ 4б, радостѣѣ бб;

Izb. 1073: намѣстыѣ 23v., житыѣ 214v.;

Izb. 1076: тѣчью 1v., житыѣ 4, в имѣньи 17, вештыстыѣ 34, радостыю 273v.;

Ew.Arch. 1092: братью 91, смѣшеные 113, погребеныѣ 116v., патью 121;

P.Вуч. XI: людые 1v., радостыю 4, роукы пьса ... братьи моиѣ 5v.;

Min.Dub. XI: крыштеныѣ ... рожене 10v., сианьеме 11;

Ew.Tur. XI: сзыръѣѣ 2;

D.Ant. XI: негденымь 20, въ ... житыи 32, егълыѣ бжыѣ 32v., вѣдѣныѣ 80v.,

званыѣ и исповѣданниѣ 83v., безоумью 94, казанье ... казанье ... обличєныѣ 143, съ смѣреньеме ... расужденьеме ... възпрошеньеме 187;

Słowo GT. XI: гавлєниє ... ѡданье 95v.

Odzwierciedlenie tego zjawiska fonetycznego widoczne jest również w datowanym na pierwszą połowę XI wieku zapisie w Soborze Przemienienia Pańskiego w Czernichowie: ильѣ ... юрьѣ¹⁹⁷.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: испью 143, о сзыконьчаныи 213;

Ew.Hal. 1144: сказанье 1v., знаменье 1v., зволенье 24, на каменьихъ 27v.,

вѣдѣныѣ 37v., поруганыѣ и вьеныѣ 44, ѡ сложенъѣ 57, распатыѣ 58, до скончаныѣ 67v., льати 73, сзвьршеные 154v.;

¹⁹⁴ Ibidem, s. 330, 333.

¹⁹⁵ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, op. cit., s. 143.

¹⁹⁶ *Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в...*, op. cit., s. 135.

¹⁹⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 32.

- Еw.Dob. 1164: безаконья 200v., безаконье 61, братья 19, 57v., по вечераньи 181v., веселья 263v., видѣные 267v., запоустѣные 201 i in.;
- Apost.Kryst. XII: хрѣщеные покаянья 1, спѣеныя 1, истѣлѣные 2, знаменьяемъ 3, съ дързновеньяемъ 4, обращеныя 5, паденыя 5v., братья сѣве 1, оученыя 5, коньчаныя 24, хотѣные 26, по велѣнью 29v., въ лѣтописаныя 89v., рѣвьяныемъ 98v., плотью 115v., вѣрнью 120, оутѣшеньяемъ 131, съззданыя 188v., наслѣдью 211, солю 240, рѣчью 291 i in.;
- Еw.Hal-Woł. XII: братья 41v., безаконье 55, во възкрѣшѣные 68, въ декапольи 81, точью 81v., бл҃говѣщѣныя 91v., людье 91v., коустодью 189v., съ тѣщаныемъ 195 i in.;
- S.Usp. XII–XIII: дѣяныя 7, поутыя 10v., безаконьны 78v.;
- S.Chut. XII: о бл҃гостастворѣны 12v.;
- Ž.T.S. XII: възкоутѣа 43v., нарѣчьы 119.

XIII wiek

- Еw.Bucz. XII–XIII: соудья 40v., причастыя 47, властью 108v., заповѣдью 13, илыя 32;
- Okt.Wied. I–II XIII: вновѣлѣные 4v., волю 7, 41v., възкрѣсѣные 73v., суетьяемъ 85, рвеньяемъ 89, братья мои 172v., до скончаныя 174, знамѣныями 177v., рыданыя 237v., молчаныемъ 268v., жытыя 281v., терпѣнью 205, по рѣспѣванью 211v., имѣные 212 i in.;
- Еw.Chełm. XIII: радостью 7v. илыя 45v., по жестобѣдью 99, жытыя 100;
- Еw.Orsz. XIII: илыи ... илыя 18v., 44v., възлыати 29, на препоутыихъ 37v., мзысью 100v., заповѣдью 100v., на распоутыи 131;
- P.Nik.Czar. XIII: бещиныя 57, званыя 61v., жытыя 62;
- Еw.Euz. 1283: знамѣные 4, 9, приселиныя 120, мелентья 130;
- P.E.Syg. 1280: оутѣшѣные 2, молѣные 2, повѣчѣные 2, оутѣржѣные 22v., дѣяныи 2v., оу кесарью 2v., братья 3, жытыи 3, милосердыемъ 3v., жытыю 21, бездѣлыемъ 88v.

XIV wiek

- ABib. XIV: братья 1, оудержаныя 1v., людье 5, въ жытыи 12, престоуплѣныя 29, хотѣныя 33, в терпѣни 34;
- Еw.Put. XIV: анатольи 223, марьи 249, фѣдосьи 249, ильѣ 258 i in.;
- Еw.Ławr. XIV: навѣлѣные 8, оуздыханыя 14v., писаныя 39v., съгрѣшѣныя 123, камѣныемъ 131, желѣныемъ 139 i in.;
- Men.Еw.Hal. XIII–XIV: сергыя 144v., девнисиыя 244v., дыакона 245;
- Okt.Wied. III XIV: ввскрѣнья 4v., въ дыханью 6, пѣные 6v., осѣаньяемъ 8v., людье 23v., дѣвола 104 i in.;

Ев.Łuck. XIV: ооуѣженые 3, тавленые 3, знамѣные 26, 29v., оуѣченые 18v.,
о вѣчены 190, камѣныемь 187, погребѣные 197v., вестѣлые 253v. i in.;

М.Кс.Воѡ. XIV: ѡданые 32, исполненые 33v., ѡдѣныо 54v, илью 99v., на
зданые 101, паденыа 103v. i in.;

Pisząc o tego typu zapisach, Jurij Szewelow zauważał, że po zaniku jerów użycie znaku ь oznaczało nie tyle samą samogłoskę, ile jej brak. Wychodząc z tego założenia, konstatował, że oba typy zapisów (z -ые oraz -иє) odzwierciedlały albo ь, albo jakąś podobnie wymawianą samogłoskę szeregu przedniego. Potwierdzeniem tego jest analogiczny rozwój podobnych form w ciągu kolejnych stuleci. Dla przykładu można tu podać pierwsze próby refleksacji tzw. nowego jać w poprzedniej sylabie (камѣные – w Digestach Antiocha 1307) czy wydłużenie spółgłosek (współczesne ukraińskie: каміння), które można tłumaczyć właśnie zanikiem samogłoski przed końcówką¹⁹⁸.

4.1.1.1.8. Labializacja [o] > [u]

Charakterystycznym zjawiskiem wymowy rusko-ukraińskiej jest rozwój artykulacji o oraz ь w związku z ich późniejszą labializacją w kierunku ʏ. Zjawisko to, zachodzące w konkretnych pozycjach (przed sylabą, po której następuje sylaba z labializowanym [o] lub [u]), jest obecnie wyraźną normą ukraińską: коʏжух, гоʏлубка, коʏрова. W wymowie dialektalnej zjawisko jest jeszcze wyraźniejsze.

XI wiek

Izb. 1073: оусквѣрнилъса 28v., оуѣистивъшеса 38, оумьноуѣж мыслыѣж 132,
вожьскѣж силоѣж 245, єпископъ ... єпискоупъ 262v.

XII wiek

Ев.Мѣс. 1117: и оустоудить 81v.;

Ев.Нал-Воѡ. XII: вѣ комьроузи 151v., por. też w innych tekstach, np. w Pateryku Synajskim: комърогы¹⁹⁹, w Ewangeliarzu Dobryły вѣ коморозѣ Ев.Dob. 1164:
174, 181;

Ž.N.: вноумоу 14;

Ž.T.S. XII: оукроухъ 131;

S.Usp. XII–XIII: єпискоупа 5v.

¹⁹⁸ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 352.

¹⁹⁹ *Исторія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 121.

Dla porównania można przytoczyć zapisy ze Zbioru Troickiego: да роуздроушитъ (Zb.Troic., 37).

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: скузи – скузи поустынь 51v., скоузи оуши 57, гл̄хоу дп̄стоульмъ 104, hiperpoprawny zapis: помилзи ма 57v., юмоу – свѣдѣтельствоваша юмоу 30²⁰⁰;

Ew.Orsz. XIII: соуперника 78;

P.E.Syr. 1280: во вунютрнеѣ 22v., дулу – имѣти дулу вчи 73v.

Dla kontekstu spójrzmy na Zapisy Hioba z 1268 roku: оуноука романова²⁰¹ czy z Riazańskiej Księgi Kormczej z 1284 roku: куранъ ‘коран’ (СДЯ: t. 4, 339).

XIV wiek

Men.Ew.Hal. XIII–XIV: никоулы 247 (por. Ew.Dob. 1164: николы 250);

Okt.Wied. III XIV: никулу 81, никулаѣ 81v., пр̄ркмъ и апу̀стоульмъ 198v., гакѣ гулувь 230v.;

Ew.Ławr. XIV: в̄ви (boguvi – Bogowi, Bogu) 18, вѣрьѣша 29v., поу поути 117, сѣ посухъи 118, скузѣ 89, доундеже ... възмоужно 356;

Ps.Łuc. 1384: прѣдо мною 51, непискоупство 148v.;

Ew.Łuck. XIV: скоузи 104v., 113v., 118v., апу̀стоулы 113v., оустави 111v. (zamiast остави).

Zapisy у w miejscu o również w pozycji nienowozamkniętej sylaby w zabytkach okresu staroukraińskiego stały się zjawiskiem powszechnym. W Czettii w 1489 roku: апустоло^м, архиепискупа, докуле, епи^скупъ, епи^скуп^ство, ѿ^ткоу^л, ѿ^ткоуле, ѿ^ттоуль²⁰²; również w innych zabytkach XVI–XVII wieku: которую мо^ю, куро^в, зусѣмъ, зрузуметь, пу ѿному, кушу^л, белокуровичи, горуховъ, кучорова, пуясь²⁰³; tego typu przykładów są setki.

²⁰⁰ Tego typu zapis form zaimków wskazująco-osobowych rodzaju męskiego w Gen, Dat. i Loc. sg. odzwierciedla zarazem proces przejścia nagłosowego je > jo, por. јему (јемоу) > јому (јомоу) > јуму (јумоу). Por. В. Німчук, *Свєвієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, [w:] *Свєвієве Євангеліє 1283 року*, oprac. zbiorowe, Київ 2001, s. 25.

²⁰¹ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 291.

²⁰² В. Мойсієнко, *Фонетична система...*, op. cit., s. 161.

²⁰³ *Ibidem*, s. 171.

4.1.1.1.9. Zbliżenie artykulacji nieakcentowanych [e], [y]

Zjawisko zbliżenia artykulacji nieakcentowanych e i y jest powszechne w większości dialektów języka ukraińskiego²⁰⁴. W piśmie ukraińskim znajduje ono odzwierciedlenie od XI wieku. We współczesnym języku ukraińskim realizacja ta jest normą ortoepiczną.

XI wiek

Izb. 1073: речѣши – о бѣи питаѣшии нѣ всако речѣши 13, не рѣци ... ни рѣци 28v.,
двигитѣса 59v., на кристѣ 157, израиливи (Dat. sg.), наричѣмъ (1.pl.)²⁰⁵,
наричѣши²⁰⁶;

Izb. 1076: властѣлинъ 130v. (por. властѣлинъ Słowo GT. XI: 105), оучитѣла
(Gen.sg.) 233, съ иерѣбимъ 260v., къ коренѣномъ 122;

Ew.Arch. 1092: занѣмъ 49v. – занѣмъ 50;

D.Ant. XI: словомъ бѣжимъ 12, оучѣтелѣ (Acc.pl.) 119, живѣши и движиши
са 140, жеводативѣ – жеводативѣ дѣха (w znaczeniu: życiodajnego) 220;
Słowo GT. XI: строиѣнѣ 95v., исповѣданиимъ ... наставлѣниимъ 103;

P.Syn. XI: ирѣни 37v. – ирѣнѣю 38;

Min.Dub. XI: оружимъ – оружиимъ вѣры 4, копиимъ 4v., повѣданиимъ –
бѣжимъ повѣданиимъ 8v., аѣ: сианѣмъ 11.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: наричѣть (wobec konsekwentnie stosowanego zapisu: наре-
чѣши, нарѣчѣ, нарекрутъ) 134;

Ew.Hal. 1144: събѣравѣшемъ (Dat. pl.), събѣравѣшиимъ/же са имъ 63v., о дѣне
... о дѣни 68v., оспѣплю гноимъ 151;

Apost.Kryst. XII: дѣхѣмъ бѣжимъ 116v., оѣмъ – оѣмъ прѣданиимъ 198, не сею
твѣрю ни кровью 271v.;

Ew.Hal-Woł. XII: вѣсѣдоуѣцима 3v. (oczekiwana końcówka dla Instr. sg. to
-ема), вѣ занѣмъ даѣте ... вѣ занѣмъ дадите 97, мимоходаѣци хѣулахоу
его ... мимоходаѣци 186v.;

Ž.N.: дѣаволъ прѣдѣ (również: придѣ) 6;

Ž.T.S. XII: нарѣчѣть са 122v. – наричѣть са 121v.;

S.Usp. XII–XIII: лѣжетъ (również: лежить / на голѣ земли плѣтѣню лѣжетъ 75),
орить горы (również: ореть) 72v., гноѣмъ 79 – гноимъ 85v.;

²⁰⁴ Атлас української мови, т. I, op. cit., s. 41–44.

²⁰⁵ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 665.

²⁰⁶ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 263.

W tym kontekście przytaczamy zapisy ze ścian soboru św. Zofii w Kijowie datowane na XII wiek: $\phi\epsilon\lambda\epsilon\mu\omicron\lambda\alpha$ < (gr. $\Phi\iota\lambda\acute{\eta}\mu\omega\nu$)²⁰⁷ czy w Zbiorze Troickim: знонимь (Zb.Troic. 3), чишють (Zb.Troic. 4).

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: вз коренфѣ (por. st.gr. Κόρινθος , D.Ant. XI: коринѠненемъ 82 169v., $\text{людемъ проходащемъ поющимъ}$ 27, с~а възспѣвати (47v.); иж (и>ѳ) , пришедъши (trzej królowie) видѣвъше 219.

Ew.Euz. 1283: ожеветь 67v., вз жевоти 78, жевотъ 85v., поуучате (tu: поуучати) 113v., взздвигеше (2 os. sg.) 28v., не искоуцеше (2 os. sg.) 128, преведоша к нему 64v., достоенъ 36, гѣла немъ (również: имъ) 93v., сз врожженемъ 82v., разумѣить оучѣные 12v., мнози жи слышавше 11v., ѳци (również: ѳце) 24v., 78v., 104, секира ... лижет (również: лежитъ) 124; прѣдъ оцѣмъ моимъ 31v., нюдѣскъ 106, галлиѣскъ 132, ѡ крови 95, ѡ крове 101; деонисина 114v., вѣфлема 122, вз галелѣю 63v., 97v., $\text{семеонъ ... симеонъ}$ 129, фареѣти 66;

Ew.Chełm. XIII: $\text{достоинъ ... достоиенъ}$ 79v.;

P.Nik.Czar. XIII: ѡ крѣви (w miejscu regularnego: ѡ крѣве) 90v.;

Ew.Orsz. XIII: $\text{вз преторъ ... вз приторъ}$ 116(x2), намимникъ 80v., алчюцие (Nom. pl.) 45v. – пасоуции (Nom. pl.) 33v.;

P.E.Syr. 1280: сунтнаго (co istotne – nad i zapisano już różnie ϵ) 11, сунтѣ – $\text{члѣкъ сунтѣ оуподовиса}$ 27v., кз коренфемъ 91v., наоучемъ са 92v.

XIV wiek

Ew.Put. XIV: прѣкличеть (również: прѣкличеть) 19;

Ew.Ławr. XIV: прѣвидить (3 os. sg.) 63, не оукрадиши 67, генисаритьскоу 77v., дондиже 82v., взыгранить 87v., $\text{здрави но волтащен}$ 124v., диветеса 23v., оу галелии 22v., галелѣане 101, сребрънекъ 79v., сз поуѣ 96v., деметапоу 99v., старѣшены 106v., слова не меноуть 116, $\text{сз вружинемъ ... сз вруженемъ}$ 118, не оукрадиши 67 i in.;

Okt.Wied. III XIV: $\text{при}^{\text{л}} \text{товою}$ 108v., пристолу 106v.;

Men.Ew.Hal. XIII–XIV: дѣвнисья 244v., пардскъыва 245, придѣтѣча 250v.;

Ew.Łuck. XIV: иоустены 232 (por. $\text{Місяцеслів ГЄ XIII-XIV: иоустини}$ 244v.);

Ps.Kij. 1397: ѡ нищиты 121, в зимли 109, вѣволенемъ 71.

Dla porównania przytaczamy przykłady z Ewangeliarza Polikarpa 1307 roku – $\text{придѣ ними, применеть}$ (zamiast промине), принече (zamiast приниче), жедове (zamiast жидове)²⁰⁸.

²⁰⁷ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, t. IV, op. cit., s. 24.

²⁰⁸ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 665.

W świeckich ukraińskich tekstach od XV wieku zjawisko to stało się typowym dla większości tekstów, jest powszechne m.in. w gramotach: диниса, пи҃чатъ, именим, низгода, потвырждєннє²⁰⁹.

4.1.1.1.10. Przeglós [e] > [o]

4.1.1.1.10.1. Przeglós [e] > [o] po spółgłoskach szczelinowych

Współczesny ukraiński język literacki charakteryzuje się pisownią i wymową [o] po sybilantach i [j] przed etymologicznie twardymi: жо́лудь (< желудь), йо́го (< его) i odpowiednio [e] przed historycznie miękkimi: пше́ниця, кни́жечка²¹⁰. Proces ten polegający na dyspalatalizacji sylabotwórczych samogłosek przednich *e, *ě, *ę przed spółgłoskami przedniojęzykowymi twardymi odbył się w IX–X wieku i znajduje potwierdzenie w najstarszych tekstach kijowskich²¹¹, a obecnie charakteryzuje większość dialektów języka ukraińskiego.

XI wiek

Izb. 1073: ҃оловѣка (179v.);

Izb. 1076: жо́на 181v., jako odzwierciedlenie tej zmiany uznajemy także zapis ь > ъ w analogicznej pozycji: пришѣдѣши 235v., въ мно́жествѣ 236, наѣ́ншю 243, грѣ́шнѣ 246, шѣ́пѣ́тникѣ (‘plotkarz’, od rdzenia: ‘szept’)²¹²;

Ew.Arch. 1092: możliwe, że zapisy: про́сѣ́о́моу 24v., имо́у́о́моу 51v. również odzwierciedlają ten proces;

D.Ant. XI: możliwe, że zapis не́моу́шѣ́о́моу 92 jest odzwierciedleniem zjawiska; Słowo GT. XI: ни́҃о́со́же 24v., о́тшѣ́лѣ 93v. (wobec: пришѣ́лѣ 128v.).

W tym kontekście warto porównać zapisy z Ewangeliarza Kanzodziejskiego Konstantyna (Ew.Kazn. XI–XII): при́клячѣ́шомѣ́са, не́ во́лшомѣ́, сѣ́щомѣ́, вѣ́лѣ́шомѣ́, при́хо́дѣ́шомѣ́, вѣ́роу́ю́о́моу, сѣ́вѣ́ршомѣ́, крѣ́щомѣ́, жо́нѣ́²¹³. Nie jest dla nas jasne, dlaczego R. Kriwko przykład: ҃оловѣ́ѣ́скѣ́и uważa za niezbyt

²⁰⁹ Por. M. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 263.

²¹⁰ *Сучасна українська літературна мова*, red. А. Грищенко, op. cit., s. 50; *Сучасна українська літературна мова*, red. М.Я. Плющ, op. cit., s. 71.

²¹¹ Z niezrozumiałych powodów rosyjscy naukowcy datują pojawienie się tego zjawiska w piśmiennictwie ruskim na drugą połowę XII wieku, nawiązując do dzieł O. Sobolewskiego, por. P. Кривко, *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера: от восточнославянской рукописи к южнославянскому архетипу*, „Slověne” № 2/2016, s. 345.

²¹² Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 201.

²¹³ P. Кривко, *Языковые особенности...*, op. cit., s. 345–346.

wyraźny²¹⁴. Jeśli wziąć pod uwagę fakt, że praktyka zapisu słowa чоловік była znana rusko-ukraińskim kopistom od najdawniejszych czasów (por. przykłady z Izb. 1073 czy Nauk Konstantyna Bułgarskiego: чоловікъ [Срезн.: т. III, 1492]), należy uznać, że zabieg ten wpisuje się w regularny sposób w tradycję piśmienictwa ruskiego-ukraińskiego.

XII wiek

Ew.Hal. 1144: жо – то жо слово 104;

Apost.Kryst. XII: сзвѣдѣтельствоуѣщомоу 3, имоуѣщомоу 59, мьньшомоу 94, 119v.;

Ew.Hal-Woł. XII: блажонъ будѣши 117;

Ž.T.S. XII: движуѣщомъ 139;

S.Usp. XII–XIII: владаюѣщомоу 74.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: враѣовъ 10, вѣоръ 84 v., положонъ 6, блажонъ 28 v., отрѣчиѣомъ 29, ѿвержонъ 45 v., разврѣшонъ 51, възложонъ 55, възпрошонъ 56, оукрашонъ 64 v., прокажонъ 66 v., исѣшонъ 139, коупьѣомъ 58 v., младѣньѣомъ 59, жерѣомъ 99, старѣомъ 139 v. i in.;

Okt.Wied. I–II XIII: кланаюѣщомъса 104, просѣшонъ 270; w pełni prawdopodobnym jest, że zapis стрѣгоуѣщомоу 80 również należy uznać za odzwierciedlający ten proces;

Ew.Chełm. XIII: послѣдоуѣщомоу 80, ѣдуѣомъ 133v., размѣшонъ 150.

Dla porównania przytoczymy zapisy z Riazańskiej Księgi Kormczej z 1284 roku: ацо, хотѣщомоу, уѣвшомъ²¹⁵, a także z Pandektów Nikona Czarnogorca z początku XIII wieku, ze zbiorów Państwowego Muzeum w Jarosławiu: приносѣщомоу²¹⁶.

XIV wiek

ABib. XIV: соуѣщомоу 4, дѣлаюѣщомоу 7, оумершомоу 17v.;

Ps.Kij. 1397: вбышодшихъ ма 41, вшодшомоу 90, владаюѣщомоу 86.

Aby poszerzyć kontekst, można przytoczyć zapisy z Ewangeliarza Werkowycza: мы реѣомъ, можомъ, жонъ, вѣоръ, враѣовъ, възолъ czy z gramoty z 1347 roku: ѣотыри lub z gramoty z 1393 roku: шлахтиѣовъ, жонъ, жоны, ѣорнымъ²¹⁷. Podobne

²¹⁴ Ibidem, s. 346.

²¹⁵ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 265.

²¹⁶ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, op. cit., s. 20.

²¹⁷ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 265.

zapisy występują również w tekście modlitwy do św. Trójcy w wersji z XIII–XIV wieku²¹⁸: *ликъ сѣѣихъ жонъ*²¹⁹; a także w Chodzeniu Daniły, Iumena Ziemi Ruskiej z początku XII stulecia w odpisie z XV wieku: *пшонцею и нвоцомъ*²²⁰.

Od XV wieku przykłady odzwierciedlające to zjawisko odnajdujemy głównie w zabytkach z ukraińskiego północnego (божой, божое, божого, вшодшому, вбладающому, нашому, въ томъ, вжо, чолове^к, жону, ни^чо^о i in.) oraz południowo-wschodniego obszaru gwarowego (уро^жонный, нашом, нашого, бывшого, Чорнушенка, жоню, задолжон, жони цоцѣ, чорноусый, шовковый, жовто-гарачый, пошолъ i in.)²²¹.

4.1.1.10.2. Przeglós [e] > [o] po [j]

Obecnie znamy tylko kilka form zapisów його, йому spod ręki kopisty w postaci *юого* oraz *юоמוу* z Ewangeliarza Łuckiego z XIV wieku, które w sposób jaskrawy, a zarazem niepodlegający dyskusji odzwierciedlają zjawisko przegłosu w piśmienictwie ukraińskim: *пришелъ годъ юого 19v.* oraz *пришедъшю юоמוу нсь села 156v.*

4.1.1.10.3. Przejście nagłosowego [e-] > [o-]

Użycie początkowej samogłoski [e] nie było charakterystyczne dla dawnego języka ukraińskiego. Od zarania ukraińszczyzny artykulacja początkowego [e] zaczęła się zmieniać – stopniowo zaokrągląła się i zamieniała w dźwięk [o]. W literackim języku ukraińskim i jego dialektach odzwierciedlanie tego zjawiska jest normą, jego pojawienie się w tekstach datuje się zaś na XI wiek.

XI wiek

Izb. 1073: *одъва – правьдънъни одъва сѣсѣтьса 107;*

Izb. 1076: *одинъни 127, одинъ 168v., одъва 180, одною 240;*

Ew.Arch. 1092: *одинъ 96, одного 129;*

D.Ant. XI: *оклисиастъ 79v.* (gr. Ἐκκλησιαστής);

Słowo GT. XI: *още 145;*

P.Czud. XI: *ни о[ди]нъ – ни онъ же отърадоу имамъ 90* (w spisie z XIV wieku – *єдину), одное – из одное матере 148v.*

²¹⁸ Zob. В. Живов, *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*, Москва 2002, s. 91.

²¹⁹ А. Соболевский, *Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии*, С.-Петербургъ 1910, s. 47.

²²⁰ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 171.

²²¹ В. Мойсієнко, *Фонетична система...*, op. cit., s. 187–188, 203.

Dla porównania przytaczamy zapisy z Pateryka Synajskiego: *одинородьноу ... одного, одно ... одноѡж одинъ ... одно*²²².

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: *иордана* 28, *иурдана* 3;

Ew.Dob. 1164: *озероу* 43, *одва* 136v., również: *иордана* 87, 259v.;

Apost.Kryst. XII: *вы одно ѡстѣ* 203;

Ž.T.S. XII: *безъ ѡдиноу* 97;

S.Usp. XII–XIII: *одъва* (również: *ѡдъва*) 25v., 26, 132, *одинѣмь – одинѣмь* бо перъмь орълъ на высоту не възлетить 191v., *одинъ* 20v., 254, 281v., *одно* 280v., *одини* 285v., *одиносоуцьна* 281v., *оце* 286, *оже* 290;

U.Stud. XII: *одиною* 226v., *одини* – по *одини свѣци* 274; *осеньнии ноци* 246v.

W celu rozszerzenia kontekstu przytoczmy zapisy ze Zbioru Troickiego z końca XII i początku XIII wieku: *одва* (również: *ѡдва*) (Zb.Troic. 13v.), z Ewangeliarza Jurijewskiego: *охидьнова*; z zapisu z 1161 r. – *ѡфросинья*²²³.

XIII wiek

P.Nik.Czar. XIII: *ѡдинъ* 150v.;

Analogiczne zapisy występują w Ruskiej Prawdzie z końca XIII wieku: *ѡди-ноу овьцоу* (Срезн.: t. II, 616).

XIV wiek

Okt.Wied. III XIV: *одѣно ѡстѣ* 141v.

Tego typu zapisy występują w Ewangeliarzu Puteńskim – *олиѣта*²²⁴, w *Powieści lat minionych*: *озерома*, w gramocie z 1130 roku: *осеньниѣ*²²⁵. W późniejszych zabytkach tego typu zapisów są już setki. Dla przykładu – kilka wybranych form z ukraińskich tekstów prawnych XVI–XVII wieku: *однако*, *одинъ*, *ѡднаки*²²⁶, *непо-однокротъ*, *ѡпнѣча*, *остафина*, *омаѣж*²²⁶, *з оленоу*, *овдотъа* i in.²²⁶.

²²² *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 119–121.

²²³ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 146–147.

²²⁴ *Ibidem*.

²²⁵ *Por. ibidem*, s. 146.

²²⁶ В. Мойсієнко, *Фонетична система...*, op. cit., s. 210.

4.1.1.11. Wymiana [u] / [v]. Obecność niezgłoskotwórczego [u]

Powstanie dwuwargowej głoski [ɥ] w dialektach południoworuskich i związana z tym niestabilność zapisu ҃ // в w piśmiennictwie ukraińskim łączy się z zaniem samogłosek zredukowanych²²⁷. Obecnie występowanie u-niezgłoskotwórczego jest normą w językach ukraińskim i białoruskim²²⁸. W zabytkach ukraińskich jednoznaczne przykłady na odzwierciedlenie tego zjawiska notowane są od XII–XIII stulecia²²⁹, choć początki tego procesu, jak widać z przytoczonych przykładów, należy sytuować w końcu XI wieku; a w języku białoruskim od XIII–XIV wieku²³⁰. Za takie kwalifikować należy wymienne zapisy ҃ oraz в.

XI wiek

Ew.Ostr. 1056–1057: ста оу ни҃хъ 250;

Izb. 1073: исп҃лани ҃селену҃ж 8v. (por. P.Czud. XI: в҃селену҃жа 74), ҃селат҃ьса 37, оу҃разити 57, пра҃уда 60v., в҃згодьно 35, в҃зкрадоу 71v., в҃з҃инены 95v., а҃роу҃ста – ав҃роу҃сть 249, з҃мыа в҃в҃гу и в҃уга а҃дама 209;

Izb. 1076: оу҃селену҃ж 9, в҃згодити 74;

P.Czud. XI: па҃ув҃льъ 29;

D.Ant. XI: по в҃селен҃би 21 – в҃с҃ж оу҃селен҃ж 138;

Słowo GT. XI: до҃вр҃ѣв҃годьныхъ 8, оу҃селиши҃са 107, ꙗ҃же у҃писал҃ъ ꙗ҃смь в҃зпи҃сак҃ъ 143 (por. от҃вѣ҃шта пи҃латъ . ꙗ҃же пи҃сак҃ъ пи҃сак҃ъ)²³¹.

Zjawisko odzwierciedlone jest również w innych tekstach, np. Pateryku Synajskim: ҃селена҃а czy Słowach Grzegorza Teologa: у҃писал҃ъ²³².

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: в҃згоди҃е 116 (analogiczny przykład у > в w tym słowie znany jest również z Ewangeliarza Jurjewskiego Євангеліі – Срезн.: t. I, 329);

Ew.Hal. 1144: оу҃прашаю 219, пр҃ѣв҃хау҃ше²³³;

²²⁷ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 380; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 225.

²²⁸ Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, op. cit., s. 214.

²²⁹ Л. Булаховський, *Питання походження...*, op. cit., s. 60–61; Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 380–381.

²³⁰ Е. Карский, *Белоруссы – Язык белорусского народа*, т. I: *Исторический очерк звуков белорусского языка*, Москва 1955, s. 243.

²³¹ *Евангелие от Иоана в славянской традиции*, оргас. А. Алексеев, И.В. Азарова, Е.Л. Алексеева, М.Б. Бабицкая, СПб. 1998, s. 89.

²³² Por. М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 226.

²³³ *Ibidem*, s. 226.

Аpost.Крыст. XII: пауль 4, павль 5v., въ нѣхъ 5, оу нѣхъ 22v., оу него 22v., не оуса 73, савль 85v., опрауди (ukr. оправдав, usprawiedliwił) сина и призва ... сина и опрауди 117, мзи оу него 150v.;

S.Usp. XII–XIII: павла 69 – паула 136;

Еw.Hal-Woł. XII: въгодьнаа 19v., оу ѿца 20, завьтра 74v., 224, 143, навъчиша 84, навъчилъса 216, наоучить ... навъчить 220, народуу въгодые створити 149, завьлонихъ ... земла завлола (!) 210v. i in.;

Еw.Dob. 1164: довзлѣть 33v. – дооулѣть 25v., гаврилъ 265 – гаурилъ 262, левгию 116v. – леоугию 190v., лѣвьгитъ 137v., – лѣвугиты 3, паула 249v.²³⁴.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: и у єдину 47, у купъ 48v., прабабы кужины 74v., сьздавъ еугу древле прабабу нашу 147v., утории 108, будеть у игемона 173, пауль 228v., павла 229, страна завлон (por. земла заулонъ Еw.Dob. 1164: 259v.) 241v., навъчинъ 265v. i in.;

Еw.Euz. 1283: во оуторин дѣнь 7v., оуца оу капернаумъ 11v., въ оускрѣшѣные бv., въжасъ 48, имѣа въши (również: оуши) 54, хоташе взмрѣти 78v., да възготованемъ 81v., невъгасяющимъ 126v.;

P.E.Syr. 1280: повчѣные 2, повчѣтса 78, на оустоць 2, повчухъ 3, оуспитаньемъ 4, оузлюблене 20v., оузрухъ 23v., повчѣти ... са 24v., и оу водоу оумѣтаемъ 71v., оузвратиса 76v.;

P.Nik.Czar. XIII: павелъ ... паоуль 71;

Еw.Chełm. XIII: не оуси – не оуси разоумѣваєте 43v.;

Еw.Orsz. XIII: павла 127v., 139 – паоула 136, 141.

Dla rozszerzenia spektrum źródeł można przytoczyć przykład z Nauk Grzegorza Zarubskiego zgodnie ze spisem z XIII wieku: повчѣные²³⁵.

²³⁴ Mimo że rosyjscy badacze kwestionują odzwierciedlenie zjawiska fonetyki ukraińskiej (i szerzej słowiańskiej) w przykładach typu гаврилъ – гаурилъ, павла – паула, wskazując na ich grecki rodowód (por. В. Крысько, М. Федорова, *Первое издание Добривола евангелия*, „Русский язык в научном освещении” № 1(29)/2015, s. 251), to należy podkreślić, że tego typu zapisy, jako typowe również dla piśmiennictwa południowosłowiańskiego, na gruncie ukraińskim zdobyły szczególną popularność, gdyż były wzmocnione żywą wymową. W tym kontekście warto wspomnieć o zapisach formy гаурилъ z Rękopisu Supraskiego, którego powstanie badacze nie bez podstaw łączą z działalnością skrybów z Rusi Południowej (por. *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 127). Uważamy, że również nie bez podstaw będzie więc twierdzenie, iż charakterystyczny sposób zapisu tego zjawiska w piśmiennictwie białoruskim ma również korzenie w praktyce skrybów z Rusi-Ukrainy.

²³⁵ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 292.

XIV wiek

ABib. XIV: вгажати 4, во вѣѣньи 4, вѣити 10v., възпразнитѣся 9, възвидѣ-
хомъ 18, паоуловъ 7v.; оуноутрѣнимъ 1, оукоупъ 1v., оузрастимъ 36, оу
правдоу 28v.;

Ew.Put. XIV: оуѣра 17, маньноу оу пустѣини 17, оускршо 18, оуздвигѣнья
... въздвигѣнье 208;

Men.Ew.Hal. XIII–XIV: оуѣрашнѣи 250;

Okt.Wied. III XIV: оу адъ 9v., втѣшѣньемъ 13v., вжасошася 15, евга 15v.,
навѣиша 24v., възмрѣвѣнье 28v., оузмвглъ бы 60v., не вмираю 92, вхо
твоє 94v., не вдолѣеть 133v., вѣѣньемъ 134v., вѣаше 135v., невзклвнѣ-
нзимъ 139v., вжасаютсѣ 148, свѣщникъ вгашьше 148v., навѣишися 157v.,
навѣи 264v., вѣитѣль 179, еулампа і евлампа 159, үзлюбленаго 168v.,
благовзхающа 176, влиты 181v. і улиты 183v., вв възтробѣ 192, адмова
унука 193, да та възвѣдѣть 226, завлоні странѣи 230v., недомѣеть 235v.,
втѣшѣнье 242v., мнвга внзньа 259v. і in.;

Ew.Ławr. XIV: оу цѣкви 3, оулезоша 13v., оу поуѣтини 16, оуспать 22, оу кора-
бль 69, во възтрии 4v., вѣеникомъ 10v., в оуѣении 23v., во вши него 125,
ввого ввиша 131, сѣѣѣ ѣвѣѣѣѣ 167 і in.;

Ps.Łuc. 1384: не ввогашася 69v. рѣкы оу поуѣтини 146v., оудова 148v., во
вжаси 155, повзѣюса 159v., навѣюса ... наоучюса 163;

Ew.Łuck. XIV: вжасиша (w innych ewangeliach – оужасоша) 3, възчителю
4v., со възѣники 12, възмрети 31, отъ възности 151v.; оу славоу 3, оу корабль
71, оузмвцаше 16, оузмвожеть 149, оузмрадovati 164 і in. W badanym
tekście, najwyraźniej po raz pierwszy, potwierdzono charakterystyczny
dla języka ukraińskiego zaimek увесь 2v., 100v.

Powyższe przykłady dają podstawy do konstatacji, iż są świadectwem wystę-
powania w języku kopistów dwuwargowego [ŷ].

Począwszy od końca XIII wieku, w zabytkach można już prześledzić odzwier-
ciedlenie w piśmiennictwie tzw. myłozwuczności – melodyjności ukraińskiej
w zakresie stosowania *у* oraz *в* w przyrostkach i przyimkach: po samogłoskach
skrybowie rysowali grafem *в* – Okt.Wied. III XIV: или в нвщѣ 5, вси вповающеі
на нь 8v., все впованье 15, чѣковвница 17, вв възтробѣ 40, пв възставу 60, при-
клони вхо 249, моего вморивъ 131v., і вдовривъ 269v., Ew.Ławr. XIV: нѣ вѣивѣса ...
w вѣѣньи 23v., навѣѣитеса 54, во вхо 121, ового ввиша 131, во вмывалницю 140;
po spółgłoskach natomiast *у* – Ew.Euz. 1283: вамъ оу свѣдитѣльство 113v.,
анѣглъ гѣѣ оу нихъ 121v.; P.E.Syr. 1280: влазилъ оу баню 71v., во въз оумъ 36v.;
Men.E.Hal. XIII–XIV – извѣензихъ оу лаврѣ 251v.; Okt.Wied. III XIV: ѡ днѣ 5,
всѣхъ үзалъ еси 132v., Ew.Ławr.: азъ оу васъ ... азъ оу нѣмъ 40, моиси оузнесе 5v.,

вѣць оускрѣшають 11, воду во вмывалницю 140. Warto podkreślić, że z tego okresu pochodzi również poświadczenie przyimka ув (оув): сѣшѣдшаго оув адъ Р.Е.Syr. 1280: 3v.

Od XIII stulecia zdarzają się przypadki przejścia końcowego [l] > [v] w formach czasownikowych w czasie przeszłym rodzaju męskiego: и вѣлтилъся по облѣнивъся Р.Е.Syr. 1280: 27²³⁶. Dla kontekstu przytoczmy jeszcze przykład z okresu XIV–XV wieku i ze *Słowa o prawie i łasce* w odpisie z 1414 roku: источникъ наводнився и всю землю покривъ и до насъ пролинявся czy z Apostołu Krechwickiego z 1560 roku – ирод розгнѣвався, a także z Księgi Miasta Żytomierz z 1593 roku: мене бив и звѣзавъ²³⁷.

4.1.1.1.12. Losy nagłosowego [i-]

4.1.1.1.12.1. Zanik rdzennego [i-] w nagłosie

Najwcześniejsze dowody redukcji nagłosowego i- znane są w piśmiennictwie ukraińskim z końca XIII wieku²³⁸. W praktyce skrybów ukraińskich już od XI stulecia wypracowywana była praktyka rodzima: w wyrazach zapożyczonych opuszczano pierwszą samogłoskę.

Na uwagę zasługuje także zapis formy: ишьлъ (scs. шьдль) w tekście Oktoicha Wiedeńskiego (Okt.Wied. I–II XIII) – и не того ишьлъ еси 80 odzwierciedlający z kolei przystawne i- (и, współczesna ukraińska forma ішов/йшов).

XI wiek

Ев.Reim. XI: ѣрдана 13, ѣрданьствѣи 10;

Ев.Arch. 1092: игемнъзмъ 106 – гемонъзмъ 116v.;

Р.Syn. XI: ерданъ 96v. (por. иерданъ 75);

Słowo GT. XI: сѣповѣданиа 62v., сѣповѣдѣ 63v.

XII wiek

Ев.Мѣс. 1117: ерѣсалима 201, скаринтъськыи 32, ѣ гемона 163;

S.Usp. XII–XIII: ѣремина 158v., ероусалимитина 222v.

XIII wiek

Ев.Bucz. XII–XIII: нѣ матѣ видѣти мене 50 v. (analogicznie do formy не имате w protografie), скарюта – прозъванемаго скарюта 65 v., воини гѣмонуви 135;

²³⁶ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 531.

²³⁷ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 224–225.

²³⁸ Ibidem, s. 302; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, op. cit., s. 191; В. Німчук, *Свєсивє Євангєліє...*, op. cit., s. 22.

Okt.Wied. I–II XIII: w formie imperfektu 3 os. pl. czasownika *имати* notujemy zanik początkowego *и*: *и нѣ маху имъ вѣры* 179;

Ew.Euz. 1283: *мать* (również: *имать*) *живѣта вѣчнаго* 10, *вѣса ли маша* (również: *имаша*) 13, *не мамъ* (również: *имамъ*) 111v. *юда скаривтѣснии* 79v., *июда скаривдескыи* 81v., *оу гѣмона* 99v., *прѣдъ гѣмономъ ... гѣмонъ ... гѣмоноу* 101, *їезекію* 120, *їереминѣмъ* 123v., *сидора* 129v., *їаковъ ... їакова ... всифа* 120, *їесифъ* 98v., 102v., *въ їерданьстѣи рѣцѣ* 124v.;

Ew.Orsz. XIII: *гѣмонъ* 9 117v., *всифови* 129v.

Zapisy typu: *зидѣ*, *спусти*, *схожашѣ* – *прободе* *ѣмоу* *рѣбра* и *зидѣ* *вода* и *кровь* *їѣз* *же* *возпи* *гламѣ* *великомѣ* и *спусти* *дѣхъ* 97 oraz *схожашѣ* *к* *немоу* *вса* *їудѣискаѣа* *страна* 124v. w Ewangeliarzu Euzebiusza z 1283 roku Wasyl Nimczuk kategoryzuje jako odzwierciedlające utratę początkowego *и*, nie zaś ściągnięcia *ии* > *и*²³⁹.

P.Nik.Czar. XIII: *їерѣта* 56.

XIV wiek

Ew.Put. XIV: *втѣ* *ѣроусалима* 2, *въ* *їерданѣ* 8, *скаривтѣснии* 166;

Ew.Ławr. XIV: *молнѣа* *сходитѣ* 64v., *по* *згнанѣи* 112, *дасть* *їаковъ* *їесифоу* 26v.,
вѣ *їерѣлмъ* ... *въ* *їерѣлмѣ* 20v., *їердана* 13;

Ew.Łuck. XIV: *ларивна* 234;

M.Ks.Woł. XIV: *їерѣи* 90.

Później, w XIV wieku, zjawisko jest odzwierciedlone konsekwentnie również w zabytkach świeckich, por. gramota z 1366: *ларивунъ*, gramota z 1393: *здавна*, gramota z 1412: *сполна*, gramota z 1433: *менованаѣа*, gramota z 1434: *млетъ*, gramota z 1493: *мѣли*²⁴⁰.

4.1.1.12.2. Utrzymanie się rdzennego *и*- w czasownikach prefiksalnych, pochodnych od *и*-*ти*

W dawnym piśmiennictwie ukraińskim zjawisko utrzymania się rdzennego *и*- w czasownikach prefiksalnych, pochodnych od *и*-*ти*, znajduje poświadczenie w tekstach już od XI wieku. Z czasem w języku ukraińskim nagłosowe *и*- uległo redukcji i taka wymowa [*приї*'ти / *приї*'ду / *об*'ї'ти / *об*'ї'ду] oraz odzwierciedlająca ją ortografia: *прийти*, *прийду*, *обійти*, *обійду* jest obecnie normą języka ukraińskiego.

XI wiek

Ew.Reim. XI: *придоша* 2v.a, 6v.b, 11b, *приидѣ* 10v.b, 11v.b, *ѣттидѣ* 7v.b;

²³⁹ В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє...*, op. cit., s. 23.

²⁴⁰ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 302.

Izb. 1076: придоша 271v., прииде 272;
 Ew.Arch. 1092: приити 98v., приидоу 99, приидеть 85;
 D.Ant. XI: приидохомъ 4.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: приидеть 7v., 32v., 145, прииджть 81v., приидевъ 145v.;
 Ew.Hal. 1144: прииде 77v.;
 Ew.Dob. 1164: не приидѣтъ нъ прѣидеть 11;
 Ew.Hal-Woł. XII: прииди 5, приидеть 13v., 26, прииде 28v., 29, 32, 54, 71, 158v., приидоу 176, приити 72v., 106, приидоша 81, 72v., приидоуть 85v., прииде потопъ ... тать приидеть 88.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: приидоша 2v., 3, 22v., приити 9v., приидоуть 13, 24;
 Okt.Wied. I–II XIII: приидѣтъ 11v., прииде 21v., 33v., 159, приидеши 151, приити 161, приидеть 168v., изиидеть 201;
 Ew.Euz. 1283: приидоу 29, прииди 38v., прииди 63v. i in.;
 Ew.Chełm. XIII: прииде 8;
 P.E.Syr. 1280: прииду 2v., прииде 3v., приидите 4, вбиидеть 27, приити 71v., приидоша 77 i in.

Dla porównania można przytoczyć zapisy z Żywota św. Sawy z XIII wieku: приидоша ... прииде²⁴¹.

XIV wiek

ABib. XIV: приити 13v., приидоу 14, приидохъ 26v., изиидохъ 15, взиидохъ 26v.;
 Ew.Put. XIV: прииде 1, приидоша 4, приидоста 132, изиийти 5, вниити 6;
 Ew.Ławr. XIV: приидеть година 18, приидохъ 24v., приидоу 39v., прииди 95v. i in.; обнидоша 31;
 Ew.Łuck. XIV: обнидоша 27v., приидоша 236, прииде 237v.;
 Ps.Łuc. 1384: вбиидоу влтаръ 33, вбиидоша 148, прииде 149, приидеши 150, приити 157v.;
 PS.Kij. 1397: обзиидѣте 65v., обзиидоу^т 79, изиидосте 130, приидет 136v.

²⁴¹ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.,* op. cit., s. 313.

4.1.1.2. KONSONANTYZM

4.1.1.2.1. Odzwierciedlenie faryngalizowanego [r(h)]

Proces powstawania ukraińskiego faryngalizowanego [h] ([g] > [ɣ] > [h]) rozpoczęła się najprawdopodobniej w okresie przedpiśmiennym. Rusińscy skrybowie w najstarszych zabytkach pomijali literę ɣ, co świadczyło o pojawieniu się gardłowego, być może faryngalizowanego [g], które z czasem stało się normatywną wymową Ukraińców.

XI wiek

Izb.1073: ρАЗНѢВЪВЪВЪ ЖЕ СѦ (również: ρАЗГНѢВЪВЪВЪ ЖЕ СѦ, por. na tej samej karcie zapis: ГНѢВЪВЪВЪ СѦ) 145v., КЪННІХЪЗЪНИИ (również: КЪННІГЪЗЪНИИ) 232, ИЗННІЕТЬ (również: ИЗГННІЕТЬ) 237, ТЪДА (również: ТЪГДА) 240, ХЪДЪ (również: ГЪДЪ)²⁴².

D.Ant. XI: ИЗЪ КЪПТА 86v.

XII wiek

Ž.N.: ЄДА – КЕДА: ЄДА ОГНЬ СЪНИДЕТЬ ... МОРЕ КЕДА ВЪЗМОУТИТЬСѦ 13;

Ž.T.S. XII: МІАКЪКО 45 – МІАЪНИ 124v.;

Еw.Hal-Woł. XII: АНЬЕЛИ 40.

Zjawisko poświadczone jest również poza piśmiennictwem – na inskrypcji na czaszy czernihowskiego księcia Wołodymyra Dawidowicza (powstałej przed 1151 rokiem) widnieje forma: ѡсподарѦ²⁴³.

XIII wiek

Еw.Euz. 1283: ВЪЗЛАСИ 4, ВЪЗЛАСЬ ГЛАСОМЬ 97v.

Aby rozszerzyć kontekst, warto spojrzeć do Nauk Grzegorza Zarubskiego, w odpisie z XIII wieku: АНЬЕЛЫ²⁴⁴ czy Węgierskiej Gramoty Królewskiej z 1229 roku, w której nazwę własną Haliczczyzna zapisano alfabetem łacińskim z początkowym h: Halicie, choć w tym czasie rzeczownik ten zapisywano w formie transliterowanej z cyrylicy z użyciem grafemu g: Galich (gramota z 1240), Galicie (gramota z 1254)²⁴⁵.

²⁴² В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, op. cit., s. 690.

²⁴³ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 172.

²⁴⁴ Ibidem, s. 293.

²⁴⁵ Пор. М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 169.

XIV wiek

Ев.Łавр. XIV: дньєлы 5, изнани (również: изгнани) 35v.;

М.Кс.Воł. XIV: хрѣха 90.

Być może decyzja o braku zapisu litery r w słowach еда /егда/, вѣство /вѣгство, które występują licznie w tekstach ewangeliarzy (por. Ев.Доб. 1164: 169v., Ев.Бucz. XII–XIII: 83v., Ев.Оrsz. XIII: 78, Ев.Łuck. XIV: 161), świadczą również o odzwierciedleniu tego zjawiska, należy jednak pamiętać, że tego typu zapisy występują i w tekstach południowosłowiańskich. Zapisy Słowian Południowych mogły w tym przypadku wzmocnić tendencje ortograficzne do odzwierciedlenia artykulacji własnej Rusinów-Ukraińców.

Od XIV wieku w piśmiennictwie ukraińskim litera r oznaczała już ostatecznie typowe dla ukraińszczyzny faryngalizowane [h], ponieważ dla tylnojęzykowego wybuchowego [g], które pojawiało się w słowach pochodzenia obcego, stosowano odrębne zabiegi ortograficzne, m.in. połączenia literowe кг: кгирдидвидъ, кголдодать (gramota z 1388), кгастовтъ (gramota z 1392), векгичъ (gramota z 1393)²⁴⁶.

4.1.1.2.2. Twardość / miękkość spółgłosek przedniojęzykowych przed historycznie półmiękkimi

W języku ukraińskim twarda wymowa dawnych półmiękkich spółgłosek przedjęzykowych przed e, и jest obecnie normą literacką. Ostateczne ustalenie dawności tego procesu wymaga dalszych badań²⁴⁷, jednak już rękopisy kijowskie potwierdzają pewne prawidłowości zapisu samogłosek jotowanych po literach л oraz н w postaci umieszczenia nad nimi znaków w indeksach górnych w miejscach, w których historycznie się znajdowały. Na kwestię tę zwracali uwagę historycy języka i paleografowie²⁴⁸. Obserwacje Lidii Żukowskiej na temat stosowania przez skrybę Ewangeliarza Mściława Aleksego Łazarewicza znaków indeksu górnego do odzwierciedlenia różnych stopni miękkości są nadal aktualne:

Skryba Ев.Мśc. wyróżnił trzy stopnie twardości/miękkości spółgłosek:

1) twarde – przed samogłoskami szeregu tylnego, jeśli są to spółgłoski które, warto pamiętać, w początkowej epoce ogólnosłowiańskiej nie były miękkie (czyli w epoce praindoeuropejskiej nie pochodziły z kombinacji z *j);

²⁴⁶ Ibidem.

²⁴⁷ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 235.

²⁴⁸ М. Соколова, *К истории русского языка в XII в.*, „Известия по русскому языку и словесности” t. III, cz. 1, Ленинград 1930, s. 90–92; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 253–245; И. Тот, *Житие Феклы*, „Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae” t. XXII, f. 3–4/1976, s. 247.

2) spółgłoski miękkie to spółgłoski powstałe z kombinacji z *j lub ze spółgłosek tylnojęzykowych *k, *g, *h jako efekt trzeciej palatalizacji;

3) półmiękkie – spółgłoski należące do dwóch pierwszych grup w pozycji przed samogłoskami szeregu przedniego.

Dlatego system fonetyczny skryby był prawdopodobnie bliższy współczesnemu systemowi języka ukraińskiego, z jego półpodniebiennymi spółgłoskami przed samogłoskami [e], [и], niż współczesnemu rosyjskiemu, z równie miękkimi [r], [l], [n] w pozycji, gdzie spółgłoski przed samogłoskami pierwszego rzędu mają niedawną miękkość (np. *лед, лес, лиса, несла, нес, нет, искони, изрек, река, крик, корь*), jak i w pozycji, w której miękkość uzyskano z kombinacji z *j (*поле, воли, на коне, кони, конь, горе, морям* itp.)²⁴⁹.

Zjawisko to wielokrotnie potwierdzono w ukraińskich zabytkach.

XI wiek

Izb. 1073: веде лѣди ... съ ними ... къ нимь ... прогнѣва ... лѣваше ... 8, ale: помьни ... молитвѣникъ ... издрайли 8, сѣдѣниеніемь ... гвлєніє ale: не подълежи 8v., землѣж²⁵⁰, ale: глѣ 9v., землѣа 54v., гнѣвъ (dwukrotnie) у нѣго ... отъ нѣго 28v ale: вѣненавидѣ ... не недостоинѣ ... не имать 28v.

Ew.Arch. 1092: Ten sam typ odzwierciedlenia tego zjawiska można odnaleźć również u drugiego skryby Ewangeliarza Archangielskiego: къ нѣмоу ... ѿ нѣго, ale: принеси 78v., ослаблѣна ... ослаблѣнѣи, ale: лежаше 79, ѿнѣлѣ, ale: невѣрънъ 81v. Kopista ten konsekwentnie zaznaczał ѣ po л' oraz н', въ ближнѣа 78v., славлѣахоу 79v., zachowując przy tym ѣ w zapisach etymologicznych изгнѣа 78v., сѣвирашасѣ 79, сѣдаща 79v., oraz grafem ѣ po szczelinowych, niezależnie, czy pochodził z *ѣ czy z *'а: гнаша 78v., ѿкрѣша ... ѣдо 79²⁵¹. Drugi pisarz Ewangeliarza Archangielskiego również

²⁴⁹ Л. Жуковская, *Апракос Мстислава Великого – рукопись конца XI (рубежа XI–XII) века*, [w:] *Апракос Мстислава Великого*, оргас. Л. Жуковская, Л. Владимировна, Н. Панкратова, Москва 1983, s. 21.

²⁵⁰ Zauważmy, że podobne rysunki liter к, н znane były także w najdawniejszych zabytkach bułgarskich (por. В.Н. Шепкин, *Русская палеография*, Москва 1967, s. 113), jednak w piśmiennictwie ukraińskim taki zapis trafił na podatny grunt i służył do rozróżniania przez skrybów stopnia miękkości różnych spółgłosek. Na obszarze Rusi ten sposób oddawania miękkości znany jest jedynie z zabytków piśmiennictwa ukraińskiego: Ewangeliarza Ostromira, obu Kodeksów Światosława z 1073 i 1076 roku, Ewangeliarza Archangielskiego, Pateryka Synajskiego, Psalterza Cudnowskiego, Ustawu Typograficznego, Ewangeliarza Mściśława, Apostoła Krystynopolskiego, Żywota Nifonta, Żywota Fiodora Studyty.

²⁵¹ М. Соколова, *К истории русского языка в XII в...*, op. cit., s. 91.

мiał specyficzny system oznaczania л oraz н – grafemy л н stosowane są niemal bez wyjątku tam, gdzie te spółgłoski są historycznie miękkie, i nie następują po nich samogłoski jotowane: а а lub е: влѣашеся 81v., любѣаше 129v., глѣтѣса 128v., нюга 161v., choć można znaleźć pojedyncze przypadki z tymi grafemami ь oraz и: родители 132, съ нимь 168²⁵².

Ев.Тур. XI: по нѣмь – ижденеть 1, ѿ него іако не знаѣть 1, ѿ нѣю – наставьниче 7v. законучителе 8v., ослабленъ 8v.; podkreślmy zarazem, że pisarz dość konsekwentnie stosował jotację właśnie po л oraz н, po innych zmiękczonej raczej ѿ oraz іа²⁵³;

Р.Сзуд. XI: гоубитель 2, приемлюштинъ 2v., добръна дѣтели 2v., любаште 3, вселенъ 7v., неволенъ 8, правления 9v., земли 12v., ськазателе 22v., але: далече 13, различънъ 13, великънъ 13; оу іего 2v., ближигинъ 3v., въ законѣ гѣи 4, на га 6, измѣненнъ 6v., погжеже 14, але: рѣтъниці 13v., прозавнеть 23;

Слово ГТ. XI: иж іего ... не менъшимъ 141.

Warto jeszcze przytoczyć formy z Pateryka Synajskiego: исцѣленъ ѿ него ... на іемь ... ѿгюдоу²⁵⁴, прѣмѣгати ... въпла больша ... землю²⁵⁵.

XII wiek

Ев.Мѣс. 1117: съ іима 3v., але вниде 5, въ нъ але: не погзвнеть 5, него ... по нѣмь 4, прѣломлени 3v., недѣла 10v., помъшла 81v., приемлете 5, любите 74, оучителю 133v., поіеже 138, нѣмь 138 i in.;

Apost.Крyst. XII: прѣстоуплениа 188, на земли 238, прѣставль 1, сѣвѣдѣтельства 4, 21, 26v., 80, оуподобльшася 3v., попъи мольша же са 4v., вошьша 6v., приемли 8v., 25, людьми 13, 21, люди 24, исправлю 6, любодѣяниа 6, блюсти 6v.; въ іемь 15, 33v., 73, съ іими 23v., заге 16, 26v., 36v., ѿгелъ 30v., гѣа między świętami a nowym rokiem гѣмь 51, прадѣдыгии вѣрѣ 87, к нимъ 13, нзиѣ 5v., 15v., 21, 28, дрѣвѣннъ 6, 81v., дѣшннъ дѣ 19v., 21v., взнѣшьннъ 34v., исплнѣса 10 i in.

Ев.Нал. 1144: к іемоу 27v., 52v., послѣдѣга 43v., ѿнѣлиже 152;

Ев.Доб. 1164: възлеже 39, взнемлѣте 140v., клеветета 83v., плевелъ 60 i in.;

²⁵² Ibidem, s. 94.

²⁵³ И. Тот, *Графическая система ГЛ*, [w]: И. Тот, Э. Хоргони, Г. Хорват, *Туровские Листки*, op. cit., s. 197.

²⁵⁴ *Исторія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 121.

²⁵⁵ Ibidem, s. 122.

Ž.N.: ни краси ... съ игими ... оуплѣнѣаема 4, исплѣнѣени 4v., къ игемоу ...
приникъ 11, въ игемь ... имене 31;
Ž.T.S. XII: поплѣже 34, ѿ игего 34v., лючии 38, полне 44, властелне ... съвзкоуплѣ-
ние 81v.

4.1.1.2.3. Zmiany w prasłowiańskich grupach spółgłoskowych pod wpływem [j]

Rezultaty tzw. jotyżacji, procesu, który dokonał się jeszcze przed podziałem dialektalnym Słowian wschodnich, polegającego na upodobnieniu się do [j] poprzedzającej ją spółgłoski, są różne – w zależności od sąsiedztwa fonetycznego. Na miejscu dawnych połączeń z j powstały głoski, których wspólną cechą jest palatalność i długość (oczywiście, asymilacja z j była tylko początkiem całego szeregu zmian realizowanych już w różny sposób, zależnie od języka). I tak w wyniku asymilacyjnego wpływu [j] na spółgłoski wargowe [p], [b], [m], [w] pojawiło się tzw. [l]-epentetyczne: *zemja > *zeml'a. Oddziaływanie na przedniojęzykowe [r], [l], [n] zaowocowało początkowo zmiękczeniem tych spółgłosek, a efekty kontaktu z tylnojęzykowymi nie różnią się od wyników pierwszej palatalizacji (czyli zmiany [k], [g], [x] odpowiednio w [ž'], [č'], [š']: *douxja > duš'a). Skutkiem połączeń ze szczelinowymi [z], [s] są [ž'], [š']. Połączenia z wybuchowymi [t], [d] zaowocowały początkowo wzdłużeniem tych spółgłosek, a później doszło do kolejnych zmian.

4.1.1.2.3.1. Refleksy *dj > [ž]

Dawne prasłowiańskie połączenia *dj utrzymały się dość długo, dlatego ich rozwój był różny nie tylko w poszczególnych dialektach – np. w grupie zachodniosłowiańskiej *dj rozwinęło się głównie w ž' (dz') – ale również wewnątrz systemów wybranych języków. Dla przykładu: w języku ukraińskim istnieją dwa rodzaje refleksów dawnego związku *dj: w formach czasownikowych (z dawnym sufiksem -и- w rdzeniu i sufiksem zerowym w temacie czasu teraźniejszego: ходити – ходять), w tym w formach rzeczowników odczasownikowych zakończonych na -ення. Są to [ž]: сидіти – сиджу, водити – воджу (провадження, нагромадження), oraz [ž] w gwarach północnoukraińskich (сежу, вожу). Wnioski związane z ich obecnością w języku ukraińskim są rozbieżne. W odróżnieniu od naukowców będących zwolennikami hipotezy przejścia pierwotnego *dj > ž (Pawła Żyteckiego, Aleksieja Sobolewskiego, Fiedota Filina), wybitny ukraiński Jurij Szewelow twierdził, że to afrykata [ž] była pierwotnym refleksem *dj, który następnie uległ uproszczeniu do [ž]²⁵⁶.

²⁵⁶ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 88.

W miejscu *dj w zabytkach z ziem północnoukraińskich (powstałych na bazie dialektów dulibskich, derewlańskich i północnopolańskich) skrybowie konsekwentnie pisali literę ж, co można uznać za oddawanie dźwięku [ʒ].

XI wiek

Ew.Reim. XI: стражѣщиихъ 2v., рожтвомь 3v., рождьства 3v., охожаше 6v., приже 1a, исхожаше 10, троужаѣщииса 13v., жажѣщи 14a i in.;

Ew.Ostr. 1056–1057: роженъи 8, прихожѣ 23v., прѣже 52v., на рождьство 216;

Izb. 1073: прѣже 23, 52v., 160v., роженое 11v., усоужаѣщита 27v., осоужени 51v., стражеть 66v.;

Izb. 1076: вижъ 4, не осоужайте 23v., рожено 29, досажати 33, осоуженоу 103v., огорожаютъ 245;

D.Ant. XI: повърженомъ 4, такоже 21, жажоуштоу 24;

Ew.Tur. XI: рождьство 6, до рождьства 6v.;

Słowo GT. XI: рожденина и по роженни 88v., ограженъ 104, надежа 107v.;

P.Bucz. XI: вижъ 8v., въздажъ ми 31;

Min.Dub. XI: стражоушти 5, оутвържение 9, преже рождьства 15v.;

P.Czud. XI: рождьства 2, рождьство 104v., ограженъ 43v., прѣже 6v., възхождение 26v.;

P.Syn. XI: осоужаемъ прѣже²⁵⁷.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: троужати, роженъи, преже, прѣже, осоужение, повѣжь, вижю, жажюца i in²⁵⁸;

Ew.Hal. 1144: преже 1, 60, в хоженьї 2v., рождьства 3, троужающениса 24, расоужати 35v., заблоужьшаа 39v., вожи слѣпи 51, жажюца 58 i in.;

Apost.Kryst. XII: межю нами 5v., сззижю 6, соужю 6, троужающеса 8, троужающимъ 8, прѣже 8, 28, надежа 12, оугоженыа 15, гражданинъ 25, досажаети 27v., сз досажениемъ 36v., ражають 44v., оутвържати 52v., оутвърженомъ 64, пороженнї 55v., хожьшаа 59, оубоужати 64, повѣжають 77, подажъ ми 84–84v., огражени 85v., дажъ ми 89, не стъжю бо са 101v., вожа 104v., 283v., жажеть (wobec oczekiwanego: жаждетъ) 127v., жажемъ 143v., въ лачи и жажнї 191v., постъжюса 188v., не вѣжа словъмъ 189v., въ работоу ражанаса 204v., рожианаса 205, посажъ ('posadź') 211v., обьхоженемъ семью днѣ 279 i in.;

Ew.Hal-Woł. XII: ѡдежа 47, рождьства 57, зижете 70v., жижете гровы (Menologium na 5 września) 194v., продажъ ї дажъ 134v., ноужю 154v., гѣла жажю 188v.; хожаста 207 i in.;

²⁵⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 121.

²⁵⁸ Л. Жуковская, *Апракос Мстислава Великого...*, op. cit., s. 25–26.

Ew.Dob. 1164: влоуженыа 101v., вижю 29v., вожи 78v., исхожаше 270, межю 191v., прѣже 14v., въ одежахъ 46, одежда 95v., оутверженые 264 i in.;
 Ž.N.: жажю 3, рожышею 3, вижь 9, въ ... вдежахъ 12, не всоужаи 2 i in.;
 Ž.T.S. XII: огражена 44, прехоженіе 122v., надежами 162, ноужами 166 i in.;
 S.Chut. XII: дажь 2v., надежа 8v., всоуженно 9v., въхожаше 11, всоуженъ 12v.;
 S.Usp. XII–XIII: прже 27, надежю 10v., 70, вхожю 63v., подажь 101v., дажь 194v., вижь 124v., межюрѣвине 139v., гражданинъзмъ 155, жажю-ции 190, хожаше 213v.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: порожышиа 1v., дажь ми 8v., вдежю 5, 21v., заблужешимъ 19, осужение 22, утвърждаючи 25, надежю 101v., надежю 268v., повѣжена 45v., стражюци 35, всужение 43v., въсхожению 57v., зижеть 84, вобожышааго 106v., рожество 130, утвържение 270v., наслаженіе 271v. i in.;
 Ew.Euz. 1283: межю собою 9v., вожи слѣпии 74v., жажю 15, вдежю 59v., хожаше 21v., вижю 20v. i in.;
 Ew.Chelm. XIII: прѣже 5v., роженни 6v., прихожахоу 7, всоуженъ 8v., 25v.;
 Ew.Bucz. XII–XIII: въ одежю 10, рече къ симону вижь 22, зижюциемоу 27 v., въ одежи 28 v., имамъ ноужю изити и видѣти е 62 v., вижю 68, да много прстражеть 68 v., дажь 96, 111, межю собою 130 v. i in.;
 P.Nik.Czar. XIII: подажь ... надежа 65, въ ноужю себе. ли на одежю 86v., таковыхъ одѣжь ... одѣжь 89;
 Ew.Orsz. XIII: заблужышаа 1, вдежа ... вдежи 3v., одѣжа 7v., 59, дажь ми 15v., 24, осуженіе 24v., вожи 24v., продажь ... дажь 29v., прже 32v., троужаиешъ 33v., жажеть 45v., низъхожению 64v., вижю 69v., зижюци 98v.;
 P.E.Syt. 1280: повѣже повѣжаемъ 3, вдежа 88v.

Podobnie refleksację *dj odzwierciedla piśmiennictwo świeckie. Na ukraińskich dźwinogródzkich gramotach na brzozie zapisano: прижь²⁵⁹.

XIV wiek

ABib. XIV: надежю 4, 23, прихожю 25v., оучюжени 36;
 Ew.Ławr. XIV: жажеть 43, одежда ... одежи 52v., дажь 26v.;
 Ew.Łuck. XIV: прихожю ... хожаше 16v., зижюциеи 90;
 Ps.Łuc. 1384: троужаюса 48, ражаючиа 62;
 M.Ks.Woł. XIV: вхоженіемъ 12v., наслаженіи 20v., осужение 26, 66, осу-женъ 52v., дайжь 13v., дажь 43v., вѣдажь 50v. i in.;

²⁵⁹ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 268.

Okt.Wied. III XIV: НАДЕЖА МОА 7v., ДАЖ МИ 8v., ПОБЪЖАЮ 94v., ПРИЖЬ ДАЖЬ 122, ПРОХЛАЖАШЕСА 192v., ОСУЖЪНЬЕ 193, ОМЛАЖЬСА 245v., УТВЕРЖЪНЬЕ 252v. i in.

4.1.1.2.3.2 Refleksy *zdj > [ʒ]

Jak się zdaje, wbrew przytaczanym wyżej ustaleniom Jurija Szewelowa (afrykata [ʒ] była pierwotnym refleksem *dj, który następnie uległ uproszczeniu do [ʒ])²⁶⁰ powstanie afrykаты [ʒ] na ukraińskim gruncie językowym następowało stopniowo. Bezdiskusyjny jest natomiast fakt, że afrykata powstała bezpośrednio w miejscu *zdj, co znalazło odzwierciedlenie w piśmie ukraińskim już w tekstach z XII wieku.

Zauważmy zarazem, że próby skrybów z kijowskich skryptoriów związane z odzwierciedleniem dźwięku [ʒ] stały się wzorem dla skrybów z innych regionów – Galicji, Zakarpacia, Podola, skąd mógł pochodzić dźwięk [ʒ] o złożonej artykulacji z komponentem wybuchowym.

Aż do XVI wieku nie mamy jednak poświadczonych na piśmie dowodów na odzwierciedlenie afrykаты [ʒ].

XII wiek

Ew.Hal. 1144: ДЪЖУИТЬ 11, ДЪЖУЬ 15, о ДЪЖУИ 160;

Apost.Kryst. XII: ДЪЖУЬ 4, ДЪЖУЬ 39, ДЪЖУЬ 51, ДЪЖУЮ ... ДЪЖУИ 52, ДЪЖУА 265; ВЪ ИЗМЪЖУАНИЕ ПЛЪТИ 145.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: ДЪЖУЬ 51v.;

Ew.Łuck. XIV: ДЪЖУЬ 52, о ДЪЖУИ 53.

Warto jeszcze przytoczyć zapisy z Żywota św. Sawy z XIII wieku: ПОБЪЖУЕ-НОУ ... ДЪЖУА²⁶¹.

Ze względu na trudność odzwierciedlenia na piśmie tego zjawiska niepodważalne świadectwa występowania afrykаты, będącej normą języka ukraińskiego, datowane są dopiero od XVII wieku: zhromadžu, chodžu, меджа, потверджамь, оуладженны, приводжу²⁶².

²⁶⁰ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 88.

²⁶¹ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 312.

²⁶² М. Łesiów, *Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku*, „Slavia Orientalis” t. XIV, nr 3/1965, s. 356; Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 802.

4.1.1.2.3.3. Refleksy *tj > [č]

Zapisy litery ѣ zamiast щ, typowej dla piśmiennictwa południowosłowiańskiego, poświadczane są w zabytkach ukraińskich od XI wieku.

XI wiek

Izb. 1076: хоѣѡ 57, хоѣю 95, хоѣеши 76, ищюѣе 244v., ноѣѡ 274;

Ew.Arch. 1092: хоѣю 22, 95v., хоѣеши 93, 100v., нареѣиса 72, възлечи 5, оѣюти 139.

XII wiek

Ew.Dob. 1164: хоѣю 54v., трепеѣющи 96, нареѣеши 252, нареѣе 112, вачии 122, гораѣии 142;

Ž.N.: хоѣеши 2v., не хоѣю 31, хоѣе 26v., плечи 28;

Ž.T.S. XII: вбѣѣе 61, попеѣеса 71, хоѣеши 140, хоѣю 143, възверечи 152, люѣии ... люѣии 38, помочѣнѣии 51, вѣѣе 125, вѣѣѣшю 155v.;

S.Usp. XII–XIII: хоѣете 14, хоѣеши 78, не хоѣю 187, не порѣпѣѣи 273, скръ-жеѣюѣе 274v., ноѣѡ 9, 10, 11, ноѣѡсь 291v., пеѣеры 32v. пеѣерѣьскыи 20v.;

Ew.Hal-Woł. XII: мѣрь на дѣѣѣрь и дѣѣи на мѣрь (por. мѣи на дѣѣѣрь и дѣѣи на мѣрь Ew.Bucz. XII–XIII 49) 114v.

Warto jeszcze przytoczyć formy ze Zbioru Troickiego z końca XII i początku XIII wieku: трепеѣюѣе (Zb.Troic. 47v.), възтрепеѣеши (Zb.Troic. 59).

XIII wiek

P.Nik.Czar. XIII: хоѣетса – не много хоѣетса немюѣ (Срезн.: t. III, 1392).

Formy rejestrujące omawiane zjawisko występują też m.in. w Sześciodzienniku Jana, egzarchy bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: опѣ жилище²⁶³, a także w piśmiennictwie świeckim: хоѣемѣ померети ѿ глѣда; хоѣемѣ порѣѣвити смерды (Срезн.: t. III, 1391–1392).

4.1.1.2.4. Odzwierciedlenie miękkości [c']

Afrykata [c'] jest odziedziczona z dawnego języka ukraińskiego jako miękka, dlatego podniebienna wymowa [c] przed [a] była często odzwierciedlana na piśmie w postaci litery ѣ po щ. Miękka wymowa jest obecnie normą w języku ukraińskim.

²⁶³ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 333.

Pisanie litery ю по ц jest w tym przypadku mniej „dowodowe”, ponieważ pisarze Rusini generalnie mieli skłonność do częstego stosowania ю w różnych przypadkach. Jeśli chodzi o zapisy а oraz ѡ, to spektrum zabytków jest szerokie i waha się od dość konsekwentnego odzwierciedlenia miękkości do całkowitego braku odzwierciedlenia jej twardości, tj. braku zapisów з а czy ѡ.

XI wiek

Ew.Reim. XI: младеньца 7v.b;

Ew.Ostr. 1056–1057: лица 26v., нарицаємзи 41v., сьрѣдца 43v.;

Izb. 1073: коньць 69, мѣсаць 187v., лихонимьцю 29, сьрѣдцю 74, пиѡница 32v.,
в лоудьница 49v.;

Izb. 1076: оѣа ... сѣдца 5, вѣдовицѡмъ 15, житьница 183, коупцьемъ 152,
гѣрньцю 150, творьцю 264v., мѣрцаѡа 10v., не приницати 104v.;

Ew.Arch. 1092 1092: овьца 6, 7, овьцѡмъ 70v., ѡница 71v., птица 29v., 52,
любодѣницами 73v., слѣпца 33v.;

D.Ant. XI: чѣрнориѣца 2, дѣва мѣсаца 4v., нарицаємзи оѣа 5, отѣа 6, пше-
ница 7v., сѣдца 14v., сьрѣдца 31v., винопиѡца 16v., вѣзницѡмѣтъ 17v.,
вѣдовица 17v. i in.;

Słowo GT. XI: жѣрца 88v., дѣвица 94v., вѣдовицѡмъ 95, троица 139v.;

P.Буч. XI: десница 1, коньца 2, младеньца 2v., лица 4, сѣдца 6;

Ew.Tur. XI: овьца ... овьцѡмъ 1, кѣ овьцѡмъ 6, пѣрвомучѣница 2v., бѣа 6v.;

P.Czud. XI: дѣньница 10, дѣвица же вѣвѣница 82v., десница 131v.

Warto przytoczyć również zapis z Pateryka Synajskiego: пшеница²⁶⁴ oraz – również odzwierciedlające to zjawisko – świadectwa kultury świeckiej, m.in. grafity na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: мѣа²⁶⁵.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: мѣсаць 45, коньць 64, вѣдовицю 111v.;

Ew.Hal. 1144: до конца 1v., дѣца 19, нарицаеть 50, оѣа не нарицаить 50v.,
слѣпца 107, овьцѡмъ 115, птицѡмъ 77, 189, мѣшицю 51v., сѣдца 73v.,
коупца 152v.;

Ew.Dob. 1164: вѣдовица 167v., десница 187, вонѡлица 130, житьница 134,
овьца 55v., отроканица 93v., 94, пришельца 204v., слѣпца 64v., сѣдца
32v., 140v., коньца 80, 99; гостиньницю 137v., десницю 232, житьницю
141v., коупцю 61v., лицю 184, мѣдѣницю 139v., слѣцю 110v. i in.;

²⁶⁴ Ibidem, s. 121.

²⁶⁵ Ibidem, s. 104.

- S.Usp. XII–XIII: вѣньца 193, до коньца 193v., творца 194v., агница 303, печьница 42, вѣгъраница 62, вѣдловица 61v., вѣдловицамъ 61, доиница 134v., ѿрицати 154, брацаѧ 222;
 U.Stud. XII: ѧица 213, печьца 241;
 S.Chut. XII: бѣѧ и приснодѣѧ 5v.;
 Ž.N.: сѣльница 7v., мѣца 32v., палицю 2v., лица 7v.;
 Ž.T.S. XII: простьца 34v., мьртвьца 136, нарицати 152v., нарицанинѣ 169v., нарицанима 146v.

Dla porównania warto zwrócić uwagę na zapisy ze Zbioru Troickiego: лица (Zb.Troic.: 1v.), a także zapisów na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: мѣца²⁶⁶.

XIII wiek

- Okt.Wied. I–II XIII: агница 123, оѣѧ 145v., овьца 201v., мѣшьца 214v., оуница и вѣньца 229, творца 273, вѣ срдѣѧ 217v., два пѣтѣньца 223, помощницю 7, дѣцю 43, ходатаницю 78, нарицахоу 228v., нарицаемыи 238. Warto zwrócić uwagę na czasownik зѣвѣцати – jako kryguz мѣдѧнъ зѣвѣцѧ 211v., w zapisie którego pisarz również odzwierciedlił miękką wymowę ц’ – wszystkie przykłady tego czasownika w zabytkach cerkiewnosłowiańskich redakcji bułgarskiej i mecedońskiej, a także wszystkie użycia tego czasownika w dawnych ruskich leksykonach są przytoczone z końcowym -a w rdzeniu: зѣвѣцѧ- (ССЯ: t. 1, 668; Срезн.: t. I, 967);
 Ew.Orsz. XIII: цѧтоу 76v., цѧтѣ 80;
 Ew.Euz. 1283: вѣ темницю 4v., слѣпцю 20, оудицю 39, златницю 72v., пше-ницю 81, десницю 96, сѣцю 103; слѣпѧ 36v., срдѣѧ 37, чѧѧѧ 85, двер-ница 91v., агница 107v.; цѧтоу 42, нарицати сѧ 43;
 Ew.Chełm. XIII: ѡѣѧ 9v., мѣць 46;
 P.E.Syr. 1280: конѧѧ 20v., дѣѧѧ 75, ѡвѧѧ 77, лица моего ... срдѣѧ моего 77.

Dla porównania przytoczmy zapisy z Nauk Grzegorza Zarubskiego w odpisie z XIII wieku: отъ черноризѧ ... старѧѧ, гудѧѧ и свирѧѧ²⁶⁷ czy ze Zbioru Troickiego z XII–XIII stulecia: прѡрицѧхоу (Zb.Troic. 9v.).

XIV wiek

- Ew.Put. XIV: ѡѣць 124, 226, пшеницю 222, оу житницю 222;
 Ew.Ławr. XIV: младѣньца 14v., ни мѣшѧѧ 99v., до коньца 51, цѣвѣтьца 52v., старѧѧ 95, нарицаемыи 138v. i in.;

²⁶⁶ Ibidem, s. 157.

²⁶⁷ Ibidem, s. 292–293.

Ps.Łuc. 1384: ѡвѣць 40, пшеницю 82;

Okt.Wied. III XIV: десницю 27, члѣволювѣць 72v., ѡццю 75;

Ps.Kij. 1397: црѣца 62, мзышцю 13, зѣвницю 18v., лицю 19.

Podobne formy występują w Sześciodzienniku Jana, egzarchy bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: шестодѣньца ... птицахъ ... лишица ... гаица ... птицахъ²⁶⁸ czy w Apostole (Tołstojowski) z XIV wieku: твѡрьца, оцѣа, срѣца, нарицаху, дѣца, пшеница²⁶⁹.

4.1.1.2.5. Procesy asymilacyjno-dysymilacyjne

Wpływ sąsiedztwa fonetycznego warunkował od zawsze różne zmiany w obrębie wybranych języków, które różnicowały obszary dialektalne. Język ukraiński cechuje tzw. myłozwuczniś' (epifania), osiągnięta dzięki harmonii wymowy sąsiadujących głosek. Nie chodzi jednak tylko o melodyjność wymowy, lecz o maksymalne jej zrozumienie przez odbiorcę. Dzieje się to dzięki rugowaniu zbitek samogłoskowych (m.in. poprzez protezy spółgłoskowe, o czym szerzej później) czy spółgłoskowych, poprzez m.in. upraszczanie grup spółgłoskowych wewnątrz rdzeni wyrazów, lub różnego rodzaju upodobnienia i rozpodobnienia, o których mowa będzie szerzej w niniejszym paragrafie.

Co istotne, już najdawniejsze zabytki ujawniają dążenia pisarzy do odzwierciedlenia na piśmie specyficznych ukraińskich zjawisk językowych. Z tej przyczyny skupimy się tu na uogólnionych charakterystykach wybranych zjawisk i wskażemy te, które slawiści uznali za typowo ukraińskie i różnicujące ukraińszczyznę (i jej normę ortograficzną) od języków i tekstów z innych obszarów Słowiańszczyzny. Za takie należy uznać przede wszystkim postępujące rozpodobnienie *zg > [zk] i rozpodobnienie wsteczne w хрѣстъ w miejscu oczekiwanego крѣстъ.

4.1.1.2.5.1. Asymilatywne wzdłużenie spółgłosek przed -bj-

Zapisy i artykulacja spółgłosek wzdłużonych w wyniku asymilacji po zaniku samogłosek zredukowanych stały się normą ukraińskiego języka literackiego. Szczególnie wyraźne w takich przypadkach są przykłady zapisania pojedynczego grafemu bez następującej po nim samogłoski zredukowanej:

XII wiek

Ев.Нал. 1144: о неповѣлѣнѣ 2;

Аpost.Крyst. XII: чѣствовање 41v.,

²⁶⁸ Ibidem, s. 330–331.

²⁶⁹ Древній славянській перекладъ Апостола и его судьбы до XV в..., op. cit., s. 165.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: печалю²⁷⁰;

Ew.Euz. 1283: възаша камѣне 17, илю 65, въз ооужѣни 101v.;

P.Nik.Czar. XIII: оучѣне 63.

Okt.Wied. I–II XIII: оуженя 89v.

XIV wiek

M.Ks.Woł. XIV: оуженіе 29v., прегрѣшеніе 32, поклоненіе 34, смѣреніе 44v.,
поклоненіе 11v., на преображеніе 107v.

Tego typu zapisy znane są i w piśmiennictwie świeckim, por. np. zapisy na ścianach soboru św. Zofii z XI w.: ꙗсѣпенє²⁷¹.

W Apostole Krystynopolskim udało się nam odnaleźć z kolei próbę przekazania tego zjawiska za pomocą zastosowania dwóch jednakowych grafemów (Apost.Kryst. XII): о послѡушаньнѣ, w odróżnieniu od: о покорении ... о помагании 53, о подвижаньнѣ и спѣшнѣ oraz zapisów: о житии ... о єдинении 223, о овьщении ... а не насцищеннѣ 137. Wobec niekonsekwentnych zapisów, wykorzystujących ь i ѣ, zwraca uwagę użycie przez jednego z kopistów Ewangeliarza Ławryszewskiego (Ew.Ławr. XIV) жить вѣчноє (w analogicznych tekstach ewangelicznych – житие / житыє) 112. Mamy podstawy do twierdzenia, że w tym przypadku chodzi o próbę odzwierciedlenia wzdłużonej głoski [жит'e], której pojawienie się należałoby w takim razie datować na koniec XII wieku.

4.1.1.2.5.2. Udźwięcznienie początkowego [s] przed dźwięcznymi po zaniku samogłosek zredukowanych

Po zaniku samogłosek zredukowanych wybrane zabytki szeroko odzwierciedlają udźwięcznienie początkowego [s] przed spółgłoskami dźwięcznymi. Przykłady zjawiska notowane są w piśmiennictwie ukraińskim od XII wieku, obecnie zaś tego typu wymowa i ortografia mają charakter normatywny. Warto podkreślić, że również od XII stulecia zaznaczone jest udźwięcznienie spółgłosek bezdźwięcznych przed bezdźwięcznymi, co jest jedną z najbardziej charakterystycznych cech ukraińskiego konsonantyzmu.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: възходѣца и низъходѣца 4v.;

P.E.Syr. 1280: въз зворѣ 25, въз зворѣ 27.

²⁷⁰ Бучацьке Євангеліє XII—XIII ст., red. В. Німчук, Ю. Осінчук, Київ 2017, s. 32.

²⁷¹ С. Висоцький, *Київська писемна школа*, op. cit., s. 135.

Zjawisko potwierdzają również źródła poza piśmiennictwem religijnym: w napisie na czaszy Włodzimierza Dawydowycza z 1151 roku zapisano здоровье²⁷².

XIII wiek

Ew.Chełm. XIII: низъходаща 6.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: члѣка здрава 23v., збираєть 28, збероуться 119v., избора (również: из збора) 35v., оу зборъ 55v., здравии 58, зде 80, се ножа зде два 139v.;

Ew.Łuck. XIV: исъ изъбора 33, во зборъ 57, здравии 59v.;

M.Ks.Woł. XIV: здѣланъхъ 4v., къ сѣби своиѣи зборнѣи аплетѣи црк 15v.

W celu poszerzenia kontekstu przytoczmy zapisy z Ewangeliarza Polikarpa z 1307 roku: збудетса, збора²⁷³.

4.1.1.2.5.3. Inne procesy asymilacyjno-dysymilacyjne

Typowe dla języka ukraińskiego zjawiska asymilacji (dźwięczność – bezdźwięczność), sposobu i miejsca artykulacji oraz zjawiska dysymilacji (rozpodobnienia) odzwierciedlanie są na piśmie już od XI wieku.

XI wiek

Ew.Ostr. 1056–1057: ижени 3, без менне 168v., без него 2, бес печали 204, бес порока 277v.;

Ew.Tur. XI: из него 7 – ис корабля 7v.;

Izb. 1073: бечисла 19v., бечиньнаѧ (безъчиньнаѧ) ... бечѣствовати (безъчѣствовати) 55v.;

Izb. 1076: беславие ... бештьстѣ 34;

P.Czud. XI: бештьсти (безъ чѣсти) 24v.;

Ew.Arch. 1092: ис корабля 12v., 13, 22v., исъшетъ 18, раширяють 43v., ичрева 144v., ищрева 39;

D.Ant. XI: бечѣстие 84v., бещиноуѣща 264v., макъское 13v.;

Słowo GT. XI: ишчистимъ 136, бечѣстиемъ 253;

Min.Dub. XI: ицѣлєние 8v., привышыши 14v., ищрева 15.

²⁷² М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 205.

²⁷³ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., s. 246.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: вѣщада (безъ ѣада) 97v.;

Ew.Hal. 1144: расоужати 35v.;

Ew.Dob. 1164: ищрева мѣра 82v., везъ плода 60, што – што положити 126;

Ew.Hal-Woł. XII: везаконье (безъ законье) 43, расадуться (разъ садуться) 43v., вѣщадъ (безъ ѣадъ) 126v., вѣщестьна (безъ ѣестьна) 137v., прѣдверь (прѣдъ двери – Ew.Dob. 1164: 387) 148, ищбора (изъ събора) 29v., везапогъ (безъ сапогъ) 152v., въ гробѣ ищченѣ (изъ съченѣ) 155v., и ищѣдъше (изъ шѣдъше) изъ гробѣ 187–187v., ищрѣва (изъ ѣрѣва) 204v.;

Ž.T.S. XII: вѣщисльнѣимъ 36, вѣществова 41v., ращитаѣа 80v., маѣкъско 45 – маѣнии 124v.;

S.Usp. XII–XIII: ищрева 6, вез правды 10v., але: вез милости 11v., везъбладна 12, ищернигова 25v., а щюжиинѣхъ (съ ѣюжиинѣхъ) 192;

S.Chut. XII: ищрѣва мѣре 8v., вѣщисльна 13.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: вѣщести (безъ ѣести) 11, вѣщадъ (безъ ѣадъ) 63 v.;

Okt.Wied. I–II XIII: ищистьна (изъ ѣистьна) 20, дѣю рашири 45v., везмерт-
нѣне 44v., ищреслъ (изъ ѣреслъ) 63, вѣщеть (безъ ѣеть) 54v., ищрева (изъ ѣрева) 58v., везъменьно 72v., ищъртога (изъ ѣъртога) 91v., з бокоу 133v.;

Ew.Euz. 1283: помилоуи на сѣоу (również: насъ сѣоу) 36v., везаконни 71v., истиннѣ не свѣдитѣльство 98 (por. w: Ew.Mśc. 1117: истинно ѣсть сѣвѣдѣтельство); што – што облечете са 33v., 117v.;

Ew.Orsz. XIII: везапогъ 87, 107 (безъ сапогъ), ищрева 27 v., 45 v., 138 v. (изъ ѣрева), вѣщести 15 v. (безъ ѣести), вѣщадъ 67 (3x) (безъ ѣадъ);

Ew.Chełm. XIII: вѣщестьнѣхъ (безъ ѣстьнѣхъ) 42v.;

P.Nik.Czar. XIII: вѣщиннѣ 57, ищъшиваны 89;

P.E.Syr. 1280: вѣщести 26.

XIV wiek

ABib. XIV: везъ жены 6v., ращиню 8;

Okt.Wied. III XIV: исохшиа 41v., вѣщисла 122, ищрѣва 193v.;

Ps.Łuc. 1384: вѣщадъе доуши 44, рашириша 44v., вѣщисла ('bez liczby') 90;

Ew.Łuck. XIV: ищюще 12, ищъють 88v., раширають 94, вѣщести 96.

4.1.1.2.5.4. Zmiana połączeń głosowych *zg > [zk]

Osobnego omówienia wymaga jedna z bardziej wyraźnych cech ukraińskiego konsonantyzmu: zmiana *zg > [zk]. Jej odzwierciedlenie w zabytkach datuje się od XIII wieku. Leonid Bułachowski zinterpretował to jako jeden z charakterystycznych

przejawów wpływu żywego języka ukraińskiego na dawne piśmiennictwo ruskie²⁷⁴. Cecha ta w języku ukraińskim występuje konsekwentnie we wszystkich możliwych specyficznych okolicznościach, nie zna żadnych odchyłeń wariacyjnych: бризка, луска, різка, друзки, брязкати, мозок, дріб'язок i in.²⁷⁵.

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: розка – всакоу розькоу 25v., розка не можеть плода творити 26, 86v.

XIV wiek

Ew.Łuck. XIV: розька, розку 86v.

4.1.1.2.5.5. Zapisy хръсть w miejscu oczekiwanego крьсть z protografów południowostowiańskich

XI wiek

Izb. 1073: хрѣтивынса 28v., хрѣштенина 59.

XII wiek

Ew.Dob. 1164: стогахоу ѿ хѣса їсва мѣи єго 263.

Tego typu zapis występuje również w Ewangeliarzu Kaznodziejskim Konstantyna z końca XI i początku XII wieku: хръстьъ, w Latopisie Ławrientiewskim i Kodeksie Hipackim, w *Powieści lat minionych*: хръстьъ, хръста (Срезн.: t. III, 1412).

4.1.1.2.6. Spółgłoski protetyczne

Już w najdawniejszym języku ukraińskim istniała tendencja do eliminowania zbittek samogłoskowych. Na ukraińskim gruncie językowym spółgłoski protetyczne rozwinęły się pierwotnie przed samogłoską nagłosową dla usunięcia zbieżności samogłosek międzywyrazowych w wyniku tzw. artykulacji przygotowawczej. Proteza stopniowo utrwaliła się jako składowa wybranych słów, które pozostały w tej postaci niezależnie od pozycji i sąsiedztwa fonetycznego²⁷⁶.

²⁷⁴ Л. Булаховський, *Майбутні українські риси в староруських пам'ятках (до XIV ст.)*, [w]: eadem, *Вибрані праці: в 5-ти томах*, t. 5, Київ 1977, s. 82.

²⁷⁵ О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських*, op. cit., s. 141–142.

²⁷⁶ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 304.

XI wiek

Słowo GT. XI: вжзы (również: жзы) 195v., вжтробж (również: жтроба) 314.

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: вовца моѧ 28v., своимъ воуѣ[е]никомъ 65, вѣно же вставъ запрѣти
вѣтроу 119 (por. w Ew.Mśc. 1117: онъ же вставъ), трепетъ и воужасъ 103.

Dla porównania przytaczamy tego typu formę z Zapisów Hioba z 1268 roku:
КНАГИНИ ВОЛЗВ²⁷⁷.

XIV wiek

ABib. XIV: вортъ – вортъ днь ѣлвѧ (tu: ортъ) 27v.;

Ew.Łuck. XIV: вутра 145v., вѣѣникомъ 151v., воуѣеници 172v., вовцѧмъ 26v.,
вввьѣѧмъ 107, вѣдръ 179v.

Formy z protezą można znaleźć w innych tekstach o charakterze religijnym: Ewangeliarzu Polikarpa z 1307 roku: о вовцахъ²⁷⁸, a także w tekstach świeckich: gramocie z 1404 roku: на вутрие, w *Powieści lat minionych* – въ вустѣв Днѣпрьскомъ²⁷⁹; вѣи – съ вѣемъ своимъ (Срезн.: t. I, 323); иде вольга новугороду (Срезн.: t. II, 1017).

4.1.1.2.7. Powstanie spółgłosek epentetycznych

Przyczyna zaistnienia zjawiska epentezy w języku ukraińskim jest taka sama jak w przypadku spółgłosek protetycznych: chodzi o uniknięcie trudnej do wymówienia zbitki głosek lub rozziwmu poprzez wstawienie głoski niemającej umotywowania etymologicznego – „wtrąconej”. Zjawisko to w piśmiennictwie ruskim-ukraińskim poświadczane jest od XII wieku.

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: калпернавоумъ 4, 7v., 34, дѣи сивѣнова (również: сивнова) 69v.,
симоне ивоне 28v., силевана (również: силуана) 133, иввана 6, 127, ивана, 65,
106, 107, 108, 111.

XIV wiek

Okt.Wied. III XIV: фѣравона – мисльнаго фѣравона потопивше 113;

²⁷⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 291.

²⁷⁸ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., s. 246.

²⁷⁹ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 305.

Ew.Łuck. XIV: капернавоумъ 11v., отъ кентоуривона 12v., ивонинъ 40, леги-
вонъ 92v., фавоуста 256.

Warto jeszcze przytoczyć zapisy z zabytku świeckiego – gramoty z 1366 roku: ларивунъ²⁸⁰ czy też pochodzące z XIII lub XIV wieku zapiski z Ewangeliarza Halickiego (1144 rok): за здоровые ... львоньтъа²⁸¹.

4.1.1.2.8. Uproszczenia grup spółgłoskowych

Wymowa ukraińska od najdawniejszych czasów charakteryzowała się tendencją do usuwania zbitek spółgłoskowych. Tym należy tłumaczyć dokonywane już od XI wieku próby nieodziewierdzenia na piśmie zbitek spółgłoskowych, zarówno umowywowanych etymologicznie, jak i na styku morfemów, których zapis był typowy dla ortografii południowosłowiańskiej: *-лньс-, *-рдьн-, *-здьн-, *-рдьс-, *-dstv-, *-tstv-, *-žstv- i *-zstv-, *-vstv-, *-dsk-.

XI wiek

Izb. 1073: оупразнивыиса 34v., упранизимыса 38;

D.Ant. XI: да оупразнить 14v., празнить 19;

Słowo GT. XI: о празницѣ ... празноужштиихъ 9.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: оупразни 56, 246v., преже роста 145;

P.E.Syr. 1280: искоусное 74;

P.Nik.Czar. XIII: оупразниса 85, празны 86v.

XIV wiek

Ps.Łuc. 1384: празника 110;

Ew.Ławr. XIV: по оузрыдаєте 41;

Okt.Wied. III XIV: изречѣнно 26, упранизилъ 23v., несмѣсно 49, упразни 104, 139, 237, упранизиси 122, срадавше тебе ради 147v.;

M.Ks.Woł. XIV: неизреченьну (w dawnych tekstach po prefiksalnym -з przed rdzennym p- zazwyczaj występowały zapisy z literą д) 3v., бестрасна 22.

Analogiczne tendencje doprowadziły do uproszczenia grupy spółgłoskowej *-дѣм- w formach ukraińskiego liczebnika siedem (сім):

²⁸⁰ Ibidem, s. 302.

²⁸¹ *Исторія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 329.

XI wiek

Ew.Reim. XI: семь 5v., 15;
 Ew.Ostr. 1056–1057: семѣиѣ – въ години семѣиѣ 19;
 Izb. 1076: семи 261;
 Min.Dub. XI: семидесятъ 1v.;
 Słowo GT. XI: до семи 24, семене 358.

Podobne formy występują również w Pateryku Synajskim: семь²⁸², семене²⁸³.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: семь ... седмь 48, 80v., семи 133v.;
 Ew.Hal. 1144: семене 1v., семь лѣтъ 117v.;
 Ew.Dob. 1164: семьдесятъ 246;
 Ew.Hal-Woł. XII: сѣмь 139v.;

Uproszczone zapisy są charakterystyczne także dla pisarstwa świeckiego, por. np. graffiti na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: драницъ семьсѣту привьнъ²⁸⁴.

XIII wiek

Ew.Chełm. XIII: въ години семеноу 11v.;
 Ew.Bucz. XII–XIII: сѣмь братиі 112;
 Okt.Wied. I–II XIII: сѣмь вѣсѣ 175v.

Analogiczne formy można znaleźć w Pandektach Nikona Czarnobrowca w odpisie z początku XIII wieku ze zbiorów Państwowego Muzeum w Jarosławiu: семаго²⁸⁵ oraz w Zapisie Hioba (Iewa) z około 1269 roku: емене²⁸⁶.

XIV wiek

Ew.Put. XIV: семеноу годиниу 17.

W piśmiennictwie świeckim XIV wieku dominowały zapisy bez rdzennego [-d-]: семого, семын, семь (ССУМ XIV–XV: t. 2, 337).

²⁸² *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 119.

²⁸³ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., s. 166.

²⁸⁴ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, op. cit., s. 151–153.

²⁸⁵ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, op. cit., s. 8.

²⁸⁶ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 291.

4.1.2. Zjawiska fonetyczne zarejestrowane w XI–XIV wieku, będące obecnie cechą wybranych dialektów języka ukraińskiego

4.1.2.1. WOKALIZM

4.1.2.1.1. Realizacja dawnego *ě (jać)

Oprócz realizacji w formie [i] w miejscu *ě poświadczono dziesiątki przykładów refleksów w postaci ε-, co w pełni odpowiada północnoukraińskiemu (pole-skiemu) odzwierciedleniu tego dawnego zjawiska w języku ukraińskim. W pełni możliwe, że zapisy z ε są odzwierciedleniem brzmienia heterogenicznej artykula-cji [ɛ] lub [i^ε] charakterystycznej dla dialektów północnopolesskich i derewlań-skich. Możliwe więc, że wywodzące się ze skryptoriów kijowskich piśmiennic-two ruskie przejęło tego typu zapisy jako swojego rodzaju „niepisaną normę” dla całej południowej Rusi.

XI wiek

Ew.Reim. XI: єды 10b, ѿ неє 4b, с оное страны 14a, оученикы свое 2v.a, грѣхы свое 10b;

Ew.Ostr. 1056–1057: взметаємо zamiast взмѣтаємо 255;

Izb. 1073: въ вѣре 8v., ѿвѣне 12v., тебе ... тебе (Dat. sg.) 15v.b, вероужъ 21v.a, въ ефесе 23v.bб;

Izb. 1076: сребра 3, 105, времени 12, главы свое (Gen. sg.) 18;

Ew.Arch. 1092: кети 2v., єдать 5, ємь ... єси 68, тебе 30, 40v. (Dat. sg.), себе 91, 105 (D.sg.), о танине 101, опреснѣкъ 93, оудовене 32v. – оудовѣне 41v., zmieszanie ѣ = ε – андрѣови 11v. – андрѣови 86v., архинерѣи 10v. – архине-рен 97, галилеѣа 154v. – галилѣѣа 22v., прѣдъ 49 – прѣдъ 164;

D.Ant. XI: себе (Dat. sg.) 22, 24, zmieszanie ѣ = ε – неврегѣи 23, на земле 23²⁸⁷, zmieszanie ѣ = ε: сребро 29, єда кѣгда нѣ сѣтворилъ ... єда кѣгда не сѣтво-рилъ 141v.;

Słowo GT. XI: єдь (w znaczeniu: ‘jedzenie’) 96v.;

P.Буч. XI: кости мое 5, жребиа 5v., посредѣ 6v., прѣдъ 6 – прѣдъ 6v.;

Min.Dub. XI: обретеса 10, але: обрѣтѣ 11, посредѣ 11;

Ew.Tur. XI: посредѣ 7, zmieszanie ѣ = ε – галилеискъ 7 – галилѣискъ 8, фари-сеи 8 – фариѣи 9;

P.Czud. XI: многоразличное красотѣи 27, zmieszanie ѣ = ε – трапѣзы 6;

²⁸⁷ Tego typu zapis należy uznać za pomyłkę, por. I. Pozsgai, *Одноерова часть пандект монаха Антимоха*, „Revue des etudes slaves” t. LXXXVI-3/2015, s. 330. Jest to typowa realizacja jać dla tych rzeczowników w gwarach północnoukraińskich.

P.Syn. XI: видение 42v., владеть 164v., zmieszanie $\text{ѳ} = \text{t}$ – андрей 166v. – андрѣа 82, врѣма 43v. – время 13v.;

Aby poszerzyć kontekst, przytaczamy także zapis ze ścian soboru św. Zofii w Kijowie, datowany na XI wiek: господи помози стефану грешнаму²⁸⁸.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: zmieszanie $\text{ѳ} = \text{ε}$ – древо ... дрѣво 30v., отъ среды 40v., по сребрьникоу 46v., вѣтцѣѣ – къ ризѣ вѣтцѣѣ 31, въ морѣ (Loc. sg.) 38v., отъ галилеа 46v. – въ галилѣи 50v., оцѣцающен ... оцѣцаете 51 v.;

Ew.Hal. 1144: въ рецѣ (69), сребрьникъ 63, по врегоу 78, zmieszanie $\text{ѳ} = \text{ε}$ – врѣмене ... время 150v., фарисеї 50v. – фарисѣи 152v.;

Ew.Dob. 1164: ѳздахоу 13, весомъ 85, блговестоую 252v., верова 243v., делатели 199v., запоустеныа 80, креплии 257, невестоу 50v., последьнии 45v., тело 129v.; къ себе 14, въ себе 16, глѣо тебе 39, въ тебе 51v.;

Apost.Kryst. XII: имеша 122, не владеть 147v., льгъкоу печали 179, любъви истоу 184v.;

Ew.Hal-Woł. XII: к тебе (32v., 38);

Ž.N.: драмати 2v., запрети 3v., запрещение 23v., ѿветъ 17, именование 24v., w tekście występują liczne próby poprawek $\text{ε} > \text{ѳ}$ – вс(ε>ѳ)мъ 5, в(ε>ѳ)сѣ 4, 6v., 8, велиц (ε > ѳ) 7, zmieszanie $\text{ѳ} = \text{ε}$ – древа 30;

Ž.T.S. XII: нзинешнен 36v., моудрене 107, славен 124v., пременение 154, ис темнице (Gen. sg.) 137v., кропле (Acc. pl.) 124 – w obydwu przypadkach mamy do czynienia z typowymi refleksami jaci, пѣсни повѣдънъи 117v., скважнѣ тьмничънъи 137v., сзвѣдетльствоваше 73v., хлеба 131v.;

Ž.N.: драмати 2v., zmieszanie $\text{ѳ} = \text{ε}$ – древа 30;

S.Chut. XII: прѣгрешение 2v., телеса 2v., грешни 5, грехъ 8v., к тебе 11;

S.Usp. XII–XIII: лепо 16v., веседовати 228, запретилъ 40 – запрѣтилъ 193, zmieszanie $\text{ѳ} = \text{ε}$ – мосѣа 107v. – мосею 262v., zmieszanie $\text{ѳ} = \text{ε}$ – сзмерению ... сзмѣрение 12v., ѿметахоу са 207v. – отзмѣтахоу са 5v.

Także w tym przypadku podane przykłady z dawnych tekstów można zestawić z datowanymi na XII wiek zapisami na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: грехы, дѣлы²⁸⁹, грешника²⁹⁰.

²⁸⁸ Н. Нікітенко, В. Корнієнко, *Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору*, [w:] *Софійські читання*, оргас. zbiorowe, t. 4, Київ 2009, s. 428.

²⁸⁹ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, т. III, *Центральна нава*, Київ 2011, s. 16.

²⁹⁰ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, т. IV, op. cit., s. 35.

XIII wiek

- Okt.Wied. I–II XIII: неизмерьныи 3, оу тебе 149, засвѣдетельствова 155v., прегрешени 257;
- Еw.Orsz. XIII: погрети 10, ѿтвржеть себе 18, ѿтвржеть собе 18v., Ѡ тебе 43, тобе 47, по тебе 62, к тобѣ ... к тебе 75v., преди 64, не вредить 64, собе 77; w tekście występują również przypadki zmieszania $\text{ѣ} = \text{е}$ – вслѣдъ же шьдъшѣ женъ 90, възлѣганиа 100v.;
- Еw.Euz. 1283: свѣдетельствоваша 30, веренъ 114v., азъ повѣде (zamiast oczekiwanego: повѣдѣ) 70, глѣю тебе 3, 28v., 48v., въздасть тебе 62, тобе 61v., въ себе 71v., 112v., к себе 3; принехавше 38v., хлѣба есть 56, очи мое 129, великое не^а 78, птицѣ невныи 34, мѣницѣ фѣдосые 134;
- Еw.Chełm. XIII: w тебе 4v., посредѣ 4v., ѿ моусеа 5, нзыне 26v., въ тебе 27;
- P.Nik.Czar. XIII: на местѣ 55, на собе 68v., поѣши ... вбыданиа 76v., недоуце и пьюце 82, пророцьскыи. и апл(ѣ)кыи книги 58v., соудити тажѣ мирьскыи 82v., zmieszanie $\text{ѣ} = \text{е}$ – нѣ(с) лѣвѣв 81v. (por. ѿ лѣвѣ 82v.), таковыхъ одѣжь ... одежь 89;
- P.E.Syr. 1280: телесемь 21, процветъшина тако цвѣтъ 73, сребро 90v.

XIV wiek

- Еw.Ławr. XIV: хлѣво 21v., грешникъ 33v., данте ести 74v., некто ... в законѣ 101v., исцѣлаше 178v. i in.;
- Ps.Łuc. 1384: к тебе 34v. въ болезни 37v., хлѣбъ 133, ведми 147;
- Еw.Łuck. XIV: отъвѣща 5, отъвѣщанте 105v., последний 14v., дела 14, оу недоузе 16v., цѣла 16v., слѣпи 26v., окамѣнѣло 32v., имениа 134v., целоуете 46, болезнемъ 160 i in.;
- Ps.Kij. 1397: zjawisko rzadziej odwierciedlone jest w pozycjach akcentowanych: поведите 65v., въ гневѣ 77v., севера 152v., оудолееши 159, первее 171, в рекахъ 217; częściej występuje w pozycji nieakcentowanej: крепитъ сѧ 11v., наследиша 59v., пререканье 73v., стрѣлають 83v., запрети 90, насекомыи 162, первенець 109 i in.; szczególnie wyraziste przykłady północnoukraińskiej refleksji kontynuantów jaci można odnotować w zapisach zawierających dwa refleksy dawnego *ě w jednym słowie, gdzie w pozycji akcentowanej skryba rysuje ѣ , w pozycji zaś nieakcentowanej – е , por. внемѣхъ 53, 53v., в рецѣ 85v., в дѣлѣхъ 129, 199v.

Podane przykłady dają podstawę do wyciągnięcia uogólnionego wniosku, że skrybowie kijowscy wprowadzili do lokalnego uzusu *и*- oraz *е*-refleksy na miejscach dawnego *ě nawet w piśmiennictwie religijnym w miejsce dawnego *ě. Wymowa i zapisy refleksów w postaci *е*- przez długi czas zachowały się w piśmiennictwie

ukraińskim w zabytkach obszaru północnego, jednak ostatecznie stały się zjawiskiem peryferyjnym, dialektalnym, poza ścisłą normą języka ukraińskiego.

4.1.2.1.2. Zapisy ε w miejscu 'а po spółgłoskach miękkich

Miejscowe zachodnioukraińskie zjawisko zapisywania ε w miejsce 'а po spółgłoskach miękkich jest odzwierciedlone w zabytkach od końca XII wieku.

XII wiek

Еw.Dob. 1164: развращеѣтъ 184v.

XIII wiek

Еw.Bucz. XII–XIII: величѣють сѧ 113 v. W słowie tym, biorąc pod uwagę miejsce przygotowania tekstu (w którym dominowały dialekty naddnie-strzańskie), odzwierciedlenie zjawiska można interpretować jako próbę przekazania lokalnej wymowy [velyč'ijut' / velyč'eijut' / велич'ійут'/ велич'ейут'], nie zaś jako błędną pisownię pod wpływem [i] w poprzedniej sylabie.

Еw.Euz. 1283: о всеком глѣ 127v., ѿвѣще іѣъ 19, не ѿвѣщевъ 92, не всоужить (również: не всоужите) да не всоужени воудете 32, быѣ възлежеть ... възлежаху 66, азъ оучехъ 91v., петръ стоѧ и грѣе сѧ (powinno być: грѧ сѧ) 91v., земля потресе сѧ 97.

W tekście występują również zapisy niepoprawne (z я w miejscu oczekiwanego ѣ): въ іарлѣмъ 11. Tego typu zapis można interpretować jako odzwierciedlenie lokalnej mowy skryby, gdyż przegłos [ʼa] w [ʼe] (także w: 'ѣ, 'и) jest charakterystyczny dla naddniestrzańskich, zachodniowołyńskich i wołyńsko-polskich dialektów języka ukraińskiego²⁹¹.

Р.Е.Сур. 1280: помыслъ ... творитьсе 12, порадоумѣмосе 78v., але оубоимосѧ 24v.

XIV wiek

Еw.Ławr. XIV: не пить ли птиць цѣнитсѧ на пяти срѣврникъ 99. Biorąc pod uwagę konsekwencję zmieszania а – ε oraz ε – и²⁹² w praktyce skrybów tego zabytku, wydaje się całkiem prawdopodobne, że w tym przypadku odzwierciedlenie znajduje wymowa [p'etʼ]. Nie wykluczamy zarazem wymowy typowej dla lokalnego dialektu w postaci [p'itʼ]²⁹³. W przypadku

²⁹¹ В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє...*, op. cit., s. 17.

²⁹² Szerzej na ten temat: В. Мойсієнко, *Протографи і мова...*, op. cit., s. 444–445.

²⁹³ Obszar występowania tej cechy [уз'іти, шч'іс'т'е] to tereny naddniestrzańskie. Por. *Атлас української мови*, op. cit., т. II, Київ 1988, м. 41, 43.

wymienionych pisowni dopuszczamy zmieszanie inicjału йе > и w słowie *икы: или икы рабъ* 102v., czyli w mowie mogło występować [йеки].
 Ew.Łuck. XIV: *тажатели М 12/7* (por. w: Ew.Chełm. XIII: *тажателе* 102, Ew.Hal-Woł. XII: *тажатели* 137v.) 156;
 Ps.Kij. 1397: *прозєбати* 143v., *прозєбующємоу* 201v., *злєцємь* (Dat. pl.) 144, *мѣденага* (врата) 153v., *єфимплєнє* 97, *вжєда* (дѣла) 82v.

4.1.2.2. KONSONANTYZM

4.1.2.2.1. Odzwierciedlenie twardości etymologicznie miękkiego [r']

W dialektach północnoukraińskich charakterystyczną cechą spółgłoskową jest welarna wymowa dawnego [r']. Większość osób posługujących się gwarami pole-skimi nadal zachowuje tę cechę w swojej wymowie. Jest ona odzwierciedlona w wybranych tekstach już od XI wieku.

XI wiek

Ew.Ostr. 1056–1057: *воура* 244, *вечєрѣ* 107, *кєсаря* 184, *алтара* 278, *вѣрхоу* zamiast *вѣрхоу* 199, *вечєраѣ* 113, *оударите* 275v.;

Ew.Arch. 1092: *прнобращєть* 8, 80v., *сѣтвороу* 117v., *трапєзы* 71–*трапєзѣ* 90v. (w większości zapisów tego słowa w zabytkach ruskich po *p* napisane *л* albo *лѣ*);

D.Ant. XI: *цєрѣ* 10, *кєсароу* 90, *на трапєзѣ* 10v., *о лотовоу дѣщєроу* 17v.–18; Słowo GT. XI: *кєсароу* 7v., *творѣ* 85 (por. *олтарѣ* 88v.), *по мору* 222v., *тварѣ* 305v., *горкаго* 134, *трапєзахѣ* 253v.;

Ew.Tur. XI: *трапѣзы* 6;

P.Czud. XI: *пѣрѣ моѣ* (również: *пѣрѣ*) 15v., *кѣ олтарѣ ... кѣ олѣтарѣ* 16v., *сѣтворѣ* 17, *цѣсарѣ* 18v., *ворѣштихѣ* 20v., *творѣ* 23v., *по морѣ* 27, *ворѣ-щиихѣ* 33, *трапєза* 91v.;

O próbie odzwierciedlenia tego zjawiska świadczy hiperpoprawny zapis w Pateryku Synajskim – *вѣ лав'рю*²⁹⁴.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: *отѣ трапєзы* 81v., *трапєзоу* 66;

Ew.Hal. 1144: *ѡ трапєзы* 158;

Ew.Dob. 1164: *вару* 175v., *вратару* 170v., *кєсару* 148, *мору* 47, 98v., 259v., *разору* 176v., *сѣтвороу* 220, *сѣвороу* 34, *твору* 35v., 215v.;

²⁹⁴ *Исторія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 120.

Ž.N.: градѡуца 14;
 Ž.T.S. XII: зару – свѣтълоу зару 50.

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: по троухъ днехъ 125v.;
 Ew.Orsz. XIII: o występowaniu zjawiska świadczy hiperpoprawny zapis:
 дїра 29(x2);
 P.E.Syr. 1280: горко 23, горка 70v.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: оу баграницю 95v., въ кезеро гороуще 111, прамо 117.;
 Ps.Kij. 1397: горкою 83v.;
 Ew.Łuck. XIV: раширають 94.

4.1.2.2.2. Przejście [l] > [n]

Odnalezione w zabytkach przypadki zapisów odzwierciedlających zmianę [l] > [n] należy rozpatrywać jako odwzorowanie wymowy gwarowej.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: нетнѣбно 54v., въ прѣломнѣнии хлѣба 182v.;
 Ew.Euz. 1283: ни млите (czy: ни мните) 7.

Również wymową gwarową należy tłumaczyć szereg zapisów słowa ‘ziemia’ i pochodnych w postaci земна – на земни тоуга 60v. oraz на нѣси ... и на земна 62, z przytoczonego wyżej Ewangeliarza Euzebiusza z 1283 roku. Tego typu formy również dziś występują w dialektach ukraińskich²⁹⁵.

4.1.2.2.3. Metateza głosek [s] – [v]

Wpływami gwarowymi lub jednostkową wymową pisarza tłumaczyć można przestawkę głosek [s] – [v]. Metateza ta jest notowana również we współczesnych południowo-zachodnich gwarach ukraińskich.

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: све тѣло (powinno być: ‘vse’ tělo) 33, во славѣ свѣти (czyli: vo slavě ‘vsěi’) 33v., на свѣхъ вѣсѣхъ (czyli: na vsěx bęcěx) 51v.

²⁹⁵ Атлас української мови, т. II, op. cit., s. 239.

Warto zauważyć, że właśnie ta cecha – metateza [s] – [v] w zaimku *ves'* – stała się podstawą dla niektórych językoznawców, by uznać, że Ewangeliarz Euzebiusza pochodził z protografa serbskiego, ponieważ zmiana ta była typowa dla dawnego piśmiennictwa serbskiego. Przeciwno ich opiniom zaproponował badacz zabytku Wasyl Nimczuk, widząc w tego typu konstrukcjach raczej indywidualną cechę wymowy pisarza Ewangeliarza, ponieważ podobna metateza została zapisana również w innych wyrazach, por. на домоу своѣмоу (zamiast: svojemu) 76, обрѣтъ всла и свѣде на нь 69v., по sweи свельнѣи въ свѣдительство свѣмъ (zamiast: po vsei vsel'něi, vselennij, vsim) 71v., всыше (zamiast: svyšē) 94, всазана (zamiast: svjazana) 91.

Dodatkowo tego typu formy obecne są współcześnie w gwarach ukraińskich, np. na Lwowszczyźnie, gdzie znana jest wymowa Всїтий Вечір (Vsytij Večir)²⁹⁶.

4.1.3 Zjawiska fonetyczne piśmiennictwa rusko-ukraińskiego (XI–XIV wiek), które nie zakorzeniły się w języku ukraińskim

W tym podrozdziale skupimy się na charakterystyce cech fonetycznych odzwierciedlonych jedynie w zabytkach ukraińskich z okresu XI–XIV stulecia, które jednak – w wyniku różnych czynników lingwistycznych i ekstralingwistycznych – nie utrwały się w normie języka ukraińskiego. Opisane tu próby odzwierciedlenia cech fonetycznych języka ukraińskiego mają szczególne znaczenie – ujawniają, że pisarze Rusini-Ukraińcy nie obawiali się wprowadzać do piśmiennictwa elementów wymowy rodzimej i od najdawniejszych czasów próbowali konstruować normę w oparciu o „język ludowy”.

4.1.3.1. WOKALIZM

4.1.3.1.1. Realizacja ь, ѣ przed [j] ([ũ], [ĩ])

Warto zwrócić uwagę na cechę typową dla najstarszego pisarstwa rusko-ukraińskiego, tj. realizację ь, ѣ przed [j] w postaci [ũ], [ĩ]. Zmiana ta, notowana w piśmiennictwie XI–XIV wieku, była charakterystyczna przede wszystkim dla kijowskiego i halicko-wołyńskiego ośrodka piśmiennictwa.

Informacje na temat odzwierciedlenia tego zjawiska nie są nowe w ukrainistyce – na ich obecność w Kodeksie Światosława z 1073 roku (поѣлзы и, приимзы и, отъ плодѣвъ и хъ, въи има) wskazywali badacze²⁹⁷. Szczegółowa ponowna ana-

²⁹⁶ В. Німчук, *Євсеєіє Євангеліє...*, op. cit., s. 11.

²⁹⁷ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 354; И. Тот, *Русская редакция древнеболгарского языка...*, op. cit., s. 138.

liza tekstów pozwala na sformułowanie tezy o powszechności prób odzwierciedlenia tego zjawiska na piśmie. Było ono – poczynając od XI wieku – na tyle wyraźną normą dialektów Rusi Kijowskiej, że pisarze nie wahali się odzwierciedlać tego zjawiska nawet w tekstach w języku cerkiewnosłowiańskim, w celu ich „oswojenia”:

XI wiek

Ew.Reim. XI: повиты и 5, поаты и 12, приаты и рукы 15, нарекути има 4v.; Izb. 1073: грѣсѣ прѣдиавлѣни 44v., ведоути и 58, възвьржети и бѣ 63v., оузрѣать ... и положати и 192;

Ew.Arch. 1092: вѣ истиноу 1v., вѣ има 15v., поатѣи и 154, приаты и на рукы 156v., приаты и вѣ домѣ 126v., почѣтети и оць 11v., молахоути и глѣюще 31v., и оубиюти и 38v., и дасти и мѣри 51, и назирѣхоути и кзнижници ... аще ... исцѣлители и 51v., вазахоути и оужи железнѣи 56;

D.Ant. XI: до сзгрѣети и 9, примѣи и 10, боудеть зъванѣи имѣ 12, вѣи иоанньсѣмѣи 92;

Min.Dub. XI: добли и моудрѣ 6v.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: вѣи иноу 26v. – вѣи иноу 22, и поимѣи и петрѣ 44, протешети и – придеть же гнѣ ... и протешети и 87v., оубиѣмѣи и – придѣте оубиѣмѣи и примѣмѣи наслѣдиѣ него 131v., видѣвѣи и²⁹⁸;

Ew.Hal. 1144: молахоути и 33, оубимѣи и²⁹⁹;

Apost.Kryst. XII: молахоути и 12, молахомѣи имѣи 23, оубьюти и 28v., ѿрѣшити и 31v.;

Ew.Dob. 1164: поемѣи и 191v., приведохѣи и 68v., жена ... приатѣи и 246v., атѣи и 74v., слоугы винахоути и 177, видахоути и 87, оученици ... възпрашахоути и 158, заплююти и 143, цѣловахоути и 155;

Ž.N.: поважаѣти и 85, простили и кѣсть бѣ 19;

Ž.T.S. XII: вклевещети и 129v.;

S.Usp. XII–XIII: сотона начатѣи и 12v.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: помажюти и (174), вѣнѣалѣи и (155v.), приатѣи и (162), гнетѣахути и 204, ицѣлители и гѣ 206, възпрашахути и 226; їзвидѣте 61v.;

²⁹⁸ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 354, И. Тот, *Русская редакция древнеболгарского языка...*, op. cit., s. 138.

²⁹⁹ Ibidem.

- Ew.Bucz. XII–XIII: ѿгда видѣхочути и доуси нечистици 2 v., и видѣвѣи 8, 51 v., гнетѣхочути и 10, слѣшѣхочути и 14, молахочути и 19, 37, поставити и 48, оубинимѣи и 61, вѣ соуботоу ицѣлѣти и 99 v., и осоудати и н^а смѣрть 104.
- Ew.Euz. 1283: снемѣи и обитѣи и 8, видѣлѣи и 21, оставимѣи и 21, приведохѣи и 39, вѣмѣи и 117 i in.; да помажюти и 8v., молахочути и 16, пристоупли и 38v., прѣдасти и 41, оугнѣтахочути и 52 i in.;
- Ew.Chełm. XIII: вѣи има 9v., сзнемѣи и обитѣи и – дасть тѣло ивсифови и коуплѣ понавоу и сзнемѣи и обитѣи и вѣ понавоу 11, помажюти и 11, хотѣхочути и 26.

XIV wiek

- Ew.Ławr. XIV: вѣми и 29, исповѣми и азѣ 47v., имѣхочути и 70v., слѣшати и 81, вѣпрашахочути и 109v. i in.; видѣлѣи и 34, прославихѣи и 35, приведохѣи и 63, приѣти и 161v. i in.;

Taka pisownia niewątpliwie wskazuje na osobliwą (nieznaną innym ruskim skrybom) wymowę dawnych ѣ i ѣ, charakterystyczną dla pisarzy pochodzących z obszarów Rusi-Ukrainy. Zamiana ѣ + j > ѣ (ѣ) + j występuje także w zabytkach starobułgarskich. W odróżnieniu od niej asymilacja ѣ + j > ѣ + ѣ (и) + j mogła dokonać się jedynie na ukraińskim podłożu dialektalnym, gdyż końcówka -ѣ w 3. sg. praes. jest typowa dla zabytków redakcji rusko-ukraińskiej. Zapisy te należy traktować jako próby skrybów odzwierciedlenia miejscowej ruskiej (ukraińskiej) wymowy, ukształtowanej w związku z redukcją samogłosek: ѣ + j > ѣ + ѣ (и) + j, ѣ + j > ѣ (ы) + j, która w gwarach praukraińskich miała odrębną ścieżkę rozwoju: *ŷ* oraz *ŷ* przed *j* nie zmieniły się w ѣ czy ѣ, ale zachowały wymowę zbliżoną do [i], [y]³⁰⁰, co zostało odzwierciedlone w zabytkach ukraińskich od drugiej połowy XI wieku i stanowi o ich oryginalności na tle zabytków z pozostałych obszarów Rusi. Potwierdzenie tego znajdujemy w ukraińskich źródłach:

Ew.Reim. XI: ѣ = ы въ злоублєньи мои 8v.a;

E.Ostr 1056-1057: и = ѣ – виси замість вѣси 250v.;

Ew.Tur. XI: приимѣи ... приимѣи 3v.;

P.Czud. XI: придрѣченѣи ... конѣць 7, прѣдрѣписанѣи ѣллоуѣ 30v.;

D.Ant. XI: ѣ = ы – ѣдѣи ... ѣдѣи 11, благѣи ... ѣъ 37v., зѣлѣи порокѣ 94 – рабѣ зѣлѣи 82v., величѣвѣи 95;

Słowo GT. XI: ѣ = ы – не сѣньными нѣ дѣвѣными 88, добрѣиѣ 91.

Powyższe zapisy występowały również w dawnym piśmiennictwie bułgarskim. To, że rozpowszechniły się w tekstach przepisywanych na Rusi, należy tłumaczyć faktem, iż cechy lokale wzmocniły ten uzus.

³⁰⁰ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 112.

- Izb. 1076: сѣ шии свонхъ 271v., облыгаіеть 29v.;
- D.Ant. XI: вблѣгаіѣшта 2;
- Ew.Mśc. 1117: обвиняють 30v.;
- S.Usp. XII–XIII: обвиняють 10v., обиходить 193, вблѣгающихъ 23;
- P.Nik.Czar. XIII: мыющихъса 56; обитѣкающе 87v.;
- Okt.Wied. I–II XIII: омѣи ма 139;
- S.Chut. XII: омѣи 11;
- Ps.Łuc. 1384: вбнидоу влтарь 33, вѣмѣи ма 65v.; изрѣи 3, оумѣю 33, скрѣиши 40, не оубии 79, вблѣгахоу 148;
- Ew.Ławr. XIV: по плѣти соудите 24v., не взыльати (por. Ew.Dob. 1164: взыльати 85v.) 66v.;
- Ps.Łuc. 1384: скрѣи ма 33v., вблѣгахоу 51, вѣ влицаньи 85, крѣи 115v.

Oczywiście zapisy typu изрѣи, оумѣю, крѣи stanowią zarazem kontynuację południowosłowiańskiej tradycji piśmienniczej, jednak z biegiem czasu takie wokalizacje – рию, мию, крию – stały się normą ukraińskiego języka literackiego.

4.1.3.1.2. Realizacja *e

Na podstawie analizy dostępnych obecnie źródeł można stwierdzić, że pierwsze zapisy ю w miejscu *e w sylabie zamkniętej pojawiają się pod koniec XII wieku. Tego typu zapisy odnaleziono w Ewangeliarzu Halicko-Wołyńskim (Ew.Hal-Woł. XII): цюдрѣ – ѡць вашъ цюдрѣ іеть 97v. oraz аньгюль – се азъ поцьлю ань/гюль мои (menologium z 27 grudnia, niedziela przez chrztem, Ew. św. Marka) 206v. Por. również всацьскъимъ благоуєстїюмъ (Zb.Usp. XII–XIII: 27). Tego typu zapisy można kwalifikować jako odzwierciedlenie złożonego procesu zmiany artykulacji [e] w sylabie nowozamkniętej po zaniku jerów w słabej pozycji.

4.1.3.1.3. Refleksy samogłoski redukowanej w połączeniu ze spółgłoską płynną скърбь / скербь < (*skъrb-)

Specyficzna refleksja samogłoski redukowanej w połączeniu ze spółgłoską płynną скърбь / скербь < (*skъrb-) świadczy jednoznacznie o związku pisarza wybranych zabytków z południoworuską (ukraińską) szkołą piśmienniczą i jest reprezentowana w licznych źródłach z XI–XIV wieku. Na obecność tego zjawiska i jego południoworuską (ukraińską) proweniencję zwrócił swojego czasu uwagę Vatroslav Jagić:

Podczas swoich wykładów w ramach przykładu stale podawałem formy słowa „скербъ” i jego pochodne, które znalazły szerokie rozpowszechnienie w piśmiennictwie, jeśli nie jedynie, to na pewno głównie południoworuskim³⁰¹.

XI wiek

Изб 1073: скръвьнънхъ 100;

Ев. Arch. 1092: скръби 19v., скръвь 45v., скръва 41v., скръваше 41, 77v., 94, прискръвнъ 65v.;

D. Ant. XI: отъ скръби 28, за скръби 94v., оскръвляеть 141v., скръбитъ 153, але: скръби 28;

P. Bucz. XI: скръвь 5;

Min. Dub. XI: отъ скръбини 6v.

Na szczególne podkreślenie zasługuje konsekwencja w odzwierciedleniu tej zmiany w Psalterzu (Tołstojowskim) z XIV wieku: słowo to 72 razy zostało zapisane z ъ, por. -скръв-³⁰².

XII wiek

Ев. Dob. 1164: скерби 36, 37, 90v., скерпью 126v., скервь 200v., скервѣти 216v., скерваще 215v., прискервна 216v.;

Ž. N.: въ скръби 7, въ скръвхъ 10v., ск(ь>ъ)рва 11;

Ž. T. S. XII: противускръвѣти 117v., скръваше 66, скръвнана 50, скервно 81;

S. Usp. XII–XIII: не скръбитъ 1, скръвнънхъ 191v., оскръвляють 81v., оскръвѣ 169, оскръвѣти 219v., поскръвѣ 74v.

Dla porównania można wskazać zapis ze Zbioru Troickiego z końca XII i początku XIII wieku, Zb. Troic: въ скръвхъ 74.

XIII wiek

Okt. Wied. I–II XIII: въ скръби 107, оскръвляющю 259, всакы скерби 266;

Ев. Bucz. XII–XIII: бзвъвши скерби 6, въ скервь 110 v., скерваще 125, скервѣти 126, оскервѣ 160, прискервна 126;

³⁰¹ „Я постоянно указывалъ въ своихъ лекціяхъ на форму слова «скербъ», она нашла широкое распространіе, если не исключительно, такъ по крайней мѣрѣ преимущественно въ южнорусскихъ памятникахъ” – *Критическія заметки по исторіи русскаго языка ординарнаго академика И. Ягича*, Санктпербургъ 1889, s. 26.

³⁰² Г. Мольков, *Графико-орфографическіе особенности Толстовской псалтыри*, „Acta Linguistica Petropolitana” vol. 15.2/2019, s. 418.

Ew.Euz. 1283: скервь 26v., скерви 27, 88, wskервѣ 28v., прискервьна 38, при-скервенъ 139v., скерва 41v., въ скервь 44, 71v., скерваще 82v., скервѣти 83;
 Ew.Chefm. XIII: скерви 25v.;
 P.E.Syr. 1280: скервѣнаго ... скервѣнаго 23, поскервѣти 23v., скервѣши 70v.

Podobne zapisy występują w *Żywocie św. Sawy* z XIII wieku: ѣ = ы – скерващема³⁰³.

XIV wiek

ABib. XIV: скерви 13, аще во скервимъ 13, скервью 27v., не скервите 28;
 Ew.Put. XIV: скерваща 237;
 Okt.Wied. III XIV: скервѣти 1v., скерви 26v., 74v., скервѣщихъ 42, скервѣ 53, скервѣхъ 81, скервѣми 83v., скервиѣ 190v., у скерви 259v., въ скервѣхъ 261;
 Ew.Ławr. XIV: скерва 123v., скерваще 142v.;
 Ps.Łuc. 1384: ѿ скервини моихъ 40, скервини 48, скерви 155.

Tego typu zapisy były zapewne uważane za wzorcowe w początkowym okresie rozwoju piśmiennictwa ukraińskiego i właściwe były tekstom kijowskim. Nie przyjęły się one w późniejszej praktyce piśmienniczej – stały się elementem swoistym tekstów powstałych w ośrodku halicko-wołyńskim.

4.1.3.1.4. Refleksy dawnych połączeń z samogłoskami zredukowanymi

Zanik samogłosek zredukowanych zrodził wśród pisarzy problem, jak odzwierciedlić efekt tego procesu, czyli wymowę nowych połączeń, która – dodatkowo – właśnie się kształtowała. Rusini-Ukraińcy zapisywali to, co słyszeli: nie było to ani krótkie [e], ani krótkie [i], ani krótkie [o], ani też krótkie [y]. Wydaje się, że ukraińskie zabytki najdawniejszego okresu rozwoju piśmiennictwa odzwierciedlają ten proces – proces tworzenia się wymowy ukraińskiej. Świadczy o tym zarówno różnorodność zapisów w miejscu oczekiwanych samogłosek zredukowanych, jak i zapisy samogłosek zredukowanych w miejscu oczekiwanych grafemów e, i, o, ы.

XI wiek

Ew.Reim. XI: ѣ = ы – бѣвѣши 5v.a.

XII wiek

Ew.Hal. 1144: ѣ = ы – слъшащимъ 76v., ѣ = о тѣвѣ 113;
 Ew.Dob. 1164: ѣ = ѣ възати 17v., донъдеже 29, лобъза 176, нивъныхъ 61;
 ѣ = о въ живѣтѣ 15, єдинъгонадесатѣ 5, ѣ = е одѣвѣлѣ 59v.;

³⁰³ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 311.

Еw.Hal-Woł. XII: ъ = о живѣтъ 2, и всѣ сѣнемъ 28, помани сѣнемъ твои 196v. (w obu przypadkach mamy do czynienia z formą сонм); zmieszanie ъ – ѣ мѣртвѣца 119v., домѣи вѣдовица 143v., вѣдовица 141 і вѣдовица 143v., сѣсеци (сѣсьци Еw.Dob. 1164: s. 405) 155; сѣвѣдѣтьльство 2v. та вертепѣ вѣ вертьпѣ 189; о = ѣ раво тѣ, родо сѣ родѣ лоукавѣи, 142v., надо вѣбѣи 91v., оуго вѣюць 114v., члѣво сѣ 211v., да доволеть (да довлѣбеть Еw.Dob. 1164: s. 125) 42, оумерошь сѣи (оумерша Еw.Vucz. XII–XIII: 80) 100, о zjawisku świadczy również poprawka – х(о>ъ)лмоомъ 155, с(о>ъ) мѣрти 161;

S.Chut. XII: о = ѣ – вѣ миро сѣ 5, хлѣво сѣ 6, во смѣртѣни 12, ъ = о – на вѣсѣтоу 11;

Ž.N: ѣ = ѣ – слѣша шюмъ 5v., на вѣсотоу 17, погѣбѣли 24, вѣвѣють 32v.;

Ž.T.S. XII: ѣ = о – вѣиноу 34, ѣ = ѣ – сѣмѣслъ 40, вѣвѣномоу 127;

S.Usp. XII–XIII: ѣ = ѣ – вѣвѣши 70.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: е = ѣ – нѣ телѣнѣи ... тѣлѣнѣи 5v., заблужешимъ 19, ѣ = е – волю (również: волею) 41v., надѣжа 135v., ѣ = о – іако силѣи (również: силѣи) 12, адѣва врата 18, силѣи 30, своѣ тѣлѣи 103, вѣсѣлься 75v., и = ѣ – коничина 158, смотрѣша 228;

Еw.Euz. 1283: о = ѣ – іазѣико 50v., вѣ гробо 8, множество слѣпѣихъ хромѣихо 11, столпо 70v., да любить друго друго 85, всакъ золо глѣи 108v., ѣ = ѣ – оумѣи тѣбе 82, просатѣи вѣи 108v., сѣ рекѣ издѣше (wobec oczekiwanego: издѣше) 97v., іоанѣ ... послѣвѣи оученикѣи 130, на вѣстоцѣи 122v.; ѣ = о – мѣжете 10, слово мѣи 17, вѣ нарѣдѣи 29v., мѣи 50v., полѣжо 73v., симѣи петрѣи 85, вѣ дѣмѣи 52v.; е = ѣ – ѣ сѣмѣне дѣдва 29v., празденикѣи 29, слоужевоу 88, по нѣме иде 34v., вѣсть моуже ... силенѣи 104v.; ѣ = ѣ – послѣхъ вѣ жатѣи (wobec oczekiwanego: вѣи) 16, вѣ боудете 27, пакѣи вѣставлаю (wobec oczekiwanego: пакѣи) 27v., ѣ годинѣи сѣи 78v., іазѣикомѣи 129; трѣи кратѣи 83, мирѣи ... мѣрѣи 86v.;

Еw.Chełm. XIII: о = ѣ – во тѣи чѣсѣи 5v.;

Еw.Orsz. XIII: ѣ = е – прѣдѣлѣи тоурѣскѣи и сидонѣскѣи 93, понѣтѣскомоу пилатоу 110v., камѣи ... вѣргоша 31v., камѣи 54v., шѣстѣи 84, шѣстидѣи 96v.; ѣ = о – словѣи 99v., члѣво сѣи 78, оученико тѣи 115v., плѣ/дѣи 23v., плодѣи 51v., плѣда ... плодѣи 51v., плѣдѣи 98v.; пождѣте 109, ѣ = ѣ – прѣдѣи 7;

Р.Е.Syr. 1280: ѣ = о – градо тѣи 2, вѣико сѣи 3, наслѣдѣнико ихѣи 14v.

Dla porównania warto przytoczyć zapisy z Nauk Grzegorza Zarubskiego w odpisie z XIII wieku: ъ = ы – ни любъзмымъ ... слъшавъ³⁰⁴, czy z Żywota św. Sawy z XIII wieku: ъ = ы – ѡблыко ... ѡблъка³⁰⁵.

XIV wiek

ABib. XIV: ъ = о – во има 1v., 7v., во смерть 15, ко всему 16, велико (Nom. sg.) 24;

Ew.Ławr. XIV: ъ = о – соудъ мзи 12, да довъволить 50, мѣхъи вѣтохъи 66v., притою сню 85v., иди за мною сотонъ 85; ъ = ε – лъжаше 66, сѣдь – дажь ми сѣде 70v.; ъ = и – да мьстьтса 98v.; ъ = ы – ѡетърь вѣтръ 54v., со вѣнникъ своими 117v., погъвшаго 99; ы = ъ – по пльти 24v., взи коупи 104v.; ъ = у – не имоуцоумъ 82, ишедоушюю 79, изъстъ бжи 85;

Ps.Łuc. 1384: въ блицаньи 85;

M.Ks.Woł. XIV: ъ = о – храмо съ 11, градо съ 68, въдухнулъ неси 88.

4.1.3.1.5. Zapisy nagłosowego [ju] w postaci оу zamiast ю

Już najdawniejsze teksty piśmiennictwa ukraińskiego oddają charakterystyczną praktykę miejscowych skrybów: podczas przepisywania tekstów z protografów południowosłowiańskich w miejscu zapisanych w tekstach oryginalnych (ю, ѡ) dla odzwierciedlenia połączenia [ju] stosowano grafem оу (оу, ѡ) [u].

XI wiek

Izb.1073: въ оуности 56v., оутрь 251;

Izb.1076: оуноша 270v.;

Ew.Arch. 1092: оуности 41, оуноша 41, оунзи 72, оуга 63v.;

D.Ant. XI: отъ оуности 3;

P.Czud. XI: оутро 8, 33, оунгша 33, оутрыгии 132v.;

Słowo GT. XI: на оуньшене 134, 143.

Tego typu zapisy odnaleźć można również w innych zabytkach dawnego piśmiennictwa ukraińskiego, por. оунци w Psalterzu Byczkowskim³⁰⁶.

XII wiek

Ew.Dob. 1164: оуга – сѣвера и оуга 152v., оуноша 176, вѣ оунъ (wobec oczekiwanego: юний) 39, оунци 95;

³⁰⁴ *Исторія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 292.

³⁰⁵ *Ibidem*, s. 311.

³⁰⁶ *Ibidem*, s. 106.

Ž.N.: ѿ оуности 19, въ оуности 29v., Ѹтрънюю 20;
 Ž.T.S. XII: въ оутрънимь 50, оуньшенє 61v., въ оутрри 165;
 S.Chut. XII: оуность 8.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: оуноша 1 v., ѿ оуности 1 v., оугъ 49, сѣвера и оуга 66v.,
 оунъ 160;
 Okt.Wied. I–II XIII: бѣ унъ 193v.;
 Ew.Chełm. XIII: въ оутрри 6, оуношу 11;
 P.E.Syr. 1280: оуноша 75, оунымъ 75v.;
 Ew.Orsz. XIII: оугъ 59v., оуности 29v., оуноша 29.

4.1.3.2. KONSONANTYZM

4.1.3.2.1. Odzwierciedlenia głosek [z], [g], [ż] na styku prefiksu i rdzenia

Występujące na styku prefiksu i rdzenia głoski [z], [g], [ż] były w najdawniejszym piśmiennictwie ukraińskim odzwierciedlane na wiele sposobów. Złożone – i nieodpowiadające założeniom melodyjności języka ukraińskiego – formy artykulatoryjne przysparzały pisarzom niemało kłopotu, gdyż próbowali oddawać zapisem rzeczywistą wymowę. W pełni wiarygodna jest np. teza, że w zapisach typu: ижче-ноуть, ижчивете, оужчѣлѣша dokonano próby odzwierciedlenia swoistej kontaminacji szczelinowego [ż] z afrykatą [ʒ], i nie wiedziano wówczas, jak to zapisać.

XI wiek

Ew.Tur. XI: ижденеть 1.
 PA. XI: възжьжеса – възжьжеса огнемь 304 v., иждивѣтъся /tu: изъ жива-
 тиса/ 36 v, иждъжение /tu: изъ жъжение/ 106.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: ижденоуть 36v., ижденеть 191;
 Ew.Hal. 1144: ижченоуть 8v., ижченете 52, ижченоу 193v., възжѣдаѣса 57,
 възчѣлѣша 28v., възчѣлѣете 160, ижчѣвши 79, възжажета 186v.;
 Apost.Kryst. XII: разъ + жьгти: о ражъжении 42v., ражъжению 60, ражъгъ-
 шаса 102v., ражъженъша 221v., не ражъизаюса 192; изъ+жити: ижчивоу
 ... ижчивенъ 193v., ижчивете 49–49v., възчизають 150, изъ+желати: въз-
 чѣлѣющемъ 187v., моужъ вежченъи (wobec oczekiwanego: без жены) 157;
 Ew.Hal-Woł. XII: възчѣлѣша 53v.; ижденоу 13v. Zarazem najczęściej w danych
 przypadkach skryba stosował pojedynczy grafem: да иженеть бѣсз 88;
 иженоуть 50v.; иженоутъ взи 178v.; възжеръ 110; оубвьють и женоутъ

(por. оубвьють и ижденють Ew.Dob. 1164: 131, оубиете и иженете Ew.Bucz. XII–XIII: 44v.) 111; ижигаютъ (por. иждизаютъ Ew.Mśc. 1117: 40, ижди-
гаютъ Ew.Dob. 1164: 61) 55; нѣ възжизаетъ ли (не възжьжетъ Ew.Bucz.
XII–XIII: 53v.) 118, възжелаете (por. възделаете Ew.Dob. 1164: 141v.,
Ew.Bucz. XII–XIII: 56) 120; възжагаютъ 219v.;

S.Usp. XII–XIII: ижденуть 13.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: ижченуть 176v.;

P.E.Syr. 1280: ражчизающина 71v., ражчинье 74.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: нѣ ижченоу вонъ 16v., ижченоуть 16v., ижчизаютъ 60v., свѣти-
льника възжечъ 97;

Ew.Łuck. XIV: ижченоу 14, оужчелъша 61.

4.1.3.2.2. Cekanie

Zmieszanie liter ψ – ψ nie jest na ogół charakterystyczne dla piśmiennictwa ukraińskiego, choć już w najstarszych tekstach można znaleźć pojedyncze zapisy odzwierciedlające to zjawisko. Najwięcej takich przypadków występuje w słowie: oczyścić – очистити w Psalterzu Byczkowskim: оцѣсти – очисти³⁰⁷. Trudno je jednak uznać jednoznacznie za odzwierciedlenie cech i procesów rodzimych, bo podobne zapisy były typowe również dla rękopisów południowosłowiańskich (ССЯ: 438–439). Formy te nie były motywowane miejscową wymową, dlatego ich obecność w dawnych tekstach ukraińskich zastanawia. Być może odzwierciedlają najdawniejsze rusko-ukraińsko-polskie kontakty kulturowe lub też lokalną cechę gwarową, która rozwinęła się niezależnie od wymowy nowogrodzkiej.

XI wiek

P.Bucz. XI: оцѣщюса 3, оцѣсти 8v.;

D.Ant. XI: оцѣстити са 92, црьньць 23, отъ плацѣщиихъ 194v.;

P.Czud. XI: оцѣстиши 60v.

XII wiek

Ew.Hal-Woł. XII: и створи биць ѿ вьрвни (и створи како биць Ew.Dob. 1164: 7v.), о ѿцѣщѣнии 6v. (w очищенъ Ew.Dob. 1164: 8), разъци ицють

³⁰⁷ Ibidem, s. 108.

(ицють Еw.Мѣс. 1117: 34v., Еw.Dob. 1164: 46v.) 42, приходяще цѣлите
 са (цѣлите са Еw.Dob. 1164: 145, Еw.Вуч. ХІХХІІІ 59v.) 122v.;
 Ž.T.S. ХІІ: ци – ци оубо помеѣдлѣвъъ 155;
 S.Usp. ХІІ–ХІІІ: оцѣстити са 13.

ХІІІ wiek

Okt.Wied. I–II ХІІІ: моцѣ – подобаѣи са моцѣ твоѣи 150v., оцѣщення 99,
 282v., оцѣсти 100, 282v., и оцѣстити 220, оцѣщення 260.

ХІV wiek

Ps.Łuc. 1384: оцѣсти грѣхъ 32;
 Еw.Ławr. ХІV: жреѣскъ ... жреѣска 118;
 Okt.Wied. III ХІV: оцѣцѣнью 124v.

4.1.3.2.3. Mieszanie [z] – [ž]

W szeregu zabytków (najstarsze poświadczenia pochodzą z XII wieku) odzwierciedlono przejście [z] – [ž] na granicy słów, morfemów, rzadziej w rdzeniach słów. Można to wyjaśniać wpływem protografów południowosłowiańskich, jako że takie zapisy występują np. w Kodeksie Assemaniego. Zjawisko to zanikło w trakcie rozwoju piśmiennictwa ukraińskiego.

ХІ wiek

Еw.Reim. ХІ: сила иж него 2v.a;
 Izb. 1076: сѣблажнаюшта са 23v.;
 P.Czud. ХІ: беж него 10v., иж и҃ихъ 26v.;
 Min.Dub. ХІ: иж не҃а 4.

ХІІ wiek

Еw.Мѣс. 1117: иж не҃о 37v., сѣблажна҃ють 29, але: сѣблазнить 29;
 Еw.Hal. 1144: и і҃иде иж не҃о 38;
 Apost.Kryst. ХІІ: иж не҃о 4v., иж не҃а 12, иж не҃о 150v., 215, иж и҃ихъ 30,
 беж не҃а 69v., беж не҃а 281v., же жиду҃цю 14v., сѣзрѣи жидоу҃ть 21, оу҃жь-
 никъ 28v., мѣножѣ корѣллицѣ 36v., молю вѣдѣрзати 37v., сѣблажна҃ютьса
 130v., вѣ оу҃жи желѣзнѣ 222, вѣ оу҃захъ монѣхъ 223v.–224;
 Ž.N.: иж не҃о 29;
 S.Usp. ХІІ–ХІІІ: сѣблажнениѣ 12v.

XIII wiek

P.Nik.Czar. XIII: сѢБЛАЖНЫШИМЪСА 12v.;

Ew.Chełm. XIII: сБЛАЖНАЕТСА 40v.;

Ew.Orsz. XIII: сѢБЛАЖНАІЕТЬ 71v., сѢБЛАЖНЮСА 109, рождѣнѣ (розги) 112, оцетъ сѢ ЗОЛУЮ 120v.

4.2. MORFOLOGIA**4.2.1. CECHY MORFOLOGICZNE, KTÓRE LEGŁY U PODSTAW NORMY JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO**

Zabytki języka cerkiewnosłowiańskiego redakcji bułgarskiej wyróżniały się rozwiniętym systemem odmian wyrazowych z charakterystycznymi dla każdego przypadku końcówkami. Wraz z pojawieniem się na Rusi-Ukrainie protografów bułgarskich lokalni skrybowie zaczęli wprowadzać do tekstów cechy rodzime, dlatego obok końcówek cerkiewnosłowiańskich odnajdujemy lokalną fleksję potoczną. W efekcie już w najstarszych zabytkach o charakterze religijnym można dostrzec cechy morfologiczne, które z czasem stały się normą języka ukraińskiego. Ich przejawy na piśmie są rzadsze niż w przypadku zapisów cech fonetycznych, niemniej odnalezienie próby ich odzwierciedlenia świadczy o dążeniu skrybów do wytworzenia własnej tradycji ortograficznej.

Co ważne, nie próbujemy tu dokonać całościowego opisu systemu morfologii ukraińskiej na podstawie najstarszych tekstów – zależy nam na ukazaniu występowania pewnych cech typowych dla „żywego” języka ukraińskiego, które formalnie zostały uznane za normatywne w okresie znacznie późniejszym i zaklasyfikowane jako elementy „ludowe”, stanowiące o oryginalności normy ukraińskiej opierającej się na „żywym” języku.

Biorąc pod uwagę, iż w obowiązującej normie języka ukraińskiego zostały uwzględnione cechy odzwierciedlane już w najdawniejszym piśmiennictwie ruskim-ukraińskim, mamy silne podstawy, by twierdzić, że **norma ortograficzna powstała wiekami i był to proces rozpoczęty już w XI wieku**, wraz z pojawieniem się pierwszych ośrodków piśmienniczych Rusi Kijowskiej.

4.2.1.1. IMIENNE CZĘŚCI MOWY**4.2.1.1.1. Końcówki -ovi, -evi rzeczowników w Dat. sg.**

Końcówka rzeczowników rodzaju męskiego na -ovi, -evi jest typowa dla dialektu południowo-wschodniego oraz większości gwar podolskich i wołyńskich języka

ukraińskiego³⁰⁸. Końcówka ta jest normą ukraińskiego języka literackiego i jest używana w Dat. i Loc. sg. rzeczowników równoległe do -u, -ju: -y, -ю. W językach białoruskim i rosyjskim fleksja -y, -ю jest jedynym wariantem form tych przypadku³⁰⁹.

Zapisywanie końcówki -ovi, -evi była praktyką protografów bułgarskich i macedońskich, żywa ukraińska wymowa wzmacniała dążenie do pozostawienia jej w tekstach i niepoprawiania na -y, -ю. O powszechności tej końcówki świadczą również zapisy oryginalne, tzn. nieprzepisywane z protografów, np. te ze ścian soboru św. Zofii, gdzie wspomniana końcówka dominuje od XI wieku.

XI wiek

W zabytkach cerkiewnosłowiańskich redakcji rusko-ukraińskiej już w tekstach z XI wieku dość często używane są końcówki rzeczownikowe r.m. na -ovi, -evi w formie Dat. = Loc. sg. Analiza porównawcza z protografami południowosłowiańskimi dowodzi, że pisarze Rusini-Ukraińcy bardzo rzadko poprawiali je na -y, -ю (-u, -ju), co zdarzało się z kolei często w praktyce skrybów ziem współczesnej Białorusi czy dawnego Nowogrodu, a później też Moskowi:

Ев.Реим. XI: носифови (4);

Ев.Остр. 1056–1057: андреоуви 42, авраамови 254, иродови 287, моужеви 269; w zabytku tego typu zapisów jest 82³¹⁰;

Izb. 1073: мнучеви 64, петрови 239v., господеви 29v., израилеви 51v. i in.;

Izb. 1076: коневи 2, моужеви 159v., олтареви 188v. i in.;

Ев.Аrch. 1092: андреоуви 11v., архиреоуви 11v., иродови 54v., иереви 78v., сынови 87v., петрови 95v., носифови 112v., иванови 157v., моужеви 18, кесареви 42 i in.;

Ев.Тур. XI: къ симонови 8;

Слово GT. XI: дъневи 3, мореви 107, олтареви 167v., гласови 158, нилови 285v. i in.;

Min.Dub. XI: мирови 15;

D.Ant. XI: тимотеови 141v., другоуви 145, їзвragови 147v.;

P.Суп. XI: вѣсови 41;

Ев.Казп. XI–XII: слѣпцеви, народови, братови, члѣбови, гѣи, крѣстителеви, ноєви, правѣдникови³¹¹.

Dla porównania można przytoczyć przykłady z zapisów na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie pochodzące z XI wieku: петровви (sic!), иванъзви³¹².

³⁰⁸ М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматика української мови*, op. cit., s. 137.

³⁰⁹ В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, op. cit., s. 692.

³¹⁰ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., s. 125.

³¹¹ Р. Кривко, *Языковые особенности...*, op. cit., s. 350.

³¹² Н. Нікітенко, В. Корнієнко, *Найдавніші графіті Софії Київської...*, op. cit., s. 422, 427.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: андрѣови 20v., іеревви 125, иродови 206;
 Ew.Hal. 1144: петрови 6v., кѣ винареви 151;
 Apost.Kryst. XII: гѣви 4v., павъллови 13, 32, тимофеовѣ 9v.;
 Ew.Hal-Woł. XII: сѣнови 9, мирові 26, кѣсареви 78;
 Ew.Dob. 1164: андревви 210, иосифови 251v., петрови 14, 77, кесареви 89v.,
 147v., копачеви 136, моужеви 120v., 262;
 Ž.T.S. XII: друговви 156v., цѣрви 68;
 Sb.Usp. XII–XIII: господеви 11v., ладзорови 22, огневи 144v.;
 U.Stud. XII: врачеви 243v.

Dla porównania można przytoczyć pochodzące z XII i XIII stulecia zapisy w murów soboru św. Zofii w Kijowie: андревв[и]³¹³, игнатови³¹⁴.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: имонови 2 v., кесареви 61 v., андрѣевви 119, петрови 126;
 Ew.Euz. 1283: архирѣевви ... ко архирѣевви 91v.;
 Ew.Orsz. XIII: олтареви 2, андрѣевви 104v., игѣмонови 118, петрови 18, моужеви 51;
 Ew.Chełm. XIII: кѣ ієви 6, петрови 45v., андрѣевви 129v.;
 P.Nik.Czar. XIII: огневи 63v., моисѣевви 68.

XIV wiek

ABib. XIV: моужеви 1v., господеви 3, бѣгови 5v.;
 Ew.Put. XIV: ко исоусови 6;
 Ew.Łuck. XIV: симоновви 87v., кесареви 89v.;
 Okt.Wied. III XIV: огневи 41v., раевви 122v., кѣ петрови 200v.;
 Ew.Ławr. XIV: моисѣевви 25, боѣви 35, бѣгови 226, мирови 47, андрѣевви 274;
 M.Ks.Woł. XIV: гѣви 29, моисѣевви 83.

Liczne przykłady potwierdzające tę praktykę ortograficzną występują również w tekstach świeckich: листови (gramota z 1378), королеви (gramota z 1352), кѣ мѣнастыревви (gramota z 1388 roku)³¹⁵.

³¹³ В. Корнієнко, *Корпус графімі Софії Київської...*, t. III, op. cit., s. 16.

³¹⁴ В. Корнієнко, *Корпус графімі Софії Київської...*, t. IV, op. cit., s. 91.

³¹⁵ С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 93.

4.2.1.1.2. Formy Vocativu rzeczowników

Formy wołacza są powszechnie używane we współczesnym języku ukraińskim, co kontynuuje najdawniejszą tradycję, odzwierciedloną na piśmie. Formy Vocativu, w związku z jego obecnością w praktyce językowej, są często i precyzyjnie fiksovane w tekstach ukraińskich. Trwałość tych form w języku ukraińskim świadczy zaś o ciągłości procesu rozwoju języka ukraińskiego.

XI wiek

Ew.Ostr. 1056–1057: рабе, роде, друуже, чловецьче, сзинуу³¹⁶;

Izb. 1076: брате 28v.;

Ew.Arch. 1092: влѣко 156v., друуже 45, дѣше 59v., жено 60v., захарне 166;

D.Ant. XI: марео – глѣа кз неи марео марео 34, петре 39v., о жено 143v.;

Ew.Tur. XI: о жено 6, рабе 4, наставьниче 7;

P.Czud. XI: брате 11, црѣ 12, дѣше моѣа 17;

Słowo GT. XI: о жено 7, в прѣвмзисльниче 104;

P.Вуч. XI: помощьниче 3;

P.Syn. XI: жено 33, зосиме 86v.;

Min.Dub. XI: варнаво 1v., дпѣе славьне 1v., главо 4v., варооломѣю 7, варооломѣе 8, иудо 14.

Formy te występują zresztą nie tylko w tekstach oryginalnych i przepisanych z południowosłowiańskich protografów, ale również ze źródeł pozatekstowych, m.in. pochodzących z XI wieku zapisów na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie, por. влѣко³¹⁷.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: сзинуу иди дньнсь 49v., ни оѣе аврааме 81v., друуже 82, фарисею слѣпе 135;

Ew.Hal. 1144: носіфе 4, учютелю – учютелю идоу по тобѣ 16v., друуже 153v.;

Ew.Dob. 1164: жено 9v., 23, сѣноу 75v., 86, брате 114;

Ž.N.: нифонте 1v., брате 4, сквьрньниче 5, члѣве 9v.;

Ž.T.S. XII: самодържьче 92, любовьниче 170v.;

S.Usp. XII–XIII: сило моѣа 3, свѣте 3, 9, 190, заре 9, неремне избвьраниче бжни 4, водителю, одеже, жьзле 12v., земле 14v., рече кз немому нечисте псе и проклате 138v., друужино 294v., павле 206v.;

³¹⁶ А. Востоков, *Грамматическія правила словенскаго языка, извлеченныя изъ Остромирова Евангелія*, [w:] *Остромирово Евангеліе 1056 – 57 года. Съ приложеніемъ греческаго текста и грамматическими объясненіями*, орган. А. Востоковымъ, Санктпетербургъ 1845, s. 3.

³¹⁷ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, t. IV, op. cit., s. 55.

S.Chut. XII: влѣко 11;

Apost.Kryst. XII: сауле брате 26, агриппо црѣю 33v., сзвьрстѣнице 230;

Ew.Hal-Woł. XII: фариствю слѣпче 70.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: законодавцью мостѣю 3v., сѣла дѣце 7v., невѣсто 91, петре 134, стѣно ... славо 10;

Ew.Bucz. XII–XIII: бѣ авраме 38;

Ew.Chełm. XIII: жено 8v., роде 46, наставниче 70v.;

P.Nik.Czar. XIII: бѣ влѣко 67, брате 86v.;

Ew.Orsz. XIII: друже 21, 35, 109v., иерлѣме 60v., роде 60v., члѣче 88, рабе 103v., пе/тре 106v. – 107, дѣше 15v., земле 130v.;

P.E.Syr. 1280: рабе 2v., братѣ 3, дѣше 3, дѣше невѣсто моа 3v., дыаволе 71.

Analogicznie w zapisach ze ścian soboru św. Zofii z XII wieku: коупри[а]не³¹⁸.

XIV wiek

ABib. XIV: жено 2, мужю 2;

Ew.Ławr. XIV: симоне ... петре 278;

Ew.Łuck. XIV: дѣше (tu również: дух) – изїиди дѣше нечѣтѣи 92v.;

Ps.Łuc. 1384: источѣниче 40, добрии пастырю 40, бѣце 40, зашитниче нашъ 113;

Okt.Wied. III XIV: неопалимаѣ купино 59, никулае 81v., земле 90v., развои–ниче 122v., единице трицѣставна 125, приблажене олексе 174, мѣнствю 197v.

Przełomowym wręcz odkryciem w zakresie stosowania przez ukraińskich skrybów form Vocativu są zapisy tych form w modlitwie do Św. Trójcy w odpisie z XIV wieku, tekście, który Żywow uznaje za typowy dla „rosyjskiej tradycji piśmienniczej” („русской рукописной традиции”) i znany jest od XIII wieku³¹⁹: иване, петре, павле, андрѣю, іакове, марко, матфѣю, филипе, климанте, силевестре, лве, стефане, геурѣ, зиновые, власые, николане, василье, иване златооучете, григорине чюдотворче, алферые, капитоне, мартѣине, полукесте, федоре, дмитрене, пантелѣвимоне, фроле и лавре, прокопые, никито, мино, хѣре, вите, вачеславе, мануїле, савеліе, вендикте, измаїле, созоне, романе, максиме, борисе и глѣбе, іефрѣме, саво, ларивне, прѣче илье, даниле, моисію, авраме, исане³²⁰.

Tego typu formy są typowe również dla piśmiennictwa świeckiego, por. королю (gramota z 1386), смерде (gramota powstała po 1389).

³¹⁸ Ibidem.

³¹⁹ В. Живов, *Разыскания в области истории...*, op. cit., s. 91.

³²⁰ А. Соболевский, *Материалы и исследования...*, op. cit., s. 46–47.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: стомь мѣрѣ пшеницѣ 54;

Ew.Euz. 1283: близь поуѣстынѣ 21v., ѿ смоковницѣ 72, мѣнцѣ феѡдосыѣ 134, мѣнцѣ феклы 113v., сѣюѣ магдалинѣ 137v., мѣнци кеуфимы 112v.;

P.Nik.Czar. XIII: до опаницѣ 86v.;

Ew.Chełm. XIII: тѣсащѣ — чѣтѣри тѣсащѣ (por. чѣтѣри тѣсаща w Ew.Jur. 1119–1128³²⁵ oraz чѣтѣри тѣсаща Ew.Dob. 1164: 67) 45;

Ew.Orsz. XIII: не башѣ землѣ многѣ 11v., ѿ смоковницѣ 99v., по срѣди пше-ницѣ 127 v.

XIV wiek

Ew.Put. XIV: вечери 107, доушѣ 219, дѣвѣици 248, дѣвѣицѣ 249, моуѣеници 215, моуѣеницѣ 216 i in.;

Ew.Ławr. XIV: не имѣша землѣ 116, ѿ смоковницѣ 266;

Ew.Łuck. XIV: отроковицѣ — поѣа бѣа отроковицѣ 93v.

Warto podkreślić, że fleksja -ѣ dla rzeczowników dawnych tematów na *-ja- w Gen. sg. została określona jako normatywna w *Gramatyce* Ławrencjusza Zizaniego³²⁶.

Nominativus = Accusativus pluralis**XII wiek**

Ew.Mśc. 1117: птицѣ нѣсьнына 55v., овьцѣ³²⁷;

Ew.Dob. 1164: многѣ въздовицѣ 109;

Ew.Hal-Woł. XII: придоша птицѣ и позобаша є 77v.; птѣцѣ нѣсьнына 128v.; овьцѣ развѣгнууться 146; разлоучають ѡвьцѣ ѿ козьлицѣ 150, 168v.;

Ž.T.S. XII: и темницѣ прочитаю 161;

Sb.Usp. XII–XIII: птицѣ 77, дѣѣѣ соуть 291.

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: птицѣ възселишася 55v., паси овецѣ моѣа 107v., идоша въз свиные (również: ѣ > ѣ) 35;

P.Nik.Czar. XIII: оскѣрбляюще въздовицѣ 57;

³²⁵ *Евангелие от Матвея в славянской традиции*, red. Г. Алексеев, И. Азарова, Е.П. Алексеева, Санкт-Петербург 2005, s. 89.

³²⁶ *Лаврентій Зизаній. Граматика словенська*, підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. Німчука, Київ 1980, s. 37 w tekście faksymile karta лѣв.

³²⁷ А. Шахматов, *Историческая морфология...*, op. cit., s. 76.

XII wiek

Ew.Hal. 1144: ключѣ 168v., воѣ 66v.;

Ew.Dob. 1164: три мѣцѣ 262, расъипа пѣназѣ 7v.;

Ž.T.S. XII: вѣѣ ѡцѣ 42, вѣстатѣлѣ 75, манастирѣ 101;

S.Usp. XII–XIII: вѣшегородьскыѣ мужѣ 10v., крѣвопницѣ 13v.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: приношахоу къ іѣѡу младѣньцѣ 57;

P.Nik.Czar. XIII: не тѣкмо простѣцѣ нѣ и сѣителѣ 59v.;

Ew.Euz. 1283: вси оуѣньцѣ 83, и ѣлѣцѣ и пастоуци 122, три мѣцѣ 110v.;

Ew.Orsz. XIII: три мѣцѣ 124.

Zmiana *и > ѣ* poświadczona jest w formach Loc. sg., por. вѣ манастирѣ w Pandektach Nikona Czarnogórcza w odpisie z początku XIII wieku ze zbiorów Muzeum Państwowego w Jarosławiu³³⁰.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: ѣ мѣцѣ 161.

Podobne zapisy występują w *Powieści lat minionych* według Latopisu Ławrientiewskiego: княжичѣ, на конѣ, в кораблѣ своѣ, мечѣ, мужѣ, царѣ, сторожѣ³³¹. Dla porównania i wskazania analogii z innymi tekstami tego okresu można przytoczyć zapisy z Sześciodziennika Jana, egzarchy Bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: во иствѣницѣ³³².

4.2.1.1.5. Wariantywność końcówek rzeczownikowych na zasadzie analogii międzydeklinacyjnych

Zabytki piśmiennictwa ruskiego-ukraińskiego odzwierciedlają proces rozpadu dawnego systemu deklinacyjnego. Proces ten rozpoczął się już w XI wieku i trwał przez wiele stuleci: odzwierciedlając na piśmie dawne, etymologiczne fleksje, pisarze wprowadzali również końcówki nowe, potoczne, które pojawiły się w języku użytkowników przez analogię do końcówek innych typów deklinacji. Tak pojawiły się w piśmiennictwie ukraińskim równoległe formy Instr. sg.: *имѣмь* w analogii do *именьмь*; Gen. pl: *грѣховѣ*, w analogii do *грѣхѣ*; w Loc. pl. *вѣ ситахѣ* w odpowiedniości do *вѣ ситѣхѣ*. Na przestrzeni wieków pojawia

³³⁰ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, op. cit., s. 7.

³³¹ А. Шахматов, *Историческая морфология...*, op. cit., s. 58.

³³² *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 332.

się coraz więcej takich formacji, a wiele z nich stało się normą ukraińskiego systemu deklinacyjnego.

XI wiek

Ew.Arch. 1092: грѣховъ 14;

Izb. 1076: тѣхъ вождевъ 7v., отъ ларевъ 272v.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: въ ситахъ – въ мочынахъ ситахъ трѣхъ 40 (por. w Ewangelii św. Mateusza jedynie: въ ситѣхъ s. 75);

Ew.Hal. 1144: дньи м̄ (por. zapisy z Ew.Dob. 1164: м̄ днии 84) 69v.;

Ew.Hal-Woł. XII: въ ситахъ – въ трѣхъ мочынахъ ситахъ 54v.;

Ž.N.: ѿ бѣсовъ 10v. ale: ѿ бѣсѣ 11;

Ž.T.S. XII: трюдовъ 46v., трюдъми 45 (Instr. pl.), имамъ – онъ къ нему имамъ нарекъ 112;

S.Usp. XII–XIII: грѣховъ 29v., ale: грѣхъ 11v.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: ѿ врачевъ 204, грѣховъ 266; ис кораблямъ (Instr. pl., tu: ѡ = u) 85, лучами 282v., къ свазнамъ 54, въ любви 262; положи бѣ въ цркви ... аплы ... пррки ... оучителѣ 211 i dalej na tej stronie: вси оучители 211. Wariantywność miękkiej odmiany według twardego wzoru: мьртвѣцомъ (Gen. pl.) 77v., младѣньцѣмъ (Gen.pl.) 216v.;

Ew.Bucz. XII–XIII: грѣховъ — ото двери грѣховъ 150v.;

Ew.Euz. 1283: хлѣба ѣдамъ и псомъ 46v.;

Ew.Chełm. XIII: взниде ... въ корабль ... взѣзоша сами въ корабль 10v.;

P.E.Syr. 1280: трюдовъ 91;

Ew.Orsz. XIII: бѣсовъ ... бѣсѣ 10v.;

P.Nik.Czar. XIII: ради трюдовъ 84v., ѿ крѣви 90v.

XIV wiek

ABib. XIV: оу приставницахъ (tu również: оу приставницѣхъ) 27v.;

Ew.Ławr. XIV: матрїи – паче всѣхъ матрїи 28, дни (równoległe Nom.pl.: дньє) 130;

Ew.Łuck. XIV: взѣзоша оу корабля 12, двери грѣховъ 12v., отъ врачевъ 95, м'циї (G. pl.) 110;

Ps.Łuc. 1384: ѿ маты твоѣ 64v.,

M.Ks.Woł. XIV: грѣховъ 8.

Końcówka -a z -*e w Nominativu = Accusativu sg. rzeczowników rodzaju niejakiego, typu знання, jest wyraźną cechą współczesnego ukraińskiego języka literackiego, a także większości jego gwar³³³. Najstarsze odzwierciedlenia tej końcówki występują już w XIII wieku, w Oktoichu Wiedeńskim (Okt.Wied. I–II XIII): ДХІВНОЕ СНАННІА (52v.) Przykład ten jest znany również z badań Jurija Szewelowa, który jednak nie umiejscowił go dokładnie w tekście. Badacz wskazywał dodatkowo na zapis hiperpoprawny ТВОЕГО ЗАУАТІЕ również bez dokładnych odniesień co do strony i miejsca jego występowania³³⁴.

4.2.1.1.6. Formy Gen. sg. żeńskiego przymiotników i zaimków

Charakterystyczną cechą najstarszego piśmiennictwa ruskiego od najdawniejszych czasów było wprowadzanie zakończeń -ѣ, -и, -е; -ѣъ /-оѣъ, -ѣи/ -ои, -ѣѣ/-оѣ w formach Gen. sg. przymiotników rodzaju żeńskiego w miejsce form -ѣа, -ѣаа typowych dla protografów południowosłowiańskich. W dalszym procesie rozwoju języków ukraińskiego i białoruskiego każdy z tych systemów przyjął specyficzne dla siebie zakończenia: w zabytkach języka białoruskiego występują częściej końcówki -oje/-eje, w tekstach ukraińskich zaś raczej: -oi/-ei³³⁵, ale aż do końca XVIII wieku nie było konsekwencji w zapisie tych form³³⁶: w zabytkach ukraińskich piśmiennictwa religijnego formy południowosłowiańskie występowały aż do XIX wieku. Fakt więc pojawienia się form określanych jako „baza ludowa” współczesnej normy ukraińskiej już w XII wieku świadczy o długotrwałości i trudności procesu kształtowania się normy ukraińskiego języka literackiego.

XII wiek

Ew.Hal. 1144: сѣои мѣѣница харитонѣи 244v.;

S.Usp. XII–XIII: оуности моѣѣ 9, сѣмѣрти тоѣ пагоубѣноѣ 10, дѣревяноѣ 24, крѣви моѣѣ 14, цѣвѣи тоѣ 14, твоѣѣ оутрѣвѣи 273;

U.Stud. XII: порозѣбноѣ – порозѣбноѣ не^а 213.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: дѣи моѣѣ 80v., прѣѣвноѣ полагаѣѣ 159, сѣѣѣ дѣѣѣи 164v.;

Ew.Orsz. XIII: сѣѣѣ пѣрѣвѣѣѣѣ 125v.;

P.E.Syr. 1280: дѣи моѣѣи 3.

³³³ С. Бевзенко, *Українська діалектологія*, Київ 1980, s. 98.

³³⁴ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, op. cit., s. 440.

³³⁵ В. Мойсієнко, *Фонетична система...*, op. cit., s. 336.

³³⁶ J. Getka, *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język nauk parafialnych (Poczajów 1794)*, Warszawa 2012, s. 192 i nast.

XIV wiek

Ew.Put. XIV: сватоѡ мѣчѣ еводокѣѡ 206, сватои мѣчѣ еоуфимѣи 211, первоѡ 214;

Ew.Ławr. XIV: сѣоѡѣ первоуѣѣицѣѡ 334, многострѣноѡ мѣѣицѣѡ 337;

Okt.Wied. III XIV: вєчєри твоѣѣи 264;

Men.Ew.Hal. 1144: сѣои мѣѣица харитонѣи 244v.;

M.Ks.Woł. XIV: дѣши моѣи 32.

4.2.1.1.7. Stopień wyższy przymiotników: syntetyczne formy przymiotnikowe i przysłówkowe

W piśmiennictwie ukraińskim dość szybko pojawiają się formy komparatywów z przyrostkami -š-, -ěiš-, które wypierają formy z -ii-, -ěi-, a później zostają utrwalone jako funkcjonalnie równoważne afiksy formacyjne z tendencją do upowszechniania -ěiš-³³⁷.

XI wiek

Ew.Arch. 1092: горѣши 136v.;

Słowo GT. XI: на оунышенє отѣ горѣшаго 143;

D.Ant. XI: добрѣшиє 141v.;

Min.Dub. XI: ширше 8v.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: зѣлѣшиѣ ... горѣша 37v., горѣшь 83, моудрѣшиє 91v.;

Ew.Dob. 1164: вольши 133v., вольше 171v.;

Ž.T.S. XII: вышьшии 54v., вышьшю 79v., дивнѣшиє 145v., добрѣшиѣ 35, горѣшаѣ 154;

S.Usp. XII–XIII: добрѣшиє 159v.;

Ew.Hal-Woł. XII: легѣѣѣѣ 48v., горѣшь себе 108v.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: оуранше 4, сѣѣни ширѣши 31v., ширшю 257, горше 84;

P.E.Syr. 1280: добрѣшиєи 37;

P.Nik.Czar. XIII: правѣднѣшиє 86v.

XIV wiek

ABib. XIV: крѣпѣѣшиє 5v.;

Ew.Ławr. XIV: свѣшьшьє 5, 37, злишьшьє 57;

³³⁷ С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 210–211.

Ев.Łuck. XIV: свѣшьшьє 34;

М.Кs.Woł. XIV: меншиї ... старѣшии 32–32v.

4.2.1.1.8. Formy superlativu wyrażone prefiksem pre-

W języku ukraińskim za pomocą przedrostka pre- tworzy się przymiotniki wyrażające najwyższy stopień porównania, typu: гарний – прегарний, добрий – предобрий, радий – прерадий, великий – превеликий. Takie formy poświadczane są w piśmiennictwie ukraińskim od XI wieku. W Minei (Miesięcznej, Dubrowskiego) z XI wieku widnieje zapis: прехвальне – варнаво прехвальне (Min.Dub. XI: 11), w Zbiorze Uspienskim z XII wieku natomiast: прерада – заповѣдавѣ ирини она же прерада бѣвѣши (S.Usp. XII–XIII: 70).

4.2.1.1.9. Formy Dat. = Loc. sg. liczby pojedynczej zaimków osobowych i zaimka zwrotnego

Dat. i Loc. sg. zaimka osobowego zwrotnego (ty) obsługuje współcześnie w języku ukraińskim homonimiczna forma тобѣ, собѣ z rdzennym -o-, znana jeszcze z okresu prasłowiańskiego³³⁸. Język współczesny kontynuuje więc najdawniejszą tradycję. Tradycję cerkiewnosłowiańską zaś, którą kontynuuje język rosyjski, charakteryzuje rdzenne -e- w tych pozycjach.

Wstawiając do form zaimkowych -o- w rdzeniach wyrazów, skrybowie Rusini-Ukraińcy podtrzymywali dawne tradycje zapisu, co wzmacniała dodatkowo analogia do form Instr. sg. (tobojō, sobojō)³³⁹. W ciągu następnych wieków, zwłaszcza w okresie staroukraińskim, formy z rdzennym -o- dominują, wypierając niemal całkowicie formy тѣбѣ, сѣбѣ, w piśmiennictwie religijnym stanowią zaś wariantywne formy³⁴⁰. Sama zaś końcówka w postaci -ѣ jest powszechna w zabytkach dawnobułgarskich, jednak przykłady zmieszanego stosowania grafemów ѣ – и mogą świadczyć o próbach przekazania specyfiki odmiany zaimków języka ukraińskiego.

Zapisy тобѣ, собѣ poświadczone są w tekstach cerkiewnosłowiańskich rusko-ukraińskiej redakcji XI wieku spisanych w Kijowie, m.in. w Kodeksie Światosława 1073, Kodeksie Światosława 1076, Psalterzu Czudowskim, Digestach (Pandektach) Antiocha, Słowie Grzegorza Teologa³⁴¹. Dla przykładu: z Ewangeliarza

³³⁸ М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинко, *Исторична грамати́ка української мови*, op. cit., s. 159; А. Шахматов, *Историческая морфология...*, op. cit., s. 152.

³³⁹ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1973, s. 140.

³⁴⁰ J. Getka, *Prosta towa końca XVIII wieku*, op. cit., s. 170 i nast.

³⁴¹ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., s. 133, 155, 160, 166.

Archangielskiego Maria Sokołowa wynotowała 17 przykładów z rdzennym -o- w formie тобѣ i 8 w formie собѣ – 8³⁴². W późniejszych tekstach, formy te już dominują i wypierają te w postaci тѣбѣ, сѣбѣ.

XII wiek

Ew.Hal. 1144: кѣ собѣ 2, вѣ собѣ 6, собѣ 50v., 161; к тобѣ 10v., 57v., тобѣ 11v., 16, 112, 161, по тобѣ 16v., о тобѣ 69v.;

Apost.Kryst. XII: тобѣ 3v., 20v., 28v., 29v., 47, 95 i in., собѣ 12v., 21, 23v., 27v., 47, 70v. i in.;

Ew.Hal-Woł. XII: тобѣ 48v., 50v., 64v., 66v., 73v., 74v., 80v., 81, 92v. i in., собѣ 14-2, 60, 108, 175v., в собѣ 17-2, 18, 27, 79v., 84v., 101 i in.;

Ew.Dob. 1164: собѣ 6 218v., 221; тобѣ 9v., 39, 53v.;

Ž.N.: тобѣ 5, 5v.;

Ž.T.S. XII: тобѣ 114, 170, собѣ 37, 100, 101;

S.Chut. XII: тобѣ 2, 3, собѣ 5v.;

S.Usp. XII–XIII: собѣ 15v., 168, кѣ тобѣ 290, тобѣ 291.

Dla porównania można przytoczyć formy ze Zbioru Troickiego z końca XII i początku XIII wieku: тобѣ (Zb.Troic. 153), вѣ собѣ (Zb.Troic. 144v.), кѣ собѣ (Zb.Troic. 166).

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: тобѣ 5, 34v., 36 i in., собѣ 6, 47v., 76v. i in.;

P.Nik.Czar. XIII: тобѣ 54v. к тобѣ 84, к собѣ 56v., 73, собѣ 58v., на собе 68v.;

Ew.Chełm. XIII: по собѣ 5v., в собѣ 8, тобѣ 8v.;

Ew.Orsz. XIII: ѿ собе 20, кѣ тобѣ 1, 7v., 11v., тобѣ 21, 28, 33, 90, тобе 47v.; собѣ 19v., 28v., 41, 63v., кѣ собѣ 73v.

XIV wiek

ABib. XIV: собѣ 11, 32, в собѣ 11;

Ew.Ławr. XIV: тобѣ 10, 31 собѣ 16, 23;

Ew.Put. XIV: тобѣ 7, 17, собѣ 209;

Ew.Łuck. XIV: тобѣ 16v., в собѣ 90v.;

Ps.Łuc. 1384: тобѣ 40v., 64v.;

Okt.Wied. III XIV: тобѣ 62, 81v., 186, 198, собѣ 80, на собѣ 133v.;

M.Ks.Woł. XIV: тобѣ 30v., 93, 94v.

³⁴² M. Sokołowa, *К истории русского языка в XII в...*, op. cit., s. 114, 127.

Formy z rdzennym -o- występują również w innych tekstach, np. w Sześciodzienniku Jana, egzarchy bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: собе³⁴³; w zabytkach świeckich, np. тобѣ на помочѣ (gramota z 1399) czy: оубы тобѣ, творать мовенѣ собѣ w Latopisie Ławrientiewskim *Powieści lat minionych*³⁴⁴.

Forma менѣ po raz pierwszy została poświadczona na ścianie soboru św. Zofii w Kijowie³⁴⁵.

4.2.1.1.10. Wybrane formy zaimkowe

Do tekstów w języku cerkiewnosłowiańskim trafiały wyraziste przykłady języka mówionego, ilustrujące bogaty system zaimkowy. Wśród nich, już w najdawniejszych tekstach, znajdują się zaimki, które z czasem stały się częścią aktywnego słownictwa języka ukraińskiego.

XII wiek

Ż.N.: сѣ кымь 4;

Ż.T.S. XII: ѣкъъ – въздратъмь ѣвъь сѣ ѣкъъже кетъ оуже (zaimek oznaczający współczesne ukr. який) 153.

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: кимь 56v.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: тои – оу тои днь 41;

Ew.Łuck. XIV: увесь 2v., 100v.;

Okt.Wied. III XIV: ѡтѣ – бѡжники ѡтѣ 253v.

Wybrane formy wynotowane z wymienionych powyżej zabytków o charakterze religijnym potwierdzone są również w nowogrodzkich gramotach na korze brzozowej: ким – с ким будѣш послалъ – nr 358 XIV wieku³⁴⁶. Jest to kolejny dowód na silne związki kulturowe między północną i południową Rusią, o czym była już tu mowa.

³⁴³ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 333.

³⁴⁴ С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 143–144.

³⁴⁵ С. Высоцкий, *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.*, wyd. 1, Кнев 1966, s. 87.

³⁴⁶ За: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, op. cit., s. 48.

4.2.1.1.11. Ściągnięte formy złożonej odmiany przymiotników, zaimków i imiesłowów

O ile odziedziczony z prasłowiańskiego system przymiotnikowy protografów bułgarskich uwzględniał prostą (rzeczownikową) i złożoną (zaimkową) odmianę form przymiotnikowych (typu: dobrajego, dobrujemu itp.), to powodowane uniwersalną zasadą ekonomii języka tendencje rozwojowe ukraińszczyzny prowadziły m.in. do skrócenia dawnych form odmiany zaimkowej, które utraciły jotę i uległy ściągnięciu. Ściągnięte formy końcówkowe, na wzór -aaro > -aro > -oro, -ууму > -уму > -ому, -ыхъ > -ыхь, -иихъ > -ихь, ымь > -ымь, stały się z czasem standardową praktyką piśmiennictwa ukraińskiego. Odmiana rzeczownikowa zaś w toku rozwoju języka ukraińskiego w zasadzie zanikła, ograniczając się do nielicznych przypadków traktowanych jako archaizmy.

Zabytki ruskie-ukraińskie rejestrują ściągnięte formy dawnej odmiany zaimkowej już od XI wieku.

XI wiek

Izb. 1076: малого 76, стѣжитыѣмому – стѣжитыѣмому поношению 34v., зимному 39v.;

Ев. Arch. 1092: вышнаго 11, ослабленому 32v., 37, члѣтскому 12, впадзшемому 58v., глухымъ 81;

Min. Dub. XI: сланаго 8, вѣстывнаго 11v., чѣстывнаго 13; недооумѣваемыхъ ... локавыхъ 14v.;

Ев. Tur. XI: бл҃готворацимъ 9v.;

D. Ant. XI: милостивнаго 6, вѣчна[г]о 25, нечѣстиваго 26, соуштоумоу 22, оубогыхъ 89v. Jest prawdopodobnym, że zapisy formy искрънюмоу 89v., искрънюмоу 153v. odzwierciedlają potoczną formę końcówki Dat. sg: -ому, wskazującą zarazem miękkość poprzedzającego [n'];

P. Syn. XI: ближыѣмому 18v.; зълыхъ 44, гноусьныхъ 54v., малымъ 128v.

XII wiek

Ев. Mśc. 1117: хоудомоу 213;

Ев. Hal. 1144: речемого 61v.; ослабленому 71v., жрьцьському 112; почиваюцихъ 65v., ѿ мъртвыхъ 66v., живымъ 62, страньнымъ 63, съ невѣрными 150;

Ев. Dob. 1164: чюжего 263v., болацихъ 17, великихъ 244v.;

Ев. Hal-Woł. XII: просащемоу 97v.;

Ž. N.: ситаніе везьмъртне єдине 8; нищемоу 13v., правьдному 19, ослабленому 26, великому 22v. (także forma zaimkowa: вноумоу 14); зълыхъ 12v., другыхъ 24; локавымъ 21;

Ž.T.S. XII: нагого 129, не послѣдньому 44v., страстьному 95, преподобному 114, дружно – дружно любзвь 88v.; большихъ 52v., вѣщисльныхъ 168v.; воляцимъ 78;

S.Chut. XII: новому твоему 3v.;

S.Usp. XII–XIII: послѣдньому 26v., влаженому 44, великимъ 69, глухыхъ 114.

Ściągnięta forma końcówki występuje na wykonanej około 1151 roku czaszy Wołodymyra Dawydowicza: великого³⁴⁷.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: или ѣюжего или нагого 94 v.;

Okt.Wied. I–II XIII: разорьшаго 73v., вѣрнзимъ 67v., прѣвзносацимъ 71v.;

Ew.Euz. 1283: сто 129v., 130, 133v., самого 89v., пославшего 36v.; вецъ маловѣрнѣ (ѣ < ыѣ) 33v.;

Ew.Orsz. XIII: єдиногю оу главы а другогю оу ногоу 142v.;

P.E.Syr. 1280: свидущего 2v., началного 21, пространного 23, коупльному 89v.;

Ew.Chełm. XIII: вславленому 42v., праведныхъ но грѣшихъ 39v., спацимъ 40v.;

Tego typu zapisy występują również w Naukach Grzegorza Zarubskiego w odpisie z XIII wieku: отъ грѣшного³⁴⁸.

XIV wiek

ABib. XIV: мирьскыхъ 3, несмыслынымъ 24, жидовьскымъ 26;

Ew.Put. XIV: великого 164, вѣроующему ... нечистому 131, живзимъ ... небнхъ 163;

Men.Ew.Hal. XIII–XIV: папы римскаго и петра алеѣндрьскаго 246v.;

Ew.Łuck. XIV: июдѣискому 8, пославшему 9v., невѣсному 63v., вѣчннмому 88v., неправедному 153, фивѣискаго 246, римскаго 249, свѣшеного 250v., славного 257; слѣпыхъ и хромыхъ 16, вѣсовскимъ 88 i in.;

Ew.Ławr. XIV: польскаго (w znaczeniu ‘polowego / polnego’) цвѣтца польскаго 52v., прозрѣвшему 33;

Ps.Łuc. 1384: грѣшному 151, грѣшныхъ 153, с великими 154v.;

M.Ks.Woł. XIV: верховныхъ 7v., волныхъ 8, всацьскыми дарзми 7.

³⁴⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.* op. cit., s. 194.

³⁴⁸ *Ibidem*, s. 292.

W zabytkach świeckich z XIV wieku formy ściągnięte są już powszechne, por. любецкого (gramota z 1322), вѣрного (gramota z 1377)³⁴⁹.

4.2.1.1.12. Wybrane formy liczebnikowe

Również formy liczebnikowe już w najdawniejszych zabytkach odzwierciedlają tendencje rozwojowe języka ukraińskiego, co potwierdza dążenie skrybów do zbliżenia języka tekstów do żywego języka, a tym samym dowodzi, że dokładali starań, aby stworzyć własną normę w oparciu o istniejące reguły piśmiennictwa bułgarskiego.

W Kodeksie Światosława z 1073 roku poświadczona jest forma: образы четири 237v., która odzwierciedla odmianę liczebnika cztery – чотири zgodnie z typem deklinacyjnym rzeczowników rodzaju żeńskiego, co jest obecnie normą języka ukraińskiego. W szeregu zabytków zaświadczone liczebnik zbiorowy ‘oboje’.

XII wiek

P.Czud. XI: обоѣ – обоѣ оубо прѣдзѣглѣ 92;

D.Ant. XI: обоѣ – обоѣ поврѣждають 13v.

XII wiek

U.Stud. XII: обоѣ – варать сочива же и зелита ... и по се^м въз ѣдинъ гърныць обоѣ да вложать 209;

Ž.T.S. XII: вбоѣмь – въздержаниемь ... и страстьми ... възсиавъ ... и жеже въз вбоѣмь добродѣтель имѣа 33v.;

S.Usp. XII–XIII: обоѣ 211, 259.

XIV wiek

Okt.Wied. III XIV: обоѣ 189.

Ta – odziedziczona z okresu prasłowiańskiego i odzwierciedlona w piśmiennictwie ukraińskim od XI wieku – forma liczebnika zbiorowego z końcówką -e, graficznie -ѣ, jest obecnie normą ukraińskiego języka literackiego. Forma ta jest znana od końca XII i początku XIII wieku również w piśmiennictwie nowogrodzkim – por. Ewangeliarz Miliatynski³⁵⁰.

Dawne teksty ruskie-ukraińskie odzwierciedlają zapisy form liczebnikowych stosowanych dla oznaczenia drugiej dziesiątki i kolejnych dziesiątek z końcówką

³⁴⁹ С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 196.

³⁵⁰ О. Жолобов, В. Крысько, *Двойственное число*, [w:] *Историческая грамматика древнерусского языка*, red. В. Крысько, t. II, Москва 2001, s. 50.

-дцять (-дьсуть), które uległy leksykalizacji. Formy liczebników drugiej dziesiątki 11–19: одинадцять – дев’ятнадцять oraz oznaczeń dziesiątkowych (20, 30, 50 itp.: двадцять, тридцять) w języku ukraińskim utworzone zostały w rezultacie leksykalizacji oraz procesów asymilacyjno-dysymilacyjnych wewnątrz dawnych form одинъ на десате. W wyniku tych procesów normą stały się kwantytwy z końcówką -дцять.

Jednym z najstarszych sposobów przekazania kwantytatywów złożonych z komponentem -дцять (-дьсуть) są zapisy z Rizańskiej Księgi Kormczej z 1284 roku: штинадьцять лѣт или семинадьцять³⁵¹ – tekstu, którego powstanie jest związane ze spisem kijowskim przepisany z kolei z protografu południowosłowiańskiego (serbskiego).

XIII wiek

Ев.Вуч. XII–XIII: двѣма на дьсате 5v., двою на дьсате 41, осемь на дьсате 59, пати на дьсате 105, три дьсате 140;
Okt.Wied. I–II XIII: обанадьсать 212v., 214.

XIV wiek

Ев.Łавр. XIV: дванадцать 13v., обѣманадцать 22, вбанадцать 49, 99v., въ єдиному же надцать години 76, со двѣманадцать 113, патинадьцать 128;
Ев.Put. XIV: обѣманадьсать 57, 66.

Przytaczając powyższe przykłady z ponownie analizowanych szczegółowo zabytków ukraińskich, podkreślamy, że w ukrainistyce najdawniejsze zapisy z takimi skróconymi końcówkami datowane są na drugą połowę XIV wieku, por. шістьцатого z 1366 roku (ССУМ XIV–XV: t. 2, 559).

4.2.1.2. WERBALNE CZĘŚCI MOWY

4.2.1.2.1. Czasowniki z sufiksami -ova-, -uva-

W znanych ukrainistyce zabytkach piśmiennictwa świeckiego najstarsze odzwierciedlenia sufiksu -uva- znane są od początku XV wieku: торгувати z gramoty z 1408 roku³⁵² czy: добувати zarejestrowane w gramotach z roku 1449, 1455, 1457 (ССУМ XIV–XV: t. 1, 311).

³⁵¹ О. Жолобов, *Числительные*, [w:] *Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, t. IV, Москва 2006, s. 264.

³⁵² С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 242.

Szczegółowa analiza zabytków nurtu religijnego w języku cerkiewnosłowiańskim dowodzi, że odzwierciedlenie typowych dla współczesnego języka ukraińskiego sufiksów miało miejsce znacznie wcześniej – już w XI-wiecznym piśmiennictwie. Tego typu próby utarowały drogę własnej ukraińskiej tradycji piśmienniczej, czego jaskrawe przejawy widoczne były w piśmiennictwie świeckim od XIV wieku.

XI wiek

Izb. 1073: исповѣдовати 5v., распѣтовати 6, показовати 11, дѣвѣствовати 41v.;

Słowo GT. XI: описовати 10v., прѣрѣзовати 253v.;

P.Syn. XI: бесѣдовати 79v., 99v.;

D.Ant. XI: бесѣдовати 220v., коуповати 36v.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: печаловати сѧ 113v.;

Ew.Hal. 1144: трѣвова 73;

Ew.Dob. 1164: бесѣдовати 128;

Ž.N.: бесѣдовати 4;

Ž.T.S. XII: сѣказовати 109, обѣдовати 161, коуповаше 255v. – коупоуѣть 154v.;

S.Usp. XII–XIII: вѣровати 212v., показоваше 94.

XIII wiek

P.Nik.Czar. XIII: трѣвовати ... бесѣдовавъ 84v.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: сѣказовати 147;

Ps.Łuc. 1384: помилуовати 133v.

4.2.1.2.2. Skrócone formy czasowników 2 os. sg. praes.

Piśmiennictwo ukraińskie zna formy skrócone czasowników w 2 os. sg. czasu teraźniejszego z tekstów już XIII-wiecznych (poświadczenia pochodzą m.in. z *Latopisu Ławrientiewskiego*, z *Powieści lat minionych*: аще сѧ крѣтиши то и се пѣлучиши, приведеши, не створиши а пустиши³⁵³). Niebezpieczne są jednak twierdzenia, że forma ta była przepisana bez zmian z wcześniejszej – oryginalnej – redakcji tekstu. Takie przypuszczenia uzasadniają m.in. odzwierciedlenia tych form w dawnym piśmiennictwie ukraińskim w języku cerkiewnosłowiańskim.

³⁵³ Ibidem, s. 312.

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: амо же хоташь ѿгда же состарѣишь са и въздвигньши роуцѣ
107v., глѣшь ... яже не глѣши 89;

Ew.Orsz. XIII: троужаѣишь 33v.(x2).

Analogiczne formy występują z Zbiorze Troickim z końca XII i początku XIII wieku: вѣжишь (Zb.Troic. 105).

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: видиш ли 115, 231, имашь 101;

Ew.Łuck. XIV: разьдрѣш 42v.

4.2.1.2.3. Formy 3 os. sg. i pl. praes.: końcówka -ть czasowników w miejscu -ть z protografów starobułgarskich

Kończówka -ть w formach czasowników 3 os. sg. i pl., która jest obecnie normą ukraińskiego języka literackiego, już w początkach piśmiennictwa wyparła niepasującą do wymowy miejscowych Rusinów -тъ. Już w najstarszych tekstach Rusini-Ukraińcy wprowadzali ten uzus języka mówionego jako standard zapisu tak w cerkiewnych tekstach, jak i we własnej twórczości oryginalnej.

XI wiek

Ew.Ostr. 1056–1057: просвѣщаѣть 2v., слышитъ 60, възпросать 3v., градажть
10, рекжть 69;

Izb. 1073: видить ... просить ... дастъ 164v., приведоуть 159v., наѣноуть ...
веселать са 214v.;

Izb. 1076: глѣють 1v., хвалать 13;

Ew.Arch. 1092: сзнѣдають 70, останають ... да пребвиють ... възьмоуть 129v.,
принесоуть 135, сзвероуть 137;

Ew.Tur. XI: видать ... вижать 1, знажть 1, велить 7;

D.Ant. XI: подобаеть 3, будетъ ... разумѣеть 4, поицоуть 7, боудоуть 8, разо-
умѣжть 36, придоуть 80v., коуѣжть 100;

P.Бucz. XI: придесть 4v., поманоуть са 6;

P.Czud. XI: наричжть 92;

Słowo GT. XI: възьмжть 104, мжчать 282;

P.Syn. XI: възстажть 143, живоуть 143.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: придоуть ... и възьмоуть 20, блговѣстоують 75v.;

- Ew.Hal. 1144: раширають ... величають 50v., раздѣлать са 150, прѣходать ... придоуть 158v.;
- Ew.Dob. 1164: вѣроуютъ 18v., видать 19, варають 76;
- Ž.N.: развиетъ 3, поють 4, плачють 4;
- Ž.T.S. XII: вѣгаетъ 62, исходять 43v., дарьствѣють 77;
- S.Usp. XII–XIII: кричатъ 189, отвѣщають 277v., пероуть 195, почоуютъ 258, придоуть 212v.;
- U.Stud. XII: бываетъ 213, боудеть 213, възходать 213v.

Tego typu formy czasownikowe występują również w tekstach świeckich, m.in. w Gramocie Mścislawa: почьнетъ, кто запъртитъ³⁵⁴.

XIII wiek

- Okt.Wied. I–II XIII: оживоуть 168v.;
- Ew.Bucz. XII–XIII: възьметь 1, възидеть 2, придетъ 17, възлюбить 30 v., ицѣлить 33, приемяють 34, осоудать 43, приимоуть 54 v., створить 69 v., оубиють 103 v. i in.;
- Ew.Chełm. XIII: не имоуть 8, вси чтоуть 9, оуслышать ... оживоуть 9v.;
- P.E.Syr. 1280: науроуть 37, ждоуть 93;
- P.Nik.Czar. XIII: поють ... разоумѣють 61, мроуть 86v., да боудоуть 90;
- Ew.Orsz. XIII: живить 63, врежетъ 128, вѣжить 128, видать 1, гонать 6v., алчють 29 i in.

XIV wiek

- Ew.Put. XIV: могоуть 7; облечетъ 60, спасеть 65;
- Ew.Ławr. XIV: погыбноуть 134, боудоуть 155, збероуться 119v.;
- Ew.Łuck. XIV: спить – спить ноць 91v., плодить – земля плодить 91v., послоушають 92, боудуть 94;
- Okt.Wied. III XIV: попалаетъ 232, разоумѣють 200;
- Ps.Łuc. 1384: поидоуть ... да боудоуть 154;
- M.Ks.Woł. XIV: ѿверзаетъ 6v., подоваетъ 9v.

W kontekście omawianych form czasownikowych warto zwrócić uwagę na poświadczony w Ewangeliarzu Mścislawa *отъдереть во са* 31. Analogiczne formy czasownikowe występują również w innych ukraińskich Ewangeliarzach: Jurijowskim: *отъдереть во са*³⁵⁵, Halicko-Wołyńskim: *одереть во са* 43v.,

³⁵⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 172.

³⁵⁵ *Евангелие от Матвея в славянской традиции*, op. cit., s. 52.

Ławryszewskim – одереть 48 oraz Łuckim: отъдереть 48v. Odzwierciedlają one lokalną wymowę.

4.2.1.2.4. Formy 3 os. sg. – krótkie formy czasowników

Typową cechą koniugacyjną współczesnego ukraińskiego języka literackiego³⁵⁶ oraz jego dialektów³⁵⁷ są formy czasownikowe w 3 os. sg. i pl. zakończone na -e. Krótkie formy czasownikowe kontynuują zapewne uzus prasłowiański, o czym świadczy obecność tych form w języku białoruskim, a także wybranych gwarach północno- i południoworosyjskich, a nawet w językach zachodnio- i południowosłowiańskich (poza bułgarskim, stanowiącym przeciwieństwo wzorzec dla cerkiewnosłowiańszczyzny)³⁵⁸. Język cerkiewnosłowiański (a za nim w późniejszym okresie standardowy język rosyjski) charakteryzowały końcówki z wygóśowanym -тъ.

Formy 3 os. sg. typu: він ходи, носи występują na obszarze, który umownie wyznacza linia na północ od Dniestru do Nowowołyńska – Dubna – Chmielnickiego³⁵⁹. W zabytkach znajdujemy i tego typu poświadczenia.

XI wiek

Najdawniejsze pisemne rejestracje tej cechy morfologicznej pochodzą z końca XI wieku³⁶⁰. Szczegółowa powtórna analiza zabytków redakcji rusko-ukraińskiej pozwoliła odnotować kolejne przykłady:

Ew.Ostr. 1056–1057: напише 294v.;

Izb. 1073: нарицає 7v., буде 10v., бжде – бжде ли почуулъ 56v., съвършає 12v., бзиває 15, да са покоушає 17v., трѣвує 29, писано бо є 40, оубиває 111, грѣхъ нарицає иже є не въ разумѣнии 164v.;

Izb. 1076: трѣвує 22;

D.Ant. XI: съ бо іакоже є истина бв., съ бо є правъдъно 83v., мала є ... бьчєла 104v., бжде 111v., отъвѣштаває 148v., не хоче 220v.;

P.Czud. XI: что є намъ 92;

³⁵⁶ M. Жовтобрюх, O. Волох, C. Самійленко, I. Слинъко, *Исторична граматика української мови*, op. cit., s. 203–204.

³⁵⁷ W. Kuraszkiewicz, *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1985, s. 208.

³⁵⁸ B. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1965, s. 314–315; *Исторична граматика української мови*, red. O. Безпалько et al., Київ 1962, s. 333.

³⁵⁹ B. Німчук, *Євсевієве Євангеліє...*, op. cit., s. 33.

³⁶⁰ I. Крамко, A. Булыка, A.I. Жураўскі, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, s. 244; E. Карский, *Белоруссы – Язык белорусского народа*, t. II: *Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке*, Москва 1956, s. 256.

Słowo GT. XI: не достаѣ 176, подобаѣ 237, вѣдѣ ли онъ покои ... или оно что ꙗко 294;

P.Syn. XI: воудѣ 141, вѣдѣ 155v.

XII wiek

Ew.Hal. 1144: воудѣ 112v., може 154v.;

Apost.Kryst. XII: бѣговстоуѣ 1v., что ꙗко смотрениѣ 214 v., моиси пише 121v., никто може 159;

Ew.Dob. 1164: наречѣ 112, что ꙗко тобѣ 39, дѣхъ исходитъ ... проходи 57, не достои (w znaczeniu: не достоинъ) 120; коупать ... не имоу 97v., полагаю – даѣше оученикомъ своимъ да полагаю прѣдъ народомъ 102v.;

Ew.Hal-Woł. XII: все ѣлико имѣ продасть (ale: имать Ew.Dob. 1164: 72) 55v.;

Ž.N.: хоче вбитель быти 26v.;

Ž.T.S. XII: взиѣти подобаѣ 137, изгоняѣ 154v.;

S.Usp. XII–XIII: воудѣ 46, 217v., послухоуѣ 236;

U.Stud. XII: ни моуѣ – ни моуѣ перелетѣти 261.

Tego typu zapisy były typowe dla „żywego” języka ukraińskiego, o czym świadczą zapisy na ścianach soboru św. Zofii: кива вѣранъ³⁶¹, czy w dźwino-grodzkich gramotach na korze brzozowej z końca XII i początku XIII wieku: даѣ лоуцѣ³⁶².

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: величѣ 13v., оубыѣ вы 200, что ꙗко тобѣ 194;

Ew.Euz. 1283: не знаѣ чѣвѣка 92v., не може спѣти 96, съ излитанинъ ꙗко 63v.;

тѣ вы наоучи всемоу 86v., воудоуѣть ... да видѣ славоу 90v., ты ли ꙗко цѣрь иносѣкъ(!) 93;

P.Nik.Czar. XIII: показѣ 68v.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: ище 23v., 46, воудѣ 110v., не може 206;

Ps.Kij. 1397: пожре 77v.;

Ps.Łuc. 1384: поможе 147;

Ew.Łuck. XIV: да съвоудѣ са 15v.

³⁶¹ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, op. cit., s. 167.

³⁶² *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 268.

Dla porównania przytaczamy formy z pochodzącego z XIV wieku odpisu Pandektów Nikona Czarnogórca: *вѣдѣ*³⁶³, a także z piśmiennictwa świeckiego: *може* (gramota z 1370), *вѣдѣ* (gramota z 1400)³⁶⁴.

Wobec powyższych poświadczeń form z końcowym -e, licznie reprezentowanych już w XI wieku, tezy badaczy, którzy ich obecność w językach białoruskim i ukraińskim tłumaczą wpływem polskim³⁶⁵, nie wydają się słuszne. Jak wynika z naszej analizy, najstarsze znane obecnie formy odzwierciedlenia na piśmie skróconej formy 3 os. sg. datowane są na wiek XI. W tym okresie kontakty kulturowe polsko-ruskie były ograniczone, a w każdym razie nie na tyle silne, by uformować jakąś praktykę językową w ruszczyźnie. Zauważalny wpływ Polski, który doprowadził do zmian w strukturze języka ukraińskiego i białoruskiego, widoczny był dopiero od XIII wieku. W związku z powyższym, trudno obronić tę tezę, słusznym natomiast wydaje się założenie, że mamy do czynienia z rozwojem niezależnym – równoległym, bądź, co bardziej prawdopodobne, z kontynuacją najdawniejszego etapu języka prasłowiańskiego.

4.2.1.2.5. Ewolucja form trybu rozkazującego 2 os. sg.

We współczesnym języku ukraińskim czasownik *дати* ('dać') przybiera w 2 os. sg. trybu rozkazującego postać: *дай* ('daj'), która w przeszłości była regularną formą czasownika niedokonanego *даѣти* – *даи* ('даѣти', *даіо*, *даѣт*). **Forma imperatywu dokonanego czasownika 'даѣть(-ти)', o nieregularnej odmianie: дам, даѣси, даст..., miała z kolei postać даждь.** Uniwersalne tendencje do ekonomizacji języka prowadziły do stopniowego upowszechnienia formy prostszej *даи* przy jednoczesnym zaniku formy wyjściowej *даѣти*, którą zastąpiła forma *даѣти*. Proces ten rejestrują zabytki od XI wieku: formy 2. os. sg. od dawnych *дати* oraz *даѣти* występują w nich wymiennie:

XII wiek

Ew.Hal-Woł. XII: *даи же ми* 107 (por. *дажь ми* Ew.Dob. 1164: 126, Ew.Bucz. XII–XIII 39v., ale w Ew.Orsz. XIII *даи ми* 54v.);

Ew.Hal-Woł. XII: *даи ми* 144 (por. *дажь ми* Ew.Dob. 1164: 171v., Ew.Bucz. XII–XIII 86).

³⁶³ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, op. cit., s. 15.

³⁶⁴ С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 314.

³⁶⁵ С. Якаўлеў, *Польскія элементы ў сістэме назоўніка ў старабеларускай мове*, „Весці АН БССР” № 6/1983, s. 105.

Powyższe zapisy mogą świadczyć o nieznanym pochodzeniu form imperatywnych *даи* i *даиґе* od *даґати* czy *даждь/даждь* oraz *дадиге* od *даги* przez pisarzy przygotowujących Ewangeliarz Halicko-Wołyński czy Ewangeliarz Orszański. Warto tu zauważyć, że już we wcześniejszych – nawet XI-wiecznych tekstach – zapisy nie są konsekwentne: np. we fragmencie Ewangelii wg św. Łukasza (11, 5) w Ewangeliarzu Ostromira mamy: *даждь* (Ew.Ostr. 1056–1057: 116v.–117), a w tym samym fragmencie w Ewangeliarzu Archangielskim już: *даи* (Ew.Arch. 1092: 71). W późniejszej praktyce skrybów Rusinów-Ukraińców przypadków takiego zmieszania jest coraz więcej.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: *даи же ми пити* 26v., *даи же намъ* 96 (w tekstach ewangelicznych dominują zapisy z *даждь* albo *даждь*);

Ew.Łuck. XIV: *даи* 22, 124v.

4.2.1.2.6. Tryb rozkazujący 1 os. pl

Norma współczesnego języka ukraińskiego dla form 1 os. pl. trybu rozkazującego (podobnie jak i w formach 1 os. pl. praes.) przewiduje zakończenie *-мо*. Formy te w piśmiennictwie w języku cerkiewnosłowiańskim przybierały z kolei końcówkę *-мь*. W związku z tym, że końcówki *-мо* nie można wyprowadzić z *-мь* ani drogą fonetyczną, ani przez wyrównania analogiczne, jest ona uznawana za relikwyt dawnego *perfectum* praindoeuropejskiego³⁶⁶. Zarazem jednak w analizowanych przez nas tekstach nie odnaleźliśmy przykładów form czasownikowych 1 os. pl. praes. z końcówką *-мо*, co prowadzi do wniosku, że należy bądź przychylić się do twierdzeń tych historyków języka ukraińskiego, którzy uznawali pierwszeństwo tej fleksji w formach imperatywu, bądź wysnuć przypuszczenie, że dawni skrybowie Rusini w dążeniu do dyferencjacji postaci form czasownikowych nie mieli odwagi naruszać zasad piśmiennictwa cerkiewnego dla form trybu oznajmującego, w specyficzny sposób oznaczając najpierw formy imperatywu.

Zapis końcówek w takiej postaci znany jest w piśmiennictwie ukraińskim już od XIII wieku.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: *взспоимо* 239v.;

P.E.Syr. 1280: *оубоимоста* 24v., *поразоумѣимо* 26, *не помышляѣимо* 26, *оубоимоста* 26v., *не оусрамляѣимоста* 77v., *имѣимо* 78.

³⁶⁶ Por. Z. Stieber, *Zarys gramatyki...*, op. cit., s. 190–191.

XIV wiek

Okt.Wied. III XIV: възсп'имо 49v., възсп'имно 70v., усп'імімо 72v., 93v., п'имно 197v., їспразд'нч'імо 256, ц'в'лч'імо 259.

Warto tu zwrócić uwagę na formy z Pandektów Nikona Czarnogórcza z początku XIII wieku: приємлемо, gdzie z kontekstu – съ благодареніемъ приємлемо – wynika, że zastosowano właśnie formę 1 os. pl. Do tego w odpowiadającym powyższemu fragmencie późniejszego spisu (XIV wiek) zapisano: приємлемъ³⁶⁷.

W Żywocie Nikifonta odnaleziono formę trybu rozkazującego 3 os. pl. научь-нѣтъ (Ew.Euz. 1283: 4), a w Ewangeliarzu Euzebiusza z 1283 roku – коупѣтъ собѣ (Ew.Euz. 1283: 25v.), które pisarze zapewne zapożyczyli z żywego języka.

W Pandektach Nikona Czarnogórcza również zaświadczone formę trybu rozkazującego z języka potocznego коупоуи – ибо аще трѣбовуєши въ поужю себе. ли на одежю ли на пищю. авнє коупоуи (P.Nik.Czar. XIII: 86v.), której kontynuacji należy szukać we współczesnym języku ukraińskim: купувати – купуй.

4.2.1.2.7. Formy czasu przeszłego

W języku ukraińskim nowe formy czasu przeszłego powstały na bazie dawnej postaci dokonanej. Zanikowi uległ czasownik posiłkowy wskazujący osobę, a czynność przeszłą wyrażano za pomocą imiesłowu. Początkowo takie uproszczone formy dokonane są poświadczane w trzeciej osobie. Przykłady te były znane w piśmienictwie ukraińskim już w XI wieku.

XI wiek

D.Ant. XI: єда кзгда не сзтворилъ 141v.

Tego typu formy odnaleźć można również na różnych artefaktach kultury ukraińskiej, np. w zapisie na Kamieniu Tmutarakańskim z 1068 roku: глѣвз князь мѣрилъ море по лєду³⁶⁸, w graffiti z XI wieku na temat panowania księcia Światosława Jarosławicza: д̄ лета кзнажилъ сватославъ³⁶⁹, w podobnym zapisie z pierwszej połowy XI wieku na murach Soboru Przemienienia Pańskiego w Czernichowie: обѣдалъ ильа³⁷⁰.

³⁶⁷ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, op. cit., s. 180.

³⁶⁸ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 57.

³⁶⁹ Ibidem, s. 58.

³⁷⁰ Ibid, s. 32.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: окаменилѣ — ослѣпи очи их и окаменилѣ срѣдца ихъ 139;

Ew.Dob. 1164: бѣзъ сѣвѣзкоупилѣ 82.

Formy te zaświadczają też zapisy ze ścian cerkwi św. Michała w Kijowie: [ту]тѣ сѣдилѣ остапк[о]³⁷¹.

XIII wiek

P.Nik.Czar. XIII: рабѣзъ ... не противилѣ бы са 65, ꙗко ѿпустилѣ немюу 74;

Ew.Chełm. XIII: Ewangelia wg św. Mateusza Mt.XXV/24 не растоуѣ — жьна идеже не сѣвалѣ. и сѣбираѣа оудоуже не растоуѣ 68;

Ew.Orsz. XIII: сѣвалѣзъ растоуѣвѣзъ — жнеши оудуже не сѣвалѣзъ и сѣбирѣеши оудоуже не растоуѣвѣзъ ... жьню идеже не сѣвалѣзъ и сѣбираю оудоуже не растоуѣвѣзъ 40v. por. Ew.Bucz. XII–XIII: жьна идеже нѣси сѣвалѣ • и сѣбираѣа оудоуже не растоуѣвѣзъ ... жьню идеже не сѣвалѣзъ и сѣбираю оудоуже не растоуѣвѣзъ (56);

P.E.Syr. 1280: нѣ си ли слышалѣзъ писаньѣа 27, и вѣбѣтилѣзъса по облѣвѣвѣзъса 27.

Dla porównania można jeszcze przytoczyć zapisy z *Powieści lat minionych* z Latopisu Ławrientiewskiego: ѡдинѣзъ ногама топталѣзъ, а другыи рогама болѣзъ; лютыи звѣрь скоуѣилѣзъ ко мнѣ на бѣдры³⁷².

4.2.1.2.8. Imiesłowy bierne

W piśmiennictwie ukraińskim najdawniejszego okresu pojawiły się załączki imiesłowu biernego, który powstał na bazie krótkich imiesłowów czynnych czasu teraźniejszego i przeszłego³⁷³.

XIII wiek

P.E.Syr. 1280: прокопавши — пакѣзи науноуѣть бѣси смоуѣцати бра^т тако давѣзи моуѣно вѣило прокопавши стѣвоуѣ ѿ манаѣтѣзѣра вѣжати 37.

Podobne formy odnalezione zostały również w Latopisie Ławrientiewskim *Powieści lat minionych*: прочѣтаюѣчи — грамотиѣю прочѣтаюѣчи потѣсенѣтѣса на всѣа дѣла добраѣа; попуѣстѣятъ ны землю идѣуѣчи до насѣ³⁷⁴. Formy imiesłowu przymiotni-

³⁷¹ В. Корнієнко, *Графімі Кирилівської церкви...*, op. cit., s. 207.

³⁷² С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 325.

³⁷³ Ibidem, s. 272.

³⁷⁴ Ibid., s. 270.

kowego (genetycznie – rodzaju żeńskiego) z łatwością oddawały również formy liczby mnogiej.

4.2.1.3. NIEODMIENNE CZĘŚCI MOWY

4.2.1.3.1. Formy przysłówkowe pochodzące z żywego języka

Język cerkiewnosłowiański nie oddawał w pełni możliwości komunikacyjnych żywej mowy, dlatego skrybowie Rusini-Ukraińcy od najdawniejszych czasów wprowadzali do tekstów formy właściwe miejscowemu językowi. Paletę możliwości, jakimi dysponowali, widać wyraźnie na przykładzie różnorodności form przysłówkowych.

W ciągu całej historii rozwoju języka ukraińskiego używano przysłówków odziedziczonych zarówno z prasłowiańskiego języka-źródła, jak i własnych innowacji ukraińskich. Na przykład przysłówki *коли*, *кудзи*, *годѣ* znane są w piśmiennictwie ukraińskim już z najstarszych zabytków pisanych i stały się normą. Normatywne *ѣкъ* powstało z dawnego *какo*: na ukraińskim gruncie na zasadzie analogii do tej formy najpierw pojawiło się *ѣко*, a następnie doszło do redukcji końcowego *-o*. Ukraińskie formy przysłówkowe występują już w najstarszych zabytkach, pochodzących z XI wieku. Formy te, czasem z drobnymi modyfikacjami fonetycznymi, występują w dzisiejszym języku ukraińskim.

XI wiek

Izb. 1076: *николи* 37v.;

P.Czud. XI: *кѣдзи* 20;

Słowo GT. XI: *николи* 44v.;

D.Ant. XI: *вѣкѣпѣ* (w znaczeniu: ‘razem’) 166v., *долоу* 43v., *долѣ* 275v.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: *николи* 14v., 26v.;

Ew.Dob. 1164: *сѣ здоу – сѣ здоу прикосноу сѣ ризѣ* 95v., *коудзи – коудзи* *взнести* 113, *ѣк – вѣ же патокѣ пасхѣ година же вѣ як ѣ-а* 247v.;

Ew.Hal-Woł. XII: *правѣ глѣю* 172v. Taka forma zaświadczona jest również w Ew.Jur. 1119–1128 (Срезн.: t. II, 1363);

Ž.N.: *николи* 7, *ницѣ* 30;

Ž.T.S. XII: *годѣ* 76v., *коли* 111v., *горко* 90, *нагодѣ* 72v., *ницѣ* 169;

S.Usp. XII–XIII: *николи* 10, 38, 125, 143, *нѣколи* 45v., 47v., *годѣ* 11v., *коли* 191, 191v., *нынѣю* 197v.;

U.Stud. XII: *годѣ* 213.

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: ѣкъ – глѣю бо вамъ ѣкъ днѣли ихъ 30v., коли – коли са женило ... тогда 62v.;

Okt.Wied. I–II XIII: вѣрно 6v., 148, 151, хвално 23, 152v., хвально 46, живъно 46, ще – отъ ноши утрѣню ще члвколюбуе просвѣти 65v., ѣкъ – въскрѣсилъ еси ѣкъ бѣ 71;

P.Nik.Czar. XIII: коли 75;

Ew.Orsz. XIII: тажъко 12v., єдиначе 16v., коли 61v.;

P.E.Syr. 1280: туто – но стоѣще туто на мѣстѣ 27v. (por. *Powieść lat minionych* z Latopisu Ławrientiewskiego: и всиѣхъ кости тоуто лежать)³⁷⁵.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: паде ниць 109;

Ps.Łuc. 1384: викроугъ насъ 108;

Okt.Wied. III XIV: вѣлами 7v., а^к 62, несмѣшѣбно 199v., авлѣбно 200, обнищавъ перстѣно 218.

Dla porównania można jeszcze przytoczyć zapisy z *Powieści lat minionych* z Kodeksu Hipackiego: коуды бы переѣхати³⁷⁶.

Wybrane z przytoczonych powyżej przysłówków występują w gramotach na korze brzozonej w piśmiennictwie nowogrodzkim, por. коли – на гумни стои коли молотать – nr 358 XIV wiek³⁷⁷. Powyższy przykład dobitnie świadczy o obecności na terenie Nowogrodu ukraińskiego elementu językowego. Warto dodać, że pisownia ta w języku ukraińskim od tego czasu w zasadzie nie uległa zmianie (z wyjątkiem rdzennego o w słowie стой – стій, por. współczesne ukraińskie: на гумні стій, коли молотять).

4.2.1.3.2. Wykrzykniki

Pragnienie odzwierciedlenia na piśmie cech języka mówionego, będące podstawowym założeniem współczesnej normy języka ukraińskiego, przyświecało również dawnym skrybom Rusinom. W jaskrawy sposób przejawia się to we wprowadzaniu do tekstów form wykrzyknikowych. Najdawniejsze teksty rejestrują m.in. wykrzyknik охъ, powszechny we współczesnym języku ukraińskim. Co istotne, występuje on zarówno w zapisach o charakterze świeckim (np. w graffiti na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie z XI–XII wieku: што створю нѣ веде охъ

³⁷⁵ С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 350.

³⁷⁶ Ibidem, s. 349.

³⁷⁷ За: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, op. cit., s. 48.

мнѣ комъ приближюсь³⁷⁸, о горе товѣ андронице охъ товѣ нѣвоже³⁷⁹, охъ дше моа³⁸⁰), jak i w tekstach cerkiewnych, o charakterze religijnym, co było jawnym naruszeniem zasad „niezmiennego” języka cerkiewnosłowiańskiego, m.in. w Kodeksie Światosława z 1076 roku: и рьци съ стенаниемъ охъ мзнѣ 36, Żywocie Nikifora Cypryjskiego: охъ мнѣ ослабленомоу 26, Zbiorze Uspieńskim: охъ мзнѣ 15v. Zapoczątkowaną wówczas tradycję stosowania tego wykrzyknika kultywowano na kolejnych etapach rozwoju piśmiennictwa ukraińskiego – analogiczne zapisy zna Czeta z 1489 roku: охъ мнѣ вѣднѣи³⁸¹.

4.2.2. CECHY MORFOLOGICZNE ZABYTEKÓW Z XI–XIV WIEKU, BĘDĄCE OBECNIE CECHĄ WYBRANYCH DIALEKTÓW JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO

Zabytki piśmiennictwa ukraińskiego XI–XIV wieku rejestrują cechy notowane obecnie w wybranych dialektach języka ukraińskiego. Choć nie leży one u podstaw normy (języka standardowego), to ich obecność w dawnych tekstach jest ważnym argumentem w dyskusji na temat procesu kształtowania się ukraińskiego języka literackiego, dowodzi bowiem, że ukraińskim skrybom, niezależnie od miejsca urodzenia, przyświecał ten sam cel – dostosowania języka tekstów do potrzeb czytelników. Ze względu na to, że wybrane cechy licznie występują w źródłach, trudno sklasyfikować je jako błędy. Z kolei ich zanik w procesie kształtowania się normy należy tłumaczyć lokalnością ich zasięgu i brakiem gotowości Rusinów-Ukraińców z innych dialektalnych obszarów ukraińszczyzny do uznania ich za ogólne, swoje.

4.2.2.1. IMIENNE CZĘŚCI MOWY

4.2.2.1.1. Końcówki -ov (<*-ojо) w Loc. sg. rzeczowników i zaimków

Cechy ukraińskiego dialektu południowo-zachodniego, w zakresie morfologii charakteryzującego się zastosowaniem końcówki -ov, -iv (z psł. *-ojо) w Loc. sg. rzeczowników i zaimków, rejestrują formy Oktoicha Wiedeńskiego (руков, головов, мнов, собов), por. вѣзьмъша съ собовъ зна 50 oraz за вса съмъртивъ распатива 103v. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż form tych nie notują inne znane ukrainistycy zabytki, i to nie tylko z okresu XII–XIII wieku, ale i z późniejsze, aż do XVI wieku.

³⁷⁸ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, 2014, op. cit., s. 161.

³⁷⁹ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, t. VIII: *Південні внутрішня та зовнішня галереї*, Київ 2018, s. 440, tabl. CCXLII, 1.

³⁸⁰ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, op. cit., s. 229.

³⁸¹ В. Німчук, *Українська Четья 1489 року*, op. cit., s. 27.

4.2.2.1.2. Końcówka *-ии* rzeczowników *-ї*-tematowych w Gen. pl

Odziedziczona po okresie prasłowiańskim fleksja *-ии* była w początkowym okresie rozwoju piśmiennictwa ruskiego typowa zapewne dla wszystkich dialektów ukraińskich, co ma odzwierciedlenie w tekstach. Z biegiem czasu końcówka ta uległa redukcji, a zachowała się tylko jako wyróżnik wybranych gwar południowo-zachodniego dialektu języka ukraińskiego³⁸².

Fleksja *-yy < -їj-* rozwinęła się w południowo-zachodnich dialektach języka ukraińskiego [...] w południowo-wschodnich i północnych dialektach języka ukraińskiego, a także na pozostałej części wschodniosłowiańskiego obszaru dialektalnego, w tej pozycji występuje jedynie dźwięk [e]: *вістей, печей, коней*³⁸³.

Jako norma w procesie rozwoju ukraińskiego standardu utrwaliła się fleksja *-ей* (*дітей, дверей, гостей*).

XI wiek

D.Ant. XI: *сѣборъ людии* 9v.;

Min.Dub. XI: *страстии б, бл҃гдати* 14v.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: *дѣтти – не имѣа дѣтти* 133v., *людии* 140;

Ew.Dob. 1164: *ѿ двѣри гроба 14, останѣте дѣтти 71, костии мертвыхъ 79, 205, ѿ днии и ѿ ноци* 84;

S.Usp. XII–XIII: *людии 4, пѣснии 4v., заповѣдди 27;*

S.Chut. XII: *заповѣдди 10.*

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: *не дѣтите дѣтти 57, полни соуть костии 114v., ото двѣри гробоу 153 v.;*

P.Nik.Czar. XIII: *малыхъ заповѣдди 83, до двѣри 84;*

Ew.Euz. 1283: *женъ и дѣтти 37v., поутти 43v., прѣнесѣныѣ моци 137v.;*

P.E.Syr. 1280: *заповѣдди 74v., похотти 75;*

Ew.Chełm. XIII: *дѣтти – не дѣтите дѣтти 99.*

³⁸² *Атлас української мови*, t. II, op. cit., s. 197–198, 200.

³⁸³ „Флексія *-ий < -їj-* розвинулася в південно-західних говорах української мови [...] в південно-східних та північних говорах української мови, як і на решті східнослов'янської мовної території, в такій позиції відомий лише звук [e]: *вістей, печей, коней*” – С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 117.

XIV wiek

ABib. XIV: свойхъ мужий 11;

Ев.Ławr. XIV: женъ и дѣтти 150, оубоашася люди 214, оу дверии 304;

Ps.Łuc. 1384: стрѣтий 150, напастий 151.

4.2.2.1.3. Wybrane formy zaimkowe

Replikowane formy zaimkowe (съ + съ = сесь) znane są w piśmiennictwie ukraińskim od XIII wieku. Obecnie występują w gwarach południowo-zachodniego obszaru dialektalnego języka ukraińskiego³⁸⁴.

XIV wiek

Ев.Łuck. XIV: сесь 18v.

4.2.2.1.4. Specyficzne formy zaimka 3. os. sg. fem.

Specyficzne formy zaimka 3 os. sg. fem. w postaci ню znane są piśmiennictwu ukraińskiemu już od XI wieku; występowały również w tekstach południosłowiańskich protografów (por. Księga Sawy: на нѣ рѣцѣ K.Saw. XIII/13). Nagłosowe *ń-*, powstałe w wyniku błędnej dekompozycji wyrażen przyimkowych (por. dawne *вн, сън, także кн*)³⁸⁵, pojawia się następnie nie tylko w konstrukcjach poprzedzonych przyimkami *вз, съ, къ*, ale również – poprzez analogię – w konstrukcjach z innymi przyimkami: *въ, до, по, за, на* i in. Szerokie występowanie zaimków osobowych ze spółgłoską *ń-* jest znane ukraińskiemu językowi literackiemu, charakteryzującemu się opozycją form z i bez *ń-*. Inaczej sytuacja wygląda w odniesieniu do systemu zaimków dzierżawczych – tu spółgłoska *ń-* nie występuje, a jej zapisy można tłumaczyć błędną analogią do form zaimka wskazująco-osobowego z przystawnym *ń-* (typu: *z з н-єю*, pol.: *z nią*) lub (co bardziej prawdopodobne) wpływem gwarowym – formy tego typu są notowane w licznych gwarach ukraińskich dialektu południowo-zachodniego, znane są też gwarom północno-wschodnim³⁸⁶.

XI wiek

Ев.Ostr. 1056–1057: на ню 236v.;

D.Ant. XI: въ ню же 340.

³⁸⁴ Ibidem, s. 133.

³⁸⁵ Z. Stieber, *Zarys gramatyki...*, op. cit., s. 156.

³⁸⁶ С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 154.

Dla porównania przytoczmy analogiczny zapis z Pateryka Synajskiego: НА НЮ³⁸⁷.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: НА НЮ 94v.;

Ew.Hal. 1144: ВЪ НЮ 150;

Ew.Dob. 1164: ВЪ НЮ 4v., НА НЮ 144v.;

U.Stud. XII: ВЪ НЮ 243.

XIII wiek

Ew.Chełm. XIII: ВЪ НЮ 9v., НА НЮ 42.

XIV wiek

Ew.Łuck. XIV: ВЪ НЮ 3, 91.

Dla porównania fragmenty z Ruskiej Prawdy: ЧТО НА НЮ МОУЖЬ ВЪЗЛОЖИТЬ ЧИЗ ЖЫВОТА ТЕОДОЗЈУСА ЗЕ ЗБИОРУ УСПИЊСКОГО: НЮ³⁸⁸.

4.2.2.2. WERBALNE CZĘŚCI MOWY

4.2.2.2.1. Infinitywny sufiks -чи

W dialektach zachodnioukraińskich morfem -чи zachował się do dziś w czasownikach, których morfemy rdzenne zakończone są na spółgłoskę tyłkojęzykową bądź gardłową. Tego typu wymowę potwierdzają gramatyki ukraińskie: Użewyca (1643), np. секы, сеґешъ, сеґи б1, стрыґти, стрыґчи, стрыґи 63v., czy Mohylnickiego (1823): стрыґи, пеґи, стерґи 148, верґи, реґи 155³⁸⁹.

XII wiek

Ž.T.S. XII: рсѣґи 68v., вѣверґи 152;

S.Usp. XII–XIII: сѣґи – наґа сѣґи дрѣва 42v.

Dla porównania można przytoczyć zapisy z piśmiennictwa religijnego – ze Zbioru Troickiego: Zb.Troic.: не вѣґи 192v., oraz świeckiego, m.in. różnych odpisów *Powieści lat minionych*: стерґи (Срезн.: т. III, 513) czy z ukraińskich

³⁸⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 119.

³⁸⁸ А. Шахматов, *Историческая морфология...*, op. cit., s. 163.

³⁸⁹ *Грамматика слов'янська I. Ужєвича*, red. І. Білодід, С.М. Кудрицький, Київ 1970, s. 37–38; «*Грамматика языка славенарускаго*» Ів. Могильницького, [w:] *Українсько-руський архив*, wyd. М. Возняк, Львів 1910, т. 5: *Філольольогічні праці Івана Могильницького*.

gramot z XIV–XV wieku: настьчи (1386–1418), помочи (1398), реччи (1456), прислщи (1435)³⁹⁰.

4.2.2.2.2. Postfiks -ся

Odziedziczone z poprzednich okresów rozwoju języka specyficzne użycie postfiks *ся* w prepozycji i postpozycji do czasownika jest obecnie notowane w wybranych gwarach ukraińskiego dialektu południowo-zachodniego.

XI wiek

Słowo GT. XI: стыдѣлъ бо са быхъ 143;

P.Czud. XI: весели бо са рече 73v.;

P.Syn. XI: са лоучи 22.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: да са отъвѣржеть 44v.;

Ew.Dob. 1164: боите же са 50v.;

Ew.Hal-Woł. XII: миръ вашъ къ вамъ да са възвратить 45; да бзи са ихъ прикосноулъ 121; аще ми са лоучить 146; бзи са не родилъ 173; приближиша же са 4; ѿпоуцають ти са 96v., блѣдѣте же взи са сами 141v., боадоху бо са 170, радочите же са 199v., рожьшене бо са 203v. W rękopisie znajdują się przypadki zapisów z całkowitym pominięciem postfiks *ся*: възврати іѣз иердана 92, co jest charakterystyczne dla niektórych gwar i języka literackiego³⁹¹;

S.Chut. XII: молимъ ти са 7v., ѿпоуцаиждь ти са грѣси 9;

Ž.N.: въсѣмъ са поклонаше 5, него же са боалъ 6, ни са възноси 10;

Ž.T.S. XII: велѣнити ми са 35v., не мнить ми са 15, встати же са 62, са повинемъ 92; са държимъ 120, ми са лоучить 128, мнѣ са мнить 158, паце тои са приемемъ 162;

S.Usp. XII–XIII: са бѣ воротилъ 10v.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: іако зли са дѣиете 209, на ма са гнѣваєте 231;

Ew.Euz. 1283: коли са женило 62v.;

P.E.Syr. 1280: повѣити ми са 24v.;

Ew.Chełm. XIII: велико са прикосноуша 43;

³⁹⁰ С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 256.

³⁹¹ Por. np. u W. Stusa: „Народе мій, до тебе я ще верну” w wierszu *Як добре те, що смерті не боюсь я* – В. Стус, *Вікна в позпростір*, Київ 1992, s. 99.

Ев.Орсз. XIII: иже са смѣрить 19v., иже са възвзисить 34v., да са покають 36, того са оубойте 57v.

XIV wiek

АВиб. XIV: да са молитъ да са сказоуєть 10;

Окт.Вид. III XIV: сравнить ми са 81, гора дымомъ са покры 197;

М.Кс.Воі. XIV: и тебе са молимъ 17v.;

Ев.Љук. XIV: са самъ оубыєть 20, самъ са оузвыси ть 94v., да са покають 96v., разьгбывавъ же са 164, да са разиїдете 210v.;

Ps.Љц. 1384: надѣю бо са 150v.

Formy te są szeroko zaświadczone w ukraińskich tekstach XV–XVII wieku: авы са платило; всѣмъ са показала, котраа са ... обещаа³⁹². Choć ich obecność w zabytkach od XIV stulecia może być wzmocniona wpływem polskim (o czym świadczy m.in. fonetyczna realizacja w postaci [c] dawnego połączenia *tj, w psł. *obvētjati), to z pewnością polszczyzna nie była przyczyną pojawienia się tego typu form w piśmiennictwie ukraińskim, które do końca XIII wieku rozwijało się w oderwaniu od kultury polskiej.

4.2.2.2.3. Skrócone formy czasowników 3 os. sg. i pl.

Zapisy form czasownikowych 3 os. sg. i pl. w formie skróconej, tj. bez zapisu samogłoski zredukowanej (jera) w wygłosie, może świadczyć o twardej wymowie ostatniej spółgłoski. Obecnie taka twarda wymowa końcowego -t w formach czasownikowych znana jest licznym gwarom północnego i południowo-zachodniego ukraińskiego obszaru dialektalnego.

XII wiek

Ев.Наі. 1144: примоут взі 157v.;

Ев.Доб. 1164: възкрєнет 268v., боудут 268v.

XIII wiek

Р.Е.Сыр. 1280: обрѣцет ны ... сподовит ны 28, принесоут 37, пишет бо 71v.;

Ев.Еуз. 1283: оубыют и 39v., приведоут вы 117v., секира ... лижет 124;

Ев.Челм. XIII: и оусты чтоут ма 43v.;

Ев.Орсз. XIII: боудет 1, сьбоудет са 116.

³⁹² С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 308.

XIV wiek

ABib. XIV: цѣлоуютъ 26v., не причаститъ бо са 31v.;

Ps.Kij. 1397: грядѣтъ 134v., придетъ судити 136v.

4.2.3. ZJAWISKA MORFOLOGICZNE PIŚMIENICTWA RUSKO-UKRAIŃSKIEGO (XI–XIV WIEKU), KTÓRE NIE ZAKORZENIŁY SIĘ W JĘZYKU UKRAIŃSKIM

W badanych tekstach występują zapisy, które w wyniku błędu lub celowo zostały wprowadzone przez ukraińskich skrybów i tym samym stały się faktem ukraińskiej kultury pisanej, ale później nie brały udziału w rozwoju normy (tradycji pisanej) – nie utrwaliły się i zanikły. Mówimy tu o nich, bo są świadectwem trwającego wiele wieków procesu tworzenia się standardu pisanego, swoistej wewnątrzukraińskiej dyskusji kulturowej, negocjacji form, które mogłyby zostać uznane za swoje przez nosicieli większości ukraińskich gwar.

4.2.3.1. IMIENNE CZĘŚCI MOWY

4.2.3.1.1. Wybrane formy liczebnikowe

Wybrane ukraińskie zabytki poświadczają formy liczebnikowe nieznane żadnym leksykonom historycznym:

XII wiek

Ew.Hal-Woł. XII: триста сребрникъ 143. W analogicznych fragmentach innych zabytków zapisano: три сотъ (Ew.Bucz. XII–XIII: 85), ваще трии-сотъ сребрникъ (Ew.Dob. 1164: 171, Ew.Ławr. XIV: 116).

4.2.3.1.2. Formy zaimka котор-

Formy z rdzeniem -e-: -koter- wskazują na to, iż skrybowie ruscy mieli za zadanie skopiować jakiś południowosłowiański protograf, gdyż taka pisownia tego zaimka jest charakterystyczna przede wszystkim dla dawnego piśmiennictwa bułgarskiego³⁹³ oraz powiązanych z tym piśmiennictwem dialektów języków serbskiego, chorwackiego, słoweńskiego (ale także niektórych języków zachodniosłowiańskich: słowackiego, dolnołużyckiego)³⁹⁴.

³⁹³ *Старославянский словарь по рукописям X–XI веков*, red. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой, Москва 1994, s. 292.

³⁹⁴ *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, wyd. 11, red. О.Н. Трубачев, Москва 1984, s. 201–202.

XI wiek

Izb. 1076: котерии 193, котерына 193v.;

D.Ant. XI: котерзии 18;

P.Syn. XI: котерии 73v., котерзы 180v.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: котерзии 168v., котерадого 101v., никотерзии 216v.;

Ew.Hal. 1144: котерзии 132v., 171, котерадого 49, 153, никотерзии 122v.;

Ew.Hal-Woł. XII: котери 100v., 164v., 170v., котерадого 68, никотерзии 93, 138;

Ž.N: котерзы 11;

Ž.T.S. XII: котерадого 119v., котерзымь 109;

S.Usp. XII–XIII: за котерою 14v., котерзии 196v., нѣкотерзымь 215.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: котерою 205v.

4.2.3.1.3. Formy II os. sg. imperativu

W analizowanych tekstach często spotyka się formy rozkazujące ze zredukowaną fleksją. Część z nich stanowiła tylko etap przejściowy w rozwoju tradycji piśmiennej i nie stała się normą w dalszym rozwoju pisarstwa ukraińskiego.

XI wiek

D.Ant. XI: сътворь 4.

XII wiek

Ew.Hal. 1144: продажь иминье 42.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: примѣшь бо себѣ 6, вбложь 56v., просвѣць ... раздрѣшь 136;

Ew.Euz. 1283: встанѣть идѣмъ ѿсюдоу 25v., цѣлить са (tu w znaczeniu ukr.

зцілюйтеся, pol. 'zcal się' – 'złącz') 54v., идѣте и коупѣть себѣ 25v.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: помажь 123;

Okt.Wied. III XIV: поражь 62, любовь положь 81.

4.3. LEKSYKA

4.3.1. ŹRÓDŁA ZACHOWANEJ LEKSYKI I JEJ REJESTRACJA

Lokalne słownictwo gwarowe trafiało przede wszystkim do zabytków o charakterze świeckim, a tych zachowało się niewiele. Najliczniej reprezentowane są teksty w idiomie nowogrodzko-pskowskim, powstałe na terenie, z którego znane są liczne gramoty na korze brzozonej. Zarazem nawet krótkie zapiski-graffiti na ścianach świątyń, inskrypcje na artefaktach kulturowych, zapisy w przestrzeni publicznej, marginalia do tekstów pochodzących z południa Rusi czy w końcu „przemycone” niejako słownictwo rodzime (komentarze, wyjaśnienia, przykłady, na zasadzie słynnego pierwszego tekstu polskojęzycznego z łacińskiej Księgi Henrykowskiej) do przepisywanych protografów obcych dają możliwość poznania ówczesnego słownictwa ukraińskiego.

Trzeba przy tym stwierdzić, że z różnych powodów (do upadku Związku Sowieckiego głównie politycznych – wpisywania najdawniejszej kultury ukraińskiej w ramy kultury staroruskiej „trójjedni”, po 1991 roku zaś przede wszystkim z przyczyn finansowych) leksykologia ukraińska rejestruje obecnie słownictwo od XIV wieku, to jest ukończono i opublikowano jedynie *Słownik języka staroukraińskiego XIV–XV wieku*³⁹⁵, który nie zawiera słów z zabytków stylu cerkiewno-religijnego. Teksty już wszystkich gatunków i stylów są źródłem *Słownika języka ukraińskiego XVI – pierwszej połowy XVII wieku*, który nie jest jeszcze ukończony. Oznacza to, że dzisiejsza ukraińska leksykologia historyczna nie dysponuje spójnym wydaniem rejestrującym leksykę ukraińską do XIV wieku odzwierciedloną w najstarszych zabytkach, w tym tekstach w języku cerkiewnosłowiańskim redakcji ukraińskiej. Projekt Wasyla Nimeczuka *Słownik języka cerkiewnosłowiańskiego wydania ukraińskiego XI–XIV wieku* także nie został jeszcze zrealizowany. Dlatego stworzenie leksykonu z najstarszego okresu piśmiennictwa jest pilną potrzebą ukrainistyki.

Obecnie poświadczenia najstarszego słownictwa ukraińskiego (sprzed XIV wieku) pochodzą więc z trzech słowników rosyjskich, których tytuły – zgodnie z dostępnym dzisiaj stanem wiedzy – należy interpretować w duchu rosyjskiego imperializmu kulturowego (o czym pisaliśmy już, przy okazji omówienia fałszywej homonimii terminologicznej i zrównania konceptu „ruski” z „rosyjskim”): *Słownika języka staroruskiego* Izmaïła Srezniewskiego, *Słownika języka rosyjskiego*

³⁹⁵ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, 2 тому, red. Л. Гумецька, І. Керницький, Київ 1978; *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, 17 томів: т. 1–14: red. Д. Гринчишин, т. 5–17: red. М. Чікало, Львів 1994–2017.

XI–XVII wieku oraz *Słownika języka staroruskiego XI–XIV wieku* (dwa ostatnie są wciąż uzupełniane)³⁹⁶. We wszystkich tych leksykonach historycznych słowa rejestrowane do XIV stulecia ilustrowane są głównie cytatami z zabytków ukraińskich. Jakkolwiek paradoksalnie to więc brzmi, skrupulatnie zebrane słowniki rosyjskie stanowią dobre źródło do analizy poświadczeń leksykalnych języka ukraińskiego. Do źródeł tych trzeba jednak podchodzić krytycznie – bazują bowiem na złych założeniach metodologicznych, o czym pisaliśmy już kilkakrotnie – wychodzą z błędnego założenia, że kolebką tradycji rosyjskiej jest tradycja ukraińska (kijowska).

Pracując nad analizowanymi źródłami, odkryliśmy setki leksemów, które w słownikach rosyjskich ilustrują wyłącznie cytaty z tekstów ukraińskich.

4.3.1.1. Epigrafy

Epigrafy kojarzą się przede wszystkim z inskrypcjami nagrobnymi, zapisami na monetach, medalach, tablicach, jednak do grupy tej należą również liczne zapisy znajdujące się w przestrzeni publicznej bez względu na przyczynę ich tam umieszczenia, w tym te nieoficjalne, mające często charakter sytuacyjny, pisane pod wpływem emocji, nieprzeznaczone z założenia do publicznego odbioru. Takie teksty – np. napisy na murach – występują w przestrzeni także współcześnie, a traktowane są jako przejawy wandalizmu. Z upływem czasu, jeśli się zachowają, nabiorą wartości historyczno-kulturowej – pozwolą na zrozumienie różnych elementów mentalności, stosunków społecznych, realiów codziennych czasu, w którym zostały sporządzone.

W kontekście badań inskrypcji na przedmiotach dla poznania leksyki języka ukraińskiego jako sztandarowy przykład podaje się podpis *КОВАЛЬ ЛЮДОТА* albo *ЛЮДОША* (tj. kowal Ludota albo Ludosza)³⁹⁷ na mieczu wykutym w pierwszej połowie XI wieku, na którym tworzący go rzemieślnik uwiecznił swoje imię i zawód. Rzeczownik *коваль* (pol. kowal) jest powszechnie używany w praktyce językowej Ukraińców.

Znacznie większą reprezentację leksyki lokalnej odnajdujemy na ścianach budynków – mieszczanie o podstawowej edukacji zapisywali proste komunikaty. Nie byli to profesjonalni skrybowie, nie byli więc zmanierowani zasadami ortografii cerkiewnej. Są to zatem pierwsze próby najbardziej naturalnego (bliskiego wymowie) zapisu własnego języka, co jest w pełni zgodne z podstawową zasadą współczesnej normy języka ukraińskiego. Jest to więc kolejny argument w dyskusji

³⁹⁶ И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, op. cit.; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, op. cit.; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, op. cit.

³⁹⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 30.

o początku kształtowania się normy języka ukraińskiego, który – zgodnie z datami graffiti na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie – należy plasować w XI wieku. Odzwierciedlają one ówczesną (koniec XI–XIII wiek) mowę nie tyle mieszkańców Kijowa, co szerzej: Rusinów-Ukraińców. Bardzo dobrym źródłem badań są pochodzące z okresu końca XI – połowy XII wieku napisy na ścianach wspomnianego soboru św. Zofii, wielokrotnie zresztą przytaczane w niniejszej pracy jako kontekst do analiz słownictwa zawartego w tekstach religijnych: о горе товѣ андрониче охъ товѣ небоже чему еси зъло сътвори[л]ъ то не вѣдае никъто же то[л]и те звѣлаѣ Коуз[ма]³⁹⁸.

Niekiedy zapisy w tym soborze mają postać dłuższych fragmentów, np. napis na fresku św. Onufrego:

мѣца енарѣ вѣ ·л̄· сѣго нпта
 крила земля кнагыни боаню
 всеволожа а передъ сѣго софинею
 передъ попы а ту былъ по
 пинъ ѣкимъ дъмило пателен
 стипъко михалько нѣжьнович
 мѣил данило марко сьмъюнъ михал
 елисавиничъ иванъ ѣнъчынъ
 тудоръ тоубыновъ ильѣ копы
 ловичъ тудоръ бързатиць а пере
 дъ тими послухы коупи землю кна
 гыни боаню вѣсю а вѣдала на неи
 семьдесятъ гривнъ соболни а вѣ томъ
 драницъ семьсѣту гривнъ³⁹⁹.

Graffiti na ścianach soboru św. Zofii z XII wieku mają postać przemyśleń, sentencji, swoistych dialogów, np. спрашивається коза съ вѣсомъ еи поити кива баранъ еи⁴⁰⁰, коупри[л]не гора[з]дъ еси елы соуи расъсмаглица ми⁴⁰¹ czy: мати не хотѣчи дитичѣа бѣжа гет... // бѣ же не хоти челоувѣка вѣдами кажет⁴⁰², a także zwykłych oznaczeń, typu: „tu byłem”, jak to z XII wieku z cerkwi św. Michała: „tu siedział Ostapko...”: [ту]тъ сѣдилъ остапк[о] ... трасцею оточе⁴⁰³.

³⁹⁸ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, t. VIII, s. 440, tabl. CCXLII, 1.

³⁹⁹ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, op. cit., s. 151–153.

⁴⁰⁰ Ibidem, s. 166–167.

⁴⁰¹ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, t. IV, op. cit., s. 143.

⁴⁰² Ibidem, s. 143.

⁴⁰³ В. Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви...*, op. cit., s. 207.

4.3.1.2. Marginalia

Ważnym źródłem do poznania leksyki ukraińskiej są zapiski pisarzy, czyli różnego rodzaju notatki na marginesach ksiąg cerkiewnych, czasem niebezpośrednio związane z treścią, jak np. notka z XIII–XIV wieku na kartach Ewangieliarza Halickiego z 1144 roku: *ѿ пазоухы*⁴⁰⁴.

W kilku miejscach na marginesach Oktoicha Wiedeńskiego (Okt.Wied. I–II XIII) widnieje wyraz *цусло*, najbardziej czytelny na dole karty 150: *зчисѣ цусло писати добро ти будеть* (naucz się pisać brzeczką [w znaczeniu ‘tusz, czerniło’], przyda ci się). Ze wszystkich znanych nam historycznych słowników leksykonu cerkiewnosłowiańskiego i najdawniejszego leksykonu ruskiego słowo o tym znaczeniu występuje tylko u Izmaila Srezniewskiego, a zilustrowane jest fragmentem z zabytku *Wędrówka św. apostoła Jana Teologa* według spisu z 1419 roku bez tłumaczenia jego semantyki (Срезн.: t. III: 627) oraz w *Słowniku języka rosyjskiego XI–XVII wieku*, gdzie najstarsze utrwalenie ilustruje przytoczony wyżej cytat z Oktoicha Wiedeńskiego (СлРЯ: t. 29: 62–63). Najstarsza z kolei znana wzmianka o leksemie *цусло* (pol. brzeczką) w znaczeniu ‘roztwór do pisania’ pojawia się w opisie przygotowania czerniła według tekstu z XVII wieku, cytowanym przez rosyjskich badaczy Lubow’ Stolarową i Siergieja Kasztanowa: „...На четвертый день положить кору в горшок, налить воды или квасу доброго или яичного *сусла*... Чернильное *сусло* процедить через тряпку и залить полный кувшин”⁴⁰⁵.

W Ewangieliarzu Ławryszewskim, w znajdujących się na marginesach zapiskach medycznych, odnajdujemy od razu kilka słów wprowadzonych przez ukraińskich skrybów wołyńskich, niepoświadczonych dotychczas w leksykonach historycznych. Słownictwo to można charakteryzować nie tylko jako medyczne, ale i codzienne, kulinarne. Jest to leksyka zróżnicowana pod względem znaczenia, pochodzenia, formy gramatycznej itp. Dla przykładu:

- *коуропта і голуубичаа: коуропта а в тои кровь силна помагаєт̃ ѿчи^м а голуубичаа желчь всакъ недоугъ ѿганать 75v.*⁴⁰⁶;
- *горѹиц [..] ѿсно^к попр* (gorczyca [...] czosnkowy pieprz) 71;

⁴⁰⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 329.

⁴⁰⁵ „...Czwartego dnia włóż korę do garnka, zalej wodą z kory lub kwasem dobrym albo brzeczką jajeczną... Przecedź brzeczkę atramentową przez szmatkę i napełnij pełny dzban” – za: Л. Столярова, С. Каштанов, *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, op. cit., s. 62.

⁴⁰⁶ Analizy marginaliów tego zabytku dokonał Wadim Krysko – zob. В. Крысько, *Лавровшевское евангелие и его экстратексты*, „Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik” Bd. 64, № 1/2019, s. 148–190.

- zapożyczenia z greki: we fragmencie: о оуно⁴ зинзивѣра и костон и реwnнъ крокоса с вином даи 14 (ukr. імбир, pol. imbir), реwnнъ (ukr. ревень, pol. rabarbar), крокосъ (ukr. шафран, pol. krokus);
- przymiotnik крино⁵ od кринъ (lilia – крино⁵ корънье) 14;
- najstarsze utrwalenie rzeczownika zbiorowego – listowie: листя – вербовон листъе 27, co najprawdopodobniej odzwierciedlało miejscową cechę zachodniopoleską związaną z zachowaniem dawnej fleksji w tego typu rzeczownikach [’лис ’т ’е / ш’час’т’е / го’л’:е];
- дѣрев¹¹ (ukr. деревце, pol. drzewo) – возми дѣрев¹¹ 71, pierwsze poświadczenie formy tego denominativu w piśmiennictwie słowiańskim.

4.3.1.2.1. Mechanizm tworzenia rosyjskich mitów leksykoграфичных на bazie ukraińskich zabytków

Analiza porównawcza leksyki ukraińskiej występującej w najstarszych zabytkach spisanych na ziemiach Rusi-Ukrainy i późniejszych ich redakcjach, przepisywanych już poza miejscem ich powstania, a więc w innych warunkach dialektalnych (na innych obszarach Rusi i poza jej historycznym obszarem), ujawnia niebywałą trwałość słownictwa ukraińskiego. Obecność ukraińskiej leksyki w późniejszych zabytkach, przepisanych przez kolejnych skrybów – przedstawicieli innych systemów dialektalnych – daje podstawy do wyciągnięcia kilku wniosków. W dyskusji o pochodzeniu samych zabytków jest to ostateczny dowód potwierdzający ukraińskie pochodzenie tych tekstów, których dokładna geneza nie jest znana. Dla przykładu: leksem жито (pol. żyto), występujący w Rizańskiej Księdze Kormczej z 1284 roku, zastosowano, by zilustrować znaczenie tego słowa w słownikach języka rosyjskiego⁴⁰⁷. W języku rosyjskim odpowiednikiem ukraińskiego жито jest рожь, z psł. *ръжь. Skryba mógł więc zastosować wyraz typowy dla swojego obszaru językowego, ale z jakis względów tego nie zrobił. Tego typu cecha uzupełniająca całościowy obraz języka tego zabytku dała badaczom (Vatroslawowi Jagiciowi, Jurijowi Szewelowowi i in.) podstawy do sformułowania wniosku, iż tekst ten został spisany z kijowskiego protografu⁴⁰⁸.

W kontekście zaś rozwoju języków wschodniosłowiańskich jest to ważne świadectwo – ukazuje, iż język tych kolejnych skrybów-przepisywaczy, którzy nie zdecydowali się dokonać zmian, zostawiając w tekstach pierwotny ruski-ukraiński rys

⁴⁰⁷ Na marginesie warto zauważyć, że inne przykłady użycia leksemu *żyto* w tych słownikach również pochodzą z ukraińskich tekstów: Kodeksu Światosława 1076, Żywota Teodozjusza Pieczerskiego XII w., czy spisów *Powieści lat minionych*, które jednoznacznie łączą się z tradycją ukraińską.

⁴⁰⁸ И.В. Ягич, *Четыре критико-палеографические статьи*, Санкт-Петербург 1884, s. 72.

językowy, nie dysponował odpowiednimi zasobami leksykalnymi (synonimami międzyjęzykowymi), które mogłyby zostać użyte. Leksyka ukraińska była więc w tych przypadkach jedyną możliwą do zastosowania alternatywą dla słownictwa cerkiewnosłowiańskiego.

Jako przykład można tu wskazać *неѡболоць* – *се же бѣ неѡболоць*, występujący w kolejnych redakcjach *Powieści lat minionych*, a wykorzystany jako ilustracja leksyki rosyjskiej w słownikach historycznych tego języka (Срезн.: t. II, 365; СДЯ: t. 5, 240)⁴⁰⁹. Nierejestrujący pełnogłosu wariant słowa: *неѡблациь*, znany jest piśmiennictwu już dawnobułgarskiemu (CCC: 360), został poświadczony też w oryginalnym zabytku języka ukraińskiego: Zbiorze Uspińskim z XII wieku (S.Usp. XII–XIII: 61, 67) i właśnie w odpisach *Powieści lat minionych*. W okresie późniejszym występuje również w piśmiennictwie nowogrodzkim (СДЯ: t. 5, 240), jednak w aktywnym zapasie słownikowym utrwalił się jedynie w języku ukraińskim.

W skrócie, żeby przedstawiać sytuację obrazowo, Rusin-Polanin Nestor pisał swój latopis zgodnie z ówczesną tradycją piśmiennictwa na ziemiach ruskich-ukraińskich, wprowadzając do tekstu w języku cerkiewnosłowiańskim setki lokalnych leksemów, które, „wędrując” wraz z tekstem *Powieści lat minionych* i szerzej – wraz z rozwojem kontaktów lingwokulturowych na obszarze Rusi, z czasem weszły do zapasu słownikowego nie tylko języka ukraińskiego, lecz także języków powiązanych z Rusią.

Zarazem przez opisane wcześniej manipulacje terminologiczne (zrównanie pojęć „ruski” – „rosyjski”), wprowadzone i upowszechnione przez Rosyjską Imperatorską Akademię Nauk w XIX wieku, najstarsze ruskie-ukraińskie zabytki zostały wykorzystane do realizacji ideologicznych założeń rosyjskiego imperializmu kulturowego, sztucznie wydłużając historię języka rosyjskiego. Zgodnie z tym podejściem najstarsza ukraińska leksyka takich tekstów, jak np. *Słowo o pulku Igora* czy *Powieść lat minionych* z ich pierwszych kijowskich redakcji, trafiła w całości do historycznych słowników języka rosyjskiego bez żadnego komentarza o pochodzeniu tych słów, a co za tym idzie – ich zapożyczonej genezie w języku rosyjskim, co tworzy błędne wyobrażenie o ich rosyjskim rodowodzie. Fragmenty ilustrujące wybrane przykłady w słownikach historycznych języka rosyjskiego to również najdawniejsze źródła ukraińskie (nie późniejsze redakcje powstałe poza obszarem Rusi-Ukrainy), czasem jedyne. W rezultacie hasła słownikowe języka rosyjskiego zbudowane są na ukraińskich przykładach.

⁴⁰⁹ Warto i tu podkreślić, że cytaty z *Powieści lat minionych* są jedynymi obrazującymi występowanie tego leksemu.

Tak jest np. w przypadku form:

- зегзица – рославнынъ гласъ слышитъ: зегзицею незнаемъ, рано кычеть: полечю, рече, зегзицею по дунавеи (СлРЯ: т. 5, 368);
- клекътъ (pol. klekot): орли клектомъ на кости звѣри зовуть (СлРЯ: т. 7: 162);
- ковылие – чемоу, господине, мое веселие по ковылию развѣта (СлРЯ: т. 7: 216);
- щекотъ – щекотъ славии успе (Срезн.: т. III, 1609).

Powyższe przykłady, będące – powtórzmy – jedynymi przykładami użycia haseł słownikowych w leksykonach rosyjskich, zaczerpnięto z tekstu *Słowo o pulku Igora*. **Nie jest to jednak jedyne tego typu wykorzystanie ukraińskich źródeł. W ten sam sposób wykorzystywane są inne zabytki – m.in. najstarsze świadectwa kultury ukraińskiej**, m.in. najdawniejszych redakcji *Powieści lat minionych*:

- лозина (Срезн.: т. II, 44; СДЯ: т. 4, 426);
- печеръка (СДЯ: т. 6, 387);
- плугъ (w znaczeniu ‘podatek ziemski’, СДЯ: т. VI, 433);
- роставлати – володимерко же роставлаалъ ваше дружиню свою (Срезн.: т. III, 171).

Warto podkreślić, że o ile słowa poświadczane w słownikach rosyjskich, wobec braku źródeł własnych, ilustrowane są przykładami z tekstów ukraińskich, to na gruncie ukraińskim sytuacja przedstawia się odmiennie – wiele innych specyficznych, ruskich-ukraińskich zabytków tego okresu rejestruje te same leksemy. Potwierdza to zarazem zakorzenienie, jak i powszechność ukraińskiej lekсыki.

Zabiegiem sztucznie wydłużającym czas istnienia języka rosyjskiego stało się też umieszczanie w leksykonach języka rosyjskiego przykładów ze źródeł ukraińskich obok zaczerpniętych z zabytków nowogrodzkich i późniejszych moskiewskich (rosyjskich). Ze względu na fakt, iż teksty ukraińskie to teksty dawniejsze, chronologicznie umieszczane są one na początku opisu leksykograficznego, bez żadnych dodatkowych informacji o ich nierosyjskim pochodzeniu. Zabieg ten zarazem zrównuje w świadomości odbiorców zabytki rosyjskie i ukraińskie, wzmacniając mylne wyobrażenie o dawnej jakoby wspólnej przestrzeni kulturowej. Najbardziej rozpoznawalnymi tego typu zabytkami, których przynależność kulturową rusycystyka tradycyjnie, ale nieprawdziwie uznaje za dziedzictwo rosyjskie, są *Słowo o pulku Igora* i *Powieść lat minionych*, dlatego przykładów z wykorzystaniem materiału z tych zabytków jako pierwszych w leksykonach języka rosyjskiego jest wiele.

Wśród haseł słownikowych, dla których najstarsze użycie leksemu ilustrowane jest *Słowem o pulku Igora*, można wymienić np.:

- жалоши – ничити трава жалошами (СлРЯ: t. 5: 74);
- зегзица – рославнынъ гласъ слышитъ: зегзицею незнаемъ, рано кычетъ: полечю, рече, зегзицею по дундави (СлРЯ: t. 5: 368);
- лада – възвелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ (СлРЯ: t. 8: 160);
- смага – поскочи по руской земли, смагу мычючи (СлРЯ: t. 25: 152);
- кысель (СДЯ: t. 4, 385; СлРЯ: t. 7, 137);
- тутьнути (Срезн.: t. III, 1040).

Liczne są także przypadki, gdy pierwsze (najstarsze) użycie słowa pochodzi z najstarszych odpisów *Powieści lat minionych*. Tak jest w przypadku leksemów:

- веретено (СДЯ: t. 1, 107; СлРЯ: t. 1, 79), вѣтникъ (СлРЯ: t. 2, 75);
- дорога (*droga*; najstarsze poświadczenia poza przykładami z *Powieści lat minionych* pochodzą z oryginalnych gramot ukraińskich, Срезн.: t. I, 707; СДЯ: t. 3, 58–59);
- дорогъий (najstarsze poświadczenia poza przykładami z *Powieści lat minionych* pochodzą z oryginalnych zabytków ukraińskich z XII wieku – Срезн.: t. I, 708; СДЯ: t. III, 59);
- именины (СДЯ: t. 4, 146; СлРЯ: t. 6, 227);
- коврижекъ (w znaczeniu ‘chlebek’, СДЯ: t. 4, 232; СлРЯ: t. 7, 214);
- рольа (СлРЯ: t. 22, 211);
- стагъ (w znaczeniu ‘flaga, proporzec’, СлРЯ: t. 28, 227);
- стрѣха (СлРЯ: t. 28, 164);
- сорочыка (Срезн.: t. III, 467; СлРЯ: t. 26, 185).

W przypadkach wielu innych leksemów poza *Powieściami lat minionych* wskazano inne najdawniejsze ukraińskie źródła, np.:

- азъбоука, азъбоукъвъныи (СДЯ: t. 1, 78–79, СлРЯ: t. 1, 24; tu wskazano również Pateryk Kijowsko-Pieczerski z 1406 roku);
- вабити (СДЯ: t. 1, 370; СлРЯ: t. 2, 9; tu wskazano również *Powieść o Borysie i Glebie* z XI wieku, spisana przez Nestora. Warto dodać, że to słowo poświadczone jest również w Oktoichu Wiedeńskim (Okt. Wied. I–II XIII), ale nie zostało włączone jeszcze do słowników historycznych: не пце вабити 161, володѣти (СДЯ: t. 1, 468, tu wskazano również gramotę nowogrodzką z 1462 roku – СлРЯ: t. 3, 5);
- зора (СДЯ: t. 3, 403), pierwszy przykład użycia tego słowa pochodzi z Żywota Teodozjusza Pieczerskiego, XII wiek;
- криница (tu wskazano również akty nadania halickiego księcia Lwa, 1301 rok, Pandekty Nikona Czarnogórca (Срезн.: t. II, 1324) czy Kronikę Grzegorza Mnicha (Amartola) (СДЯ: t. 4, 298);

- пѡлѣгъ (w znaczeniu ‘nadział ziemi’, СДЯ: t. 6, 433), ilustrowany jest przykładami z *Ruskiej Prawdy*;
- повѣръ (СДЯ: t. 6, 458, ilustrowany przykładami z *Ustawu Studyjskiego, Opowieści o Borysie i Glebie* oraz *Powieści lat minionych*);
- посагъ (СДЯ: t. 7, 237, ilustrowany przykładami z *Powieści lat minionych* oraz gramoty ukraińskiej 139);
- пригазнь (СлРЯ: t. 20, 87); najstarsze przykłady pochodzą z Kodeksu Światosława z 1076 roku;
- роуць (СлРЯ: t. 22, 261, tu wskazano również przykłady ze Zbioru Uspienskiego z XII wieku); свѣрити (СлРЯ: t. 23, 98, tu wskazano również przykłady z Pateryka Synajskiego z XI wieku);
- свѣрити (najstarsze użycia odsyłają do *Powieści lat minionych* oraz Pateryka Synajskiego z XI wieku, СлРЯ: t. 23, 98);
- соромъ (СлРЯ: t. 26, 182, tu wskazano również przykłady z gramot nowogrodzkich i smoleńskich);
- соромота (СлРЯ: t. 26, 183, tu wskazano również przykłady z *Ruskiej Prawdy*);
- стагъ (w znaczeniu ‘proporzec’, ‘flaga’, najstarsze użycia odsyłają do *Powieści lat minionych* СлРЯ: t. 28, 227);
- стрѣха (najstarszy przykład pochodzi z *Powieści lat minionych* СлРЯ: t. 28, 164);
- холопъ (Срезн.: t. III, 1384), najstarsze przykłady pochodzą z *Ruskiej Prawdy*.

Sztuczne wydłużenie historii słownictwa języka rosyjskiego uzyskiwane jest również poprzez cytowanie mniej lub bardziej znanych ukraińskich źródeł, co ma ten sam podwójnie szkodliwy dla ukrainistyki skutek – poza mylnym wyobrażeniem o dawności leksemów w języku rosyjskim w odbiorcy, który nie zastanawia się nad tym, że hasła rosyjskie ilustrowane są zabytkami z Ukrainy, utrwała się nieprawdziwe wyobrażenie o samych zabytkach, które automatycznie zaczynają być klasyfikowane / utożsamiane z rosyjskimi. Na marginesie warto zauważyć, że ten sam zabieg przejmowania spuścizny kulturowej, osiągnięć innych narodów nauka rosyjska stosuje w przypadku zabytków pochodzących z ziem Rusi północnej (dzisiejsza Białoruś i spuścizna dawnej Republiki Nowogrodzkiej). Co szczególnie symptomatyczne w tym kontekście – ilustrujące hasła słownikowe w leksykonach języka rosyjskiego najstarsze zabytki moskiewskie, faktycznie powiązane z tradycją rosyjską, pochodzą z XV wieku i później, co ujawnia realną dawność spuścizny rosyjskiej. Dla przykładu, powiązane z tradycją ruską-ukraińską i ruską-nowogrodzką zabytki służą do wyjaśnienia znaczeń haseł takich jak:

- гривьна (СДЯ: t. 2, 387–389), pierwsze cytaty we wszystkich trzech znaczeniach tego słowa w leksykonach języka rosyjskiego z odniesieniem do zabytków południoworuskich (ukraińskich): *Opowieści o Borysie i Glebie* ze Zbioru Uspieńskiego z XII wieku, Gramoty Mścislawa z 1130 roku, Kroniki Jerzego Mnicha (XIII–XIV wiek) oraz północnoruskich (nowogrodzkich): gramota nr 238 (XI–XII wiek);
- колодазь (СДЯ: t. 4, 242–243), pierwsze użycia słowa w rosyjskich historycznych leksykonach pochodzą z tekstu nowogrodzkiego: Nowogrodzkiej Księgi Kormczej z 1280 roku, i ukraińskiego: wołyńskiej gramoty z 1366 roku;
- лѣтописць і лѣтописанье (1280 СДЯ: t. 4, 462, СлРЯ: t. 8, 219), tu wskazano również przykłady z Kodeksu Światosława z 1073 roku, Słowa Cyryla Turowskiego z XII wieku w odpisie z XIV wieku czy z Nowogrodzkiej Księgi Kormczej;
- наимитъ (СДЯ: t. 5, 146; СлРЯ: t. 8, 219), pierwsze użycia słowa pochodzą z tekstów nowogrodzkich i ukraińskich;
- нива – в поли. кде собѣ проорють нивы (СДЯ: t. 5, 402), pierwsze użycia słowa pochodzą z tekstów nowogrodzkich i ukraińskich zabytków: Gramoty Wołyńskiej z 1375 roku, którą charakteryzują bardzo wyraźne ukraińskie cechy językowe;
- печера (СДЯ: t. 6, 387), pierwsze użycia słowa pochodzą z tekstów ukraińskich (Kodeks Światosława z 1076 roku, Żywot Teodozjusza Pieczerskiego) i nowogrodzkich (Latopis Nowogrodzki);
- туга (СлРЯ: t. 30, 216), tu również wskazano przykłady z ukraińskich zabytków: Kodeksu Światosława z 1076 roku, Pateryku Synajskiego, *Słowa o Pulku Igora* oraz z zabytków nowogrodzkich).

Powstałe na obszarach białoruskich zabytki ilustrują (obok tekstów należących do tradycji ukraińskiej) użycie słowa:

- ваторъ (СДЯ: t. 1, 107; СлРЯ: t. 1, 79), pierwsze cytaty w leksykonach rosyjskich odsyłają do białoruskiej gramoty z 1229 roku, Umowy Smoleńska z Rygą, co nie miało żadnego związku z ówczesną polityką zagraniczną Moskwy, kolejne odnoszą do *Powieści lat minionych* i *Ruskiej Prawdy*;
- сторона (w znaczeniu ‘kraj, państwo’, СлРЯ: t. 28, 100), tu wskazano przykłady z *Powieści lat minionych* i Gramoty Smoleńskiej z 1229 roku.

Tego typu przykładów jest znacznie więcej, jednak naszym celem nie jest stworzenie całościowego opracowania zagadnienia nieuzasadnionego wykorzystania źródeł ukraińskich w nauce rosyjskiej, a jedynie uwypuklenie wyraźnych tendencji

służących celom ideologicznym: wykorzystanie źródeł ukraińskich dla ukazania dawności leksykonu rosyjskiego. Problem ten wymaga szczegółowego opisu dla naświetlenia skali zjawiska, według zastosowanego tu klucza analitycznego.

4.3.1.3. Ukraińska leksyka w tekstach w języku cerkiewnosłowiańskim redakcji ukraińskiej

Ważnym źródłem do badań leksyki ukraińskiej są teksty cerkiewnosłowiańskie redakcji ukraińskiej, zarówno te powstałe na obszarze Rusi-Ukrainy, jak i te przepisywane przez lokalnych ukraińskich skrybów z protografów południowosłowiańskich. Nierzadko odzwierciedlają one słowa niespotykane we wcześniejszych zabytkach piśmiennictwa Słowian. Tak jest m.in. w przypadku Ewangeliarza Reimskiego: nieznanemu ruskiemu skrybie wprowadził do tekstu kilka leksemów, m.in. *ИСТОУЪ 2а, ЛЬНА (ЛЪНЪ) 8v.a.*, które aż do XII wieku nie były rejestrowane w innych słowiańskich zabytkach.

Tego typu przykładów jest znacznie więcej. Zanim jednak przejdziemy do przeglądu leksyki ukraińskiej zaświadczonej w najstarszych ukraińskich tekstach w języku cerkiewnosłowiańskim, podkreślmy raz jeszcze: niemal wszystkie poświadczenia przytoczonych niżej ukraińskich słów, wniesione przez pisarzy Rusinów-Ukraińców do zabytków redakcji ukraińskiego języka cerkiewnosłowiańskiego, które zostały skatalogowane przez leksykografów, służą obecnie jako najdawniejsza ilustracja w leksykonach języka rosyjskiego (przy przykładach podajemy odniesienia źródłowe). Uświadomienie tego faktu ukazuje skalę zjawiska i pilną potrzebę badań w tym zakresie dla dekonstrukcji utrzymujących się w slawistyce mitów w zakresie leksyki wschodniosłowiańskiej. Jaskrawym przykładem działań manipulacyjnych w tym zakresie jest to, że o ile *Słownik języka staroruskiego* Izmaila Sriezniewskiego (*Словарь древнерусского языка*), *Słownik języka rosyjskiego XI–XVI w.* (*Словарь русского языка XI–XVI вв.*) czy *Słownik języka staroruskiego XI–XIV w.* (*Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.*) chętnie sięgają po przykłady z np. Zbioru Uspieńskiego, to ich redaktorzy nie zdecydowali się wprowadzić do tych leksykonów urbanonimu kijajanie – mieszkańcy Kijowa: *кыяны – призвавъ кыяны многы дары имъ давъ* (S.Usp. XII–XIII: 10).

Zabytki rejestrują liczne słowa, z pochodzenia cerkiewnosłowianizmy, które pojawiły się w leksykonie Rusinów wraz z przepisywanymi tekstami. Historia tych leksemów jest różna, część z nich zakorzeniła się w języku ukraińskim, część nie – przewędrowała do innych języków wschodniosłowiańskich, ale geneza ich pojawienia się na Rusi łączy się właśnie z działalnością ruskich (ukraińskich) skrybów.

Diakon Grzegorz w notatce do Ewangeliarza Ostromira, być może po raz pierwszy w piśmiennictwie słowiańskim, wprowadził leksem *близокъ – близкоюу сщцоу изаславою ... близкоюу своемуу* (Ew.Ostr. 1056–1057: 294–294v.), w znaczeniu ‘spokrewniony przez małżeństwo, szwagier’, por. Срезн.: t. I, 115, СлРЯ: t. 1, 241; СДЯ: I, 231; cytat ten został przeniesiony również do *Słownika języka starosłowiańskiego* (ССЯ: t. 1, 114).

Także nieznaną skryba Kodeksu Światosława z 1073 roku, przepisując tekst, wniósł do niego ukraińskie kolokwializmy, np. *образъ протагъ са 36а., въ праздъникъ вървьныи 194v.*; podobnie skryba Kodeksu Światosława z 1076 roku: *завлоудивъ съ поути 48, отъ горы до долоу 269v.* Pisarz 13 Słów Grzegorza Bogosłowa wstawił zaś lokalne: *яко и дѣтишту цвилити 2v., слоухъ и дѣшж чароуитъ 224v.*, a pisarz Ewangeliarza Mścislawa: *и часъ оуже минуълъ кестъ 45v.* Dla porównania, w analogicznych fragmentach południowosłowiańskich protografów: *година/ годъ минж юже* (Mt.: s. 80). Pisarz Apostołu Krystynopolskiego wstawił: *повесѣдовавъ до зоръ 20v., звонъ звацаѣ 161, сваритеса и боретеса 49, еже во лице възѣбеть челоуекъ то же и пожнеть 207v.; земля бо пивъшина съ сѣдациаго на ню множицею дъжѣа 265*; pisarz Służebnika Chutyńskiego: *по перенесѣнии оумзюютьса попове 14*; skryba Żywotu Nifonta zdecydował się wprowadzić: *вельми помагають молитвы 4v.*; a pisarz Ewangeliarza Buczackiego: *оучитѣль осе кестъ и зоветъ та 105*, gdzie *осе* oznacza ukr. *ось*, w znaczeniu ‘o, właśnie’, co potwierdza analogiczny fragment w Ewangeliarzu Mścislawa, nierejestrujący zmiany: *оучитѣль се кестъ и зоветъ та 128v.* Skryba Ewangeliarza Puteńskiego zapisał: *евангелъе съ бѣомъ починаетьса 1*, a skryba Oktoicha Wiedeńskiego na marginesach wstawił: *пѣнью врѣма молитвѣ чадъ* (Okt.Wied. III XIV) 142, *радѣетса дѣшею ї трепецеть рукою 222, ты яко клѣцями рукама свѣтши ма 243v.* Skryba Psalterza Łuckiego 1384 zaś: *паче снѣга оубилюса 66, дастъ ми крилѣ яко голоубни полечю 69*, a skryba Ewangeliarza Łuckiego: *иди оуслѣдъ мене 4.*

Wyrażenie *по вса часъи* z Kodeksu Światosława czy Parenezy Jefrema Syryjczyka (Izb. 1076: 39v., P.E.Syr. 1280: 3) z czasem zleksykalizowało się w gwarach ukraińskich, w wyniku czego powstał przysłówek *повсякчас*, co stanowi kolejne świadectwo złożonych procesów językowych ukraińszczyzny.

4.3.1.3.1. Leksemy z ukraińskich tekstów oryginalnych, nie ujętych dotąd w leksykonach języków słowiańskich

W pisanych przez Rusinów-Ukraińców tekstach języka cerkiewnosłowiańskiego ukraińskiej redakcji poświadczono leksemy niezarejestrowane dotychczas w leksykonach historycznych języków słowiańskich. Słowa te miały różne losy w językach wschodniosłowiańskich, a ich geneza w języku ukraińskim łączy się z działalnością

dawnych skrybów. Na podstawie ponownej analizy zabytków najstarszego piśmiennictwa można wymienić leksemy nieopisywane dotąd w leksykonach języków słowiańskich:

- исторъ (Ew.Reim. XI: 2a), льна (льнъ) (Ew.Reim. XI: 8v.a.);
- правдыти – правдыти безаконна (Izb. 1073: 36v.a);
- лука – луками хода (Izb. 1073: 186v.);
- богатѣниѣ (Izb. 1073: 41v.a);
- оуна – отъ оуны вѣрѣсты (Izb. 1073: 42v.б., również S.Usp. XII–XIII: 125);
- лихотроудѣ – о лихотроудѣ (D.Ant. XI: 33);
- лозовии – свѣтъ лозовии (Min.Dub. XI: 9v.);
- законитель (Min.Dub. XI: 12);
- хотѣтель (Okt.Wied. I–II XIII: 154);
- таиновѣданье – и вѣде таины всѣа. и всѣ таиновѣданье (Okt.Wied. I–II XIII: 211v.);
- бѣсловѣсьемь (Okt.Wied. I–II XIII: 204v.), w ССЯ: t. 1, 129 zaświadczona jest jedynie forma: бѣсловествие;
- зѣриноути – да выша ини зѣриноути (Okt.Wied. I–II XIII: 208);
- вѣрѣт (Apost.Kryst. XII: 9);
- лѣтоуфаньникоу (Apost.Kryst. XII: 89v.);
- церба – аще ли кто ѿ сихъ ѿстоупить. цербоу вѣроу створить (P.Nik.Czar. XIII: 56v.). Biorąc pod uwagę kontekst, mamy tu do czynienia z wyrażeniem uщербна віра, z komponentem z psł. *ščьrba, ukr. щербіна, pol. szczerb, uszczerbek – w znaczeniu ‘wadliwa wiara’;
- обьратати (S.Usp. XII–XIII: 274v.) w znaczeniu ‘zwracać w inną stronę’ – дѣрузии очи жалостьнѣ обьртають.

Osobną grupę stanowią neologizmy z sufiksem -ošč- (typu: радости, любви, пестощі, грубощі, труднощі), które stały się oryginalnym wytworem tradycji ukraińskiej. Tego typu formy poświadczają dawne leksykony: np. радощами – визграса младеньць радощами (Ew.Ostr. 1056–1057: 216v.). W tym przypadku analizowany leksem pisarz Grzegorz przeniósł z protografu południowosłowiańskiego (CCC: 566), jednak rzeczowniki zbiorowe z sufiksem -ощ- znajdowały się w zasobie lekсыkalnym ówczesnego Rusina-Ukraińca, o czym świadczą formy z tekstów oryginalnych, typu: жалоци w *Słowie o pulku Igora*, любви – любовцѣвластие w Pandektach Nikona Czarnogórca (Срезн.: t. II, 87), w odróżnieniu od użytkowników późniejszego języka rosyjskiego, o czym świadczą zapisy w *Słowniku etymologicznym języka rosyjskiego* Władimira Dała, który słowo радости kwalifikował jako „cerkiewnosłowiańskie” i „południowosłowiańskie”. Niezależnie jednak od tego, że dla etymologów rosyjskich słowo to było obce,

redaktorzy późniejszych słowników języka rosyjskiego włączyli je do leksykonu języka rosyjskiego z odniesieniami do tekstów ukraińskich i nowogrodzkich (Срезн.: t. III, 14; СЛРЯ: t. 21, 126; СДЯ: t. 9, 463). Jest to jaskrawy przykład wykorzystania źródeł historycznych dla celów ideologicznych.

4.3.1.3.2. Wkład ruskich-ukraińskich skrybów w rozszerzenie wachlarza leksykalnego cerkiewnosłowiańszczyzny

Niektóre leksemy zostały wprowadzone do obiegu lokalnego języka cerkiewnosłowiańskiego (redakcji ukraińskiej) przez skrybów ukraińskich, gdyż najstarsze utrwalenia tych słów odnaleziono właśnie w tekstach przepisywanych na terenach Rusi-Ukrainy. Następował tu proces swoistego sprzężenia zwrotnego: Rusini-Ukraińcy burzyli zasady systemu cerkiewnosłowiańskiego, wprowadzając do niego leksemy lokalne. Utrwalone i „oswojone”, z czasem w języku cerkiewnosłowiańskim stawały się ogólnozrozumiałymi dla przedstawicieli różnych odmian dialektalnych Rusi, a następnie „wracały” do języka ukraińskiego, jako formy wyszukanego stylu. W tej grupie wyrazów można wymienić m.in.:

- поведеѣли (Apost.Kryst. XII: 203; w ССЯ: t. 3, 68; СЛРЯ: t. 15, 147), jedyny cytat w słownikach języka starosłowiańskiego i rosyjskiego łączy formę z Apostołem Krystynopolskim; leksem ten poświadczony jest w Oktoichu Wiedeńskim (Okt.Wied. I–II XIII) поведитель – подъ поведители и приставники – (Acc. pl.) 203v., w zabytkach rosyjskich po raz pierwszy leksem ten pojawia się w końcu XV wieku (СЛРЯ: tamże), a wcześniejsze ilustracje słownikowe pochodzą jedynie z dwóch wymienionych wyżej źródeł ukraińskich (Apost.Kryst. XII i Okt.Wied. I–II XIII);
- водитель (ukr. вождь, pol. wódz) – водителю слѣпнымъ; leksem wynotowany ze Zbioru Uspińskiego (S.Usp. XII–XIII: 12v.) ilustruje hasła słowników historycznych języka staroruskiego Sriezniewskiego (Срезн.: t. I, 277), *Słownika języka staroruskiego XI–XI w.* (СДЯ: t. 1, 452–453);
- волитель – волителя млѣт (Okt.Wied. I–II XIII: 261v.), leksemu nie ma w słownikach historycznych, przykład znajduje się w słowniku Hryhoryja Diaczenki (ПЦС: 91);
- дарователь – добръи дарователь (P.Syn: 43), Pateryk Synajski jako źródło wykorzystany jest w *Słowniku języka staroruskiego*;
- приєдинити – приєдинить ѣа къ сѣѣи своѣи сворнѣи аплъ S.Chut. XII 2v., приєдинить ѣа къ сѣѣи своѣи зворнѣи аплѣтѣи црк (M.Ks.Woł. XIV: 15v.), leksem najprawdopodobniej jest własnym ruskim tworem leksykalnym. Został przytoczony w *Słowniku języka staroruskiego* Sriezniewskiego, gdzie dla ilustracji tego słowa również wykorzystano fragment ze Służebnika

Chutyńskiego: приєдинить ꙗ къ сѣби своѣи сворнѣи (церкви) (Срезн.: т. II, 1400). Wyraz ten jest zarazem zarejestrowany w *Słowie pokuty bożej* ze Zbioru Berlińskiego XIII wieku⁴¹⁰. Pochodzenie tego zabytku jest dyskusyjne: bułgarskie albo ruskie⁴¹¹, ale leksemu приєдинити nie rejestrują historyczne słowniki języka starosłowiańskiego (*Slovník jazyka staroslověnského* i *Старославянский словарь по рукописям X–XI веков*).

Wybrane leksemy powstałe na ruskim gruncie (albo tam przeniesione w trakcie przepisywania ksiąg) z czasem wyszły z użytku. Świadectwem ich obecności w języku Rusinów są zabytki ukraińskie, które stanowią najczęściej jedyne źródło ilustracji leksykalnej w hasłach słownikowych:

- боуєсловєсьє – obecne w *Apostole Krystynopolskim* (Apost.Kryst. XII: 218) jest zarazem jedynym przykładem w *Słowniku starosłowiańskim* (ССЯ: т. 1, 147);
- имѣньникъ (w znaczeniu ‘przywłaszczyciel’) – нѣсть свара крѣстителю съ имѣньникомъ имѣнню. Przykład ze Słowa Grzegorza Bogosłowa (Słowo GT. XI: 105v.), w tej postaci rejestruje go *Słownik języka rosyjskiego XI–XVII wieku* (СЛРЯ, т. 6, 228) i *Słownik języka staroruskiego* Sriezniewskiego (przy czym Sriezniewski podaje przykład z odpisu z XIV wieku: СДЯ, т. 4, 149);
- коштунованиє (pol. żarty, szydzenie, ukr. кепкування, жарти) – и блаґєниє и ґродословиє и коштунованиє (Izb. 1073 40v.), Przykład z Kodeksu Światosława występuje w *Słowniku języka staroruskiego* Sriezniewskiego (Срезн.: т. I, 1309);
- наничѣникъ (pol. kłamca, ukr. лицемір) – чѣто ма исоушадете наничѣници D.Ant. XI 81, w słownikach leksyki historycznej podano jedynie ten cytat (Срезн.: т. II, 304; СЛРЯ, т. 10, 158);
- нечѣстьникъ – ѿ ... нечѣстьникъ избави Izb. 1073 55, hasło w *Słowniku języka staroruskiego XI–XIV w.* podaje właśnie ten cytat (СЛРЯ: 11, 351);
- обидѣниє 79v.b., w znaczeniu ‘obraza, obelga’, poza *Apostolem Krystynopolskim* pierwsze rejestracje w *Digestach Antiocha* z XI w. (СЛРЯ: 12, 49);
- отвѣчєриє – и днь прѣклонилъ са бѣ на отвѣчєриє (Izb. 1076: 269–269v.). Jest prawdopodobnym, że stworzony w początkowym okresie formowania się ukraińskiej tradycji piśmienniczej leksem stał się modelem słowotwórczym dla ukraińskiego rzeczownika надвечір’я. Warto podkreślić, że

⁴¹⁰ С. Смирнов, *Матеріалы для исторіи древне-русской покаянной дисциплины*, Москва 1912, s. 173.

⁴¹¹ Ibidem, s. 424–426.

- w *Słowniku języka staroruskiego* Sriezniewskiego i *Słowniku języka rosyjskiego XI–XVII wieku* (Срезн.: t. II, 775; СлРЯ, t. 13, 198; СДЯ: t. 6, 217) hasła słownikowe ilustrowane są tym właśnie przykładem;
- опаница – опаницю же стажа въ неи же възкоушаше (S.Usp. XII–XIII: 293v.), до єдиноа опаницѣ (P.Nik.Czar. XIII: 86v.), w znaczeniu ‘czasza, naczynie’, w historycznych słownikach Sriezniewskiego (Срезн.: t. II, 677), *Słowniku języka staroruskiego XI–XIV wieku* i *Słowniku języka rosyjskiego XI–XVII wieku* (СДЯ: t. 6, 135), *Słowniku języka rosyjskiego XI–XVII w.* (СлРЯ: t. 12, 381) najstarsze przykłady użycia pochodzą z zabytków ukraińskich;
 - писательникъ (w znaczeniu ‘pisarz, kopista’) – азъ томуу не грувѣз писательникъ (Słowo GT. XI: 142), w rosyjskich leksykonach historycznych hasło ilustrowane jest tym przykładem i fragmentem (Срезн.: t. II, 935; СлРЯ: t. 15, 52), ten przykład podaje również *Słownik języka staroruskiego XI–XIV wieku*, ale już z odpisu z XIV wieku (СДЯ: t. 6, 394);
 - прѣстоупленика – z Apostołu Krystynopolskiego (Apost.Kryst. XII: 200v.) jest wykorzystane jako jedyna ilustracja hasła słownikowego w *Słowniku języka starosłowiańskiego* (ССЯ: t. 3, 491);
 - помагание – о помагании (Apost.Kryst. XII: 53), poza Apostołem Krystynopolskim przykład znany jest także z Pateryka Synajskiego z XI wieku (СлРЯ: t. 17, 25), w piśmiennictwie rosyjskim znany jest od XIV wieku: помганье (sic!) (СДЯ: t. 7, 133);
 - прѣстоуѣникъ ... подъпрѣстоуѣникъ – z Apostołu Krystynopolskiego (Apost. Kryst. XII: 202v.), wykorzystane jako jedyna ilustracja hasła w *Słowniku języka starosłowiańskiego* (ССЯ: t. 3, 528);
 - рогозиница – ѿадо поверзи на землі рогозиницю (w znaczeniu ‘mata’), poświadczone w Żywocie Nikifonta (ŽN: 31v.), stanowi ilustrację do hasła w *Słowniku języka staroruskiego* Sriezniewskiego (Срезн.: t. III, 130);
 - сильство (z naczem ‘moc’) (D.Ant. XI: 155), w *Słowniku języka staroruskiego* Sriezniewskiego i *Słowniku języka rosyjskiego XI–XVII wieku* (Срезн.: t. III, 354, СлРЯ: t. 24, 147) podano właśnie ten przykład;
 - славохотыє – ѿ славохотыа (Apost.Kryst. XII: 43), poza ilustracjami z Apostołu Krystynopolskiego, hasła słownikowe słowników historycznych zbudowane są na przykładach z Kodeksu Światosława z 1076 roku oraz *Słowa o prawie i łasce* metropolity Hilariona (Срезн.: t. III, 407; СлРЯ: t. 26, s. 61).

Wybrane formy notowane w najdawniejszych zabytkach należących do tradycji ukraińskiej, choć nie zakorzeniły się w tej postaci w języku ukraińskim, znajdują się w zasobie leksykalnym innych narodów słowiańskich. Tego typu formy

świadczą o kulturotwórczej roli tradycji ukraińskiej. Wśród tego typu leksemów można przytoczyć m.in:

- *коурица* – тако же коурица гнѣздо свое подъ криль (Ew.Hal. 1144: 152v.). Na tym przykładzie z Ewangeliarza Halickiego oraz analogicznym z Ewangeliarza Jurijewskiego zbudowane jest hasło słownikowe w *Słowniku języka staroruskiego* Sriezniewskiego (Срезн.: t. I, 1378), w *Słowniku języka rosyjskiego XI–XVII wieku* również wskazany jest ten fragment, ale z późniejszego spisu – XV-wiecznego, uzupełniony także o zabytki moskiewskie powstałe po XV wieku (СлРЯ: t. 8, 139);
- *прѣдзловые* (Apost.Kryst. XII: 41), w oryginalnych zabytkach ruskich-ukraińskich forma poświadczona jest już w najstarszych tekstach: Ewangeliarzu Halickim (1144), Riazańskej Księdze Kormczej (wyżej omawialiśmy zasadność przypisania tego tekstu do tradycji ukraińskiej) i na tych ruskich-ukraińskich przykładach zbudowane są hasła słownikowe języka rosyjskiego (Срезн.: t. II, 1639; СлРЯ: t. 18, 209). Nadmienmy, że słowo występuje również w *Apostole Krystynopolskim* z XII wieku, nieujęty w słownikach. W *Słowniku języka starosłowiańskiego* (SJS) leksem pojawia się z odniesieniem do zabytków redakcji serbskiej z XIII wieku i moskiewskiej z XIV wieku (ССЯ: t. 3, s. 431), a w *Apostole Krystynopolskim* do XII wieku (Apost.Kryst. XII);
- *свирѣлникъ* – видѣ свирѣлники и народъ плищююшь (Ew.Orsz. XIII 14v.), w historycznych słownikach języka rosyjskiego najstarsze odniesienia wiążą ten leksem z Riazańską Księgą Kormczą (1284), a słowo *свирѣль* jest notowane w najstarszych zabytkach ukraińskich: 13 słowach Grzegorza Bogosłowa z XI wieku oraz Paranezie Jefrema Syryjczyka z 1289. Z tych ukraińskich źródeł czerpali leksykografowie słowników rosyjskich (Срезн.: t. III, 274; СлРЯ, t. 23, 164–165).

Reasumując, słusznym wydaje się założenie, iż **skrybowie ukraińscy, kopiując dawne bułgarskie protografy, tworzyli modele leksykalne na bazie języka cerkiewnosłowiańskiego**. Potwierdzeniem tego założenia jest to, że najstarsze poświadczenia wybranych form leksykalnych pochodzą właśnie z najdawniejszych zabytków ukraińskich.

Dla ilustracji: leksem *клопотъ* (w znaczeniu ‘szum, zamieszanie’) – шумъ же тѣмъ и клопотъ (Izb. 1076 265v.) – ukraińscy skrybowie przenieśli zapewne z zabytków południowosłowiańskich. Forma znana jest np. w głągolicim macedońskim Euchologionie Synajskim z XI wieku (ССЯ: t. 2, 30), ale już w tym samym XI wieku rejestrowana jest w różnych zabytkach piśmiennictwa ruskiego (Срезн.: t. I, 1224–1225; СДЯ: t. 4, 222).

Skrybowie wnosili do tekstów cerkiewnosłowiańskich tradycji ukraińskiej nie tylko słowa przeniesione z południowosłowiańskich z pewnymi innowacjami lokalnymi, ale i leksemy o pochodzeniu gwarowym. Dla przykładu: z największym prawdopodobieństwem można założyć, że Rusini-Ukraińcy wprowadzili ze swojego języka potocznego słowa *оутъльзъ, оутълина, оутълизна*, o znaczeniu ‘zniszczony, wątyły, bezwartościowy; szczelina, dziura’. Wyrazy te są poświadczone w najstarszych tekstach ukraińskich, począwszy od XI wieku spotykamy je zarówno w Kodeksie Światosława z 1073 i 1076 roku, w Ewangeliarzu Mścisława (Ew. Mśc. 1117: 55v.), Jurijewskim, Dobriłowskim (Ew.Dob. 1164: 204), Orszańskim (Ew.Ostr. 1056–1057: 5), w Parezie Jefrema Syryjczyka (P.E.Syr. 1280: 93), a później w odpisach *Powieści lat minionych* (Срезн.: t. III, 1322).

Leksemy te prawdopodobnie przeszły ze skryptoriów kijowskich do piśmiennictwa nowogrodzkiego (Mineje z końca XI wieku). Zarazem warto tu podkreślić, że przykłady użycia tego wyrazu z późniejszych odpisów (XVI wiek) pism kopisty imieniem Upir Lichyj (Оупирь Лихьи – оупирь лихьи) korespondują ze spostrzeżeniami tych badaczy, którzy wskazują na jego nienowogrodzkie pochodzenie, wykluczając zarazem pochodzenie moskiewskie⁴¹². Leksem *вутлий/утлий* pozostaje obecnie w aktywnym zapasie słownictwa ukraińskiego w znaczeniu ‘niepewne narzędzie do poruszania się (o łodzi); nieatrakcyjny wygląd, stary, obskurny; słaby, słabo rozwinięty’⁴¹³. Tekst sygnowany podpisem Upira Lichego zawiera również inne ukraińskie leksemy notowane obecnie np.: *лаино* (pol. łajno) *въ ланинѣ мотыль члѣвъ погрѣвеши* (Срезн.: t. II, 5). Występuje on i w innych zabytkach ukraińskich, np. w Digestach Antiocha, por. *ланиномъ бо жидъкомъ* (D.Ant. XI 85) czy 13 słowach Grzegorza Bogosłowa, por. *и отъ ланинъ свобожаемьса* (Słowo GT. XI: 340v.).

Za swoiste neologizmy, które stworzyli ruscy-ukraińscy kopiści, należy uznać słowa:

- *бездомъкъ* – *въведеши въ домъ свои бездомъка* (S.Usp. XII–XIII: 194v.), zapewne do piśmiennictwa ruskiego forma weszła dzięki działalności pisarzy Rusinów, ponieważ rejestrowane są też w innych najstarszych zabytkach ukraińskich: Kodeksie Światosława 1073 (Срезн.: t. I, 54–55) czy Ustawie Studyjskim z XII wieku (СДЯ: t. 1, 115);
- *бѣвъница* – *дѣвица же бѣвъница* (P.Czud. XI: 82v.), najdawniejsze użycia leksemu zaświadcza jedynie ruski-ukraiński Psalterz Czudowski (Срезн.: t. I, 188). Najdawniejsze (do XIV wieku) użycia należące do tej rodziny

⁴¹² А. Шёберг, *Эпир — рунорезец Уппланда и придворный проповедник Новгорода*, „Чело” № 2/1996, s. 7–11.

⁴¹³ *Атлас української мови*, op. cit. t. 1, s. 789.

- leksemu *вѣвѣнѣ* również ilustrowane są faktami z zabytków ukraińskich (Срезн.: t. I, 188; СлРЯ: t. 1, 343; СДЯ: t. 1, 321–322);
- *вечераные/вечерание* – по вечерании/вечераныи (Ew.Arch. 1092 90v., Ew.Mśc. 1117: 118v., Ew.Dob. 1164: 181v.). Rzeczownik znany jest w piśmiennictwie dzięki ukraińskim Ewangeliarzom, które powstawały od XI wieku. Co zaś się tyczy źródeł rosyjskich, to słowo jest poświadczone od XVI wieku – w Posłaniu Focjusza z 1419 roku ze spisu późniejszego (por. СлРЯ: t. 2, 130, por. też: Срезн.: t. I, 252);
 - *волога* – а вологы равныо с мннхы вариво же и сокъ (w znaczeniu ‘potrawa o rzadkiej konsystencji’, U.Stud. XII: 243), znane jest w ruskim piśmiennictwie dzięki tradycji ukraińskiej: poza Ustawem Studyjskim zarejestrowano je m.in. w Ruskiej Prawdzie (Срезн.: t. I, 290; СДЯ: t. I, 468);
 - *вѣдѣати* (w znaczeniu ‘wcisnąć, wsunąć coś w otwór’) *вѣдѣеть* (P.Syn. XI: 179), najstarsze użycia leksemu, pojawienie się którego w tradycji wschodniosłowiańskiej związane jest z ukraińską tradycją piśmienniczą, cytują słowniki języka rosyjskiego XI–XVII wieku (СлРЯ, t. 2, 37);
 - *вѣтрило* – корабль вѣтрила (Izb. 1073: 2v.), leksem zaświadczony w Kodeksie Światosława rozprzestrzenił się z czasem na inne poza Kijowem obszary Rusi. Do XIV wieku nie był używany w tekstach moskiewskich, a najstarsze ilustracje haseł słownikowych języka rosyjskiego opierają się na zabytkach ukraińskich (Срезн.: t. I, 497–498; СДЯ: t. 2, 306–307);
 - *доуга* (w znaczeniu ‘tęcza’) – доуга въ красюу стоашти (Izb. 1076: 270v.), w najstarszych rejestracjach słowa słowniki historyczne odsyłają do zabytków ukraińskich (Срезн.: t. I, 741; СлРЯ: t. 4, 371; СДЯ: t. 3, 98);
 - *дѣвка* – дѣвкѣ имавѣ (P.Syn. XI: 15); fakt, że słowniki historyczne rejestrują słowo *дѣвка* (w znaczeniu ‘córnka’), odsyłając do tekstu Pateryka Synajskiego (Срезн.: t. I, 763), a źródła np. moskiewskie dla lokalizacji tej cechy podawane są od XIV wieku (СлРЯ, t. 4, 347; СДЯ: t. 3, 127), po raz kolejny przemawia za tezą o ukraińskim rodowodzie tego słowa;
 - *зогула* – зогула в ѣюжа гнѣзда гаица своа мечеть (w znaczeniu ‘kukułka’); najstarsze użycia tego słowa poświadcniają zabytki ukraińskie, m.in. Sześciodziennik Jana, egzarchy Bułgarskiego⁴¹⁴ (Срезн.: t. I, 994; СДЯ: t. 3, 401);
 - *копачь* – рече къ копачеви (Ew.Dob. 1164: 136), najstarsze rejestracje leksemu występują w zabytkach ukraińskich w formach przypadków zależnych *копачьмѣ*, *копачьмѣ* (Ew.Mśc. 1117: 88v., Ew.Jur. 1119–1128, Ewangeliarz Polikarpa z 1307 roku, zob. Срезн.: t. I, 1279), w zabytkach piśmiennictwa

⁴¹⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 331.

- moskiewskiego ten ukrainizm rejestrowany jest od końca XV wieku (СлРЯ: t. 7, 294);
- КЪИУИВЪИМЪ – СЛОВЕСЪМЪ ТЪЩЕСЛАВИВЪИМЪ И КЪИУИВЪИМЪ (w znaczeniu ‘wyniosły’), leksem poświadczony w najdawniejszych zabytkach ukraińskich, np. Żywocie Teodora Studyty (Ž.T.S. XII: 39v.). Fragment ten jest najdawniejszą ilustracją leksemu w słownikach języków wschodniosłowiańskich (Срезн.: t. I, 1419; СлРЯ, t. 7, 143);
 - ЛАСКАВНО – ЛАСКАВНО ЖЕ ПАЧЕ СЕМОУ ПРИХОДИТИ (Ž.T.S. XII: 113), najstarsze rejestracje słowa pochodzą z najdawniejszych zabytków ukraińskich, np. Żywota Teodora (СлРЯ: t. 8, 174; СДЯ: t. 4, 390; Срезн.: t. II, 10);
 - ЛАСКАВЪИ – СЛОВЕСА ЛАСКАВА (Р.Syn. XI: 173v.), najstarsze rejestracje słowa w leksykonach języków wschodniosłowiańskich pochodzą z najdawniejszych tekstów ukraińskich, np. Pateryka Synajskiego (Срезн.: t. II, 10, СДЯ: t. 4, 389, СлРЯ: t. 8, 351);
 - НАГОДЪ – АЩЕ ЛИ НЕ ТОЛИКО ЛИ ЖЕ ВРЪМЕНИ НАГОДЪ ПРИСТЪПИТЬ ЖЕ ОУ ТО ... (przysłówek w znaczeniu ‘w dobrym czasie’, por. współczesny ukr. rzeczownik: нагода, стати в нагоді – pol. okazja, przydać się), w najstarszych rejestracjach pochodzi z ukraińskich tekstów: Słowo Grzegorza Bogosłowa i Żywot Teodora Studyty (Słowo GT. XI: 361v.–362, Ž.T.S. XII: 72v., por. Срезн.: t. II, 275; СлРЯ: t.10, 52);
 - ножици – принеси ножици сѣмо, od XI wieku leksem ten jest poświadczony w zabytkach piśmiennictwa ukraińskiego, zwłaszcza w Pateryku Synajskim, a następnie w późniejszych ukraińskich tekstach z XIII–XIV wieku (Срезн.: t. II, 463; СДЯ: t. 5, 428–429), najprawdopodobniej więc skrybowie ruscy wprowadzili je do tekstów pisanych z języka ludowego: wyraz ten nie występuje w leksykonach języka starsłowiańskiego (ССС czy ССЯ);
 - носило (w znaczeniu ‘nosidło’) – несахоуць него на носилъхъ, leksem poświadczony w Zbiorze Uspienskim (S.Usp. XII–XIII: 15v.) i innych ukraińskich zabytkach do XIV wieku, po wieku XV zaistniał również w piśmiennictwie innych tradycji wschodniosłowiańskich (Срезн.: t. II, 467–468; СДЯ: t. 5, 431);
 - окъньце (S.Usp. XII–XIII: 290), leksem, poświadczony w Zbiorze Uspienskim, a także w innych ukraińskich tekstach XI–XIV wieku, jest ukraińską innowacją leksykalną (por. Срезн.: t. II, 656; СДЯ: t. 6, 118; СлРЯ: t. 12, 336). Poza zabytkami, w których się pojawia, świadczy o tym dodatkowo fakt, że nawet w słowniku Władimira Dała słowo to nie jest poświadczone, rejestruje on jedynie rosyjskie окошко i jego warianty (Даль: t. II, 663–664);
 - оплитати са – не оплитати са лихъими рѣчьми (Izb. 1076: 103, w znaczeniu ‘otaczać się, oplatać’), skryba Kodeksu Światosława odwołał się tu do

przenośnego znaczenia słowa, przestrzegając przed „opłataniem się złymi / ziemnymi rzeczami”. Jest to zarazem najstarsze poświadczenie tej formy w językach wschodniosłowiańskich, co wiąże ją z ukraińskim pochodzeniem (Срезн.: t. II, 685; СДЯ: t. 6, 141);

- *поспѣхомъ* (Izb. 1073 38v.b., w znaczeniu ‘zdolność, siła’), słowo znane jest tekstom starosłowiańskim, dawnobułgarskim (CCC: 484), ale na ziemi rusko-ukraińskiej zakres użycia tego słowa znacznie się rozszerzył, obejmując też znaczenia: ‘pomoc, wsparcie’, ‘korzyść’, ‘wysiłek’, ‘wyczyn’, co znajduje odzwierciedlenie w ukraińskich zabytkach – w Kodeksie Światosława z 1073 roku, w Zbiorze Uspienskim z XII–XIII wieku, w Spisie Ławrientiewskim *Powieści lat minionych*. Później słowo to rozprzestrzeniło się w również w języku rosyjskim – rejestracje z zabytków datowane są na XVII wiek (Срезн.: t. II, 253–254; СлРЯ: t. 17, 213);
- *посплатиса* (w znaczeniu ‘marszczyć brwi, martwić się’) – *оунылъ же паче и такы посплатаса* (Słowo GT. XI: 91v.), leksem wynotowany ze Słowa Grzegorza Bogosłowa jest najstarszym potwierdzeniem użycia tej formy na obszarze wschodniosłowiańskim (Срезн.: t. II, 1275; СДЯ: t. 7, 318–319);
- *похода* (w znaczeniu ‘chód’) – *се глѣжъ блѣдостъ и жезъ и похода обычаина* (Słowo GT. XI: 91–91v.), leksem wynotowany ze Słowa Grzegorza Bogosłowa czy Rękopisu Supraskiego funkcjonuje w piśmiennictwie wschodniosłowiańskim dzięki ukraińskim skrybom (Срезн.: t. II, 1316; CCC: 492);
- *поповѣство* – *ѣрославъ и все поповѣство и людине*, leksem poświadczony w Zbiorze Uspienskim (S.Usp. XII–XIII: 20) i innych ukraińskich zabytkach do XIV wieku (Срезн.: t. II, 1194–1195; СДЯ: t. 7, 197);
- *прати* (w znaczeniu ‘prać’) – *плата не прана* (Ew.Orsz. XIII 5), słowo pojawia się w piśmiennictwie ukraińskim (Kodeks Światosława z 1073 roku, Pateryku Synajskim z XI wieku) (por. Срезн.: t. II, 1761; СДЯ: t. 9, 357), a następnie zaistniało również na ziemi nowogrodzkiej, o czym świadczą rejestracje w tekstach od końca XIII wieku (ССЯ: t. 3, 517);
- *принада* (w znaczeniu ‘pokusa, przynęta’) – *безоумныхъ и сревролюбныхъ принада се есть*, słowo zarejestrowane w Parenezie Jefrema Syryjczyka (P.E.Syr. 1280: 90v.), użyte zostało również w Kodeksie Światosława (Срезн.: t. II, 1435, СлРЯ: t. 19, 225), co – wobec braku odwołań do tego słowa w słowniku Władimira Dala – świadczy o ukraińskiej genezie tego słowa;
- *скати* (w znaczeniu ‘szukać, iskać’) (Ps.Łuc. 1384: 90v.), leksem zaświadczony w Psalterzu Łuckim z 1384 roku występuje w późniejszych zabytkach,

- od końca XV wieku w znaczeniu ‘tkać, snuć’ (Срезн.: t. III, 367–368, СлРЯ: t. 24, 181–182). Słowo jest obecne we współczesnym języku ukraińskim: *ськати воші* (‘iskać wszy’);
- *скоролупина* – *подасть ємоу скоро//лоупину* (Ew.Hal-Woł. XII: 107v.), ruski skryba zapewne pomylił tu dwa słowa *скоролупина* (pol. skorupa) i *скоропина* (pol. skorpion, łac. scorpio). W słownikach historycznych *скорлуна* (w znaczeniu ‘powłoka, skorupa’) poświadczona jest w Księdze Liczb Pięcioksięgu Mojżesza z XIV wieku, pozostałe przykłady użycia pochodzą z XVI–XVII wieku (СлРЯ: t. 24, 240), por. zapis *Скоролупля* w Biblii Gennadiusza (СлРЯ: t. 24, 244).
 - *соуперникъ* – *ѿ соуперника моего* (Ew.Orsz. XIII 78), *соуперникъ своємоу* (P.Nik.Czar. XIII: 78v.), poza Pandektami Nikona występuje w najstarszych ukraińskich zabytkach: Ewangeliarzu Jurijewskim oraz Mściśława, co oznacza, że najstarsze poświadczenia obecności tego leksemu w tekstach wschodniosłowiańskich pochodzą z terenów Rusi-Ukrainy (Срезн.: t. III, 626; СлРЯ: t. 29, 31–32);
 - *скръгъчеть* / *скрегъчеть* (Ew.Тур. XII: 161v.; Ew.Dob. 1164: 192), poświadczane w najdawniejszych tekstach słowo ma bezpośrednią kontynuację we współczesnej ukraińszczyźnie: *скриготити* – *скригоче*. Do końca XIII wieku słowo nie było znane innym tradycjom piśmienniczym Słowian wschodnich, o czym świadczy fakt, że słowniki języka rosyjskiego jeszcze dla XIII-wiecznych poświadczeń wskazują ukraiński Ewangeliarz Halicki (Срезн.: t. III, 1, 392; СлРЯ: t. 25, 19).

Niektóre rzadko używane słowa, odkryte po raz pierwszy w zabytkach języka cerkiewnosłowiańskiego redakcji ukraińskiej, stanowiły element ewolucji piśmiennictwa ukraińskiego, ale nie weszły do zasobu leksykalnego języka ukraińskiego. Dotyczą to słów:

- *богатыно* (Apost.Kryst. XII: 239), zaświadczone w Apostole Krystynopolskim w *Słowniku języka starosłowiańskiego* ilustrowane jest także bułgarskim Apostołem Ochrydzkim z XII wieku (ССЯ: t. 1, 122–123);
- *враска* (w znaczeniu ‘zmarszczka’) – *сквърнзи или враскзи*, wynotowane zostało z Apostoła Krystynopolskiego, a także ze znacznie późniejszego serbskiego Paraxapostolus Šišatovacensis z 1324 roku (ССЯ: t. 1, 220);
- *вздрѣ* – forma rzeczownika Voc. sg. fem. jest poświadczona w Zbiorze Uspienskim (S.Usp. XII–XIII: 9) – *свѣтѣ оучио моего · снѣданиѣ и зарѣ лица моего въздрѣ оучности моеѣ*, w *Słowniku języka staroruskiego* Sriezniewskiego hasło ilustrowane jest przykładem z XV wieku (Срезн.: t. I, 197). Inne słowniki historyczne nie notują tej formy;

- *взвѣрзѣ* (w znaczeniu ‘możliwie najszybciej; w pośpiechu’) – *онъ же взвѣрзѣ въз малѣ друужинѣ възсѣдѣ на конь поѣха*, poświadczony jest w Zbiorze Uspienskim (S.Usp. XII–XIII: 13), por. (Срезн.: t. I, 199);
- *дѣлгънѣ* – *насажденъи садъи по дѣлгъню* (P.Czud. XI: 4v.), według odpisu z XIV wieku w postaci *долгину* (Срезн.: t. I, 757);
- *коморогъ/комьрогъ* (w znaczeniu ‘dzbanek, garnek’) – *въ комьрѣзи* (Ew.Hal-Woł. XII: 145v., Mt 14/13), *въ комьрозѣ* (Ew.Jur. 1119–1128: Mrk. s. 349), *въ комьрозѣ* (Ew.Тур. XII: 143), *въ коморозѣ* (Ew.Dob. 1164: 181), a także *въ комьроузи* (Ew.Hal-Woł. XII: 151v. Ewangelia wg św. Łukasza 22, 10), *въ коморзѣ* (Ew.Тур. XII: 150v.). Słowo występuje na obszarze wschodniosłowiańskim tylko na ziemiach ukraińskich: w słownikach najstarsze przykłady ilustrowane są zabytkami ukraińskimi: z Pateryka Synajskiego z XI–XII wieku, Ewangeliarza Juriewskiego, Ewangeliarza Halickiego z XIII wieku. Pewnym jest, że później słowo weszło do Biblii Giennadijewa (Срезн.: t. I, 1266, 1268; z języka ukraińskiego (Срезн.: t. III, 626; СлРЯ: t. 7, 268);
- *порѣды* (w znaczeniu ‘rzadko’) – *добро ли е прамѣ комьзкати часто или порѣды* (Izb. 1073: 51v.), słowo zapisane w dwóch Kodeksach Światosława (Срезн.: t. II, 1224; СлРЯ: t. 17, 114; СДЯ: t. 7, 235);
- *сѣныѣ* – *си сѣныѣ видаще* (Apost.Kryst. XII: 82v.), leksem poświadczony w Apostole Krystynopolskim rzuca światło na pochodzenie ukraińskiego słowa *безсоння* (pol. bezsenność), od XI wieku słowo to występuje zarówno w piśmiennictwie macedońskim, jak i bułgarskim (ССЯ: t. 4, 312; CCC: 661–662), a także w ukraińskim, np. w Digestach Antiocha XI wieku (СлРЯ: t. 7, 26, 144);
- *синапъноу* (gr. *σίναπι*, pol. gorczyca) – *зърноу синапъноу* (Ew.Orsz. XIII 13v.), w większości znanych nam tekstów ewangelii zapisano: *зърноу гороушьноу*, a tylko w Nowym Testamencie Ewangeliarza Czudowskiego, z połowy XIV wieku, oraz w Ewangeliarzu Czterech Ewangelistów z II połowy XIV wieku pojawia się ta kalka z języka greckiego (Mt.: 74), (Срезн.: t. III, 355; СлРЯ: t. 24, 148).

Sumując powyższe, należy stwierdzić, że można dyskutować o zakresie innowacji przy kopiowaniu poszczególnych wyrazów przez pisarzy rusko-ukraińskich, jednak faktem jest, że wspomniane leksemy pojawiły się na ziemiach ruskich dzięki wcześniejszej działalności ukraińskich skrybów.

4.3.2. Nazwy miesięcy

W szeregu ukraińskich rękopisów – menologiach, zawierających krótkie opisy żywotów świętych w układzie kalendarza kościelnego, w ukraińskich misiecel-słowach (słowach na każdy miesiąc) – zawarte są pełne wyliczenia ukraińskich nazw miesięcy⁴¹⁵ (por. Menologia do Ewangeliarza Halickiego XIII–XIV, Oktoicha Wiedeńskiego [Okt.Wied. III XIV] – tu podano pełną listę odpowiedników ludowych nazw miesięcy, z których wiele stało się normą języka ukraińskiego, inne natomiast zachowały się w wybranych dialektach:

- січень – pol. styczeń – м'ць гензварь рекомыи просинець (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 248), м'ць генварь рекомыи просинець (Okt.Wied. III XIV: 167v.);
- лютий – pol. luty – м'ць февраль рекомыи сѣченъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 249v.), м'ць февраль рекомыи сѣчеⁿ (Okt.Wied. III XIV: 171v.);
- березень – pol. marzec – м'ць маротъ рекомыи сухийи (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 251), м'ць маро^t рекомыи сухийи (Okt.Wied. III XIV: 173);
- квітень – pol. kwiecień – м'ць априль рекомыи березозвалъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 252), м'ць апри^a рекомыи березозвалъ (Okt.Wied. III XIV: 175);
- травень – pol. maj – м'ць маи рекомыи травенъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 253), м'ць маи рекомыи травенъ (Okt.Wied. III XIV: 176v.);
- червень – pol. czerwiec – м'ць июнь рекомыи изокъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 254v.), м'ць июнь рекомыи изокъ (Okt.Wied. III XIV: 178v.);
- липень – pol. lipiec – м'ць июль рекомыи червенъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 255v.), м'ць ию^a рекомыи червеⁿ (Okt.Wied. III XIV: 180v.);
- серпень – pol. sierpień – м'ць августъ рекомыи здревъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 256–256v.), м'ць август^t рекомыи заре^b (Okt.Wied. III XIV: 183v.);
- вересень, pol. wrzesień, м'ца септамвря рекомааго рюина (Ew.Arch. 1092: 123v.), м'ць сьмтаврь рекомыи рюенъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 242v.), м'ць сента^b рекомыи рюенъ (Okt.Wied. III XIV: 154v.);
- жовтень – pol. październik м'ць октаврь рекомыи листопадъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 244v.), м'ць октаврь рекомыи листопа^a (Okt.Wied. III XIV: 158);
- листопад – pol. listopad – м'ць ногаврь рекомыи грудень (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 245v.), м'ць нога^b рекомыи грудеⁿ (Okt.Wied. III XIV: 160v.);
- грудень – pol. grudzień – м'ць декабрь рекомыи студеныи (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 247), м'ць дека^b рекомыи рекомыи студеныиⁿ (Okt.Wied. III XIV: 163v.).

⁴¹⁵ Warto podkreślić, że miesięcosłowy – teksty o tych tytułach – były znane także piśmien-
nictwu starobułgarskiemu, por.: *Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в.*,
op. cit., s. 96.

4.3.3 Adaptacja form imion własnych

Wraz z chrztem Wołodymyra i mieszkańców Kijowa, a tym samym symbolicznym chrztem Rusi-Ukrainy w 988 roku i wzrostem zewnętrznych wpływów kulturowych na ziemiach ukraińskich, pojawiły się nowe imiona chrześcijańskie, które od początku ulegały modyfikacjom w celu dostosowania ich do miejscowego języka. Świadczenia ich odzwierciedlenia na piśmie znajdujemy od XI wieku, a imiona te istnieją do dziś w aktywnym zasobie języka ukraińskiego.

Proces adaptacji nowych imion chrześcijańskich jest wyraźnie widoczny na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: zapisy – graffiti na murach – odzwierciedlają zarówno wcześniejsze, jak i późniejsze wersje nazw własnych, por. ψ(Δ)χζ πετρο (1076 rok)⁴¹⁶, кюрילו, zapis z 1233 roku⁴¹⁷, слѣпъко, zapis z XIII wieku⁴¹⁸. W niektórych miejscach widnieją całe spisy imion: dotyczy to m.in. datowanego na lata 1086–1107, najdłuższego tekstu na ścianach katedry, dotyczącego zakupu ziemi Bojanowa: дѣмילו, стипѣко, миѣалыко, данило, марко⁴¹⁹. Zarazem lokalni ukraińscy pisarze nie zawsze w sposób w pełni konsekwentny trzymali się zasad transliteracji słów pochodzenia obcego, przepisanych z tekstów cerkiewnosłowiańskich. Stąd w zabytkach liczne warianty imion, ukazujące wpływy lokalnej wymowy: василь, иванъ, леѣандръ, домъна, олена, ѣена, влекса, пауло, феохтистъ, хролъ, ходоръ.

XI wiek

- катеринѣ (Ew.Reim. XI: 1v.);
- петро ... пауло (Izb. 1073: 262v.);
- гаврилоу (Ew.Arch. 1092: 137v.);
- моусинину (P.Czud. XI: 10v.);
- василь (Słowo GT. XI: 47v.).

XII wiek

- ладанасъ (S.Usp. XII–XIII: 174v.);
- во ивановѣ (S.Chut. XII: 2);
- гаврилъ (Ew.Dob. 1164: 265);
- даниломъ (Ew.Dob. 1164: 80);
- иванъ (Ew.Hal-Woł. XII: 2);
- катеринъи (Ew.Hal-Woł. XII: 201v.);

⁴¹⁶ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, op. cit., s. 41.

⁴¹⁷ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, t. IV, op. cit., s. 51.

⁴¹⁸ Ibidem, s. 60.

⁴¹⁹ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, op. cit., s. 151.

- КОСТАНТИНА (Ew.Dob. 1164: 263v.);
- МАРКО (Apost.Kryst. II: 5v.);
- ОВГЕНЬЯ (Ew.Dob. 1164: 250v.);
- ФЕДОРОУ (Ew.Dob. 1164: 249v.).

XIII wiek

- ДЕМЬАНА (Ew.Euz. 1283: 137);
- ИАКИИПФА (Ew.Euz. 1283: 137);
- ИВАНКО (Ew.Bucz. XII–XIII: 75, jest to zapewne późniejszy wpis⁴²⁰);
- ЛЕЖАНДРЪ – СТО^р ЛЕЖАНДРА (Ew.Euz. 1283: 134);
- МѢНЦѢ ФЕДОСЬЕ (Ew.Euz. 1283: 134);
- ОЛЕНЬ (Ew.Euz. 1283: 133v.);
- ОРИНЫ (Ew.Euz. 1283: 133);
- ОЦЮ ОЛЕКСАНЗДРОВОУ (Ew.Euz. 1283: 95v.);
- СИДРА (Ew.Euz. 1283: 129v.);
- СТОГ МЕЛЕНТЬЯ (Ew.Euz. 1283: 130);
- ФЕДОРА (Ew.Euz. 1283: 130);
- ФОДОРА (Ew.Euz. 1283: 131v.);
- ЯКОВОУ (P.E.Syr. 1280: 91v.);
- ЯКОВЪ ... ЯКОВА ... ИСИФА ... (Ew.Euz. 1283: 120);
- ЯЗЕКИЮ (Ew.Euz. 1283: 120);
- ЯРЕМИЕМЪ (Ew.Euz. 1283: 123v.).

XIV wiek

- ВѢКѢНТЬЯ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 246);
- ГАВРИЛА (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 246), ГАВРИЛА (Okt.Wied. III XIV: 174v.);
- ДАНИЛА (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 247), ДАНИЛА (Okt.Wied. III XIV: 165);
- ДЕМЬАНА (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 255v.);
- ЕВГИНЬѢ (Okt.Wied. III XIV: 166);
- ЕРМУЛА (Okt.Wied. III XIV: 169v.);
- ЕРЕМЬЯ (Okt.Wied. III XIV: 178);
- ЕУТОУХА (Ew.Łuck. XIV: 257v.);
- ИВАНЪ (Ew.Łuck. XIV: 2), (Ew.Put. XIV: 1), ИВАНА (Ps.Łuc. 1384: 90), ИВАНА (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 256), КО ИВАНУ (Ew.Ławr. XIV: 7), КЪ ИВАНОУ

⁴²⁰ Imię zostało użyte jako zapis skrajny: ѠселѢ почалъ иванко, być może nawet później od reszty tekstu Ewangeliarza, por. В. Німчук, Ю. Осінчук, *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, [w:] *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, red. В. Німчук, ułożył Ю. Осінчук, Київ 2017, s. 8.

- (Ew.Łuck. XIV: 10v.), в иванѣ (Ew.Ławr. XIV: 73v.), в ѿковѣ и иванѣ (Ew.Put. XIV: 133), въ ивановѣ слѣ^ѣ (M.Ks.Woł. XIV: 56v., 72v.);
- катерины (Ew.Łuck. XIV: 235v.), пор. екатерины (Ew.Arch. 1092 138v.);
 - константины (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 251);
 - коузмы (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 255v.);
 - жєни (Okt.Wied. III XIV: 171), стѣѣ ... жєни (Ew.Łuck. XIV: 246);
 - ларишна (Ew.Łuck. XIV: 234), ларишна^а (Okt.Wied. III XIV: 159v.);
 - миѿанла (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 255v.);
 - мѣре него влены (Ew.Ławr. XIV: 178v.);
 - настасѣѣ (Ew.Ławr. XIV: 165);
 - никола (Okt.Wied. III XIV: 164);
 - огафѣи (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 250), огафѣѣ (Okt.Wied. III XIV: 172);
 - олены (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 252), влензи (Ew.Put. XIV: 247), мѣре него, (Ew.Ławr. XIV: 178v.), олены (Okt.Wied. III XIV: 177v.), влензи (Ew.Put. XIV: 247);
 - орины (Okt.Wied. III XIV: 177);
 - олежандра (Ew.Łuck. XIV: 252), олежандра (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 251), (Okt.Wied. III XIV: 178), олександроу (Ew.Put. XIV: 247);
 - олжы (tu: олексы) (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 251v.), влексзи (Ew.Put. XIV: 247);
 - влексзи (Ew.Put. XIV: 247);
 - осифа (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 254), осифови (Ew.Put. XIV: 16);
 - офанасыа (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 249), вѣа офанасыа (Ew.Put. XIV: 242);
 - оѣа евтоухыа ... евтоухыа (Ew.Łuck. XIV: 250v.);
 - оѣа фєдосыа (Ew.Łuck. XIV: 245v.), вѣа фєдосыа (Ew.Put. XIV: 241);
 - памѣ стѣ влєжы (Ew.Ławr. XIV: 176);
 - петро – нача петро глѣти емоу (Ew.Ławr. XIV: 112), nie można wykluczyć w tym zapisie zmieszania o = ѣ, ale jednocześnie można przyjąć ten zapis za zabieg świadomy, jako wpływ języka ludowego, петра влександрскаго и катеринзи (Ew.Put. XIV: 223);
 - прпѣнаго фєохтиста (Ew.Ławr. XIV: 169v.);
 - прпѣнзина кєфросинзи (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 244);
 - сидора (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 250);
 - стѣо олексы (Ew.Łuck. XIV: 249);
 - стоѣ влєжы (Ew.Ławr. XIV: 176);
 - фєдора (Ew.Łuck. XIV: 248), фєдора (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 254v.), фєдора (Okt.Wied. III XIV: 175v.);
 - хрола (Ew.Łuck. XIV: 257v.), пор. фрола (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 257);
 - ѿкова (Okt.Wied. III XIV: 163), в ѿковѣ (Ew.Put. XIV: 133).

Dla porównania można przytoczyć zapisy datowane na XIII lub XIV wiek w Menologium Ewangeliarza Halickiego 1144: за здоровьє акова артимья ивана львоньтѣа ходора домънзи хотимьѣ савзи ильѣ григорья натальѣ (ф)еклзи⁴²¹.

⁴²¹ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.,* op. cit., s. 329.

5. ZAKOŃCZENIE

Zaproponowane w niniejszej monografii podejście bazuje na szczegółowej analizie faktów językowych z zabytków piśmiennictwa ruskiego-ukraińskiego z XI–XIV wieku. Umożliwia ona wprowadzenie do obiegu naukowego nowych danych językowych oraz uzupełnienie badań dotyczących odzwierciedlenia cech żywego języka ruskiego-ukraińskiego (uzusu) w tekstach pisanych od XI wieku. Podejmując się tej pracy, dążyliśmy do weryfikacji wcześniejszych ustaleń oraz do zmiany dotychczasowego paradygmatu badawczego.

Mimo postępu studiów w dziedzinie slawistyki wciąż powtarza się tezę o wspólnym – „staroruskim” – języku wschodnich Słowian do XIV wieku, z którego w wiekach następnych wyodrębniły się języki narodowe. Teza ta, powstała w XIX stuleciu i obalona już przez naukowców z różnych krajów, stale powraca ze względu na wpływ rosyjskiej, silnie zideologizowanej narracji naukowej. Inne – też błędne – teorie o języku pisanim Słowian wschodnich sformułowano na podstawie mylnego założenia – o podobieństwie sytuacji kulturowej Słowian, których piśmiennictwo bazowało na obcych językom narodowym (własnym) językach zewnętrznych (łacinie i cerkiewnosłowiańszczyźnie). Przyjęto, że skoro piśmiennictwo Słowian zachodnich, którzy po przyjęciu chrztu z Rzymu weszli w krąg kultury łacińskiej, „obsługiwał” język łaciński, to piśmiennictwo ziem Słowiańszczyzny wschodniej, po przyjęciu przez Włodzimierza i mieszkańców Kijowa chrztu w 988 roku, obsługiwał język cerkiewnosłowiański. Język ten, stworzony na bazie słowiańskich dialektów sołuńskich dla celów wielkomorawskiej misji chrystianizacyjnej, po schizmie 1054 roku urósł do rangi liturgicznego języka Kościoła prawosławnego, a po wprowadzeniu go na ziemi Rusi nabrał cech lokalnych. Takie podejście umożliwiło naukowcom skupionym wokół Rosyjskiej Imperatorskiej Akademii Nauk sformułować wniosek o istnieniu jednej wspólnej wschodniosłowiańskiej tradycji piśmienniczej. Następnie w oparciu

o manipulacje terminologiczne, polegające na zrównaniu rdzeni wyrazowych rus- (związanego pierwotnie z Rusią) z ros- (Rosja, od gr. Ῥωσσία – *Rhōssía*), tradycję tę nazwano „staroruską” (starożytnorosyjską, ros. древнерусская), ogólnoruską (ogólnorosyjską, ros. общерусская). W efekcie ukuto teorię dotyczącą wspólnego rozwoju języków, piśmiennictwa i szerzej: kultur wschodniosłowiańskich, która do dziś służy jako narzędzie ekspansji politycznej – do przywracania rzekomej „odwiecznej wspólnoty kulturowej”.

Niezależnie od powyższego wśród badaczy panuje zgoda, że nawet w najstarszych tekstach widać „naruszenie” niepisanych zasad ortografii. Owe „naruszenia” traktowano jako błędy pisarzy, ale dziś pozwalają one rekonstruować język mówiony przodków dzisiejszych Ukraińców czy Białorusinów, mieszkańców dawnego Nowogrodu itp.

Przywołane fałszywe argumentacje poprzednich badaczy – czyli założenie istnienia jednego języka mówionego oraz jednego języka piśmiennictwa dla wszystkich Słowian wschodnich do XIV wieku, do którego od XI wieku przenikały „błędy”, skłoniły nas do głębokiej reinterpretacji utrwalonej wiedzy. Dlatego swoje badanie umieściliśmy w szerszym kontekście historyczno-kulturowym.

Za niepodważalny i udowodniony w slawistyce uważamy fakt, że język ukraiński ukształtował się po rozpadzie wspólnoty prasłowiańskiej (dlatego ten aspekt pozostał poza polem naszych zainteresowań w ramach podjętego badania). **Podstawowym celem naszej pracy było ustalenie roli i znaczenia języka pisanego dawnej Rusi w procesie normotwórczym ukraińskiego języka literackiego.**

Jak wielokrotnie wyjaśnialiśmy, punktem wyjścia było założenie o funkcjonowaniu w slawistyce błędnego podejścia do języka cerkiewnosłowiańskiego na Rusi, jego struktury i znaczenia. Jeśli bowiem – co nie jest w nauce podawane w wątpliwość – język cerkiewnosłowiański na Rusi różnił się od tego u Słowian południowych ze względu na nasycenie elementami rodzimymi i da się wyróżnić jego lokalne redakcje, to nie można mówić o jednorodnym zjawisku, o jednym, ogólnym i wspólnym wschodniosłowiańskim języku pisanym.

Ważne spostrzeżenie wypływa też z oceny sytuacji lingwokulturowej Rusi Kijowskiej w XI wieku – ważne, bo pozwalające zrozumieć odmienność uwarunkowań kulturowych na ziemiach Slavia Latina i Slavia Orthodoxa. Mianowicie: **język cerkiewnosłowiański, mimo że był obcym systemem językowym, był przez wykształconych pisarzy Rusinów-Ukraińców uznany nie tylko za zrozumiały, ale i taki, który w pewnym stopniu pozwalał na odzwierciedlenie cech języka rodzimego.** Pamiętajmy, że i dziś pisana forma języka powszechnego jest staranniejsza, bardziej dopracowana niż wypowiedź ustna, a przez to może stwarzać wrażenie pewnej sztuczności. Zarazem – podkreślmy – nie była to

jednak jakaś forma sytuacji dyglosyjnej (jak zakładał np. Uspienski); język cerkiewnosłowiański nie był systemem odbieranym jako w pełni rodzimy, własny, lecz nieco inny, obcy. Ale był zarazem systemem plastycznym, niejako wbrew założeniom o niezmienności wynikającej z jego sakralnych funkcji, dzięki czemu stwarzał możliwość identyfikacji (indywidualizacji) lokalnej.

Analiza dostępnych tekstów powstałych na ziemiach ukraińskich w XI–XIV wieku doprowadziła nas do wniosku, że w cerkiewnosłowiańszczyźnie zaznaczano cechy, które znalazły odzwierciedlenie w zachowanych do dziś świadectwach zapisanych w języku własnym przodków dzisiejszych Ukraińców – na murach soboru św. Zofii w Kijowie. Są to te same cechy, które leżą u podstaw normy ukraińskiego standardu pisanego. Przeprowadzona analiza faktów językowych, przy uwzględnieniu szerokiego kontekstu historyczno-kulturowego, pozwala też skonstatować, że **norma literackiego języka ukraińskiego powstawała stopniowo i dwutorowo: zabiegi piśmiennicze z tekstów o charakterze świeckim dawały impuls do zaznaczania podobnych cech w tekstach cerkiewnosłowiańskich i odwrotnie – niektóre zabiegi skrybów przygotowujących teksty w języku cerkiewnosłowiańskim przedostawały się do piśmiennictwa o charakterze świeckim.**

Uwzględniająca długą perspektywę lingwokulturową analiza faktów językowych z najstarszych tekstów powstałych na ziemiach Rusi-Ukrainy od XI wieku wraz z pogłębioną refleksją nad dyskusją naukową na temat kształtowania się normy języka literackiego u innych narodów słowiańskich pozwoliła nam też sformułować wniosek kluczowy dla zrozumienia ukraińskiego procesu normotwórczego: **dla charakterystyki jego początków można pełnoprawnie korzystać ze źródeł w języku cerkiewnosłowiańskim.** Zgodnie z ujęciem *longue durée* (długiego trwania) istotne jest bowiem zrozumienie mechanizmów, nie zaś wyszukanie konkretnych realizacji, bo te – w zależności od czynników socjokulturowych i indywidualnych – mogą w różnych okresach pojawiać się z większym lub mniejszym natężeniem.

Analiza precyzyjnie datowanych i zlokalizowanych tekstów cerkiewnosłowiańskich, a także dyskusyjnych pod względem dokładnego datowania i miejsca powstania tekstów z XI–XIV wieku, ale jednoznacznie wykazujących ukraińskie cechy językowe, a tym samym niewątpliwie należących do spuścizny piśmiennictwa ukraińskiego, następnie wyodrębnienie w nich cech językowych i zestawienie ich z cechami normatywnymi we współczesnym ukraińskim języku literackim i jego gwarach stanowi podstawę do ustalenia najstarszego okresu funkcjonowania rusko-ukraińskiego języka literackiego – jest to naszym zdaniem już wiek XI. Takie podejście pozwala prześledzić powstawanie (pierwsze utrwalenia) i rozwój (przejawy ilościowe) normy języka ukraińskiego.

W różnych rękopisach liczba takich odkrytych zjawisk jest różna – od kilku do kilkudziesięciu, a pod koniec XIV wieku nawet do kilkuset. Co istotne, miały one kontynuację w późniejszej ukraińskiej tradycji piśmienniczej.

Droga do ukształtowania się normy języka ukraińskiego była długa (od XI wieku), przechodziła szereg zmian na różnych etapach rozwoju piśmiennictwa rusko-ukraińskiego. Na początku rozwoju literatury ukraińskiej zmian, prób zaznaczenia przez skrybów własnej tradycji językowej było niewiele. Z czasem jednak skrybowie, przede wszystkim kijowscy, kopiując rękopisy napływające do Rusi-Ukrainy z innych słowiańskich ośrodków piśmienniczych, stopniowo wprowadzali modyfikacje pisane, które później stały się cechą charakterystyczną odrębnej tradycji (redakcji). Za bodziec dla tego typu działania posłużyć mogły różnice w języku cerkiewnosłowiańskim występujące w tekstach pochodzących z Moraw, Panonii, Macedonii, które uświadomiły skrybom z Kijowa i okolic możliwości w zakresie „oswojenia” piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego. **Tak właśnie rozpoczął się proces przenikania elementów ludowych do piśmiennictwa ukraińskiego.** Sama struktura językowa – powtarzamy – ma tu znaczenie drugorzędne; podstawowe znaczenie ma zrozumienie mechanizmu oraz wyłuskanie konkretnych cech językowych, które od najdawniejszych czasów były przez skrybów Rusinów-Ukraińców uznane za fundamentalne, czyli pozwalające uznać tekst za własny. Wraz z ekspansją kulturową Rusi Kijowskiej wypracowana w stołecznych skryptoriach kijowska-ukraińska tradycja piśmiennicza rozprzestrzeniła się ostatecznie na inne ziemie Rusi. Do najstarszych charakterystycznych cech zapisu rusko-ukraińskiego wariantu języka cerkiewnosłowiańskiego należą:

- zapis ж w miejscu *dj: мѣжю, ѡдежа oraz (rzadziej) ч w miejscu psł. *tj: хочю;
- zapis ε w refleksach południowosłowiańskich -рѣ- < *-er-: время, древо;
- mieszanie liter Ѡ – ѡ, ж – оу zgodnie z ortografią tekstów starobułgarskich: коупѣль, водоу, дрѣже, врачѡ;
- zapisy z dygrafem оу- w nagłosie w miejscu ю- w piśmiennictwie południowosłowiańskim: оугъ, оуноша;
- zapisy ze wstawnym л’ po spółgłoskach wargowych: земля, коуплю;
- zapisy -ью-, -ье-, -ья- w miejscu -ию-, -ие-, -иа- w piśmiennictwie południowosłowiańskim: мыслью, каменьѣ, братьѡ;
- zapisy ѣръ, ѣль, ѣрь lub: ѣр, ѣл, ѣр w miejscu dawnych *tьrt, *tьlt, *tьrt: тьргъ, тьръгъ, вьлкѣ;
- odzwierciedlenie pełnogłosu: городѣ, володимѣрь;
- odzwierciedlenie przejścia e > o po й w nagłosie: озеро, одинѣ;
- końcówki Instr. sg. -ьмѣ, -ьмѣ w miejscu oczekiwanych -омѣ, -емѣ z piśmiennictwa południowosłowiańskiego: сельмѣ;

- zapis ściągniętych form przymiotnikowych i czasownikowych: доброго, моудромоу, искаше, бахоу;
- końcówka -тъ w czasownikach 3 os. sg. i pl. w miejscu -тъ w protografach południowosłowiańskich: ведеть – ведоуть;

Oprócz powyżej wskazanych cech, które mogą przecież zostać uznane za wspólne dla języków wschodniosłowiańskich, piśmiennictwo kijowskie wyróżnia szereg cech specyficznych, jednoznacznie skłaniających do uznania jego ukraińskiej proveniencji. Wśród nich można wymienić:

- refleksację ě (jać) jako и oraz е, co graficznie odzwierciedlone jest przez mieszanie znaków ѣ = и oraz ѣ = е w jednym zabytku: свѣдительство – свѣдетельство, запрети – заприти;
- zmieszanie grafemów ы – и, świadczące o spłynięciu dawnych głosek [y] – [i] w jeden dźwięk: годыны, мьногашьди;
- zmieszanie zapisów е – и: властилинъ, на кристѣ, жевотъ;
- odzwierciedlenie dyspalatalizacji е > о po spółgłoskach szczelinowych przed historycznie twardymi: жона, чоловѣка, имоущомоу;
- specyficzne oznaczenie miękkości spółgłosek przedniojęzykowych (przede wszystkim [l], [n]):
- zachowanie początkowego [i] w konstrukcjach prefiksalnych od czasownika идти: приити, приидохъ;
- zanik nagłosowego [i]: мѣти, ерѣй;
- zamienne stosowanie grafemów у // в jako świadectwo występowania niezgłoskotwórczego bilabialnego [ǔ]: прауда, вьгодити, не оуса;
- zapisy -ги-, -ки-, -хи- w miejscu południowosłowiańskich -гы-, -кы-, -хы-: кить, великии;
- zapisy z „powym jасiem”: шѣсть, оучѣнье;
- zapisy z początkowym ро-, ло-: розоумѣти, локоть;
- zapisy жч w miejscu dawnego *zdj: дѣжчъ;
- odzwierciedlenie miękkości [c’]: житьница, творца, нарицати, przy jednoczesnym odzwierciedleniu twardości [p]: твору, приобращеть;
- zapisy ze spółgłoskami protetycznymi: вовьца, вольга;
- wokalizację jerów: ъ, ѣ > и, ы przed [j], graficznie: і, и, пр.: повиты и (<повить и), оубиюти и (<оубиють и);
- specyficzną realizację dawnych połączeń spółgłosek płynnych z samogłoskami zredukowanymi: скърбь / скербь;
- dominację zapisów fleksji -ові, еві w Dat. sg.: петрови, коневи;
- obecność Voc. sg.: рабе, роде, друже, жено, сило;
- obecność form zaimkowych тобѣ, собѣ;

- uproszczenie grup spółgłoskowych, co wyraźnie widać na przykładzie liczebnika 7 – siedem – ukr. *сім* bez rdzennego *-d-* zarówno w formie liczebnika głównego, jak i porządkowego: *сѣмь*, *семи*, *семое*;
- zapisy skróconych form 3 os. sg. praes. czasowników: *напише*, *може*, *знає*.

Wraz z rozprzestrzenianiem się kultury piśmienniczej z Kijowa na inne obszary Rusi również i tam w piśmiennictwie pojawiają się swoiste cechy lokalne: nowogrodzko-pskowskie, halicko-wołyńskie, połocko-smoleńskie, a nieco później i moskiewskie.

Jesteśmy świadomi, że wybrane cechy, zaznaczone w analizowanych tekstach XI–XIV wieku, mogły być:

- przeniesieniem do przepisywanego tekstu z protografu południowosłowiańskiego, jak np. zamienne stosowanie *ы* – *и* występujące w tekstach bułgarsko-macedońskich i serbskich, zmieszanie *оу* – *о* w bułgarsko-macedońskich, z kolei *ѣ* – *е* w serbskich, w zakresie zaś morfologii – formy Dat. sg. na *-ови*, *-єви*, formy Voc., redukowana końcówka *-є* w czasownikach 3 sg. i in., które znane są piśmiennictwu starobułgarskiemu;

- typowe i dla innych języków wschodniosłowiańskich: wszystkich, jak np. zjawisko pełnogłosu, czy łączących system ukraiński z białoruskim, np. przegłos *e > o*, występowanie skróconych końcówek w formach czasownikowych 3 os. sg. i in.

Tym, co pozwala nam **określić wybrane zabytki i zaznaczone zmiany językowe jako zapoczątkowujące tradycję ukraińską (proces tworzenia się normy języka literackiego), jest więc występowanie w nich zestawu cech specyficznych**. Oczywiście – nie jest to każdorazowo pełen zbiór cech charakteryzujący współczesną ukraińską normę językową. Jak jednak podkreślaliśmy, występowanie cech językowych w pewnych konfiguracjach (jak np. odzwierciedlenie miękkości [c’], przy jednoczesnym odzwierciedleniu twardości [r]) wyróżnia system ukraiński i różnicuje od innych.

Podstawą teoretyczną do badań długiego procesu kształtowania się normy literackiego języka ukraińskiego były wnioski z dyskusji slawistów na temat kształtowania się języków literackich. Początki języka literackiego należy wiązać z pojawieniem się pierwszych przejawów normy tego języka. Wychodzimy zarazem z niebudzącego w slawistyce wątpliwości stanowiska rosyjskich filologów, którzy uznali język cerkiewnosłowiański za pierwszy język literacki Rusi. Zarazem całkowicie odrzucamy założenie o istniejącej wspólnocie językowej dawnej Rusi. Najstarsze kijowskie teksty cerkiewnosłowiańskie łączyć można jedynie z tradycją ukraińską, załączkami kształtowania się normy języka ukraińskiego. Świadczy o tym fakt, iż w najstarszym piśmiennictwie Rusi odnajdujemy cechy języka, które i obecnie leżą u podstaw jego normy. Mowa tu – podkreślmy raz jeszcze – o kompleksie

cech języka ukraińskiego – tj. odzwierciedleniu nie tylko tych elementów, które są wspólne dla trzech języków wschodniosłowiańskich czy nawet więcej: dwóch z nich, co by świadczyło o jakiejś próbie stworzenia systemu naddialektalnego, faktycznie – wspólnego. Nie – już w najstarszym, także cerkiewnosłowiańskim piśmiennictwie Rusi mamy do czynienia z próbą odzwierciedlenia przez skrybów cech języka własnego – ukraińskiego.

Zapoczątkowana w Rusi-Ukrainie tradycja piśmiennicza była przeniesiona następnie na inne tereny Rusi, a później na ziemie zamieszkałe przez pierwotnie niesłowiańskie plemiona, np. Zalesie. Dlatego właśnie w tekstach z obszarów Nowogrodu, Połocka, a później i Moskwy obserwujemy coraz częstsze wykorzystanie cech rodzimych, co może sprawiać wrażenie pewnej wspólnoty rozwoju tradycji piśmienniczej. Tak jednak nie było: nie było pierwotnej wspólnoty, a tradycja ukraińska (kijowska) była prekursorska w stosunku do pozostałych tradycji wschodniosłowiańskich. Dlatego jeśli w tekstach odzwierciedlone są jakieś cechy wspólne dla wszystkich języków wschodniosłowiańskich, to ich pierwsze odzwierciedlenie w każdym przypadku miało miejsce w tekstach wywodzących się z kijowskich skrytoriów: skryptorium książęcego i kijowskiej Ławry.

Zebrane przez nas w toku analizy zabytków ukraińskich dane pokazują, że środki graficzne do odzwierciedlania cech żywego języka stosowane w piśmiennictwie ukraińskim po XIV wieku, tj. w okresie uznanym bez zastrzeżeń w slawistyce jako swoisty – ukraiński, znane były skrybom Rusinom-Ukraińcom trzy wieki wcześniej i występują w tekstach już od XI stulecia (szczegółowy wykaz analizowanych cech zebraliśmy w tabeli 2). Okres ten można więc pełnoprawnie określać jako początek stanowienia normy języka ukraińskiego.

Przeprowadzone badanie pozwoliło zarazem zweryfikować tezę o nieprzypadkowości stosowania wybranych zabiegów graficznych w celu odzwierciedlenia cech żywego języka – nie były one błędami skrybów, lecz świadomym działaniem. Analiza tekstów późniejszych ukazuje, że liczba odzwierciedleń cech z każdym wiekiem rośnie. To oznacza, że źródła do analizy wybraliśmy odpowiednio, i potwierdza ich przynależność do ukraińskiej spuścizny piśmienniczej.

Wyniki naszych analiz, z uwzględnieniem analiz dokonywanych przez innych wcześniejszych badaczy, zamieściliśmy w tabeli 1. W tabeli tej, dla porównania, zawarliśmy dane językowe z różnego rodzaju inskrypcji: na murach soborów, przedmiotach użytkowych, miejscach pamięci itp., które służą jako kontekst porównawczy i dowodzą, że zabiegi skrybów kijowskich odpowiadały tendencji normotwórczym występującym poza piśmiennictwem religijnym. Ich cel był identyczny: wypracować zapis najlepiej odzwierciedlający własną wymowę Rusinów-Ukraińców.

Żywot Nifonta	+		+				+				+	+	+			+	+	+		+	+	XII	
Apostoł Krystynopolski	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+						+			+	+	+	XII
Służebnik Chutyński	+	+	+	+						+	+	+	+			+	+					+	XII
Ewangeliarz Halicko- Wołyński (kon. XII wieku)	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	+			+				+	+	+	XII
Żywot Teodora Studyty	+	+			+	+	+				+	+	+			+	+	+	+	+	+	+	XII
Zapisy graffiti, inne zapisy o charakterze świeckim	+		+	+	+		+				+		+	+					+	+	+	+	XII
Ustaw Studyjski	+												+			+			+	+			XII/ XIII
Ewangeliarz Buczacki	+	+				+						+	+	+	+	+	+	+	+				XII/ XIII
Zbiór Uspienski	+	+	+		+	+	+				+	+				+	+	+	+	+	+	+	XII/ XIII
Paraenesis Jefrema Syrjczyka	+	+		+			+	+	+	+	+	+				+	+	+				+	XIII
Ewangeliarz Euzabiusza 1283	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+				+	+						XIII
Oktoich Wiedeński I–II		+	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+			+	+	XIII
Ewangeliarz Orszański	+	+	+				+	+	+		+	+				+	+	+	+	+			XIII
Ewangeliarz Chelmski		+	+				+	+		+	+	+	+	+			+	+	+	+			XIII
Pandekty Nikona Czarnogórcza	+	+	+				+	+	+	+	+					+		+	+	+	+	+	XIII
Zapisy graffiti, inne zapisy o charakterze świeckim	+		+	+	+						+	+										+	XIII
Apostoł Biblijny		+	+	+			+		+	+	+	+				+	+			+	+		XIV
Ewangeliarz Puteński	+		+	+			+	+	+	+	+				+				+	+			XIV
Oktoich Wiedeński III	+		+	+	+				+	+	+		+				+	+	+	+			XIV
Menologium Ewangeliarza Halickiego 1144		+	+	+			+	+	+	+						+	+						XIV
Psalterz Łucki 1384	+		+	+			+		+		+					+	+	+			+	+	XIV
Psalterz Kijowski 1397	+	+	+	+			+	+		+		+				+						+	XIV
Ewangeliarz Ławryszewski	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+				+	+	+	+	+	+	+	XIV
Ewangeliarz Łucki		+	+	+			+	+	+	+	+					+	+	+	+	+	+	+	XIV
Modlitewnik Teodorowicza		+	+	+					+	+						+		+	+				XIV
Zapisy graffiti, inne zapisy o charakterze świeckim	+		+	+	+	+	+				+	+				+	+			+	+	+	XIV

Przedstawione na podstawie przeprowadzonej przez nas analizy zestawienie faktów językowych – fonetycznych i morfologicznych – języka ukraińskiego

odzwierciedlonych w najdawniejszych tekstach kultury ukraińskiej, zarówno o charakterze religijnym, jak i świeckim, spisanych w języku cerkiewnosłowiańskim dowodzi nie tylko tego, że niektóre wspólne cechy języków wschodniosłowiańskich znalazły w tekstach słabsze odzwierciedlenie niż specyficzne cechy ukraińskie (powszechność ikawizmu, odzwierciedlenia miękkości [c’], niezgłoskotwórczego ǫ, występowanie form zaimkowych z rdzennym [o]: тоб-, соб- itp.), ale również – co bardzo istotne w kontekście tworzenia normy pisanej języka ukraińskiego, że wbrew funkcjonującym opiniom o skostniałej normie języka cerkiewnosłowiańskiego, uniemożliwiającej wprowadzanie jakichkolwiek zmian w ortografii tekstów, to właśnie religijne piśmiennictwo cerkiewnosłowiańskie wyprzedzało niezrządkiem piśmiennictwo świeckie w wyszukiwaniu możliwości odzwierciedlenia graficznego cech żywego języka i stosowania ich w praktyce.

Co szczególnie istotne – analizowane w zabytkach fakty językowe stanowią konglomerat – system odzwierciedlony na wszystkich poziomach systemu językowego. Jest to więc wyraźnie widoczne na poziomie leksykalnym. Miejscowi skrybowie Rusini-Ukraińcy, przepisując teksty cerkiewnosłowiańskie (bułgarskie, macedońskie, serbskie, morawskie), wprowadzali swoje lokalne, bardziej zrozumiałe słowa, a być może i konstruowali nowe w oparciu o modele piśmiennictwa starobułgarskiego. Analiza słownictwa zabytków w języku cerkiewnosłowiańskim z XI–XIV wieku pokazuje, że zawierają one setki słów obecnych we współczesnym leksykonie ukraińskim: бездомъкъ, бжѣзница, вабити, веретено, веѣранные, волога, володѣти, вѣникъ, жалоци, жито, зегзица, зогзоула, именины, клекътъ, ковилане, коврижъкъ, криница, кысѣль, кычывын, лада, ласкавьяно, лѣтописьць, ножици, носило, окънъце, паволокы, печеръзка, плоугъ, помаганине, поповьство, посагъ, приазнь, приєдинити, пѣстоуникъ, ролыа, роставлати, скрегъчеть, скоролупина, соромота, сорочька, соуперникъ, спѣвати, старъ, съные, тутьноути, холопъ, цекотъ. Przytoczone tu formy to oczywiście tylko wybrane przykłady poświadczone w najdawniejszych tekstach powstałych wyłącznie na ziemiach dzisiejszej Ukrainy, przy jednoznacznym udziale pisarzy Rusinów-Ukraińców. Niektóre z wymienionych leksemów trafiły w późniejszym okresie do Moskwy, gdzie były ewidentnymi ukrainizmami, a niektóre z nich na trwałe weszły do języka rosyjskiego.

Choć najdawniejszych tekstów nie jest wiele, to widać, że można na ich podstawie prześledzić załążki tworzenia się normy. Oczywiście – nie należy oczekiwać, by każdy zabytek odzwierciedlał pełen zestaw cech języka ukraińskiego, widać jednak wyraźnie, że w każdym wieku najstarszego okresu piśmiennictwa ukraińskiego znane były niemal wszystkie możliwości odzwierciedlenia na piśmie cech językowych. Późniejszy okres zaś to już swoista dyskusja nad wypracowywaniem spójnego kanonu ortograficznego. Proces ten był długotrwały, jego natężenie rosło

(np. w XVI wieku) lub mało (w wieku XVIII), by zakończyć się wraz z działalnością kodyfikatorów dopiero w XIX–XX stuleciu.

Co istotne, **nawet jeśli może się wydawać, że zidentyfikowanych przez nas zmian nie jest wiele, to ich obecność w tekstach musiała być przez ówczesnych odbiorców zauważona i zinterpretowana właśnie jako próba odzwierciedlenia własnego języka.** O ile dla Rusinów-Ukraińców były one w pełni akceptowalne i ich wysiłki skupiły się w wiekach późniejszych na nasileniu ich odzwierciedlenia, o tyle dla mieszkańców ziem muromsko-rostowsko-suzdalsko-riazańskich działania te były kompletnie obce – dlatego dążono do ich usunięcia z tekstów, w czym uzyskano wsparcie instytucjonalne. Ma to odzwierciedlenie w historii piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego – przypomnijmy tzw. wpływy południowo-słowiańskie w cerkiewnosłowiańskim piśmiennictwie ruskim i „prawki”, czyli „czyszczenie” ksiąg z naleciałości ukraińskich (dziś powiedzielibyśmy, że tłumaczono je z cerkiewszczyzny ukraińskiej na „poprawną”, moskiewską). Zabieg ten świadczy o świadomości ówczesnych odbiorców istnienia różnych wariantów cerkiewszczyzny na Rusi, które próbowano ujednoczyć.

Ze względu na konieczność odwołania się do szerszego kontekstu międzykulturowego dla lepszego zrozumienia swoistego ukraińskiego procesu normotwórczego przeprowadzona analiza siłą rzeczy prowadzi też do wniosków natury komparatystycznej.

Na marginesie rozważań na temat procesów normotwórczych ukraińskiego języka literackiego wyraźniej zarysowuje się historia i mechanizmy powstawania literackiego języka rosyjskiego. Literacki język rosyjski oparty jest na cerkiewnosłowiańszczyźnie, a więc rozwija w znacznej mierze stan języka bułgarskiego z okresu najdawniejszego jego piśmiennictwa i – jakkolwiek zabrzmi to dziwnie – ze względu na wykorzystanie tekstów ze skryptoriów kijowskich i wołyńskich (tj. ruskich-ukraińskich) język rosyjski rozwijał się również w oparciu o język ukraiński. Obie redakcje: bułgarska i ukraińska rozwijały się przeciw się na bazie rodzimych elementów (odpowiednio: języka bułgarskiego i ukraińskiego), które wyewoluowały z prasłowiańszczyzny, rządząc się swoimi prawami. W efekcie należy uznać, że **literacki język rosyjski jest tworem młodszym i nie w pełni oryginalnym, własnym lokalnym (jak to jest w przypadku ukraińszczyzny czy języka bułgarskiego); jest tworem nadanym i przyjętym przez miejscową wielonarodową ludność niedysponującą własną jedną, spójną tradycją językową, która w związku z tym nie rozwinęła własnej, oryginalnej tradycji piśmienniczej.**

Wraz z wyraźną już dominacją cech języka ludowego w piśmiennictwie ukraińskim XVIII wieku (niektórzy naukowcy nazwali to powstaniem nowego ukraińskiego języka literackiego „na bazie ludowej”) – co zakończyło długotrwały proces ewolucji języka ukraińskiego polegający na przejściu od stosowania

etymologiczno-morfologicznej zasady najdawniejszego piśmiennictwa ukraińskiego na bazie cerkiewszczyzny do stosowania fonetycznej zasady ukraińskiego języka literackiego okresu współczesnego – faktycznie pojawić się może wrażenie zerwania z piśmiennictwem rusko-ukraińskim z XI wieku i odwrotnie: po stopniowym ugruntowaniu się języka ukraińskiego na bazie wernakularnej, cerkiewnosłowiański język redakcji ukraińskiej zaczął być coraz częściej postrzegany przez badaczy jako język-podstawa języka rosyjskiego, ponieważ współczesny rosyjski język literacki nie przeszedł podobnej jak ukraińszczyzna ewolucji.

Trzeba jednak mocno podkreślić: ewolucję języka, podobnie jak wszystkie procesy kulturowe, należy rozpatrywać z perspektywy długotrwałej – wnioski dotyczące istnienia różnych niezwiązanych ze sobą tradycji piśmienniczych swoją genezę biorą z punktowego (w wybranych okresach) spojrzenia na efekty poszczególnych etapów procesu. Zarówno jednak najstarszy model piśmiennictwa funkcjonujący od XI wieku, jak i późniejszy (ukraiński język literacki na całkowicie ludowym gruncie z XVIII wieku) stworzyli ci sami ludzie – Rusini-Ukraińcy.

Wyobrażenie o rosyjskim języku literackim jako najstarszym języku literackim w grupie wschodniosłowiańskiej jest skutkiem celowych działań i umiejętności, choć czasem manipulacyjnych analiz dokonywanych przez rosyjskich slawistów od XIX wieku, a powtarzanych w slawistyce do dziś. Wyraźnie jest to widoczne w wydaniach słownikowych, które skonstruowane są na omawianych w niniejszej pracy zabytkach ukraińskich. Jeśli przeanalizować szczegółowo wydane od XIX wieku po dziś dzień leksykony języka rosyjskiego, okaże się, że materiał leksykalny do XIV wieku zaczerpnięty jest z testów kijowskich, wołyńskich itp., które przybyły do Księstwa Moskiewskiego wraz z rozprzestrzenianiem się ruskiej-ukraińskiej kultury piśmienniczej. Wówczas też zapewne język rosyjski napełnił się słowami zapożyczonymi z tekstów ruskich-ukraińskich. Wiele z nich zostało w języku rosyjskim do dziś, nie są to jednak pierwotnie własne rosyjskie leksemy.

Zaprezentowane w badaniu teksty dowodzą, że w miarę upływu czasu narasta liczba poświadczeń wybranych rodzimych zjawisk językowych. I nie tylko: jednocześnie poszerza się gama sposobów ich odzwierciedlenia. Należy więc uznać, że było to świadome działanie pisarzy dążących do „oswojenia” tekstów. Prowadzi to do wniosku, że teksty w języku cerkiewnosłowiańskim ukraińskiej redakcji stanowią źródło do badań kształtowania się ukraińskiego języka literackiego.

Zaproponowany w niniejszej pracy model analizy najstarszego etapu piśmiennictwa ukraińskiego (ustalenie kanonu tekstów pisanych, analiza cech językowych i ich porównanie ze stanem faktycznym języków i gwar nowożytnych) wyznacza nowe perspektywy badawcze: można go zastosować także do scharakteryzowania pozostałych struktur języków zaliczanych do grupy wschodniosłowiańskiej. W tym

duchu piśmiennictwo nowogrodzkie badał Zalizniak⁴²². W kontekście piśmiennictwa białoruskiego takie badania można przeprowadzić z pewnością już dla zabytków z co najmniej XIII wieku (mowa o znanych dziś tekstach połockich i smoleńskich). Podstawą do badań tradycji rosyjskiej, moskiewskiej, powinny zaś stać się najstarsze teksty ziem muromsko-rostowsko-suzdańskich⁴²³.

Złożone losy powstawania (a w przypadku idiomu nowogrodzko-pskowskiego – upadku) poszczególnych języków wschodniosłowiańskich i uzyskiwania przez nie pełnego spektrum cech dyferencjujących przypadają na wieki późniejsze, przede wszystkim XV–XVIII, jednak ich korzenie niewątpliwie wywodziły się z już wyraźnie zróżnicowanych językowo terenów Rusi, gdzie po rozpadzie prasłowiańskiej wspólnoty językowej, co najmniej od XI wieku dwa języki były już reprezentowane w formie pisemnej: rusko-ukraiński i rusko-nowogrodzki.

Proces rozwoju normy ukraińszczyzny, jak każdego żywego systemu językowego, trwa w sposób nieprzerwany – mimo różnych jego uwarunkowań w poszczególnych okresach historycznych – aż do dziś. Zabiegi skrybów kijowskich-ukraińskich doprowadziły do powstania uniwersalnych mechanizmów umożliwiających włączenie do piśmiennictwa elementów mowy ludowej, co wraz z nasileniem się tego procesu skutkowało m.in. ustaleniem norm współczesnej ortografii ukraińskiej, która sankcjonuje ludowy, „żywy” element jako podstawę skodyfikowanego języka literackiego. Mechanizm ten – bez zmian – implementowany był w piśmiennictwie ukraińskim. Wszystko to daje podstawy do wyprowadzania normy języka ukraińskiego od XI wieku.

⁴²² Por. A.A. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, op. cit.

⁴²³ Podobne podejście do pochodzenia języka rosyjskiego zaproponował J. Szewelow w recenzji dzieł G. Chaburgajewa, por. Г. Хабургаев, *Этнонимы Повести временных лет в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза*, Москва 1979; idem, *Становление русского языка*, Москва 1980; „Wracając do problemów kształtowania się języka rosyjskiego: jeśli Ch. [Chaburgajew – J.G., V.M.] szczerze i uczciwie chce przybliżyć się do rozwiązania tych problemów, nie może zapomnieć o najprostszej i najpewniejszej do tego drodze: zamiast budować ogólne schematy oparte na minimum faktów, musi ściśle i dokumentalnie zbadać rozwój języka na określonym terytorium, w przypadku języka rosyjskiego – przede wszystkim **rostowsko-suzdańsko-moskiewskim** [podkreślenie nasze – J.G., V.M.] pod kątem jego spójności i ciągłości, a następnie do riaziańskiej (Nowogród raczej nie ujawni bezpośrednio takich nawiązań ze względu na eksterminację i wysiedlenie ludności w czasie okupacji moskiewskiej). Zgodnie z tym podejściem fakty wkomponowane są w uderzająco wyraźny łańcuch strukturalnie motywowanych zmian językowych – a jednocześnie bez najmniejszego oderwania się od historii ziemi i ludu” – Ю. Шевельов, *Між праслов'янською і російською*, op. cit., s. 19.

Wykorzystane zabytki

- ABib. XIV: *Apostoł Biblijny, Апостол Бибельський (поч. XIV ст.). Apostolus Bibliensis saes. XIV. Grammatisch-krutisch analisiert von dr. Peter Kopko, [w:] Denkschriften der Kaiserlichen der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, t. LV, Wien 1912.*
- Apost.Kryst. XII: *Apostoł Krystynopolski, Крестинопіський Апостол (lub: Городиський). 291 ark. przechowywanych jest w zbiorach Lwowskiego Muzeum Historycznego (ЛІМ), ф. 123, (Рук.) № 39; 8 ark. w Bibliotece Narodowej Ukrainy im. W. Wernadskiego w Kijowie (НБУВ), ф. VIII, nr 3 m.*
- D.Ant. XI: *Digesty Antiocha, Пандекти Антіоха Чорноризця (др. пол XI ст.), Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, f. 80370, Воскр. 30; dostęp: http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=36766464.*
- Ew.Arch. 1092: *Ewangeliarz Archaelnski 1092, Архангельське Євангеліє (1092 рік), Rosyjska Biblioteka Państwowa, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. OR ф. 178.1, nr 1666; *Архангельское Евангелие 1092 года. Исследования, древнерусский текст, словоуказатели*, red. Л. Жуковская, Т.Л. Миронова, Москва 1997; dostęp: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003149175#?page=1>.*
- Ew.Bucz. XII–XIII: *Ewangeliarz Buczacki, Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, red. Ю.В. Осінчук, В. Німчук, Київ 2017.
- Ew.Chełm. XIII: *Ewangeliarz Chełmski XIII w., Ewangeliarz Chełmski XIII ст. Видання факсимільного типу*, Київ 2015.
- Ew.Dob. 1164: *Ewangeliarz Dobruły 1164, Добрилове Євангеліє 1164 року*, red. Ю.В. Осінчук, В. Німчук, Львів 2012; dostęp: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/256/f-256-103/#image-2>.
- Ew.Euz. 1283: *Ewangeliarz Euzebiusza 1283, Євсевієве Євангеліє 1283 року*, оргас. Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса, В. Німчук, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк, Київ 2001.
- Ew.Hal. 1144: *Ewangeliarz Halicki 1144, Галицьке Євангеліє (1144 рік), Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. 80370 Син. 404; dostęp: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177149?album=622494765;&index=19>.*
- Ew.Hal-Woł. XII: *Ewangeliarz Halicko-Wołyński (koniec XII w.), Галицько-Волинське Євангеліє (кін. XII ст.)*, Biblioteka Państwowej Galerii Tretiakowskiej, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. ГТГ К-5348; *Галицько-Волинське Євангеліє XI століття*, red. В. Мойсієнко, Київ 2023.

- Ew.Jan.: Ewangelia św. Jana, *Евангелие от Иоана в славянской традиции*, oprac. А. Алексеев, И. Азарова, Е. Алексеева, М.Б. Бабицкая, СПб. 1998.
- Ew.Jur. 1119–1128: Ewangeliarz Jurijewski 1119–1128, *Юрійвське Євангеліє 1119–1128 рр.*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, f. 80370, Синод. 1003.
- Ew.Kazn. XI–XII: Ewangeliarz Kaznodziejski XI–XII w., *Учительне Євангеліє Константина, кін. XI – поч. XII ст.*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, Wydanie Synodalne, sygn. Син. 262; dostęp: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/164766?query=%D0%A1%D0%B8%D0%BD.%20262&index=1>.
- Ew.Ławr. XIV: Ewangeliarz Ławryszewski XIV w. *Лавришівське Євангеліє XIV ст. Видання факсимільного типу*, Київ 2018.
- Ew.Łuck. XIV: Ewangeliarz Łucki XIV w., *Луцьке Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу*, Київ 2011.
- Ew.Mśc. 1117: Ewangeliarz Mścisława 1103–1113 r., *Мстиславове Євангеліє 1103–1117 рік*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 80370, Син. 1203; *Апракос Мстислава Великого*, oprac. Л.П. Жуковская, Л. Владимирова, Н. Панкратова, red. Л. Жуковской, Москва 1983; dostęp: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177989?page=6&fund=21&index=299>.
- Ew.Orsz. XIII: Ewangeliarz Orszański XIII w., *Оришанське Євангеліє (XIII ст.)*, Narodowa Biblioteka im. W. Wernadskiego, Kijów, Ukraina, Instytut Rękopisu, sygn. f. 301, nr 555 П.
- Ew.Ostr. 1056–1057: Ewangeliarz Ostromira, *Остромирово Євангеліє 1056–1057 г. Фотолитографическое издание*, С.-Петербург 1889.
- Ew.Put.XIV: Ewangeliarz Putieński, *Путненське Євангеліє поч. XIV ст.*, [w:] *Monumenta Linguae Palaeoslovenica. Cillecta et in lucem edita. Cura et opera. Amiliani Kaluzniacki. Tomus primus. Evangelarum Putnanum. Vindobonae et Teschenaе*, Universitate Francesco-Josephina Czernovicicum 1888.
- Ew.Reim. XI: Ewangeliarz Reimski, I. poł. XI w., *Реймське Євангеліє (пер. пол. XI ст.)*. *Видання факсимільного типу. Дослідження*, 2 тому, Київ 2019.
- Ew.Tur. XI: Ewangeliarz Turowski XI w., *aparakos krótki, Євангеліє апракос короткій «Турівське» (II. poł. XI w.)*, Biblioteka Centralna Akademii Nauk Litwy, Wilno, Litwa, F19-1. Kopia faksymilna: И. Тот, Э. Хоргони, Г. Хорват, *Туровские Листки*, [w:] „Acta Universitatis Szegediensis de Atila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae”, t. XIII, Szeged 1978, s. 181–258; *Тураўскае Евангелле = Туровское Евангеліє = Turau Gospel: факсімільнае узнаўленне: даследаванні*, red. А. Суша, Мінск 2014; wyd. 2, Мінск 2015.
- Ew.Typ. XII: Ewangeliarz Typograficzny, *aparakos pełny nr 6, Євангеліє апракос повний «Типографське № 6»*, Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 381 Син. тип. № 6 (пер. пол. XII ст.), dostęp: http://tgada.info/kueh/index2.php?str=381_1_6&name=Евангеліє апракос повний; http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=91701845.
- Izb. 1073: Kodeks Światosława 1073 r., *Изборник Святослава. (1073 рік)*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 80370, Син. 1043 (Син. 31–д); *Изборник Святослава 1073 года*, Москва 1983.
- Izb. 1076: Kodeks Światosława 1076 r., *Изборник Святослава. (1076 рік)*, Rosyjska Biblioteka Państwowa, Sankt Petersburg, Federacja Rosyjska, sygn. f. 885, Эрм. 20; dostęp: <https://kp.rusneb.ru/item/reader/sbornik-slov-i-poucheniy-2>;

- Изборник 1076 года*, опрас. В.С. Гольшпенко, Е. Дубровина, В.Г. Демьянов, Г.Ф. Нефедов, Москва 1965.
- K.Saw.: *Księga Sawy, Sawina книга, Трудъ Вячеслава Щепкина*, издание русского языка и словесности императорской академии наук т. I, вып. 2, Санктпетербургъ 1903.
- M.Ks.Woł. XIV: *Modlitewnik Księcia Włodzimierza, Молитовник князя Володимира (Служебник Теодоровича) XIV ст. Видання факсимільного типу*, ред. Л. Гнатенко, Київ 2021.
- Men.Ew.Hal. XIII–XIV: *Menologium w Ewangeliarzu Halickim 1144, Місяцеслів Галицького Євангелія 1144, датований кінцем XIII – початком XIV ст.*, [w:] *Галицьке Євангеліє (1144 рік)*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. 80370, Син. 404, акр. 229–260; dostęp: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177149?album=622494765;&index=19>.
- Min.Dub. XI: *Mineja Dubrowskiego, Mineja Służbowa XI w. (czerwiec, fragmenty) Уривки Службової мінеї (на червень) XI ст.*, (*Мінея Дубровського*), Rosyjska Biblioteka Państwowa im. S. Szczedrina, Sankt Petersburg, Federacja Rosyjska, sygn. F. п. I. 36; dostęp: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_NLR_%D0%9E%D0%A0+57863E4A+690D+4ECD+97F5+A19BE443D9B7/.
- Mrk.: *Ewangelia wg św. Marka, Евангеліє от Марка по основнымъ спискамъ четырьохъ редакцій рукописного славянскаго евангеліскаго текста съ разночтеніями изъ ста восьми рукописей Евангелія XI–XVI вв.*, опрас. Г. Воскресенский, типография А.И. Снегиревой въ Сергіевомъ Посаде Московской губ. Sergijew, Posad 1894.
- Mt.: *Ewangelia wg św. Mateusza, Евангеліє от Матфея в славянской традициі*, ред. А. Алексеев, И.В. Азарова, Е.Л. Алексеева, М.Б. Бабицкая, СПб. 2005.
- Okt.Wied. I–II XIII: *Okoitch Wiedeński. Codex Vindobonensis Slavikus 37. Видання факсимільного туну*, Київ 2019. Tekst I i II konwoluty pochodzą z XIII w.
- Okt.Wied. III XIV: *Okoitch Wiedeński. Codex Vindobonensis Slavikus 37. Видання факсимільного туну*, Київ 2019. Tekst III konwoluty pochodzi z XIV w.
- P.Bycz. XI: *Psalterz Byczkowski (XI st.)*, Rosyjska Biblioteka Narodowa, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. Q. п. I. № 73 – 8 ark.; Synaj, Klasztor Św. Katarzyny, sygn. Slav. 6/0 i Slav. 6/N (fragmenty); dostęp: <https://kp.rusneb.ru/item/reader/psaltyr-s-gadatelnyimi-pripiskami>.
- P.Czud. XI: *Psalterz Czudowski (Psalterz Teodoreta z Cyru) XI w., Псалтир тлумачний Феодорита Кирського (Чудовський) XI ст.*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 80370, Чуд. 7; dostęp: <https://catalog.shm.ru/api/spf/2z2zcrdfNyIa-HjClju7np-rRQMILEzQ8WcmoQacd9MBjoDFZ0soC3lwVjQqJVI.data>; В. Погореловъ, *Чудовская Псалтырь XI вка, отрывокъ Толкованія Феодирита Кирскаго на Псалтырь въ древне-болгарскомъ переводѣ*, С-Петербургъ 1910.
- P.E.Syr. 1280: *Parēnesis Efrema Syryjczyka 1280, Паренесис Єфрема Сирина 1280*, Rosyjska Biblioteka Narodowa, Sankt Petersburg, Federacja Rosyjska, sygn. ОР Погод. 71; dostęp: <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=937E55F0-2BA5-463C-861B-1F534235F9B3>.
- P.Nik.Czar. XIII: *Pandekty Nikona Czarnogórca (XIII w.), Пандекти Никона Черногорця (XIII ст.)*, Rosyjska Biblioteka Narodowa, Sankt Petersburg, Federacja Rosyjska, Греч. 70. ark. 54–98; *Пандекты Никона Черногорца в ркп. РНБ, Греч. 70. Подготовка текста Т.И. Афанасьевой*

- и Ж. Л. Левшиной, [w:] Лингвистическое источниковедение и история русского литературного языка 2006–2009, Москва 2010, s. 104–157, dostęp: <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=7579B1C9-CF3B-4BA9-AC44-4B54A86D86C5>.*
- P.Syn. XI: Pateryk Synajski (koniec XI w.). *Синайський Патерик (кін. XI ст.)*, Federacja Rosyjska, Państwowe Muzeum Historyczne, Син 551. Синайский патерик, оргас. В.С. Гольшенко, В.Ф. Дубровина, Москва 1967.
- Ps.Kij. 1397: Psałterz Kijowski 1397, *Київський Псалтир (1397 рік). Киевская Псалтырь 1397 года*, Москва 1978.
- Ps.Łuc. 1384: Psałterz Łucki 1384, *Луцький Псалтир 1384 року*, Київ 2013.
- S.Chut. XII: Służebnik Chutynski (koniec XII – początek XIII w.), *Служебник Хутинський (кін. XII – поч. XIII ст.)*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 80370, Син. 604; dostęp: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178243?album=622494765&index=5>.
- S.Usp. XII–XIII: *Zbiór Uspienski (k. XII – pocz. XIII w.)*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. Усп. перг. 4; *Успенский сборник XII–XIII вв.*, оргас. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон, ред. С.И. Коткова, Москва 1971.
- Słowo GT. XI: Słowa Grzegorza Teologa XI w., *Слова (13) Григорія Богослова (др. пол XI ст.)*, Rosyjska Biblioteka Narodowa, Sankt Petersburg, Federacja Rosyjska, Q. p. I. 16; dostęp: https://kp.rusneb.ru/item/material/slova-8-9;XIII_Slovo_Grigorija_Bogoslova_v_drevneslavjanskom_perevod_po_rukopisci_Impereatorskoj_publichnoj_biblioteki_XI_veka_Kritiko-paleograficeskij_trud_A.Budilovica, Санктпетербургъ 1875.
- U.Stud. XII: Ustaw Studyjski (kon. XII w.), *Устав студійський (кінець XII ст.)*, Rosyjska Biblioteka Narodowa, Sankt Petersburg, Federacja Rosyjska, sygn. Соф. 1136; dostęp: <https://kp.rusneb.ru/item/material/ustav-cerkovnyu-studiyskiy>.
- Ż.N.: *Żywot św. Nifonta XII w., Життя св. Нифонта Кіпрського (кін. XII ст.)*, Rosyjska Biblioteka Państwowa, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 178 M. 1832. *Выголексинский сборник*, оргас. В.Ф. Дубровина, Р.В. Бахтурина, В.С. Гольшенко, ред. С.И. Коткова, Москва 1977.
- Z.T.S. XII: *Żywot Teodora Studyty (k. XII w.), Життя прп. Федора Студита (кін. XII ст.)*, Rosyjska Biblioteka Państwowa, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 178 M. 1832; *Выголексинский сборник*, оргас. В.Ф. Дубровина, Р.В. Бахтурина, В.С. Гольшенко, ред. С.И. Коткова, Москва 1977.
- Zb.Troic.: *Троїцький збірник кінця XII – початку XIII ст.*, Rosyjska Biblioteka Państwowa, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 304.1, nr 12; dostęp: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/304-i/f-304i-804/>.

Słowniki, encyklopedie (i ich skróty)

- SJP: *Słownik języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/rusycyzm.html>.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, red. J. Kurz, 3 tomy, Praha 1959–1997.
- WSJP: *Wielki Słownik Języka Polskiego*, <https://wsjp.pl>.
- Даль: Даль В.И., *Толковый словарь живого великорусского языка*, 4 tomy, reprint wydania Санкт-Петербург 1996.
- ПШС: *Полный церковнославянский словарь (со внесением в него важнейших древнерус. слов и выражений)*, оргас. Г. Дьяченко, [reprodukcia z 1900 r.], Москва 2004.
- СДЯ: *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, t. 1–5: red. Р.И. Аванесов, t. 6: red. И. Улуханов, t. 7–12: red. В. Крысько, Москва 1988–2019.
- СлРЯ: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, t. 1–5: red. С.Г. Бархударов, t. 7–10: red. Ф.П. Филин, t. 11–14: red. Д.Н. Шмелев, t. 14–26: red. Г. Богатова, t. 27–29: red. В. Крысько, t. 30: red. Р. Кривко, Москва 1975–2015.
- Срезн.: Срезневский И., *Словарь древнерусского языка*, reprint wydania Матеріали для древне-русского языка по письменным памятникам, трудъ И.И.Срезневскаго, томъ первый А – К, Санктперербургъ 1893; томъ второй Л – П, Санктперербургъ 1902; томъ третий Р – Я, Санктперербургъ 1912. Москва 1989.
- ССС: *Старославянский словарь по рукописям X–XI веков*, red. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова, Москва 1994.
- ССУМ XIV–XV: *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, 2 tomy, red. Л. Гумецька, І. Керницький, Київ 1978.
- ССЯ: *Словарь старославянского языка* [reprint wydania: *Slovník jazyka staroslověnského*, red. J. Kurz, Praha 1959–1997], Санкт-Петербург 2006.
- СУМ: *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, t. 1–14: red. Д. Гринчишин, t. 5–17: red. М.Чікало, Львів 1994–2017.
- Фасмер: Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, 4 tomy, wyd. 2, Москва 1986.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, t. 1–32: red. О. Трубочев, t. 33–40: red. А. Журавлев, t. 41–42: Ж. Варбот, Москва 1974–2021.

Bibliografia

- Barszczewska N., *Baltycko-słowiańska geneza języka białoruskiego*, t. LXVI serii „Rozprawy Komisji Językowej”, Łódź 2018, s. 21–37.
- Belcarzowa E., *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, cz. I–IV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981–2001.
- Bonarek J., *Pojęcie Ruś jako określenie grupy społecznej*, „Slavia Orientalis” t. XLVII, nr 1/1998, s. 7–16.
- Chodynicki I., *Historia stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów teraźniejszych*, Lwów 1829.
- Domańska M., Rogoża J., *Naprzód, w przeszłość! Rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego” autorytaryzmu*, Raport OSW z maja 2021.
- Dzieje Polski*, t. 4, red. A. Nowak, Kraków 2019.
- Fałowski A., *Język ukraiński*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkova, E. Szczepańska, przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 127–144.
- Getka J., *Jeszcze raz o klasyfikacji zabytków ruskich. Próba uporządkowania zagadnienia*, [w:] *Słowem przenikanie. Szkice o języku i kulturze*, red. A. Budziak i W. Hojsak, Kraków 2022.
- Getka J., *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, Warszawa 2022, s. 15–45, dostęp: https://www.pl/data/include/cms//W_poszukiwaniu_tozsamosci_Getka_J_Grzybowski_J_red_2022.pdf.
- Getka J., *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język nauk parafialnych (Poczajów 1794)*, Warszawa 2012.
- Getka J., *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazyliiańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017.
- Getka J., Darczewska J., *Faszycacja antyfaszyzmu. Kulturowe kody wojny Rosji*, Warszawa 2024.
- Getka J., Darczewska J., *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2023.
- Getka J., Moisiienko V., *Origins of the Ukrainian Literary Language in the Context of the Polish Hypothesis on Genesis Polish Literary Language*, „Українська полоністика” № 17/2020, s. 27–39.
- Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, wyd. III, Warszawa 2002.
- Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011.
- Jaworski S., *Terminy literackie*, Warszawa 1990.
- Krause T.B., Slocum J., *Old Russian Online. Series Introduction*, Linguistics Research Center, artykuł na stronie <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/oruol>.

- Kuraszkiewicz W., *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1985.
- Kuraszkiewicz W., *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego*, [w:] Kuraszkiewicz W., *Polski język literacki*, Warszawa–Poznań 1986, s. 129–179.
- Łesiów M., *Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku*, „*Slavia Orientalis*” t. XIV, nr 3/1965, s. 347–362.
- Łowmiański H., *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006.
- Mażulis-Frydel A., *Cerkiewizmy w rosyjskim języku literackim XIX i XX wieku. Porównawcza analiza leksykalno-stylistyczna na materiale prac N.M. Karamzina „Исторія Государства” Россійскаго і B.D. Griekowa „Киевская Русь”*, Kraków 2000.
- Mentalność rosyjska. Słownik*, red. A. Lazari, Katowice 1995.
- Mucha B., *Zarys literatury ukraińskiej i białoruskiej*, Piotrków Trybunalski 2000.
- Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 2006.
- Podhorodecki L., *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2022.
- Pozsgai I., *Одноерова часть паноект монаха Антиоха*, „*Revue des etudes slaves*” t. LXXXVI-3/2015, s. 319–338.
- Pugh S.M., *Testament to Ruthenian: A Linguistic Analysis of the Smotryc'kyj Variant*, Cambridge, Mass 1996.
- Riasanovsky N., Steinberg D., *Historia Rosji*, Kraków 2009.
- Serczyk W., *Historia Ukrainy*, wyd. 3, Wrocław 2001.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9: *Rossya*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1888.
- Stieber Z., *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979.
- Toporišič J., *Enciklopedija slovenskega jezika*, red. K. Dolinar, Lublana 1992.
- Unbegaun B.O., *Le russe litteraire est-il d'origine russe?*, „*Revue des etudes slaves*” t. 44/1964, s. 19–28.
- Unbegaun B.O., *Язык русской литературы и проблемы его развития*, „*Revue des études slaves*” t. 47/1968 s. 1–4.
- Urbańczyk S., *W sprawie polskiego języka literackiego. I: O dawności dialektu kulturalnego*, „*Język Polski*” t. XXX/1950, z. 3, s. 97–109.
- Walczak B., *Geneza polskiego języka literackiego*, „*Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja*” nr 3(27)/1994, s. 35–47.
- Алексеев А., *Почему в Древней Руси не было диглоссии*, [w:] *Литературный язык Древней Руси*, red. В. Колесов, Москва 1986, s. 3–11.
- Анічэнка У., *Беларуска-українські письмова-моу́ня зв'язі*, Мінск 1969.
- Атлас української мови*, 3 тому, red. wiodący: I. Матвіяс, Київ 1984 (t. I: red. I. Матвіяс, Київ 1988; t. II: red. Я. Закревська, Київ 2001; t. III: red. А. Залеський, I. Матвіяс, Київ 2001).
- Бандарэнка Т., *Літаратурная мова*, [w:] *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, red. Б.І. Сачанка, А.Я. Міхневіч, Мінск 1994, s. 312.
- Бевзенко С., *Українська діалектологія*, Київ 1980.
- Бевзенко С., Грищенко А., Лукінова Т., Німчук В., Русанівський В., Самійленко С., *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1979.
- Белей Л., *Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови*, Київ 2015.
- Біліх О., *Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування*, Кропивницький 2019.
- Большой энциклопедический словарь*, red. А. Прохоров, Москва 1997.
- Бугайський Я., *Неспроможна держава. Інструкція з розиматування Росії*, Київ 2022.
- Бузук П., *Про мову найдавнішої української євангелії*, „*Записки історико-філологічного відділу УАН*” t. 12/1927, s. 4–25.

- Булаховський Л., *Майбутні українські риси в староруських пам'ятках (до XIV ст.)*, [w:] eadem, *Вибрані праці: в 5-ти томах*, т. 5, Київ 1977, с. 50–87.
- Булаховський Л., *Питання походження української мови*, Київ 1956.
- Булыка А., *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*, Мінск 1970.
- Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, ред. В. Німчук, Ю. Осінчук, Київ 2017.
- Вэкслер П., *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004.
- Виноградов В., *Избранные труды. История русского литературного языка*, Москва 1978.
- Виноградов В., *Очерки по истории русского литературного языка*, Москва 1982.
- Висоцький С., *Київська писемна школа X–XII ст.*, Львів –Київ –Нью-Йорк 1998.
- Востоков А., *Грамматическія правила словенскаго языка, извлеченныя изъ Остромирова Евангелія*, [w:] *Остромирово Евангеліє 1056–57 года. Съ приложеніємъ греческаго текста и грамматическими объясненіями*, оргас. А. Востоковымъ, Санктпетербургъ 1845, с. 2–37.
- Высоцкий С., *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.*, wyd. 1, Киев 1966.
- Гісторыя беларускай мовы. Вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў*, ред. Л.М. Шакун et al., Мінск 2006.
- Горбач О., *Гене́за української мови та її становище серед інших слов'янських*, [w:] *Історія української мови. Хрестоматія*, ред. ред. С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, Київ 1996, с. 206–225.
- Горбач О., *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, [w:] eadem, *Зібрані статті III, Історія української мови*, Мюнхен 1993, с. 45–52.
- Горшков А., *История русского литературного языка*, Москва 1969.
- Горшков А., *Теория и история русского литературного языка*, Москва 1984.
- Грамматика слов'янська I. Ужєвичя*, ред. І. Білодід, Є.М. Кудрицький, Київ 1970.
- Грамоти XIV ст.*, оргас. М.М. Пещак, Київ 1974.
- Гухман М., *Литературный язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Ярцева, Москва 1990.
- Даниленко А., *Від Біблії до Шекспіра. Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови*, Київ 2023.
- Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. Опытъ исслдованія языка и текста славянскаго Апостола по рукописямъ XII–XV вв. Григорія Воскресенскаго*, Москва 1879.
- Дурново Н., *Хрестоматія по історії русскаго языка*, Москва 1914.
- Евангеліє от Матвея в славянскої традиції*, ред. Г. Алексеев, И. Азарова, Е.П. Алексеева, Санкт-Петербург 2005.
- Едличка А., *Проблематика нормы и кодификація літературного языка в отношении к типу літературного языка*, [w:] *Проблеми норми в славянских літературных языках в синхронном и диаронном аспектах*, ред. Ф. Филин, Москва 1976, с. 18–29.
- Ефименко А.Я., *История украинского народа*, Київ 1990.
- Ефимов А., *История русского литературного языка*, Москва 1955.
- Єрмоленко С., *Літературна мова*, [w:] *Українська мова. Енциклопедія*, ред. В. Русанівський, О. Тараненко, Київ 2004.
- Живов В., *История языка русской письменности*, Москва 2017.
- Живов В., *Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII вв.*, Москва 2004.
- Живов В., *Проблеми формування русскої редакції церковнослов'янського языка на початковому етапі (По поводу книги И. Тота «Русская редакция...»)», „Вопросы языкознания” № 1/1987, с. 46–66.*
- Живов В., *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*, Москва 2002.
- Жовтобрюх М., *Фонетика*, [w:] М. Жовтобрюх, В. Русанівський, В.Г. Скляренко, *Історія української мови. Фонетика*, ред. В. Німчук, Київ 1979, с. 65–329.
- Жовтобрюх М., Волох О., Самійленко С., Слинько І., *Історична грамматика української мови*, Київ 1980.

- Жовтобрюх М., Молдован А., *Украинский язык*, [w:] *Языки мира. Славянские языки*, ред. А. Молдован et al., Москва 2005, s. 513–547.
- Жолобов О., *Древнерусская грамматика: простые претериты и praesens historicum*, Казань 2017.
- Жолобов О., *Числительные. Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, т. IV, Москва 2006.
- Жолобов О., Крысько В., *Двойственное число. Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, т. II, Москва 2001.
- Жуковская Л., *Апракос Мстислава Великого – рукопись конца XI (рубежа XI–XII) века*, [w:] *Апракос Мстислава Великого*, оргас. Л. Жуковская, Л. Владимирова, Н. Панкратова, Москва 1983, s. 3–28.
- Жураўскі А., *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, т. 1, Мінск 1967.
- Зализняк А.А., *Древненовгородский диалект*, wyd. 2, Москва 2004.
- Запаско Я., *Українська рукописна книга*, Львів 1995.
- Иванов В., *Древнерусский язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. ред. В. Ярцева, Москва 1990.
- Иванов В., Сумникова Т., Панкратова Н., *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 1990.
- Исаченко А., *Если бы в конце XV века Новгород одержал победу над Москвой*, „Wiener slawistisches Jahrbuch” t. XVIII, Wien 1973, s. 48–53.
- Історія української мови. Морфологія*, ред. В. Німчук, Київ 1978.
- Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ред. В. Німчук, Харків 2018.
- Історична граматики української мови*, ред. О. Безпалько, М. Бойчук, М. Жовтобрюх, С. Самійленко, І. Тараненко, Київ 1962.
- Камчатнов А., *История русского литературного языка (XI – первая половина XIX вв.)*, Москва 2015.
- Камчатнов А., *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 2009.
- Карский Е., *Белорусы*, т. III: *Очерки словесности белорусского племени. 2: Старая западно-русская литература*, Петроград 1921.
- Карский Е., *Белорусы – Язык белорусского народа*, т. I: *Исторический очерк звуков белорусского языка*, Москва 1955.
- Карский Е., *Белорусы – Язык белорусского народа*, т. II: *Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке*, т. III: *Очерки синтаксиса белорусского языка*, Москва 1956.
- Карский Е., *Что такое древнее западнорусское наречие*, [w:] *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, s. 253–263.
- Киянова О., *Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков*, Санкт-Петербург 2010.
- Ковалевская Е., *История русского литературного языка*, Москва 1978.
- Ковалів П., *Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами*, „Записки Наукового Товариства імені Шевченка” t. CLXVIII: „Збірник філологічної секції” t. 29, New York–Paris–Sidney–Toronto 1958, s. 212–213.
- Кожин А., *История русского литературного языка. Хрестоматия*, Москва 1989.
- Кожин А., *Литературный язык Киевской Руси*, Москва 1981.
- Колесса О., *Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23 жовтня 1921*, Прага 1924.
- Корнієнко В., *Графіті Кирилівської церкви (середина XII – початок XVIII ст.)*, Київ 2021.
- Корнієнко В., *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела*, Київ 2014.
- Корнієнко В., *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, т. III: *Центральна нава*, Київ 2011.

- Корнієнко В., *Корпус графімі Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, т. IV: *Приділ архангела Михаїла*, Київ 2015.
- Корнієнко В., *Корпус графімі Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, т. VIII: *Південні внутрішня та зовнішня галереї*, Київ 2018.
- Корнієнко В., *Корпус графімі Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, т. IX: *Північні внутрішня та зовнішня галереї*, Київ 2019.
- Кравців Б., *Мала Русь*, [w:] *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (EУ-II)*, т. 4, ред. В. Кубійович, Париж–Нью-Йорк 1962, s. 1446–1447.
- Крамко І., *Адзіная старажытнарускасць. Ці была яна?*, „Наша слова” № 33(620)/2003.
- Крамко І., Булыка А., Жураўскі А.І., *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979.
- Кривко Р., *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, Москва 2015.
- Кривко Р., *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера: от восточнославянской рукописи к южнославянскому архетипу*, „Slověne” № 2/2016, s. 340–363.
- Критическія заметки по исторіи русскаго языка ординарнаго академика И. Ягича*, Санктпербургъ 1889.
- Крымскій А., *Украинская граматика. Научно-практический курсъ сознательного изучения центрально-украинской рчи, освещенный указаниями на важнѣйшіе моменты изъ истории развития малорусскаго языка начиная съ XI вка, особенно изъ истории нарчія восточно-малорусскаго (лтописнаго киево-чернигово-переяславскаго)*, т. I, Москва 1907.
- Крысько В., *Древнерусский язык*, artykuł dostępny na stronie: <https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2631460>.
- Крысько В., *Лаврошевское евангелие и его экстратексты*, „Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik” Bd. 64, № 1/2019, s. 148–190.
- Крысько В., Федорова М., *Первое издание Добрилова евангелия*, „Русский язык в научном освещении” № 1(29)/2015, s. 248–269.
- Курс історії української літературної мови*, т. 1, ред. І. Білодід, Київ 1958.
- Лаврентій Зизаній. Граматика словенська*, ред. В. Німчук, Київ 1980.
- Лакиер А., *История титула государей России*, „Журнал Министерства народного просвещения” № 10–12(56)/1847, s. 81–156.
- Ларин Б., *Лекции по истории русского литературного языка*, Москва 1975.
- Лопатин В., Улуханов И., *Русский язык*, [w:] *Языки мира. Славянские языки*, ред. А. Молдован et al., Москва 2005, s. 444–513.
- Лудольф Г., *Русская грамматика. Оксфорд, 1696*, Ленинград 1937.
- Максимович К., *Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века (юридические тексты)*, Москва 1998.
- Мещерский Н., *История русского литературного языка*, Ленинград 1985.
- Мозер М., *Історія української мови*, Київ 2018.
- Мойсієнко В., *Кого називали «людьми руськими» на Русі та на пострусських геополітичних утвореннях? (До історії вживання народоназви та мовоназви «русський» в україністиці, білорусистиці та русистиці)*, „Мовознавство” № 4/2016, s. 22–39.
- Мойсієнко В., *Протографи і мова Лавришівського Євангелія*, [w:] *Ewangeliarz Ławryszewski XIV st. Видання факсимільного типу*, Київ 2018, s. 431–450.
- Мойсієнко В., *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.*, Житомир 2006.
- Мольков Г., *Графико-орфографические особенности Толстовской псалтыри*, „Acta Linguistica Petropolitana” vol. 15.2/2019, s. 392–436.
- Николаев С., Тер-Аванесова О., Толстая М., *Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе*, [w:] *Славянское языкознание, XV Международный съезд славистов, Доклады российской делегации*, Минск 2013, s. 99–140.

- Нікітенко Н., Корнієнко В., *Найдавніші графіти Софії Київської та датування собору*, [w:] *Софійські читання*, оргас. zbiorowe, t. 4, Київ 2009, s. 417–443.
- Німчук В., *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, [w:] *Євсевієве Євангеліє 1283 року*, оргас. Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса, В. Німчук, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк, Київ 2001, s. 5–44.
- Німчук В., *Літературні мови Київської Русі*, [w:] *Історія української культури у п'яти томах*, t. 1, ред. ред. П. Толочко, Київ 2001, s. 694–708.
- Німчук В., *Походження української мови*, [w:] *Етнічна та етнокультурна історія України*, t. I, cz. 2, Київ 2005, s. 351–468.
- Німчук В., *Українська Четья 1489 року*, Житомир 2015.
- Німчук В., Осінчук Ю., *Буцацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, [w:] *Буцацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, ред. В. Німчук, Іо́шуа́ Ю. Осінчук, Київ 2017, s. 5–20.
- Огієнко І., *Історія української літературної мови*, Київ 1995.
- Огієнко І., *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилицькою транскрипцією*, Варшава 1929.
- Пешковський А., *Избранные труды*, ред. И.А. Василенко, И.Р. Палей, Москва 1959.
- Півторак Г., *Вытоки белоруской мовы: новая канцэпцыя*, [w:] *ідем, Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, s. 320–324.
- Півторак Г., *Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі*, [w:] *Український глотогенез: матеріали Міжнародної наукової конференції*, Житомир 2015, s. 5–18.
- Півторак Г., *Мовна ситуація у давній Русі. Вплив української мови на північно-східну периферію*, [w:] *ідем, Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, s. 116–123.
- Півторак Г., *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988.
- Плотнікау́ Б., Антанюк Л., *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003.
- Плохій С., *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності. Перероблене і доповнене видання*, Харків 2022.
- Плющ П., *Історія української літературної мови*, Київ 1971.
- Подтергера И., *Что такое история языка?*, „Slověne” № 1/2015, s. 394–455.
- Потебня А., *К истории звуков русского языка*, Воронеж 1876.
- Русанівський В., *Історія української літературної мови*, Київ 2001.
- Русина О., *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998.
- Скаб М., *Церковнослов'янська мова української редакції*, Чернівці 2020.
- Смаль-Стоцький С., *Розвиток поглядів на сем'ю словянських мов і їх взаємне споріднення*, Прага 1927.
- Смирнов С., *Матеріали для історії древне-русской покаянной дисциплины*, Москва 1912.
- Смирнова К., *«Проста мова» как лингвистический феномен (реконструкція глагольної системи на матеріалі Євангелія Тяпинського)*, Москва 2011, dostep: <https://www.disserscat.com/content/prosta-mova-kak-lingvisticheskii-fenomen/read>.
- Соболевский А., *Матеріали и иссследования въ области славянской филології и археології*, С.-Петербургъ 1910.
- Соколова М., *К истории русского языка в XII в.*, „Известия по русскому языку и словесности” t. III, cz. 1, Ленинград 1930, s. 75–135.
- Соловьёв А., *Византийское имя России*, „Византийский временник” № 12/1957, s. 134–155.
- Стус В., *Вікна в позапростір*, Київ 1992.
- Станкевіч Я., *Доля мовы беларускае (яе вонкашняя гісторыя) у розных пэрыяды гісторыі Беларусі*, [w:] *ідем, Збор твораў у двух тамах*, Менск 2002, t. 1, s. 48–61.
- Столярова Л., Каштанов С., *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, Москва 2010.

- Супрун А., Молдован А., *Старославянский и церковнославянский язык*, [w:] *Языки мира. Славянские языки*, red. А. Молдован et al., Москва 2005, s. 29–69.
- Сучасна українська літературна мова*, red. А. Грищенко, Київ 1993.
- Сучасна українська літературна мова*, red. М. Плющ, Київ 2003.
- Тищенко К., *Правда про походження української мови*, „Український тиждень” № 39 z 20.09–4.10. 2012, s. 22–62.
- Толстой Н., *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз. Лекции лауреатов Демидовской премии (1993–2004): 1994 год*, Екатеринбург 2006, s. 72–87.
- Тот И., *Житие Феклы*, „Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae” t. XXII, f. 3-4/1976, s. 245–256.
- Тот И., *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.*, София 1985.
- Тот И., Хоргони Э., Хорват Г., *Туровские Листки*, [w:] „Acta Universitatis Szegediensis de Atila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae”, t. VIII serii „Dissertationes Slavicae”, red. В. Колесов, И. Тот, Szeged 1972, s. 181–238.
- Трубачев О., *В поисках единства. Мысли по случаю тысячелетия русской культуры*, „Прометей” № 16/1990, s. 6–30.
- Тюреноква М., *Языковая вариативность и текстологическая стратификация раннедревнерусской рукописи: древнейший список Учительного евангелия Константина, епископа Славянского*, Москва 2015.
- Унбегаун Б., *Историческая грамматика русского языка и ее задачи*, [w:] *Язык и человек*, red. В.А. Звегинцев, Москва 1970, s. 262–267.
- Успенский Б., *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Будапешт 1988.
- Успенский Б., *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, wyd. 3, Москва 2002.
- Уханова Е., *О форме объединения древнерусских писцов в конце XI – начале XII в.* [w:] *Монфокоп. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике*, red. Б.Л. Фонкич, Москва 2017, s. 523–540.
- Фаріон І., *Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива*, Львів 2015.
- Филин Ф., *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1972.
- Филин Ф., *Русский язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, red. В.Н. Ярцева, Москва 1990, s. 329–330.
- Хабургаев Г., *Древнерусский язык*, [w:] *Языки мира. Славянские языки*, red. А. Молдован et al., Москва 2005, s. 418–438.
- Хабургаев Г., *Этнонимы Повести временных лет в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза*, Москва 1979.
- Хабургаев Г., *Становление русского языка*, Москва 1980.
- Хабургаев Г., *Старославянский – церковнославянский – русский литературный*, [w:] *История русского языка в древнейший период*, Москва 1984, s. 5–35.
- Хабургаев Г., *Старославянский язык*, Москва 1974.
- Царалунги І., *Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст.*, Хмельницький 2017.
- Царук О., *Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри*, Дніпропетровськ 1998.
- Шақун Л.М., *Старобеларуская літаратурная мова*, [w:] *Беларуская мова. Эцыклапедыя*, red. Б.І. Сачанка, А.Я. Міхневіч, Мінск 1994, s. 531–533.
- Шахматов А., *Историческая морфология русского языка*, Москва 1957.
- Шёберг А., *Эпир – рунорезец Упланда и придворный проповедник Новгорода*, „Чело” № 2/1996, s. 7–11.
- Шевельов Ю., *Історична фонологія української мови*, Харків 2002.
- Шевельов Ю., *Між праслов'янською і російською*, „Київська старовина” № 6/2001, s. 2–19.

- Шевельов Ю., *Українська літературна мова*, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”, t. 8, Харків 1999, s. 84–96.
- Шевельов Ю., *Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова*, [w:] idem, *Вибрані праці*, t. 1: *Мовознавство*, Київ 2009, s. 382–411.
- Штаден Г., *О Москве Ивана Грозного*, в.п. 1925.
- Щавелев А., *Славянские «племена» восточной европы X – первой половины XI века: аутентификация, локализация и хронология*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” № 2/2015, s. 99–133.
- Ягич И.В., *Четыре критико-палеографические статьи*, Санкт-Петербург 1884.
- Якаўлеў С., *Польскія элементы ў сістэме назоўніка ў старабеларускай мове*, „Весті АН БССР” № 6/1983, s. 97–10.

Wykaz cech językowych, które stały się normą języka ukraińskiego

W niniejszym dodatku zamieszczamy zestawienie cech językowych ukraińszczyzny, które są poświadczone w najdawniejszych zabytkach ukraińskich, a które legły u podstaw normy języka ukraińskiego. Poniższa tabela zawiera wykaz najbardziej typowych, a zarazem najstarszych cech. Pozostałe, niewymienione tutaj, zostały opisane szczegółowo w monografii.

Tabela 2. Wykaz cech językowych, które stały się elementami normy języka ukraińskiego

Cecha	Przykład	okres
Pełnogłos	Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: переґнѣвъ, володимиръ ... володимира, въ новѣгородѣ; Kodeks Światosława 1073: порѣсате, полои, вереди, вередиши, черепа'їа, короставынимъ, въ полонѣ; Kodeks Światosława 1076: норовоу, оборонивъши, соромаживоу вѣити, законъ хоронити, морозъ, золотъмь; Ewangeliarz Archangielski 1092: берегоу, жеребина, веремѣ; Digesty (Pandekty) Antiocha XII: черес, серебро, серебра ... серебра; Psalterz Czudowski: иштерева – иштерева матерыга; Pateryk Synajski: золотъникъ, переґноувъ, сторонникъ, оборотити, толочи	XI wiek
Początkowe ro-, lo- z dawnych *ort-, *olt-	Ewangeliarz Reimski: рѣсташе; Kodeks Światosława 1073: розумѣти, розумъ, розбонникъ, локътѣ; Digesty (Pandekty) Antiocha XII: розгнѣвѣжъть, роботъи; Żywot Teodora Studyty: розгнѣнаша, розгладѣмъ, роухрѣпѣвъ сѣ, лодиною; Zbiór Uspienski: рѣсташе, локти; Apostoł Krystynopolski: роженъ, лони 'w zeszytym roku'	XI wiek XII wiek

Cecha	Przykład	okres
Zapisy <i>-ьа-, -ьє-, -ью-</i> w miejscu południowosłowiańskich <i>-иа-, -ие-, -ию-</i> , co stanowi początek procesu wytworzenia się ukraińskiego wydłużenia głosek	<p>Ewangeliarz Reimski: прѣселеньа, радостѣѣ; Kodeks Światosława 1073: амѣстьє, житыа; Kodeks Światosława 1076: житыа, ѡ нмѣныи, вештьстєє, радостѣю; Ewangeliarz Archangielski 1092: смѣшєныє, погрєвєныє; Mineja Dubrowskiego: крьштєныє ... роженє 10ѡ., синаньємь; Ewangeliarz Halicki 1144: казаньє, знаменьє, зволеньє, на каменыхъ, видѣньа, поруганьє и выєныє, ѡ сзложєньа, распатѣє, до скончаньа, лѣати; Ewangeliarz Dobryły 1164: безаконьа, безаконьє, братыа, по вєчєраньи, вєсєльа, видѣньє, запоустѣньє; Apostoł Krystynopolski: хрѣщенє покаяньа, спѣєньа, истѣльньє, знаменьємъ, съ дѣрзновєньємъ, обрѣщенє, падєньє</p>	<p>XI wiek</p> <p>XII wiek</p>
Ikawizm (i na miejscu ѣ)	<p>Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: видите zamiast: вѣдите, вѣдѣ zamiast: видѣ; Kodeks Światosława 1073: ниции, вѣ вѣри, посминавѣса, нимая, видьии, исцили, оутишєниѣѣ; Kodeks Światosława 1076: вѣ мироу, неи – волю неи творита, оплитати са; Ewangeliarz Archangielski 1092: ѣви (присл.), о сѣси, двѣ ризи, видивѣше же народи, оудовиє; Psalterz Byczkowski: мѣшыци мѡи; Ewangeliarz Halicki 1144: вѣ попєли; Ewangeliarz Dobryły 1164: соль землѡи, никто – нѣкто, никонєа же – нѣкоа же; Apostoł Krystynopolski: о чѣди; Ewangeliarz Halicko-Wołyński: свѣдитѣль, вѣ комѣрѡзи, изидаютъ, прѣвидѣмъ, пролѣѣтєса – пролєтєса; Żywot Nifonta: повидилъ неси; Służebnik Chutyński: призираа, єдинои чѣши, сѣвѣдитѣльствѡмъ, сѣвѣдительствѡва</p>	<p>XI wiek</p> <p>XII wiek</p>
Obecność ukraińskiego dźwięku [iʲ]	<p>Ewangeliarz Reimski: мѡуж єи правѣдивѣ си, чѣлкъ сы правѣдѣни, ныже; Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: мѣногашѣди – мѣногашѣдѣи; Kodeks Światosława 1073: ти – ти ли сѣмѣєши, вѣспытанъ, трызыны, вєльмы, неправди, ѣзникъ, плзтолѡвѣна, взыны, рикаю, прикриває, землѣамѣрѣин, рѣва, чѣлтира; Kodeks Światosława 1076: осѣрѣѣѣ, прѡнирлѣвиин; Ewangeliarz Archangielski 1092: постѣдѣдѣти са, годѣзинѣи, рѣзыи, рѣвѣи, статѣрѣи, оупокрѣтити; Digesty (Pandekty) Antiocha XII: монастирѣ – вѣ монастирь, граждѣни (Acc.pl.);</p>	<p>XI wiek</p>

Cecha	Przykład	okres
	<p>Kodeks Światosława 1076: властѣлинѣ, оуѣтитѣла (Gen. = Acc. sg.), сѣ нерѣвѣнѣ, кѣ коренѣномѣ;</p> <p>Ewangeliarz Archangielski 1092: занѣмѣ – занѣмѣ, капѣтолѣнѣ;</p> <p>Ewangeliarz Halicki 1144: сѣбѣравѣшемѣ (Dat. pl.), сѣбѣравѣшѣнѣмѣ/жѣ сѣ нѣмѣ, о дѣнѣ ... о дѣнѣ, осѣпѣлю гнѣомѣ;</p> <p>Apostoł Krystynopolski: дѣхѣмѣ вѣжѣнѣмѣ, оѣемѣ прѣдѣнѣнѣмѣ;</p> <p>Ewangeliarz Halicko-Wołyński: вѣсѣдоуѣцима (tu: Instr. dual. zamiast regularnego: -ема), вѣ занѣмѣ дадѣте ... вѣ занѣмѣ дадѣте, мѣмохѣдащѣнѣ хоулахоу его ... мѣмохѣдащѣнѣ;</p> <p>Żywot Nifonta: дѣнавѣлѣ прѣдѣ (tu również: прѣдѣ);</p> <p>Zbiór Uspienski: лѣжѣть (tu również: лѣжить) на голѣ землѣ пѣзѣтѣнѣ лѣжѣть 75, обѣоуѣдѣнѣмѣ сѣ 286v., орѣть горѣ (tu również: орѣть)</p>	<p>XII wiek</p> <p>XII–XIII wiek</p>
<p>Obecność wargowo-wargowego [ʏ] oraz alternacja [u] // [v]</p>	<p>Kodeks Światosława 1073: прѣудѣ, оуселѣноуѣ, вѣзгодѣнѣ, вѣзкѣрадѣоу, вѣзѣнѣнѣ, дѣроуѣста – дѣзроуѣсть, зѣмыѣ нѣвѣзгѣ и нѣугѣ дѣдѣма;</p> <p>Kodeks Światosława 1076: вѣзгодѣнѣ 74;</p> <p>Ewangeliarz Halicki 1144: прѣвѣхѣауѣше;</p> <p>Apostoł Krystynopolski: вѣ нѣнѣхѣ – оу нѣнѣхѣ, оу нѣго, нѣ оуѣса, сѣвалѣ, опѣрадѣи ‘usprawiedliwił’ (сѣнѣ и прѣзѣва ... сѣнѣ и опѣрадѣи), мѣзѣ оу нѣго;</p> <p>Ewangeliarz Dobryły 1164: дѣвѣлѣнѣть – дооуѣлѣнѣть, гѣвѣрилѣ – гѣвѣрилѣ, лѣвѣгѣнѣ – лѣоуѣгѣнѣ, лѣвѣгѣнѣтѣ – лѣвѣгѣнѣтѣ, пѣула;</p> <p>Ewangeliarz Halicko-Wołyński: вѣзгодѣнѣла, оу ѣца, занѣвѣтра, навѣзѣнѣша, навѣзѣнѣлѣса, наоуѣчѣть ... навѣзѣнѣть, наредѣоу вѣзгодѣнѣ стѣворѣтѣи, занѣвлѣонѣнѣхѣ ... землѣ занѣвлѣла; przykłady potwierdzające to zjawisko: навѣзѣнѣлѣса, навѣзѣнѣть, вѣзгодѣнѣ ‘nadział ziemi’, to pierwsze poświadczenia tych form w tekstach wschodniosłowiańskich</p>	<p>XI wiek</p> <p>XII wiek</p>
<p>Ikawizm ([i] w miejscu [e] – „nowe jać”)</p>	<p>Digesty (Pandekty) Antiocha XII: воудѣмѣ – довьѣлѣнѣи воудѣмѣ, добродѣтѣлѣна, обѣоуѣтѣлѣ;</p> <p>Psalterz Czudowski: камѣнѣма – камѣнѣма мѣста;</p> <p>13 Słów Grzegorza Bogosłowa: спѣсѣнѣе, анѣгѣлѣскѣзѣа – анѣгѣлѣскѣзѣа силѣ;</p> <p>Ewangeliarz Kaznodziejski XI–XII: гѣлѣголѣтѣлѣса, о сѣмѣмѣ, жѣдѣтѣ;</p> <p>Ewangeliarz Halicki 1144: прѣдѣз прѣсѣвѣщѣнѣемѣ;</p> <p>Ewangeliarz Halicko-Wołyński: шѣстѣ, сѣмѣ, рѣмѣнѣ, камѣнѣ, вѣсѣлѣе, оуѣчѣнѣа, вѣ вѣстѣвлѣнѣе, прѣдѣзлѣожѣнѣа, Ѡ сѣзлѣожѣнѣа, вѣскѣрѣшѣнѣнѣо, нѣвлѣнѣнѣе, по нѣмѣмѣ, вѣ вѣашѣмѣ, вѣ мѣшѣмѣ, тѣошѣмѣ;</p>	<p>XI wiek</p> <p>XII wiek</p>

Cecha	Przykład	okres
	<p>Ewangeliarz Dobryły 1164: камѣнь, ремѣнь, шѣсть, възнесѣньє, знамѣньє, камѣньє, корѣньє, зѣбьє, о сѣмь, въз вѣсьмь, въз нѣи, по вѣи;</p> <p>Służebnik Chutyński: хвалѣннѣ, смѣрѣннѣ, втокрѣвѣннѣ, вброучѣннѣ, во смѣрѣннѣ, прѣдложѣннѣ, по перенесѣннѣ, възношѣннѣ, о сѣмь, о нашѣмь, твоѣмь;</p> <p>Żywot Nifonta: боудѣть немоу, камѣннѣ ... камѣнь, знамѣннѣ, пламѣнь;</p> <p>Żywot Teodora Studyty: немѣтѣжьноу, степѣнь, вѣсѣлнѣ, степѣнь, вѣщь, мѣчь, корѣнь, камѣнь, плетѣннѣмь, погрѣвѣннѣ, зѣмьнѣи, прикосновѣннѣно, сѣмь</p>	
Ikawizm (zmiana *o w [i] w sylabie nowozamkniętej)	<p>Ewangeliarz Halicko-Wołyński: соувоутнзи – въз вечеръ соувоутнзи;</p> <p>Ewangeliarz Halicko-Wołyński 1266–1301: воовьца, воовьчухъ;</p> <p>Ewangeliarz Orszański: роужѣтвоу – роужѣтвоу же възвѣшю иродовоу</p>	<p>XII wiek</p> <p>XIII wiek</p>
Wymowa [o] zbliżona do [u]	<p>Kodeks Światosława 1073: оуєквѣрнилѣса, оуѣистивѣшесѣ, вожьєкѣѣѣ силюѣѣ, єпископъ ... єпискоупъ;</p> <p>Zbiór Uspiński: єпискоупѣ;</p> <p>Ewangeliarz Euzebiusza 1283: апѣстоульмъ – глѣхоу апѣстоульмъ, юмоу – свѣдѣтельствовашѣ юмоу</p> <p>Ewangeliarz Orszański: соуперника;</p> <p>Paraenesis Jefrema Syryjczyka: дулу – имѣти дулу вѣи;</p> <p>Oktoich Wiedeński (XIV): прѣкмы и апѣстоламмъ, ѣко гулуьѣ;</p> <p>Psalterz Łucki 1384: прѣдо мноуѣ, єпискоупѣтво</p>	<p>XI wiek</p> <p>XII-XIII wiek</p> <p>XIII wiek</p> <p>XIV wiek</p>
Zanik początkowego [i-]	<p>Ewangeliarz Reimski: єрдана, єрданѣстѣи;</p> <p>Ewangeliarz Archangielski: игемѣнѣмь – гемонѣмь;</p> <p>Pateryk Synajski: єрданъ;</p> <p>13 Słów Grzegorza Bogosłowa: сѣповѣданнѣ, сѣповѣдѣ;</p> <p>Ewangeliarz Buczacki: матѣ – нѣ матѣ видѣти мене;</p> <p>Oktoich Wiedeński (XIII): маху – и нѣ маху имъ вѣры;</p> <p>Ewangeliarz Euzebiusza 1283: матъ (tu również: имѣть) живѣтѣ вѣчнѣго, бѣса ли машѣ (tu również: имашѣ), не мамъ (tu również: имамъ), зидѣ, спусти, сѣожашѣ</p>	<p>XI wiek</p> <p>XII-XIII wiek</p> <p>XIII wiek</p>
Zachowanie rdzennego [i-] w czasownikach prefiksalnych pochodnych od и-ти	<p>Ewangeliarz Reimski: приидошѣ, приидѣ, ѣтинидѣ;</p> <p>Kodeks Światosława 1073: приидошѣ, приидѣ;</p> <p>Ewangeliarz Archangielski 1092: и приити, приидоу, приидѣть;</p> <p>Ewangeliarz Halicki 1144: приидѣ;</p> <p>Ewangeliarz Dobryły 1164: не приидѣть нѣ прѣидѣть;</p> <p>Ewangeliarz Halicko-Wołyński: прииди, приидѣть, приидѣ, приидоу, приити, приидошѣ, приидоуць</p>	<p>XI wiek</p> <p>XII wiek</p>

Cecha	Przykład	okres
Obecność krtaniowego [r] (h)	Kodeks Światosława 1073: рѣзнѣвавъ же са (tu również: рѣзнѣвавъ же са), кѣнїхъчїни (tu również: кѣнїгъчїни), изнїиеть (tu również: изгнїиеть), тѣда (tu również: тѣгда); Ewangeliarz Halicko-Wołyński: аныѣли; Ewangeliarz Euzebiusza 1283: вѣзлѣси, вѣзлѣшь глѣсомъ; Ewangeliarz Ławryszewski: аныѣлы, изнани (tu również: изгнани); Modkitewnika Teodorowicza: хрѣха (tu również: грѣха)	XI wiek XII wiek XIII wiek XIV wiek
Odzwierciedlenie na piśmie ж z dawnej grupy *dj (gwarę północnoukraińskie zachowały ten refleks do dziś, w gwarach południoukraińskich rozwinęła się afrykata [ʒ])	Ewangeliarz Reimski: стражѣщїицѣ, рожѣвомъ, рожѣства, охожаше, приже, исхожаше, троужащїица; Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: рожензи, рожѣство, такоже, прихожѣ, прѣже; Kodeks Światosława 1073: прѣже, роженое, осоужащїцѣ, осоужени, стражеть; Digesty (Pandekty) Antiocha XII: повѣреномъ, такоже, жажоуштоу Ewangeliarz Turowski: рожѣство, до рожѣства; Psałterz Czudowski: рожѣства, рожѣство, ограженъ, вѣхоженїе; Ewangeliarz Mściśława: троужати, рожензи, преже, прѣже, осоужениѣ, повѣжѣ, вижю, жажюца; Ewangeliarz Halicki 1144: преже, в хоженїѣ, рожѣства, троужащїица, расоужати, заблужышаа, осоуженьѣ	XI wiek XII wiek
Odzwierciedlenie afrykаты [ʒ] w miejscu dawnego połączenia *zdj	Ewangeliarz Halicki 1144: дѣжчїтѣ; Apostoł Krystynopolski: дѣжчѣ, дѣжчѣ, дѣжчѣ, дѣжчѣ ... дѣжчї, дѣжчѣ; Żywot św. Sawy: дѣжчѣ; Ewangeliarz Ławryszewski: дожчѣ; Ewangeliarz Łucki: дѣжчѣ	XII wiek XIII wiek XIV wiek XIV wiek
Odzwierciedlenie na piśmie ч w miejscu ц z zabytków południowosłowiańskich	Kodeks Światosława 1073: хочѣ, хочю, хочѣши, щїчюѣ, ноѣѣ; Ewangeliarz Archangielski 1092: хочю, хочѣши, нарѣчїса, вѣзлѣчи, очїоти; Ewangeliarz Dobryły 1164: хочю, трепечїючи, нарѣчїши, нарѣѣ, вѣчїни, гораѣчїи; Żywot Nifonta: хочѣши, не хочю, хоче, плѣчи; Zbiór Uspienski: хочѣте, хоче ши, не хочю, не порѣпѣчи, скрѣжѣюще, ноѣѣ	XI wiek XII wiek
Odzwierciedlenie miękkości [c']	Ewangeliarz Reimski: млѣдѣнѣца; Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: лиѣца, сѣрдѣца; Kodeks Światosława 1073: конѣць, мѣсѣць, лихонимѣцю, сѣрдѣцю, пиѣниѣца, блѣдѣниѣца; Ewangeliarz Archangielski 1092: овѣца, овѣцамъ, ѣниѣца, пѣниѣца, любѣдѣниѣца, слѣпѣца;	XI wiek

Cecha	Przykład	okres
	Digesty (Pandekty) Antiocha XII: ѿрнорнзца, дзвѧ мѣсаца, нарицаемъзи оѿа, отѿа, пышеница, сѣца, срьдъца, винопннца, възницѧжътъ; 13 Słów Grzegorza Bogosłowa: жьръца, дѣвннца, въдовицѧмъ, тронца; Ewangeliarz Turowski: овьца ... овьцѧмъ, кѣ овьцѧмъ, пьрвомучьеница, бѿа	
Odzwierciedlenie nierozdzielnej artykulacji, tj. próby odzwierciedlenia asymilatywnego wydłużenia głóski w rzeczownikach neutr. na –иє	Ewangeliarz Halicki 1144: о неповелѣнѣтъ; Apostoł Krystynopolski: ѿстѣованѣ: о послѣоушаньнѣ (wobec zapisów: о покоренин ... о помаганин), о подвижаньнѣ (wobec zapisów: о житин ... о єдиненин), о обьченин ... а не насъциенинѣ; Ewangeliarz Buczacki: печѧлю; Oktoich Wiedeński (XIII): осуженѣа; Ewangeliarz Euzebiusza 1283: възаша камѣне, илю, въз осуужѣни; Modlitewnik Teodorowicza: ѿсужѣ.іє, прегрѣшѣ.іє, покланѣ.іє, смѣрѣ.ю, покланѣ.іє, на прѣсѣбражѣ.іє	XII wiek XII–XIII wiek XIII wiek XIV wiek
Udźwięcznienie nagłosowego [s] przed spółgłoską dźwięczną po zaniku głósek zredukowanych	Ewangeliarz Mścislawa: низъходаца – възходаца и низъходаца; Paraenesis Jefrema Syryjczyka: въз зборъ, въз зборѣ; Ewangeliarz Chełmski: низъходаца; Ewangeliarz Euzebiusza 1283: зде; Ewangeliarz Ławryszewski: ѿлѣка здравѧ, збирѧеть, зберуѣтъѧ, избора (tu: из збора), оу зборѣ, здравин; Ewangeliarz Łucki: иєъ изъбора, во зборѣ, здравин; Modlitewnik Teodorowicza: здѣланъхъ, кѣ сѣѣи своєн зборнѣи дѣлѣтѣи црк	XII wiek XIII wiek XIV wiek
Protetyczne spółgłoski	13 Słów Grzegorza Bogosłowa: вжзы /tu жзы/ 195v., вжтробж (tu również: жтробѧ); Ewangeliarz Euzebiusza 1283: вѣвца моѧ, своимъ воуч[є] никомъ, възно же вѣставъ запрѣти вѣтроу (rog. Ew.Mśc. 1117: онъ же вѣставъ), трепетъ и воужасъ; Ewangeliarz Łucki: вѣтра, вѣчникомъ, воученици, вѣвцѧмъ, вѣвѣцѧмъ, водръ	XI wiek XIII wiek XIV wiek
Epentetyczne spółgłoski	Ewangeliarz Euzebiusza 1283: капернавоумъ, дѣци сивзнова (tu również: сивнова), симоне ивоне, силевана (tu również: силуана), иивана, ивана; Ewangeliarz Łucki: капернавоумъ, отъ кентоуривона, ивонинъ, легивонъ, фавоуста	XIII wiek XIV wiek
Uproszczenia w grupach spółgłoskowych	Kodeks Światosława 1073: оупразнивыисѧ, оупразнимысѧ; Digesty (Pandekty) Antiocha XII: да оупразнить, празнить;	XI wiek

Cecha	Przykład	okres
	13 Słów Grzegorza Bogosłowa: о празницѣ ... празноужштнихъ; Oktoich Wiedeński (XIII): оупразни, преже роства; Paraenesis Jefrema Syryjczyka: искоусноѣ; Pandekty Nikona Czarnogórca: оупразниса, празны	XIII wiek
Zmiana w grupie spółgłoskowej *zg > zk	Ewangeliarz Euzebiusza 1283: розка – всакоу розъкоу, розка не можетъ плода творити; Ewangeliarz Ławryszewski: розька, розку	XIII wiek XIV wiek
Fleksja Dat. sg. rzeczowników na -ови, -еви	Ewangeliarz Reimski: носифови; Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: андреови, авраамови, иродови, мужевни; Kodeks Światosława 1073: мвусеови, петрови, господевни, изранлевни і in.; Kodeks Światosława 1076: коневни, мужевни, олтаревни і in.; Ewangeliarz Archangielski 1092: андревни, архиревни, иродовни, неревни, сыновни, петровни, носифовни, ивановни, мужевни, кесдревни і in.; Ewangeliarz Kaznodziejski XI–XII: слѣпцевни, народовни, братовни, члѣковни, гѣни, крѣстителейни, ноневни, правѣдниковни	XI wiek
Odzwierciedlenie form Voc.	Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: рабе, роде, друуже, чловѣче, сыноу; Ewangeliarz Archangielski 1092: влѣко, друуже, дше, жено, захарие; „Listki” Turowskie: о жено, рабе, наставьниче; Psalterz Czudowski: брате, цре, дше моя; 13 Słów Grzegorza Bogosłowa: о жено, в прѣмыслихъ; Ewangeliarz Mściśława: сыноу, капернаоуме, ни оѣ аврааме, друуже; Zbiór Uspienski: сило, свѣте, заре, неремне избѣраниче вѣжни, водителю, одеже, жьзле, земле, рече къ немуу нечисте псе и проклате, друужино	XI wiek XII wiek XII–XIII wiek
Charakterystyczne formy Dat. i Instr. zaimków тобѣ, собѣ	zapisy тобѣ, собѣ poświadczane są we wszystkich cerkiewnosłowiańskich tekstach ukraińskiej redakcji przepisanych w Kijowie od XI w.	XI wiek
Fleksja -ѣ > -и w Nom. i Acc. pl. rzeczowników masc. z dawnym tematem na jǫ-	Ewangeliarz Archangielski 1092: три мѣцѣ, ключѣ; Ewangeliarz Dobryły 1164: три мѣцѣ, расыпа пѣназѣ; Żywot Teodora Studyty: сѣ вѣцѣ, възстатѣлѣ, манастырѣ; Zbiór Uspienski: вшыгеродьскыѣ мужѣ, крѣвопницѣ	XI wiek XII wiek XII–XIII wiek
Ściągnięte formy przymiotnikowe (zaimkowe)	Kodeks Światosława 1076: малого, зимномуу; Ewangeliarz Archangielski 1092: ослабленомуу, члѣвскомуу, възпадъшемуу, глаухымъ	XI wiek

Cecha	Przykład	okres
	Pateryk Synajski: влжыгымоу, зълзыхъ, гноусьнзыхъ, малъимъ; Ewangeliarz Mścisława: хоудомоу; Ewangeliarz Halicki 1144: речемого, ослабленомоу, жьрьчьскомоу, почиваюцихъ, ѿ мьртвзихъ, живимъ, страньнзимъ, съ невѣрнзими; Żywot Nifonta: снѣганіе бесъмьртне єдине, нищемоу, правьдьномѣ, ослабленомоу, великомоу, зълыхъ, друугыхъ, лоукавыимъ; Żywot Teodora Studyty: нагого, не послѣдьномоу, страстьномоу, преподавномоу, друужно – друужно любвьѣ	XII wiek
Przymiotnikowe (zaimkowe) formy Gen. sg. fem. na -ѣ, -и, -е, -еѣ, -ей, -ее z -єа, -ьа w protografach południowosłowiańskich	Zbiór Uspienski: ѹности мѡеѣ, сьмьрти тоѣ пагоубьноѣ, дереванѡѣ, крѣви мѡеѣ, цѣвнзи тоѣ, твоєѣ оутрѡвзи; Oktoich Wiedeński (XIII): дѣши мѡєѣ, прѣлѣноѣ полагьѣ, сѣтоѣ аньнзи; Ewangeliarz Orszański: сѣтоѣ пьрвмѣцѣ; Paraenesis Jefrema Syryjczyka: дѣши мѡєи	XII–XIII wiek XIII wiek
Zaimkowe formy Dat. i Loc. sg. тобѣ, собѣ	Zapisy тобѣ, собѣ poświadczane są we wszystkich tekstach cerkiewnosłowiańskich redakcji ukraińskiej od XI w.	XI wiek
Zapisy liczebnika сім (siedem) bez rdzennego *-d- w liczebnikach głównych, porządkowych oraz w formach pochodnych	Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: семѣнѣ – въ годинѣ семѣнѣ; Pateryk Synajski: сѣмь; Ewangeliarz Mścisława: сѣмь, сѣми; Ewangeliarz Halicki 1144: сѣмоє; Ewangeliarz Halicko-Wołyński: сѣмь; Oktoich Wiedeński (XIII): сѣмь вѣсѣ; Zapis Hioba, ok. 1268: сѣмоє	XI wiek XII wiek XIII wiek
Zapisy form liczebników drugiej dziesiątki ze skróconym przyrostkiem -дцять (-дъсѣть)	Ewangeliarz Buczacki: двѣма на дѣсѣте, двою на дѣсѣте, осмь на дѣсѣте лѣтѣ, пѣти на дѣсѣте поприцьѣ, три дѣсѣте срьѣрьникѣ; Oktoich Wiedeński (XIII): ѡбанадѣсѣтѣ; Riazańska Księga Kormcza 1284: штинадѣцѣтѣ лѣт или семинадѣцѣтѣ; Ewangeliarz Ławryszewski: дванадцѣтѣ, ѡбѣманадцѣтѣ, ѡбанадцѣтѣ, въ єдиноу же надцѣтѣ годиноу, со двѣманадцѣтѣ, патинадѣцѣтѣ	XIII wiek XIV wiek
Czasowniki z sufiksami -ова-, -ува-	Kodeks Światosława 1073: исповѣдовати, распѣтовати, показовати, двѣьствовати; 13 Słów Grzegorza Bogosłowa: описовати, прѣрѣзвовати; Pateryk Synajski: бесѣдовати; Psalterz Łucki 1384: помилѡувати	XI wiek XIV wiek

Cecha	Przykład	okres
Skrócone formy czasowników 3 os. sg. praes.	<p>Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: напише;</p> <p>Kodeks Światosława 1073: нарицає, буде, вѣде – вѣде ли поѣуль, съвѣршає, вьває, да са покоушає, трѣбує, писано во є, оубиває;</p> <p>Apostoł Krystynopolski: вѣговстоує, что є смотрєннє, монси пише, ниєто може;</p> <p>Ewangeliarz Dobryły 1164: нарече, что є тобѣ, дѣхъ исходить ... проходи, не достои (tu: не достоинь);</p> <p>Ewangeliarz Halicko-Wołyński: все єлико нимѣ продасть;</p> <p>Żywot Nifonta: хоче вбитель быти;</p> <p>Ustaw Studyjski: ни моуєт – ни моуєт перелєтѣти, graffiti na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: кива вѣранъ;</p> <p>Żwinogródzka gramota na korze brzozonej kon. XII – pocz. XIII wieku: дає лоуцѣ</p>	<p>XI wiek</p> <p>XII wiek</p>
Końcówka -ть w czasownikach 3 os. sg. i 3 os. pl. praes. z -ть w protografach południowosłowiańskich	<p>Ostromirowe Єварнгєліє 1056–1057: просвѣщаєть, слышитъ, вѣпросать, граджѣть, рекжѣть;</p> <p>Kodeks Światosława 1073: видитъ ... проситъ ... дастъ; приведоуть, научноуть ... весєлѣ са;</p> <p>Ewangeliarz Archangielski 1092: сѣнѣдають, останоуть ... да пребнють ... вѣзьмоуть, принєсоуть, сѣбероуть;</p> <p>Digesty (Pandekty) Antiocha XII: подоваєть, будєть ... разумѣєть, понцоуть, воудоуть, разоумѣжѣть, придоуть, коуѣжѣть</p>	<p>XI wiek</p>
Formy trybu rozkazującego 3 os. pl. z końcówką -мо	<p>Oktoich Wiedeński (XIII): вѣспнимо;</p> <p>Paraenesis Jefrema Syryjczyka: оубовнєсѣ, поразоумѣнємо, не помышлѣнємо, не оусрамлѣнєсѣ, имѣнємо;</p> <p>Oktoich Wiedeński (XIV): вѣспнѣнємо, вѣспннємо, оуєспнѣнємо, пннємо, їєспрадзньнѣнємо цѣлуѣнємо</p>	<p>XIII wiek</p> <p>XIV wiek</p>

Abstrakt

W monografii zaproponowano nowe podejście do wyjaśnienia genezy języka literackiego i pisanego Słowian wschodnich na przykładzie języka ukraińskiego. Autorzy odrzucają teorie wskazujące na kodyfikację języka jako warunku uznania istnienia języka literackiego – przyjmują tezę o potrzebie zaistnienia normy: nawet niespisanych, ale powtarzających się zasad stosowanych przez pisarzy. Normy języka ukraińskiego i białoruskiego przeszły długą drogę, ale ich początki sięgają niewątpliwie okresu Rusi.

Autorzy postulują nie tylko ideę istnienia odrębnych języków białoruskiego i ukraińskiego od XI wieku, ale także odrębnych redakcji (tradycji) – ukraińskiej i białoruskiej – języka cerkiewnosłowiańskiego w XI–XIV wieku. Odrzucają tym samym pozostającą pod wpływem politycznym ideologiczną tezę językoznawców rosyjskich o istnieniu w tym okresie jednej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego dla języków wschodniosłowiańskich.

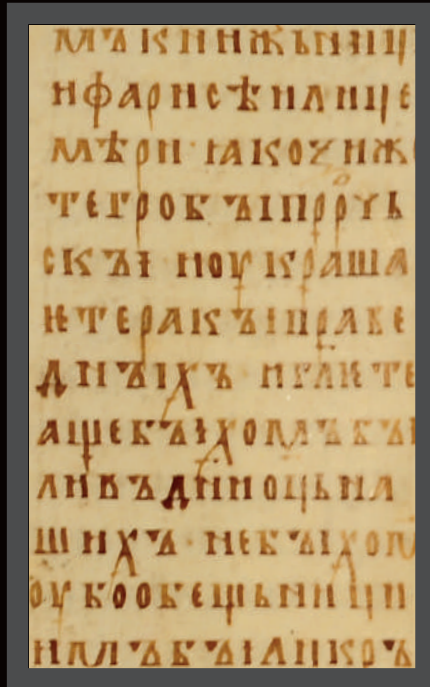
Zaprezentowane w książce badanie i wnioski opierają się na ponownej analizie bezpośredniej oryginalnych źródeł pisanych, które zdaniem autorów są jedynymi wiarygodnymi źródłami dla interpretacji początków normy językowej. Analizie podlegają dokumenty oryginalne, których datowanie i miejsce powstania nie budzą dyskusji naukowców. Należą do nich teksty powstałe zarówno w języku pisanim Rusi, który opierał się na mowie miejscowej, jak i w języku cerkiewnosłowiańskim. Należy przy tym podkreślić fakt, że w analizowanych zabytkach piśmiennictwa zaznaczone są również cechy dialektu nowogrodzko-pskowskiego, które jednak pozostają poza obszarem zainteresowania autorów artykułu ze względu na fakt, iż dialekt ten nie rozwinął się w odrębny język wschodniosłowiański – tradycja Nowogrodu została zastąpiona przez tradycję moskiewską.

Podejście badawcze autorów opiera się na ugruntowanej w ostatnich latach w językoznawstwie europejskim koncepcji, że historia języka jest nierozzerwalnie związana z historią komunikacji, czyli relacji zarówno wewnątrz społeczeństwa, jak i kontaktów między społeczeństwami, co z czasem prowadzi do powstania na wybranym obszarze triady socjolingwistycznej: mowa – uzus – norma.

Słowa kluczowe: język literacki, norma językowa, przekaz pisany, języki wschodniosłowiańskie, język ukraiński, redakcje języka cerkiewnosłowiańskiego, geneza

Йоанна Гетка
Віктор Мойсієнко

Спочатку було Слово...

Від мовного узусу –
до літературної норми

(Нарис генези української
літературної мови)

Спочатку було Слово...

Від мовного узусу –
до літературної норми

(Нарис генези української
літературної мови)

Йоанна Гетка
Віктор Мойсієнко

Спочатку було Слово...

Від мовного узусу –
до літературної норми

(Нарис генези української
літературної мови)

Рецензенти

Марцін Койдер

Марія Скаб

Головний редактор

Якуб Озімек

Редакторка

Тетяна Трофименко

Коректорка

Сніжана Чернюк

Проект обкладинки і титульних сторінок

Анна Гоголевська

Ілюстрація на обкладинці

Пандекти Никона Черногорця (XIII ст.)

Верстка

Дарюш Гурскі

Видано за фінансової підтримки Варшавського університету та факультету прикладної лінгвістики Варшавського університету.

Видання за ліцензією Creative Commons Із Зазначенням Авторства 3.0 PL (CC BY 3.0 PL) (<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode>).

Йоанна Гетка, Варшавський університет, ORCID: 0000-0001-5857-7257

Віктор Мойсієнко, Житомирський державний університет імені Івана Франка,

ORCID: 0000-0002-8420-1947

ISBN 978-83-235-6700-4 (друк)

ISBN 978-83-235-6701-1 (pdf online)

ISBN 978-83-235-6702-8 (e-pub)

ISBN 978-83-235-6703-5 (mobi)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

PL 02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7

e-mail: wuw@uw.edu.pl

www.wuw.pl

1-ше видання, 2024

Друкарня

Totem.com.pl

*Українським воїнам,
яким культурно-історичну справедливість
доводиться захищати
не силою наукових аргументів,
а зброєю*

Зміст

1. ВСТУПНІ ЗАУВАГИ	13
1.1. Завдання дослідження	17
1.2. Засади дослідження	18
1.3. Джерела	24
2. У ПОШУКАХ ПРИЧИН: ОКРЕСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ З КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ	27
2.1. Діагностика проблеми та поточний стан	27
2.2. Наука на службі політики: філологія як інструмент російського культурного імперіалізму	33
2.3. Аналіз лінгвокультурної ситуації в Русі від часу появи найдавніших писемних пам'яток	46
2.4. Спроба виходу з глухого кута: методологічні пропозиції	50
3. У ПОШУКАХ „КЛЮЧА РОЗУМІННЯ”: МОВА – НОРМА – МОВНА НОРМА	57
3.1. Мовна норма в діахронії та синхронії	57
3.2. Тексти церковнослов'янською мовою як джерело для дослідження початків української літературної мови: російський і український контексти	65
4. У ПОШУКАХ НОРМИ: РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАЙДАВНІШИХ ПАМ'ЯТКАХ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ	76
4.1. ФОНЕТИЧНИЙ РІВЕНЬ	78
4.1.1. ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ХІ–ХІV СТ., ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	78
4.1.1.1. Підсистема вокалізму	78
4.1.1.1.1. Повноголосся	78
4.1.1.1.2. Друге повноголосся	81
4.1.1.1.3. Початкові <i>po-</i> , <i>lo-</i> із давніх <i>*ort-</i> , <i>*olt-</i>	83

4.1.1.1.4.	Український ікавізм	84
4.1.1.1.5.	Злиття давніх *i – *у в один звук і витворення українського [u]	95
4.1.1.1.6.	Відображення на письмі артикуляції задньоязикових	97
4.1.1.1.7.	Написання -ьис-, -ьиа-, -ью- на місці південнослов'янських -ьис-, -ьиа-, -ью-	99
4.1.1.1.8.	Вимова о з наближенням до у	101
4.1.1.1.9.	Зближення артикуляції ненаголошених [e], [u]	103
4.1.1.1.10.	Перехід e > o	105
4.1.1.1.11.	Поплутування при написанні у та в, що засвідчує появу губно-губного [y̯]. Чергування у//в	109
4.1.1.1.12.	Доля початкового [i-]	112
4.1.1.2.	Підсистема консонантизму	114
4.1.1.2.1.	Відображення глоткового z (h)	114
4.1.1.2.2.	Відображення твердості/м'якості передньоязикових перед історичними дізніми	116
4.1.1.2.3.	Зміни в праслов'янських групах приголосних під впливом [j]	118
4.1.1.2.4.	Відображення м'якості ц'	123
4.1.1.2.5.	Асимілятивно-дисимілятивні процеси	125
4.1.1.2.6.	Протетичні приголосні	130
4.1.1.2.7.	Поява епентетичних (вставних) приголосних	130
4.1.1.2.8.	Спрощення в групах приголосних	131
4.1.2.	ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ ЗБЕРЕГЛИСЯ В ОКРЕМИХ ДІАЛЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	133
4.1.2.1.	Підсистема вокалізму	133
4.1.2.1.1.	Реалізація давнього *ě (ятя)	133
4.1.2.1.2.	Написання є на місці 'а після м'яких приголосних	136
4.1.2.2.	Підсистема консонантизму	137
4.1.2.2.1.	Відображення твердості етимологічно м'якого r'	137
4.1.2.2.2.	Зміна л > н	138
4.1.2.2.3.	Переставляння звуків с та в	139
4.1.3.	ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ НЕ МАЛИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	139
4.1.3.1.	Підсистема вокалізму	140
4.1.3.1.1.	Реалізація ь, ь перед j [j], [u]	140
4.1.3.1.2.	Реалізація *e	142
4.1.3.1.3.	Рефлекси зредукованого в поєднанні з плавним у слові <i>скърбь/скербь</i> < (*skъrb-)	143
4.1.3.1.4.	Написання, пов'язані з існуванням та занепадом зредукованих	144
4.1.3.1.5.	Написання початкового оу відповідно до давнього ю	146

4.1.3.2. Підсистема консонантизму	147
4.1.3.2.1. Відображення на письмі звуків [ɛ], [ɛ́], [ɛ̃], які стояли на межі префікса й кореня	147
4.1.3.2.2. Зміна <i>ч > ʧ</i> (явище цекання)	148
4.1.3.2.3. Поплутування <i>з – ж</i>	149
4.2. MORFOЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ	150
4.2.1. MORFOЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	150
4.2.1.1. ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ.	150
4.2.1.1.1. Іменникові закінчення давального відмінка <i>-ові, -еві</i>	150
4.2.1.1.2. Відображення форм кличного відмінка іменників.	152
4.2.1.1.3. Флексія <i>-ě</i> (<i>ǃ > i</i>) у формах родового відмінка однини та називного – знахідного відмінків множини іменників <i>jā</i> -основ	155
4.2.1.1.4. Флексія <i>-ǃ</i> у формах місцевого однини та називного – знахідного відмінків множини іменників чоловічого роду <i>jǃ</i> -основ	157
4.2.1.1.5. Аналогічне вирівнювання іменникових закінчень	158
4.2.1.1.6. Прикметникові (займенникові) форми родового відмінку однини жіночого роду із закінченнями <i>-ǃ, -и, -e; -eǃ, -ei, -ee</i> відповідно до <i>-eǃ, -ыǃ</i> в південнослов'янських протографах	160
4.2.1.1.7. Прикметникові (прислівникові) форми компаративів.	161
4.2.1.1.8. Префікс <i>пре-</i> для вираження надмірної ознаки	162
4.2.1.1.9. Форми особових та зворотного займенників у давальному та місцевому відмінках однини	162
4.2.1.1.10. Окремі займенникові утворення	164
4.2.1.1.11. Прикметникові (займенникові, дієприкметникові) стягнені відмінкові форми.	164
4.2.1.1.12. Окремі числівникові форми	166
4.2.1.2. Дієслівні утворення.	168
4.2.1.2.1. Дієслова з суфіксами <i>-ова-, -ува-</i>	168
4.2.1.2.2. Усічені дієслівні форми 2 особи однини теперішнього часу	169
4.2.1.2.3. Фіналь <i>-ть</i> у дієсловах 3 особи однини та множини, відповідно до <i>-ть</i> у давньоболгарських протографах	169
4.2.1.2.4. Дієслівні форми 3 особи однини та множини	171
4.2.1.2.5. Плутання форм наказового способу 2 особи однини від дієслів <i>дати</i> (<i>даждь</i>) і <i>даяти</i> (<i>даи</i>) та поступове злиття їх в одну – <i>даи</i>	173

4.2.1.2.6.	Наказовий спосіб дієслів у формі 1 особи множини із закінченням <i>-мо</i>	174
4.2.1.2.7.	Поява нових форм минулого часу	175
4.2.1.2.8.	Поява дієприслівників	176
4.2.1.3.	Невідмінювані частини мови	177
4.2.1.3.1.	Прислівникові утворення, підтримувані живомовним узусом	177
4.2.1.3.2.	Вигуки	178
4.2.2.	МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ ЗБЕРЕГЛИСЯ В ОКРЕМИХ ДІАЛЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	179
4.2.2.1.	ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ	179
4.2.2.1.1.	Закінчення <i>-ов</i> (<*- <i>ojo</i>) іменників та займенників у формі орудного відмінка однини	179
4.2.2.1.2.	Закінчення <i>-ии</i> іменників <i>-ї</i> -основ у родовому відмінку множини	180
4.2.2.1.3.	Поява окремих займенникових форм	181
4.2.2.1.4.	Написання займенникової форми <i>ню</i> < <i>она</i> в знахідному відмінку однини після прийменника	181
4.2.2.2.	Дієслівні форми	182
4.2.2.2.1.	Уживання інфінітивного суфікса <i>-чи</i>	182
4.2.2.2.2.	Уживання <i>ся</i> в препозиції до дієслова та в постпозиції, але відірвано від дієслова	182
4.2.2.2.3.	Усічені закінчення дієслівних форм (без редукованого), що може свідчити про тверду вимову кінцевого приголосного	184
4.2.3.	МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ НЕ МАЛИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	184
4.2.3.1.	Іменні частини мови	185
4.2.3.1.1.	Окремі числівникові форми	185
4.2.3.1.2.	Займенникові форми <i>котор-</i> з кореневим <i>-е-котер-</i>	185
4.2.3.1.3.	Редуковані флексії в дієслівних утвореннях 2 особи однини наказового способу	186
4.3.	ЛЕКСИЧНИЙ РІВЕНЬ	186
4.3.1.	ДЖЕРЕЛА ЗБЕРЕЖЕНОЇ ЛЕКСИКИ ТА ЇЇ РЕЄСТРИ	186
4.3.1.1.	Епіграфи	188
4.3.1.2.	Покрайні записи (маргіналії)	189
4.3.1.2.1.	Механізм творення російських лексикографічних мітів на основі українських писемних джерел	190
4.3.1.3.	Українська лексика в пам'ятках церковнослов'янської мови української редакції	197
4.3.1.3.1.	Лексеми з оригінальних українських пам'яток, які не ввійшли до історичних лексиконів	198

4.3.1.3.2. Внесок русько-українських книжників у розширення сфери вжитку церковнослов'янізмів	199
4.3.2. Українські назви місяців	207
4.3.3. Відображення в пам'ятках живомовних форм запозичених імен	209
5. ВИСНОВКИ	213
ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ, ВИКОРИСТАНІ В ДОСЛІДЖЕННІ	226
СЛОВНИКИ	230
ЛІТЕРАТУРА	231
ДОДАТОК 1. МОВНІ РИСИ, ЗАСВІДЧЕНІ В ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ, ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ	239
Анотація	248

1. Вступні зауваги

Біблійне „Спочатку було слово...” відображає конститутивне значення мови для життя людської спільноти. Саме завдяки слову – писемності/літературі – формувалися етноси. Питання мови, її походження та раннього періоду існування безпосередньо пов’язані з базовими культурологічними категоріями: ідентичністю, націєтворчими процесами, зокрема т. зв. мітами початку – найважливішими для кожного народу.

Проблема плотогенезу східнослов’янських мов – як національних мовних структур, так і так званих „літературних” мов – тривалий час визначалася в рамках панівного у слов’янознавстві погляду вчених, які переважно свідомо легітимізували започатковану російською царською владою, а потім підхоплену радянськими ідеологами геополітичну ідею „старшого брата” (так званої російської нації) і двох „молодших братів” (білоруської та української націй). Тепер, через понад 30 років після розпаду Радянського Союзу та відновлення незалежності Білоруси та України, проблема інтерпретації лінгвістичних фактів залишається відкритою та потребує повторного аналізу. Тому представлена читачеві монографія є науковим голосом у дискусії про генезу східнослов’янських національних і літературних мов. **Через складність розглянутих питань у цьому дослідженні зосереджуємо увагу на початках української мови та визнаємо, що в сучасній славистиці, яка все ще перебуває під потужним впливом російської та радянської науки, бракує ширшої перспективи, яка порушує усталені, але не завжди правильні судження. Тому ми хочемо розпочати міжнародний науковий діалог щодо слов’янських лінгвістичних догм.** Ця монографія є певною моделлю, що постала в результаті наукової дискусії двох дослідників із Польщі та України, тому вже за визначенням вимагає відкритості до різних поглядів і готовності до переосмислення власних думок.

Зазначаємо, що ідея постання окремих східнослов'янських мов на основі праслов'янської – не нова. Віддавна відомі гіпотези істориків мови, зокрема Степана Смаль-Стоцького, Олександра Колесси, Івана Огієнка, Пантелеймона Ковалева, Юрія Шевельова¹ та й інших учених, однак (через час і місце їх представлення: безпосередньо перед створенням СРСР або за кордоном) вони мало впливали на спростування аксіоми про одну давньоруську культурну колицу, а отже, і про спільну „давньоруську” мову для трьох окремих східнослов'янських народів Руси X–XIII ст. Як наслідок, у науці та публічному просторі досі поширена думка, що в Русі принаймні до XIV століття в усіх східних слов'ян була спільна мова – „давньоруська”². Варто підкреслити, що в останні десятиліття ця теза була спростована аргументами славістів, які продовжували наукову думку згаданих вище Смаль-Стоцького, Колесси, Огієнка, Ковалева та Шевельова. Славісти наразі довели походження

¹ С. Смаль-Стоцький, *Розвиток поглядів на сем'ю словянських мов і їх взаємне споріднення*, 2 доп. вид., Прага 1927, с. 40, 45, 90; О. Колесса, *Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23. жовтня 1921*, Прага 1924, с. 4; І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, Київ 1995, с. 55–65; П. Ковалів, *Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами*, „Записки Наукового Товариства імени Шевченка”, ред. К. Кисілевський, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1958, т. CLXVIII, Збірник філологічної секції, т. 29, с. 212–213; Ю. Шевельов, *Між праслов'янською і російською*, „Київська старовина”, 2001, №6, с. 2–19; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, переклад з англ. С. Вакулєнка та А. Даниленка, Харків 2002, с. 54–55.

² В. Иванов, *Древнерусский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, с. 143; *Большой энциклопедический словарь*, ред. А. Прохоров, Москва 1997, с. 375; Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, ред. А. Молдован, С. Скорвид, А. Кибрик, Н. Рогова, Е. Якушкина, А. Журавлев, С. Толстая, Москва 2005, с. 418; В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки...*, ор. cit., Москва 2005, с. 448; В. Крысько, *Древнерусский язык*, <https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2631460>; О. Жолобов, *Древнерусская грамматика: простые претериты и praesens historikum*, Казань 2017, с. 5. Анатолій Турилов узагалі продовжує єдину давньоруську книжну культуру до XVI ст., зауважуючи, що лише від другої половини XIV ст. можна говорити про її два варіанти – великоруський (московський) та українсько-білоруський: „Древнерусская книжная культура XI—XVI вв. (для последних полутора столетий следует говорить уже о двух ее вариантах – великорусском («московском») и украинско-белорусском) при сопоставлении с книжно-литературной традицией других славянских стран вполне может быть охарактеризована как культура-хранительница или культура-наследница”, див.: А. Турилов, *Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян: этюды и характеристики*, Москва 2012, с. 192. У російській медієвістиці інші погляди на цю проблему – абсолютно поодинокі й подальшого розвитку не набули: „Единого и общенародного разговорного языка в Киевской Руси X–XII вв. не было, как не было и единого письменного языка, да и не могло быть. Об этом прямо свидетельствуют те отражения разговорной речи, какие извлекаются из памятников письменности разных уделов и разных жанров (летописей, грамот, переводов, дипломатических актов и т. д.)”, див.: Б. Ларин, *История русского языка и общее языкознание (избранные работы)*, Москва 1977, с. 168.

етномовних утворень від розпаду праслов'янської мовної спільноти на прикладах української³ та білоруської⁴ мов, а також новгородського ідіому⁵. Ми не знайшли наукових аргументів, заснованих на оригінальних письмових джерелах щодо існування російської мови після розпаду праслов'янської спільноти, що пояснюємо відсутністю письмових джерел, створених у найдавніший період (XI–XII ст.) на території, де утворилася Московська держава (Московське князівство).

Однак наукових доказів наразі виявилось недостатньо з огляду на вплив ідеологем, які пропагувалися за великих фінансових витрат та організаційної підтримки російської влади. Варто зазначити, що активізація цієї діяльності припала на кінець першого десятиліття XXI ст.: у 2008 році (тобто через рік після створення фонду „Русский мир”) започатковує роботу Комісія з протидії фальсифікації історії на чолі з Сергієм Нарішкіним (на той час главою Адміністрації Президента, вихідця з КДБ), згодом, у 2012 році, було створено Російське історичне товариство (РІТ) та Російське військово-історичне товариство (РВІТ), діяльність яких продовжила роботу комісії⁶.

³ О. Горбач, *Гене́за української мови та її становище серед інших слов'янських*, в: *Історія української мови*: хрестоматія, упоряд. С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, Київ 1996, с. 206–225; Ю. Шевельов, *Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова*, в: Ю. Шевельов, *Вибрані праці. Мовознавство*, Київ 2009, кн. 1, с. 392–393; О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри*, Дніпропетровськ 1998, с. 284; В. Німчук, *Походження української мови*, в: В. Баран, Л. Залізняк, В. Зубар, В. Німчук, В. Отрошенко, С. Сегеда, *Етнічна та етнокультурна історія України*: у 3 т., Київ 2005, т. I, кн. 2, с. 440–448; К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, „Український тиждень”, 2012, № 39, с. 62; С. Николаев, О. Тер-Аванесова, М. Толстая, *Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе*, в: *Славянское языкознание, XV Международный съезд славистов, доклады российской делегации*, Москва 2013, с. 117; Г. Півторак, *Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі*, в: *Український глотогенез: матеріали Міжнародної наукової конференції*, Житомир 2015, с. 15–17.

⁴ П. Вэкслер, *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004, с. 80–81; Г. Півторак, *Витоки беларускай мовы: новая канцэпцыя*, в: Г. Півторак, *Історико-лінгвістична славістика: вибрані праці*, Київ 2015, с. 320–324.

⁵ А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг., Москва 2004, с. 7–8.

⁶ До завдань Комісії входило не тільки виправлення російських та іноземних публікацій, які не узгоджувалися з офіційним російським історико-культурним нарративом, але й „заохочення” істориків до проведення досліджень на теми, бажані з погляду влади, шляхом фінансування цих досліджень і публікацій. Пор.: J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2023, s. 45 i nast., <https://www.wuw.pl/product-pol-17299-Rusporwana-Rosyjska-wojna-o-tozsamosc-Ukrainy-EBOOK.html>; пор. також: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, w: *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski,

Кульмінацією місії РТН була підготовка першої „Концепції нового дидактико-методичного комплексу вітчизняної історії”, згідно з якою передбачалося уніфікувати інформацію в підручниках та історичних виданнях, ілюстрацію тез щодо генези білоруської, російської та української націй і культур, які згодом були використані в статті Путіна „Про історичну єдність росіян та українців (Об историческом единстве русских и украинцев)”⁷.

Зрештою, поряд із нагромадженням наукових доказів про окремий розвиток і походження трьох східнослов'янських мов іще й зараз мовоназва *давньоруська мова* (рос. *древнерусский язык*) в англ. перекладі ‘*Old Russian*’ – як спільна для східних слов'ян періоду X–XIV ст. – з'являється в наукових студіях, зокрема в таких значущих для сучасної світової науки, як Британіка⁸; також позначена окремим кодом (ISO 639-3) у класифікації світових мов (SIL International⁹) і є предметом як окремих наукових досліджень, так і методики вивчення не лише в Росії, але також і в Польщі, у всьому регіоні Центрально-Східної Європи, зрештою, й Країн Західної Європи та Америки¹⁰.

І якщо спростування російського міту про спільноруський етап у східнослов'янському глотогенезі усе ж знаходить підтримку й у закордонних мовознавців¹¹, то походження української (а також і білоруської та російської) літературних (літературно-писемних) мов і дотепер залишається нерозв'язаним. Ба більше, навіть якщо деякі славісти готові визнати, що єдиної „давньоруської” мови, спільної для всіх східних слов'ян, не існувало, то висновки, пов'язані з роллю церковнослов'янської мови як єдиної і спільної редакції для всіх теренів Русі до XIV ст., залишаються по суті безальтернативними.

У ситуації 10-літньої російської агресії проти України та вже більше двох років відкритої війни **обов'язком науковців є роззброєння заідеологізованої культурної нарації, що (як показує новітня історія) може як попереджувати, так і розпалювати мілітарні конфлікти.** Тому мета цієї праці – показати на конкретних фактах мови найдавніших точно локалізованих і датованих

Warszawa 2022, s. 15–45, s. 19 i nast., https://wuw.pl/data/include/cms//W_poszukiwaniu_tozsamosci_Getka_J_Grzybowski_J_red_2022.pdf.

⁷ В. Путин, *Об историческом единстве русских и украинцев*, 12.07.2021, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>.

⁸ Див. *Old Russian Language*, „Britannica”, <https://www.britannica.com/topic/Old-Russian>.

⁹ *SIL International*, <https://iso639-3.sil.org/code/orv>.

¹⁰ Поп. м. ін.: Т. В. Krause, J. Slocum, *Old Russian Online. Series Introduction*, Linguistics Research Center, <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/oruol>, пор. також: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty...*, op. cit, s. 15–45, s. 24, przyp. 27.

¹¹ A. Fałowski, *Język ukraiński*, w: *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa, E. Szczepańska, przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 128–129; М. Мозер, *Історія української мови*, Київ 2018, с. 6–11.

пам'яток, створених у руських (тобто на теренах Київської Русі – Києва, Галицької та Волинської земель) скрипторіях, належність писців, що їх переписували, до тогочасного українського мовного простору. За наявності джерел (поява факсимільних видань, оцифрованих копій найдавніших текстів XI–XII ст., відкриття архівів для роботи з оригіналами) можна переглянути старі тексти та вийти з кола суджень, повторюваних упродовж років, часто далеких від істини.

Також метою цієї роботи є не стільки черговий опис системи української мови та способів відображення у пам'ятках живої мови в найдавніший період функціонування української писемності. Цією монографією ми доповнюємо сучасний стан досліджень матеріалами, іще не описаними та невідомими, а тому не врахованими при оцінці процесу розвитку літературної норми української мови. Також найважливіше завдання роботи – зміна чинних наукових парадигм на основі нових, раніше не описаних джерел і прикладів.

1.1. Завдання дослідження

I. У найширшому контексті одним із завдань дослідження є верифікація двох тез, панівних в історичному мовознавстві:

- 1) існування до XIV ст. давньоруської літературно-писемної мови як спільної, зуніфікованої для всіх східних слов'ян;
- 2) існування до XIV ст. церковнослов'янської мови спільної „русской/восточнославянской” редакції.

II. Докладний аналіз пам'яток, які ще не описані, та нове прочитання рукописів, які досліджувалися раніше, дозволяє говорити про **очевидні спроби писців відображати місцеве мовлення**, причому не лише в світських, але й у церковно-релігійних текстах. Якщо таких спроб/помилко виявляється чимдалі більше, то очевидно, що йдеться не про випадковість їх появи, а про намагання свідомо вносити розмовний узус у текст, а згодом, відповідно, – творити й норму.

У зв'язку з зазначеним вище наша студія веде також до верифікації нових дослідницьких перспектив:

- 1) **уже від XI ст. можна говорити про розвиток русько-української (давньоукраїнської) писемності/літературно-писемної мови**, від якої й виводимо початки сучасної української літературної мови, а також про розвиток у той час русько-новгородської писемності/літературно-писемної мови, традиція якої, проте, була перервана через московське завоювання й подальше знищення Новгородської Республіки;

2) від XI ст. спочатку формувалася українська (південноруська) редакція (ізвод) церковнослов'янської мови, а з часом із очевидними ознаками українського (південноруського) впливу – новгородська (північноруська) редакція.

Відповідно до окреслених завдань монографії більш докладному описові підлягатимуть ті мовні явища з церковнослов'янських текстів XI–XIV ст., які стали з часом нормою української мови. Ці факти контекстово доповнюємо й підтверджуємо засвідченими мовними рисами в написах-графіті (як уже відомих, так і нещодавно відкритих) на стінах українських церков, у написах на різних предметах, у покрайніх записах на аркушах церковних книг. Проте ґрунтовне вивчення цих та інших світських написів має стати окремим дослідженням. Також акцентуємо увагу на рисах, які, хоч і виявлені в українській писемності впродовж подальшого періоду її розвитку (до XV ст.), із різних причин не стали нормою української літературної мови.

У річищі цієї студії і відповідно до окресленої дослідницької перспективи ставимо за мету в якнайвиразніший спосіб проаналізувати тяглість розвою української літературної мови від перших прикладів засвідчення норми в XI ст. до сучасної, прийнятої законодавчо норми української літературної мови. Зауважимо, що складний і довготривалий процес витворення цієї норми (від XV ст. до появи „Енеїди” І. Котляревського) стане предметом наших подальших студій.

Хоч основним предметом дослідження є українська літературна мова та її історія, усе ж – для розуміння ступеня складності проблеми – треба зважити на теперішній стан досліджень розвитку східнослов'янських літературних мов, традиції та встановлення причини непорозумінь, пов'язаних із періодизацією як літературної, так і говіркової української мови, між ученими різних епох та осередків, а також усвідомлення:

- а) як потрактовувати літературну мову;
- б) у чому полягає різниця дослідницьких підходів до виокремлення (характеристики) літературної мови тепер і в минулому;
- в) з якого моменту ми можемо говорити про її початок.

1.2. Засади дослідження

Аналіз, запропонований у цій монографії, базується на низці дослідницьких засад. Також підкреслимо, що це не нові засади: вони вже були обґрунтовані в науці істориками, філологами, культурологами та представниками інших гуманітарних і суспільних наук. Далі ми подаємо ці засади, що є відправним пунктом дослідження, маючи на меті привернути увагу читачів до певних,

некритично сприйнятих та вкорінених у славістичних дослідженнях, трактувань історії розвитку культур східнослов'янських народів:

1. **Руссю називали від початку – Київщину, Переяславщину, Сіверщину (Мала Русь).** Пізніше внаслідок експансії київських князів на північ і схід шляхом завоювань і угод до Русі почали долучати інші землі, де жили слов'яни: а) деревляни, дуліби (волиняни), уличі, тиверці, білі хорвати (тепер Україна); б) дреговичі, кривичі (тепер Білорусь), словени (тепер Новгород і Псков); в) Заліські землі/Володимирсько-Суздальські землі (включаючи Ростов) були приєднані останніми, і племена з нез'ясованою до кінця етно-мовною основою, можливо й слов'янською (радимичі, в'ятичі), становили невеликий відсоток її мешканців. Автохтонними народностями Залісся були угро-фінські племена: меряни, муромці, мешери, чудь, весь, мордва та меншою мірою балти. **Так постала Велика Русь, розширена внаслідок експансії київських князів на північ і схід.** Варто також зазначити, що згадане вище неслов'янське населення Залісся було колонізоване й русифіковане, а потім, зі зростанням значення Московського князівства, його багатоетнічні представники отримали збірну назву москвини (мешканці Московії) і ця назва зберігалася впродовж багатьох століть.

2. Повертаючися до початків Київської Держави і земель т. зв. Малої Русі, підкреслимо, що **цей термін від початку був українським етнонімом і використовувався для позначення Галицько-Волинського князівства:** так називали митрополію і князів з цих земель¹². Етнонім Мала Русь, який є калькою з грецької (*Mikrá Rhōssia* – *Μικρά Ρωσσία*), був терміном, який використовували київські князі для розрізнення між світським і релігійним управлінням. Мала Русь (митрополію засновано 1303 р.) збігалася з землями Галицько-Волинського королівства. Якщо в Малій Русі було 6 єпархій, то у Великій Русі було 13 єпархій, зокрема Київська та Володимирська¹³. Згодом цей термін використовували також для позначення світської структури: титул *Dux totius Russiae minoris* прийняв у 1335 році Галицько-Волинський князь Болеслав Георгій II¹⁴ і використовував цей титул – князь усієї Малої Русі – у своїх контактах із Тевтонським орденом¹⁵. Первісно ж терміни Мала/Велика слід пов'язувати

¹² О. Русина, *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998, с. 26; С. Плохій, *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності*, перероблене і доповнене видання, пер. з англ. Р. Клочко, Харків 2022, с. 93.

¹³ Б. Кравців, *Мала Русь*, в: *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*, гол. ред. В. Кубійович, Париж–Нью-Йорк, 1962, т. 4, с. 1447, див: <http://izbornyk.org.ua/encycl/eu1108.htm>.

¹⁴ А. Ефименко, *Історія українського народу*, Київ 1990, с. 87.

¹⁵ I. Chodynicki, *Historia stoletcznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów terazniejszych*, Lwów 1829, s. 22.

з розвитком церковної структури. Обидва терміни: Мала Русь і Велика Русь були лише пізніше інструменталізовані московськими правителями, які змінили їхнє первісне значення. На словотвірному рівні за основу були взяті назви мешканців цих земель: малоросів та великоросів, але пов'язані вони вже не з церковним, а з державним устроєм. Ці терміни почали вживати для характеристики земель, що входили до складу царства та Російської імперії. Назви Великоросія (із центром у Москві), Малоросія та Біла Русь (Західна Русь) виправдовували імперські плани царів та давали ідеологічну основу для тверджень про існування єдиного спільноруського (триєдиного) народу, що складається з росіян („великороси”), українців („малороси”) і білорусів („західнороси”), у яких росіянам належить відігравати особливу („велику”) роль. Ці теорії в різних формах („Москва – третій Рим”, „слов’янофільство”, „православний більшовизм”, „євразійство”, „русскій мір”) циклічно повертаються в переломні моменти, відкриваючи нові поля для дискусій щодо категорій цінностей, тобто *де-факто* стають аргументом для військових дій.

3. Землі Московського князівства, яке слід уважати коліскою Росії, на початку свого існування (від 1213 р.) розташовувалися на узбіччі Великої Русі, становлячи лише її частину – Володимиро-Суздальську землю, тобто терени, які загалом не мали жодного значення з погляду управління та культури. Американський аналітик Ян Бугайський так говорить про це:

Москва була заледве маленькою торговельною заставою на периферії конфедерації з центром у Києві. Люди Русі не були пращурами московитів, а Київська Русь не еволюціонувала в російську сутність¹⁶.

З монгольською навалою, лише через кілька десятиліть після появи цього державного утворення, території Московського князівства були підпорядковані Золотій Орді, що витворило окремих тип політичної влади, на основі поєднання місцевих і татаро-монгольських елементів, які виникали з досвіду підлеглості: свавілля гнобительської держави, застосування насильства, переконання в необхідності абсолютної покори державі, яка забирає все й нічого не дає своїм підданим¹⁷. Це знайшло відбиток і в місцевій мові, до якої увійшло багато слів, що свідчать про гнобительську природу держави: *кабала* (рабство), *кандали* (залізні ланцюги з кільцями, що їх заклепують або замикають на руках чи ногах арештованого, в'язня), *нагайка* (батіг) тощо. Литовська (із Києвом) і Галицько-Волинська Русь уникли цієї долі. Унаслідок

¹⁶ Я. Бугайський, *Неспроможна держава. Інструкція з розиматування Росії*, пер. з англ. М. Дуброва та ін., Київ 2022, с. 55.

¹⁷ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 2006, s. 58.

монгольських набігів столиця Русі-України Київ утратила своє значення: після героїчної боротьби 6 грудня 1240 року місто було зруйноване, спалене й майже зрівняне з землею. Київську спадщину швидко захопили північні землі, менш спустошені татаро-монгольськими набігами через досить слабкий опір завойовникам. Після зруйнування Києва осідок митрополита було перенесено спочатку до Володимира над Клязьмою (1299 р.), а потім до Москви (1326 р.)¹⁸. Ще на початку XIV ст. володарі Володимирської та Московської земель під владою татаро-монголів почали використовувати титул „Великий князь всієї Русі” (Михайло III Ярославич, Іван I Калита, Семен Гордий і Василій I Дмитрович), а від середини XV ст. – титул „господар всієї Русі” (московські князі: Дмитро Шем’яка, Василь II Сліпий, Іван IV Грозний і Василій III)¹⁹, хоча вони правили лише північно-східними руськими землями, підпорядкованими татаро-монголам. Отже, відкрита війна Росії проти України, з наукового та історичного погляду, є війною за спадок і за право на спадщину. Із розвитком науки кремлівські ідеологи постали перед дилемою: чи визнавати Україну незалежною державою, з окремою історією та культурою, що потягне за собою необхідність визнання традиції Київської Русі, Київської держави та її спадщини, і як наслідок визнавати походження Росії з традиції Володимиро-Суздальського князівства (Заліської землі); чи прагнути до інкорпорації українських земель, визнаючи, що таким чином Росія отримує право на історію південних земель Київської Русі. Крім хибності цього припущення (із приєднанням частини землі загарбник не стає автоматично спадкоємцем її традиції), варто зазначити, що Росія обрала другий шлях: військову агресію для припинення наукового діалогу.

4. У західній історіографії етноніми та лінгвоніми „руський”, „русин” до XVIII ст. семантично пов’язувалися із Руссю і Росії-Московії не стосувалися²⁰. Для позначення цього геополітичного утворення функціонували окремі етноніми: *Magnus Ducatus Moscuensis*, *Moscovia* або *Muscovia*²¹.

Топонім „Росія” має грецьке походження (грец. *Ρωσσία – Rhōssía*), утворений за правилами грецького словотворення, згідно з якими назви країн

¹⁸ L. Podhorodecki, *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2014, s. 51–53.

¹⁹ А. Лакиер, *История титула государей России*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 1847, ч. 56, № 10–11, с. 107.

²⁰ В. Мойсієнко, *Кого називали „людьми руськими” на Русі та на пострусських геополітичних утвореннях? (До історії вживання народоназви та мовоназви „руський” в україністиці, білорусістиці та русістиці)*, „Мовознавство”, 2016, № 4, с. 32–35; І. Фаріон, *Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дієвність, мовна перспектива*, Львів 2015, с. 188–200.

²¹ *Grand Principality of Moscow*, w: *Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow>.

творилися шляхом додавання наростку *-ia* (на зразок *Сирія, Аравія*), на відміну від давньої слов'янської традиції, де самостійні адміністративні органи характеризувались назвами, складеними з прикметника, поєднаного з іменником „земля” (земля), напр.: *Polska* (земля), *Hrvatska* (земля) або істотніше: *Роусьскаа земля* (цей термін з'являється вже під 862 роком у літописі Нестора). Наведена назва постійно вживається щодо Русі (див. записи в „Повісті врем'яних літ” за 911 або 1110 роки)²². Водночас відповідний слов'янський термін „Руська земля” (*Роусьскаа земля*) зустрічається в грецьких джерелах лише як виняток. Серед самоназв Московської держави вживалися обидві – своя і грецька, тобто Русь і Росія. **З прогресом російського політичного і культурного імперіалізму** завершується перший етап, який символічно позначається датою 1547 р., тобто роком коронації Івана IV як „царя всієї Русі”, а отже, із утвердженням Російського (Московського) царства, заснованого на хибному омонімічному значенні топоніма „Росія”, **розпочався процес перебирання цим царством спадщини Київської Русі**, про що ми докладніше напишемо далі в цій праці.

5. Починаючи з Петра I, який перед правлінням Катерини II реалізовував спільноросійську/усеросійську ідею, упродовж наступних трьох століть цей процес набирав обертів: **Росія сприйняла чужі (українську, білоруську, а також новгородську) історію, культуру й мову, як свої**. Цьому послужили, поміж іншим, і концепції „давньоруської/спільноруської культурної спільноти” та „давньоруської мови” (на окреслення спільної літературної й писемної мови Русі XI–XIV ст.), створені в XIX ст. у стінах Російської імператорської академії наук на хвилі розвитку слов'янського порівняльно-історичного мовознавства²³, за яким – відповідно до такого підходу – пізніше склалися три слов'янські мови: російська, білоруська та українська. Прийняття цієї хибної перспективи призвело до того, що найдавніший період розвитку східнослов'янських культур XI–XIV ст., власне, історія „давньоросійської мови, літератури та культури” будується на мітах, оскільки в їх основі головним чином лежать пам'ятки писемности, малярство та архітектура з земель колишньої Малої і Великої Русі, спадщина яких належить переважно теперішнім українцям і білорусам та лише невелика частина росіянам. Це означає, що найдавніші писемні факти про російську мову (наприклад XI–XII ст.) дослідники російської мови подають на основі очевидних українських пам'яток із численними діалектними рисами мовлення полян, уличів, сіверян, деревлян, дулібів, які в майбутньому стали основою норм української мови.

²² А. Соловьєв, *Византийское имя России*, „Византийский временник”, 1957, № 12, с. 136.

²³ Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, *op. cit.*, с. 419.

6. Від XI ст. на Русі поширюються тексти церковнослов'янської мови. Виявлені в них спільні риси дозволили вченим виділити так звані редакції, серед яких південноруська (українська) і північноруська (новгородсько-псковська). Але місце створення тексту не завжди відповідає місцю його відкриття: варто чітко розділяти пам'ятки, оригінальні для даного культурного осередку, і ті, що були до нього привезені. Загальноприйнята в славістичних дослідженнях номенклатура найдавніших писемних пам'яток за місцем їх відкриття (наприклад, Архангельське Євангеліє, Оршанське Євангеліє, Турівське Євангеліє, „Рязанська кормча” та ін.) приховує їхні характеристики, розмиваючи правдиве походження, пов'язане з Київським скрипторієм. Отже, номінаційні схеми призводять до спрощень, які, своєю чергою, породжують подальші наукові міти щодо культурної спадщини східнослов'янських народів. Ці міти, використовувані в політичних цілях, служать інструментом культурного імперіалізму. Чудовим прикладом цього є те, що, **незважаючи на відсутність московських джерел цього періоду, з'являються також публікації про найдавнішу російську писемність, ілюстровані текстами з Південної Руси, власне, з Києва**²⁴.

7. **Основою української та білоруської літературних мов стали відповідно місцевий середньонадніпрянський і середньобілоруський діалекти. Основою російської літературної мови стала церковнослов'янська мова, лише більш-менш пристосована до народнорозмовної стихії.** Початки наукового розвитку і водночас створення стандарту російської мови варто датувати XVIII століттям і пов'язати з працями Михайла Ломоносова, автора „Російської граматики” („Российская грамматика”, 1755), „батька” теорії трьох стилів („Слово о полезности церковных книг на русском языке”, „Предисловие о пользе книг церковных в российском языке”, 1758), де він санкціонував мову православної церкви для художнього вираження. Варто підкреслити, що в цей період (кінець XVII – початок XVIII ст.) чітко простежувалося домінування культури Києва над Москвою. Наказ Петра I Синоду щодо виправлення церковних книг мав на меті „очистити” їх від слідів української мови.

8. **Писемна/літературна/стандартна мова та розмовна мова певного народу – це дві окремі наукові проблеми.** Ми усвідомлюємо різність і послідовно розділяємо поняття „історія мови” як історію розвитку комунікативних потреб носіїв цієї мови та „історію літературної мови” як історію послідовних писемних фіксацій мовних явищ, які з часом стали нормою конкретної мови²⁵.

²⁴ Див., наприклад: Н. Толстой, *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз. Лекции лауреатов Демидовской премии (1993–2004): 1994 год*, Екатеринбург 2006, с. 74.

²⁵ Про нові підходи в славистиці до потрактування історії мови див.: И. Подтергера, *Что такое история языка?*, „Slověne”, 2015, № 1, с. 394–455.

Ми рішуче відкидаємо підхід, запропонований у радянському мовознавстві, де вивчення історії літературної мови зводилося фактично до вивчення історії розвитку літературних стилів, читай – історичної стилістики. Обов'язковим чинником вивчення конкретної літературної мови поряд із засвідченим конкретним мовним фактом є позамовний контекст: вивчення геополітичних, релігійних, культурних, історико-літературних складників розвитку конкретного етносу, носія цієї мови.

Наведені вище засади, які слугуватимуть орієнтиром для докладного лінгвістичного аналізу пам'яток української мови, будуть розвинуті далі в роботі.

1.3. Джерела

Частина аналізованих у монографії пам'яток були об'єктом вивчення лінгвістів в узагальнених працях з українського глотогенезу²⁶. Проте повторний докладний аналіз цих текстів та виявлення раніше не встановлених мовних фактів відкриває нові дослідницькі перспективи. Із метою підтвердження наших спостережень та висновків щодо неперервності відображення діалектних рис, більшість із яких стали нормою української літературної мови, аналізуємо матеріали пам'яток, належність яких до української писемності на основі комплексу представлених у них особливостей сумнівів не викликає.

XI століття: Реймське Євангеліє (РЄ XI), Остромирове Євангеліє (ОЄ 1056–1057), „Ізборник Святослава” 1073 р. (Ізб. 1073), „Ізборник Святослава” 1076 р. (Ізб. 1076), Архангельське Євангеліє 1092 (АЄ 1092), „Пандекти” Антіоха (ПА XI), Чудівський Псалтир (ЧудПс XI), Бичківський Псалтир (БПс XI), Уривки зі службової мінеї/Мінея Дубровського (МінСл XI), „13 Слів Григорія Богослова” (СГБ XI), Турівське Євангеліє (ТЄ XI), „Синайський патерик” (СП XI);

XII століття: Мстиславове Євангеліє до 1117 р. (МЄ до 1117), Юріївське Євангеліє 1119–1128 рр. (ЮЄ до 1128), Галицьке Євангеліє 1144 р. (ГЄ 1144),

²⁶ А. Крымській, *Украинская грамматика. Научно-практический курсъ сознательнаго изученія центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаніями на важнѣйшіе моменты изъ исторіи развитія малорусскаго языка начиная съ XI вѣка, особенно изъ исторіи нарѣчія восточно-малорусскаго (лѣтописнаго кіево-чернигово-перяславскаго)*, Москва 1907, т. I; П. Бузук, *Про мову найдавнішої української євангелії*, „Записки історико-філологічного відділу УАН”, 1927, кн. 12, с. 4–25; Л. Булаховський, *Питання походження української мови*, Київ 1956; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, *op. cit.*, с. 65–329; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, *op. cit.*; В. Німчук, *Походження української мови*, *op. cit.*, с. 351–468; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988.

Типографське Євангеліє пер. пол. XII ст. (ТипЄ XII), Добрилове Євангеліє 1164 (ДЄ 1164), Житіє Нифонта XII ст. (ЖН XII), Житіє Федора Студита XII ст. (ЖФС XII), Христінопільський Апостол серед. XII ст. (ХА XII), Службник Хутинський XII ст. (ХутСл XII), Галицько-Волинське Євангеліє кін. XII ст. (ГВЄ XII), Устав Студійський кін. XII ст. (УСт XII);

XII–XIII століття: „Успенський збірник” кін. XII – поч. XIII (Усп. зб. XII–XIII), Бучацьке Євангеліє кін. XII – поч. XIII (БЄ XII–XIII);

XIII століття: „Паренесис” Єфрема Сирина 1280 р. (ПЄС 1280), Євсевієве Євангеліє 1283 р. (ЄЄ 1283), Віденський Октоїх XIII ст. (ВО I–II XIII), Оршанське Євангеліє др. пол. XIII ст. (ОрЄ XIII), Холмське Євангеліє (ХЄ XIII), „Пандекти” Никона Черногорця (ПНик XIII);

XIV століття: Бибельський Апостол поч. XIV ст. (АБиб XIV), Путенське Євангеліє поч. XIV ст. (ПЄ XIV), Луцький Псалтир 1384 р. (ЛПс 1384), Віденський Октоїх XIV ст. (ВО III XIV), Місяцеслів Галицького Євангелія 1144 р. (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV), Київський Псалтир 1397 р. (КПс 1397), Лавришівське Євангеліє др. пол. XIV ст. (ЛврЄ XIV), Луцьке Євангеліє кін. XIV ст. (ЛЄ XIV), „Молитовник князя Володимира” (Службник Теодоровича) XIV ст. (МТ XIV).

Вочевидь і поява „Учительного Євангелія” Константина, кін. XI – поч. XII ст., „Троїцького збірника” кін. XII – поч. XIII ст., „Рязанської кормчої” 1284 р., Апостола XIV ст. /рукопис Синодальної Типографської бібліотеки в Москві № 40.(25)/, Апостола XIV ст. /Толстовський/ також пов’язані з діяльністю українських книжників, на що недвозначно вказують засвідчені в цих текстах мовні риси. Матеріали цих пам’яток долучаємо до характеристики окремих виразних українських лінгвальних особливостей.

У контексті аналізу розвитку норми української мови може здатися спірним уведення до джерел трьох текстів, назви яких пов’язані з сучасною Білоруссю: Турівського Євангелія (XI ст.), Оршанського Євангелія (др. пол. XIII ст.) і Лавришівського Євангелія (др. пол. XIV ст.). Автори монографії пішли на цей крок свідомо, з повагою, звичайно, ставлячись до білоруської культурної спадщини. Докладний філологічний аналіз Лавришівського Євангелія показує, що, хоча його історія побутування пов’язана з Новогрудським Лавришевом, у створенні рукопису брали участь писці з Волині, що виявляється у відображенні багатьох найдавніших особливостей української мови, відмінних від білоруської²⁷. Аналіз Турівського Євангелія (XI ст.), Оршанського Євангелія (др. пол. XIII ст.), які потрапили на білоруські землі з Південної Русі, також

²⁷ Див.: В. Мойсієнко, *Протографи і мова Лавришівського Євангелія*, в: *Лавришівське Євангеліє XIV ст.*: видання факсимільного типу, Київ 2018, с. 431–450.

свідчить про участь писців із півдня Руси у створенні манускриптів. Зазначені особливості згаданих рукописів не виключають їх впливу на розвиток білоруської культури²⁸.

Звичайно, у дослідженні представлений далеко не весь, а лише доступний нам корпус пам'яток української писемності найдавнішої доби (XI–XIV ст.). Інші тексти стануть об'єктом наших студій у подальшому майбутньому²⁹. Водночас підкреслимо, що запропонована добірка текстів дозволяє дати об'єктивні оцінки мовно-історичного процесу.

Завершуючи наші вступні міркування, зробимо кілька технічних зауважень.

У монографії використано два види покликань. Основними є посторінкові, але для наочності тексту це правило скасовано щодо прикладів із пам'яток. Покликання на джерела структуровані: букви позначають абрєвіатуру назви, розшифрування якої подано в кінці книги в списку джерел, а після двокрапки – аркуш, із якого беремо приклад. Через відсутність рівномірної нумерації текстів тут наводяться конкретні сторінки, або – у випадку текстів, які містять лише нумерацію карток – використовується принцип позначення сторінки номером, а наступна сторінка картки позначається знаком *зв.* – тобто текст на звороті аркуша. Трапляється, що на одній картці подібний приклад зустрічається кілька разів, – на це вказує використання символу множення (x) і кількість використань.

Усі тлумачення текстів, якщо не зазначено спеціально, були підготовлені авторами цієї монографії. Щоб зберегти об'єктивність висловлювань і дати можливість читачам сформулювати власну думку, подаємо оригінальні версії у примітках.

Посилання на цитовані онлайн-матеріали були актуальними на день надходження тексту до редакції (30.04.2024), тому дату звернення окремо не зазначаємо.

²⁸ Поп. J. Getka, *Jeszcze raz o klasyfikacji zabytków ruskich. Próba uporządkowania zagadnienia. Słowem przenikanie. Szkice o języku i kulturze*, pod red. A. Budziak i W. Hojsak, „STUDIA RUTHENICA CRACOVIENSIA”, 2022, nr 13, s. 141–156.

²⁹ Про відбір пам'яток до корпусу давньоукраїнських див. іще: І. Огієнко, *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією*, Варшава 1929, с. 103–188; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 280–289; *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, упоряд. В. Німчук, Харків 2018; Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, Львів 1995, а також у річичі реалізації проекту „Повертаємо в Україну культурну спадщину” звертаємо увагу дослідників-медієвістів на створюваний електронний реєстр „Українська рукописна книга”, <https://ukrmanuscript.com/catalog?regionType=all&s=> (укладачки Людмила Гнатенко та Марія Кольбух), який постійно доповнюється й оновлюється і наразі нараховує 112 пам'яток української писемності XI–XIV ст.

2. У пошуках причин: окреслення проблеми з культурологічної перспективи

2.1. Діагностика проблеми та поточний стан

Уведений в обіг ученими, згуртованими навколо Російської Імператорської академії наук, як зазначають автори статей видання „Мови світу: Слов’янські мови” на хвилі розвитку порівняльно-історичного мовознавства³⁰, термін „давньоруська мова” (рос. „древнерусский язык”) для позначення однієї літературно-писемної мови Руси XI–XIV ст., з якої пізніше розвинулися три слов’янські мови – російська, білоруська та українська, – виявився настільки живучим і впливовим, що від середини XIX ст. він незмінно використовується в сучасному історичному мовознавстві як свого роду аксіома. Про його сучасне поширення свідчить той факт, що термін „давньоруська мова” представлено в популярній онлайн-енциклопедії „Вікіпедія” 54 мовами³¹. Його поширення у філології призвело до створення спотвореного образу, а отже, й оцінки історії літературних мов українців, білорусів і росіян. Це стало можливим унаслідок термінологічної підміни та фальшивої синонімії понять „русский/руський язык” (тобто мова русинів Руси) і „русский язык” (тобто російська мова, мова москвинів) у російській мовно-літературній традиції. У результаті, наприклад, поняття „древнерусский язык”, яке перекладається польською мовою як „staroruski”, росіяни можуть розуміти як „давньоросійський”, оскільки саме так звучить цей термін у дослівному перекладі.

³⁰ Г. А. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., с. 419.

³¹ https://pl.wikipedia.org/wiki/Język_staroruski. Варто зауважити, що аналіз змісту гасел, що характеризують у різних мовах давньоруську мову (‘древнерусский язык’), – різна: від ледве кількох абзаців у польській версії до кількох сотень сторінок російською мовою.

У російській мові є два слова-пароніми: *русский* – *российский*, значення яких частково збігаються. Це „гра” понять, яку важко перекласти іншими мовами. Термін „русский” в російській мові пов’язаний із культурною спадщиною Руси, яку росіяни вважають своєю. Тож росіянин скаже про себе: „Я – русский”, і це означатиме, наприклад, українською: „Я – росіянин”, а не: „Я – русин”. Термін „росийский” асоціюється з державністю та політикою: Российская Империя (Російська імперія). „Я росіянин” може сказати кожен громадянин Російської Федерації, незалежно від національності. Чеченець чи адигеєць не назвуть себе „русскими”, але вони можуть назвати себе „россиянами”. Однак послідовності тут немає: Матильду Кшесінську – видатну танцівницю польського походження – уважають представницею „русского” (російського) балету, який у цьому випадку не має нічого спільного ані зі спадщиною Руси, ані з пізнішим „русским” етносом. Але в Русі не було балету, і польку важко визнати спадкоємницею Руси. Що важливо – ця складна для перекладу мовна гра, незважаючи на заплутану семантику, незрозумілу навіть деяким росіянам, наприклад, польською (і багатьма іншими мовами відповідно) в обох випадках перекладається як „російська”. Однак **термінологія як наука постулює однозначність; термінологи застерігають, що полісемічність і багатоваріантність визначень можуть призвести не лише до непорозуміння, а й до свідомої маніпуляції.** І хоча термін „давньоруська мова” („древнерусский язык”) польською мовою перекладається як „język staroruski”, що є прямим відсиланням до Руси, згідно з цією схемою він також може перекладатися як „język starorosyjski” – „давньоросійська мова”, що є прямим відсиланням до Росії. Обидва терміни (і як непорозуміння, і як маніпуляція) – цілком можливі.

Тут виявляється ще одна термінологічна проблема, пов’язана з перекладом першого компонента обговорюваної лексеми „древнерусский язык” слов’янськими мовами. Пор. польська: „język staroruski”; білоруська: „стараруская мова” (але також „старажытнаруская мова”); болгарська: „староруският език”; хорватська: „staroruski jezik”; чеська: „staroruština” („stará ruština”); словацька: „stará ruština”; словенська: „stárorúščina” (також „starovzhodnoslovanščina”) тощо. Прикметник „древний” означає те саме, що й польською мовою *starożytny* „стародавній”: *starożytny Rzym* – це давній Рим („древний Рим”), а не *stary Rzym* („старий Рим”). Подібна ситуація і в інших слов’янських мовах. Семантично в російській мові прикметник „древний” характеризує період, більш ранній від терміна „старий”, так само як у польській „*starożytny*” означає старший, ніж „*stary*”. Це важливе зауваження в контексті точності, послідовності та прозорості періодизації (літературного) розвитку української мови, про що напишемо далі.

Подібна термінологічна плутанина панує при перекладі лінгвоніма „давньоруська мова” неслов’янськими мовами, яка є тим гострішою, що реципієнти перекладів менше знайомі з культурним контекстом руських земель. У результаті в англійській мові функціонує термін „Old Russian Language”, у французькій „le vieux russe” або „langue ancienne russe”, у німецькій „Altrussische Sprache”, у литовській „Senoji rusų kalba”³². Переклади цих термінів із зазначених вище мов без докладного фахового знання відривають описані історико-культурні факти від українського та білоруського контексту. Наприклад, прямим українським перекладом згаданих англійських, німецьких, французьких і литовських термінів буде „давня російська мова”.

На підтримку імперській офіційній державній ідеології, закріпленій через радянську доктрину, приходять наука. Упровадження вищеописаної уніфікації непокінчених термінів „руський” і „російський” та термінологічний хаос, що ускладнює розуміння процесу розвитку мов двох інших східнослов’янських народів – білорусів і українців – активно використано в науково-енциклопедичних дослідженнях.

Чудовою ілюстрацією цього є, наприклад, те, що російські та радянські вчені вживають термін „російська мова” у таких значеннях:

1) сукупність усіх живих мов східнослов’янської гілки від часу появи східних слов’ян на історичній арені до утворення націй: великоросійської, української й білоруської;

2) писемна мова, яка склалася на основі спільнослов’янської літературної мови (так званої церковнослов’янської мови), виконувала літературні функції в Київській і Московській Русі до утворення російської (великоросійської) загальнонаціональної мови;

3) сукупність усіх нарід і діалектів, якими користувався і користується російський народ у якості рідної мови;

4) спільноросійська національна мова, мова преси, школи, державної практики³³.

³² Варто зауважити, що і в німецькій, і в литовській мовах з’являються терміни, відповідно: *Die altostslawische Sprache* і *senoji rytų slavų kalba* (старослов’янська мова), що, однак, не змінює факту нерозрізнення самого концепту спільної мови для всіх східних слов’ян до XIV ст.

³³ „1) совокупность всех живых языков восточнославянской ветви от времени выступления восточных славян на историческое поприще до образования наций: великорусской, украинской и белорусской; 2) письменный язык, который, сложившись на основе общеславянского литературного языка (так называемого языка церковнославянского), выполнял литературные функции в Киевской и Московской Руси до образования русского (великорусского) общенационального языка; 3) совокупность всех наречий и говоров, которыми пользовался и пользуется в качестве родного языка русский народ; 4) общерусский национальный язык,

Відповідно в російській мовознавчій традиції історія розвитку літературної мови особливих змін від кінця XIX ст. до сьогодення не зазнала й переважно зводилася до таких етапів:

I. Київський період – у різних варіаціях такі періоди виділяли лише з називанням найдавнішого писемного „литературный язык древнерусской народности”³⁴; „древнерусский литературный язык”³⁵.

II. Московський період;

III. Період становлення російської мови (від 2 пол. XVII ст. до А. Пушкіна);

IV. Сучасний період (від А. Пушкіна до сьогодення)³⁶.

Незважаючи на успіхи славістики та доведення науковцями хибності припущення щодо існування „давньоруської” мовної спільноти, історію російської мови викладають сьогодні так:

I. Давньоруський період (древнерусский период): VI–XV ст.; починається з виокремлення східних слов’ян із загальнослов’янської групи і закінчується в XIV ст. розвитком рис, характерних для російської, української та білоруської мов³⁷;

II. Давньоруський – великоруський період (старорусский/великорусский), XIV–XVII ст.;

III. Період становлення і розвитку російської національної мови (середина XVII – XXI ст.).

Число періодів було скорочено шляхом об’єднання двох більш ранніх періодів в один (розширено „московський”, що починається від XIV ст. і закінчується XVIII ст.). Окрім того, що періодизація літературної мови (загальної, стандартної) не зовсім збігається з періодизацією розвитку самої мови (літературні пам’ятки того чи іншого періоду створюються на основі якоїсь раніше виробленої традиції – і про це ми пишемо докладно далі в цій праці), варто підкреслити, що факт існування однієї спільної діалектної гілки – давньоруської мови [краще: давньоросійської – Й. Г., В. М.] залишається, ба більше, сягає аж VI ст.

язык прессы, школы, государственной практики”, в: В. Виноградов, *Избранные труды. История русского литературного языка*, Москва 1978, с. 10.

³⁴ А. Ефимов, *История русского литературного языка*, Москва 1955, с. 417–422; Е. Ковалевская, *История русского литературного языка*, Москва 1978, с. 36–37; А. Кожин, *Литературный язык Киевской Руси*, Москва 1981, с. 8; Н. Мещерский, *История русского литературного языка*, Ленинград 1985, с. 19–20.

³⁵ А. Горшков, *История русского литературного языка*, Москва 1969, с. 21; А. Камчатнов, *История русского литературного языка (XI – первая половина XIX вв.)*, Москва 2015, с. 15.

³⁶ А. Ларин, *Лекции по истории русского литературного языка*, Москва 1975, с. 7; пор. іще: В. Виноградов, *Избранные труды. История русского литературного языка*, op. cit., с. 150.

³⁷ В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, op. cit., с. 448–450.

Крізь призму такого підходу й розуміння історії мови російські мовознавці для укладання хрестоматій та словників „русского языка XI–XIV вв.”³⁸ використовують пам’ятки того часу, які містять не лише російські, але переважно українські та білоруські мовні риси, над те – найдавніші писемні свідчення (XI–XII ст.) узято переважно з текстів, створених у Русі-Україні, тобто в Києві, Волині, Галичині, тому риси російської мови відображені в них **лише у зв’язку** з явищами української та білоруської мов.

Подібне трактування історії літературно-писемної мови маємо й у білоруській мовознавчій традиції, незважаючи на неспіливі тези щодо витоків старобілоруської мови від XIII ст.: „Початок історії старобілоруської літературної мови в діапазоні кількох століть – від XIII до XV включно”³⁹, усе ж останнім часом прийнята періодизація, згідно з якою до XIV ст. існував спільний період у розвитку літературних мов східних слов’ян⁴⁰.

Тут поза увагою залишилися, серед інших, праці видатного білоруського вченого, беззаперечного авторитета білоруської славістики Юхима Карського, від 1915 р. члена Петербурзької АН, а від 1925 р. – АН СРСР. Завдяки йому білоруси першими зі слов’янських народів отримали етнографічну карту білоруських земель і діалектів, а також періодизацію мови відповідно до лінії Імператорської Академії наук: давній самостійний період розвитку білоруської мови, яку вчений називав західноруською мовою (рос. „западнорусский язык”), Карський помістив у проміжку XIV–XVIII ст.⁴¹

³⁸ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 1–5, ред. С. Бархударов; вып. 7–10, ред. Ф. Филин; вып. 11–14, ред. Д. Шмелев, вып. 14–26, ред. Г. Богатова; вып. 27–29, ред. В. Крысько; вып. 30, ред. Р. Кривко, Москва 1975–2015; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, Москва 1988–2019, т. 1–5, ред. Р. Аванесов; т. 6, ред. И. Улуханов, т. 7–12, ред. В. Крысько; Н. Дурново, *Хрестоматія по історії рускаго языка*, Москва 1914; А. Кожин, *История русского литературного языка. Хрестоматия*, Москва 1989; В. Иванов, Т. Сумникова, Н. Панкратова, *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 1990; А. Камчатнов, *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 2009.

³⁹ „Пачатак гісторыі старабеларускай літаратурнай мовы ў дыяпазоне некалькіх стагоддзяў – ад XIII да XV уключна”, див: Л. Шакун, *Старабеларуская літаратурная мова*, в: *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, рэд. Б. Сачанка, А. Міхневіч, Мінск 1994, с. 532; пор. також: Я. Станкевіч, *Доля мовы беларускае (яе вонкашняя гісторыя) у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі*, в: Я. Станкевіч, *Збор твораў*: у 2 т., Менск 2002, т. 1, с. 49.

⁴⁰ А. Жураўскі, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1967, т. 1, с. 15; Б. Плотнікаў, Л. Антанюк, *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003, с. 51–52; *Гісторыя беларускай мовы. Вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў*, склад Л. Шакун, В. Красней і др., Мінск 2006, с. 24.

⁴¹ Е. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, в: *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, с. 253–263; Е. Карский, *Белорусы. Очерки словесности белорусского племени*, Петроград 1921, т. III, ч. 2 *Старая западнорусская литература*.

Такий само погляд на витоки літературної мови був характерний і для українських учених радянського періоду⁴². Спільною для східних слов'ян літературно-писемною мовою вважав давньоруську мову В. Німчук:

Багато дослідників не визнають існування єдиної давньоруської живої розмовної мови, але всі фахівці сходяться на тому, що східні слов'яни XI–XIII ст. мали спільну писемно-літературну мову: або давньоруську, або старослов'янську (церковнослов'янську) чи обидві разом⁴³.

При цьому вчений завжди послідовно розділяв писемно-літературну мову Русі і живі мови східних слов'ян, які розвивалися кожна своєю дорогою після розпаду праслов'янської мови-основи.

У сучасній українській методичній літературі мову Київської Русі XI–XII ст. історики мови називають „давньоруська”, „давньокиївська”, „староукраїнська”.

Твердження про спільний період розвитку трьох мов з'являються в англійській літературі: давньоруська мова – це мова, яка використовувалася від VII–VIII до XIII–XIV століть, тобто до періоду утвердження російської (Russian) та руських мов (Ruthenian), які лише згодом розділилися на білоруську та українську⁴⁴.

Подібні ідеї про спільну колиску трьох народів трапляються також у польській літературі на цю тему:

У результаті тривалої економічної та соціальної еволюції у другій половині IX ст. утворилася Давньоруська держава, яка в історичних джерелах називається Київською Руссю. Її мешканці – русини – дали початок трьом пізнішим націям: російській, українській та білоруській. Вони також створили спільну для них літературу, яку загалом називають давньоруською. Саме з неї внаслідок складних суспільно-політичних та етнокультурних процесів виникають три національні літератури: російська, українська та білоруська. Тому, коли ми говоримо і пишемо про Київську Русь (XI–XIII ст.), ми завжди повинні мати на увазі спільну культурну спадщину цих споріднених східнослов'янських народів⁴⁵.

⁴² *Курс історії української літературної мови*, ред. І. Білодід, Київ 1958, т. 1 *Дожовтневий період*, с. 14; П. Плющ, *Історія української літературної мови*, Київ 1971, с. 30–31, 135.

⁴³ В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, в: *Історія української культури*: у 5 т., ред. П. Толочко, Київ 2001, т. 1, с. 694.

⁴⁴ S. M. Pugh, *Testament to Ruthenian: A Linguistic Analysis of the Smotryc'kyj Variant*, Cambridge 1996, s. 2–3.

⁴⁵ „W wyniku długotrwałej ewolucji gospodarczo-społecznej powstało w drugiej połowie IX wieku Państwo Staroruskie, zwane w źródłach historycznych Rusią Kijowską. Jej mieszkańcy – Rusini – dali początek trzem późniejszym narodom: rosyjskiemu, ukraińskiemu i białoruskiemu. Stworzyli też wspólną dla nich literaturę, nazywaną ogólnie staroruską. Z niej właśnie wyodrębniają

В умовах продовжуваної відкритої агресії Росії проти України особливо чітко проявляються хибні положення концепції „давньоруської” спільноти.

Завершуючи попередні питання про характер досліджуваної студії, зазначимо, що в україністиці утверджуються наукові погляди, згідно з якими початковим етапом розвитку української літературної мови є руський чи княжий⁴⁶, або доба староукраїнська „київсько-чернігівська” й „галицько-волинська”⁴⁷, де мовою писемності була церковнослов’янська, потрактовувана як функціонально українська, хоч і відмінна від неї структурно⁴⁸. В. Русанівський в опублікованому вже після проголошення незалежності України теоретичному підручнику з історії української літературної мови найдавнішим етапом розвитку української літературної мови також уважає період Київської Руси, а саму мову називає „давньокиївська літературна мова”⁴⁹.

2.2. Наука на службі політики: філологія як інструмент російського культурного імперіалізму

Київські писці, вихідці з Руси (Роуць), точніше Руської Землі (Роуцьскаа Земла), називали себе *русь*⁵⁰, а свою мову – послідовно – руською: (роуцьскии /роуць-кии / роуцькии ѣзыкѣ, а пізніше роуцьскаа /роуьска молва/мова)⁵¹. Мова цих писців мала українські риси, про які докладніше поговоримо пізніше. Так само характеризував свою мову полоцький чи новгородський писар. Тому термін *руський/руський* асоціюється зі спадщиною різних частин Руси. Однак це термін омонімічний, що не означає, незважаючи на однакову назву,

się w rezultacie skomplikowanych procesów społeczno-politycznych i etniczno-kulturowych trzy piśmiennictwa narodowe: rosyjskie, ukraińskie, białoruskie. Dlatego ilekroć mówimy i piszemy o Rusi Kijowskiej (wiek XI–XIII) zawsze musimy mieć na uwadze wspólne dziedzictwo kulturowe tych pobratymczych narodów wschodniosłowiańskich”, w: B. Mucha, *Zarys literatury ukraińskiej i białoruskiej*, Piotrków Trybunalski 2000, s. 11.

⁴⁶ І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, оп. cit., с. 84.

⁴⁷ О. Горбач, *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, в: О. Горбач, *Зібрані статті*, Мюнхен 1993, т. III *Історія української мови*, с. 46.

⁴⁸ В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, Київ 2001, с. 4.

⁴⁹ Ibidem, с. 10.

⁵⁰ J. Bonarek, *Pojęcie Ruś jako określenie grupy społecznej*, „Slavia Orientalis”, 1998, t. XLVII, nr 1, s. 7–16.

⁵¹ Наприклад, Михайло Василювич у післямові до перекладу Пересопницького Євангелія 1556–1561 записав, що книга „єсть прекладана изъ языка бльгарского на мовоу роускоюю”, див.: *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик*, підгот. І. Чепіга за уч. Л. Гнатенко, Київ 2001, с. 392.

те саме для жителя колишнього Києва та колишнього Новгороду чи Полоцька. Топонім *Росія*, як ми писали вище, має грецьке походження і утворений згідно з правилами грецького словотворення шляхом додавання суфікса *-ia*: Ρωσσία (Rhōssía) Спочатку його творці – стародавні греки – використовували цю назву для характеристики Русі. Московське князівство, створене в 1213 р. на території Заліської землі, відносно пізно увійшло до складу Русі і спочатку в джерелах іменувалося *Moskovia*, *Muscovia* або *Magnus Ducatus Moscuensis* за назвою столиці князівства – Москви, заснованої в 1147 р. Наприклад, мову росіян жителі Західної України називали російською або московською ще й у ХХ ст.⁵² З татаро-монгольськими набігами на Руську землю (від 1237 р.) володарі Володимирської та Московської земель під владою Золотої Орди почали використовувати титул „Великий князь всієї Русі”, а від середини ХV ст. „государя всієї Русі”, хоча до їх правління належала лише частина земель колишньої Русі (підпорядкованої Орді). Через століття, 16 січня 1547 року, відбулася коронація Івана ІV Грозного на царя всієї Русі. З містичною надбудовою світської влади (миропомазання митрополитом Макарієм, використання шапки Володимира Мономаха як знака влади (виконувала цю функцію до ХVІІІ ст.)) почалося „збирання руських земель” під гаслом „Москва – Третій Рим”. Форми „Русь” і „Росія” почали вживати все частіше як синоніми, поки в 1721 році Петро І не назвав свою країну Російською імперією (рос. ‘Российская Империя’).

У такий спосіб Москва (Московія) назвалася спочатку Руссю, а потім Росією.

Згадана вище термінологічна проблема виникла ще за часів Петра І і появи концепції „триєдиної російської нації”. Варто підкреслити, що хоча наприкінці ХVІІІ ст. Катерина ІІ називала своїх підданих „росіянами” і проводила політику „росізації”⁵³, а Нестор російської науки Михаїл Ломоносов використовував термін „российский” для характеристики культурних явищ на російських землях і свою граматику 1755 року назвав не „русская”, а „Российская грамматика”, однак механізм, який використовувався від ХІХ ст. для введення синонімії термінів „русський” і „російський”, де термін „російський” став наднаціональним, одним із інструментів, серед іншого, „включення” („збирання”) „руських земель” земель до складу Російської імперії, залишився незмінним. Зараз його використання не має наукового чи змістовного значення – він не сприяє розумінню соціолінгвістичної та історико-культурної ситуації на землях, заселених східними слов’янами в найдавніший період.

⁵² М. Жовтобрюх, А. Молдован, *Український язык, в: Языки мира. Славянские языки...*, оп. cit., с. 513.

⁵³ J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, op. cit., s. 195.

Сучасний термін, який використовувався для опису мови давніх книжників як „древнерусский язык”, у польській традиції „staroguski” (але також – як було сказано вище – у прямому перекладі „staro[żytno]rosyjski”) загалом указує на однозначний, безпосередній зв’язок з терміном „русский язык” (російська мова), коріння якого за такого називання сягає безпосередньо витоків Руси, виключаючи при цьому українців (і білорусів) з цієї спадщини.

Термінологічна плутанина та невинуватене змішування народоназви й мовоназви *російський (русский)* і *давньоруський (древнерусский)* свідомо (чи необдуманно) поглибили науковці. У результаті цей термін, масово з’являючись в етимологічних, історичних словниках і наукових дослідженнях, став ідеологемою, що обслуговує ненаукові потреби. Чудовим прикладом цього може бути характеристика соціолінгвістичної ситуації Київської Русі XI століття, зроблена Анатолієм Алексеєвим на прикладі мовного аналізу „Повісти врем’яних літ”:

Церковнослов’янська мова захопила ті сфери мови, які вважалися опозиційними до православної церкви та християнства. Характерним прикладом цього може бути промова мудреців у „Повісти врем’яних літ” під 1071 роком про язичницьке віровчення, див.: „Богъ мывься въ мовници и вспотивься, отерся ветъхомъ и верже с небесе на землю. И распрѣся сотона с богомъ, кому в немъ створити челоуѣка. И створи дьяволь челоуѣка, а богъ душу в не вложи. Тѣмже аще умреть челоуѣкъ, в землю идеть тѣло, а душа к богу” (за Лаврентіївським списком). Насправді ця промова могла бути виголошена лише російською мовою, але писар при транскрипції усунув усі яскраві російські мовні особливості⁵⁴.

Навіть побіжний аналіз цього та подібних спостережень, які не є поодинокими, викликає правомірне запитання щодо можливості обговорення російської мови (зважаючи на цитату вище: русский язык) у Києві XI століття (1071). Однак ці питання до початку XXI століття не були предметом наукових дискусій, вони були своєрідною аксіомою, некритично відтвореною в європейській і світовій славистиці.

⁵⁴ „Мы находим вторжение церковнославянского языка в те сферы, которые по своей сути были противопоставлены церкви и христианству. Довольно замечательным примером этого служит речь волхвов в ПВЛ под 1071 г. с изложением языческого вероучения. Ср. «Богъ мывься въ мовници и вспотивься, отерся ветъхомъ и верже с небесе на землю. И распрѣся сотона с богомъ, кому в немъ створити челоуѣка. И створи дьяволь челоуѣка, а богъ душу в не вложи. Тѣмже аще умреть челоуѣкъ, в землю идеть тѣло, а душа к боку» (за Лавр. сп.). В действительности эта речь могла быть произнесена только на русском [подкреслення наше – Й. Г., В. М.] языке, но летописец при передаче ее устранил все яркие русские языковые особенности...”, А. Алексеєв, *Почему в Древней Руси не было диглоссии*, в: *Литературный язык Древней Руси*, ред. В. Колесов, Москва 1986, с. 7.

Інший приклад, що стосується Турівського Євангелія, тексту XI століття, знайденого в сучасній Білорусі:

Фототипічним виданням та описом ТЛ [„Турівських листків”, тобто Турівського Євангелія – Й. Г., В. М.], ми хотіли ввести до наукового обігу цю цінну пам’ятку російської мови (русского языка)⁵⁵.

Припущення щодо існування однієї мови (давньоруської = давньої російської) призвело, за аналогією, до створення одного національного утворення – „давньоруської народности” = „давньої російської народности”:

Територія Великого князівства Литовського цього періоду складалася із власне Литви (включаючи Жемайтю, яка на той час була окремою землею), а також із областей Смоленської, Вітебської, Мінської, Гродненської, Могилівської, Чернігівської, Київської, Волинської, Подільської. Російський народ діалектологічно належав тут до трьох гілок, які сучасною номенклатурою позначаються як білоруська, українська і російська⁵⁶.

Така характеристика мови призводить до викривленого розуміння історії Руси. Якщо існували давньоруська мова і народність, що розумілися як російська („русская”), то визначений таким чином державний організм „Древнерусское государство” для позначення конфедерації руських князівств стає, за цією логікою, Російською державою. Небезпека ситуації тим більша, що цей погляд часто підкріплюють багаторазово перевиданими великими тиражами підручників з історії Росії, підготованих західноєвропейськими та американськими вченими і виданих академічними видавництвами, разом із тим найвідомішими (такими як Оксфорд). Їхній авторитет і уявна дослідницька об’єктивність (очікувана незалежність від радянської та російської ідеології) впливають на поширення думки про присутність росіян (sic!) у Київській державі. І йдеться тут не про семантичні нюанси в російськомовному тексті, а про переклад іншою мовою, у цьому випадку польською, яка має відповідні

⁵⁵ „Фототипическим изданием и описанием ТЛ [„Туровских Листков” – Й. Г., В. М.] мы хотели бы ввести в научный оборот этот ценный памятник русского языка XI в.”, в: И. Тот, Э. Хоргоши, Г. Хорват, *Туровские листки*, в: „Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae”, 1978, т. XIII, с. 186.

⁵⁶ „Территория Великого княжества Литовского этого периода состояла из собственно Литвы (включая Жемайтию, считавшуюся в то время отдельной землей), а также из областей Смоленской, Витебской, Минской, Гродненской, Могилевской, Черниговской, Киевской, Вольнской, Подольской. *Русский народ диалектологически принадлежал здесь* [підкреслення наше – Й. Г., В. М.] к трем ветвям, которые в современной номенклатуре обозначаются как белорусская, украинская и русская”, в: К. Смирнова, „*Проста мова*” как лингвистический феномен (реконструкция глагольной системы на материале Евангелия Тятинского), автореф. ... дисс. канд. филол. наук, Москва 2011, с. 1.

лексичні засоби для розмежування спадщини Русі та Росії. Неісторичні та просто неправдиві описи, що містяться в наукових і науково-популярних дослідженнях, підкріплюють загальну думку про початок російської історії в українському Києві. Твердження на кшталт: „контакти з Візантією підвищили престиж і прибутки росіяні” не є рідкістю щодо Х століття та характеристики політичної історії Київської Русі⁵⁷ або ще:

Раптова смерть Ігоря означала, що Київською державою правила його вдова Ольга, бо їхній син Святослав був ще малим хлопчиком. Ольга зійшла на вершину, керуючи країною приблизно з 945 до 962 року. Вона стала першою відомою жінкою в історії Росії, а також святою православної церкви. Записи про неї розповідають, як жорстоко вона покарала древлян за смерть Ігоря, згадують про її постійні зусилля зміцнити могутність Київської Русі⁵⁸.

Цю перспективу також підкріплює академічне викладання в межах курсів історії російської культури не тільки в Росії, але й за її межами⁵⁹.

У наведених прикладах із досліджень, опублікованих польською чи російською мовами, чітко написано: росіяни (русские), російська мова (русский язык), хоча ці терміни не стосуються соціолінгвістичного становища Русі в XI ст. Провокативно можна лише риторично запитати про реакцію славістів, якби ми дозволили собі робити настільки ж неісторичні пояснення на кшталт: „контакти з Візантією підвищили престиж і прибутки українців...” (чи білорусів).

Фактичне зрівняння термінів „руський” і „російський” підсилює перерахування в одній послідовності, без будь-яких коментарів і відмінностей, українських і російських міст/земель, пов’язаних однією віковою традицією:

⁵⁷ N. V. Riasanovsky, D. Steinberg, *Historia Rosji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, розділ *Ruś Kijowska: Zarys dziejów politycznych*, s. 31.

⁵⁸ „Nagła śmierć Igora sprawiła, że rządy w państwie kijowskim sprawowała wdowa po nim, Olga, gdyż ich syn Światosław, był jeszcze małym chłopcem. Olga stanęła na wysokości zadania, władając państwem od 945 do mniej więcej 962 r. Została pierwszą sławną kobietą w historii Rosji, a także świętą Kościoła prawosławnego. Przekazy na jej temat mówią o tym, jak srogo ukarała Drzewian za śmierć Igora, i wspominają o jej nieustannych wysiłkach zmierzających do umocnienia władzy Rusi Kijowskiej”, в: Ibidem.

⁵⁹ Пор. напр.: Т. В. Krause, J. Slocum, *Old Russian online. Series introduction*, op. cit., курси на кшталт *Historia i kultura Rosji* Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині, де до російської історії зараховано як київську традицію (*Staroruska architektura sakralna X–XIII w. Budownictwo drewniane i kamienne. Freski i mozaiki Rusi Kijowskiej*), так і новгородську (*Złoty wiek staroruskiego malarstwa sakralnego. Wielcy mistrzowie – Teofan Grek, Andriej Rublow, Dionizy*), https://usosweb.uwm.edu.pl/kontroler.php?_action=katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot&kod=98S10-HiKR1. „Изучение древнерусского языка <...> предусматривается как обязательное в университетах и педагогических институтах на отделениях русского, украинского и белорусского языков”, в: Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., с. 419.

Літописна робота провадилася в багатьох руських/російських (русских) містах: Києві, Галичі, Володимирі, Великому Новгороді, Пскові, Твері, Москві⁶⁰.

Такі й подібні констатації залишаються й надалі термінологічною нормою для російських науковців-гуманітаріїв і ввійшли в науковий обіг видань різних центрів та установ і поза Росією. Джерела їх, як ми писали вище, варто шукати в російському імперському наративі та авторитеті російських учених того періоду, коли порівняльно-історичне мовознавство як наука тільки становилося. Якщо коротко, то **Російська імператорська академія наук нав'язувала своє тлумачення процесу формування слов'янських мов іншим слов'янським, а згодом і неслов'янським народам. Цей наратив відповідав ідеям панславізму та загального об'єднання слов'ян під керівництвом Росії**, які також були поширені серед російських інтелектуальних еліт, котрі вважали себе демократичними та прогресивними.

Писемні пам'ятки, зведені до Москви й Петербурга із теренів України та Білорусі, а також із завойованої й назавжди стертої з карти світу Новгородської республіки, стали надбанням Російської імперії, їх кваліфіковано вже як „свої/власні”, тобто – російські. Російські славісти ХІХ ст. (Фьодор Буслаєв, Александр Востоков, Філіп Фортунатов, Антон Буділович, Пьотр Лавровскій, Алексей Шахматов, Алексей Соболевскій та інші) проводили свої дослідження з історії мови саме крізь призму такого бачення й сприйняття. Вони відповідали засадам авторитарного правління Александра ІІІ і реалізованому гаслу „православие – самодержавие – народность” („православ'я – самодержавство – народність”), що в культурному вимірі зводилося до знищення культурної самобутності поневолених націй унаслідок політики тотальної росізації. Чудовим прикладом цього є той факт, що деякі із згаданих вище дослідників також були відданими державними чиновниками: Пьотр Лавровскій у 1884–1890 роках був ректором Варшавського університету, який потім (у рамках репресій після Січневого повстання 1863–1864) функціонував як Імператорський університет з російською мовою викладання. Під час його керівництва, в умовах росізації, що проводилася у тісній співпраці з сумно відомим куратором Апухтіним, кількість польських викладачів в університеті скоротилася до 10 осіб⁶¹.

Упроваджуючи в науці тезу про єдину „народність” для всієї території імперії та неісторично перекидаючи російські політичні реалії ХІХ ст. на

⁶⁰ „Летописная работа велась во многих русских городах – Киеве, Галиче, Владимире, Великом Новгороде, Пскове, Твери, Москве”, в: О. Киянова, *Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков*, СПб. 2010, с. 10.

⁶¹ <https://www.uw.edu.pl/universytet/mikolaj-lawrowski/>.

зовсім інші реалії колишньої Русі XI–XIII ст., дослідники поєднали воєдино не лише всю спадщину різних теренів колишньої північної (новгородські, білоруські землі) і південної (українські землі) Русі, але й описали її (спадщину) як спільну для території, розширеної за рахунок Ростовської, Суздальської та Муромської земель, хоча ми не маємо пам'яток із цих теренів, створених до XIV ст. За такого підходу унікальні мовні риси в текстах південної (українські) чи північної (новгородські) Русі були проголошені місцевою специфікою однієї нібито спільної традиції.

Це стало основою для народження й розширення російської традиції – „великоруської”, з одного боку (маскуючи брак текстів, написаних на теренах формування російської державності), а з іншого боку, применшення білоруської та української традиції (у тогочасній термінології „західноруської” та „південноруської” або „малоросійської”), у яких нахабно забрано пам'ятки XI–XIII ст. На той час ці тексти функціонували в науковому обігу як спільні – „загальноросійські”, однакові для всієї східнослов'янської території Росії XIX ст.

Що важливо, цей науковий міт, створений у XIX ст., досі не підтверджений. Після розпаду Радянського Союзу славістика вперше почала обговорювати міти та наукові викривлення, створені за часів СРСР. З цієї причини міт про єдність слов'янських народів (про спільну колицку) до XIV ст. сумніву не піддано: СРСР, хоч і вважав себе антагоністом царської Росії, усе ж з тією таки попередньою імперською метою постулював і надалі попередню нарацію. Це помилкове коло зберігається у славістиці дотепер, а думки про існування спільної (єдиної) давньоруської мови і спільної (єдиної) писемности, попри брак доказів щодо їх існування, продовжують повторюватися в наукових студіях. Показовим прикладом цього є те, що в статті „Русский язык” пункт 1.5.1 „Древнерусский период (XI–XIV вв.)” в історії розвитку російської мови автори В. Лопатін та І. Улуханов жодною мовною рисою не характеризують, перейшовши одразу до пункту 1.5.2 „старорусский”, або „великорусский” період (XIV–XVII ст.)⁶².

Подібні маніпулювання постали з попередніх підмін фактів і є типовими для російських енциклопедичних видань радянського періоду, де давньоруська мова („древнерусский язык”) „є спільною мовою східних слов'ян, яка сформувалася в Давньоруській державі від VII–VIII і проіснувала до XIV–XV ст., коли розпалася на три окремі мови (російську, українську й білоруську)”⁶³, але „найдавніші зі збережених писемних пам'яток, що відображають

⁶² В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, op. cit., с. 448.

⁶³ В. Иванов, *Древнерусский язык*, op. cit., с. 143.

елементи російського мовлення [„русской речи” – Й. Г., В. М.], сягають XI ст.: Остромирове Євангеліє 1056–1057, Святославові збірники 1073, 1076, Архангельське Євангеліє 1092, Новгородські службові мінієї 1096–97⁶⁴, при цьому для української мови найдавнішими пам’ятками, у яких відображені живомовні риси, названі „юридичні акти XIV–XV ст., Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 та ін.”⁶⁵.

З позиції сьогодення можна сказати, що дискусія про специфічну термінологію російської мови не має сенсу з кількох причин: суб’єктивної – відсутність подібних ініціатив з боку російських славістів та об’єктивної – терміни „русский”/„древнерусский” використовуються в науці вже кілька століть. Згадаймо, однак, що землі предків нинішніх росіян до XVIII ст. називалися *Magnus Ducatus Moscuensis*, Московія⁶⁶. Про те, що етнонім „московський” глибоко вкоринився у свідомості тогочасних русинів, свідчить трагічне листування Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем. Листа з Черкас від 8 червня 1648 року він починає фразою:

Наяснѣйший, велможный и преславный цару московский, а нам велце милостивый пане и добродѣю...⁶⁷

Поширення для характеристики явищ російської культури замість „московський” важких для тлумачення іншими мовами і не зовсім зрозумілих самим росіянам термінів „российский”, „русский”, теоретично пов’язаних з етносом, і „российский”, тобто пов’язаний із державністю⁶⁸, є знаряддям багатовікового російського ідеологічного насильства: воно повністю виключає присутність білоруського та українського культурного складників у найдавніший період писемности Руси. Білоруси – за царською термінологією „западнорусы” – західні росіяни; або українці „малорусы” – малоросіяни. За такого підходу – це „молодші брати” росіян – („русских”), етноназва, яка не означається жодним прикметником; або якщо й означається, то прикметником „великі”: „великоросы” – „великороссияне”. За цією логікою

⁶⁴ Ф. Филин, *Русский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, с. 430.

⁶⁵ Н. Пилинский, *Украинский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, с. 534.

⁶⁶ *Grand Principality of Moscow*, op. cit.

⁶⁷ Лист Богдана Хмельницкого, посланный из Черкас царю Алексею Михайловичу, с сообщением о победах над польским войском и желании украинского народа объединиться с Россией, 8 июня 1648 г., <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/bogdan2.jpg>.

⁶⁸ Про зумисне змішування цих понять для обґрунтування їх синонімії В. Путіним ідеться в праці: J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, op. cit., s. 106.

росіяни – це первинний (головний, основний) етнос. Отже, наведені тут приклади є репрезентативними для сучасної офіційної російської ідеології. Конституція Російської Федерації зі змінами 2020 року говорить, що

Російська Федерація, об'єднана тисячолітньою історією, зберігаючи пам'ять про предків, які дали нам ідеали й віру в Бога, а також спадкоємність розвитку Російської держави, визнає історично сформовану єдність держави⁶⁹.

Такий підхід, що носить риси культурного імперіалізму, не має аналогів у світовій історії. Наприклад французам, культурне коріння яких, поза сумнівом, лежить у латинській культурі Стародавнього Риму, не спало би на думку сказати, що історія їхньої країни починається в цей період, оскільки колискою своєї державності вони визнають Королівство франків, створене після падіння Західного Риму. Росіяни (хоча колискою їх державності варто вважати Московське князівство, створене в XIII ст. уже після втрати могутності Київської Русі, що настала після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р., і наростання внутрішніх суперечок, які призвели до поділу земель, а також зміцнення Латинської імперії внаслідок хрестових походів) уперто повторюють, що київська традиція – це їхня історія. Безсумнівно, як римська традиція для французів, так і київська для росіян була натхненням для розвитку пізнішої культури, але в обох випадках це були різні державні організми з різними системами влади, різним ставленням до інституту церкви і т. ін. Скажімо прямо, що київська державність зі столицею в Києві, з її досвідом злетів і падінь – це історична спадщина України, так само, як колишні Полоцьке і Турівське князівства є колискою сьогоднішньої Білорусі. Тому відмінності в інтерпретації власної історії Росії (щодо білорусів і українців) і романських держав треба вбачати в російському культурному імперіалізмі: тоді як державність Стародавнього Риму як частину його власної історії викладають в італійських університетах, у французьких університетах вона постає як контекст – культурні основи власної країни, об'єднаної під керівництвом династії Меровінгів. У романській групі ми не знайдемо народу, який би хотів демонструвати свою перевагу, як це робила Москва від часів Івана III щодо інших народів східнослов'янської гілки.

Саме від часів правління Івана III починається прагнення перейняти спадщину Київської Русі як власну, пов'язану з міфічним конструктом „Москва – третій Рим”. Спочатку функціонуючи як релігійна ідея – прагнення

⁶⁹ *Полный текст поправок в Конституцию: что меняется?*, Государственная Дума, 14.03.2020, duma.gov.ru, за: М. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość! Rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego” autorytaryzmu*, Raport OSW, maj 2021, s. 88.

зміцнити Православну Церкву після падіння Константинополя, – ця думка швидко була інструменталізована як державна доктрина: вона давала аргументи для зусиль московських князів зібрати „руські землі”, які нібито належали їм і були втрачені через монгольські завоювання⁷⁰.

Розширення історії держави київською традицією, на якій будувалася категорія загальноруської спільноти, що дає Росії право претендувати на першість серед слов'янських народів, час від часу повертається в чергових виявах: слов'янофільство, православний більшовизм Трубецького, євразійство та ін. Останнім їх варіантом є концепція „російського світу” („русский мир”), чітко сформульована в „Концепції нового дидактико-методичного комплексу вітчизняної історії”, яка є методологічним тлумаченням для опису історії Росії⁷¹. Цей текст у частині, що містить історико-культурні стандарти, починається з розділу I „Від держави російської до російської [рос. „От Русского до Российского государства”], що чітко вказує на коріння Росії, одним із правителів якої мав би бути св. Володимир, якого, до речі, ніхто в пам'ятках так не називав, бо його світське ім'я від народження й до смерті було Володимир. У згаданій вище методологічній концепції назва *Київ* постає маніпулятивно, як синонім кризи, через розпад конфедеративної держави на окремі землі. Проте навіть у цей непростий період, стверджують автори „Концепції...”, незважаючи на формальну незалежність, триває пам'ять про

єдність Руси, Київ як загальноруську („общерусскую”) столицю, пріоритет київського князя („князя всея Руси”) над усіма Рюриковичами⁷².

⁷⁰ Білоруський історик мови Іван Крамко причиною появи концепту „давньоруської єдності” вважає прагнення продемонструвати вищість російського народу – пор.: І. Крамко, *Адзіная старажытнарускасць. Ці была яна?*, „Наша слова”, 2003, №33(620), с. 2. Більше на цю тему див.: N. Barszczewska, *Bałtycko-słowiańska geneza języka białoruskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej” 2018, t. LXVI, s. 21–37. Пор. теж: J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, op. cit., s. 128.

⁷¹ *Концепция преподавания учебного курса „История России” в образовательных организациях Российской Федерации, реализующих основные общеобразовательные программы, утверждена решением Коллегии Министерства просвещения Российской Федерации, протокол от 23 октября 2020 г. № ПК-вн*, <https://akadem-centr.ru/news/kontseptsiya-prepodavaniya-istorii-rossii.news>.

⁷² „В XII в. государство Русь распалось на ряд фактически самостоятельных государственных образований – земель, в большинстве из них правила представители разросшегося рода Рюриковичей. Наступил период политической раздробленности. Несмотря на фактическую суверенность земель, продолжало существовать представление о единстве Руси, о Киеве как общерусской столице, о главенстве киевского князя („князя всея Руси”) над всеми Рюриковичами, в: *Концепция преподавания учебного курса „История России” ...*, op. cit., с. 28.

Цей короткий фрагмент показує механізми, за допомогою яких увічнилася ідея безперервності „тисячолітньої Російської держави”, записаної в новій Конституції Російської Федерації, початком якої нібито був прихід Рюрика до Києва (862 р.): замовчування окремих фактів – не згадується роль Києва для української культури. А з іншого боку, словосполучення *Київська Русь*, яке ще за радянських часів зустрічалося як синонім із терміном *Давня Русь* (*Древняя Русь*), у „Концепції...” узагалі не фігурує, його замінено на термін *Давньоруська держава* (*Древнерусское государство*), що відповідає тенденціям російської історіографії⁷³. У той час як термін *Київська Русь* має чіткі конотації з Україною для сучасних реципієнтів, належність *Давньоруської держави* не є настільки ж очевидною, тим паче, що претензії на її успадкування висувують передусім росіяни – як „старші брати” українців і білорусів. Про це чітко свідчить використання еквівалентних термінів для Київської держави: не означена територіально *Русь* чи *Російська земля* (*Русь* чи *Русская земля*), неісторичні терміни, що ґрунтуються на помилковій схожості – *Русская земля* (*Российская земля*) зовсім не тотожне назві „*роусьскаа земля*” („*Руська земля*”). Вони служать ідеологічним цілям, які доводять не тільки привілейоване становище росіян серед східнослов’янських народів, але й підтверджують також імперську позицію, яку Росія втрачає з набуттям реальної незалежності України. Таким чином Росія втрачає значну частину історичної, культурної та духовної спадщини, яку вона привласнила, збираючи чужі „руські землі”.

Раніше ми вже звертали увагу на подібні термінологічні маніпуляції, що призводять до фактологічних спотворень через неісторичне бачення присутності росіян у Київській Русі⁷⁴.

Інший механізм маніпулювання – перебільшення та підкреслення бажаних елементів: наприклад, підкреслення важливості династії Рюриковичів, яку зазвичай, хоча й не зовсім справедливо, асоціюють із російською традицією, зрештою, просте перекручування та підміна фактів. Варто також зазначити, що штучно продовжуючи власну історію, автори „Концепції...” увічнюють образ ворога, який дестабілізує „ідилічну єдність руських земель під владою Рюриковичів”. Довготривала політична криза від середини XI ст. призвела,

⁷³ M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość!*, op. cit., s. 88. Варто також підкреслити, що російське суспільство демонструє сильну схильність піддаватися спрямованому на нього кремлівському наративу, у тому числі історичному, що виражається між іншим у зростанні ідеї Росії як великої держави після анексії Криму майже на 20% (з 47% у 2011 до 65% у 2015 р.), пор.: M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość!* op. cit., s. 86.

⁷⁴ Пор.: В. Мойсієнко, *Кого називали „людьми руськими” на Русі...*, op. cit., с. 22–39; J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, op. cit., s. 100 і наст.; J. Getka, V. Moisiienko, *Origins of the Ukrainian literary language in the context of the polish hypothesis on genesis polish literary language*, „Українська полоністика”, 2020, nr 17, s. 27–39.

за такого викладу історії, до окупації/загарбання руських земель Великим князівством Литовським і Польщею:

У цих умовах формальна єдність руських земель („русских земель”) із Києвом на чолі перестала існувати. Західні та південні руські землі („русские земли”) у II пол. XIII ст. – поч. XIV століть увійшли до складу Великого князівства Литовського та Королівства Польського⁷⁵.

Формулювання такого типу цілком вписуються в тезу про безперервність державності Росії, пов’язану з одвічним суперництвом між православною (візантійською) цивілізацією та римською цивілізацією, яка прагне вестернізувати (полонізувати, „окатоличити”) українців і білорусів. Вони також узгоджуються з пропагандистськими кремлівськими тезами, згідно з якими українська та білоруська мови виникли внаслідок згубного впливу польської мови на „давньоруську”.

Повертаючись до сучасної науки, зазначимо, що формулювання російських дослідників, які демонструють прагнення узгоджуватися з об’єктивними, а не заідеологізованими історичними фактами, звичайно, є, але їх все ж слід уважати винятками. Це можна побачити в еволюції поглядів Віктора Живова. Наприкінці 1980-х років для характеристики історичних явищ він використовував сучасні глтоніми „русская” і „русский”:

Ми знаємо, що російська книжність („русская книжность”) і російська („русская”) літературна мова найдавнішої доби (церковнослов’янська мова російської редакції („русского извода”) були створені на основі неслов’янських літератур, на основі спільної для всіх слов’ян кирило-мефодіївської спадщини⁷⁶.

Через 30 років, коментуючи термінологію для характеристики мови найдавнішого періоду Руси, учений зазначив, що термін давньоруський („древнерусский”) є надмірно специфічним і може призвести до помилок у тлумаченні:

... давньоруська („древнерусский язык”) встановлює надто однозначну етнічну чи державно-етнічну перспективу, оскільки її легко розуміють як російську в давнину і ставлять

⁷⁵ „В этих условиях перестало существовать формальное единство русских земель во главе с Киевом. Западные и южные русские земли в течение второй половины XIII – начала XV в. вошли в состав Великого княжества Литовского и Польского королевства”, в: *Концепция преподавания учебного курса „История России”*, *op. cit.*, с. 28.

⁷⁶ „Мы знаем, что русская книжность и русский литературный язык древнейшей эпохи (церковнославянский язык русского извода) возникли на основе инославянской книжности, на основе общего для всех славян кирилло-мефодиевского наследия”, в: В. Живов, *Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе (По поводу книги И. Тома „Русская редакция...”)*, „Вопросы языкознания”, 1987, № 1, с. 51.

в один ряд із давньоукраїнською мовою, яка зовсім не підходить для наших завдань, оскільки ми не готові говорити, наприклад, про давньоукраїнську мову у Великому Новгороді⁷⁷.

Такий науковий підхід рідко зустрічається в російській науці. Ба більше, якщо залишити поза увагою той факт, що в контексті Великого Новгорода ми фактично не готові й не повинні бути готовими говорити не лише про давньоукраїнську мову, а й про давньоросійську мову (новгородська мова була окремою, про що йтиметься далі в роботі), варто зазначити, що такі твердження не стосуються заперечення самої концепції спільної мови, а лише термінології: терміна „давньоруська мова”, який зазвичай плутають із „давньоросійською”, як ми вже зазначали. Незважаючи на різноманітні вияви спроб нових інтерпретацій, пов’язаних із дедалі кращим знанням історії, писемних пам’яток, а отже, й соціолінгвістичної ситуації східнослов’янських земель, трактування найдавнішої історії Руси залишається незмінним:

Давньоруською мовою умовно називають мову слов’янського населення давньої Руси IX–XIV ст., на основі якої згодом утворилися східнослов’янські мови: російська (великоруська), українська, білоруська. Утворення давньоруської мови є результатом зближення слов’янських діалектів Східної Європи у зв’язку з об’єднанням їх носіїв в одній державі (з центром у Києві), у межах якої впродовж IX–XI ст. відбувалася культурно-етнографічна консолідація різноплеменного населення давньої Руси⁷⁸.

Тому, незважаючи на гонитву за політкоректністю, пов’язану з визнанням певної культурної самобутності українців і росіян, поняття „русский народ”, „русская народность”, тобто „російська нація”, були замінені на терміни „славянское население”, „разноплеменное население” – „слов’янське населення”, „різноплеменне населення”. Навіть автори та редактори академічного словника „Мови світу: слов’янські мови”, яких у славістичній науці вважають відкритими до нових дослідницьких підходів і соціально пов’язаними

⁷⁷ „...древнерусский задает слишком однозначную этническую или государственно-этническую перспективу, поскольку легко понимается как русский язык в древности и становится в один ряд с совсем не подходящим для наших задач древнеукраинским языком, поскольку мы не готовы говорить, например, о древнеукраинском языке в Великом Новгороде”, в: В. Живов, *История языка русской письменности*: в 2 т., Москва 2017, т. 1, с. 77.

⁷⁸ „Древнерусским языком (Д. я.) условно называют язык славянского населения древней Руси IX–XIV вв., на базе которого позднее сформировались восточнославянские языки: русский (великорусский), украинский, белорусский. Образование Д. я. – результат конвергенции славянских диалектов Восточной Европы в связи с объединением их носителей в едином государстве (с центром в Киеве), в границах которого на протяжении IX–XI вв. происходила культурно-этнографическая консолидация разноплеменного населения древней Руси”, в: Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, оп. cit., с. 419.

з російськими демократичними колами, не здатні допустити ідеї скорочення власної („российской” – „великорусской”) традиції. Відповідно до вкорієних у їхній свідомості імперських конструктів, вони готові визнати неможливе в глотогенетичних процесах. Згідно з їхньою концепцією, упродовж двох століть (IX–XI) – наголосимо повторно! – *на основі слов'янських діалектів Східної Європи внаслідок об'єднання їх носіїв в одній країні (з центром у Києві), була створена одна мова, яка потім – упродовж наступних трьох століть – розпалася на діалекти, які її спочатку створили!*

Визнати очевидним, що в межах конфедеративної Руської Держави від самого початку паралельно розвивалися окремі діалекти, які потім лягли в основу різних національних і літературних мов, для них неможливо: це означало би змиритися зі зменшенням і звуженням власної спадщини, до чого російська (і не тільки російська) славістика наразі не готові.

2.3. Аналіз лінгвокультурної ситуації в Русі від часу появи найдавніших писемних пам'яток

Незаперечним фактом є те, що церковнослов'янська була однією з писемних мов Руси. Проте також незаперечним є той факт, що в ці тексти з давніх часів проникали місцеві риси східнослов'янських мов. Тому церковнослов'янські пам'ятки класифікуються за місцевими редакціями: українська (від середини XI ст.), трохи згодом – новгородська (від кінця XI ст.), білоруська (від XIII ст.), російська (від XIV ст.). Утверджені книжниками риси рідного діалекту (русько-київського, русько-галицького, русько-волинського, русько-полоцького, русько-смоленського, русько-новгородського), звісно, із часом стали поштовхом для розвитку місцевої писемності, а в результаті – окремих мовних і писемних традицій. Складність оцінки цього процесу зумовлена, водночас, різним ступенем культурного розвитку окремих земель культурного простору Руси в XI–XII ст. Це виявляється в територіальній нерівномірності збережених писемних пам'яток. Початки руської писемності закономірно пов'язують із Києвом і Новгородом, бо звідти походять найдавніші збережені тексти, датування яких не викликає суперечок серед науковців. Звідси висновок, що **в XI ст. можна говорити лише про своєрідну конкуренцію між півднем Руси (Україною) і північчю Руси – Новгородом**⁷⁹. Незаперечних

⁷⁹ Зауважмо принагідно, що про більшу культурну близькість Новгорода з Києвом, ніж із Москвою, у найдавніший період, свідчать культурні факти: грошовою одиницею в Новгороді, як і в усій Русі, була гривня.

лінгвістичних свідчень (писемних текстів) XI–XII ст. із території сучасної Білорусі наразі немає, хоча їхнє існування ймовірне.

Щодо розвитку літератури та писемності на теренах Залісся, де було засновано Московське князівство, то наука наразі не має даних про тамтешню писемність і книжність у XI–XIII ст. Зрозуміло, що для існування писемності потрібні були культурні центри, яких не існувало: сліди перших шкіл можна знайти в Новгороді та Пскові лише за Івана IV Грозного (1533–1584). Значно пізніше, у 1682 році, Федір III заснував Духовну академію в Москві. Викладали там не місцеві вчені, а українці (малоросіяни) і білоруси. Лише Петро I заснував військову і морську школи і наказав Лейбніцу підготувати план академії мистецтв⁸⁰. Хоча російські вчені (наприклад, Алексій Соболевській, Міхаїл Тіхоміров, Герольд Вздорнов, Ольга Князевская, Анатолій Турілов, Любовь Столярова, Сергей Каштанов) періодично намагалися й намагаються довести існування скрипторію в Ростові в XII–XIII ст.⁸¹ Ці дослідження залишаються у сфері наукової дискусії. Писемні пам'ятки цього періоду, знайдені на території Залісся, були привезені з Південної Русі (Києва) або Північної Русі (Новгорода), або ж переписані там запрошеними з цих таки теренів писцями.

Водночас наголошуємо, що ми свідомо відкидаємо російські засновницькі міти, розрізняючи спадщину двох різних земель, що воювали між собою: Новгород та Залісся. Розвинений уже в XI ст. Новгород (Новгородське князівство, а після поділу руських областей і здобуття незалежності, від 1136 р. – Новгородська Республіка) спочатку протиставлявся князівствам Володимиро-Суздальської землі, потім – князівству Московському (від 1213) аж до 1478 року, коли був інкорпорований до складу Московії Іваном III. Новгород і всі інші міста на шляху до нього з Москви за допомогою опричників були захоплені і зруйновані Іваном IV під час „карального походу” на непокірне місто. А „новгородська різанина” 1570 року, за різними даними, забрала життя понад 20 тис. осіб. **Церковні, купецькі та боярські речі,**

⁸⁰ Поп.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1888, t. 9 *Rossya*, s. 790.

⁸¹ Л. Столярова, С. Каштанов, *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, Москва 2010, с. 207–223; Е. Уханова, *О форме объединения древнерусских писцов в конце XI – начале XII в.*, в: *Монфокоп. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике*, Москва 2017, с. 525; И. Кривко, *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, Москва 2015, с. 51. Зрештою, якщо допускати ймовірність переписування цих книг у цьому скрипторії, варто визнати очевидним, що такі пам'ятки з виразними українськими орфографічно-мовними ознаками, як „Пандекти” Никона Черногорця, „Успенський збірник”, „Златоструй” із „Горжественником” або створювалися русинами з півдня Русі, або були переписані москвинами з невідомого українського протографа без внесення жодних змін, або – останній варіант! – у давньому Ростові говорили українською.

а разом із тим твори мистецтва й культури, були конфісковані й вивезені до Москви⁸². Так було знищено культурну спадщину Новгороду.

Дослідження, здійснювані упродовж багатьох років і постійно доповнювані новими писемними фактами з Псковсько-Новгородського терену, привели російського славіста Андрія Залізняка до висновку про витворення окремої, четвертої східнослов'янської мови, угрунтованої на новгородсько-псковському діалекті, що постав безпосередньо із пізньої праслов'янської. Учений наголошує, що порозуміння між усіма слов'янами в цей найдавніший період не становило особливих труднощів, і з цього він робить логічний висновок про правомірність говорити ще в XI ст. про праслов'янську мову та її діалекти, один із яких був би новгородським:

Відповідно давньоновгородський діалект цього раннього періоду постає просто як діалект пізньої праслов'янської мови, що входив до групи східнослов'янських діалектів. Ураховуючи двозначність описаної ситуації, ми вважаємо допустимим і доцільним говорити просто про давній новгородський діалект (без уточнення діалекту якої мови, якщо в цьому немає особливої потреби)⁸³.

Виходячи з цього, Залізняк зазначає, що новгородсько-псковський діалект не є попередником найдавнішої російської мови, а функціонував паралельно з нею:

...новгородсько-псковський діалект і наддіалектна давньоруська мова („древнерусский язык“) походять з одного джерела не на прасхіднослов'янському, а на праслов'янському рівні...⁸⁴.

Хоча Залізняк не поставив під сумнів стійке переконання російської науки щодо існування однієї спільної „давньоруської“ мови для білорусів,

⁸² Г. Штаден, *О Москве Ивана Грозного*, [Москва] 1925, с. 90–91, пор.: А. Nowak, *Dzieje Polski*, t. 4 1468–1572. *Trudny złoty wiek*, Kraków 2019; М. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, wyd. 3, Warszawa 2002, s. 168–169; *Повесть о разгроме Новгорода Иваном Грозным*, Российская академия наук. Институт русской литературы (Пушкинский Дом), <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4564>.

⁸³ „Соответственно, древненовгородский диалект этого раннего периода предстает просто как диалект позднего праславянского, входящий в группу восточнославянских диалектов. Учитывая двойственный характер описанной ситуации, мы считаем допустимым и практически удобным в дальнейшем говорить просто о древненовгородском диалекте (не уточняя, какого языка, если в этом нет специальной необходимости)“, див.: А. Залізняк, *Древненовгородский диалект*, оп. cit., с. 7–8.

⁸⁴ „Описанный здесь эксперимент реконструкции попросту говоря показывает, что новгородско-псковский диалект и наддиалектный древнерусский сводятся к единому источнику не на правосточнославянском уровне, а на праславянском...“, в: А. Залізняк, *Древненовгородский диалект*, оп. cit., с. 57.

росіян і українців аж до XIV ст., його спостереження вписуються в дослідження тих фахівців, які бачили діалектне розмаїття слов'ян уже в найдавніший період писемності (XI–XIII ст.). Тут варто передусім згадати висновки Юрія Шевельова про макрозони, або, за термінологією вченого, „мовно-територіальні одиниці-регіони”. Він виділив 5 макрозон:

- 1) Київсько-Поліська;
- 2) Новгородсько-Тверська;
- 3) Полоцько-Смоленська;
- 4) Муромо-Рязанська;
- 5) Галицько-Подільська.

Пізніше на їх основі сформувався три східнослов'янські мови⁸⁵.

Підсумовуючи наведені вище спостереження, допускаємо, що в найдавніший період із пізньої праслов'янської мови розвинулися чотири основні східнослов'янські діалекти, які за сучасною термінологією можна назвати українським, новгородським (новгородсько-псковським), білоруським і російським і які функціонували паралельно, а не на основі якогось невизначеного старшинства з перетворенням одного на інший. Очевидно й те, що у випадку деяких макрозон не було прямої перспективи подальшого розвитку обраної мови через відсутність політичної структури чи культурного центру, який міг би плекати та підтримувати розвиток певної традиції. Не було такої перспективи для новгородського діалекту, який перестав існувати з остаточним завоюванням Новгородської республіки Москвою наприкінці XV ст. після майже трьох століть боротьби за свою незалежність.

Значимо при цьому, що мови й культури ніколи не розвиваються у вакуумі, але в результаті більш-менш інтенсивних взаємних контактів, які – на рівні лінгвістики – відображаються в писемних пам'ятках, діалектних формах тощо. На межах Поліського й Смоленського (українсько-білоруські контакти), Полоцького й Новгородського (білорусько-новгородські контакти) говіркових ареалів відбулося взаємопроникнення мовних систем. Водночас, якщо в цей найдавніший період можна говорити про контакти носіїв діалектів Київсько-Поліського та Галицько-Подільського регіонів, які лягли в основу української мови, із носіями занепаłego новгородсько-псковського діалекту, про що свідчить наявність окремих рис київсько-поліських та галицько-подільських говірок у новгородських берестяних грамотах⁸⁶, то свідчень про такі

⁸⁵ Ю. Шевельов, *Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова*, *op. cit.*, с. 389, 392.

⁸⁶ Г. Півторак, *Мовна ситуація у давній Русі. Вплив української мови на північно-східну периферію*, в: Г. Півторак, *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, с. 119; К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, *op. cit.*, с. 46–47.

контакти з носіями тверського та муро-рязанського діалектів, які можна віднести до витоків російської мови, немає. Якщо такі й були, то однопіправлені: із Києва й Новгороду – до Московії. Усі ці спостереження дають підстави для висунення конкретних методологічних пропозицій у славистиці.

2.4. Спроба виходу з глухого кута: методологічні пропозиції

Аналіз стану філологічних досліджень та соціолінгвістичної ситуації на східнослов'янських землях у XI ст. свідчить про необхідність переосмислення явищ у царині славістики щодо культурної спадщини, термінології, періодизації тощо. **Відновлення наукової дискусії в цій сфері необхідне для очищення славістики від політично мотивованих лінгвістичних мітів, які переслідують наддержавні, а не наукові цілі.**

Висновки з наявних досліджень за темою та докладне переосмислення наявних лінгвістичних даних дозволили розробити схему розвитку східнослов'янських мов.

Запропонована схема базована як на матеріалах історичних – етапи колонізації простору Русі, – так і на фактах писемності цього ареалу. Літописні східнослов'янські племена, крім в'ятичів і радимичів, пізніше послуговувалися власними діалектами та мовами. Це підтверджують численні факти з пам'яток писемності найдавнішого періоду в історії Русі. Незаперечним є факт існування давньоукраїнської, давньобілоруської та давньоновгородської мов, що й відображено на схемі. Підтвердити чи заперечити мовну окремішність в'ятичів і радимичів не видається можливим через брак таких фактів у тогочасній писемності⁸⁷, тому ми й кваліфікували їх як племена „з невизначеною мовною основою”.

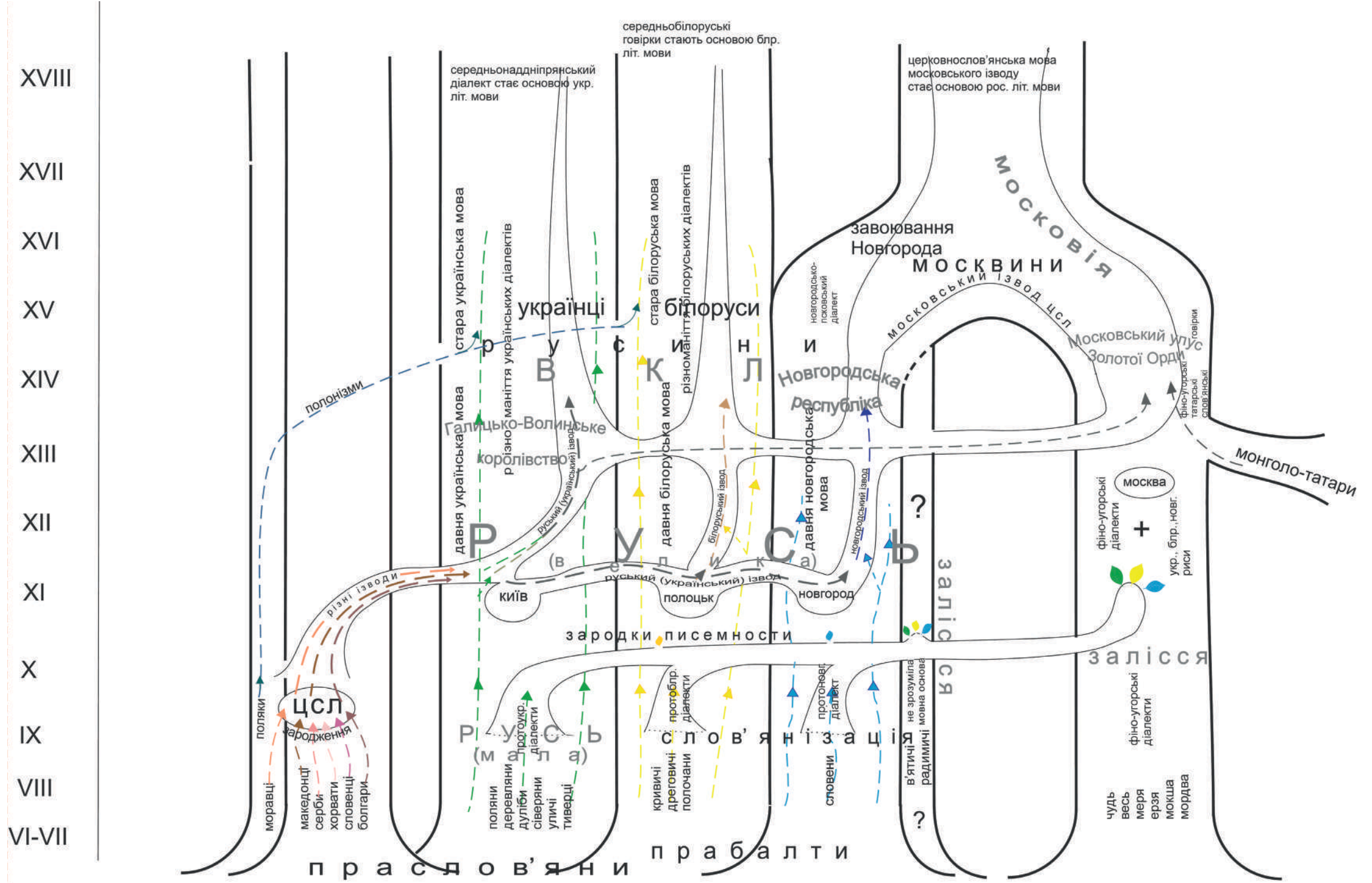
У схемі показана роль церковнослов'янської мови у процесі становлення писемності слов'ян загалом і витворення в подальшому їхніх писемно-літературних мов зокрема.

Ця роль для кожної із сучасних східнослов'янських мов була різною:

– для української і білоруської вона зведена на маргінес, оскільки літературні мови цих народів постали на народно-розмовній основі;

⁸⁷ Намагання російських учених показати їх як племена зі слов'янською етно-мовною основою на рівні з полянами, деревлянами, дреговичами, сіверянами, уличами, бужанами, кривичами й словенами (див. одну з останніх робіт на цю тему: А. Щавелев, *Славянские „племена” восточной Европы X – первой половины XI века: аутентификация, локализация и хронология*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2015, № 2, с. 99–133) так і лишаються малодоказовими з огляду на невелику кількість ілюстративного матеріалу.

Схема 1. Схема розвитку східнослов'янських мов за Віктором Мойсієнком (висловлюємо вдячність Дмитрові Москаленку за технічну допомогу).

– для російської ж церковнослов'янська мова стала основою.

На схемі продемонстровано й трагічну долю новгородського ідіому, якому через загарбницьку політику Московії не судилося витворитися в окрему мову⁸⁸.

Відзначимо також, що **після втрати могутності Київською державою на початку XIII ст. (занепаду Києва) княжа культурно-мовна спадщина столярного града не зникла, а була збережена в тій таки Русі, що з часом трансформувалася в Галицько-Волинське королівство**. Традиції княжого Києва – писемна, культурно-мистецька, релігійна, правова – були продовжені передовсім у Галичині й Волині, а не в Московії, де в цей час формувався цілком нове геополітичне утворення на базі місцевого угро-фінського, до якого з часом додалися слов'янський і татаро-монгольський елементи.

Характеристика розвитку слов'янських мов, насамперед східнослов'янської групи, приводить до висновку про те, що **все, створене (у формі писемній та усній) у XI–XIV ст. у Києві, Галичі, Володимирі, Чернігові, слід уважати надбанням української писемно-мовної традиції, у Новгороді й Пскові – новгородської, у Смоленську й Полоцьку – білоруської, а в Муромі, Ростові, Суздалі, Рязані, Твері, Москві – московської (російської)**. Звичайно, варто при цьому пам'ятати про роль культурно-релігійно-мовного центру Русі – Києва, де народжувалася руська писемна традиція (а відповідно й норма), і яка звідси безумовно ширилася на інші руські терени.

Як ми зазначали раніше, у дискусії про глотогенез української мови доведеною вважається теза про історичний період функціонування мови (давньоукраїнська мова) та доісторичний період (протоукраїнська), оскільки поява певної риси в письмовій пам'ятці свідчить про те, що ця особливість насправді з'явилася в мовленні набагато раніше. Орфоепічні ж норми кожної мови виробляються поступово, разом з її формуванням і розвитком. Вони складаються спочатку звичайно як певні узуси того діалекту, що через певні історичні умови лягає в основу формування мови народності. Водночас, у контексті розвитку української мови варто зауважити:

Якщо ми виходимо з теоретичної настанови, що жива українська мова, в основних своїх параметрах близька до сучасної, у X–XI ст. вже існувала, то, звичайно ж, її елементи повинні бути зафіксованими на письмі⁸⁹.

⁸⁸ Див. іще: А. Исаченко, *Если бы в конце XV века Новгород одержал победу над Москвой*, „Wiener slavistisches Jahrbuch”, 1973, bd. XVIII, с. 48–53.

⁸⁹ О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських...*, *op. cit.*, с. 127.

Фактично, орфоепічна й орфографічна традиції тісно переплетені. Вимовний узус носія конкретної мови, потрапляючи на письмо (у пам'ятку), впливає з часом на подальшу орфографічну традицію. Що важливо, цей узус може потрапляти як до текстів мови конкретного етносу, так і до текстів, які представники цього етносу пишуть іншими, чужими мовами. Тому для усвідомлення витоків структури будь-якої окремої мови важливі різні писемні свідчення, і не обов'язково з джерел саме цієї мови.

Наприклад: щоб дізнатися про розвиток польської мови, важливо навести свідчення з латиномовних пам'яток, у яких польські елементи спочатку з'являються як глоси⁹⁰, а зрештою, в основному тексті, серед латиномовного тексту в Генриківській книзі (1268–1310) з'явилося ціле перше польське речення „*Day, ut ia pobrusa, a ti poziwai*”. Для розуміння розвитку білоруської мови корисним буде аналіз пам'яток церковнослов'янської мови білоруських редакцій XIII ст., написаних русинами-білорусами на території нинішньої Білорусі та колишнього Смоленського князівства (існувало приблизно у 988–1405 рр., коли князівство було приєднано до Великого князівства Литовського; Смоленськ із перервами входив до складу Росії від XVI ст. Зрештою Річ Посполита відмовилася від Смоленська на користь Росії під час Андрусівського перемир'я 1667 р., підтвердженого Гримултівським договором 1686 р.). В оцінці розвитку української мови важливе значення мають пам'ятки церковнослов'янської мови української редакції від XI ст., написані русинами-українцями на території нинішньої України. Нарешті, дослідники російської мови повинні спиратися на пам'ятки церковнослов'янської мови московської (російської) редакції з XIV ст., написані москвитами-росіянами на території теперішніх західних областей Російської Федерації, поза територією Новгороду і Пскова, бо вони, як уже неодноразово зауважено, репрезентували окрему культурну традицію, яка, завойована Московією, не стала її попередницею, а щонайбільше була натхненням для пізнішої московської, аналогічно до взаємозв'язку традицій Стародавнього Риму і французької культури (про що ми вже говорили).

Принагідно згадаємо термінологічні складнощі, про які йшлося вище, і про вживання українських і білоруських пам'яток під спільною назвою „давньоруських” у підручниках і словниках „русского языка XI–XIV вв.”, що не відповідає мовним реаліям того часу. Прагнучи до наукової чесности, а також дотримуючись чинної лінгвістичної традиції, яка вживає терміни „старобілоруський”, „старосійський”, „староукраїнський” для культурних фактів,

⁹⁰ Поп.: E. Belcarzowa, *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, część I–IV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981–2001.

що мали місце на цих землях від XIV ст., логічним і змістовно виправданим було б ввести в науковий обіг глтоніми для найменування східнослов'янських мов XI–XIV ст. відповідно до їхньої колиски – Руси – з одночасним розмежуванням шляхів розвитку цих мов від найдавнішого періоду. Отримані таким чином терміни „давньоруськобілоруський”, „давньоруськоросійський”, „давньоруськоукраїнський” урахували б різноманітність спадщини найдавнішої Руси. Однак ми усвідомлюємо громіздку структуру цих термінів.

Водночас, шукаючи шляхів розв'язання вже порушеної проблеми, пов'язаної з тим, що в науці було вкорінено термін „давньоруський” („древнерусский”), який утверджує хибний образ нібито спільного періоду розвитку трьох різних народів, доречним було б упровадити терміни, побудовані відповідно до традиції найменування періодів від XIV ст. Часова перспектива для характеристики більш раннього періоду, тобто до XIV ст., дозволяє використовувати термін „давня”: давньоукраїнська, давньобілоруська, давньоросійська. Про новгородську писемно-мовну традицію тут не говоримо, оскільки вона не розвинулася в окрему мову. Синонімами цих термінів можуть бути назви, які чітко вказують на зв'язок культурної спадщини з конкретним культурним центром.

У підсумку ми мали би справу з пам'ятками:

- давньоукраїнськими, або згаданими вище давньоруськоукраїнськими, або київськими XI–XIV ст.;
- давньоросійськими, або згаданими вище давньоруськоросійськими, або московськими XI–XIV ст.;
- давньобілоруськими, або згаданими вище давньоруськобілоруськими, або полоцькими XI–XIV ст.

Російською мовою це звучало би відповідно:

- древнеукраинский;
- древнероссийский;
- древнебеларуский.

Зі сказаного вище можна зробити висновок, що сам російський термін „древнерусский” (який польською було би коректно перекладати як „starożytnorosyjski”, а українською – „давньоросійський”), на нашу думку, може залишитися у славістиці. Проте необхідно уточнити дефініцію – звизити значення так, аби цей термін відображав соціолінгвальну дійсність. Російським науковцям і росіяністам залишимо:

- визначити чіткі хронологічні межі цього періоду;
- указати писемні пам'ятки, що постали на землях, де сформувалася колиска сучасної Росії – Московське князівство;

- описати мовні риси цих пам'яток у порівнянні з тими рисами, що лягли в основу норм сучасної російської літературної мови.

Далі постають інші нагальні термінологічні проблеми, пов'язані з культурно-мовними контактами на різних лінгвальних рівнях (фонетичному, граматичному, словотвірному, лексичному тощо), які необхідно розв'язати в науковому дискурсі. Важливо, що наші пропозиції постають не на „порожньому місці” – спроби виробити цілісну термінологію вже були. Наприклад, у польській мові існував архаїчний на сьогодні термін „русизм” для позначення слова чи іншого мовного елемента, що походив від мов, які використовувалися на східних кордонах колишньої Польщі та сусідніх з нею землях⁹¹. Термін, утворений від топоніма ‘Русь’, відповідно до словотвірних стратегій польської мови, передусім характеризував ті мовні явища, які можна пов'язати із сучасними системами білоруської та української, а далі – російської мови (маються на увазі сусідні з колишньою Річчю Посполитою землі). Для позначення культурних явищ, пов'язаних із Руссю, уживається також термін латинського походження „рутенизм” (від лат. ‘Ruthenia – Rus’).

Однак поширений зараз термін „русизм” зі значенням „слово, словосполучення чи синтаксична конструкція, запозичена з російської мови або створена за її зразком”⁹² утворено вже з пізнішого глтоніма „русский язык” – російська мова; цей термін, власне, є калькою з російської. Згадані вище термінологічні маніпуляції призвели до зміни первісного значення: ‘Русь’ > ‘руський’ (тобто належний до Руси) > ‘русский’ (тобто російський) > ‘русизм’. Таким чином, термін не відображає фактичної міжмовної ситуації: етимологічно він пов'язаний із Руссю, де проживали – нагадаймо! – і предки нинішніх білорусів та українців. Такого роду непорозуміння можна було б уникнути, якби вживати однозначну номінацію, узгоджену зі словотвірними ресурсами мов: українізм, білорусизм, росіянізм; або описові форми: русизм-українізм, русизм-білорусизм, русизм-росіїзм.

У світлі сказаного вище термін „русифікація” – логічний і вмотивований для позначення мовного впливу русинів (жителів Руси) на населення інших теренів, передовсім на підкорені руськими князями народи – балтів, угро-фінів, тюрків. Це значить, що у взаєминах, наприклад, між Руссю і Московією відбувалася постійна русифікація (вплив руських – українських, білоруських, новгородських – елементів) москвинів аж до середини XVII ст. Від часів Петра I, тобто після остаточного завоювання Московією більшості теренів

⁹¹ Поп.: *Rusyzm*, в: *Wielki Słownik Języka Polskiego*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/96502/rusyzm>.

⁹² Поп.: *Rusycyzm*, в: *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/rusycyzm.html>.

Руси, розпочинається „росіізація” русинів, тобто – якщо характеризувати явище крізь призму колоніальних досліджень – омосковлення українців, білорусів, новгородців. У результаті росіізації самотутня культура й мова новгородців були знищені остаточно.

Отже, пропонуємо чітко розрізняти два терміни на позначення мовних контактів русинів (українців, білорусів, новгородців) і москвинів (росіян): **русифікація** – вплив мови русинів на мову москвинів (тривав від часу перших колонізаційних походів руських князів на Залісся до середини XVII ст.); **росіізація** – вплив мови москвинів (росіян) на українську, білоруську мови та на новгородський ідіом, зрештою, і на мови інших поневолених народів (від другої половини XVII ст. і дотепер).

Аналогічною до запропонованих мовоназв є й характеристика церковнослов'янської мови, на яку вже від найдавніших часів впливали елементи живого мовлення. Виразна самотутність православної церковної традиції дала вченим підстави для виокремлення різних редакцій церковнослов'янської мови: білоруської, російської та української. Ця самотутність – інакшість традиції – також стала викликом для наступних російських правителів, оскільки чітко демонструвала значні відмінності в межах постульованої єдності „всієї Руси”, ба більше: південнослов'янські впливи, як евфемістично називають київську культурну експансію, у Московській державі в другій половині XVII ст. унаочнюють очевидну вищість культури Києва над Москвою. Свідченням комплексу Москви щодо цього явища, а також її боротьби з ним був наказ Петра I Синоду провести „правку” – усунути елементи київської традиції, що містилися в церковних книгах.

Відтак мову церковнослов'янських текстів найдавнішого періоду варто характеризувати як:

- церковнослов'янську мову русько-української редакції (київські та галицько-волинські тексти XI–XIV ст.);
- церковнослов'янську мову русько-новгородської редакції (новгородські та псковські тексти XI–XIV ст.);
- церковнослов'янську мову русько-білоруської редакції (полоцькі та смоленські тексти XII–XIV ст.);
- церковнослов'янську мову русько-російської (московської) редакції (тексти з Мурома, Ростова, Суздалі, Рязані, Москви від XIV ст.).

Покликаючись на висновки інших дослідників щодо проблем українського глотогенезу⁹³, приймаємо періодизацію:

⁹³ Передовсім це праці Юрія Шевельова, Олекси Горбача, Івана Отієнка, Віталія Русанівського: Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, ор. cit., с. 54–55; Ю. Шевельов,

I. Розвитку української народної (говіркової) мови, що включає дописемний, початковий і базовий періоди:

- 1) протоукраїнський період: VII – перша половина XI ст.;
- 2) давньоукраїнський період: XI–XIV ст.;
- 3) середньоукраїнський період: XV–XVIII ст.;
- 4) період утвердження української мови на народній основі: від кінця XVIII ст.

II. Української літературної мови, що включає початковий і базовий періоди:

1) княжий період (літературна мова Руси; поява і наростання перших писемних прикладів української мовної норми): XI–XIV ст.;

2) середньоукраїнський період (літературна мова русинів-українців у часи входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої та Московії; тяглість і накопичення української мовної норми): XV–XVIII ст.;

3) період тягlosti й поступового запанування мовної норми (становлення й утвердження сучасної української літературної мови на народній основі): від кінця XVIII ст.

Ми свідомо й послідовно не називаємо період від кінця XVIII ст. періодом нової української мови, оскільки це не нова мова, а лише інша якість однієї мовної структури від часу появи перших писемно засвідчених її норм аж до сьогодення.

Українська літературна мова, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”, Харків 1999, т. 8, с. 84–96; О. Горбач, *Генеза української мови...*, *op. cit.*, с. 206–225; І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, *op. cit.*, с. 84–169; В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, *op. cit.*, с. 10–220.

3. У пошуках „ключа розуміння”: мова – норма – мовна норма

3.1. Мовна норма в діяхронії і синхронії

Цей підрозділ почнемо міркуванням Юрія Шевельова, який у своїй інтерпретації давньоруської писемності зазначав:

Жодної пам’ятки, складеної живорозмовною мовою русинів, не існує; усе, що збереглося, має старослов’янську основу. Цього факту досить, щоб спростувати теорії, згідно з якими в Києві перед приходом старослов’янської мови вживалася власна літературна мова, створена на ґрунті говірної⁹⁴.

Насправді, як ми неодноразово повторювали, у багатьох народів періодизація структури етнічної і літературної мови не збігаються: перші вияви народно-розмовних рис певної мови завжди передують початкам її писемної традиції, а пізніші етапи їхнього розвитку зазнають впливів різноманітних чинників – внутрішньо- чи зовнішньомовних. Цей процес породжує низку запитань: у чому полягають збіжність/несумісність наступних етапів розвитку літературних мов? Відколи можна говорити про мовну норму конкретної мови? Ідучи за спостереженнями Александра Пешковського, який характеризує літературну мову як „те, що було, частково те, що є, але не обов’язково те, що буде”⁹⁵, ми все ще шукаємо відповіді щодо норми: коли саме з’явилося те, що було? Як продовжується традиція окремої літературної (писемної) мови?⁹⁶ Існує ще одна важлива проблема для розуміння генези

⁹⁴ Ю. Шевельов, *Українська літературна мова*, оп. cit., с. 85.

⁹⁵ А. Пешковский, *Избранные труды*, сост. и ред. И. А. Василенко и И. Р. Палей, Москва 1959, с. 54–55.

⁹⁶ Для прикладу: новоукраїнський етап літературної мови від „Енеїди” Котляревського – це цілком нова якість чи все ж ефект еволюційного розвитку літературної мови від часу Руси,

літературної мови: як трактувати літературну мову в діячності? Знайшовши відповіді на ці питання, ми зможемо наблизитися до появи нового погляду на розвиток української літературної мови.

Як відправну точку для міркувань щодо розвитку норми української літературної мови та інших мов можна використати культурологічні дослідження категорій ідентичності та виокремлення опозиції мій/чужий: самоусвідомлення носіїв певного етнолекту через факт функціонування їхньої, окремої мови. Завершальним етапом цього процесу є прийняття правопису, який підтвердить окремішність цієї мови (за умови, що для цього будуть можливості, пов'язані з існуванням осередку влади, що є одночасно осередком культури). Важливими тут стають насамперед позамовні аспекти: визнання окремішності мови є справою передовсім суспільно-політичною, згідно з поширеною максимом М. Вайнрайха „мова – це діалект, у якого є армія і флот”⁹⁷.

Проблема витоків літературних мов у різних народів тісно пов'язана з розумінням самого поняття „літературна мова”. Помилкою було би розуміти поняття „літературна мова” щодо давнього періоду з позиції сучасних знань і оцінювати цей феномен згідно з сучасними критеріями. Скоріше варто говорити про те, що

спадкоємність у рамках реєстрів здійснюється за рахунок того, що кожне наступне покоління носіїв писемності набуває своїх письмових навичок на основі того, що було створено попередніми поколіннями, і саме робить внесок у скарбничку відповідної традиції, яка потім формує письмові навички нової зміни. Наше ігнорування цих механізмів мовної спадкоємності пов'язане з тим, що ми живемо в умовах існування мовного стандарту, в умовах єдиної загальнообов'язкової норми, яка й уселяє нам ідею єдиної мови та єдиного мовного розвитку⁹⁸.

Поняття „мовний стандарт”, „стандартна мова” – це явища нового часу, тому вихідні положення щодо мови стандартної/літературної і розмовної

Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої? Пор.: J. Getka, *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017, s. 14, 276.

⁹⁷ Цей афоризм, а також „мова – це надто важлива річ, щоб довіряти її лінгвістам”, Макс Вайнрайх озвучив у промові на відкритті 19-ї щорічної конференції YIVO в Нью-Йорку в 1945 році.

⁹⁸ „Преимственность в рамках регистров осуществляется за счет того, что каждое следующее поколение пишущих приобретает свои письменные навыки на основе того, что было создано предшествующими поколениями, и само вносит вклад в копилку соответствующей традиции, которая затем формирует письменные навыки новой смены. Наше игнорирование этих механизмов языковой преимственности связано с тем, что мы живем в условиях существования языкового стандарта, в условиях единой общеобязательной нормы, которая и внушает нам идею единого языка и единого языкового развития”, див.: В. Живов, *История языка русской письменности*, ор. сит., с. 36.

завжди викликають очевидні проблеми розуміння літературно-писемної мови в діяхронії.

Аналіз різних положень на тему літературної мови свідчить про потребу випрацювання єдиного підходу, який би узасаднював специфіку розвитку літературних мов (у нашому випадку – української) на різних етапах її функціонування.

Літературна мова – це не лише мова художньої літератури. **Літературна мова – це певний мовний стандарт, який на різних етапах розвитку мови сприймався і розумівся мовцями (носіями писемності) по-різному.** Очевидний факт, що поняття *норми* нерозривно пов'язане з поняттям *літературної мови*. У той же час помилкою є ототожнення сучасної дослідницької перспективи цього явища з аналізом ситуації в діяхронії. Це по-перше. А по-друге, поняття ‘літературна мова’, особливо в діяхронії, не повинно ототожнюватися лише з мовою художньої літератури. Історично літературною називали мову, якою створювали художню літературу, на відміну від мови побуту, ремесел, промислів... Це характерно для більшості літературних мов Європи: традиційно їхню мову-основу складала мова поезії, художньої прози, почасти народного епосу й релігійної літератури.

На сучасному рівні цю проблему в деяких національномовних традиціях розв'язують термінологічно: для розмежування понять *літературна мова* і *мова літератури* для першої інколи використовують синонімічний термін *мовний стандарт*, або *стандартна мова*. Наприклад, в англійській мовознавчій традиції використовують саме цей термін – *standard language, standard English*. Мовний стандарт усталений, кодифікований і затверджений певним державним органом конкретного соціуму як національний правопис.

Саме ж упровадження правопису є процесом довготривалим: мовний узус та літературна норма можуть коригуватися століттями, оскільки взаємодія між усним і писемним виявами мови є предметом постійних дискусій освічених верств суспільства та науковців. Незалежно від різних поглядів і традицій, літературну мову/мовний стандарт сьогодні визначають так:

Літературна мова – дещо застаріла назва мови загальної, або стандартної (раніше її носієм була література – звідки й назва – тепер передовсім преса й інші ЗМІ). Основний різновид народної мови, що сформувався в процесі розвитку культури, науки й писемності, використання словника й граматики, у літературній мові регулюють норми, встановлені традицією⁹⁹.

⁹⁹ „Język literacki to nieco już przestarzała nazwa języka ogólnego, inaczej – standardowego (dawniej jego nośnikiem była literatura (stąd jego nazwa), dziś przede wszystkim prasa i inne media). Główna odmiana języka narodowego, ukształtowana w toku rozwoju kultury, nauki

У контексті конкретизації питання літературної мови можна відзначити гіпердіалектність, тобто тенденцію до відмови від рис, властивих лише одному діалекту:

Основна наддіалектна форма існування мови, що характеризується більшою чи меншою опрацьованістю, поліфункціональністю, стилістичним розмаїттям і тенденцією до регламентації¹⁰⁰.

Також варто підкреслити соціальні функції літературної мови, які об'єднують носіїв: „унормована мова суспільного спілкування, загальноприйнята в писемній та усній практиці”¹⁰¹. Літературна мова в цьому розумінні – це опрацьована, впорядкована і нормалізована форма загальнонародної мови, призначення якої – обслуговувати різноманітні сфери громадської діяльності людини¹⁰².

Вищенаведені характеристики роблять літературну мову престижним засобом спілкування та є орієнтиром для користувачів:

Літературна мова характеризується формальною кодифікацією в нормативних публікаціях і загальнонаціональним мовним зразком зі значно ширшим географічним охопленням, ніж звичайні діалекти, і вищим ступенем функціонального розвитку¹⁰³.

Такі міркування підводять до висновку, що функцію стандартної мови з широким суспільним охопленням може виконувати відносно стабільна, передбачувана та врегульована система. Ці міркування безпосередньо ведуть до висновку, що ключовим поняттям для розуміння літературної мови не лише в синхронії, а й у діахронії є норма. Ось як трактували розвиток польської літературної мови видатні полоністи:

Розвиток польської літературної мови варто розглядати від початків польської писемності, а особливо від часу створення значних за обсягом текстів, звертаючи увагу на

i piśmiennictwa, użyciem słownictwa i gramatyki rządzą w języku literackim normy ustalone przez tradycję”, див.: S. Jaworski, *Terminy literackie*, WSiP 1990, s. 68.

¹⁰⁰ „Основная наддиалектная форма существования языка, характеризующаяся большей или меньшей обработанностью, полифункциональностью, стилистической дифференциацией и тенденцией к регламентации”, див.: М. Гухман, *Литературный язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Ярцева, Москва 1990, с. 270.

¹⁰¹ С. Єрмоленко, *Літературна мова*, в: *Українська мова. Енциклопедія*, ред. В. Русанівський, О. Тараненко, Київ 2004, с. 318.

¹⁰² „Літаратурная мова – апрацаваная, упарадкаваная і нармалізаваная форма агульнанароднай мовы, прызначэнне якой – абслуговаць разнастайныя сферы грамадскай дзейнасці чалавека”, див.: Т. Бандарэнка, *Літаратурная мова*, в: *Беларуская мова. Эцыклапедыя*, оп. cit., с. 312.

¹⁰³ J. Toporišič, *Enciklopedija slovenskega jezika*, K. Dolinar (red.), Lublana 1992, s. 83.

поступове формування загальнонаціональної графічної та граматичної **норми**, включаючи словник і фразеологію, на тлі протиставлення місцевих, діалектних та індивідуальних особливостей¹⁰⁴.

Такий підхід до аналізу проблеми не є унікальним. Подібні тлумачення стосуються і давньої писемности Русі. Аналіз русизмів, зафіксованих у староболгарських рукописах, переписаних на Русі, дав змогу вченим зробити висновок не лише про те, що вони з'явилися передусім „через недогляд” чи „помилку” писців, але й про те, що певні „помилки” та „недогляди” відображені в рукописах більш послідовно, тоді як відображення інших не характеризується такою послідовністю.

Ключем до розуміння ситуації, на думку деяких славістів (зокрема Алексея Шахматова, Ніколая Дурново, Нікити Толстого, Бориса Успенского, Імре Тота)¹⁰⁵, **було припущення про існування певної неписаної норми, яка, виходячи з функції староболгарських рукописів, відкривала можливість появи в рукописах окремих русизмів**. Деякі з цих русизмів виявилися живучими і з часом стали своєрідною нормою, типовим явищем у церковнослов'янській писемности, інші ж не отримали визнання серед більшої групи книжників, не встояли і, власне, їх ми маємо класифікувати як різновид „недогляду”. Найважливішим у цьому контексті є те, що теза про наявність у писемній дійсності Русі цих неписаних норм, які дозволяють познати окремі риси тогочасної руської мови, могла бути сформульована лише на основі аналізу орфографії та мови текстів давніх рукописів, які функціонували на Русі і впродовж наступних століть.

Особливо важливе значення має поняття норми на початковому етапі її формування, тому вона (норма) була і є предметом студій з проблем генези літературних мов.

Відсутність нормувальних праць на різних етапах розвитку мови не може бути аргументом заперечення існування норми як в усному мовленні, так і в писемній мові. Незважаючи на відсутність у церковнослов'янській мові

¹⁰⁴ „Rozwój polskiego języka literackiego należy rozpatrywać zatem od początków polskiego piśmiennictwa, w szczególności zaś od czasu powstania większych tekstów ciągłych, z uwagą na stopniowe urabianie się ogólnopolskiej **normy** graficznej i gramatycznej, także słownikowej i frazeologicznej, na tle opozycji do właściwości lokalnych, gwarowych czy indywidualnych”, див.: W. Kuraszkiewicz, *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego*, в: W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki*, Warszawa–Poznań 1986, s. 129.

¹⁰⁵ Пор.: И. Тот, *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.*, София 1985, с. 331–332; А. Едличка, *Проблематика нормы и кодификация литературного языка в отношении к типу литературного языка*, в: *Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах*, ред. Ф. Филин, Москва 1976, с. 19.

впродовж тривалого часу (аж до кінця XVI ст.) кодифікації норм, вони, поза сумнівом, існували. Про це свідчать виправлення в рукописах, що дійшли до нашого часу:

Лінгвістичні виправлення є постійним елементом книжної справи в давній Русі, у численних випадках вони здійснюються досить послідовно, тому нормування – це звичний, а не винятковий феномен мовної настанови східнослов'янських книжників¹⁰⁶.

Повернімося до наведених на початку цього розділу слів Юрія Шевельова про те, що русини не використовували власної літературної мови на основі розмовної аж до появи на Русі старослов'янської мови¹⁰⁷. Видатний україніст спирався на сучасні тлумачення, пов'язані з сучасною українською літературною мовою, основою якої була б розмовна мова. А що, якщо саме старослов'янська мова стала поштовхом до вироблення норми в мові з потужно вираженою розмовною основою, яка постає потім упродовж століть еволюційного розвитку?

У цьому контексті вчені відзначають, що літературна мова пов'язана з писемною, книжною традицією та існує відтоді, відколи існують твори, написані нею¹⁰⁸, а також додають, що її можна усвідомити, дослідивши, з одного боку, діалекти та жаргон, з другого – розмовну й писемну мову, з третього – мовний, мовленнєвий та літературний стиль¹⁰⁹ або проаналізувавши внутрішній розвиток мови – фонетики, морфології, синтаксису, словотвору й лексики в її діалектах, а також граматично-лексичну й словотвірну систему літературно-мовних варіантів літературної мови в її діахронному (історичному) перекрої й розвитку¹¹⁰. Що більше, до літературної мови зараховують не лише писемну, але й усну форми наддіалектного мовлення, відображену

¹⁰⁶ „Лингвистические исправления являются постоянным элементом книжного дела в древней Руси, во многих случаях они осуществляются достаточно последовательно, так что нормализация – это обычный, а не исключительный феномен языковой установки восточнославянских книжников”, в: В. Живов, *Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII вв.*, Москва 2004, с. 45.

¹⁰⁷ „Жодної пам'ятки, складеної живорозмовною мовою русичів, не існує: усе, що збереглося, має старослов'янську основу. Цього факту досить, щоб спростувати теорії, згідно з якими в Києві перед приходом старослов'янської мови вживалася власна літературна мова, створена на ґрунті говірної”, в: Ю. Шевельов, *Українська літературна мова*, ор. cit., с. 85.

¹⁰⁸ Б. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Будапешт 1988, с. 11; В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, ор. cit., с. 10.

¹⁰⁹ В. Виноградов, *Избранные труды. История русского литературного языка*, ор. cit., с. 287.

¹¹⁰ О. Горбач, *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, ор. cit., с. 45.

у фольклорі, та наголошують, що еволюція розмовної мови відбивається на еволюції літературної мови¹¹¹.

Очевидно, що українська (як і інших народів) літературна мова, наприклад, у XI, XVI століттях і тепер суттєво відрізняються. Вони відрізнялися на всіх лінгвальних рівнях. Однак незаперечним буде й той факт, що на кожному з цих рівнів знаходимо елементи, які характеризували українську (як і інших народів) мову в XI, XVI століттях, і характеризують її й тепер. Що об'єднує українську літературну мову того ж таки XI століття і сучасну українську літературну мову століття XXI? Поза сумнівом – безперервна писемна традиція й тяглість мовної норми.

Ця норма виробилася в процесі специфічного діалогу між представниками однієї культури, що використовують різні діалектні різновиди однієї мови, з різним соціальним статусом і освітою. Узяття до уваги цього очевидного факту, пов'язаного з формуванням норми, і застосування його щодо розвитку української літературної мови має першочергове значення для опису й оцінки процесу формування її норми. У процесі її формування брали участь як видатні представники свого часу, які залишили спадщину в письмовій формі (у XI ст., наприклад, митрополит-русин Іларіон у „Слові про закон і благодать”), так і прості люди: безіменні русини з Києва, які в тому ж XI ст. зробили свої написи-графіти на стінах собору Святої Софії. Ці зовсім різні за значенням і здатністю до формування висловлювань тексти є зразками русько-української писемности, а отже, й певної літературної традиції на початковому етапі її становлення, що вже віддзеркалює місцеву мову – узус, який пізніше, у результаті повторювання впродовж століть, стає основою української літературної норми і водночас мовної норми (стандарту).

Тому варто розрізняти неунормований та унормований періоди в історії літературної мови, тобто появу нормувальних праць, – для українців він почався від XVI ст. Відсутність кодифікації не заперечує існування тогочасної писемної та літературної мови: у писемній культурі України вона сягає періоду від XI до XVI–XVII ст. Водночас навіть у цьому „неунормованому періоді” розвитку української літературної мови маємо граматики Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та Івана Ужєвича, які, укладаючи граматику „язика словенскаго”, тобто тогочасної церковнослов'янської мови, подали низку правил, що точно відбивають тогочасну місцеву руську (українську) мову. Ще яскравіше відображена стихія місцевого українського мовлення в перших лексиконах-словниках, особливо в „Лексиконі...” Памва Беринди.

¹¹¹ О. Трубачев, *В поисках единства. Мысли по случаю тысячелетия русской культуры*, в: *Прометей 16*, Москва 1990, с. 10–11.

У пам'ятках української мови, створених у проміжку від XI до кінця XVII століть, знаходимо більшість (якщо не всі) оригінальних мовних рис, які зараз становлять норму літературної мови.

Для характеристики процесу випрацювання української літературної мови найлогічнішим і найрозсуднішим є підхід, запропонований Станіславом Урбаньчиком та розвинений Богданом Вальчаком у дискусії щодо формування польської літературної мови.

Відповідно до схарактеризованої ними „максималістичної” концепції, про існування літературної мови можна говорити, коли вона має три ознаки:

- 1) ця мова унормована;
- 2) цією мовою створені високохудожні зразки красного письменства;
- 3) ця мова є знаряддям духовної культури народу.

Богдан Вальчак, однак, пропонує відкинути елемент художності (тобто факт існування в літературних творах великої художньої цінності) як думку суб'єктивну¹¹², так само як і факт існування мови як єдиного засобу духовної комунікації народу (прикладом тут можуть бути рівнозначне функціонування на теренах Речі Посполитої польської мови й латини¹¹³, і зрештою слідом за Станіславом Урбаньчиком ствержує:

Єдиною, а отже, і кінцевою й достатньою умовою існування літературної мови є мовна норма. Питання про час постання літературної мови є питанням про час постання мовної норми¹¹⁴.

Подібну ж думку висловлював і російський учений Борис Успенській, який зазначав, що історія літературної мови – то *de facto* історія становлення норми:

Вираз ‘літературна мова’, отже, означає за своїм висхідним смислом мову книжну, тобто нормовану, пов'язану з грамотністю, з книжним навчанням. Літературна мова пов'язана при цьому зі спеціальною книжною нормою. Саме тому історія літературної мови – це історія норми¹¹⁵.

¹¹² B. Walczak, *Geneza polskiego języka literackiego*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja”, 1994, nr 3(27), s. 39.

¹¹³ Ibidem, s. 40.

¹¹⁴ „Jedynym (a więc zarazem koniecznym i wystarczającym) warunkiem istnienia języka literackiego jest norma językowa. Pytanie o czas powstania języka literackiego jest więc pytaniem o czas pojawienia się normy językowej”, w: B. Walczak, *Geneza polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 41; S. Urbańczyk, *W sprawie polskiego języka literackiego. 1. O dawności dialektu kulturalnego*, „Język Polski”, 1950, z. 3, s. 97–109.

¹¹⁵ „Выражение ‘литературный язык’, таким образом, означает по своему исходному смыслу язык книжный, т. е. нормированный, связанный с грамотностью, с книжным учением. Литературный язык связан при этом со специальной книжной нормой. Тем самым, история литературного языка – это история нормы”, в: Б. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, изд. 3-е, испр. и доп., Москва 2002, с. 7–8.

Підсумовуючи зазначене вище, тезу про те, що **постання літературної мови треба пов'язувати з появою першої мовної норми, засвідченої в оригінальних писемних пам'ятках різних жанрів та стилів (найдавніших княжих грамотах, написах-графіті на стінах храмів та на інших предметах; приписках писців на книгах; текстах церковнослов'янської мови української редакції)**, беремо за основу подальшого дослідження початку української літературної мови. У контексті студій щодо походження літературно-писемних мов східних слов'ян маємо також пам'ятати про особливості умов розвитку культури на різних слов'янських теренах – *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Latina*.

3.2. Тексти церковнослов'янською мовою як джерело для дослідження початків української літературної мови: російський і український контексти

Тоді як російські вчені без найменшого сумніву стверджували, що, наприклад, „російською літературною мовою була церковнослов'янська мова”¹¹⁶, в українській і білоруській медієвістиці незаслужено мало уваги приділялося важливості найдавніших церковнослов'янських текстів для дослідження постання східнослов'янських літературних мов¹¹⁷. Наголошуємо на застереженнях Любомира Белея щодо нехтування багатьма українськими медієвістами матеріалами церковнослов'янської писемности:

Зважаючи на давність старослов'янської мови та на її південнослов'янське походження, її елементи часто позначені печаттю чужомовности. Українські інтелектуали не змогли визначити оптимальне місце та окреслити роль старослов'янської писемности

¹¹⁶ „Русским литературным языком средневековья был язык церковнославянский”, в: В. Виноградов, *Очерки по истории русского литературного языка*, Москва 1982, с. 10; пор. іще: Б. Успенский, *История русского литературного языка (XI—XVII вв.)*, Будапешт 1988, с. 18, 25.

¹¹⁷ Упродовж останніх десятиліть відзначимо в цьому річизі дослідження Любомира Белея „Не минаючи ані титли...” (Л. Белей, *Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови*, Київ 2015); Олександра Білих „Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування” (О. Білих, *Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування*, дис. ... д-ра філол. наук, Кропивницький 2019); Інни Царалунги „Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст.” (І. Царалунга, *Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст.*, Хмельницький 2017); Марії Скаб „Церковнослов'янська мова української редакції” (М. Скаб, *Церковнослов'янська мова української редакції: посібник*, Чернівці 2020).

в українській культурі, зокрема в *новій українській літературній мові* [виділення наше – Й. Г., В. М.] та новій українській літературі, їм не вдалося вибудувати дієву стратегію інкорпорації окремих старослов'янізмів, церковнослов'янської мови української редакції, а також старослов'янської писемности загалом у лоно сучасної української культури¹¹⁸.

Водночас ми не можемо сказати, що українські науковці не робили спроб синтетичного підходу до церковнослов'янізмів у контексті творення сучасної української літературної мови на живомовній основі – і це зрозуміло, адже і в Івана Котляревського, і в Тараса Шевченка, і в Пантелеймона Куліша цієї лексики дуже багато¹¹⁹.

Аналізуючи фонетичні, морфологічні, лексичні чи синтаксичні риси, які інтерпретуються в контексті пошуку слідів вимови предків сучасних українців, дослідники встановлювали передовсім витоки національної мови (мовної структури). Для потрактування ж початків літературно-писемної мови використовували насамперед оригінальні світські тексти¹²⁰. Саме брак таких оригінальних (не пізніших копій) пам'яток найдавнішого писемного періоду був і залишається основним фактором стримування для істориків мови, щоб уважати XI–XIII ст. початковим етапом становлення української літературної мови. Звичайно, ми не заперечуємо ролі та значення досліджень у такому напрямку, однак за такого підходу на узбіччі становлення української писемности загалом та української літературної мови зокрема лишається цілий материк пам'яток, який від XI ст. був органічно вплетений в українську культуру. У контексті ж функціонування церковнослов'янської мови у східних слов'ян варто наголосити ще й на інших факторах, пов'язаних із культурно-суспільним життям Русі та – ширше – Центрально-Східної Європи X–XIV ст.

По-перше, мовна ситуація в слов'янських країнах *Slavia Latina* (Польща, Чехія) і *Slavia Orthodoxa* (Україна, Білорусь, Росія) відрізнялася, оскільки

¹¹⁸ Л. Белей, *Не минаючи ані титли...*, *op. cit.*, с. 10.

¹¹⁹ Зауважимо тут, що на початках пошуків шляхів розвою сучасної української літературної мови особливо привертає увагу постать Пантелеймона Куліша з його ідеєю збереження в цій утвердженій на народній основі українській мові надбання мовного минулого українців, яке він називав *староруциною*. На це вказує у своїй монографії про мовну програму Куліша дослідник Андрій Даниленко: „Тож для українців тепер найслухніша пора повернути назад те, що позичили й ніколи не повернули росіяни, «не вважаючи на те, що хозяйствовав на нашому добри Пушкинь и инши», – писав Куліш до Григорія Галагана, і ось задля чого він «переложивъ по нашому перву писню Чайльда Гарольда такъ, мовъ и на свити нема моськовскои речи, а есть тилько англійска да наша»”, див.: А. Даниленко, *Від Біблії до Шекспіра. Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови*, пер. з англ. П. Таращук, Київ 2023, с. 323.

¹²⁰ В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, *op. cit.*, с. 698–699.

латина і церковнослов'янська займали різні позиції у свідомості носіїв. Латина була взагалі незрозумілою для західних слов'ян (ї сприймалася абсолютно чужою), її опанування вимагало спеціальних мовних студій; церковнослов'янська мова була відносно зрозумілою і загалом абсолютно чужою не сприймалася. Тобто церковнослов'янщина для освічених русинів-українців, білорусів та росіян не була настільки чужою і несприйнятною, як, наприклад, латина для поляків та чехів¹²¹. Тому латинський текст для чеха чи поляка не був і не міг бути їхнім власним, хоч би скільки помилок вони робили щодо місцевих чеських чи польських розмовних елементів. **Предки теперішніх українців, своєю чергою, хоч і не сприймали текстів церковнослов'янською мовою цілком своїми, але щонайменше не визнавали їх і як цілком чужі.**

Певна штучність, відірваність від мовної дійсності завжди була і є рисою літературних мов, яка в силу культурних умов на землях *Slavia Orthodoxa* особливо виразно простежується в усьому процесі формування норми української літературної мови¹²². Водночас, одвічна тенденція до економії мови, поєднана в українській мові з прагненням наблизити писемність до мови „живої”, спонукала прагнення до ще більшого „освоєння” церковнослов'янської мови, а отже, втручання в її систему з метою наближення до своєї мови предків нинішніх білорусів, росіян та українців. Тож, зважаючи на те, що відображення окремих ознак має послідовний і тривалий характер, уважаємо виправданим аналіз церковнослов'янських текстів у контексті дослідження розвитку норм літературних мов цих народів. Іншими словами, **церковнослов'янські тексти білоруської, російської та української редакцій служать нам не лише джерелом знань про місцеву вимову того періоду, але й джерелом для дослідження формування літературних мов, у нашій праці – конкретно української.**

По-друге, в Русь-Україну, невдовзі після прийняття християнства, тобто за князювання Володимира та Ярослава, великим потоком почали надходити книги, підтримуючи процес християнізації. Ті тексти походили не з єдиного центру книгописання, наприклад Східної Болгарії, але з різних – Моравії, Паннонії, Македонії. Зауважимо, що ці тексти були як кириличні, так і глаголичні. Саме це різноманіття церковнослов'янських ізводів/редакцій книг, що потрапляли в Русь-Україну, допомогло усвідомити можливості,

¹²¹ Наприклад, І. Огієнко твердив, що українська початкова літературна мова, мова церковна болгарська, не була для предків сучасних українців мовою зовсім чужою, – її добре розуміли, див.: І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, оп. cit., с. 87, пор. іще: Г. Хабургаєв, *Старославянський – церковнославянський – русський літературний*, в: *Історія руського язика в древнейший период*, Москва 1984, с. 12.

¹²² J. Getka, *U progu modernizacji...*, оп. cit., s. 277.

які дає письменство в контексті мовно-культурної диференціації, а відтак це стало вагомим стимулом для випрацювання своєї особливої норми, яка мала б постати *над* іншими, різними мовно-орфографічними нормами рукописів різних редакцій. Це було необхідним для опанування хаосу, який міг настати, якби письменство Русі регулювалося винятково внутрішніми відчуттями писців. Зрозуміло, що на початку XI ст. така культурна експансія могла бути спрямована передовсім до княжої резиденції, столярного града Русі – Києва. Певна річ, ми не виключаємо факту, що ці книги могли з’явитися в інших місцях Русі, скажімо на Закарпатті, в Володимирі (Волинському) чи в Новгороді. Першим таким центром руської книжності став Київ, княжа й митрополича резиденція. Саме в київських скрипторіях – великокняжому й митрополичому – місцеві, передовсім київські, писці, навчаючися грамоті, формували перші руські писемні норми, обробляючи різні ізводи (болгарський, македонський, сербський, моравський) та різні писемні (глаголичну й кириличну) системи тієї церковнослов’янської мови, яка потрапила в Русь¹²³. Тобто **передовсім у Києві на початках становлення руської книжної рукописної писемної культури формувався основний корпус зразкових текстів книжної (церковнослов’янської) мови. Саме на ці київські, назвемо їх першотекстові, писемні зразки – Остромирове Євангеліє, два Святославових збірники, Архангельське Євангеліє, „Пандекти” Антіоха, Мстиславове Євангеліє, Юрійське Євангеліє, Христинопільський Апостол та ін. – так чи інак в подальшій практиці були орієнтовані інші писці з різних теренів Русі.**

Отже, першою писемною руською нормою є київська (тому її логічно називати українською), яку в літературі на цю тему називають південно-руською, або просто українською, редакцією церковнослов’янської мови. Із часом з’являється і традиція північноруської писемності – новгородська, що характеризується своїми місцевими особливостями. Проте це не заважає славістам і сьогодні формулювати про найдавнішу писемність Русі судження, які співзвучні з висновками колишньої російської науки (царської), пізніше радянської та сучасної російської, що постала не стільки з поточного стану знань, скільки на вимогу політичного запиту. Виходячи з наявності класичного набору кількох ознак, спільних для всіх східнослов’янських мов, навіть сьогодні російські гуманітаристи стверджують, що спільна руська писемність існувала аж до XV століття! Це не має нічого спільного з реальним станом речей, але як не парадоксально, ці судження постульовані і в сучасній російській медієвістиці. Доводячи існування єдиної спільної мови, вони при цьому вказують на наявність локальних відмінностей – тобто в писарській

¹²³ В. Живов, *История языка русской письменности*, *op. cit.*, с. 95–97.

практиці русинів було намагання відобразити місцеву норму вже на початку розвитку давньої писемності:

Незважаючи на деякі регіональні відмінності (наприклад, відображення „цокання” в новгородських пам'ятках), більшість церковнослов'янських пам'яток, створених на величезній східнослов'янській території, характеризується єдністю мовних норм¹²⁴.

Якщо ми уважно проаналізуємо подібні твердження, то виявимо, що ця констатація має суперечливий характер. Логіка й наукова чесність підказують розглядати процес поширення норми на землях Русі таким чином: місцеві книжники вносили риси місцевої вимови в найдавнішу писемність Русі, на Київщині, тобто у княжій і митрополичій столиці. З часом ця київська (українська) писемність поширилася на інші терени Русі: Сіверщину, Галичину, Волинь, Новгородську, Полоцьку та Смоленську землі, і пізніше також на Залісся (Суздаль, Ростов). Природно, що в цих специфічних районах київська писемна норма зазнавала змін у бік мовлення місцевих книжників, які свідомо чи несвідомо вносили в текст специфіку свого мовлення. Ми залишаємо несвідомо внесені зміни за межами сфери нашого інтересу як свідчення певних тенденцій і вторинних явищ, і не розглядаємо їх як елемент нормотворчого процесу. Свідомо внесені зміни, про що свідчить збільшення їх кількості в горизонтальній (просторовій) та вертикальній (часовій) площині (тобто послідовне з наростанням кількості в наступних текстах), дозволили з часом виокремити конкретні „редакції/школи” руської писемності. Після київської редакції (південноруської, української) почали з'являтися інші: новгородсько-псковська (новгородська традиція через історико-політичну ситуацію та підкорення Новгороду Москвою остаточно припинилася приблизно в XIV–XV ст.), галицько-волинська, пізніше – полоцько-смоленська (білоруська) й московська (російська).

Важливо зазначити, що діяльність південноруських книжників у прагненні відобразити говіркові особливості та готовність порушити правила церковнослов'янського правопису, напевно були високо поціновані тогочасними реципієнтами, але водночас затьмарили розуміння процесу формування української норми. Виразність і якість засвідчених особливостей галицько-волинських говірок у пам'ятках XII–XIII століть затінили вже утверджену впродовж півтора століття давню київську традицію. Віднайдення галицько-волинських

¹²⁴ „Несмотря на определённые региональные различия (например, отражение цоканья в новгородских памятниках), большинство церковнославянских памятников, написанных на обширной восточнославянской территории, характеризуется единством лингвистических норм”, в: А. Супрун, А. Молдован, *Старославянский и церковнославянский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки...*, оп. cit., с. 40.

рукописів (Галицьке Євангеліє 1144 р., Добрилове Євангеліє 1164 р., Галицько-Волинське Євангеліє кінця XII ст., Октоїх Віденський XIII ст., Євсевієве Євангеліє 1283 р., Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст., „Успенський збірник” (кін. XII ст. – початку XIII ст.), „Виголексинський збірник” XII ст., Луцький Псалтир 1384 р., Лавришівське Євангеліє XIV ст. та десятки інших пам’яток) із чітко вираженою редакцією церковнослов’янської мови, змусило російських та радянських істориків мови (зокрема Алексея Соболевського, Алексея Шахматова, Ніколая Дурново) визнати існування „окремого галицько-волинського наріччя давньоруської мови”.

Парадоксально, але ті самі спостереження щодо мовної виразності галицько-волинських текстів дали підстави політичним діячам, ідеологам панславізму та великоросіянізму на чолі з Міхаїлом Погодіним у XIX ст. витворити дотепер живучий міт про „Київ – матір міст російських” („Киев – мать городов русских”), де споконвіку мешкали великороси (москвини), а малоросіяни (українці) прийшли лише після татаро-монгольської навали. Київські тексти, менш виразні в мовному плані, набагато краще підходили на роль „східнослов’янської” („общеславянской”), „загальноросійської” („общерусской”) або й просто – „російської” („русской”) редакції. Нікіта Толстой, між іншим, говорить про „церковнослов’янські пам’ятки російської редакції XI–XIII ст.” („церковнославянские памятники русской редакции XI–XIII вв.”)¹²⁵.

Схема створення цього міту була простою і не відрізнялася від сучасної методики: вона передбачає врахування фрагменту матеріалу, вирваного з контексту. Велике значення має соціокультурний і політичний контекст Русі XI ст. Відразу після смерті Ярослава Мудрого в 1054 році і створення низки навколишніх князівств Київська держава ослабла. Періодичні спроби врятувати колишню владу (наприклад, під час з’їзду в Любечі 1097 р., коли було вирішено скасувати принцип старшинства, або за правління Володимира Мономаха в 1113–1125 рр.) зазнали невдачі: поглиблення політичної, економічної та культурної кризи призвело до появи нових сильних центрів, що успадкували київську традицію. Безпосередніми продовжувачами цієї традиції можна вважати насамперед Перемишльсько-Теребовлянське князівство, з якого згодом утворилося Галицьке (1140 р.), що від кінця XII ст. перебувало в союзі з Волинським князівством. Галицько-Волинське князівство (від 1253 р. – Королівство Руське), значення якого значно зросло після захоплення Києва татаро-монголами (1240), проіснувало до середини XIV ст.¹²⁶ Про його

¹²⁵ Н. Толстой, *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз*, *op. cit.*, с. 74.

¹²⁶ W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, wyd. 3, poprawione i uzupełnione, Wrocław 2001, s. 44; H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006, s. 26.

ранг свідчило те, що галицько-волинські володарі від коронованого в 1253 році Данила I Галицького і до смерті його онука Юрія Львовича в 1309 році носили титул королів Руси¹²⁷. Незважаючи на проблеми, сильний політичний та економічний центр, яким свого часу було Галицько-Волинське королівство, безсумнівно перейняв і культурну традицію від Києва. Підтвердженням тому – тисячі переписаних (і написаних) до кінця XIV ст. на землях королівства книг, із яких близько сотні оригіналів, що зберігаються в архівах та бібліотеках усього світу.

Незважаючи на наведені історичні та культурні факти, у науковому дискурсі впродовж багатьох століть панував політичний наратив: у подальшій слов'янській практиці галицько-волинські тексти, мовно виразні, визнавали пам'ятками української мови, а всі київські тексти від XI ст., тобто більш ранні тексти, перші, а відтак – природно – більш консервативні щодо відображення мовних особливостей, уважалися спорідненими з російською, великоруською та московською традиціями, ставши каноном пам'яток церковнослов'янської мови згаданої „східнослов'янської”, „загальноросійської” або – як ми зазначали вище – просто „російської” редакцій. Зараз вони є джерельною ілюстрацією найранішого періоду розвитку російської літературної мови. Цьому не заважає той факт, що перші згадки про саму Москву з'явилися через століття після написання київських текстів, а Московське князівство було створене майже через два століття.

Через ці очевидні недоліки ненаукову – оскільки вона не враховує складності мовних явищ і позамовних ситуацій – аргументацію російської (царської та радянської) науки, як і повторювану дотепер, не можна визнати достовірною.

У дослідженні початкового етапу становлення української літературної мови ми, однак, доходимо до постулату російської науки – як би парадоксально це не звучало в умовах описаного вище російського культурного імперіалізму – щодо визнання церковнослов'янської мови як найдавнішого етапу розвитку літературної мови. Водночас ми відкидаємо міти російської науки, які допускають зарахування до хрестоматій та словників російської мови текстів, написаних на українських землях, і вважаємо, що пам'ятки, створені у двох київських скрипторіях – княжому та лаврському – ще в XI ст., були найпершими текстами для дослідження розвитку норми української літературної мови. Аналіз цих текстів дозволить перевірити тезу про те, що стародавні книжники прагнули відобразити в них (текстах) особливості власної мови, що дає підстави для висновку про спробу створення норми.

¹²⁷ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011, s. 107.

Перш ніж перейти до аналізу пам'яток, підкреслимо, що роль церковнослов'янської мови у формуванні норми літературних мов східних слов'ян була різною. Якщо українська та білоруська літературні мови постали на місцевих діалектах, а церковнослов'янська мова була на узбіччі української та білоруської національної мовної традиції, то у випадку з російською все навпаки: церковнослов'янська стала основою літературної російської мови (див. ще схему плотогенезу на с. 50).

В обох випадках роль церковнослов'янської мови в процесі формування норми була незаперечною, але залежно від системи вона (церковнослов'янська) виконувала різні функції:

1) фундаментальна (основна) функція церковнослов'янської мови складається в процесі творення російської літературної мови: ми вважаємо церковнослов'янську мову джерелом творення російської літературної мови;

2) співтворча функція для української та білоруської мов, де рідна літературна мова формувалася на народнорозмовній основі, але під сильним впливом церковнослов'янщини¹²⁸.

Отже, маємо абсолютно різні шляхи розвитку літературних мов і розмовних стандартів, що є результатом різних культурних умов. Церковнослов'янська мова прийшла до Київської Русі в той час, коли та вже мала розвинений загальний код спілкування – русько-українську, русько-білоруську та русько-новгородську мови. Про існування розмовних стандартів того часу свідчать, серед іншого, записи на стінах Софії Київської, на берестяних грамотах, на монетах та інших предметах, про що ми вже згадували. Між тим, на момент утворення Московського князівства (1213 р.) його основу складало багатонаціональне населення, що використовувало різні етнолекти. Церковнослов'янська відіграла там кодифікаційну роль для розмовної мови. Отже, навіть до сьогодні в російських діалектах лишається багато церковнослов'янзмів. Згодом ця мова почала ставати все більш поширеною, що й призвело, зрештою, до витворення сучасного стандарту російської мови¹²⁹. Цей процес більш масштабно розпочався у XVIII ст. (Ломоносов і його теорія

¹²⁸ Пор. міркування Анни Мажуліс-Фридель щодо розвитку російської мови: А. Mażulis-Frydel, *Cerkiewizmy w rosyjskim języku literackim XIX i XX wieku. Porównawcza analiza leksykalno-stylistyczna na materiale prac N. M. Karamzina „История Государства Российскаго” i B. D. Griekowa „Киевская Русь”*, Kraków 2000, s. 12.

¹²⁹ В. Unbegaun, *Le russe litteraire est-il d'origine russe?*, „Revue des etudes slaves”, 1964, nr XLIV, s. 19–28; В. Unbegaun, *Язык русской литературы и проблемы его развития*, „Revue des études slaves”, 1968, t. 47, fascicule 1–4 *Communications de la délégation française au VIe Congrès international des slavistes (Prague 1968)*, s. 129–134, DOI: <https://doi.org/10.3406/slav.1968.1963>; Б. Унбегаун, *Историческая грамматика русского языка и ее задачи*, в: *Язык и человек*, Москва 1970, с. 267.

трьох стилів) і отримав розвиток лише в XIX ст. завдяки діяльності, серед інших, Пушкіна і Тютчева, тому про початок російської літературної мови варто говорити якщо не з XIX, то з середини XVIII ст. До XVIII ст. народно-розмовні елементи не проникали (або проникали незначною мірою) у тексти московської писемності. Це помічають не тільки дослідники літературної російської мови, а й спостерігачі з давніх часів, які знали мовну ситуацію в Московській державі з власного досвіду. Англійський вчений і дипломат, саксонець за походженням Генріх Вільгельм Людольф у вступі до своєї латиномовної російської граматики, виданої в Оксфорді (1696), відзначає очевидну двомовність росіян:

Точно так, як ніхто із росіян [у лат. тексті *Russos* с. 48 [IX] – Й. Г., В. М.] не може писати чи міркувати на наукові теми, не користуючись слов'янською мовою, так і навпаки в домашніх та інтимних бесідах не можна нікому обійтися засобами однієї слов'янської мови, тому що назви більшості звичних речей, уживаних у повсякденні, не трапляються в тих книгах, за якими навчаються слов'янській мові. Так у них і мовиться: говорити треба по-російськи, а писати по-слов'янськи. І більшість росіян, аби не виглядати неуками, пишуть слова не так, як вимовляють, а так, як вони повинні писатися за правилами слов'янської граматики, наприклад пишуть „сегодня” (segodnia), а вимовляють „севодни” (sevodni)¹³⁰.

Спостереження Г. Лудольфа про фактичну двомовність Московської держави кореспондуються зі спостереженнями дослідників російської ідеї та менталітету про особливий статус церковнослов'янської мови як мови „откровенной и непереваемой”, а отже недоторканої¹³¹. Тому розвиток розмовної мови та писемності в Московській державі був двоколіїним, паралельним, і в початковий період обидві системи не перетиналися. Крім того, розвиток літературної мови в Московській державі стимулювався ззовні, про що

¹³⁰ „Но точно так же, как никто из русских [у лат. тексті *Russos* с. 48 [IX] – Й. Г., В. М.] не может писать или рассуждать по научным вопросам, не пользуясь славянским языком, так и наоборот, в домашних и интимных беседах нельзя никому обойтись средствами одного славянского языка, потому что названия большинства обычных вещей, употребляемых в повседневной жизни, не встречаются в тех книгах, по каким изучаются славянскому языку. Так у них и говорится, что разговаривать надо по-русски, а писать по-славянски. И большинство русских, чтобы не казаться неучами, пишут слова не так как произносят, а так как они должны писаться по правилам славянской грамматики, напр. пишут «сегодня» (segodnia), а произносят «севодни» (sevodni)”, в: Г. В. Лудольф, *Русская грамматика, Оксфорд 1696*, переизд., пер., вступ. ст. и примеч. Б. Ларина, Ленинград 1937, с. 114, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/83984-ludolf-g-v-russkaya-grammatika-oksford-1696-l-1937-materialy-i-issledovaniya-po-istorii-russkogo-yazyka-1#mode/inspect/page/126/zoom/5>.

¹³¹ Поп.: *Mentalność rosyjska. Słownik*, А. Lazari (red.), Katowice 1995, s. 114–115; J. Getka, *U progu modernizacji...*, op. cit., s. 36.

свідчить її помітний розвиток під час так званого другого південнослов'янського впливу в XIV–XV ст. Наведені вище спостереження чудово пояснюють, чому іноді непросто розрізнити пам'ятки церковнослов'янської мови руських редакцій, наприклад XIV–XV ст.¹³² Мовна практика в Московській державі (існування фактично двох різних, не взаємопроникних систем – писемної та розмовної) відтак вплинула на дослідницьку практику: корпус старовинних текстів російської мови (власне з московських теренів) включає тексти, побудовані на нульовій аргументації: до російських дослідники зараховують пам'ятки, у яких відсутні очевидні українські та білоруські риси.

У випадку з білоруською та українською літературними мовами (новгородська, як ми писали вище, була знищена Московським князівством) процес був складнішим: обидва народи століттями самостійно виробляли писемну норму на прикладі церковнослов'янської мови як узірцевої. Можливо, через те, що давньоруські писці розуміли церковнослов'янську мову частково, вони вважали, що зможуть виробити писемну норму своєї мови, застосувавши її особливості до церковнослов'янського тексту. Ці спроби робилися від XI ст., але, очевидно, не повністю задовольняли писців. Починаючи від XIV та особливо від XV ст., з'являються пам'ятки церковнослов'янської мови, у яких книжники не лише відображали окремі говіркові фонетичні чи морфологічні особливості, а й по-своєму включали цілі фрагменти (навіть по кілька сторінок). Тут варто говорити про свідому діяльність книжника, який вніс свою русько-українську норму у структуру церковнослов'янської мови. Такі приклади є в Четві 1489 року:

Сл(в)о на рож(с)тво прѣбѣтна. вл(д)ѣца нашаѣа бѣа приснодѣвы мѣрна” (13 зв.–19 зв.): ставши по(д) дрѣвомъ дѣафиною. на чала плачѹчи молити(с)... оузрѣла на дрѣве гнездо птичѣе. и почала силно плакатисѣ. а рекѹчи. оувы мнѣ бѣднои... оуъ мнѣ бѣднои. кому сѣ могоу ровнати. птица(м) ли. но и тыи гнезда вьють. и дѣтки плодѣать. о бѣда мнѣ шканнои грѣшнои (15); а какъ исполнилоѣ .Ѧ. м(с)цен. родила дѣна. оуспытала бабы. рекѹчи. што еси родила. и она рекаа. жѣньскии полъ. и повивши баба. сѣю преч(с)тѹю дѣвицю. положила оу легалници. и ка(к) исполнилиѣ денне // очистилаѣ айна. дала сесець свои w(т) персен сѣои дѣвици. и нарекли има. еѣ сѣои мл(с)ти мѣна. и почала сѣаа дѣвица рости дѣньѣа што дѣна. (16–16 зв.)¹³³.

Той факт, що порівняно велику кількість репрезентативних текстів з явними слідами місцевих діалектів можна знайти від XIV ст., дає підстави для тези про те, що походження національних літературних мов – білоруської та

¹³² Пор.: Н. Толстой, *Церковнославянский и русский*, op. cit., с. 75. Так звана третя хвиля південнослов'янського впливу була, вочевидь, іншим явищем, оскільки стосувалася впливів із боку південної Русі – Києва, а не південної слов'янщини – Балкан.

¹³³ В. Німчук, *Українська Четвя 1489 року*, Житомир 2015, с. 27.

української – було визнано лише в XIV ст. Ці теорії пропагували в радянський період, а потім некритично повторювали також історики мови з України¹³⁴ та Білорусі¹³⁵. Вище ми відзначали вже, що російські історики мови придумали спільний давньоруський період зі спільною для східних слов'ян літературно-писемною мовою¹³⁶. Ця мова – переважно церковнослов'янська – вважається в російській науці початком безперервного літературного розвитку російської мови, і за такого підходу – коло замикається.

¹³⁴ *Курс історії української літературної мови*, ред. І. Білодід, ор. cit., с. 14; П. Плющ, *Історія української літературної мови*, ор. cit., с. 135.

¹³⁵ Б. Плотнікаў, Л. Антанюк, *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, ор. cit., с. 55–56.

¹³⁶ А. Кожин, *Литературный язык Киевской Руси*, ор. cit., с. 6; А. Горшков, *Теория и история русского литературного языка*, ор. cit., с. 57.

4. У пошуках норми: риси української мови в найдавніших пам'ятках церковнослов'янської мови русько-української редакції

В історичному мовознавстві є доконаним твердження, що на підставі фонетичних і морфологічних, рідше лексичних, рис, відображених у пам'ятках, можна визначити мовну належність твору. Наприклад, попри певну кількість спільних українсько-білоруських рис, передовсім для білоруських текстів уже від XIV ст. властиві: поплутування *ѣ* та *e*: у *вєрє*; твердість *ц*: *конецъ*, *палець*; змішування *ч-ц*: *поцекать*, *оцицать*; наявність прикметникового, займенникового, числівникового закінчення *-ие*: *малые*, *великие*, *первые* та ін.¹³⁷; для українських: поплутування *ы* – *і*, що надалі призвело до нерозрізнення *e* – *и*; випадки написання *у* як на місці новозакритого *o*, так і на місці будь-якого *o*; поодинокі випадки „ікання” на місці **ě* (незалежно від позиції) та **e* в новозакритому складі (новий *ять*); відображення м'якої вимови *р*, *ц* та *шиплячих*; інфінітиви на *-ти*; написання форм складеного майбутнього часу, на зразок *ходитьиму* та ін.¹³⁸

Проте ці риси з'явилися не на порожньому місці в текстах XIV ст., а трапляються в текстах української редакції церковнослов'янської мови від XI ст., тож – як би парадоксально це не звучало – можуть бути придатні для дослідження розвитку норм української літературної мови. Спроби перших книжників відобразити місцеву рідну вимову висвітлили можливості та потенціал тогочасного розвитку писемності і, можливо, стали поштовхом для пізнішого, сміливішого втілення рис власної мови на письмі.

Дослідники вже звертали увагу на те, що церковнослов'янські тексти XI ст. відображають особливості української мови¹³⁹, про що йшлося вище.

¹³⁷ У. Анічэнка, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, с. 22.

¹³⁸ В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.*, Житомир 2006, с. 336.

¹³⁹ А. Крымскій, *Украинская грамматика...*, т. 1, с. 83–210; П. Бузук, *Про мову найдавнішої української євангелії*, *op. cit.*, с. 4–27; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, *op. cit.*, с. 65–329,

Проте зараз поліпшена доступність до джерел (факсимільні видання, оцифровані копії текстів XI ст., відкриття архівів для роботи з оригіналами) дає змогу переглянути попередні „догми славістики” та вийти з циклу повторюваних старих тверджень.

Ці приклади виявлені переважно на фонетичному рівні, рідше на морфологічному чи лексичному. У контексті „слабо відображеної лексики” особливо хочемо підкреслити той факт, що російські історичні та етимологічні словники, наприклад („Словарь древнерусского языка” І. Срезневского /далі Срзн./, „Словарь русского языка XI–XVII вв.” /далі СлРЯ/, „Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.” /далі СДЯ/, „Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд” /далі ЭССЯ/¹⁴⁰, містять сотні лексем, датованих XI–XII ст., ілюстрованих лише прикладами з пам'яток з українських земель (Києва і Галицько-Волинської) і Новгорода, а від XIII ст. – із білоруських пам'яток. Наприклад, у видаваному від 1970-х років Академією наук СРСР „Этимологическом словаре славянских языков...” для підтвердження давности лексем наведено приклади з пам'яток фактично всіх слов'янських мов. Приклади з українських та білоруських давніх текстів подано зі скороченням *др. русск.* у списку скорочень мов і діалектів, а *др. укр.* та *др. блр.* узагалі відсутні. У російських лексиконах ілюстрації до словникових статей, взяті з московської (російської) писемности, датовано переважно XV–XVI ст. Ми не знайшли жодної словникової статті, у якій було б навпаки – тобто московські джерела були б хронологічно давнішими. Це означає, що **якби ми хотіли побудувати словник найдавнішої російської мови (навіть із церковнослов'янською лексикою) на основі вихідного матеріалу, створеного на землях Московської держави, у нас не було би підстав локалізувати його до XIV ст.** Цю проблему описуємо в частині аналізу лексики пам'яток.

Водночас дослідницька чесність вимагає від нас підкреслити, що на основі аналізу русько-українських текстів XI–XIV ст. не можна окреслити повної картини послідовно сформульованої правописної норми XI ст., тому це не наша мета. Передовсім указуємо на діалектні риси, що в подальшому визначили орфографічні тенденції в церковнослов'янських текстах, які з часом стали

Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, *op. cit.*; В. Німчук, *Походження української мови*, *op. cit.*, с. 351–468; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, *op. cit.*

¹⁴⁰ І. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, репринтное издание, Москва 1989; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, *op. cit.*; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, *op. cit.*; *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, вып. 1–42, ред. О. Трубочев (1–32), А. Журавлев (33–40), Ж. Варбот (41–42), Москва 1974–2021.

нормами української мови, а також – узусними для певних діалектів української мови. Такий напрямок дослідження дозволить відповісти на питання логічності/нелогічності долучення церковнослов'янських писемних пам'яток української редакції до вивчення історії української літературної мови. Переконані, що сам факт появи мовної риси і зростання кількості її фіксацій у наступних століттях є доказом намагань писців відображати вимовну норму рідної мови.

Особливо акцентуємо увагу на тому, що аналізуємо тексти, збережені в оригіналах, час (XI–XIV ст.) і місце (Київ, Галичина, Волинь) створення яких сумнівів у славістиці не викликають. Крім церковнослов'янських, долучаємо світські тексти, зокрема приклади з княжих грамот, покрайніх записів на сторінках церковних книг, написів-графіті Софійського собору в Києві, які датовані XI–XIV ст., також із написів на інших предметах.

Ілюстративний матеріал, доданий із інших джерел, допоможе краще зрозуміти вплив і масштаби аналізованих явищ, а також універсальність обговорюваних нормотворчих процесів не лише в літературі церковнослов'янською мовою, а й поза нею.

4.1. ФОНЕТИЧНИЙ РІВЕНЬ

4.1.1. ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

4.1.1.1. Підсистема вокалізму

4.1.1.1.1. Повноголосся

Повноголосся найвиразніше й найпослідовніше виявлене саме в українських пам'ятках, хоч і властиве й білоруській мові та (на період функціонування як окремої лінгвоструктури – до поневолення москвинами) новгородському ідіому. Повноголосні сполуки на місці давніх **-tert-*, **-telt-*, **-tort-*, **-tolt-* наразі є нормою літературної української мови. У російській мові поряд із повноголосними дотепер мовним стандартом є численні неповноголосні сполуки, а повноголос привнесений із київської (української) та новгородської писемних традицій:

Навіть якщо частина таких утворень [неповноголосих написань – Й. Г., В. М.] російської мови виникла під впливом церковнослов'янської, все ж виглядає цілком імовірним, що тут маємо справу також із типовим для слов'янських мов явищем змішування,

перетину двох окремих самостійних лінгвістичних систем, конкретніше – з поширенням фонетичних взірців української мови на російську¹⁴¹.

Повноголосні сполуки засвідчені в українських пам'ятках від XI ст.

XI століття

ОЄ 1056–1057: *перегънжвъ* 294 зв., *володимиръ ... володимира* 294 зв., *въ новъгородѣ* 294 зв.;

Ізб. 1073: *вереди* 35 зв., *вередиши* 38, *короставьимъ* 49 зв., *полои* 63 зв., *въ полонѣ* 63 зв., *полоньникъ* 67 зв., *поръсате* 251, *серебро* 162, *черепл'я*¹⁴²;

Ізб. 1076: *оборонивъши* 33 зв., *вередѣ* 63, *соромаживоу вѣтити* 102, *законъ хоронити* 103, *боротисѣ* 107, *норовоу* 102, *доброноровинѣ* 103 зв., *борошньзмъ* 150 зв., *морозъ* 157, *золотъзмъ* 271;

АЄ 1092: *берегоу* 31 зв., *оумерети* 95, *жеревинѣ* 108, *беремѣ* 139 зв.;

ПА XI: *черес* 21, *серебро* 24, *серебра ... серебра* 30;

ТЄ XI: *серебро* 3 зв., 4 зв.;

ЧудПс XI: *иштерева – иштерева матерыга* 97;

СГБ XI: *воротитъ сѣ*¹⁴³.

Подібні записи проникали й до інших текстів, пор. іще в „Синайському патерику” – *стороньникъ, оборотити, оумерети*¹⁴⁴, *толочи*¹⁴⁵. Про формування писемності з тенденцією до запису народної мови свідчать записи на стінах церкви св. Софії Київської з XI ст., пор.: *вѣлогородьскыи*¹⁴⁶. Ці записи нівелюють тези славістів про існування нібито двох традицій української писемності – старої (староукраїнської) та нової – сучасної української мови, створеної на основі народної традиції. Ні, від самого початку процес творення української мовної норми полягав у протистоянні елементів розмовної мови та правил церковнослов'янського письма – у різні періоди переваги набували різні елементи, що, зрештою, привело до формування літературної мови в тій формі, яку ми знаємо з творчості Івана Котляревського, пізніше – Тараса Шевченка чи Івана Франка.

¹⁴¹ О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських...*, *op. cit.*, с. 133.

¹⁴² Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, *op. cit.*, с. 130.

¹⁴³ *Ibidem*.

¹⁴⁴ З приводу потракування повноголосу у словах на зразок *умерети, жерети* та под. див. міркування Юрія Шевельова, які ми поділяємо: Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, *op. cit.*, 134–135.

¹⁴⁵ *Ibidem*, с. 130.

¹⁴⁶ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, *op. cit.*, с. 104.

XII століття

- МЄ до 1117: всеволожю ... володимирю ... новъгородьскуому... города 213;
 ГЄ 1144: серебрьникъ 58 зв., о жеребати 68, половъз 6, половелъ 29, солоня 91 зв., жерети 3 зв., оумерети 2 зв.;
 ДЄ 1164: полокахоу 109 зв., оумеретвыа 254;
 ЖН XII: въ черево ... мморочи 6, посередѣ 12 зв., голодомъ 15, норови 26 зв., серебро 23, оумерети 15, пожерети 24 зв.;
 ХА XII: волокоша 4, молока 141, ѿ молока 152, молоцѣ 264 зв., деревьнихъ 256, оумерети 110, 182 зв.;
 ГВС XII: полотьна 43 зв.; створи чережьные велико 99 зв.; смотрите воронъ 113 зв.; ѿ жеребець 145;
 ЖФС XII: посередѣ 125 зв., 136 зв., воронащемъ 126 зв., незагорожено 131;
 ХутСл XII: перенос. ... по переносѣ 3 зв., переноснаа 10;
 Усп. зб. XII–XIII: володимироу 8, всеволода 8 зв., золото 9 зв., позолотивъ 24, волость 16, дъвѣма колодама 15, на головѣ 20 зв., оболость 24, паволокы 25 зв., забороломъ 25 зв., новъгородѣ 8 зв., възшегородоу 10 зв., възшегородѣ 19 зв., городъ 17, са воротилъ 10 зв., сторонѣ 16 зв., огородьникомъ 21, дороговбоужѣ 21 зв., смородьнъна 281 зв., простерети 9 зв., перенесли 24, передъ 13, берестину 15 зв., въ дереванѣ 20 зв., въ перенаславьскаа оболость 24, серебрьмъ и золотъмъ 24 зв., чересла 76 зв., чересъ 129 зв., берегли 272 зв. та ін.;
 Уст XII: вологы 243, перелетѣти 261, на сторону 261, надпоправне пороздъноѣ – пороздъноѣ не^а 213.

Пор. ще в графіті СК 1104: володимиръ¹⁴⁷; у записі на стінах собору про купівлю Боянової землі (датований між 1086 та 1107) передъ¹⁴⁸; графіті другої чверті XII ст. молодѣевичъ¹⁴⁹; Мстиславова грамота бл. 1130 р. володимиръ, всеволодоу, серебрьно, серебра¹⁵⁰; у написі на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича (до 1151 р.) володимирова, здоровье¹⁵¹; у графіті Михайлівської церкви XII ст. золотникъ¹⁵², у „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст. мережю 16 зв., въ паволоцѣ 11 зв., велеса 30.

¹⁴⁷ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела*, Київ 2014, с. 149.

¹⁴⁸ Ibidem, с. 151.

¹⁴⁹ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. IV *Приділ архангела Михайла*, Київ 2015, с. 120.

¹⁵⁰ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 172.

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² В. Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви (середина XII – початок XVIII ст.)*, Київ 2021, с. 207.

XIII століття

БЄ XII–XIII: полокадоху мръжа 22, полонени воудѣть 65, сзволонъше 51 зв.;
 ЄЄ 1283: сволокоше 101, просторона врата 115 зв., череды 136, на передѣ 136;
 ПНик XIII: оухволонъ 66, соломою 89 зв., поволонъ 90 зв.;
 ПЄС 1280: соломою 89 зв., поволонъ 90 зв.;
 ОрЄ XIII: колода ... кладау 5(2).

Такі записи відомі й у графіті СК поч. XIII ст.: ѿ ворога¹⁵³, у Записі Йова (Єва) бл. 1269 р. чересъ, володимѣра¹⁵⁴.

XIV століття

ВО (Ш) XIV: стережаху 52, ворогъ 108, перенесиньє 171, 176 зв., мѣць бере-
 зозвлъ 175, здоровъ 271;
 ЛврЄ XIV: полотъна 97, воронъ 201, середѣ 335, перенесѣньє 362, возми деревѣ
 /тут деревьце/143;
 ЛШс 1384: перед лицемъ 43 зв.;
 КПс 1397: передъ нимъ 195.

І в інших текстах цього століття виявляємо це явище, наприклад, у „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. волоса ... дерева ... переже ... берегъ ... головы¹⁵⁵.

4.1.1.1.2. Друге повноголосся

Явище, яке характеризує українську, новгородську та білоруську писемність загалом. Іноді в пам'ятках XII–XIII ст. замість звукосполучення *-ор*, *-ол*, *-ер*, *-ел*, що розвинулися з давніх **-ьr-*, **-ьl-*, **-ьr-*, **-ьl-* між приголосними, виступають звукосполучення *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле*. У ранніх текстах (XII–XIII ст.) ще не завжди в таких позиціях відображувано повністю вокалізовані повноголосні сполуки, траплялися різні поєднання *-оръ-*, *-оль-*, *-ерь-*, *-ьре-*, *-ьрь-*. Це так зване, за словами Олександра Потебні, „друге повноголосся”¹⁵⁶. Воно розвивалося тоді, коли сполучення [ьр], [ьл], [ьр], [ьл] стояли перед приголосними, за якими йшов зредукований у слабкій позиції. Прикладів таких слів в українській мові наразі небагато: *терен*, *толок*, *ополонка*, *колобаня*, але в найдавніших пам'ятках української писемності подібні написання траплялися дуже часто.

¹⁵³ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 110.

¹⁵⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 291.

¹⁵⁵ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 331–333.

¹⁵⁶ А. Потебня, *К истории звуков русского языка*, Воронеж 1876, с. 90.

XI століття

ОЄ 1056–1057: вьрьвьно 59 зв., зьрьноу 237, вьрьхж 141; скзрѣвѣ 50 зв., мзлѣва 198, дзлѣжнѣ 155, дзлѣгѣ 275;
 Изб. 1073: жьрѣти 160 зв., золобѣ 174 зв. /пор. зѣлобѣ 203 зв./;
 Изб. 1076: мьрѣтва 115, вьрѣстѣ 267 зв., пьрѣси 229;
 ПА XI: пьрѣвѣне 11, вѣзорокомь 246;
 СГБ XI: жьрѣца 88 зв.;
 ЧудПс XI: жьрѣцемь 22;
 БПс XI: дьрѣжавьна 7, вѣ дзлѣгтоу 7;
 МінСл XI: обзлѣкзѣ са 3 зв., одьрѣжимоу 14, дьрѣзновениемь 15.

XII століття

МС до 1117: жьрѣцьскѣнимъ 34, жьрѣць 198 зв.;
 ГВС XII: оумьрѣть 36 зв., 68, 161 зв., жьрѣцьскамъ 37, жьрѣць 103 зв., сѣмерьтѣю 58, перьвѣи 68, сотьрѣть и 124 зв., ѿверьжеши са 175 та ін., рідше ѣр: горѣтѣю 86 зв. та ѣл: голыкомъ 87;
 ДЄ 1164: вѣверѣвѣте 95 зв., волѣкѣ 245 зв., волѣси 253, молѣнья 201 зв., мзлѣнии 203, дзлѣжнѣкомъ 275, толѣкноувѣшю 148, померькнѣть 201 зв.;
 ЖН XII: сѣдьрѣжю 4 зв., дьрѣжа ѣашю 8 зв., ѿдьрѣжимомъ 9, жьрѣцемъ 22 зв.;
 ЖФС XII: вѣздьрѣжание 40 зв., дьрѣжа 140 зв., дьрѣзни 146, дзлѣго 65 зв.;
 ХутСл XII: долѣжнѣ 2, перьѣть 5;
 Усп. зб. XII–XIII: мьрѣтѣвѣца 4, пьрѣстию 4, вьрѣхоу 87 зв., вьрѣста 236, одьрѣжацию са 74, тѣрѣгѣ 253, пѣлѣнѣ 116, вѣлѣкѣ 117, 188 зв., мьрѣтѣви 189, волоны 197, долѣгѣ 279, мзлѣниѣ 329, дьрѣжати 252, ѣрьѣвь 333, ѣрьниѣ 231.

XIII століття

БЄ XII–XIII: толоци вѣ дѣври 66 зв., мѣроу доброу натолоченѣю 27;
 СЄ 1283: вѣверѣжѣть 11, дѣрезанѣте 38 зв., всѣдѣ верѣхоу 68 зв., перѣстомь 73 зв., ѣревленѣю 101; пьрѣстѣнь 59 зв., вьрѣхоу 96, померькошю 97 зв.; поѣрѣрпшѣи 5, испѣрѣва 26, перьвѣи 91, смѣрѣтѣю 78 зв., ѣрѣвленѣю 95, мѣрѣтѣви 117, жѣрѣтѣвоу 260 зв.; оумолѣѣита 41, долѣжнѣкомъ 62;
 ОрЄ XIII: тѣлѣкноувѣшю 66 зв. (1), толоци вѣ дѣври 69 (1), померькнѣть 99 зв. (1), призѣва вѣлѣхѣви 130 зв.
 Також це явище засвідчене і в інших текстах XIII ст., пор. у Житії Сави Освяченого XIII ст.: ѣреплѣма¹⁵⁷.

¹⁵⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. cit., с. 312.

XIV століття

ЛврЄ XIV: да оумолокнета 134 (пор. у ДЄ 1164: оумолъкнѣта), скорпию (тут: про скорпию) 194;

КПс 1397: молонью 20 зв., молонья 105;

ЛЄ XIV: перьвъѣ 16, одерьжимъ 16 зв.

Активно засвідчене в українській писемности й, мабуть, використовуване в мовленні явище з часом стало периферійним. Нормою стали лише деякі слова в українській мові, що відображають цей процес.

4.1.1.1.3. Початкові ро-, ло- із давніх *ort-, *olt-

В українській писемности від XI ст. засвідчено випадки написання *ро-*, *ло-* відповідно до давніх *ort-, *olt (*робота, розбійник, розум, розгадати, лікоть < локъть*), що з часом стали нормою української мови.

XI століття

РЕ XI: росташе – отроча же росташе 6 зв. б /пор. в ОЄ 1056–1056: отроча же раштваше 265 зв./;

Ізб. 1073: розумѣти 125 зв., 126, розоумъ 240, розвоинникъ 212, ровъ 241, локътъ 266, лодина, роли ‘ріллі’¹⁵⁸;

ПА XI: розгнѣважъть 187, роботъ 188.

Певне, традиції такого написання книжники взяли із живого мовлення, як то бачимо в написі-графіті на стіні Софійського собору в Києві про грім від 3 березня 1052 року: розъгръмѣл (са)¹⁵⁹.

XII століття

ХА XII: роженъ, лони ‘торік’¹⁶⁰;

ЖФС XII: розгънаша 74, розгладанемъ 112зв. зв., рохурптавъ са 129; лодиною 58 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: росташе 27, локти 144.

XIII століття

БЄ XII–XIII: локоть ѣдинъ 47 зв.;

ПЄС 1280: нерозумнзи 3.

¹⁵⁸ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 129.

¹⁵⁹ С. Висоцький, *Київська писемна школа X–XII ст.*, Львів–Київ–Нью-Йорк 1998, с. 134.

¹⁶⁰ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 129.

Подібні записи – звичне явище в давній українській писемності, про що свідчать і інші записи з цього століття: розвити в „Повчанні” Володимира Мономаха (Срзн.: III, 147), розвазати в „Руській Правді” (Срзн.: III, 150), у „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст.: на розоумине (Тр. зб. 41).

XIV століття

ЛврЄ XIV: локоть 201.

Пор. ще: робота в „Повісті врем'яних літ” за Лаврентіївським списком (Срзн.: III, 126), розглядда ‘огляд’ в „Повісті врем'яних літ” (Срзн.: III, 151), розгляддати в Житті Федора Студита (там само), роздумати, роздумывати в „Повісті врем'яних літ” (Срзн.: III, 153), розумъ в „Повісті врем'яних літ” (Срзн.: III, 160), розбъхатиса в „Повісті врем'яних літ” (Срзн.: III, 161).

4.1.1.1.4. Український ікавізм

4.1.1.1.4.1. Реалізація давнього *ě (ятя)

Наразі однією з найхарактерніших фонетичних ознак української мови з-поміж інших слов'янських є рефлексія *ě, *е, *о > [i], що в славистиці прийнято називати „ікавізмом”.

В українській мові етимологічний *ě дав різні рефлекси. Нормою літературної мови є реалізація [i] незалежно від позиції в слові¹⁶¹. Значно ширше розмаїття рефлексів *ě маємо в поліських (північноукраїнських) діалектах, до яких, найімовірніше, у минулому належали й говірки околиць Києва. Якість такого голосного залежала від наголосу. Під наголосом: **и** – *'ричка*, *'билиї*; **ê** – *л'êс*, *пр'іст'рêт*, *мо'йê* *'рук'і*; **ê** зі вставним **й** після губних – *в'йêра*, *тоб'йê*; **ie** – *д'іед*, **ue** – *'риечка*; у ненаголошеній позиції: **e** – *де'едок*, *бе'да*, *вед'ро*¹⁶².

XI століття

Уже в найдавніших писемних текстах маємо підтвердження вияву таких рефлексів. Якщо у студіях істориків мови вказано поодинокі випадки

¹⁶¹ Пор.: Е. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, ор. cit., с. 48; Ф. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1979, с. 175; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, ор. cit., с. 270; *Сучасна українська літературна мова*, ред. А. Грищенко, Київ 1993, с. 49; М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматики української мови*, Київ 1980, с. 87.

¹⁶² *Атлас української мови*: у 3-х т., гол. ред. колегії І. Матвіяс, Київ 1984, т. I, с. 3–10; Київ 2001, т. III, ч. III, с. 62–63.

матѣиѧ (Ізб. 1073: 262), мѡсиимѣ (4), маттаѣиѧ (ЧудПс XI:17 зв.). Писець РЄ виправив ѣ на и в дієприкметниковій формі З. в. мн. стоащѣ > стоащи (РЄ XI: 16 зв. а–б). Виправлення майже не помітне в факсимільній копії пам'ятки, однак добре видно в оригіналі.

Також у Толстовському Псалтирі възвистите¹⁶⁵.

ХІІ століття

МЄ до 1117: поплутування ѣ = и – никотерыи 212 зв. – нѣкотерыи 21, никъгда 10 зв. – нѣкъгда 119;

ГЄ 1144: въз попели¹⁶⁶ поплутування ѣ = и – о неповелѣнѣ 2, на кровѣ /пор. ОЄ 1056–1057 въз крови 215/ 161;

ДЄ 1164 соль земли 43, де в русько-українських редакціях переважала флексія –ѣ¹⁶⁷, поплутування ѣ = и – никто 3 – нѣкто 68, никоеѧ же 18 зв. – нѣкоѧ же 130, о назаранѣнѣ 4, да прѣдѣтъ 91, ослѣпѣ очи ихъ 31 зв.;

ХА ХІІ: о ѣди 255; поплутування ѣ = и – о помагании 53 – о подвижань-нѣи 223;

ГВС ХІІ: свѣдѣтель 175, въз комьрѡзи 145 зв., издають 143 зв., прѣидѣмъ 101; поплутування ѣ = и – пролѣтѣтѣса 43 зв., 95 зв., пролѣтѣтѣса 44; вашѣ нозѣ 172 зв.; прѣрка ильѣ 220;

ЖН ХІІ: повидилъ ѣси 9 зв.;

ЖФС ХІІ: имѣниѣ ... имити 37, поплутування ѣ = и – помѣдѣлѣвъз 155;

ХутСл ХІІ: призираѧ 2 зв., ѣдиной ѣаши 7, свѣдѣтельствомъ 9, свѣдѣтельствова 12;

Усп. зб. ХІІ–ХІІІ: поплутування ѣ = и – монѣѧ 250 зв. – мѡусию 178 зв., николи 10, 38, 125, 143, нѣколи 45 зв., 47 зв.

ХІІІ століття

ВО (І–ІІ) ХІІІ: въз коринѣи 158 зв., никто 192, свѣдители 184 зв., трапляються й численні поплутування букв ѣ та и – порѣвѣаѣса 129 зв., моцѣ твоѣи 150 зв., братѣѣ 170, въз лици 241, въз лицѣѣ 288, невмѣстѣмаго 273, во втечѣствѣѣ 207, во втечѣствии 207 зв.;

ПНик ХІІІ: оуспивъ – прѣниѣмъ оуспивъ 63, послѣди 71 зв.;

ХЄ ХІІІ: свѣдѣтельствова ... свѣдѣтельствоуѣте 7 зв., въз оутрии 6 – въз оутрѣи 10 зв.;

¹⁶⁵ І. Огієнко, *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків*, оп. cit., с. 164.

¹⁶⁶ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 260.

¹⁶⁷ А. Шахматов, *Історическая морфология русского языка*, Москва 1957, с. 79.

ОрЄ XIII: соль землі 2, сзвѣдитель 110, на сзвѣдительство 26, 119 зв., свѣдительство 92, а також плутання ѣ = и – на мосѣовѣ 100 зв. (2), моиси 7 зв., 23 зв., 126 зв., голѣндорухы 139 зв. пор. ще в Мстиславовім Євангелії: голѣндорухы 201 зв.;

ЄЄ 1283: во црѣтѣ 39, свѣдитѣль 84, 92, свѣдитѣльство 2, 13 зв., 52, 64, ѣлкѣз никии 50 зв., на коупили 11, вѣ обитили 121 зв., заприти ѣмоу 39, пиниѣ 114 зв. поплутування ѣ = и – приже дуже багато написань, придѣ 54, придо 116 зв., прѣвнеси 33, прѣвлѣпит са 39 зв., кѣ вдовицѣ 134, прѣ ѣлиси 134 зв.

Пор. ще в графіті XII–XIII ст. на стінах Софії Київської: рабу николи¹⁶⁸; в „Пандектах” Никона Черногорця за списком поч. XIII ст. із зібрання Ярославського державного музею-заповідника свѣдительствоуѣмы¹⁶⁹, вѣ манастирѣ ... вѣ манастири¹⁷⁰.

XIV століття

АБиб XIV: видѣти 3 зв., видѣныѣ 3 зв., за невидѣныѣ 36 /відп. до вѣдѣти/, по мирѣ /відп. до мѣрѣ/ 23, свѣдителя 27 зв., поплутування ѣ = и: вашѣ недостатки 24 зв.;

ПЄ XIV: свѣдитѣльство 1, во оутриѣ 5, поплутування ѣ = и – мойси 5 – мойсѣи 7, тимофиѣ 242, вѣ храмѣнѣ ... вѣ храмѣнѣ 211, дѣвѣици 248 – дѣвѣицѣ 249 /Р. в. одн./ та ін.;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: сѣои мѣѣица харитонѣ 244 зв., ѣлисавети /Д. в. одн./ – ѣлисавети же исполнисѣ вѣрма родити 255, поплутування ѣ = и – вѣкѣнтыѣ 246 /пор. у ЛЄ викѣнтыѣ 235/, придѣ товою 252;

ВО (III) XIV: вѣсхѣтѣвѣ 83 зв., ѣсхотѣвѣ бо 148, свѣдѣльство 186, свѣрающѣмѣ ‘звѣряючим’ 214 зв., онанѣ ильѣ 165 зв.;

ЛврЄ XIV: на купили 20 зв., оу прѣтвори 31, злишьѣ 57, висѣтѣса 63, гришѣници 89 зв., заприти нак. сп. 92 зв., скоудѣлѣничи 151, майже безвѣнѣтково писар писав и-рефлекс у слові свѣдѣтель та похідних 2, 5 зв., 12, 18 та ін. Також у пам’ятці виявлено численні поплутування ѣ = и – смѣрисѣ 45 зв., на тысащѣ 73, кѣ фѣрѣсѣвѣмѣ 110, оу прѣтѣвѣрѣ ... оу прѣтѣворѣ 149;

ЛПс 1384: стрѣлѣ лоукавий 158, поплутування ѣ = и – сѣлѣ твоѣѣ 63, о ѣи ... ѣ ѣѣ 157;

¹⁶⁸ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 85.

¹⁶⁹ Цитуємо за виданням: К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века (юридические тексты)*, Москва 1998, с. 6.

¹⁷⁰ Ibidem, с. 7, 79.

МТ XIV: Дши мене (<**tojeje*) Р. одн. 32, свой (<**svoj*) поклониша главъи 41, свѣдительство 7, свѣдительствомъ 71 зв., свѣдителя 99 зв., поплутування ѳ = и – съ всеми 66, со всѣми 71, о господѣ /М. одн. о господи/ 1, на вечерѣ /М. одн. на вечери/ 6;

ЛЄ XIV: миси /тут мѣхи/ 86, ники 152 зв., видѣше 103 зв.; сѣдоукии 157 зв., макавии 256;

КПС 1397: до ... земли 3 зв., ис темници 195 зв., призовите 207 зв., посреди 187, 189, 216.

Такі ж рефлексии засвідчено в Апостоли XIV ст. № 40 (25): в києви, разви, приступникъ, види /аор. 3 ос. одн./, видивъ, въ ѣзыцихъ, всимъ¹⁷¹; в Апостоли XIV ст. (Толстовському): приобразуитеса, по мирѣ /мѣрѣ/, поплутування ѳ = и – въ телесѣ, о словесѣ¹⁷²; в списку „Пандектив” Никона Черногорца (1390-ті рр.) тѣрпити ... тѣрпини¹⁷³; також і в світській писемності: свидци¹⁷⁴. Зазначимо, що такі *i*-рефлексии широко представлені в новгородській писемності, зокрема в берестяних грамотах: съби, тоби, клить – № 266 XIV ст., рики, мни /тут мнѣ/ – № 99 XIV ст., миѣи, диду, нѣалы, надисѣ – № 354 XIV ст., прихавъ, сином, на гѣмни, при соби, в миру – № 354 XIV ст.¹⁷⁵ Ці та інші (див. ще мовні риси в наступних підпунктах) паралелі щодо вживання новгородськими писцями очевидних українських особливостей безумовно свідчать про тривалі контакти і впливи руського півдня на новгородську писемність.

4.1.1.4.2. Український ікавізм. Реалізація *е (явище нового ятя)

Якщо поява нового звука [i] на місці ятя (**ě* > [i]) засвідчена вже в найдавніших писемних пам'ятках української мови, тобто від XI ст., то [i] на місці (**e* > [i]) в історичній славістиці прийнято пов'язувати з долею надкоротких (зредукованих) – існуванням та занепадом *ь*, *ѣ*. Наразі в українській мові вживання *i* на місці етимологічного **e* в новозакритому складі є нормою. Михайло Жовтобрюх та Юрій Шевельов перші вияви цієї зміни датують серединою XII ст.¹⁷⁶ Проте найдавніші приклади цього явища в українській

¹⁷¹ Древній славянській переводъ Апостола и его судьбы до XV в. Опытъ исследования языка и текста славянскаго Апостола по рукописямъ XII–XV вв. Григорія Воскресенскаго, Москва 1879, с. 135.

¹⁷² Ibidem, с. 164.

¹⁷³ К. Максимович, Пандекты Никона Черногорца..., оп. cit., с. 97.

¹⁷⁴ М. Жовтобрюх, Фонетика, оп. cit., с. 241.

¹⁷⁵ Приклади з грамот за публікацією: К. Тищенко, Правда про походження української мови, оп. cit., с. 48.

¹⁷⁶ М. Жовтобрюх, Фонетика, оп. cit., с. 197; Ю. Шевельов, Исторична фонологія української мови, оп. cit., с. 389.

писемності виявлено від кінця XI ст., а в пам'ятках XII–XIV ст. таких прикладів уже сотні.

XI століття

Звернемо увагу на спостереження Р. Кривка про написання у південно-руській (українській) пам'ятці Бичківському Псалтирі, яка точно не датована, але багато дослідників схильні вважати часом її створення кін. XI – поч. XII ст., кількох написань із очевидними накресленнями літери ѣ „ять” на місці *e в новозакритому складі: о сѣмь познахъ, по вѣси земли¹⁷⁷, а також глаголѣтъ, оугаснѣтъ¹⁷⁸. Подальші пошуки дослідника дозволили виявити такі написання ще у двох південноруських текстах: „Сказання церковне” та „Учительне Євангеліє” Константина Болгарського. Датування цих пам'яток має деякі розбіжності – від кін. XI до поч. XIII ст.: глаголѣтъся, о сѣмь, жидѣтъ, зѣмною, свѣдѣтельства, на нѣмьже, възкръсновѣные, словѣсно, небѣсь-скомъ, о нѣмьже, по сѣмьже¹⁷⁹. Російські вчені вважають місцем створення цих текстів Київський скрипторій. Це дало підставу Р. Кривкові переглянути як появу явища „нового ятя” (не середина XII ст., а кінець XI), так і час занепаду зредукованих. Можливо, справді, є сенс переглянути хронологію цього характерного явища української писемності, якщо згадані пам'ятки таки датовані кінцем XI ст. Додамо, що і в „Пандектах” Антіоха, „Словах” Григорія Богослова також трапляються поодинокі приклади цієї зміни:

ПА: боудѣмъ – довьльни боудѣмъ 37 (пор. помьни бждемъ 153), добродѣтельна 147, обоутѣль 152 зв.;

СГБ: спасѣніе 7 зв., аныгѣльскыа – аныгѣльскыа силы 134.

Маємо сумніви, що ці тексти написані в Київському скрипторії, адже точно датовані пам'ятки XI – поч. XII ст. – обидва „Ізборники”, Архангельське та Мстиславове Євангелія – не мають прикладів „нового ятя”. Не засвідчене це явище й у пізніших київських пам'ятках: Оршанське Євангеліє кін. XIII ст., Київський Псалтир 1397 р. Натомість у всіх галицько-волинських текстах від другої половини XII ст. прикладів „нового ятя” – сотні.

XII століття

ГЄ 1144: прѣдъ просвѣщѣньемъ 69;

¹⁷⁷ Р. Кривко, *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, *op. cit.*, с. 47.

¹⁷⁸ М. Тюренкова, *Языковая вариативность и текстологическая стратификация ранне-древнерусской рукописи: древнейший список Учительного евангелия Константина, епископа Славянского (выпускная квалификационная работа)*, Москва 2015, с. 23.

¹⁷⁹ Р. Кривко, *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, *op. cit.*, с. 52.

ДС 1164: камѣнь 14, 90, 157, ремѣнь 3 зв., мѣчъ 50 зв., пѣць 61, сѣдмь 74, шѣсть 145; възнесѣные 32, знамѣные 56 зв., камѣные 25 зв., корѣные 58, зѣлые 60 зв.; дѣлатѣль 49, оучитѣль 50; въз нѣмь 6, 22 зв., по нѣмь 48, 58, о сѣмь 24, на сѣмь 76, въз всѣмь 215, въз нѣи 78 зв., на нѣи 109, по всѣи 80; боудѣть (3 ос. одн.) 22 зв., 31, въздвигнѣть (3 ос. одн.) 55 зв., възмѣть (3 ос. одн.) 7, 67 зв., достапѣть (3 ос. одн.) 105 та ін.;

ХА XII: за моудѣныа 32 зв. /де ѣ на місці ѣ, пор. моуднѣ/;

ХутСл XII: хвалѣниа 3, смѣрѣниа 3, о сѣмь 3 зв., 12 зв., штокрѣвѣниі 3 зв., словѣсноу 3 зв., вброучѣниі 4 зв., славословѣниі 4 зв., самѣмь 5 зв., твоѣмь 5 зв., тридѣнѣвноі погребѣниі 6 зв., въз зѣмныхъ 7 зв., гоувитѣльства 8 зв., во смѣрѣниі 12, прѣдложѣниі 12 зв., о нашѣмь 12 зв., по пере-несѣниі 14, възношѣниі 14 зв. та ін.;

ЖН XII: боудѣть кѣмоу /3 ос. одн./ 15 зв., 16 зв., жидѣть /3 ос. одн./ 2, начнѣть /3 ос. одн./ 4, 12 камѣниі ... камѣнь 28, знамѣниі 28 зв., пламѣнь 30, въз вѣзднѣ 31 зв., та ін.;

ЖФС XII: нематѣжьноу 33 зв., степѣнь 35, весѣлиі 42, степѣнь 35, вѣць 46, 56 зв., мѣчъ 113 зв., корѣнь 62 зв., камѣнь 144, сѣмотрѣниі 60 зв., плетѣниіемь 100 зв., погребѣниі 150, зѣмьнѣи 51 зв., прискосновѣньо 109 зв., сѣмь 51, 59 зв., избѣрѣть /3 ос. одн./ 121, навѣдѣть /3 ос. одн./ 140, п[р]инесѣть /3 ос. одн./ 161 зв. та ін.;

ГВС XII: шѣсть 8, 93 зв., шѣстью 6 зв., сѣмь 139 зв., ремѣнь 3, камѣнь 12 зв., 23 зв., перстѣнь 144 зв.; весѣлье 216, оучѣные 17 зв., оучѣныа 58, ѿ плинѣныа 26, помзшлѣныа 30, 56 зв., въз вставлѣныі 30 зв., прѣдложѣныа 49 зв., ѿ сѣложѣныа 55, възскрѣшѣныю 68, явлѣные 79; по нѣмь 43, 48, 50 зв., о нѣи 37 зв., въз вашѣмь 18 зв., в вашѣи 47, въз вашѣмь 127, въз моѣмь 176 зв., твоѣмь 199 зв., въз своѣмь 77 зв. та ін.

Напис із виявами „нового ятя” масмо й у написі на білоруській святині – хресті Єфросинії Полоцької 1161 р.: камѣныі, изнесѣть¹⁸⁰. Не виключаємо поширення цього явища як правописної звички далеко за межі Руси-України, що могло виявлятися в таких написаннях. Можливо, що для напису на хресті були долучені і безпосередньо русини-українці.

ХІІІ століття

БС XII–XIII: камѣнь 5, 71, 105 зв., 109 зв., 115 зв., сѣмь 16 зв., шѣсть 59 зв., мѣчънзімь 65; сѣгрѣшѣниа 3 зв., хоулѣниа 3 зв., оставлѣниа 3 зв., камѣниіемь 7 зв., въз рожѣниі 11, знамѣниі 13; прѣдатѣль 24 зв., дѣлатѣль 36,

¹⁸⁰ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, *op. cit.*, с. 197.

строитѣль 48, тажатѣль 77 зв., ѿ житѣль 86; по нѣмь 2, 8, о нѣмь 3 зв., 11, 28, въ нѣмь 5, 36 зв., въ пламени сѣмь 38, всѣмь срѣдцемь и всѣмь разоумомь 80 зв., въ родѣ сѣмь 102 та ін.;

ХС XIII: w нѣмь 5, на нѣи 70, оучитѣль 6 зв., дѣлатѣль 25, на знамѣныа 8, шѣсть по wициѣннiю 8 зв., въскрѣшѣныа 9 зв., ѿпоуциѣнникъ 69 зв., нѣицете 10, камѣнь 11, 69 та ін.;

Пник XIII: камѣнь 66 зв., корѣнь 71, зѣлиа 71 зв., вѣць 72 зв., wдѣжь 89; ѿ въскоушѣнникъ 54 зв., поставѣнникъ 55, възвбражѣнникъ 55, неоуправѣнникъ 57, оумилѣнникъ 59, до ѿпоуциѣнникъ. и въ сѣмь прѣцащѣнникъ 63 зв., прѣстоупѣнникъ 64 зв., идолослужѣнникъ 82 зв., крашѣнникъ телѣсноа 90; вѣчѣрникъ 55, вѣчѣрнаа 57 зв., кѣлью 60, невѣсноа 72 зв., къ ... зѣмнѣи 82 зв.; зазираѣль ... смотритѣль 66, ревнитѣль 72 зв.; о сѣмь 61 зв., о нѣмьже 64, въ чюжьмъ 63 зв. та ін.;

ВО (I–II) XIII: камѣнь 174 зв., камѣнникъ 9 зв., камѣнникемь 210 зв., 177 зв., молѣнникъ 128, въ пѣць 158, сѣмь вѣсз 175 зв., словѣсноа 250, шѣсть 206 зв., мѣць 214, матѣрь 237, силѣ твоѣи 29 зв., по своѣи воли 155 зв. w твоѣмь 216, по своѣмь 225 зв., въ нѣи 205, въ нѣмь 214, w сѣмь /про це/ 216 зв., умьрѣнникъ 1, wновѣнникъ 4 зв., хвалѣнникъ 30, помьшлѣнникъ 34 зв., погрѣвѣнникемь 55, въскрѣсѣнникъ 60, вѣсѣнникъ 68 зв., заступѣнникъ 94 зв., утѣнникъ 127, повелѣнникемь 167 зв., учѣнникъ 265 зв., на обновѣнникъ 277 зв., вседержитѣль 195 зв., наказатѣль 203, дѣлатѣль 214 зв. та ін.;

ЄЄ 1283: камѣнь 8 зв., 75 зв., 98 зв., камѣнникъ 102, wициѣнникъ 4 зв., помьшлѣнникемь 53, явлѣнникъ 51, въ рожѣннiи 125, оучитѣль 3 зв., 38 зв., 43, дѣлатѣль 25 зв., оутѣшитѣль 26 зв., црѣ зѣмннiи 38 зв., на стоудѣннiи 14 зв., трѣтьюю 55, пѣць 68, невѣсноа 108, в нѣмь 12 зв., 15, 26, 42, w нѣи 48 зв., въ сѣмь 22, w сѣмь 11 зв., 16, 20 та ін.;

ПЄС 1280: оутѣшѣнникъ 2, молѣнникъ 2, повчѣнникъ 2, явлѣнникъ 3, просвѣщѣнникъ 5 зв., рѣчѣнникъ 20 зв., хожѣнникемь 21, оутвѣржѣнникъ 22 зв., ополчѣнникъ 36 зв., оукрашѣнникемь 88 зв., въ кѣльи 23 зв., таковыхъ wдѣжь 89, вѣць 93, телѣсннiи 4, зѣмльннiи 26, вѣчѣрникъ 55, колѣсникъ 73, трѣпѣть 74, w сѣмь 75 та ін.

Також і в графіті XII – початку XIII ст. Софії Київської бѣловѣжзѣськыи¹⁸¹. Про вимову [i] на місці нового ятя свідчать поодинокі написання з графемою *и*.

ЄЄ1283: w оучиннiи 47, 73, прѣ[же сз]ложиннiи 90 зв., в мoиmь 80 зв., въ своиmь 134.

¹⁸¹ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, Київ 2014, op. cit., с. 229.

Дуже промовистим є приклад „ікальної” вимови в написанні слова *сзгрѣшєнєнє* у ВО (I–II) XIII на 22 аркуші, де в оригіналі чітко видно виправлення (*и>є*) *сзгрѣш(и>є)нєнє*.

XIV століття

АБиб XIV: *оусоужѣныє* 1, *влоужѣныа* 1 зв., *оутѣшѣныє* 9 зв., *соужѣныє* 18 зв., *во вѣѣны* 4, *гавлѣныє* 10 зв., *камѣныє* 11 зв., *стѣблыє* 11 зв., *вєсѣлыє* 35, *вѣщє* 6 зв., *мѣѣѣ* 7, *казатѣль* 29 зв., *строитѣль* 29 зв., *тажѣсть* 16 зв.; *вз вашѣмь* 1 зв. /пор. іще: *о вашимь* 26/, *вз своѣмь* 3 та ін.;

ПС XIV: *знамѣннї* 6, *камѣнь* 16, *вєсѣлыє* 254, *оучитѣль* 129, *пантелѣй-мона* 213; *вз сѣмь* 129, *w нѣмь* 132, *вз вашѣмь* 214, *w моѣмь* 230 та ін.;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: *взздвїжѣныємь* 243 зв., *прѣставлѣныє* 245 зв., *вѣкѣнтѣа* 246, *повелѣныє* 247 зв. та ін.;

ЛврЄ XIV: *рємѣнь* 7, *шѣстьюдєсѣть* 68, *сѣдмь* 82, *младѣнцємъ* 54, *на нѣм* 16 зв., *в вашѣмь* 24 зв., *вз моѣмь* 62, *оучѣныє* 23 зв., *помышлѣныє* 36 зв., *камѣныємь* 131 та ін.;

ВО (III) XIV: *заколѣныє*, *погрєвѣныє* 4 зв., *вѣлью* 4 зв., 15, *вз своѣмь* 5, *з зѣмль* 5 зв., *ѣ твоѣмь* 6, 179 зв., *але твоимь* О. в. 192, *на моѣмь* 189 зв., *втѣшѣныємь* 13 зв., *вѣскрѣсѣныє* 14 зв., *избавитѣль* 14 зв., *неиздрєчѣныю* 15, *камѣнь* 15 зв., 23 зв., 80, 243 зв., *камѣныємь* 167, *вєсѣлыа* 24, 83 зв. та ін.;

ЛПС 1384: *камѣнь* 104, *корѣныє* 109 зв., *смѣрѣныє* 32, *зацититѣль* 91 та ін.;

ЛЄ XIV: *вз коупѣль* 16 зв., *аньгѣль* 32, *камѣныємь* 187, *погрєвѣныє* 197 зв., *вєсѣлыє* 253 зв., *избавлѣныє* 182 зв., *поклонѣныє* 229 зв. та ін.

У світських пам'ятках XIV–XV ст. написання з такими рефlekсами також широко відомі: *при нѣмъ* (ССУМ: II, 86), *оутвєржѣныє* (ССУМ: II, 558), *шѣстьдєсѣть* (ССУМ: II, 558).

4.1.1.1.4.3. Український ікавізм. Реалізація *o

Шлях етимологічного *o в напрямку до витворення [i] був значно довший, ніж *e до [i]. Перші ознаки зміни *o в новозакритих складах після занепаду зредукованих проявилися в написаннях графом *oo*, *у*, *ow*: *воовьца*, *воовьчиухъ* (Галицьке Євангеліє 1266–1301), *воо(тц)а* (Полікарпове Євангеліє 1307)¹⁸².

¹⁸² Пор.: Ф. Филін, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, оп. cit., с. 222; Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, оп. cit., с. 408; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, оп. cit., с. 180.

XII століття

ГВЄ XII: въ вечеръ соубоутизи 193.

XIII століття

ОрЄ XIII: роужьствоу же бзвзшю иродовоу 15 зв. (2).

XIV століття

У низці пам'яток засвідчуємо стійку тенденцію написання омеги *w* в ново-закритому складі, що може свідчити про спробу передати писцями своєрідну артикуляцію нового звука, який відрізнявся від *o*:

АБиб XIV: своввдъ 2 зв., стрвино 3, коумірвмъ 3 зв., квинци вѣквмъ двидоша 5, бвица 7 та ін.;

ВО (III) XIV: мви 5, нвздрыю 6, квинца 8 зв., безаквныє 9, живв^т 12 зв., лввца 52, ввгъ 53 зв., дарввъ 75, плавдъ 92, рввъ 268, пввднвжью 270 зв. та ін. Особливо виразно простежуємо це у словах із кількома *o*: потвмъ 5, доствино 82 зв., березоввлъ 175, потвкъ 232 зв., за впокві 266 та ін. Такі ж само написання знаходимо і в „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. ввлъ ... квинъ ... їнървгъ ... пв^т¹⁸³;

ЛврЄ XIV: приставаѣньи домувѣнѣмъ 103.

У ВО (III) XIV засвідчено лексему *озѣрноѣ* – зими *р^а озѣрноѣ* 173 зв. Давній прикметник ‘грубий’ в українській та білоруській мовах набутокм не став (слово відсутнє і в білоруському, і в українському історичних словниках), утвердившись лише в російській мові, де відзначено найдавнішу фіксацію номена в проміжку між 1496–1504 рр. (Срзн.: т. II, 636; СлРЯ: вип. 12, 313). Проте, як бачимо, цей ад’єктив був віддавна у вжитку русинів-українців і, мабуть, мав дещо іншу семантику – ‘суворий’. Якщо в написанні маємо не звичайнісіньку опіску, то наведена лексема може більше зацікавити істориків мови в контексті появи українського ікавізму. Найімовірніше, що кореневий *ѣ* у цьому слові написано на місці **o* в новозакритому складі (Фасмер: т. III, 126). Єдине застереження, що писець міг цей *ѣ* накреслити за аналогією до форм *озѣро*, *озѣры*, які засвідчено в староукраїнських пам’ятках XV ст. (ССУМ XIV–XV: II, 77), тож не виключаємо й раніших подібних написань.

Не просто однозначно прокоментувати у ЛврЄ XIV написання займенників: ни умрѣти во по тѣмъ могутъ 107 зв. (пор.: МЄ до 1117: по томъ 97 зв., ДЄ 1164: по томъ 149 зв., БЄ XII–XIII: по томъ 63 зв.); гѣла мѣри своєи жєно се сѣъ твои потѣмъ же гѣла вѣенику Місяцеслів за 8 травня ЛврЄ XIV 178 зв.

¹⁸³ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 330.

(пор.: МЄ до 1117: по томъ 196, ДЄ 1164: – цей фрагмент відсутній, ЄЄ 1283: по томъ 133, ЛЄ XIV: по томъ 251 зв.). У відповідних фрагментах Євангелій, створених раніше, в цих займенниках, як бачимо, всюди *о*. У наведених прикладах незаперечні написання у формі давального – місцевого відмінків із закономірним флексійним *о*. Транслітеруваньники опублікованих /МЄ до 1117, ЄЄ 1283, ДЄ 1164, БЄ XII–XIII/ євангелій послідовно подавали *по томъ* саме так, окремо, і відповідно в словопоказчиках ця форма представлена серед займенникових. Утім, чеські лексикографи, упорядники „Slovníka jazyka staroslověnského”, засвідчують *потомъ* і як прислівник з написанням разом (ССЯ: III, 212–213). Від другої половини XIV ст. дослідники українських пам'яток¹⁸⁴ та укладачі лексиконів послідовно виділяють прислівник *потомъ* (ССУМ XIV–XV: II, 213). Неможливо встановити із прикладів ЛврЄ, чи сприймав писець це слово як прийменник з займенником *по томъ*, чи відбулася прислівникація прийменниково-займенникової конструкції *по томъ* > *потомъ* з перенесенням наголосу на прийменник у новій для української писемності конструкції *потѣмъ*. Жодних сумнівів щодо ґ на місці *о* в написаннях *ѡ себе самѣмъ* Ів VIII/14 24 зв. (пор.: МЄ до 1117: *о мнѣ самомъ* 13 зв., ДЄ 1164: *о мнѣ самомъ* 20 зв.); *ѡбразиша са храмнѣ тѣби* Мт VII/27 52 (пор.: МЄ до 1117: *храмнѣ тѣи* 33 зв., ДЄ 1164: *храмнѣ тѣи* 51, ХЄ XIII: *храмнѣ тѣи* 34). Для остаточних висновків щодо ікавізму/неікавізму в прикладах *потѣмъ/по тѣмъ*, *ѡ самѣмъ*, *тѣби* (М. в., одн., ж. р.) варто зважити й на інші написання в досліджуваній пам'ятці. Писарі ЛврЄ у займенникових формах М. в. одн. накресливали графему ґ і відповідно до **e*: *ѡ имени твоѣмъ* (ДЄ 1164, ХЄ XIII, БЄ XII–XIII, ЛЄ XIV – *твоѣмъ*) 94 зв.; *ѡ дому моѣмъ* (ДЄ 1164, ХЄ XIII, БЄ XII–XIII, ЛЄ XIV – *моѣмъ*) 103 зв.; *ѡ срѣдци своѣмъ* (ДЄ 1164, БЄ XII–XIII – *своѣмъ*) 113; *ѡ имени твоѣмъ* 164 зв.; *ѡ срѣдци своѣмъ* (ХЄ XIII 161 зв., ЛЄ XIV 238 зв. *своѣмъ*) 168, що цілком ув'язується з давньоукраїнською писемною традицією вживання літери ґ на місці **e* в ново-закритому складі („новий ґ”). Звичайно, приклади *потѣмъ* (чи *по тѣмъ*) та *ѡ самѣмъ*, *тѣби* у контексті сказаного також можна пояснювати як морфологічно зумовлені (написання за аналогією). Питання про вимову ятевого рефлекса в цих словах залишається відкритим: пишучи *ѡ имени твоѣмъ*, копіювальник проговорював [*твоеѣм*] чи [*твойѣм*]? У написаннях *потѣмъ*, *ѡ самѣмъ*, *тѣби* вимова [*потѣм самѣм тей*] малоімовірна. Якщо в протографі було вжито форми з *о* – *ѡ самомъ*, то навіщо копіювальнику ЛврЄ змінювати його на ґ – *ѡ самѣмъ*? Висновок звідси двоякий: або існував невідомий нам протограф з ятевими написаннями, або писар ЛврЄ свідомо накресливав графему

¹⁸⁴ Грамоти XIV ст., упорядк. М. М. Пещак, Київ 1974, с. 183.

Ѣ на місці *o*, бо так вимовляв ці слова [nom(ʹ)im sam(ʹ)im m(ʹ)ij]. В українських пам'ятках написань Ѣ на місці **o* в новозакритих складах (нехай і в морфологічно зумовлених позиціях) до XVI ст. не засвідчено.

4.1.1.1.5. Злиття давніх **i* – **u* в один звук і витворення українського [и]

Злиття давніх **u* (непереднього ряду) та **i* (переднього ряду) в один специфічний звук [и] (передньо-середнього ряду, середньо-високого підняття) поряд з ікавізмом є однією з найхарактерніших рис українського вокалізму. Явище поширене в більшості говірок української мови¹⁸⁵, у сучасній українській мові така реалізація є нормою¹⁸⁶.

XI століття

У текстах XI ст. цих виявів засвідчено вже десятки:

РЄ XI: мужь ен правьдывь си 4, члкъ сы правьдъни 6, ныже 8;

ОЄ 1056–1057: мъногашьди 73 – мъногашьды 133 зв. (пор. у таких прислівниках на *-и(ж)ьды* переважно маємо написання з кінцевим *-ы*: дважды, двашьды (Срзн.: I, 637); мъногажьды, мъногашьды (Срзн.: II, 204);

Ізб. 1073: ти ли сьмѣши 87, възпзиганъ 92, тръзизни 92, вельми 94 зв., неправди 104 зв., ѣзыкъ 110, плътолюбъна 135, ахименыды 154, възни 154 зв., рикаю 180, прикриває 185, землямѣрзи 203 зв., рива 251, ѣлтира 253 зв.;

Ізб. 1076: осъръжь 112 зв., пронирилови 249;

АЄ 1092: постъдидить са ... постъдизить са 80 зв., годъзини 111, ръзизи 102 зв., 118, ривзи 163, статъръ 37–37 зв., оубокръзити 42, оупокръзити 75;

ПА XI: монастира 2 – въ манастиръ 4 зв. граждани – стръпътънзи пѣти посълаєть ѣъ и пакъи подражаєть граждани /З. в. мн./ 106 зв.;

МінСл XI: непостыжьноу 9, непостыжимаго 14 – постиженина 11 зв.;

СГБ XI: мъногашьди 79 зв., тръзизнъ 86, зълааго ражденъа 103 зв., рикаа 299.

XII століття

ГЄ 1144: ви кесте 17;

ДЄ 1164: равъзи – шедъше равъзи ти /Н. в. мн./ 95, томоу бити 99, погоубъзвъзи дшю 65 зв., просъити 139 зв., сьвътънъикъ 186 зв., ти – ти въ мнѣ 225 зв.;

¹⁸⁵ Атлас української мови, ор. сіт., т. I: кк. 41–44; т. III, ч. III: к. 5.

¹⁸⁶ М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинко, *Історична граматика української мови...*, ор. сіт., с. 90.

- ХА XII: бзѣвати рѹками 3, хотащѣхъ бзѣти 35, взи ... моучензи 59, ѿкрѣилъ 140 зв. – ѿкрѣиваеться 142;
ГВЄ XII: ѡ лицемѣрзиихъ 86 зв. та ѡ лицемѣрзиихъ 87, нъ ѡбоуѡвензи в сан-
далья (пор. нъ ѡбоуѡвени ДЄ 1164: 97, БЄ XII–XIII: 11) 84;
ХутСл XII: непостѣжна 12 зв.

Такі написання відомі й у світській писемності, наприклад, у графіті Софії Київської XII – юнзѹнз¹⁸⁷.

XIII століття

- ВО (I–II) XIII: распьны 35 зв., гвозды 71, не пще вавыти 161, ми молимъ 150 зв., слышати да слышитъ 158 зв., не вныде ... и вниде 186;
ЄЄ 1283: азъ грѣшнии 62 зв., самарянини кеси 16 зв., розга кесишатъ (тобто изсы-
шетъ) ... не праведныхъ но грѣшнихъ 35, тисаща 38, тисащникомо 139 зв.,
поустиню 51 зв., стѣдахоу са 54 зв., ти во мнѣ 90 зв., в° ризи 95 зв.,
години 96 зв., тзи кеси 84 зв., нѣ вставлю васъ сыръ /тобто сиръ 'сиро-
тами'/ 86, подвизалы са 93;
ПЄС 1280: раби /3. в. мн./ – молю взи раби 28, милостинѣ 71 зв., видѣлъ лы
кеси 71 зв., ѡбразъ боуди оунзимъ и грувимъ 75 зв.

Також іще в графіті XIII ст. на стінах Софії Київської єлы – прислівник 'скільки', 'якщо' пор. єли, єлико (Срзн.: I, 823) коупри[а]не горд[з]дъ еси єлы соуи расъсмаглица ми¹⁸⁸.

XIV століття

- АБиб XIV: кесте вѣписанзи ... почитаеми и вѣдоми 15 зв., причастихомса
прѣже наречензи 33, црѣквзи кесте 18 зв.;
ПЄ XIV: єхидново 68, левъгитъ 103, дщерзи 195;
Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: пастири 248;
ЛврЄ XIV: сзѣлѹамли 32 зв., на крѣлѣ 85, ѣтзи /нак. сп./ 132, кнзѣгзи 147 зв.,
дщерзи 122, дъщерзи 156 зв., оу монастирѣхъ 157, ѡбѹвѣны /Н. в. мн./ нъ
ѡбѹвѣны оу сандалья 160, друужѣнзи 166, ѿкрѣилъ 164 зв., антѣпѣзи 177,
лицемѣри ... лицемѣры 134;
ВО (III) XIV: к тисащѣ 7, не постѣзаетса 26, прытыкаюса лютѣ 83;
ЛЄ XIV: сѣ нзѣмъ 17 зв., ѣ тисаѣъ 97 зв., ѣ тисаѣи 240;

¹⁸⁷ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 256.

¹⁸⁸ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, оп. cit., с. 143.

- ЛПС 1384: въззицю ... въззицю 34, дщєрзи 62;
 МТ XIV: словомъ истинѣи 16, сзѣданиѣ славзи твоѣѣа 62, непостижѣна 84 – непостъжѣнѣѣ 86 зв., сз мужи крѣзѣи 20 (у Балтиморському Служебнику – сз мужи кривѣи на зв. арк. 5 (W.548))¹⁸⁹;
 КПс 1397: ѡрыгноуть 199 – отъригноу 61, рикающе 144 – рькаѣ^х 52, въззицю 34 зв. – възискаеть 40 зв., обвидоуть 78 зв., – обвидоу^т 79.

Також такі написи відомі й у світській писемності: у грамоті 1368 – тисаѣа¹⁹⁰. Плутання на письмі *ы* – *и* знаходимо і в берестяних грамотах новгородської писемності: рѣи – № 99 XIV ст., иѣалы – № 354 XIV ст.¹⁹¹

4.1.1.1.6. Відображення на письмі артикуляції задньоязикових. Написання *-зи-*, *ки-*, *-хи-* відповідно до давніх *-зи-*, *кы-*, *-хы-*

У XI ст. у питомих слов'янських словах українські писці досить послідовно накресливали графему *ы* після *з*, *к*, *х*. Однак у подальшій писемній практиці русинів такі написання зазнавали змін, оскільки ці приголосні набувають на українському ґрунті напівпалатальної артикуляції.

XI століття

Літеру *и* після *з*, *к*, *х* українські писці писали спочатку переважно в чужих словах:

- ОЄ 1056–1057: кифѣ 6 зв.;
 Изб. 1073: гигаѣз 68, кивотъ 285, никифоръ 35 зв., мѣсикийскъѣи 160 зв.;
 Изб. 1076: георгиа 238, иезекиа 236;
 АЄ 1092: никиты 130.

Лише в Бичківському Псалтирі засвідчено цю зміну в питомому слові:
 БПС XI: аки 1 зв.

¹⁸⁹ *Древнерусский служебник первой половины XIV в., фототипическое издание частей разделенного в начале XIX в. кодекса (Реконструкция Т. Афанасьевой). Балтиморский служебник. Древнерусский служебник первой половины XIV в.: Балтиморская и петербургская части*, СПб. 2018.

¹⁹⁰ С. Бевзенко, А. Грищенко, Т. Лукінова, В. Німчук, В. Русанівський, С. Самійленко, *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1978, с. 256 (далі – *Історія української мови. Морфологія*).

¹⁹¹ Приклади з грамот за публікацією: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, ор. сіт., с. 48.

XII століття

ЮЄ до 1128: кицхъ 2 зв., великии 173;

ГЄ 1144: нвѣскиѡа ... нвѣскии 13, нвѣскимъ 39 зв., птицамъ небесьскимъ 77, члѣскии 37, члѣскимъ 139 зв., искаріотьскии 58 зв.;

ДЄ 1164: никии 51 зв., секира 256 зв., 257 зв., вѣскисе все 60 зв.;

ХутСл XII: ѡ людьскихъ 3 зв., крестыаньскиѡа 9 зв., прѣкзи ... проповѣдь-ники, бл҃гвѣстники мѣнкзи исповѣдники 7, паки и пакзи 13;

ХА XII: сурьскыѡа. и киликиѡа 198 зв., лаодикиѡа фроугинскыѡа 285 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: великии 56, онкиѡу 75, киликѡъ 221, китовѡъ 241 зв., никитзи 11, паки 5, китѡъ 334;

ГВЄ XII: книжникзи людьскиѡа 204 зв.

Таку зміну засвідчено і в Житті Феодосія Печерського за списком XII ст.: великии 41¹⁹².

XIII століття

ВО (I–II) XIII: китѡъ 144, скини ю 149 зв., грѣхи 206, многи 207 зв., яззики 208 зв., прѣки 211, погившимъ 212 зв., великии 235, книги 235;

ЄЄ 1283: погивѣль 79 зв., погившимъ 117 зв., книги 12 зв., ѡ руки 19, паки 20 зв., сѡ оученики 34 зв., никии 50 зв., грѣхи ... грѣхзи 48, кимъ 56 зв., сапоги 59 зв., многими 77, секира 124 та ін.;

ПНик XIII: великии 85 зв.;

ОрЄ XIII: китовѡъ 11, єхиднова 19, єхидьнова 101 зв.;

ПЄС 1280: кападакиискую 2 зв., скиму 22 зв., скитатисѡа 23, вѡ скитѡъ 93;

ХЄ XIII: многими 128 зв.

Також і в Записі Йова (Ієва) 1268 р. кнагини волзѡ¹⁹³, у „Хроніці Георгія Амартола” кін. XIII ст. перегиѡа (Срзн.: II, 903).

XIV століття

АБиб XIV: аки 18 зв., 20 зв., паки 1 зв., вѡ вѣки 2 зв., погивоша 5, 12, многими 16 зв., книги 31 зв. /пор. ще плутання – дрхытикторѡъ 11 зв., максыдѡнью 12 зв./;

ПЄ XIV: паки 9, погивнѣть 33, книги 35, оу вѣки 140, кий 107, никий 112 та ін.;

ЛПЄ 1384: ливаньскиѡа 48;

¹⁹² М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 248.

¹⁹³ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 291.

ЛврЄ XIV: плотьски ... моужьски 2, аки 49 зв., никии 76 зв., снѣ ѹлѣѹкии 107, другии 135, на великии 151, секира 171 та ін.;

ВО (Ш) XIV: погивнуть 7 зв., паки 25 зв., 122 зв., паки 230, кивта 206, высокимь 210 зв., вѣвѣки 211 зв., 276 зв. вѣвѣки 276 зв., ѹлѣѹкимь 252, аньгѣльскима 252, раіскиє 258 зв., многими 259 зв. та ін.;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: книги 247 зв.;

ЛЄ XIV: многи 5 зв., погивнець 8 зв., 42, други 6 зв., нѣки 153, паки 38 зв., 40, оуѣникі 39, великии 41, изъбытъзи 102, книги 109 зв., посохи 166 зв., аки 243 та ін.;

КПс 1397: рсѣхищахоу 60, погивнета 66 зв., погивоша 99, глоухи 77, оужики 100 зв., секирами 100 зв., покиваша 158 зв. та ін.;

МТ XIV: всѣхциениє 62, всаѣьскимъ 76, вѣсѣхицаемъзмъ 97 зв.

Також ці зміни засвідчені в „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. прехитрыи ... велісии ... хитро ... волки¹⁹⁴; у списку кін. XIV ст. „Пандектів” Никона Черногорця похитающиѹх¹⁹⁵; в Апостолі XIV ст.: в киеви, погивнуть¹⁹⁶.

4.1.1.1.7. Написання *-ьѹ-*, *-ьѹ-*, *-ьѹ-* на місці південнослов'янських *-иѹ-*, *-иѹ-*, *-иѹ-*

На початках руської писемности превалювали написання *-ита-*, *-иѹ-*, *-иѹ-*, де літера *и* позначала редукований [i] перед *ј* та *і*. З часом, особливо після занепаду ерів, в українських текстах починають домінувати написання *-ѹа-*, *-ѹѹ-*, *-ѹѹ-*. Ця зміна стала одним із найвиразніших показників писемности русько-української редакції. Явище характерне вже для найдавніших текстів XI ст.

XI століття

РЄ XI: братьѹ 4, прѣселеньа 4б, радостьѹ 6б;

Ізб. 1073: намѣстьє 23 зв., житѹа 214 зв.;

Ізб. 1076: тѣѹю 1 зв., житѹа 4, ѡ имѣньи 17, вештьстьє 34, радостѹю 273 зв.;

АЄ 1092: братью 91, смѣшенє 113, погребенє 116 зв., патѹю 121;

БПс XI: людѹє 1 зв., радостѹю 4, роуѹсы пѣсѹа ... братьи моєи 5 зв.;

МінСл XI: крыштєнє ... роженє 10 зв., синаньємь 11;

ТЄ XI: сѣмрътьѹ 2;

¹⁹⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 330, 333.

¹⁹⁵ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, оп. cit., с. 143.

¹⁹⁶ *Древній славянській переводъ Апостола и его судьбы до XV в. ...*, оп. cit., с. 135.

ПА XI: негаденьимъ 20, въ ... житъи 32, евѣльа бѣжъа 32 зв., вѣдѣныа 80 зв., зъванъа и исповѣданиа 83 зв., безоумью 94, казанье ... казанье ... обличеньи 143, съ смѣренъемъ ... расужденъемъ ... възпрошенъемъ 187;
СГБ XI: гавление ... ѿданье 95 зв.

Також це явище відображено в написі першої половини XI ст. на Спасо-Преображенському соборі в Чернігові: ильа ... юрѣа¹⁹⁷.

XII століття

МС до 1117: испью 143, о съкончаньи 213;

ГЄ 1144: сказанье 1 зв., знаменье 1 зв., зволенье 24, на каменъихъ 27 зв., відѣныа 37 зв., поруганье и быенье 44, ѿ съложеньа 57, распатые 58, до скончанья 67 зв., льати 73, съвършенье 154 зв. та ін.;

ДЄ 1164: безаконья 200 зв., безаконье 61, братья 19, 57 зв., по вечераньи 181 зв., весельа 263 зв., видѣныа 267 зв., запоустѣныа 201 та ін.;

ХА XII: хрѣщенье покаянья 1, спсеньа 1, истьялѣныа 2, знаменъемъ 3, съ дързновеньемъ 4, обращенье 5, паденье 5 зв., братья сѣве 1, оученье 5, кончанья 24, хотѣныа 26, по велѣнью 29 зв., въ лѣтописанье 89 зв., рьвьньемъ 98 зв., плотью 115 зв., бърнью 120, оутѣшенъемъ 131, съзъданыа 188 зв., наслѣдью 211, солью 240, рѣчью 291 та ін.;

ГВЄ XII: братью 41 зв., безаконье 55, во възкрѣшѣнье 68, въ декапольи 81, точью 81 зв., блговѣщѣныа 91 зв., людье 91 зв., коустодью 189 зв., съ тѣщанъемъ 195 та ін.;

Усп. зб. XII–XIII: дѣлаанья 7, поуцье 10 зв., безаконьныа 78 зв.;

ХутСл XII: о блгорастворѣнныа 12 зв.;

ЖФС XII: възкоутьа 43 зв., нарѣчье 119.

XIII століття

БЄ XII–XIII: соудья 40 зв., причастье 47, властью 108 зв., заповѣдью 13, ильа 32 та ін.;

ВО (I–II) XIII: ѿновлѣныа 4 зв., волю 7, 41 зв., възкрѣсѣныа 73 зв., сучетьемъ 85, рвенъемъ 89, братья моиа 172 зв., до скончанья 174, знамѣныамаи 177 зв., рыданье 237 зв., молчанъемъ 268 зв., житье 281 зв., терпѣнью 205, по прѣспѣванью 211 зв., имѣныа 212 та ін.;

ХЄ XIII: радостью 7 зв., ильа 45 зв., по жестоѣрдью 99, житье 100 та ін.;

ОрЄ XIII: ильи ... ильа 18 зв. (2), 44 зв. (1), възльати 29 (2), на препоутыихъ 37 зв. (2), мѣсьлю 100 зв. (1), заповѣдью 100 зв. (1), на распоутыи 131 (1) та ін.;

¹⁹⁷ Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., оп. cit., с. 32.

ПНик XIII: вециныє 57, званыє 61 зв., житыє 62 та ін.;
 ЄЄ 1283: знамѣныє 4, 9, приселиныє 120, мелентья 130 та ін.;
 ПЕС 1280: оутѣшѣныє 2, молѣныє 2, повчѣныє 2, оутвържѣныє 22 зв.,
 дѣянны 2зв, оу кесарью 2 зв., братыє 3, житыи 3, милосердынемь 3 зв.,
 житью 21, бездѣльемь 88 зв. та ін.

XIV століття

АБиб XIV: братью 1, оудержаныа 1 зв., людые 5, въ житыи 12, престоупѣныа 29, хотѣныа 33, в терпѣныи 34 та ін.;
 ПЄ XIV: анатолыи 223, марьи 249, федосьи 249, ильѣ 258 та ін.;
 ЛврЄ XIV: ѡвлѣныє 8, оуздыханыа 14 зв., писаныє 39 зв., сѣгрѣшѣныа 123,
 камѣныемь 131, желѣныемь 139 та ін.;
 ВО (III) XIV: ввсѣрныа 4 зв., въ дыханью 6, пѣныє 6 зв., осіаньемь 8 зв.,
 людье 23 зв., дѣвола 104 та ін.;
 Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: сергыа 144 зв., дѣвнисыа 244 зв., дыакона 245 та ін.;
 ЛЄ XIV: осоуженыє 3, ѡвленыє 3, знамѣныє 26, 29 зв., оученыє 18 зв.,
 о ученыи 190, камѣныемь 187, погребѣныє 197 зв., вестѣлыє 253 зв. та ін.;
 МТ XIV: ѡданыє 32, исполненыє 33 зв., ѡдѣныю 54 зв., илью 99 зв., на
 зданыє 101, паденыа 103 зв. та ін.

Юрій Шевельов з приводу таких написань зауважував, що „після занепаду ерів ужиток *ь* на письмі, певна річ, віддзеркалював не голосний, але його брак; завдяки цьому можна також з’ясувати, що за попередньої епохи обидва написання (через *-ьє* та *-иє*) передавали або *ь*, або якийсь голосний переднього ряду, трактований аналогічно. Ба й уся фонетична еволюція таких форм упродовж наступних століть засвідчує те саме, адже й появу „нового ятя” в попередньому складі (наприклад, камѣныє – „Пандекти” Антіоха 1307), і подовження приголосних (суч. укр. *каміння*) можна пояснити лише занепадом голосного перед закінченням”¹⁹⁸.

4.1.1.1.8. Вимова *o* з наближенням до *u*

Очевидно, русько-українським явищем є вимова *o* та *ъ* з подальшою їх лабіалізацією в напрямку до виразного *у*. Ця зміна загалом у певних позиціях (перед складом з наступним лабіалізованим [*o*] або [*y*]) наразі є вимовною українською нормою: *ко^oжух*, *го^oлубка*, *ко^oрова*. У діалектному ж мовленні такі процеси виявлені ще більш виразно.

¹⁹⁸ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 352.

XI століття

Ізб. 1073: оусквѣрннлѣса 28 зв., оучистивѣшеса 38, оумьноуѣж мыслѣж 132, вожьскѣжѣ силонѣж 245, єпископѣ ... єпискоупѣ 262 зв.

XII століття

МЄ до 1117: и оустоудить 81 зв.;

ГВС XII: вѣ комьроузи 151 зв., пор. в інших текстах: у „Синайському патерику” комьрогы¹⁹⁹, у Добриловому Євангелії вѣ коморозѣ ДЄ 174, 181;

ЖН XII: вноумоу 14;

ЖФС XII: оукроухъ 131;

Усп. зб. XII–XIII: єпискоупа 5 зв.

Також і в „Троїцькому збірнику” – да роуздруушить (Тр. зб.: 37).

XIII століття

ЄЄ 1283: скузи – скузи поуєтынь 51 зв., скоузи оуши 57, глѣхоу апѣстоульмъ 104, надпоправне помилзи ма 57 зв., юмоу – свѣдѣтельствоваша юмоу 30²⁰⁰;

ОрЄ XIII: соуперника 78(1);

ПЄС 1280: во вуноутрънеє 22 зв., дулу – имѣти дулу вчи 73 зв.

Це явище ми виявили також у Записі Йова (Ієва) 1268 р. оуноуєка романа²⁰¹; у „Рязанській кормчій” 1284 р. куранъ ‘коран’ (СДЯ: IV, 339).

XIV століття

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: никоулы 247 /пор. ДЄ николы 250/;

ВО (III) XIV: никулу 81, никулає 81 зв., пѣркмъ и апуєтолѣмъ 198 зв., гаско гулуь 230 зв.,

ЛврЄ XIV: бѣви /богуви/ 18, вєрьгѣша 29 зв., поу поути 117, сѣ посоухъи 118, скузѣ 89, доундеже ... вѣзможно 356;

ЛПС 1384: прѣдо мноую 51, єпискоупство 148 зв.;

ЛЄ XIV: скоузи 104 зв., 113 зв., 118 зв., апуєтолы 113 зв., оуєстави 111 зв. (замість остави).

¹⁹⁹ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. сїт., с. 121.

²⁰⁰ У такому написанні вказівно-особових займенників чоловічого роду у формах родового, давального та місцевого відмінків однини процес переходу *je > jo* вже відбувся, тобто *јему* (ємоу) > *јому* (ймоу) > *јуму* (юмоу). Див. ще: В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, в: *Євсевієве Євангеліє 1283 року*, підгот. до вид. Г. Арполенко, З. Козирєва, Г. Лиса, В. Німчук, К. Симонова, Г. Щербатюк, Київ 2001, с. 25.

²⁰¹ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. сїт., с. 291.

Написання у на місці *o* не в позиції новозакритого складу в пам'ятках староукраїнського періоду стало звичним явищем: у Четві 1489 року – *апустоло²⁰², архиепискупа, докуле, епискупъ, епискуп^ство, ѿ^мкоу¹, ѿ^мкоуле, ѿ^мтоуль²⁰²*; а також у пам'ятках XVI–XVII ст.: *которую мо⁴ю, куро⁶, зусгьмъ, зрузуметь, пу оному, кушу¹, белокуровичи, горуховъ, кучорова, пуга^сь²⁰³*.

4.1.1.1.9. Зближення артикуляції ненаголошених [e], [u]

Явище зближення артикуляції ненаголошених [e], [u] поширене в більшості говірок української мови²⁰⁴. В українській писемності це явище віддзеркалене від XI ст. У сучасній українській мові така реалізація є орфоепічною нормою.

XI століття

Ізб. 1073: речѣши – о бѣи питаєшии нъ всако речѣши 13, не рѣци ... ни рѣци 28 зв., дѣжитьса 59 зв., на кристѣ 157, израниливи /Д. в. одн./, наричємъ /1 ос. мн./²⁰⁵, наричєши²⁰⁶;

Ізб. 1076: властѣлиинъ 130 зв. /пор. властѣлиинъ СГБ 105/, оучѣтила /Р. в. одн./ 233, сѣ нерѣбимъ 260 зв., кѣ коренѣиомъ 122;

АЄ 1092: заимъ 49 зв. – заємъ 50;

ПА XI: словомъ бѣиємъ 12, оучѣтєла /З. в. мн./ 119, живєши и дѣжиши са 140, жєводатива – жєводатива дѣха /тут: животодатного/ 220;

СГБ XI: стрѣинѣ 95 зв., исповѣданиимъ ... наставлєниємъ 103;

СП XI: иринєи 37 зв. – ирєнбю 38;

МінСл XI: оружиимъ – оружиимъ вѣры 4, копѣимъ 4 зв., повѣданиимъ – бѣиимъ повѣданиимъ 8 зв., але сианьємъ 11.

XII століття

МЄ до 1117: наричєть /при послїдовному нарєчєши, нарєчє, нарєкрутъ/ 134;

ГЄ 1144: сѣбѣравѣшемъ /Д. в. мн. сѣбѣравѣшиимъ/же са имъ 63 зв., о дѣне ... о дѣни 68 зв., осѣплю гноимъ 151;

ХА XII: дѣзмъ бѣиємъ 116 зв., оѣємъ – оѣємъ прѣданиємъ 198, не сею тварью ни кровью 271 зв.;

ГВЄ XII: вєсѣдоуѣшима 3 зв. /тут О. в. дв., де закономірне закінчення -ема/, вѣ заємъ дѣєте ... вѣ заимъ дѣдѣте 97, мимоходащєи хоулахуу его ... мимоходащєи 186 зв.;

²⁰² В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів...*, ор. cit., с. 161.

²⁰³ Ibidem, с. 171.

²⁰⁴ *Атлас української мови*, ор. cit., т. 1, к. 41–44.

²⁰⁵ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, ор. cit., с. 665.

²⁰⁶ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, ор. cit., с. 263.

ЖН XII: динаволъ преде /тут: приде/ 6;

ЖФС XII: наречеть са 122 зв. – наричеть са 121 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: лѣжеть /тут лежить/ на голѣ земли плзтию лѣжеть 75, орить горы /тут ореть/ 72 зв., гноємь 79 – гноимь 85 зв.

Також іще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської фелемона < /гр. Φιλήμων²⁰⁷; у „Троїцькому збірнику” – зноимь (Тр. зб.: 3), чишють (Тр. зб.: 4).

XIII століття

ВО (I–II) XIII: вѣ коренѣ /пор. давн. гр. Κόρινθος, ПА коринѣнемъ 82/ 169 зв., людемъ проходащемъ поущимъ 27, ꙗ възспѣвдять (47 зв.); иж(и>є), пришедъши /волхви/ видѣвъше 219;

ЄС 1283: ожеветь 67 зв., вѣ жевоти 78, жевотъ 85 зв., поучате /тут поучати/ 113 зв., въздвижеше /2 ос. одн./ 28 зв., не искоуесе /2 ос. одн./ 128, преведоша к нему 64 зв., достоєнъ 36, ꙗ ꙗемъ /тут имъ/ 93 зв., сѣ вроуженемъ 82 зв., разумѣить оучѣньє 12 зв., мнози жи слышавше 11 зв., ꙗци /тут ꙗще/ 24 зв., 78 зв., 104, секира ... лижет /тут: лежить/ 124; прѣдъ оцѣмъ моємъ 31 зв., июдѣскъ 106, галилѣскъ 132, ꙗ крови 95, ꙗ крове 101; деонисна 114 зв., вефлема 122, вѣ галелѣю 63 зв., 97 зв., семеонъ ... симеонъ 129, фаресѣи 66;

ХЄ XIII: достоїнъ ... достоєнъ 79 зв.;

ПНик XIII: ꙗ крѣви /Р. в. одн. ꙗ крѣве/ 90 зв.;

ОрЄ XIII: вѣ преторъ ... вѣ приторъ 116, наинникъ 80 зв., алчющєи /Н. в. мн./ 45 зв. – пасоущєи /Н. в. мн./ 33 зв.;

ПЄС 1280: сѣитнаго /над и надписано пізнішим почерком є/ 11, сѣитѣ – члѣкъ сѣитѣ оуподобиса 27 зв., кѣ коренѣемъ 91 зв., наоучєнемъ са 92 зв.

XIV століття

ПЄ XIV: прѣклететь /тут: прѣкличеть/ 19;

ЛврЄ XIV: прѣидить (3 ос. одн.) 63, не оукрадиши 67, генисаритьскоу 77 зв., дондиже 82 зв., възыгранить 87 зв., здравии по болящєи 124 зв., диветєса 23 зв., оу галелєи 22 зв., галелѣанє 101, сребрьнекъ 79 зв., сѣ поуѣ 96 зв., деменану 99 зв., старѣшєны 106 зв., слова не меноуть 116, сѣ вроужєнемъ ... сѣ вроужєнемъ 118 та ін.;

ВО (III) XIV: при^а тобою 108 зв., пристолу 106 зв.;

Місяцєслів ГЄ XIII–XIV: дєвнєсѣа 244 зв., параскѣвѣа 245, придѣтєча 250 зв.;

²⁰⁷ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 24.

ЛЄ XIV: юустены 232 /пор. у Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: юустинзы 244 зв./;

КПс 1397: ѿ нищиты 121, в зимли 109, блѣволенеємы 71.

Пор. ще з Полікарпового Євангелія 1307 р. – придъ ними, применеть /тут: промине/, принече /тут: приниче/, жедове²⁰⁸.

У світських українських текстах від XV ст. це явище вже стало властивим для більшості писців, наприклад, у грамотах: диниса, пишаты, именем, низгода, потвырждєние²⁰⁹.

4.1.1.1.10. Перехід е > о

4.1.1.1.10.1. Перехід е > о після шиплячих

Для сучасної української літературної мови характерні написання й вимова [o] після шиплячих та [j] перед етимологічно твердими: *жолудь* (< *желудь*), *його* (< *ѣго*) та відповідно [e] перед історично м'якими: *пшениця*, *книжечка*²¹⁰. Явище поширене в більшості говірок української мови і засвідчене в найдавніших київських текстах від XI ст.²¹¹

XI століття

Ізб. 1073: ѿловѣка 179 зв.;

Ізб. 1076: жона 181 зв., у контексті цієї зміни також потрактуємо й ь > з у цій таки позиції: пришьдъши 235 зв., въ мъножьствѣ 236, научъншю 243, грѣшънъ 246, шъпътникъ 'пліткар'²¹²;

АЄ 1092: можливо, написання просъщємоу 24 зв., имоущємоу 51 зв. також відображають цей процес;

ПА XI: можливо, написання неимоуштюмоу 92;

СГБ XI: ничосоже 24 зв., отшьлъ 93 зв. /пор. пришьлъ 128 зв./;

²⁰⁸ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 665.

²⁰⁹ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 263.

²¹⁰ *Сучасна українська літературна мова*, ред. А. Грищенко, оп. cit., с. 50; *Сучасна українська літературна мова*, ред. М. Плющ, Київ 2003, с. 71.

²¹¹ Російські вчені чомусь виникнення цього явища в руській писемності датують другою половиною XII ст., покликаючися на праці О. Соболевського, див.: Р. Кривко, *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера: от восточнославянской рукописи к южнославянскому архетипу*, „Slověne”, 2016, т. 5, № 2, с. 345.

²¹² Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 201.

Пор. ще в Уч. Єв. XI–XII: приключышомъса, не большомъ, сѣщомъ, възлѣзшомъ, приходащомъ, вѣроующомоу, сзвѣршонъ, крѣщонъ, жонъ²¹³, чоловѣкъ (Срзн.: III, 1492). Нам не зрозуміло, чому Р. Кривко приклад чоловѣкъськзи вважає мало-виразним²¹⁴, адже така писемна практика у слові *чоловік* уже була відома русько-українським писцям (див. приклади з Ізб. 1073).

XII століття

ГЄ 1144: жо – то жо слово 104;

ХА XII: сзвѣдѣтельствоующомоу 3, имоущомоу 59, мньшомоу 94, 119 зв.;

ГВЄ XII: блажонъ будѣши 117;

ЖФС XII: движущомъ 139;

Усп. зб. XII–XIII: владяющомоу 74.

XIII століття

БЄ XII–XIII: врачовъ 10, вечеръ 84 зв., положонъ 6, блажонъ 28 зв., отро-чищомъ 29, ѿвержонъ 45 зв., разврѣщонъ 51, възложонъ 55, възпро-шонъ 56, оукрашонъ 64 зв., прокажонъ 66 зв., исѣщонъ 139, коупь-щомъ 58 зв., младѣньщомъ 59, жерщомъ 99, старщомъ 139 зв. та багато ін.;

ВО (I–II) XIII: кланяющомъса 104, просвѣщонъ 270, можливо, написання стрѣгоущеомоу 80 також відображає цей процес;

ХЄ XIII: послѣдоующомоу 80, кѣдущомъ 133 зв., размѣшонъ 150.

Пор. ще в „Рязанській кормчій” 1284 р. – ацо, хотащомоу, учившомъ²¹⁵; у „Пандектах” Никона Черногорця за списком поч. XIII ст. із зібрання Ярославського державного музею-заповідника присносоущеомоу²¹⁶.

XIV століття

АБиб XIV: соущомоу 4, дѣлающомоу 7, оумершомоу 17 зв.;

КПс 1397: вбышодших ма 41, вшодшомоу 90, владяющомоу 86.

Пор. іще в Євангелії Верковича – мы рѣщомъ, можомъ, жонъ, вечеръ, вра-човъ, възолъ, а також у грамотах (1347) – чотыри, (1393) – шлахтичовъ, жону,

²¹³ Р. Кривко, *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера...*, *op. cit.*, с. 345–346.

²¹⁴ *Ibidem*.

²¹⁵ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, *op. cit.*, с. 265.

²¹⁶ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, *op. cit.*, с. 20.

жоны, ѳорнымъ²¹⁷; у тексті молитви Святій Трійці за списком XIII–XIV ст.²¹⁸ ликъ сѣзихъ жонъ²¹⁹; у „Ходінні Данила, Руської землі ігумена” поч. XII ст. за списком XV ст. – шонницею и ввоцомъ²²⁰.

Від XV ст. прикладів відображення цього явища в пам’ятках передовсім північного (божой, божое, божого, вшодшому, вбладдающому, нашому, въ ѳомъ, вжо, ѳоловеѣ, жону, ничо^о та ін.) та південно-східного (уроженный, нашом, нашого, бывшого, ѳорнушенка, жоню, задолжон, жони цоцѣ, ѳорноусый, шовковый, жов-то-гарафый, пошолъ та ін.) наріч уже сотні²²¹.

4.1.1.1.10.2. Перехід *e > o* після *й*

XIV століття

Наразі нам відомі лише кілька написань у Луцькому Євангелії, які вочевидь в українській писемності є піонерськими для відображення цього процесу: *його*, у варіанті писця *юго* – *пришелъ годъ юго* 19 зв. та *йому юмоу* – *пришедъшю юмоу* ись села 156 зв.

4.1.1.1.10.3. Перехід початкового *e > o* після *й*

Для давньоукраїнської мови вживання початкового голосного [e] не було властивим. Артикуляція такого [e] почала змінюватися: він поступово огублювався й переходив у звук [o]. В українській мові та її говорах це явище є закономірним нормативним виявом, початки якого засвідчено в текстах XI ст.

XI століття

Ізб. 1073: одъва – правъдъный одъва сѣсетьса 107;

Ізб. 1076: ѡдинъи 127, одинъ 168 зв., одъва 180, одною 240;

АЄ 1092: одинъ 96, одного 129;

ПА XI: оклисиасть 79 зв. /гр. Ἐκκλησιαστής/;

СГБ XI: оце 145;

ЧудПс XI: ни о[ди]нъ – ни онъ же отърадѡу имамъ 90 (у списку XIV ст. – єдину), одною – из одною матере 148 зв.

²¹⁷ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 265.

²¹⁸ В. Живов уважає, що ця молитва в „русской рукописной традиции” відома від XIII ст. Див.: В. Живов, *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*, Москва 2002, с. 91.

²¹⁹ А. Соболевский, *Материалы и исследования въ области славянской филологии и археологии*, СПб. 1910, с. 47.

²²⁰ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с.171.

²²¹ В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів...*, оп. cit., с. 187–188, 203.

Також цю зміну засвідчено в „Синайському патерику” – одинародьноу ... одинаго, одина ... одинаѡж одинъ ... одина²²².

ХІІ століття

МЄ до 1117: иордана 28, иврдана 3;

ДС 1164: озероу 43, одва 136 зв., також иордана 87, 259 зв.;

ХА ХІІ: вы одина кесте 203;

ЖФС ХІІ: безъ одинаго 97;

Усп. зб. ХІІ–ХІІІ: одъва /тут кѣдъва/ 25 зв., 26, 132, одинѣмь – одинѣмь бо перѣмь орълъ на высоту не възлетитъ 191 зв., одинъ 20 зв., 254, 281 зв., одина 280 зв., одини 285 зв., одинасоуцьна 281 зв., оше 286, оже 290;

Уст. ХІІ: одинаю 226 зв., одини – по одини свѣщи 274; осенньни ноци 246 зв.

Також це явище виявлено в Юрійвському Євангелії – охидьнова; в написі 1161 р. – ѡфросиньа²²³; в „Троїцькому збірнику” кін. ХІІ – поч. ХІІІ ст.: одва /тут: єдва/ (Тр. зб. 13 зв.).

ХІІІ століття

ПНик ХІІІ: ѡдинъ 150 зв.

Також у списку „Руської правди” кін. ХІІІ ст.: ѡдини мѣтри (Срзн.: VI, 85).

ХІV століття

ВО (ІІ) ХІV: одѣно кестъ 141 зв.

Зміну засвідчено і в Путенському Євангелії – олистѣа²²⁴, „Повісті врем'яних літ” озерома, у грамоті 1130 осенньниє²²⁵.

У пізніших пам'ятках таких написань уже сотні. Наводимо децицю прикладів із документів українського справочинства ХVІ–ХVІІ ст.: однако, одинъ, ѡднаки^М, непооднокротъ, ѡпа^Нча, остафига, оме^Аа^Н, з оленою, ѡвдотѣа та ін.²²⁶

²²² *Історія української мови. Хрестоматія Х–ХІІІ ст.*, оп. cit., с. 119–121.

²²³ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 146–147.

²²⁴ Ibidem.

²²⁵ Ibidem.

²²⁶ В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів...*, оп. cit., с. 210.

4.1.1.1.11. Поплутування при написанні у та в, що засвідчує появу губно-губного [ʏ]. Чергування у//в

Поява губно-губного [ʏ] та постання чергування у//в у південноруських діалектах дослідники прямо пов'язують із занепадом зредукованих²²⁷. Наразі це чергування є нормою української та білоруської мов²²⁸. В українських пам'ятках цілком певні випадки аналізованого явища відзначено від XII–XIII ст.²²⁹, хоча початки цього процесу, як видно з наведених прикладів, варто виводити вже від кінця XI ст.; у білоруських – переважно від XIII–XIV ст.²³⁰ Підтвердженням цьому є часті поплутування на письмі у та в.

XI століття

ОЄ 1056–1057: ста оу ниҳъ 250;

Ізб. 1073: испълни уселенѹж 8 зв. /пор. у Чуд. Пс. вселенѣна 74/, уселатѣса 37, оуразити 57, прауда 60 зв., вѣгодно 35, вѣкрадѹ 71 зв., вѣчинены 95 зв., дугоуста – авѣгоустъ 249, зьмыа ѣвѣгу и кѹга адама 209;

Ізб. 1076: оуселенѹж 9, вѣгодити 74;

ЧудПс XI: паувѣльъ 29;

ПА XI: по вселенѣи 21 – всѣ оуселенѣж 138;

СГБ XI: добрѣвѣгодныхъ 8, оуселишиса 107, ѣже уписалъ ѣсмь вѣписахъ 143 /пор. отѣвѣшта пилатъ. ѣже писахъ писахъ/²³¹.

Також ця зміна засвідчена в „Синайському патерику”: уселенѣа²³².

XII століття

МС до 1117: вѣгоднѣ 116 /із такою зміною у > в слово відоме ще в Юрійському Євангелії (Срзн.: I, 329)/;

ГЄ 1144: оупрашаю 219, прѣвѣхаушѣ²³³;

²²⁷ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, оп. cit., с. 380; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 225.

²²⁸ Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, оп. cit., с. 214.

²²⁹ Л. Булаховський, *Питання походження української мови*, оп. cit., с. 60–61; Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, оп. cit., с. 380–381.

²³⁰ Е. Карский, *Белоруссы. Язык белорусского народа*, Москва 1955, вып. I *Исторический очерк звуков белорусского языка*, с. 243.

²³¹ *Евангелие от Иоана в славянской традиции*, изд. подг. А. Алексеев, И. Азарова, Е. Алексеева, М. Бабицкая и др., СПб. 1998, с. 89.

²³² М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 226.

²³³ Ibidem.

ДС 1164: довѣлѣеть 33 зв. – дооулѣеть 25 зв., гаврилъ 265 – гаурилъ 262, лѣвгню 116 зв. – леоугню 190 зв., лѣввгитъ 137 зв., – лѣвугиты 3, паула 249 зв.²³⁴;

ХА XII: паулъ 4, павълъ 5 зв., въ ѿнѣхъ 5, оу ѿнѣхъ 22 зв., оу ѿнего 22 зв., не оуса 73, савлъ 85 зв., опрауди ‘оправдав’ /сита и призва ... сита и опрауди 117/, мзи оу ѿнего 150 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: павъла 69 – паула 136;

ГВС XII: въгодънаа 19 зв., оу ѿца 20, завѣтра 74 зв., 224, 143, навѣчиша 84, навѣчилъса 216, наоучить... навѣчить 220, народоу въгодые створити 149, завълонихъ ... земла завлола(!) 210 зв. та ін.

ХІІІ століття

ВО (I–II) XIII: и у єдину 47, у купѣ 48 зв., прабабы кужины 74 зв., сздавъ єугу древле прабабу нашу 147 зв., уторини 108, будетъ у игемона 173, паулъ 228 зв., павла 229, страна завлон (пор. земля заулонѣ ДС, 259 зв.) 241 зв., навѣчивъ 265 зв. та ін.;

ЄС 1283: во оуторыи дѣъ 7 зв., оуча оу капернаумѣ 11 зв., въ оускрѣшѣньє 6 зв., въжасъ 48, имѣа въши /тут оуши / 54, хоташе въмрѣти 78 зв., да въготованемъ 81 зв., невѣгасаюцимъ 126 зв.;

ПЕС 1280: повѣѣньє 2, повѣитса 78, на оустоцѣ 2, повѣахъ 3, оупитаньємъ 4, оузяблене 20 зв., оузахъ 23 зв., повѣити ... са 24 зв., и оу водоу оумѣтаемъ 71 зв., оузвратиса 76 зв.;

ПНик XIII: павелъ ... паоуль 71;

ХЄ XIII: не оуси – не оуси рѣзоумѣваєте 43 зв.;

ОрЄ XIII: павла 127 зв., 139 – паоула 136, 141.

Таку зміну знаходимо ще й у „Повчанні” Георгія Зарубського за списком XIII ст. повѣѣньє²³⁵.

²³⁴ Попри застереження московських учених щодо сумнівності відображення слов'янської фонетики в прикладах гаврилъ – гаурилъ, павла – паула (див.: В. Крысько, М. Федорова, *Первое издание Добролюва евангелия*, „Русский язык в научном освещении”, 2015, № 1(29), с. 251), усе ж зауважимо, що подібні написання, будучи властивими й південнослов'янській писемності, на українському ґрунті набули особливого поширення, оскільки були підтримувані говірковою рисою. У контексті зазначеного зауважимо про ілюстрацію гаурилъ із Супрасльського рукопису, появу якого дослідники небезпідставно пов'язують із Південною Руссю (див.: *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. cit., с. 127). Також можливим буде твердження щодо відображення цього явища в білоруській писемності як наслідок впливу писемної практики книжників із Руси-України.

²³⁵ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. cit., с. 292.

XIV століття

АБиб XIV: вгажати 4, во вчѣньи 4, вчити 10 зв., възпразниться 9, възвидѣхомъ 18, паоуловъ 7 зв.; оуноутръннимъ 1, оукоупъ 1 зв., оузрастимъ 36, оу правдоу 28 зв. та ін.;

ПЄ XIV: оучера 17, маньноу оу пугтзѣни 17, оускршу 18, оуздвижѣнья ... въздвижѣнье 208 та ін.;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: оучерашиѣи 250;

ВО (III) XIV: оу адъ 9 зв., втѣшѣньемъ 13 зв., вжасошася 15, евра 15 зв., навѣша 24 зв., възмрцѣвѣнье 28 зв., оузмигль бы 60 зв., не вмираю 92, вхо твое 94 зв., не вдолѣеть 133 зв., вчѣньемъ 134 зв., вчаше 135 зв., невзкланьнѣимъ 139 зв., вжасаютсѣ 148, свѣщникъ вгашьше 148 зв., навѣшисѣ 157 зв., навѣ 264 зв., вчитѣль 179, еулампа і евлампа 159, узлюбленаго 168 зв., благовъхающа 176, влиты 181 зв. – улиты 183 зв., вв възтробѣ 192, адамова унѣка 193, да та възвѣдѣть 226, завлоні странѣи 230 зв., недомѣветъ 235 зв., втѣшѣнье 242 зв., мнѣга вѣзѣнья 259 зв. та ін.;

ЛврЄ XIV: оу цѣрки 3, оулезосѣ 13 зв., оу поуѣтѣни 16, оуспѣть 22, оу корабль 69, во възтрити 4 зв., вченикомъ 10 зв., в оучении 23 зв., во вши него 125, ввого ввиша 131, сѣоѣ вѣгѣньѣ 167 та ін.;

ЛПС 1384: не ввоашасѣ 69 зв., рѣкы оу поуѣтѣни 146 зв., оудова 148 зв., во възжаси 155, повзчюсѣ 159 зв., навчюсѣ ... наоучюсѣ 163 та ін.;

ЛЄ XIV: възжасиша (в інших євангельських текстах – оужасоша) 3, възчителю 4 зв., со възченикы 12, възмрети 31, отъ възности 151 зв.; оу славоу 3, оу корабль 71, оузмоущаше 16, оузвозмоеть 149, оуззрадовати 164, доурамла 21 зв., дурама 25 зв., видѣоуше 127 та ін. У досліджуваному тексті, очевидно, вперше засвідчено характерний для української мови займенник увесь 2 зв., 100 зв.

Наведені вище написання дають підстави констатувати появу у мовленні писців губно-губного [y].

Починаючи від кінця XIII ст. у пам'ятках уже простежуємо відображення на письмі тенденції до української милозвучності щодо вживання у та в: після голосних писці накресливали в: ВО (III) XIV: или в нѣщѣ 5, вси вповающеи на нь 8 зв., все впованье 15, члѣковница 17, вв възтробѣ 40, пв възставу 60, приклони вхо 249, моего вморивъ 131 зв., і вдобривъ 269 зв., Лвр Є: нѣ вчѣвѣса ... в вчѣньи 23 зв., навѣчитесѣ 54, во вхо 121, ового ввиша 131, во вмывалницю 140; а після приголосних у: ЄЄ 1283: вамъ оу свѣдитѣльство 113 зв., англъ гнѣ оу нихъ 121 зв.; у ПЄС – владилъ оу баню 71 зв., во въз оумъ 36 зв.; Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: избьенъихъ оу лаврѣ 251 зв.; ВО (III) XIV: ѡ днѣ 5, вѣѣхъ узалъ єси 132 зв., ЛврЄ: азъ оу влсѣ ... азъ оу нѣмъ 40, ѡ оустокъ 55 зв., ѡцѣ оускрѣшають 11,

а в „Паренесисі” Єфрема Сирина засвідчено прийменник *ув* (оув): *сзшедшаго оув адз ПЕС 1280: 3 зв.*

Від XIII ст. трапляються випадки переходу кінцевого *л > в* в дієслівних формах минулого часу однини чоловічого роду: *и вбѣтилъся по облѣнивъся ПЕС 1280: 27*(пор. у Ю. Шевельова про поплутування дієприкметників на *-лъ* та *-въ* в ЄЄ 1283: *иродъ пославъ ятъ ивана*²³⁶).

Більше таких прикладів маємо з текстів XV–XVI ст.: у „Слові про закон і благодать” за списком 1414 р. – *источникъ наводнився и всю землю покривъ и до насъ проливавса; у Крехівському Апостолі 1560 р. – ирод розгнѣвавса, у Житомирській книзі 1583 р. – мене бив и звезавъ*²³⁷.

4.1.1.1.12. Доля початкового [i-]

4.1.1.1.12.1. Втрата голосного *и-* на початку слова

Найраніші свідчення такої редукції в українській писемності історики мови відзначали від кінця XIII ст.²³⁸ Однак у практиці українських писців (частіше в запозичених словах) відомі приклади, де початковий голосний опускався (від XI ст.).

Заслуговує на увагу в контексті характеристики цього явища й написання в тексті I Віденського Октоїха форми *ишьль* (стсл. *шъдль*) – и *с* того *ишьль* *кеси 80* з приставним *и* (сучасна українська форма *ішов/йшов*).

XI століття

РС XI: *ѣрдана 13, ѣрданьстѣи 10;*

АЄ 1092: *игемонъмъ 106 – гемонъмъ 116 зв.;*

СП XI: *ѣрданъ 96 зв. /пор. иѣрданъ 75/;*

СГБ XI: *сзповѣданиа 62зв., сзповѣдѣ 63 зв.*

XII століття

МЄ до 1117: *ѣрсаалима 201, скаринтѣскыи 32, ѣ гемона 163;*

Усп. зб. XII–XIII: *ѣремина 158 зв., ерусалимитина 222 зв.*

XIII століття

БЄ XII–XIII: *нѣ матѣ видѣти мене 50 зв. (відповідно до не имате в протографі), скаринота – прозываемаго скаринота 65 зв., воини гѣмонови 135;*

²³⁶ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 531.

²³⁷ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 224–225.

²³⁸ Ibidem, с. 302; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, оп. cit., с. 191; В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, оп. cit., с. 22.

ВО (I–II) XIII: в імперфектній формі 3 ос. мн. від имати спостерігаємо втрату початкового *и*: и нѣ маху имъ вѣры 179;

ЄЄ 1283: мать /тут имать/ живѣта вѣчнаго 10, вѣса ли маша /тут имаша/ 13, не мамъ /тут имамъ/ 111 зв.; юда скаринѣтскыи 79 зв., июда скаринѣтскыи 81 зв., оу гѣмона 99 зв., прѣдъ гѣмономъ ... гѣмонъ ... гѣмоноу 101, кезекию 120, кереминемъ 123 зв., сидора 129 зв., таковъ ... такова ... весифа 120, кесифъ 98 зв., 102 зв., вѣ керданьстѣи рѣцѣ 124 зв.;

ОрЄ XIII: гѣмонъ 9 117 зв., весифови 129 зв.

У написаннях зиде, спусти, сѣожаше – прободе ємоу ребра и зиде вода и кровь їъ же возпи глѣмъ великомъ и спусти дѣхъ 97 та и сѣожаше к ємоу вса июдѣискаѣ страна 124 зв. в ЄЄ 1283 В. Німчук обґрунтовано вважає відпадиння початкового *и*, а не стягнення *ии* > *и*²³⁹.

ПНик XIII: керѣа 56.

XIV століття

ПЄ XIV: ѡтѣ єроусалима 2, вѣ єрданѣ 8, скаринѣтскыи 166;

ЛврЄ XIV: молнья сѣодить 64 зв., по згнаньи 112, дастъ таковъ кесифоу 26 зв., вы єр'амъ ... вѣ кер'амѣ 20 зв., кердана 13;

ЛЄ XIV: ларинна 234;

МТ XIV: керѣи 90.

У XIV–XV ст. цю зміну засвідчено і в світських пам'ятках, див. у грамотах: ларивунъ 1366, здавна 1393, сполна 1412, менованаѣ 1433, млетъ 1434, мѣли 1493²⁴⁰.

4.1.1.1.12.2. Збереження кореневого *i*- в префіксальних дієсловах, похідних від *и-ти*

У давньоукраїнській писемності явище збереження кореневого *i*- в префіксальних дієсловах, похідних від *и-ти* засвідчуємо від XI ст. Із часом в українській мові початковий *i*- редукувався в *й* і наразі така вимова [*приїти* / *приїду* / *об'їти* / *об'їду*] й орфографія *прийти*, *прийду*, *обійти*, *обійду* є мовною нормою.

XI століття

РЄ XI: придоша 2 зв. а, 6 зв. б, 11б, прииде 10 зв. б, 11 зв. б, ѡтинде 7 зв. б;

Ізб. 1076: придоша 271 зв., прииде 272;

АЄ 1092: приити 98 зв., придоу 99, приидеть 85;

ПА XI: придохомъ 4.

²³⁹ В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, оп. cit., с. 23.

²⁴⁰ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 302.

XII століття

МЄ до 1117: приидеть 7 зв., 32 зв., 145, приидѣтъ 81 зв., приидевѣтъ 145 зв.;

ГЄ 1144: прииде 77 зв.;

ДЄ 1164: не приидѣтъ нѣ прѣидеть 11;

ГВЄ XII: прииди 5, приидеть 13 зв., 26, прииде 28 зв., 29, 32, 54, 71, 158 зв.,
приидоу 176, приити 72 зв., 106, приидоша 81, 72 зв., приидоуть 85 зв.,
прииде потопаъ... татъ приидеть 88.

XIII століття

БЄ XII–XIII: приидоша 2 зв., 3, 22 зв., приити 9 зв., приидоуть 13, 24;

ВО (I–II) XIII: приидѣтъ 11 зв., прииде 21 зв., 33 зв., 159, приидеши 151,
приити 161, приидеть 168 зв., изидеть 201;

ЄЄ 1283: приидоу 29, прииди 38 зв., прииди 63 зв. та ін.;

ХЄ XIII: прииде 8;

ПЄС 1280: прииду 2 зв., прииде 3 зв., приидите 4, обидеть 27, приити 71 зв.,
приидоша 77 та ін.

Також у записі у Житті Сави Освяченого XIII ст. приидоша ... прииде²⁴¹.

XIV століття

АБиб XIV: прийти 13 зв., прийдоу 14, прийдохъ 26 зв., изийдохъ 15, взийдохъ
26 зв.;

ПЄ XIV: прийде 1, прийдоша 4, прийдоста 132, изийти 5, вниити 6;

ЛврЄ XIV: приидеть година 18, прийдохъ 24 зв., приидоу 39 зв., прииди 95 зв.,
обидоша 31 та ін.;

ЛЄ XIV: обидоша 27 зв., приидоша 236, прииде 237 зв.;

ЛПс 1384: обидоу влтарь 33, обидоша 148, прийде 149, прийдеши 150,
прийти 157 зв.;

КПс 1397: обидѣте 65 зв., обидоу^т 79, изидосте 130, приидет 136 зв.

4.1.1.2. Підсистема консонантизму**4.1.1.2.1. Відображення глоткового *z* (*h*)**

Процес витворення українського фарингального *h* ($g > \gamma > h$), найімовірніше, розпочався в дописемний період. Руські писці в найдавніших пам'ятках пропускали літеру *z*, що свідчило про появу гортанного, можливо, й фарингального *z*, що з часом стало закономірною вимовою українців.

²⁴¹ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 313.

XI століття

Ізб. 1073: рѧзнѣвавѣ же сѧ /тут рѧзгнѣвавѣ же сѧ, пор. на цьому ж арк. гнѣваѣсѧ/ 145 зв., кѣніхѣчїи /тут: кѣнігѣчїи/ 232, изниѣть /тут: изгниѣть / 237, тѣда /тут: тѣгда / 240, ходѣ /тут годѣ/²⁴²;

ПА XI: изъ ѣпта 86 зв.

XII століття

ЖН XII: єда – єгда: єда огонь сѣнидетъ ... море єгда възмоутитьсѧ 13;

ЖФС XII: мѧкѣко 45 – мѧчїи 124 зв.;

ГВС XII: дньєлы 40.

У написі на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича (до 1151 р.) також відзначаємо це явище: усподѧ²⁴³.

XIII століття

ЄЄ 1283: възласи 4, възлашь гласомь 97 зв.

Пор. ще в „Повчанні” Георгія Зарубського за списком XIII ст. дньєлы²⁴⁴, в угорській королівській грамоті 1229 р. власний іменник *Галичина* переданий з початковим *h*: *Halicie*, хоч тоді ж традиційно в цьому слові, як і в іменнику Галич, була поширена літера *g*: *Galich* (грамота 1240), *Galicie* (грамота 1254)²⁴⁵.

XIV століття

ЛврЄ XIV: дньєлы 5, изнани (тут изгнани) 35 зв.;

МТ XIV: хрѣха 90.

Можливо, пропуски літери *г* у словах єда/єгда, бѣство/бѣгство, виявлених у „Пандектах” Антіоха 183, 225 зв. та багатьох євангельських текстах (пор. ДЄ 169 зв., БЄ 83 зв., ОрЄ 78, ЛЄ 161), також свідчать про відображення цього явища, проте зауважимо, що такі написання відомі й у текстах південнослов'янських.

Від XIV ст. в українській писемності за літерою *г* остаточно закріпилася функція передавати лише звичайний для української мови фарингальний [*h*], оскільки для проривного задньоязикового [*g*], що заходив до неї в іншомовних

²⁴² В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, оп. cit., с. 690.

²⁴³ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 172.

²⁴⁴ Ibidem, с. 293.

²⁴⁵ Пор. М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 169.

словах, писці стали вживати буквосполучення *кз*: *кгирдивидъ*, *кголдovať* (грамота 1388), *кгаствовтъ* (грамота 1392), *бекгичъ* (грамота 1393)²⁴⁶.

4.1.1.2.2. Відображення твердості/м'якості передньоязикових перед історичними дієзними

В українській мові наразі літературною нормою є тверда вимова колишніх напівпом'якшених передньоязикових перед *е*, *и*. Остаточне розв'язання давності цього процесу потребує ще подальших студій²⁴⁷, однак саме в київських рукописах засвідчені, хоч і не завжди послідовно, певні закономірності написання йотованих після *л* та *н* і надрядкових над ними в позиціях, де вони були історично м'якими, а в інших випадках – ні. На це звернули увагу історики мови та палеографи²⁴⁸. А спостереження Лідії Жуковської щодо використання надрядкових знаків для відображення різного ступеня м'якості писцем Мстиславового Євангелія Алексієм Лазаревичем актуальні й зараз:

Писець МЄ розрізняв три ступені твердості/м'якості приголосних:

1) тверді – перед голосними заднього ряду, якщо ці приголосні, варто пам'ятати, не були м'якими в початкову спільнослов'янську епоху (тобто в прайндоевропейську епоху не походили від поєднань з **j*);

2) м'які приголосні – приголосні, утворені з поєднань із **j* чи із задньоязикових приголосних **к*, **г*, **х* за результатами трьох палаталізацій;

3) напівм'які – приголосні, що не стосуються двох перших груп у позиції перед голосними переднього ряду.

Отже, фонетична система писця була, імовірно, ближчою до сучасної системи української мови, з її напівпалатальними перед голосними [е], [и], аніж до сучасної російської, з її рівнозначно м'якими [р], [л], [н] як у позиції, де приголосні перед голосними переднього ряду мають недавню м'якість (наприклад, *лед*, *лес*, *лиса*, *несла*, *нес*, *нет*, *искони*, *изрек*, *река*, *крик*, *корь*), так і в позиції, де м'якість набута від поєднань з **j* (*поле*, *воли*, *на коне*, *кони*, *конь*, *горе*, *морям* і т. ін.)²⁴⁹.

В українських пам'ятках це явище засвідчено неодноразово.

²⁴⁶ Ibidem.

²⁴⁷ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 235.

²⁴⁸ М. Соколова, *К истории русского языка в XII в.*, „Известия по русскому языку и словесности”, Ленинград 1930, т. III, кн. 1, с. 90–92; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 253–254; И. Тот, *Житие Феклы*, „Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae”, Budapest 1976, т. XXII, ф. 3–4, р. 247.

²⁴⁹ Л. Жуковская, *Апракос Мстислава Великого – рукопись конца XI (рубежа XI–XII) века*, в: *Апракос Мстислава Великого*, изд. подг. Л. Жуковская, Л. Владимировна, Н. Панкратова, Москва 1983, с. 21.

XI століття

Ізб. 1073: веде лѣди ... съ ними ... кѣ нимь ... прогнѣва ... лѣбаше ..., але помъни ... молитвѣникъ ... издрайли 8, сзѣдинѣниѣмь ... явлениѣ, але не подзлѣжи 8 зв., землѣж²⁵⁰, але глѣ 9 зв., землѣа 54 зв., гнѣвъ (двічі) у нѣго ... отъ нѣго, але възненавидѣ ... не недостоинѣ ... не иматъ 28 зв.;

АЄ 1092. Таку ж особливість спостерігаємо й у другого писаря Архангельського Євангелія: кѣ нѣмоу... ѿ нѣго, але принеси 78 зв., ослаблѣна... ослаблѣнзи, але лежаше 79, ѿнѣлѣ, але невѣрнъ 81 зв. Цей писар послідовно накреслював ѣ після л' та н', вѣ ближна 78 зв., славлѣхоу 79 зв., зберігаючи при цьому а в етимологічних написаннях изгона 78 зв., сзбирашаса 79, сѣдаща 79 зв., а після шиплячих послідовно а, не залежно чи походить з *e, чи з *a: гнаша 78 зв., ѿкръша ... ѣадо 79²⁵¹. Другий писець АЄ також використовував спеціальну позначку для літер л та н – л, н майже безвинятково у випадках, де ці приголосні історично м'які, але після них не стоять йотовані, а а або є: валашеса 81 зв., люблаше 129 зв., глетѣса 128 зв., нюга 161 зв., хоч трапляються й поодинокі написання цих графем і перед ь та и: родитѣли 132, сз нимь 168²⁵²;

ТЄ XI: по нѣмь – ижденѣтъ 1, ѿ нѣго ѣако не знаѣтъ 1, ѿ нѣю 7 зв., законучитѣлѣ 8 зв., ослаблѣнъ 8 зв.; зазначимо, що писець досить послідовно дотримувався тенденції вживати йотований саме після л та н, після інших пом'якшених – лише а та ѣ²⁵³;

ЧудПс XI: гоубитѣль 2, приемлѣштинѣхъ 2 зв., добръна дѣтели 2 зв., любаште 3, всѣленѣж 7 зв., неволенѣж 8, правлениа 9 зв., земли 12 зв., сзказатѣлѣ 22 зв., але – далече 13, различнъи 13, великзи 13; оу нѣго 2 зв., ближнѣхъ 3 зв., вѣ законѣ гѣи 4, на нѣа 6, измѣнени 6 зв., погеже 14, але – ратъници 13 зв., прозавнѣтъ 23;

СГБ XI: иж нѣго ... не мѣгъшиимъ 141.

²⁵⁰ Зазначимо, що подібні накреслення літер л, н були відомі й у давньоболгарських пам'ятках (див.: В. Щепкин, *Русская палеография*, Москва 1967, с. 113), але в українській писемності такі написання лягли на благодатний ґрунт у плані розрізнення писцями ступеня м'якоти різних приголосних. Зрештою, на руських теренах цей спосіб відображення м'якоти відомий лише в пам'ятках української писемності: Остромировому Євангелію, обох Святославових збірниках 1073 та 1076 років, Архангельському Євангелію, „Синайському патерику”, Чудівському Псалтирю, Типографському уставі, Мстиславовому Євангелію, Христинопольському Апостолі, Житті Нифонта, Житті Федора Студита.

²⁵¹ М. Соколова, *К истории русского языка в XII в.*, оп. cit., с. 91.

²⁵² Ibidem, с. 94.

²⁵³ И. Тот, *Графическая система ТЛ*, в: И. Тот, Э. Хоргони, Г. Хорват, *Туровские Листки*, оп. cit., с. 197.

Відзначаємо цю рису і в „Синайському патерику” – исцѣленъ ѿ него ... на нѣмь ... ѿнгодю²⁵⁴, прѣмѣгати ... възпа больша ... землю²⁵⁵.

ХІІ століття

МЄ до 1117: сѣ нима 3 зв., але вниде 5, въз нъ, але не погъвнеть 5, ниего ... по ниемь 4, прѣломлени 3 зв., недѣла 10 зв., помъшлаа 81 зв., приемяте 5, любите 74, оучителю 133 зв., поіеже 138, ниемь 138 та ін.;

ХА ХІІ: прѣстоуплениа 188, на земли 238, прѣставль 1, сѣвѣдѣтельства 4, 21, 26 зв., 80, оуподобльшася 3 зв., попъи мошьша же са 4 зв., больша 6 зв., приемли 8 зв., 25, людьми 13, 21, люди 24, исправлю 6, люводѣяниа 6, блюсти 6 зв.; въз ниемь 15, 33 зв., 73, сѣ ними 23 зв., зане 16, 26 зв., 36 зв., ѿнгалъ 30 зв., гѣа ... гѣмь 51, прадѣдыни вѣрѣ 87, к нимъ 13, нзиѣ 5 зв., 15 зв., 21, 28, дрѣвьнихъ 6, 81 зв., дѣшній дѣнь 19 зв., 21 зв., възвѣшьнихъ 34 зв., испълюса 10 та ін.;

ГЄ 1144: к ниемоу 27 зв., 52 зв., послѣдигаа 43 зв., ѿнелиже 152;

ДЄ 1164: възіеже 39, възнемаѣте 140 зв., клеверѣа 83 зв., павелъ 60 та ін.;

ЖН ХІІ: ни краси ... сѣ ними ... оуплѣгаема 4, испълкени 4 зв., кѣ ниемоу ... приникъ 11, ѿ ниемь ... имене 31;

ЖФС ХІІ: поіеже 34, ѿ него 34 зв., лючии 38, полне 44, властелю ... сѣвѣкоупленіе 81 зв.

4.1.1.2.3. Зміни в праслов'янських групах приголосних під впливом [j]

Результати т. зв. йотації, процесу, що відбувався до діалектного поділу східних слов'ян, що полягає в уподібненні попереднього приголосного до *j*, – різні залежно від фонетичного сусідства. На місці давніх поєднань з *j* виникли звуки, спільною ознакою яких є палатальність і протяжність (звичайно, асиміляція з *j* була лише початком цілого ряду змін, реалізованих різними способами, залежно від мови). Унаслідок асимілятивного впливу *j* на губні приголосні *b*, *n*, *v*, *m* утворюється т. зв. епентетичний: **zemja* > **zeml'a*. Уплив на передньоязикові *r*, *l*, *n* призвів до пом'якшення цих приголосних; наслідки контакту із задньоязиковими не відрізняються від результатів першої палаталізації (тобто зміни *k*, *g*, *x* на *ž*', *č*', *š*' відповідно: **douxja* > *duš'i*). Результатом поєднань щілинних *z*, *s* з *j* стали звуки *ž*', *š*'. Сполучення з вибуховими *t*, *d* спочатку призводили до подовження цих приголосних, а в подальшому відбулися інші зміни.

²⁵⁴ Історія української мови. Хрестоматія Х–ХІІІ ст., оп. cit., с. 120–121.

²⁵⁵ Ibidem, с. 122.

4.1.1.2.3.1. Відображення на письмі ж відповідно до *dj

Давня праслов'янська звукосполука *dj зберігалася досить довго, тому її рефлекси були різні не лише в окремих мовних групах (напр. у західнослов'янській *dj розвинулося переважно в з'/dz'/), але навіть у структурах окремих мов. Наприклад, в українській мові існує два типи рефлексів відповідно до давньої сполуки *dj: у дієслівних формах, включно з віддієслівними іменниками на -ення звук – [дж] (*сидіти* – *сиджу*, *водити* – *воджу*; *провадження*, *нагромадження*), у північноукраїнських говірках – [ж] (*сежу*, *вожу*). Усупереч дослідникам, прихильникам гіпотези про первинний перехід *dj > ž (Павло Житецький, Алексей Соболевський, Федот Філін), Юрій Шевельов висловлює припущення, що „в усіх українських говірках первісним рефлексом був *dj > дж, який у пізніші часи спростився на ж”²⁵⁶.

XI століття

РС XI: стражѣщницихъ 2 зв., рожтвомъ 3 зв., рожьства 3 зв., охожаше 6 зв., приже 1а, исхожаше 10, троужаѣщница 13 зв.б, жажѣщци 14а та ін.;

ОЄ 1056–1057: роженъи 8, прихожѣ 23зв., прѣже 52зв., на рожьство 21б;

Ізб. 1073: прѣже 23, 52 зв., 160 зв., роженое 11 зв., осоужаѣщца 27 зв., осоужени 51 зв., стражеть 6б зв.;

Ізб. 1076: виж 4, не осоужайте 23 зв., рожено 29, досажати 33, осоуженоу 103 зв., огорожають 245;

ПА XI: повръженомъ 4, такоже 21, жажоуштоу 24;

ТЄ XI: рожьство 6, до рожьства 6 зв.;

СГБ XI: рождениа и по роженни 88 зв., ограженъ 104, надежа 107 зв.;

БПс XI: виж 8 зв., въздаж ми 31;

МінСл XI: стражоушти 5, оутвържение 9, преже рожьства 15 зв.;

ЧудПс XI: рожьства 2, рожьство 104 зв., ограженъ 43 зв., прѣже 6 зв., възхоженне 26 зв.;

СП XI: осоужаемъ прѣже²⁵⁷.

XII століття

МС до 1117: троужати, роженъи, преже, прѣже, осоужение, повѣжь, вижю, жажюца та ін.²⁵⁸;

ГЄ 1144: преже 1, 60, в хоженъи 2 зв., рожьства 3, троужающеця 24, расоужати 35 зв., заблоужьшаа 39 зв., вожи слѣпи 51, жажюца 58 та ін.;

²⁵⁶ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 88.

²⁵⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 121.

²⁵⁸ Л. Жуковская, *Апракос Мстислава Великого...*, оп. cit., с. 25–26.

ХА XII: межю нами 5 зв., сззижю б, соужю б, троужающеса 8, троужающимъ 8, прѣже 8, 28, надежа 12, оугоженья 15, гражанинъ 25, досажакши 27 зв., сз досаженинемъ 36 зв., ражають 44 зв., оутвържати 52 зв., оутвърженомъ 64, порожени 55 зв., хожьшага 59, оубоужати 64, повѣжають 77, подажъ ми 84–84 зв., огражени 85 зв., дажъ ми 89, не стзижю бо са 101 зв., вожа 104 зв., 283 зв., жажеть /жаждеть/ 127 зв., жажемъ 143 зв., въ ллчи и жажи 191 зв., постзижюса 188 зв., не вѣжа словзъмъ 189 зв., въ работоу ражагаса 204 зв., рожинаса 205, посажъ /посади/ 211 зв., овъхоженьемъ семью днѣъ 279 та багато ін.;

ГВС XII: ѡдежа 47, рожьства 57, зижете 70 зв., жижете гробы /місяцеслів за 5 вересня/ 194 зв., продажъ ї дажъ 134 зв., ноужю 154 зв., глѧ жажю 188 зв.; хожаста 207 та ін.;

ДС 1164: блоуженья 101 зв., вижю 29 зв., вожи 78 зв., исхожаше 270, межю 191 зв., прѣже 14 зв., въ одежахъ 46, одежа 95 зв., оутвърженые 264 та ін.;

ЖН XII: жажею 3, рожьшено 3, вижь 9, въ ... ѡдежахъ 12, не всоужаи 2 та ін.;

ЖФС XII: огражена 44, прехожение 122 зв., надежами 162, ноужами 166 та ін.;

ХутСл XII: дажъ 2 зв., надежа 8 зв., всоуженно 9 зв., въхожаше 11, всоуженъ 12 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: преже 27, надежю 10 зв., 70, ѡхожю 63 зв., подажъ 101 зв., дажъ 194 зв., вижь 124 зв., межюрѣчине 139 зв., гражанинъъмъ 155, жажющии 190, хожаше 213 зв.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: порожьшина 1 зв., дажъ ми 8 зв., ѡдежю 5, 21 зв., заблужешимъ 19, осужение 22, утвърьжающии 25, надежею 101 зв., надежю 268 зв., повѣжена 45 зв., стражющю 35, всоужение 43 зв., въсхожению 57 зв., зижеть 84, свовожьшааго 106 зв., рожьство 130, утвържение 270 зв., наслажение 271 зв. та багато ін.;

ЄС 1283: межю собою 9 зв., вожи слѣпии 74 зв., жажею 15, ѡдежю 59 зв., хожаше 21 зв., вижю 20 зв. та ін.;

ХЄ XIII: прѣже 5 зв., роженьи 6 зв., прихожахоу 7, всоуженъ 8 зв., 25 зв.;

БЄ XII–XIII: въ одежю 10, рече къ симону вижь 22, зижющемоу 27 зв., въ одежи 28 зв., имамъ ноужю изити и видѣти є 62 зв., вижю 68, да много прстражеть 68 зв., дажъ 96, 111, межю собою 130 зв. та ін.;

ПНик XIII: подажъ ... надежа 65, въ ноужю себе. ли на одежю 86 зв., таковыхъ одѣжь ... одѣжь 89;

ОрЄ XIII: заблужьшага 1, ѡдежа ... ѡдежи 3 зв. (2), Ѡдежа 7 зв. (1), 59 (1), дажъ ми 15 зв. (2), 24 (2), Ѡсоужение 24 зв. (2), вожи 24 зв. (2), продажъ

... дажь 29 зв. (2), преже 32 зв (1), троужаієшь 33 зв. (2), жажеть 45 зв. (1), низьхожениу 64 зв. (2), вижю 69 зв. (2), зижюції 98 зв. (1) та ін.;
 ПЕС 1280: повѣже повѣжаємь 3, вдежа 88 зв.

Цей рефлекс відомий і в світській писемності, зокрема в звенигородській берестяній грамоті: прижь²⁵⁹.

XIV століття

АБиб XIV: надежу 4, 23, прихожу 25 зв., оучюжени 36;
 ЛврЄ XIV: жажеть 43, одежа ... одежи 52 зв., дажь 26 зв., стражеть 148 та ін.;
 ЛЄ XIV: прихожу ... хожаше 16 зв., зижющен 90;
 ЛШс 1384: троужаюса 48, ражающина 62;
 МТ XIV: вхожениємъ 12 зв., наслажени 20 зв., осуженіє 26, 66, осуженъи 52 зв., дайжь 13 зв., дажь 43 зв., ѿдажь 50 зв. та ін.;
 ВО (Ш) XIV: надежа моа 7 зв., даж ми 8 зв., повѣжаю 94 зв., прижь дажь 122, прохладжашеса 192 зв., осужѣньє 193, омлажьса 245 зв., утвєрьжѣньє 252 зв. та ін.

4.1.1.2.3.2. Відображення африкати *дж* відповідно до **zdj*

Здається, усупереч наведеним вище висновкам Юрія Шевельова (африката [ʒ] була первісним рефлексом **dj*, який потім спростився до [ʒ]²⁶⁰), розвиток африкати [ʒ] в українській мові відбувався поступово. Проте незаперечним є той факт, що африката створена безпосередньо на місці **zdj*, що знайшло відображення в українській писемності вже в текстах XII ст.

На місці **dj* у пам'ятках із північноукраїнських земель (створених на базі дулібського, деревлянського та північнополянського діалектних масивів) книжники послідовно накресливали літеру *ж*, яку можна вважати відображенням тогочасного мовлення. Зазначимо також, що спроби писарів київських скрипторіїв, пов'язані з відображенням звука [ж], стали зразком для писарів з інших регіонів – Галичини, Закарпаття, Поділля, звідки міг походити звук зі складною артикуляцією (з вибуховим компонентом).

До XVI століття не маємо засвідчених на письмі фактів відображення африкати [ʒ] на місці **dj*.

²⁵⁹ Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., оп. cit., с. 268.

²⁶⁰ Ю. Шевельов, Історична фонологія української мови, оп. cit., с. 88.

У „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст. також виявлено такі написання: трепеґующе (Тр. зб. 47 зв.), възтрепечеши (Тр. зб. 59).

XIII століття

ПНик XIII: хоґетса – не много хоґетьса ґемоу (Срзн.: III, 1392).

XIV століття

ВО (III) XIV: к помочи 7 зв.

Також цей вияв маємо в „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. опче жилище²⁶³, а також у світській писемности: хоґемъ поме-рети ѿ гллада; хоґемъ поґубити смерды (Срзн.: III, 1391–1392).

4.1.1.2.4. Відображення м'якості ц'

Африката ц' успадкована давньоукраїнською мовою як м'яка. Палатальна вимова [ц] перед [а], наприклад у пам'ятках, часто відображалася написанням букви а після ц. М'яка вимова ц' є наразі нормою української мови. Накреслення літери ю після ц у таких випадках менш показові, оскільки руські писці її писали в переважній більшості випадків. Щодо написання а та ґа, то виділяємо пам'ятки з більш та менш послідовним відображенням м'якості, аж до відсутности написань з а та ґа.

XI століття

РС XI: младеньца 7 зв. б;

ОЄ 1056–1057: лица 26 зв., нарицаемъзи 41 зв., сьрѣдца 43 зв.;

Ізб. 1073: коньць 69, мѣсаць 187 зв., лихонимъцю 29, сьрѣдцю 74, пиґа-ница 32 зв., блондъница 49 зв., творьца 168;

Ізб. 1076: оѣа ... сѣдца 5, въздовицямъ 15, житьница 183, коупцьемъ 152, гърньцю 150, творьцю 264 зв., мьрцаґа 10 зв., не приницати 104 зв.;

АЄ 1092: овьца 6, 7, овьцямъ 70 зв., ґаица 71 зв., птица 29 зв., 52, лювдъвицами 73 зв., слѣпца 33 зв.;

ПА XI: ѡрноризца 2, дъва мѣсаца 4 зв., нарицаемъзи оѣа 5, отѣа 6, пыше-ница 7 зв., сѣца 14 зв., сьрѣдца 31 зв., винопица 16 зв., възницанъжьть 17 зв., въздовица 17 зв. та ін.;

СГБ XI: жьрца 88 зв., дѣвица 94 зв., въздовицямъ 95, троица 139 зв.;

БПс XI: дєсница 1, коньца 2, младеньца 2 зв., лица 4, срдца 6;

²⁶³ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 333.

ТЄ XI: овьца ... овьцямь 1, къ овьцамъ 6, първомучѣница 2 зв., бѣа 6 зв.;
ЧудПс XI: дньница 10, дѣвица же бжвѣница 82 зв., десница 131 зв.

Такі написання засвідчено в „Синайському патерику” – пшеница²⁶⁴, також у світській писемності, у написах-графіті СК XI – мѣа²⁶⁵.

XII століття

МЄ до 1117: мѣсаць 45, коньць 64, вѣдовицю 111 зв.;

ГЄ 1144: до конца 1 зв., дѣца 19, нарицаеть 50, оѣа не нарицаите 50 зв.,
слѣпча 107, овьцямь 115, птицамъ 77, 189, мѣшицю 51 зв., сѣдца 73 зв.,
коурца 152 зв., коурьцю 197;

ДЄ 1164: вѣдовица 167 зв., десница 187, вонѣлица 130, житѣница 134,
овьца 55 зв., отроковица 93 зв., 94, пришельца 204 зв., слѣпча 64 зв.,
сѣдца 32 зв., 140 зв. коньца 80, 99; гостиньницю 137 зв., десницю 232, житѣ-
ницю 141 зв., коурьцю 61 зв., лицю 184, мѣдъницю 139 зв., слѣцю 110 зв. та ін.;

УСт XII: ѣаца 213, печѣца 241;

ХутСл XII: бѣа и приснодѣца 5 зв.;

ЖН XII: палицю 2 зв., сѣльница 7 зв., мѣца 32 зв., лиця 7 зв.;

ЖФС XII: простѣца 34 зв., мъртвѣца 136, нарицати 152 зв., нарицанинѣ 169 зв.,
нарицаѣма 146 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: вѣньца 193, до коньца 193 зв., творца 194 зв., агница 303,
печьница 42, багъраница 62, вѣдовица 61 зв., вѣдовицамъ 61, дои-
ница 134 зв., ѿрицати 154, брацаѣа 222.

Також у „Троїцькому збірнику” відомі такі написання – лица (Тр. зб. 1 зв.);
у написі-графіті на стінах Софійського собору: мѣца²⁶⁶.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: агньца 123, оѣа 145 зв., овьца 201 зв., мѣшьца 214 зв., оуньца
и вѣньца 229, творца 273, вѣ сѣдца 217 зв., два пѣтѣньца 223, помощницю 7,
дѣцю 43, ходатаицю 78, нарицахоу 228 зв., нарицаѣмыи 238. У дієслові
звѣцати – ѣако кругъ мѣданъ звѣцаѣа 211 зв. також писець відобразив
м'яку вимову *ц'* (усі приклади цього дієслова в церковнослов'янських
болгарській і македонській редакцій та давньоруських лексиконах
наведені з кінцевим основи -а: звѣца- (ССЯ: I, 668; Срзн.: I, 967);

²⁶⁴ Ibidem, с. 121.

²⁶⁵ Ibidem, с. 104.

²⁶⁶ Ibidem, с. 157.

ОрС XIII: цагоу 76 зв., цагъ 80;

ЄС 1283: въ темницу 4 зв., слѣпцю 20, оудицю 39, златницу 72 зв., пше-
ницу 81, десницу 96, сѣцю 103; слѣпца 36 зв., срдца 37, чадца 85, двер-
ница 91 зв., агньца 107 зв.; цагоу 42, нарицати са 43;

ХС XIII: ѡца 9 зв., 99, мѣць 46;

ПЕС 1280: конца 20 зв., дѣца 75, ѡвца 77, лица моего ... срдца моего 77.

Пор. іще в „Повчанні” Георгія Зарубського за списком XIII ст.: отъ черноризца ... старца, гудца и свирца²⁶⁷, у „Троїцькому збірнику” XII–XIII ст.: прорицахоу (Тр. зб. 9 зв.).

XIV століття

ПЄ XIV: ѡць 124, 226, пшеницю 222, оу житницю 222;

ЛврС XIV: младѣньца 14 зв., ни мѣшца 99 зв., до коньца 51, цвѣтьца 52 зв., старца 95 нарицаемыи 138 зв. та ін.;

ЛШс 1384: ѡвечь 40, пшеницю 82;

ВО (Ш) XIV: десницу 27, члѣвколювечь 72 зв., ѡцю 75;

КПс 1397: црца 62, мѣшцю 13, зѣницю 18 зв., лицу 19.

Крім зазначених вище, такі написання є в „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. шесто́днѣца ... птицахъ ... лисица ... яница ... птицахъ²⁶⁸, в Апостолі XIV ст. (Толстовському): творьца, оца, срца, нарицаху, дѣца, пшеница²⁶⁹.

4.1.1.2.5. Асимілятивно-дисимілятивні процеси

Вплив фонетичного сусідства завжди зумовлював різні зміни в окремих мовах, які диференціювали діалектні ареали. Наприклад, українській мові властива милозвучність, яка досягається завдяки гармонії вимови суміжних звуків. Проте йдеться не лише про милозвучність вимови, а й про максимальне розуміння написаного та почутого писцем і читачем (слухачем). Це відбувається завдяки вставленню приголосного поміж скупчення голосних, або спрощенню груп приголосних у коренях слів та на межі морфем, або через різні типи уподібнень та розподібнень звуків, про які докладніше йтиметься в цьому розділі. Важливо, що в найдавніших пам'ятках показано намагання книжників створити умови для відображення на письмі специфічних українських

²⁶⁷ Ibidem, с. 292–293.

²⁶⁸ Ibidem, с. 330–331.

²⁶⁹ *Древній славянській переводъ Апостола и его судьбы до XV в. ...*, op. cit., с. 165.

мовних явищ. Тому в цьому розділі ми зосередимося не лише на загальній характеристиці вибраних явищ, а й вкажемо на конкретні процеси, які славісти визнають типово українськими і які відрізняють українську (та її орфографічну норму) від мов і текстів інших слов'янських ареалів. Такими слід вважати насамперед дисиміляції *zg > zk та *kr > xr.

4.1.1.2.5.1. Асимілятивне подовження перед -bj-

Написання й вимова довгих приголосних у результаті асимілятивного подовження після занепаду зредукованих стало нормою української літературної мови. Особливо промовистими в таких випадках є приклади з написанням однієї графеми без зредукованого.

XII століття

ГЄ 1144: о неповелѣнѣ 2;

ХА XII: ѣствоваѣ 41 зв.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: осоужѣна 89 зв.;

БС XII–XIII: печалю²⁷⁰;

ЄЄ 1283 възаша камѣне 17, илю 65, въз осоужѣни 101 зв.;

ПНик XIII: оучѣне 63.

XIV століття

МТ XIV: осужѣне 29 зв., прегрѣшѣне 32, покланѣне 34, смѣрѣю 44 зв.
покланѣне 11 зв., на преобрѣже 107 зв.

Такі написання відомі й світській писемності, наприклад графіті СК XI ст. жєпене²⁷¹.

У Христинопольському Апостолі XII ст. ми вже засвідчили дві однакові графеми: ХА XII: о послушаннѣ /у контексті написань о покорении... о помагании/ 53, о подвизаннѣ и спѣшнѣ /у контексті написань о житии... о єдинєнии/ 223, о обьщєнии ...а не насѣщєннѣ 137. У контексті поплутувань, пов'язаних із ъ, ѣ, привертає увагу написання одним із писців ЛврЄ XIV: жить вѣчнѣю (у порівнюваних євангельських текстах – житиє/житьє) 112. Чи не йдеться в цьому випадку про відбиття місцевої вимови [жит'є]?

²⁷⁰ Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст., відп. ред. В. Німчук, підгот. до вид. Ю. Осінчук, Київ 2017, с. 32.

²⁷¹ С. Висоцький, *Київська писемна школа*, ор. cit., с. 135.

Можливо, від кінця XII ст. писці-русини з теренів Київщини, Волині та Галичини уже вимовляли й писали цю асимілятивну зміну без роздільної вимови.

4.1.1.2.5.2. Одзвінчення початкового *с* перед дзвінким після занепаду редукованих

Після занепаду редукованих у низці пам'яток широко засвідчене явище одзвінчення початкового [с] перед дзвінким. Приклади цієї зміни відомі в українській писемності від XII ст. В українській мові така вимова й написання є нормативними. Зазначимо, що від XII ст. трапляються написання з одзвінченням глухих перед іншими глухими, що свідчить про впровадження відтоді однієї з найхарактерніших ознак українського консонантизму.

XII століття

МЄ до 1117: вѣсходѣща и низъходѣща 4 зв.;

ПЄС 1280: вѣ зборъ 25, вѣ зборѣ 27.

Ці ж процеси притаманні були й світській писемності: здоровье – в написі на чарі Володимира Давидовича 1151²⁷².

XIII століття

ХЄ XIII: низъходѣща 6.

XIV століття

ЛврЄ XIV: члѣка здрава 23 зв., збираєть 28, збероуться 119 зв., избора (тут: из збора) 35 зв., оу зборъ 55 зв., здравии 58, зде 80, се ножа зде два 139 зв.;

ЛЄ XIV: исъ изъбора 33, во зборъ 57, здравии 59 зв.;

МТ XIV: здѣланъихъ 4 зв., кѣ стѣи своѣи зборнѣи апѣстѣи црк 15 зв.

Також це явище засвідчене й у Полікарповому Євангелії 1307 р. – збу-детса, збора²⁷³.

4.1.1.2.5.3. Інші асимілятивно-дисимілятивні процеси

Типові для української мови явища асиміляції (уподібнення за дзвінкістю/глухістю, за місцем і способом творення) та дисиміляції відображені вже в текстах від XI ст.

²⁷² М. Жовтобрюх, *Фонетика*, ор. cit., с. 205.

²⁷³ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, ор. cit., с. 246.

XI століття

- ОЄ 1056–1057: ижени 3, без менне 168 зв., без него 2, бес печали 204, бес порока 277 зв.;
- ТЄ XI: из него 7 – ис корабля 7 зв.;
- Ізб. 1073: бечисла 19 зв., бечиньна (безъчиньна) ... бечествовати (безъч-
стествовати) 55 зв.;
- Ізб. 1076: беславие ... бештьетьє 34.;
- ЧудПс XI: бештьети (безъ чьети) 24 зв.;
- АЄ 1092: ис корабля 12 зв., 13, 22 зв., исъшетъ 18, раширяють 43 зв.,
ищрева 144 зв., ищрева 39.;
- ПА XI: бечьстие 84 зв., бещиноуѣща 264 зв., макъкоє 13 зв.;
- СГБ XI: ишчистимъ 136, бечьстиемъ 253.;
- МінСл XI: ицѣление 8 зв., привышыши 14 зв., ищрева 15.

XII століття

- МЄ до 1117: бещадд (безъ чадд) 97 зв.;
- ГЄ 1144: расоужати 35 зв.;
- ДЄ 1164: ищрева мѣра 82 зв., бесъ плода 60, што – што положить 126.;
- ГВС XII: безаконье (безъ законье) 43, расадутьса (разъ садутьса) 43 зв.,
бещаддъ (безъ чаддъ) 126 зв., бещестьна (безъ честьна) 137 зв., прѣдверь
(прѣдъ двери ДЄ, с. 387) 148, исъбора (изъ събора) 29 зв., бесапогъ (безъ
сапогъ) 152 зв., въ гробѣ исъченѣ (изъсъченѣ) 155 зв., и ишедъше (изъ-
шедъше) изъ гробъ 187–187 зв., ищрѣва (изъ чрѣва) 204 зв.;
- ЖФС XII: бещисльнѣимъ 36, беществова 41 зв., ращитаѣа 80 зв., макъко 45 –
мачѣни 124 зв.;
- ХутСл XII: ищрѣва мѣре 8 зв., бещисльна 13.;
- Усп. зб. XII–XIII: ищрева 6, бес правды 10 зв., але без милости 11 зв.,
бесъблазна 12, ищернигова 25 зв., а цюжиниъ (съ чюжиниъ) 192.

XIII століття

- БЄ XII–XIII: бещьсти (безъ чьсти) 11, бещаддъ (безъ чаддъ) 63 зв.;
- ВО (I–II) XIII: ищистьна (изъ чистьна) 20, дѣю рашири 45 зв., бесмертньне 44 зв.,
бесъменьно 72 зв., ищреслъ (изъ чреслъ) 63, бещьсть (безъ чьсть) 54 зв.,
ищрева (изъ чрева) 58 зв., ищъртога (изъ чъртога) 91 зв., з вокоу 133 зв.;
- ЄЄ 1283: помилоуи на сѣоу /тут: насъ сѣоу/ 36 зв., безаконии 71 зв., истиньнъ
іє свѣдѣтельство 98 (пор. у МЄ до 1117: истиньно ьеть свѣдѣтельство);
што – што облечете са 33 зв., 117 зв.;
- ОрЄ XIII: бесапогъ 87, 107 (безъ сапогъ), ищрева 27 зв., 45 зв., 138 зв. (изъ
чрева), бещьсти 15 зв. (безъ чьсти), бещаддъ 67 (безъ чаддъ);

ХЄ XIII: вєщѣстьнѣ (вєзѣ чѣстьнѣ) 42 зв.;
 ПНик XIII: вєциныє 57, ишьшиваны 89;
 ПЄС 1280: вєщѣсти 26.

XIV століття

АБиб XIV: вєжѣ жены 6 зв., рациню 8;
 ВО (Ш) XIV: исохшиа 41 зв., вєцисла 122, ищрѣва 193 зв.;
 ЛПС 1384: вєщадѣе доуши 44, рашириша 44 зв., вєцисла /вєзѣ чѣсла/ 90;
 ЛЄ XIV: ищюще 12, ишьчють 88 зв., раширають 94, вєщѣсти 96.

4.1.1.2.5.4. Зміна звукосполук *zg > zk

Особливого значення набуває в контексті аналізу звукових процесів зміна *zg > zk. Одна із визначальних рис українського консонантизму, засвідчена від XIII ст. Леонід Булаховський трактував її як одну з характерних ознак впливу живої української мови на давньоруську²⁷⁴. Ця риса в українській мові виявляється послідовно в усіх можливих для проведення такої зміни конкретних умовах, не знає жодних варіативних відхилень: *брызка, луска, різка, друзки, брязкати, мозок, дріб'язок* та ін.²⁷⁵

XIII століття

ЄЄ 1283: розка – всакоу розъкоу 25 зв., розка не можетъ плода творити 26, 86 зв.

XIV століття

ЛЄ XIV: розъка, розку 86 зв.

4.1.1.2.5.5. Написання слова *хрьсть* відповідно до *кръсть* у південнослов'янських протографах

XI століття

Ізб. 1073: хрѣстивыиса 28 зв., хрѣштениа 59.

XII століття

ДЄ 1164: стоѣахоу ѿ хѣа їсѣа мѣти него 263;
 ЖФС XII: хрѣститѣлѣа 84.

²⁷⁴ Л. Булаховський, *Майбутні українські риси в староруських пам'ятках (до XIV ст.)*, в: *Вибрані праці*: у 5 т., Київ 1977, т. 5, с. 82.

²⁷⁵ О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських...*, оп. cit., с. 141–142.

Пор. ще в Учительному Євангелії Константина, кін. XI – поч. XII ст. – *хрѣстѣ*, у Лаврентіївському та Іпатіївському списках „Повісті врем'яних літ” – *хрестѣ*, *хреста* (Срзн.: III, 1412).

4.1.1.2.6. Протетичні приголосні

У давньоукраїнській мові вже існувала тенденція до усунення збігу голо-
сних. Протетичні приголосні вже на українському мовному ґрунті розвива-
лися перед початковим голосним. Виникнувши як засіб уникнення не харак-
терного для української мови міжслівного збігу голосних, протеза поступово
закріплювалася в звуковому складі слова, і слово з цим протетичним приго-
лосним починає вже функціонувати в будь-якій позиції²⁷⁶.

XI століття

СГБ XI: *вжзы* /тут *жзы*/ 195 зв., *вжтробж* /тут: *жтроба*/ 314.

XIII століття

ЄЄ 1283: *вовца моѣ* 28 зв., *своимѣ воуѣ[є]никомѣ* 65, *вѣно же вставѣ* *запрѣти*
вѣтроу 119 /пор. у МЄ до 1117: *онѣ же вставѣ*/, *трепетѣ* и *воужасѣ* 103.
Також у Записі Йова (Ієва) 1268 р. кнагини *волзѣ*²⁷⁷.

XIV століття

АБиБ XIV: *вотѣ* – *вотѣ днь члѣка* /тут: *отѣ*/ 27 зв.;

ЛЄ XIV: *вѣтра* 145 зв., *вѣчникомѣ* 151 зв., *воуѣеници* 172 зв., *вовцямѣ* 26 зв.,
вѣвѣцямѣ 107, *водрѣ* 179 зв.

Подібні написання знаходимо також у Полікарповому Євангелії 1307 р. –
о *вовцахѣ*²⁷⁸, також у світських текстах: грамоті 1404 – на внутріє, у „Повісті
врем'яних літ” – *вѣ вѣстѣ* *Днѣпрьскомѣ*²⁷⁹, *вѣи* – *сѣ вѣемѣ* *своимѣ* (Срзн.: I,
323), *вольга* – *идѣ вольга новугороду* (Срзн.: II, 1017).

4.1.1.2.7. Поява епентетичних (вставних) приголосних

Причина появи вставних звуків в українській мові така ж сама, як і у випадку
з протетичними: ідеться про уникнення важкого для вимови збігу кількох

²⁷⁶ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 304.

²⁷⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 291.

²⁷⁸ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, оп. cit., с. 246.

²⁷⁹ М. Жовтобрюх, *Фонетика*, оп. cit., с. 305.

приголосних шляхом вставлення звука, що не має етимологічного обґрунтування. Такі процеси в українській писемності відомі від XIII ст.

XIII століття

ЄС 1283: капернавоумъ 4, 7 зв., 34, дѣи сивънова /тут сиивнова/ 69 зв., симоне ивоне 28 зв., силевана /тут силуана/ 133, ишвана 6, 127, ивана, 65, 106, 107, 108, 111.

XIV століття

ВО (III) XIV: фарагона – мисльнаго фарагона потопивше 113;
ЛЄ XIV: капернавоумъ 11 зв., отъ кентоуривона 12 зв., ивонинъ 40, леги-вонъ 92 зв., фавоуста 256.

Такі явища відомі і в інших текстах української писемності: у грамоті 1366 року: ларивунъ²⁸⁰, у записі XIII або XIV ст. в Галицькому Євангелії 1144 року: за здоровьє ... львоньтъа²⁸¹.

4.1.1.2.8. Спрощення в групах приголосних

В українській писемності найдавнішого періоду відома тенденція до усунення нагромадження приголосних. Саме так можемо трактувати вже в текстах від XI ст. спроби невідображення на письмі збігу приголосних, як етимологічно обґрунтованих, так і на стикові морфем, що було властивим для південнослов'янської писемності: *-lnьс-, *-rdьн-, *-zdьн-, *-rdьс-, *-dstv-, *-tstv-, *-žstv- і *-zstv-, *-vstv-, *-dsk-.

XI століття

Ізб. 1073: оупразнивыиса 34 зв., упразнимыса 38;
ПА XI: да оупразнить 14 зв., празнить 19;
СГБ XI: о празницѣ ... празноужштиихъ 9.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: оупразни 56, 246 зв., преже роства 145;
ПЄС 1280: искоусноє 74;
ПНик XIII: оупразниса 85, празны 86 зв.

²⁸⁰ Ibidem, с. 302.

²⁸¹ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 329.

XIV століття

АБиб XIV: въпразнихъся 9;

ЛПС 1384: праздника 110;

ЛврЄ XIV: по оузрыдажете 41;

ВО (III) XIV: изречѣнно 26, упразнилъ 23 зв., несмѣсно 49, упразни 104, 139, 237, упразниши 122, срадавше тебе ради 147 зв.;

МТ XIV: неизреченьну /у давніх текстах після префіксального -з перед кореневим р- переважно з літерою д издреченьн-/ 3 зв., вестрасна 22.

Під дією цієї ж тенденції на українському мовному ґрунті з'являються написання без літери д у формах числівника *сім*.

XI століття

РС XI: семь 5 зв., 15;

ОЄ 1056–1057: семѣѣ – въ годинѣ семѣѣ 19;

Ізб. 1076: семи 261;

МінСл XI: семидесатъ 1 зв.;

СГБ XI: до семи 24, семене 358.

Також це спрощення виявляємо і в „Синайському патерику” – семь²⁸², семене²⁸³.

XII століття

МЄ до 1117: семь ... седмь 48, 80 зв., семи 133 зв.;

ГЄ 1144; семене 1 зв., семь лѣтъ 117 зв.;

ДЄ 1164: семь 246;

ГВЄ XII: сѣмь 139 зв.

Такі написання властиві і світській писемности, наприклад у графіті на стінах Софії Київської: дралиць семьѣту гривнъ²⁸⁴.

XIII століття

БЄ XII–XIII: сѣмь братиі 112;

ХЄ XIII: въ годину семену 11 зв.;

ВО (I–II) XIII: сѣмь вѣсѣ 175 зв.

²⁸² Ibidem, с. 119.

²⁸³ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, ор. cit., с. 166.

²⁸⁴ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, 2014, с. 151–153.

Також це явище засвідчено ще в „Пандектах” Никона Черногорця за списком поч. XIII ст. із зібрання Ярославського державного музею-заповідника: *семаго*²⁸⁵; також у Записі Йова (Ієва) бл. 1269 р.: *семоте*²⁸⁶.

XIV століття

ПЄ XIV: *семотою годиноу* 17.

У світській писемності від XIV ст. написання без кореневого *д* стали очевидними: *семото, семын, семь* (ССУМ: II, 337).

4.1.2. ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ ЗБЕРЕГЛИСЯ В ОКРЕМИХ ДІАЛЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

4.1.2.1. Підсистема вокалізму

4.1.2.1.1. Реалізація давнього **ě* (*ятя*)

Крім *и*-виявів на місці **ě*, засвідчено й десятки прикладів *е*-реалізації, що цілком відповідає північноукраїнській (поліській) рефлексії цієї давньої фонемі в українській мові. Цілком можливо, що записи з *є* відображають властивий північнополянським та деревлянським говіркам звук неоднорідної артикуляції [*e*] чи [*i^e*]. Очевидно, зародившись на початках руської писемності в київських скрипторіях, такі написання були перенесені вже як „неписане правило” і на інші терени Півдня Русі.

XI століття

РЄ XI: *єды* 10 б, *ѡ* *неє* 4 б, *с оноє страны* 14 а, *оученикы свое* 2 зв. а, *грѣхы свое* 10 б;

ОЄ 1056–1057: *взмѣтаємо* замість *взмѣтаємо* 255;

Ізб. 1073: *въ вѣре* 8 зв., *ѡвѣне* 12 зв., *тебе ... тебе* /Д. в. одн./ 15 зв. б, *вероуж* 21 зв. а, *въ ефесе* 23 зв. б;

Ізб. 1076: *сребра* 3, 105, *времени* 12, *главы свое* /Р. в. одн./ 18;

АЄ 1092: *кести* 2 зв., *кѣдять* 5, *къмь ... кси* 68, *тебе* /Д. в. одн./ 30, 40 зв., *себе* /Д. в. одн./ 91, 105, *о тѣинѣ* 101, *опреснѣкъ* 93, *оудобѣ* 32 зв. – *оудобѣ* 41 зв., *плутання ѣ = е – андрѣови* 11 зв. – *андрѣови* 86 зв.,

²⁸⁵ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, ор. cit., с. 8.

²⁸⁶ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. cit., с. 291.

типові північноукраїнські ятеві рефлекси, п'єсни повѣдѣньзѣ 117 зв., скважѣньѣ тьмьниѣньзѣ 137 зв., сзвѣдетельствоваше 73 зв., хлеба 131 зв.; ХутСл XII: прѣвгрешениѣ 2 зв., телеса 2 зв., грешнии 5, грехъ 8 зв., к тебе 11; Усп. зб. XII–XIII: лепо 16 зв., бесѣдовати 228, запретилъ 40 – запрѣтилъ 193, плутаннѣ ѣ = е – мостѣа 107 зв. – мосею 262 зв., плутаннѣ ѣ = е – сзмерению ... сзъмѣрениѣ 12 зв., ѿметаахоу са 207 зв. – отъмѣтахоу са 5 зв.

Також іще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської – грехы, дела²⁸⁹, грешзника²⁹⁰.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: неизмерьныи 3, оу тебе 149, засвѣдетельствова 155 зв., прегрешени 257;

ОрЄ XIII: погрети 10, ѿтвржеть себе 18, ѿтвржеть собе 18 зв., Ѡ тебе 43, тебе 47 зв., по тебе 62, к тобѣ ... к тебе 75 зв., преди 64, не вредить 64, собе 77, також випадки поплутування ѣ = е – вслѣдъ же шьдъшѣ женѣ 90, възлѣганиа 100 зв.;

ЄЄ 1283: свѣдетельствоваша 30, веренъ 114 зв., азъ повѣде (замість очікуваного повѣдѣ) 70, глѣю тебе 3, 28 зв., 48 зв., въздасть тебе 62, тебе 61 зв., въз себе 71 зв., 112 зв., к себе 3; приеѣхавше 38 зв., хлѣба несть 56, очи мое 129, великое не^а 78, птицѣ невныѣ 34, мѣнцѣ федосье 134;

ХЄ XIII: w тебе 4 зв., посредѣ 4 зв., ѿ моусеа 5, нзѣне 26 зв., въз тебе 27;

ПНик XIII: на местѣ 55, на собе 68 зв., поѣши ... вбьѣданиа 76 зв., ѣдоуще и пьюще 82, пророчьскыѣ. и апл(с̃)кыѣ книги 58 зв., соудити тажѣ мирьскыѣ 82 зв., поплутування ѣ = е – нѣ(с) любвѣ 81 зв. /пор. ѿ любве 82 зв./, таковыхъ одѣжь ... одѣжь 89;

ПЄС 1280: телесемь 21, процветъшина ѣко цвѣтъ 73, сревро 90 зв.

XIV століття

ЛврЄ XIV: хлебо 21 зв., грешникъ 33 зв., дайте ести 74 зв., некто ... в законѣ 101 зв., исцелаше 178 зв. та ін.;

ЛПс 1384: к тебе 34 зв., въз болезни 37 зв., хлѣбъ 133, ведми 147;

ЛЄ XIV: отъвѣща 5, отъвѣщайте 105 зв., последьнии 14 зв., дела 14, оу недоузе 16 зв., цела 16 зв., слепи 26 зв., окамѣнело 32 зв., именья 134 зв., целоуете 46, болезнемъ 160 та ін.;

²⁸⁹ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, частина III. Центральна нава, Київ 2011, с. 16.

²⁹⁰ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 35.

КПС 1397: рідше під наголосом – поведите 65 зв., въз гневѣ 77 зв., северд 152 зв., оудолеши 159, первее 171, в рекаѣхъ 217; частіше в ненаголошеній позиції – крєпит са 11 зв., наслєдиша 59 зв., прєреканьє 73 зв., стрєлають 83 зв., запрети 90, насекомыи 162 та ін; особливо красномовні приклади північно-української рефлексії ятевих континуантів відзначимо в написаннях із двома ятевими рефlekсами в одному слові, де під наголосом ѣ, а в ненаголошеній позиції є – внемѣхъ 53, 53 зв., в рєцѣ 85 зв., в дѣлєхъ 129, 199 зв.

Наведені приклади дають підстави для узагальнення про те, що київські писарі у церковно-релігійних пам'ятках вносили в ці тексти місцевий розмовний узус: *и*- та *є*-рефлекси на місці давнього **ѣ*. Вимова й написання з *є*-рефлексами тривалий час зберігалися в українській писемності в пам'ятках північного ареалу, однак у процесі витворення мовної норми так і залишилися на периферії як діалектне (узусне) явище українського мовного простору.

4.1.2.1.2. Написання *є* на місці 'а після м'яких приголосних

Локальне західноукраїнське діалектне явище, відображене в пам'ятках від кінця XII ст.

XII століття

ДС 1164: рдзвращєть 184 зв.

XIII століття

БС XII–XIII: величють са 113 зв. У цьому слові, зважаючи на місце переписування пам'ятки (наддністрянські говірки), відображення явища можна інтерпретувати як спробу передачі місцевої вимови [вєлич'ійут' / вєлич'ейут'], а не як помилкове написання під впливом *и* в попередньому складі.

ЄС 1283: о всеком глѣ 127 зв., ѿвѣще їсѣ 19, не ѿвѣщєвѣз 92, не всоужєить / тут не всуужаите/ да не всоужєни воудєтє 32, быѣ възлєжєць ... възлєжєхуоу 66, азъ оучєхъ 91 зв., петръ стоа и грѣє са /треба грѣє са/ 91 зв., земла потрєє са 97. Трапляються й надпоправні написання (*и* на місці *є*): въз іар'лимъ 11. Наведені вище написання можна потрактувати як відображення рідної говірки писця, оскільки перезвук 'а в 'є (також в 'і, 'и) притаманний наддністрянським, західноволинським і волинсько-поліським говіркам української мови²⁹¹.

²⁹¹ В. Німчук, *Свєєвієє Євангєліє 1283 року як пам'ятка української мови*, *op. cit.*, с. 17.

ПЕС 1280: помыслъ ...творитьсе 12, поразоумѣмосе 78 зв., але оубоимоса 24 зв.

XIV століття

ЛврЄ XIV: не пить ли птиць цѣнитса на пати срѣврникъ 99. Зважаючи на послідовність поплутувань писарями цієї пам'ятки *л* – *ε* та *ε* – *и*²⁹², цілком імовірним видається припущення про відбиття вимови [n'em'] у цьому випадку. Не виключаємо й місцевої діалектної вимови [n'im']²⁹³. У річищі зазначених написань допускаємо поплутування початкового *йе* > *и* в слові *икы*: или икы рабъ 102 зв., тобто в мовленні, можливо, було [йеки].

ЛЄ XIV: тажатели М 12/7 (пор. у ХЄ – тажатели 102, ГВЄ тажатели 137 зв.) 156;

КПС 1397: прозевати 143 зв., прозевующемоу 201 зв., заецемь /Д. в. мн./ 144, мѣденага /врата/ 153 зв., ефицплене 97, вжеда /дѣла/ 82 зв.

4.1.2.2. Підсистема консонантизму

4.1.2.2.1. Відображення твердоти етимологічно м'якого *r'*

Для північноукраїнських говірок велярна вимова колишнього *r'* – характерна консонантна риса. Більшість носіїв поліських діалектів ще й дотепер у мовленні зберігають цю особливість. Імовірно, що в низці написань у текстах, починаючи від XI ст., цю рису вже відображено.

XI століття

ОЄ 1056–1057: воура 244, вечерж 107, кесара 184, алтара 278, вѣрхоу замість вѣрхоу 199, вечераж 113, оударайте 275 зв.;

АЄ 1092: приобращеть 8, 80 зв., сътвороу 117 зв., трапезы 71 – трапезѣ 90 зв. /у переважній більшості написань цього слова в руських пам'ятках після *p* накреслено *л* або *ѡ*/;

ПА XI: цеѣру 10, кесароу 90, на трапезѣ 10 зв., о лотовоу дѣщероу 17 зв.–18;

СГБ XI: кесароу 7 зв., творж 85 /пор. алтарж 88 зв./, по мору 222 зв., тваръ 305 зв., горкаго 134, трапезахъ 253 зв.;

ТЄ XI: трапѣзы б;

²⁹² Докладніше див.: В. Мойсієнко, *Протографи і мова Лавришівського Євангелія*, ор. cit., с. 444–445.

²⁹³ Арéal поширення вимови [uz'itɨ, ɨtɨ'is't'e] – наддністрянські говірки, див.: *Атлас української мови*, ор. cit., т. 2, к. 41, 43.

ЧудПс XI: пьрѣ моѣ /тут пьрѣ/ 15 зв., кѣ олтарѣ ... кѣ олзтарѣ 16 зв.,
сѣтворѣ 17, цѣсарѣна 18 зв., борѣштнѣхъ 20 зв., творѣ 23 зв., по морѣ 27,
борѣщнѣхъ 33, трапѣза 91 зв.

Також у „Синайському патерику” маємо надпоправне – вѣ лав'рю²⁹⁴.

XII століття

МЄ до 1117: отѣ трапѣзы 81 зв., трапѣзою 66;

ГЄ 1144: ѿ трапѣзы 158;

ДЄ 1164: вару 175 зв., вратару 170 зв., кесару 148, мору 47, 98 зв., 259 зв.,
разору 176 зв., сѣтворору 220, сѣтвору 34, твору 35 зв., 215 зв.;

ЖН XII: градоуца 14;

ЖФС XII: здру – свѣтьлоу здру 50.

XIII століття

ЄЄ 1283: по трохъ днѣхъ 125 зв.;

ОрЄ XIII: надпоправне написання дїра 29;

ПЄС 1280: горко 23, горка 70 зв.

XIV століття

ЛврЄ XIV: оу баграницю 95 зв., вѣ кезеро гороуце 111, прамю 117;

КПс 1397: горкою 83 зв.;

ЛЄ XIV: раширають 94.

4.1.2.2. Зміна л > н

Очевидно, низка написань зі зміною л > н у деяких українських пам'ятках свідчать про відображення говіркової особливості.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: нетнѣбно 54 зв., вѣ прѣломнѣнии хлѣба 182 зв.;

ЄЄ 1283: ни млите /тут: ни мните/ 7.

У контексті таких написань, очевидно, варто пояснювати й засвідчені в цьому ж Євсевієвому Євангелії слова земна – на земни тоуга 60 зв. та на нѣси ... и на зем^{на} 62, які дотепер поширені в українських діалектах²⁹⁵.

²⁹⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. cit., с. 120.

²⁹⁵ *Атлас української мови*, ор. cit., т. 2, к. 239.

4.1.2.2.3. Переставляння звуків *с* та *в*

Як місцеву діалектну особливість або специфічну вимову власне самого писця можна трактувати перестановку звуків *с* та *в*. У низці південно-західних українських говірок подібна метатеза відома й дотепер.

ХІІІ століття

ЄЄ 1283: *свє тѣло /тобто все тіло/ 33, во славѣ свѣи /тобто во славі всій/ 33 зв., на свѣхъ бѣсѣхъ /тобто на всіх бісах/ 51 зв.* Саме ця особливість (метатеза *с – в* у займеннику *весь*) дала підстави деяким мовознавцям вважати, що протографом ЄЄ був якийсь сербський рукопис, оскільки така зміна властива давній сербській писемності. Однак дослідник пам'ятки В. Німчук аргументовно заперечив це припущення, вважаючи подібні написання в Євангелії індивідуальною особливістю писця Євсевія, оскільки подібну перестановку виявлено і в інших словах: на домоу *всюемоу* /тобто *своєму*/ 76, *оврѣтъ ѡсла* и *свѣде* на нь /тобто *всєде*/ 69 зв., по *свєи свєльнѣи* въ свѣдительство свѣмъ /тобто *по всій вселенній ... всім*/ 71 зв., *всьше* /тобто *свыше*/ 94, *всазана* /тобто *связана*/ 91. До того ж у деяких українських наддністрянських говірках, зокрема на Львівщині, і дотепер відома вимова *Всітий Вечір*, а не *Святий Вечір*²⁹⁶.

4.1.3. ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ХІ–ХІV СТ., ЯКІ НЕ МАЛИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У цій частині йтиметься про характеристику фонетичних особливостей, відображених лише в українських пам'ятках ХІ–ХІV ст., які, однак, через різноманітні лінгвальні та екстралінгвальні чинники не утвердилися як норма української мови. Описані в цій частині писарські спроби відобразити фонетичні особливості української мови мають особливе значення: вони вказують, що русько-українські писці не боялися вводити в своє письмо елементи рідної вимови, а отже – з давніх-давен намагалися упровадити свою норму на основі „народної мови”.

²⁹⁶ В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, *ор. сіт.*, с. 11.

4.1.3.1. Підсистема вокалізму

4.1.3.1.1. Реалізація *ь, ъ* перед *j* [i], [u]

Відзначимо типову для найдавнішої русько-української писемності рису: реалізацію *ь, ъ* перед *j* > [i], [и]. Зміна та в XI–XIV ст. була характерною передовсім київській та галицько-волинській писемним школам.

XI століття

Відомості про відображення цього явища не є новинкою в українознавстві – на їх наявність указували дослідники, наприклад, в „Ізборнику Святослава” 1073 р.: *поалъи и, приимъи и, отъ плодовъи ихъ, въи има*²⁹⁷. Докладний повторний аналіз текстів дозволяє сформулювати твердження про універсальність спроб відображення цього явища на письмі. Це була настільки чітка норма говірок Київської Русі XI ст., що писці не вагалися відображати це явище навіть у текстах церковнослов'янською мовою, щоб „одомашнити” їх:

РС XI: *повиты и 5, поаты и 12, приаты и руксу 15, нарекути има 4 зв.;*

Ізб. 1073: *грѣсъ прѣдинавлѣни 44 зв., ведоути и 58, вѣвьржети и бѣъ 63 зв., оузрать ... и положати и 192;*

АС 1092: *въи истинуоу 1 зв., вѣи има 15 зв., поатъи и 154, приаты и на руксу 156 зв., приаты и вѣ домъ 126 зв., почътети и оць 11 зв., молахоути и глѣоще 31 зв., оубиюти и 38 зв., и дасти и мѣри 51, и назирахоути и кънижници ...аще ...исцѣлити и 51 зв., вазахоути и оужи железъи 56;*

ПА XI: *до съгрѣieti и 9, приимъи и 10, воудеть зъванъи имъ 12, вѣи иоаннь-сцѣмъ 92;*

МінСл XI: *добли и моудръ 6 зв.*

XII століття

МС до 1117: *вѣи иноу 26 зв. – вѣ иноу 22, и поимъи и петръ 44, протешети и – придеть же гнъ ... и протешети и 87 зв., оубивъи и – придѣте оубивъи и и приимъи наслѣдиє него 131 зв., видѣвѣи и*²⁹⁸;

ГЄ 1144: *молахоути и 33, оубимъи и*²⁹⁹;

ХА XII: *молахоути и 12, молахомъи имъи 23, оубьюти и 28 зв., ѿрѣшити и 31 зв.;*

²⁹⁷ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, оп. cit., с. 354; И. Тот, *Русская редакция древнеболгарского языка...*, оп. cit., с. 138.

²⁹⁸ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, оп. cit., с. 354.

²⁹⁹ Ibidem.

ДС 1164: поємъзы и 191 зв., приведохъзы и 68 зв., жена ... приѣтъзы и 246 зв., ѣтъзы и 74 зв., слоугы винахоути и 177, видахоути и 87, оученици ... възпрашахоути и 158, заплююти и 143, цѣловахоути и 155;

ЖН XII: поважанѣти и 85, простилъзы и ѣсть бѣзъ 19;

ЖФС XII: вклевещѣти и 129 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: сотона начѣтъзы и 12 зв.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: помажюти и 174, вѣнчалъзы и 155 зв., приѣтъзы и 162, гнетѣхути и 204, ицѣлѣти и бѣзъ 206, възпрашахути и 226; їзъидѣтъѣ 61 зв.;

БЄ XII–XIII: ѣгда видахоути и доуси нечистици 2 зв., и видѣвъзы и 8, 51 зв., гнетѣхути и 10, слъшахоути и 14, молахоути и 19, 37, поставити и 48, оубинимъзы и 61, въз соуботоу ицѣлѣти и 99 зв., и осоудѣти и нѣ смерть 104;

ЄЄ 1283: снемъзы и обитъзы и 8, видѣлъзы и 21, оставимъзы и 21, приведохъзы и 39, вѣмъзы и 117 та ін.; да помажюти и 8 зв., молахоути и 16, пристоупѣти и 38 зв., прѣдѣсти и 41, оугнѣтахути и 52 та ін.;

ХЄ XIII: вѣзы има 9 зв., сзнемъзы и обитъзы и – дѣсть тѣло ивсифови и коупль понавоу и сзнемъзы и обитъзы и въз понавоу 11, помажюти и 11, хотѣхоути и 26.

XIV століття

ПЄ XIV: емъзы и – коусъз емъзы и за роукъ 131;

ЛврЄ XIV: вѣми и 29, исповѣми и азъзъ 47 зв., имахоути и 70 зв., слъшати и 81, възпрашахоути и 109 зв., видѣлъзы и 34, прославихъзы и 35, приведохъзы и 63, приѣтѣзы и 161 зв. та ін.

Такі написання безсумнівно вказують на своєрідну (невідому іншим руським теренам) вимову писцями, вихідцями з Руси-України, колишніх напружених зредукованих *ь* та *ѣ*. Зміна *ѣ + j > ѣ̂ (ѣ) + j* відома й давньоболгарським пам'яткам. Але асиміляція *ѣ + j > ѣ̂ + ѣ̂ (и) + j*, на відміну від попередньої, могла відбутися лише на давньоруському ґрунті, оскільки закінчення *-ѣ* в 3 ос. одн. теп. ч. властиве пам'яткам русько-українського ізводу. Очевидно, зазначене вище явище варто пояснювати намаганням писаря відобразити місцеву руську (українську) вимову, пов'язану із долею зредукованих *ѣ + j > ѣ̂ + ѣ̂ (и) + j*, *ѣ + j > ѣ̂ (ѣ) + j*, які в протоукраїнських діалектах мали окремий шлях розвитку: *й* та *ї* перед *j* в *ѣ* та *ѣ̂* не перейшли, а зберегли вимову, близьку до *[i]*, *[y]*³⁰⁰, що і становило виразну особливість русько-української

³⁰⁰ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, оп. cit., с. 112.

писемности, починаючи від другої половини XI ст. Підтвердження цьому – написання в українських пам'ятках:

РС XI: ъ=ы възлѡублєньи мои 8 зв. а;

ОС 1056–1057: и=ь – виси замість вьси 250 зв.;

ТС XI: ъ=ы – приимзи ... приимзи 3 зв.;

ЧудПс XI: ъ=ы – придзречєнзи ... коньць 7, прѣдзписанзи ѡлломи 30 зв.;

ПА XI: ъ=ы – їадзи ... їадзи 11, благзи ... ѣь 37 зв., зълзи порокъ 94 – рабе зълзи 82 зв., величавзи 95;

СГБ XI: ъ=ы – не стьньными нъ дѣвьными 88, добръихъ 91.

Наведені вище написання властиві й давньоболгарській писемності, однак, потрапивши на Русь, вони лягли на благодатний ґрунт української:

Ізб. 1076: съ шии своїхъ 271 зв., облыгають 29 зв.;

ПА XI: вблзгаѣшта 2;

МЄ до 1117: обинємлють 30 зв.;

ХутСл XII: омзи 11;

Усп. зб. XII–XIII: обинємлють 10v., обиходить 193, вблзгающихъ 23;

ПНик XIII: мьющихъса 56; обитѣкающе 87 зв.;

ВО (I–II) XIII: омзи ма 139;

ЛПс 1384: вбиноу влтарь 33, вмиый ма 65 зв.; изрзи 3, оумзю 33, скрзиши 40, не оубии 79, вблзгахоу 148;

ЛврЄ XIV: по плзти соудите 24 зв., не взылати /пор. у ДЄ: взылати 85 зв./ 66 зв.;

ЛПс 1384: скрзи ма 33 зв., вблзгахоу 51, въ блищаньи 85, крый 115 зв.

Звичайно, написання изрзи, оумзю, крын продовжують і південнослов'янську писемну традицію, однак із часом така вокалізація – *рию, мию, крию* – стала нормою української літературної мови.

4.1.3.1.2. Реалізація *e

Уперше в українській писемности з наявних на сьогодні свідчень у тексті Галицько-Волинського Євангелія кінця XII ст. (ГВС XII) виявлено написання *ю* на місці *e в закритому складі: цюдръ – вѣць вашъ цюдръ кєть 97 зв. та дньгюль – се азъ посєлю дньгюль мои (місяцеслів за 27 грудня, Єв. від Марка) 206 зв. Пор. ще всацьскєнимъ благочєстїюмъ Усп. зб. XII–XIII: 27, оутѣшкнємъ АБиб XIV: 4. Такі написання, можливо, відображали складний процес зміни голосного *e* в новозакритому складі після занепаду слабких ерів.

4.1.3.1.3. Рефлекси зредукованого в поєднанні з плавним у слові *скърбь / скербь < (*skъrb-)*

Ця діалектна особливість, виявлена у багатьох пам'ятках XI–XIV ст., недвозначно вказує, що автори чи переписувачі цих текстів належали до південноруської (української) писемної школи. На це явище і його південноруські витоки у свій час звернув увагу І. Ягич: „Я постійно вказував у своїх лекціях на форму слова «скербь», вона знайшла широке розповсюдження, якщо не цілковито, то принаймні у південноруських пам'ятках”³⁰¹.

XI століття

Ізб 1073: скръбьнъиуъ 100;

АЄ 1092: скърби 19 зв., скървь 45 зв., скърба 41 зв., скърбаше 41, 77 зв., 94, прискърбьнъ 65 зв.;

ПА XI: отъ скърби 28, за скърби 94 зв., оскърблаетъ 141 зв., скърбитъ 153, але скърби 28;

БПс XI: скървь 5;

МінСл XI: отъ скърби 6 зв.

Звертаємо увагу на послідовність відображення цієї зміни. У Псалтирі (Толстовському) це слово 72 рази написано з ь: -скърь-³⁰².

XII століття

ДЄ 1164: скърби 36, 37, 90 зв., скърпью 126 зв., скървь 200 зв., скървьти 216 зв., скърбаше 215 зв., прискърьна 216 зв.;

ЖН XII: въ скърби 7, въ скървьхъ 10 зв., ск(ь>ъ)рба 11;

ЖФС XII: противоускървьти 117 зв., скърбаше 66, скърььна 50, скърььно 81;

Усп. зб. XII–XIII: не скърбитъ 1, скърььнимъ 191 зв., оскърььгають 81 зв., оскърььтъ 169, оскърььвити 219 зв., поскърььтъ 74 зв.

Пор. у „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст., Тр. зб.: въ скървьхъ 74.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: въ скърби 107, оскърььлающю 259, всакы скърби 266;

³⁰¹ „Я постоянно указывалъ въ своихъ лекціяхъ на форму слова «скербь», она нашла широкое распространение, если не исключительно, такъ по крайней мѣрѣ преимущественно въ южнорусскихъ памятникахъ”, в: И. Ягич, *Критическія заметки по исторіи русскаго языка*, СПб. 1889, с. 26.

³⁰² Г. Мольков, *Графико-орфографическія особенности Толстовской псалтыри*, „Acta Linguistica Petropolitana”, 2019, vol. 15.2, с. 418.

БЄ XII–XIII: вѣвъѣши скерби б, вѣ скервь 110 зв., скерваще 125, скервѣти 126, оскервѣ 160, прискервьна 126;

ЄЄ 1283: скервь 26 зв., скерби 27, 88, wskервѣ 28 зв., прискервьна 38, прискервенъ 139 зв., скерва 41 зв., вѣ скервь 44, 71 зв., скерваще 82 зв., скервѣти 83;

ХЄ XIII: скерби 25 зв.;

ПЄС 1280: скервьнаго ... скервьнаго 23, поскервѣти 23 зв., скервеши 70 зв.

Цю зміну засвідчуємо і в Житті Сави Освяченого XIII ст. – скерващема³⁰³.

XIV століття

АБиБ XIV: скервьби 13, аще бо скервимъ 13, скервью 27 зв., не скервите 28;

ПЄ XIV: скерваща 237;

ВО (III) XIV: скервѣти 1 зв., скерби 26 зв., 74 зв., скерващихъ 42, скервѣ 53, скервехъ 81, скервьмі 83 зв., скервиї 190 зв., у скерби 259 зв., вѣ скервехъ 261;

ЛврЄ XIV: скерва 123 зв., скерваще 142 зв.;

ЛПс 1384: ѿ скервии моихъ 40, скервии 48, скерби 155.

Ці написання, мабуть, на початках писемности були властиві й київським текстам, однак у подальшій писарській практиці все частіше виявляються переважно в пам'ятках галицько-волинської школи.

4.1.3.1.4. Написання, пов'язані з існуванням та занепадом редукованих

Зникнення редукованих голосних викликало в писців очевидну проблему з відображенням його наслідків, тобто записом вимови нових сполучень. Імовірно, це було пов'язано з тим, що вимова нових звукосполук тільки складалася. Тож русько-українські писці записували почуте: це був ні короткий [e], ні короткий [u], ні короткий [o], ні короткий [y]. Видається виправданою теза про те, що українські пам'ятки найдавнішого періоду розвитку писемности відображають процес формування української вимови. Про це свідчить як різноманітність записів на місці очікуваних редукованих голосних, так і різноманітність записів редукованих голосних на місці очікуваних графем e, i, o, y.

XI століття

РЄ XI: ѣ=ы – бѣвъши 5 зв. а.

³⁰³ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 311.

ХІІ століття

ДЄ 1164: ь=ъ взяти 17 зв., донъдеже 29, лобъза 176, нивъныхъ 61; ь=о въ живътѣ 15, ѿдинъзонадесате 5, ь=е одѣбьлѣ 59 зв.;

ГЄ 1144: ь=ы – слъшашимъ 76 зв., ь=о тѣбѣ 113;

ГВС XII: ь=о живътѣ 2, и всѣ сѣнемъ 28, помани сѣнемъ твои 196 зв. /в обох випадках ідеться про сонм/; плутання ь – ь мертвъца 119 зв., домъи въдовица 143 зв., въдовица 141 і въдовица 143 зв., сѣсеци (сесѣци ДЄ 405) 155; сѣвъдѣтъльство 2 зв. та вертепъ въ вертыпѣ 189; о=ъ рабо тѣ, родо съ родъ лоукавъзи, 142 зв., надо всѣмъ 91 зв., оуго вѣюць 114 зв., члѣво съ 211 зв., да доволеть (да довѣлъеть ДЄ 125) 42, оумерошь снѣ (оумерша БЄ 80) 100, про таке плутання свідчать і виправлення – х(о>ъ)лмомъ 155, с(о>ъ)мерти 161;

ХутСл XII: о=ъ – въ миро съ 5, хлѣво съ 6, во смѣрѣнии 12, ь=о – на вѣкътоу 11;

ЖН XII: ь=ы – слъша шюмъ 5 зв., на вѣсотоу 17, погѣвѣи 24, бѣвають 32 зв.;

ЖФС XII: ь=о – вѣиноу 34, ь=ы – сѣмъслъ 40, вѣзъчѣномоу 127;

Усп. зб. XII–XIII: ь=ы – бѣвъши 70.

ХІІІ століття

БЄ XII–XIII: ь=о – отоидоша 4 зв., изо дѣщере 16, вѣзо сѣкровица 97 зв.; ь=ы – изгѣблѣ бѣ 86 зв.;

ВО (I–II) XIII: е=ъ – нѣ телѣньнъзи ... тѣлѣньи 5 зв., заблоужешимъ 19, ь=е – волю /тут волею/ 41 зв., надъжа 135 зв., ь=о – іако силънъ /тут сильнъ/ 12, адъва врата 18, силъю 30, своѣ тѣлѣ 103, вѣсьлься 75 зв., и=ъ – кони-чина 158, смотрьша 228;

ЄЄ 1283: о=ъ – іазъико 50 зв., въ гробо 8, множество слѣпъихъ хромъихо 11, сто-лпо 70 зв., да любить друго друга 85, всакъ золо глѣ 108 зв., ы=ъ – про-сатъи вѣи 108 зв., се рекъ издѣше /треба издѣше/ 97 зв., іоанъ... пославъи оученикъи 130, на вѣстоцѣ 122 зв.; ь=о – мѣжете 10, слово мѣе 17, въ нарѣдѣ 29 зв., мѣи 50 зв., полъжю 73 зв., симънъ петръ 85, въ дѣмъ 52 зв.; е=ъ – ѿ сѣмьне дѣдва 29 зв., оумъно тѣе 82, празденикъ 29, слоужевоу 88, по нѣме иде 34 зв., высть моуже ... силенъ 104 зв.; ь=ы – послахъ въ жатъ /треба вѣи/ 16, въ боудете 27, пакъ вѣтавлѣю /треба пакъи/ 27 зв., ѿ годинъ сеи 78 зв., іазъкомъ 129; трѣ кратъи 83, миръ ... мѣръ 86 зв.;

ХЄ XIII: о=ъ – во тѣ часъ 5 зв.;

ОрЄ XIII: ь=е – предѣлъ тоурекъ и сидонекъ 93, понетѣскомоу пилатоу 110 зв., камьнъ... бръгоша 31 зв., камьнъ 54 зв., шѣстѣи 84, шѣстидьнъ 96 зв.; ь=о – словъмъ 99 зв., члѣво съ 78, оученико тѣ 115 зв., плѣ/дѣ 23 зв., плодъ 51 зв., плѣда ... плодъ 51 зв., плѣдѣи 98 зв.; пождѣте 109; ь=ы – предѣи 7;

ПЄС 1280: ь=о – градо тѣ 2, вѣко съ 3, наслѣдънико ихъ 14 зв.

Також ці зміни виявлено і в „Повчанні” Георгія Зарубського за списком XIII ст. – ь=ы – ни любъмымъ ... слъшавъ³⁰⁴, у Житії Сави Освяченого XIII ст. – ь=ы – ѡвлыко ... ѡвлыка³⁰⁵.

XIV століття

АБиБ XIV: ь=о – во има 1 зв., 7 зв., во смерть 15, ко всему 16, велико /Н. в. одн./ 24;

ЛврЄ XIV: ь=о – соудъ мзи 12, да довъволить 50, мѣхъи вѣтохъи 66 зв., при-точю сию 85 зв., иди за мною сотонъ 85; ь=ε – лъжаше 66, седь – дажь ми сьде 70 зв.; ь=и – да мьстьтса 98 зв.; ь=ы – ѡтетръ вѣтръ 54 зв., со вѣеникъ своими 117 зв., погъвъшаго 99; ы=ъ – по плъти 24 зв., взи коупи 104 зв.; ь=у – не имоуцоумъ 82, ишедоушюю 79, изъ тьтъ вѣии 85;

ЛПс 1384: ь=и – вѣ блищаньи 85;

МТ XIV: ь=о – храмо съ 11, градо съ 68, въздухнулъ неси 88.

4.1.3.1.5. Написання початкового оу відповідно до давнього ю

Уже в найдавніших текстах української писемности при переписуванні з південнослов'янських протографів початкова звукосполюка йу (ю, ѣ) замінювалася писцями на у (оу, ꙗ).

XI століття

Ізб.1073: вѣ оуности 56 зв., оутръ 251;

Ізб.1076: оуноша 270 зв.;

АЄ 1092: оуности 41, оуноша 41, оунъии 72, оуга 63 зв.;

ПА XI: отъ оуности 3;

ЧудПс XI: оутро 8, 33, оунъша 33, оутрыгии 132 зв.;

СГБ XI: на оунъшене 134, 143;

БПс XI: оунъци³⁰⁶.

XII століття

ДЄ 1164: оуга – сѣвера и оуга 152 зв., оуноша 176, вѣ оунъ /юний/ 39, оунъци 95;

ЖН XII: ѡ оуности 19, вѣ оуности 29 зв., ѡтрынюю 20;

ЖФС XII: вѣ оутрънимъ 50, оунъшене 61 зв., вѣ оутрии 165;

ХутСл XII: оуность 8.

³⁰⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 292.

³⁰⁵ *Ibidem*, с. 311.

³⁰⁶ *Ibidem*, с. 106.

XIII століття

БЄ XII–XIII: XII–XIII оуноша 1 зв., ѿ оуности 1 зв., оугъ 49, сѣвера и оуга 66 зв., оунъ 160;

ВО (I–II) XIII: бѣ унъ 193 зв.;

ХЄ XIII: въ оутрии 6, оуношу 11;

ПЄС 1280: оуноша 75, оунымъ 75 зв.;

ОрЄ XIII: оуродивоу 7 зв., оугъ 59 зв., оуности 29 зв., оуноша 29.

4.1.3.2. Підсистема консонантизму**4.1.3.2.1. Відображення на письмі звуків [ɛ], [з], [ж], які стояли на межі префікса й кореня**

Низку оригінальних рефлексів засвідчено в пам'ятках української писемності при відображенні на письмі звуків [ɛ], [з], [ж], які стояли на межі префікса й кореня. Складні – і такі, що не відповідали засадам української міжзвукової гармонії, що вже мала місце в мові на час написання цих пам'яток, – артикуляційні вияви, очевидно, завдавали чималого клопоту писцям, які намагалися знайти графічні засоби для передавання таких звуків. Дуже ймовірно, що в написаннях на зразок – ижѣноуть ижѣвите ѡжѣлѣша – була спроба відобразити поєднання шиплячого ж з африкатою дж, яку на той час писці іще не знали, як написати.

XI століття

ПА XI: възъжеса – възъжеса огнемь 304 зв., иждивѣтса /тут: изъ жива-тиса/ 36 зв., иждъжение /тут: изъ жъжение/ 106;

ТЄ XI: ижденеть 1.

XII століття

МЄ до 1117: ижденоуть 36 зв., ижденеть 191;

ГЄ 1144: ижѣноуть 8 зв., ижѣнете 52, ижѣноу 193 зв., възѣадаха 57, възѣелѣша 28 зв., възѣелѣете 160, ижѣвши 79, възажетса 186 зв.;

ХА XII: разъ + жьги: ѡ ражъжени 42 зв., ражъжению 60, ражъгъшаса 102 зв., ражъженъша 221 зв., не ражъизаюса 192; изъ+жити: ижѣивоу... ижѣивенъ 193 зв., ижѣвите 49–49 зв., възѣизають 150, изъ+желати: възѣелѣющемъ 187 зв., моужь бежѣенъ /без жены/ 157;

ГВЄ XII: възѣелѣша 53 зв.; ижденоу 13 зв. Проте частіше в таких випадках писець накреслював одну літеру: да иженеть бѣсз 88; иженоуть 50 зв.; иженоуть въ 178 зв.; възегъ 110; оубьють и женоуть (пор. оубьють и ижде-ноуть ДЄ 131, оубиете и ижденете БЄ 44 зв.) 111; ижигаютъ (пор. иждизають

МЄ 40, иждигають ДЄ 61) 55; нѣ възжизмѣтъ ли (не възжжѣтъ БЄ 53 зв.) 118, възжеллѣте (пор. възделлѣте ДЄ 141 зв., БЄ 56) 120; възжагають 219 зв.; Усп. зб. XII–XIII: иждѣнуть 13.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: ижчѣнуть 176 зв.;

ПЕС 1280: ражчизаючина 71 зв., ражчиньє 74.

XIV століття

ЛврЄ XIV: нѣ ижчѣноу вонъ 16 зв., ижчѣноуть 16 зв., ижчизають 60 зв., свѣтилиника възжѣгъ 97;

ЛЄ XIV: ижчѣноу 14, оужчѣлѣша 61.

4.1.3.2.2. Зміна ч > ц (явище цекання)

Поплутування літер ч – ц загалом не властиве українській писемности, проте вже в найдавніших текстах поодинокі написання з відображенням цього явища трапляються. Найбільше таких поплутувань маємо в слові *очистити*, як, наприклад, у Бичковському Псалтирі – оцѣсти ... очисти³⁰⁷, які, однак, не показові в плані відображення місцевих звукових процесів, бо відомі й південно-слов'янським рукописам (ССС: 438–439). Проте низка інших написань, які наводимо тут, дозволяють дещо глибше подивитися на природу їх появи: це або дуже давні руськоукраїнсько-польські контакти, або місцева діалектна особливість, що розвивалася незалежно від новгородської.

XI століття

БПс XI: оцѣщюса 3, оцѣсти 8 зв.;

ПА XI: оцѣститъ са 92, цръньць 23, отъ плацщцинухъ 194 зв.;

ЧудПс XI: оцѣстиши 60 зв.

XII століття

ГВС XII: и створи виць ѿ върви (пор. и сътвори тако виць ДЄ 1164: 7 зв.),

о ѿцѣщѣнии 6 зв. (о очищеньи ДЄ 1164: 8), гъзъци ищють (ищють МЄ до 1117: 34 зв., ДЄ 1164: 46 зв.) 42, приходѣще щѣлите са (щѣлите са ДЄ 1164: 145, БЄ XII–XIII: 59 зв.) 122 зв.;

ЖФС XII: ци – ци оубо помедьлѣвъъ 155;

Усп. зб. XII–XIII: оцѣститъ са 13.

³⁰⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.,* оп. cit., с. 108.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: моцѣ — подобаци са моцѣ твоєи 150 зв., ѡцѣщєнїє 99, 282 зв., ѡцѣсти 100, 282 зв., и ѡцѣститѣ 220, ѡцѣщєнїа 260.

XIV століття

ЛПс 1384: ѡцѣсти грѣхъ 32;

ЛврЄ XIV: жречєскъ ... жрєцьска 118;

ВО (III) XIV: ѡцѣщѣнью 124 зв.

4.1.3.2.3. Поплутування з – ж

У низці українських пам'яток виявлено зміну *з > ж* переважно на межі слів та морфем, рідше в коренях. Імовірно, такі написання можна пояснювати впливом південнослов'янських протографів. Ця зміна відома, наприклад, в Ассеманієвому Євангелії. Подальшого розвитку це явище в українській мові не набуло.

XI століття

РС XI: сила иж не҃го 2 зв. а;

Ізб. 1076: сѣблажнѣюшта са 23 зв.;

ЧудПс XI: беж не҃го 10 зв., иж не҃хъ 26 зв.;

МінСл XI: иж не҃а 4.

XII століття

МС до 1117: иж не҃го 37 зв., сѣблажнѣють 29, але сѣблазнитѣ 29;

ГЄ 1144: и їзидѣ иж не҃го 38;

ХА XII: иж не҃го 4 зв., иж не҃а 12, иж не҃го 150 зв., 215, иж не҃хъ 30, беж не҃а 69 зв., беж не҃а 281 зв., же жидуцию 14 зв., скърби жидоуть 21, оужь-никъ 28 зв., мѣножѣ корѣлницѣ 36 зв., молю въздързати 37 зв., сѣблажнѣютьса 130 зв., въ оужи желѣзнѣ 222, въ оузахъ монхъ 223 зв.–224;

ЖН XII: иж не҃го 29;

Усп. зб. XII–XIII: сѣблажнєнїа 12 зв.

XIII століття

ПНик XIII: сѣблажнѣшимъса 12 зв.;

ХЄ XIII: сѣблажнѣютьса 40 зв.;

ОрЄ XIII: сѣблажнѣють 71 зв., сѣблажнѣютьса 109, рождѣнїє /розги/ 112, Ѡцетъ съ золѣью 120 зв.

4.2. MORFOЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ

4.2.1. MORFOЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ MOVI

Відредаговані південнослов'янськими книжниками пам'ятки церковнослов'янської мови вирізнялися розвинутою системою словозміни із характерними для кожного відмінка закінченнями. Із появою в Русі-Україні, наприклад, болгарських протографів місцеві книжники почали вводити в тексти говіркові риси, тому у старих пам'ятках, крім церковнослов'янських закінчень, часто зустрічаємо місцеві розмовні звороти. Унаслідок цього вже в найдавніших релігійних текстах можна знайти морфологічні ознаки, які з часом стали нормою української мови. На письмі вони проявляються рідше, ніж у записах фонетичних ознак, але виявлені спроби їх відображення свідчать про бажання переписувачів створити власну орфографічну традицію. У наступній частині ми не намагаємося дати вичерпний опис української морфологічної системи на основі найдавніших текстів: ми хочемо показати появу певних рис, характерних для „живої” української мови, які формально визнано нормативними у значно пізніший період і потрактовано як „народні” елементи, що становлять своєрідність української норми, базованої на „розмовній” основі.

Беручи до уваги те, що сучасній нормі української мови притаманні риси, відображені вже в найдавнішій русько-українській писемності, маємо вагомий підстави стверджувати, що й морфологічна правописна норма вироблялася століттями, тобто в процесі, який розпочався ще в XI ст. з появою перших центрів писемності в Київській Русі.

4.2.1.1. ІМЕННІ ЧАСТИНИ MOVI

4.2.1.1.1. Іменникові закінчення давального відмінка *-ові, -еві*

Флексія *-ові, -еві* іменників є типовою для південно-східного наріччя та для більшості подільських і волинських говірок української мови³⁰⁸. Це закінчення є нормою української літературної мови і вживається в Д. та М. в. паралельно з *-у, -ю*.

Подаючи приклади із рукописів, ми свідомі того, що місцеві писці могли такі форми копіювати і з давньоболгарських та македонських протографів.

³⁰⁸ М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинко, *Історична граматики української мови...*, оп. cit., с. 137.

Однак незаперечним є й те, що ці субстантиви підтримувалися місцевим мовним узусом, який в українській писемності ставав чимдалі помітнішим (наприклад, у графіті Софії Київської закінчення *-ові*, *-еві* є панівним), тоді як у білоруській та російській мовах флексія *-у/-ю* стала єдиною для цієї відмінкової форми³⁰⁹.

ХІ століття

У церковнослов'янських пам'ятках русько-української редакції вже в ХІ ст. дієслівні закінчення *-ові*, *-еві* досить часто вживані, тож дуже рідко, переписуючи з південнослов'янських протографів, писці виправляли їх на *-у*, *-ю*, як то нерідко траплялося в писарській практиці на тогочасних землях Білорусі, Новгороду та пізніше Московії:

РС ХІ: иосифови 4;

ОЄ 1056–1057: андреови 42, авраамови 254, иродови 287, моужеви 269;
усього таких написань у пам'ятці 82³¹⁰;

Ізб. 1073: мнучеови 64, петрови 239 зв., господеви 29 зв., израилєви 51 зв.
та ін.;

Ізб. 1076: конєви 2, моужеви 159 зв., олтарєви 188 зв. та ін.;

АЄ 1092: андреови 11 зв., архирєови 11 зв., иродови 54 зв., иереови 78 зв.,
сынови 87 зв., петрови 95 зв., иосифови 112 зв., иванови 157 зв., моужеви 18, кесарєви 42 та ін.;

ТЄ ХІ: къ симонови 8;

СГБ ХІ: дъневи 3, морєви 107, олтарєви 167 зв., гласови 158, нилови 285 зв.
та ін.;

МінСл ХІ: мирови 15;

ПА ХІ: тимотеови 141 зв., друоґови 145, їзврагови 147 зв.;

СП ХІ: бѣсови 41;

Уч. Єв. ХІ–ХІІ: слѣпцеви, народови, братови, члѣбови, гѣви, крѣститєлеви, ноєви,
правѣдникови³¹¹.

Такі закінчення є й у світській писемності, наприклад, у графіті ХІ ст. на стінах Софії Київської петровви (так!), иванъви³¹².

³⁰⁹ В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, оп. cit., с. 692.

³¹⁰ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, оп. cit., с. 125.

³¹¹ Р. Кривко, *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера...*, оп. cit., с. 350.

³¹² Н. Нікітенко, В. Корнієнко, *Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору*, оп. cit., с. 422, 427.

XII століття

МЄ до 1117: андрѣови 20 зв., ієрємви 125, иродови 206;
 ГЄ 1144: петрови 6 зв., кѣ вѣнарєви 151;
 ХА XII: гѣи 4 зв., павълєви 13, 32, тимофєєвѣ 9 зв.;
 ГВЄ XII: сѣови 9, мировї 26, кѣсарєви 78;
 ДЄ 1164: андрєови 210, иосифови 251 зв., петрови 14, 77, кєсарєви 89 зв.,
 147 зв., копачєви 136, моужєви 120 зв., 262;
 ЖФС XII: другови 156 зв., цѣрєви 68;
 Усп. зб. XII–XIII: господєви 11 зв., ладзорєви 22, огнєви 144 зв.;
 УСт XII: вращєви 243 зв.

Також і в графіті XII ст. на стінах Софії Київської андрєєв[и]³¹³, XIII ст. – игнатєви³¹⁴.

XIII століття

БЄ XII–XIII: симонови 2 зв., кєсарєви 61 зв., андрѣєви 119, петрови 126;
 ЄЄ 1284: архієрѣєви ... ко архієрѣєви 91 зв.;
 ОрЄ XIII: олтарєви 2, андрѣєви 104 зв., игѣмонови 118, петрови 18, моужєви 51;
 ХЄ XIII: кѣ гѣви 6, петрови 45 зв., андрѣєви 129 зв.;
 ПНик XIII: огнєви 63 зв., монєєви 68.

XIV століття

АБиб XIV: моужєви 1 зв., господєви 3, бѣови 5 зв.;
 ПЄ XIV: ко исоусови 6;
 ЛЄ XIV: симонови 87 зв., кєсарєви 89 зв.;
 ВО (III) XIV: огнєви 41 зв., рлєви 122 зв., кѣ петрови 200 зв.;
 ЛврЄ XIV: монєєви 25, боѣви 35, бѣви 226, мирови 47, андрѣєви 274;
 МТ XIV: гѣви 29, монєєви 83.

Багато прикладів з такими закінченнями виявлено і в світських текстах: листєви (грамота 1378), королєви (грамота 1352), кѣ мунастырєви (грамота 1388)³¹⁵.

4.2.1.1.2. Відображення форм кличного відмінка іменників

Форми кличного відмінка активно вживаються в сучасній українській мові, тим самим продовжуючи найдавнішу традицію, яка відображена на письмі.

³¹³ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2011, op. cit., с. 16.

³¹⁴ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 91.

³¹⁵ *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., с. 93.

Їх поява в писаних текстах зумовлювалася мовленнєвою практикою. Тяглість цих форм в українській мові свідчить на користь безперервності процесу розвитку української мови.

XI століття

ОЄ 1056–1057: рабе, родѣ, друуже, чловѣче, сзѣноу³¹⁶;

Ізб. 1076: братѣ 28 зв.;

АЄ 1092: влѣко 156 зв., друуже 45, дше 59 зв., жено 60 зв., захариє 166;

ПА XI: марѣо – глѣ кз неи марѣо марѣо 34, петре 39 зв., о жено 143 зв.;

ТЄ XI: о жено 6, рабе 4, наставьниче 7;

ЧудПс XI: братѣ 11, црѣ 12, дше моѣ 17;

СГБ XI: о жено 7, ѡ прѣмзѣльниче 104;

БПс XI: помощьниче 3;

МінСл XI: варнаво 1 зв., дпле славьне 1 зв., главо 4 зв., варооломѣю 7, варооломѣне 8, иоудо 14;

СП XI: жено 33, зосиме 86 зв.

Також і в написах графіті XI ст. на стінах Софії Київської владько³¹⁷.

XII століття

МЄ до 1117: сзѣноу иди дньсь 49 зв., ни оѣ дврааме 81 зв., друуже 82, фарисею слѣпе 135;

ГЄ 1144: иосѣфе 4, учютелю – учютелю идоу по товѣ 16 зв., друуже 153 зв.;

ДЄ 1164: жено 9 зв., 23, сѣноу 75 зв., 86, братѣ 114;

ЖН XII: нифонтѣ 1 зв., братѣ 4, сквьрньниче 5, члѣвче 9 зв.;

ЖФС XII: самодьржьче 92, любовьниче 170 зв.;

Усп. зб. XII: сило моѣ 3, свѣте 3, 9, 190, заре 9, иереміє избьраниче бжии 4, водителю, одеже, жьзле 12 зв., земле 14 зв., рече кз немочу нечисте псе и проклатѣ 138 зв., друужино 294 зв., павле 206 зв.;

ХутСл XII: влѣко 11;

ГВЄ XII: фарисѣю слѣпе 70;

ХА XII: сауле братѣ 26, агриппо црѣю 33 зв., сзвьретьниче 230.

³¹⁶ А. Востоков, *Грамматическія правила словенскаго языка, извлеченныя изъ Остромирова Евангелія*, в: *Остромирово Евангеліе 1056–57 года. Съ приложеніемъ греческаго текста и грамматическими объясненіями*, изданное А. Востоковымъ, СПб. 1845, с. 3.

³¹⁷ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 55.

XIII століття

БЄ XII–XIII: стомь мѣрѣ пшениць 54;

ЄЄ 1283: близь поустѣинѣ 21 зв., ѿ смоковницѣ 72, мѣнцѣ фѣвдосыє 134, мѣнцѣ феклы 113 зв., сѣоє магдалѣинѣ 137 зв., мѣнци коуфимь 112 зв.;

ПНик XIII: до опаницѣ 86 зв.;

ХЄ XIII: тѣсащѣ – чѣтѣри тѣсащѣ /пор. чѣтѣри тѣсаща у ЮЄ до 1128³²⁵ та чѣтѣри тѣсаща ДЄ 1164: 67/45;

ОрЄ XIII: не баше землѣ многѣ 11 зв., ѿ смоковницѣ 99 зв., по срѣди пше-ницѣ 127 зв.

XIV століття

ПЄ XIV: вечѣри 107, доушѣ 219, дѣвици 248, дѣвицѣ 249, моуѣеници 215, моуѣеницѣ 216 та ін.;

ЛврЄ XIV: не имѣша землѣ 116, ѿ смоковницѣ 266;

ЛЄ XIV: отроковицѣ – поѣ бѣѣ отроковицѣ 93 зв.

Для іменників ја-основи у Р. в. флексію -ѣ уведено до відмінкової парадигми у „Граматиці...” Лаврентія Зизанія³²⁶.

У називному та знахідному відмінку множини**XII століття**

МЄ до 1117: птицѣ нѣсьныѣ 55 зв., овьцѣ³²⁷;

ДЄ 1164: многѣ въздовицѣ 109;

ГВС XII: придоша птицѣ и позобаша є 77 зв.; птѣцѣ нѣсьныѣ 128 зв.; овьцѣ развѣгнотѣса 146; разлоуѣаєт ѿвьцѣ ѿ козлицѣ 150, 168 зв.;

ЖФС XII: и темницѣ прочитаю 161;

Усп. зб. XII–XIII: птицѣ 77, дѣѣ соутѣ 291.

XIII століття

ЄЄ 1283: птицѣ възелишасѣ 55 зв., паси овцѣ моѣ 107 зв., идоша въз свиньє /тут: ѣ > ѣ/ 35;

ПНик XIII: оскѣрѣающе въздовицѣ 57;

БЄ XII–XIII: ѿлоуѣаєт овьцѣ ѿ козлицѣ 94;

³²⁵ *Евангелие от Матвея в славянской традиции...*, *op. cit.*, с. 89.

³²⁶ *Лаврентій Зизаній. Граматика словенська*, підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. Німчука, Київ 1980, с. 37 у дослідженні та на звороті лѣ у факсимілі.

³²⁷ А. Шахматов, *Историческая морфология...*, с. 76.

ОрЄ XIII: овьцьѣ не имоуще пасторуѣа 5 зв., възрите на птицьѣ 8, сконьѣа притчѣ сина 14.

Такі закінчення відомі також у „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. птицьѣ³²⁸.

XIV століття

ПЄ XIV: лисицьѣ 104;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: дѣ тѣкашѣ 247;

ЛврЄ XIV: птицьѣ нѣсьньнѣ 208;

ЛЄ XIV: птицьѣ – приидош (так!) птицьѣ 89.

Також таку зміну засвідчуємо в Лаврентіївському списку „Повісті...”: вежѣ, птицьѣ, оусобицьѣ³²⁹.

4.2.1.1.4. Флексія -ѣ у формах місцевого відмінка однини та називного – знахідного відмінків множини іменників чоловічого роду jǫ-основ

Поява флексії -ѣ (вимова – [i]) у формі Н. – З. в. мн. іменників чоловічого роду із давніми основами на jǫ- на місці етимологічного *-i – явище, характерне для русько-українського письма, яке згодом стало нормою української мови. В обох випадках українські писці виправили форми з -а і рідше – я в староболгарських протографах (Nom.=Acc.) на -ѣ. Створення однієї форми із написанням (ѣ) у закінченні, що артикулювали як [i], появу якого можна пояснити вирівнюванням форми знахідного – називному, підсиленням фонетичними процесами (реалізація [*ǣ] > [i]), також є ще одним аргументом на користь усвідомленого розвитку традицій української писемності, які вирівнювали артикуляцію звуків [ǣ] > [i], що графічно передавали як ѣ.

Явище фіксуємо від XI століття.

XI століття

АЄ 1092: три мѣцьѣ 126 зв., ключѣѣ 168 зв.

XII століття

ГЄ 1144: ключѣѣ 168 зв., воѣѣ 66 зв.;

ДЄ 1164: три мѣцьѣ 262, расъпа пѣнаѣѣ 7 зв.;

³²⁸ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 332.

³²⁹ А. Шахматов, *Историческая морфология...*, с. 76.

ЖФС XII: всѣ ѡцѣ 42, възстатѣлѣ 75, манастирѣ 101;
Усп. зб. XII–XIII: възшегородьскѣи мужѣ 10 зв., крѣвопицѣ 13 зв.

XIII століття

БЄ XII–XIII: приношахоу кѣ ісоу младѣньцѣ 57;
ПНик XIII: не тѣкмо простѣцѣ нѣ и стѣтелѣ 59 зв.;
ЄЄ 1283: вси оучѣницѣ 83, и члѣцѣ и пастоуси 122, три мѣцѣ 110 зв.;
ОрЄ XIII: три мѣцѣ 124.

Зміну и > ѣ засвідчено і в формах місцевого відмінка, наприклад, у „Пандектах” Никона Черногорця за списком поч. XIII ст. із зібрання Ярославського державного музею-заповідника в манастирѣ³³⁰.

XIV століття

ЛврЄ XIV: ѣ мѣцѣ 161.
Також ще в Лаврентіївському списку „Повісті...”: кнажичѣ, на конѣ, в корд-
балѣ своѣ, мечѣ, мужѣ, царѣ, сторожѣ³³¹.

У місцевому відмінку однини такі флексії виявлено в „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. во истѣчницѣ³³².

4.2.1.1.5. Аналогічне вирівнювання іменникових закінчень

У пам'ятках русько-української писемності спостерігаємо руйнування системи давнього відмінювання. Процес започатковано вже від XI ст., і тривав він упродовж багатьох століть: поряд із давніми етимологічними флексіями писці впроваджували нові говіркові, які виникали в мовленні за аналогією до інших типів відмінювання. Так з'явилися в українській писемності паралельні форми, як от: О. в. одн.: имѣмь відповідно до именьмь; Р. в. мн.: грѣховѣ відповідно до грѣхѣ; М. в. мн.: въз ситахѣ відповідно до въз ситѣхѣ. Із плином століть таких утворень знаходимо все більше, а частина з них стане нормою української словозміни.

XI століття

АЄ 1092: грѣховѣ 14;
Ізб. 1076: тѣхѣ вождєвѣ 7 зв., отѣ лдрєвѣ 272 зв.

³³⁰ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, *op. cit.*, с. 7.

³³¹ А. Шахматов, *Историческая морфология...*, с. 58.

³³² *Ibidem.*

ХІІ століття

МС до 1117: вь ситахъ – вь моучьнахъ ситахъ трьхъ 40 /пор. у Мтв. лише вь ситѣхъ 75/;

ГЄ 1144: дьньи м̄ /пор. у ДЄ 1164 м̄ днии 84/ 69 зв.;

ГВЄ ХІІ: вь ситахъ – вь трехъ моучьнахъ ситахъ 54 зв.;

ЖН ХІІ: ѿ бѣсовъ 10 зв. – ѿ бѣсъ 11;

ЖФС ХІІ: троудовъ 46 зв., троудъми 45 /О. в. мн./, имамь – онъ къ нѣмоу имамь нарекъ 112;

Усп. зб. ХІІ–ХІІІ: грѣховъ 29 зв. – грѣхъ 11 зв.

ХІІІ століття

ВО (І–ІІ) ХІІІ: ѿ врачевъ 204, грѣховъ 266; ис кораблямь /О. в. мн., тут ь = и/ 85, лучами 282 зв., къ свѣзнамь 54, вь любви 262; положи бѣ вь цркви ... дѣлы ... прѣрки ... оучителя 211 і на цій таки сторінці вьси оучители 211. Вирівнювання м'якого варіанта відмінювання за твердим зразком: мьртвьцомъ /Д. в. мн./ 77 зв., младѣньцвммъ /Д. в. мн./ 216 зв.;

БЄ ХІІ–ХІІІ: гробоу – ото дьверии гробоу 150 зв.

ЄЄ 1283: хлѣба ѣдамъ и псомъ 46 зв.;

ХЄ ХІІІ: вьниде ... вь корабль ... вьлѣзоша сами вь корабля 10 зв.;

ПЄС 1280: троудовъ 91;

ОрЄ ХІІІ: бѣсовъ ... бѣсъ 10 зв.;

ПНик ХІІІ: ради троудовъ 84 зв., ѿ крѣви 90 зв.

ХІV століття

АБиб ХІV: оу пристагницахъ /тут оу пристагницѣхъ/ 27 зв.;

ЛврЄ ХІV: матѣрии – паѣ вѣхъ матѣрии 28, дѣни /тут Н. в. мн. дньє/ 130;

ЛЄ ХІV: вьлѣзоша оу корабля 12, дьвери гробоу 12 зв., отъ врачевъ 95, мѣциї /Р. в. мн./ 110;

ЛШс 1384: ѿ маты твоѣа 64 зв.,

МТ ХІV: грѣховъ 8.

Закінчення *-’a* з *-*e* в називному – знахідному відмінку однини іменників середнього роду, на зразок *знання*, є виразною рисою сучасної української літературної мови, як і більшості її діалектів³³³. Найдавніші вияви цього закінчення з’являються вже в ХІІІ ст., у Віденському Октоїху: *дхѣноє синаниа* 52 зв. Цей приклад відомий з дослідження Юрія Шевельова без

³³³ С. Бевзенко, *Українська діалектологія*, Київ 1980, с. 98.

покликання на конкретний аркуш. Дослідник додатково вказав на надпоправний запис твого зачатіє також без точних посилань на сторінку³³⁴.

4.2.1.1.6. Прикметникові (займенникові) форми родового відмінку однини жіночого роду із закінченнями *-ѣ, -и, -е; -еѣ, -еи, -ее* відповідно до *-ея, -ыя* в південнослов'янських протографах

Характерною особливістю найдавнішої русько-української писемності з найдавніших часів було введення закінчень *-ѣ, -и, -е; -еѣ/-оѣ, -еи/-ои, -ее/-ое* у формах Р. в. одн. прикметників жіночого роду замість характерних для південнослов'янських протографів форм *-єа, -ыа*. У подальшому процесі розвитку української та білоруської мов кожна з цих систем набула специфічних закінчень: у пам'ятках білоруської мови (та північноукраїнського наріччя української) скоріше закінчення *-oje/-eje*, в українських текстах (обох південноукраїнських наріч) скоріше *-oi/-ei*³³⁵, але лише наприкінці XVIII ст. відзначається послідовність у записі цих форм³³⁶. У пам'ятках української релігійної писемності південнослов'янські форми тривають аж до XIX ст. Тому той факт, що форми, характеризовані як „народнорозмовні” сучасної української норми, з'явилися вже в XII ст., свідчить про тривалий і складний процес формування норми української літературної мови.

XII століття

ГЄ 1144: сѣои мѣница харитонзи 244 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: оуности моєѣ 9, сѣмрѣти тоѣ пагоубьноѣ 10, деревяноѣ 24, крѣви моєѣ 14, цѣнзи тоѣ 14, твоеѣ оутроби 273;

УСт XII: пороздѣноѣ – пороздѣноѣ не^а 213.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: дѣи моєї 80 зв., прѣбноѣ полагаѣ 159, сѣтоѣ дѣнзи 164 зв.;

ОрЄ XIII: сѣтоѣ пѣрвмѣцѣ 125 зв.;

ПЄС 1280: дѣи моєи 3.

XIV століття

ПЄ XIV: сватоѣ мѣч євдокѣѣ 206, сватои мѣч єоуфимѣи 211, пѣрвоѣ 214;

ЛврЄ XIV: сѣтоѣ пѣрвомѣнѣцѣ 334, мнгострѣноѣ мѣнѣцѣ 337;

³³⁴ Ю. Шевельов, *Исторична фонологія української мови*, *op. cit.*, с. 440.

³³⁵ В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів...*, с. 336.

³³⁶ J. Getka, *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język nauk parafialnych (Począjów 1794)*, Warszawa 2012, s. 192 i nast.

ВО (III) XIV: вечери твої 264;
 ВМісяцеслів XIV ст. ГЄ 1144: сїои мрїица харитонзи 244 зв.;
 МТ XIV: дши моєи 32.

4.2.1.1.7. Прикметникові (прислівникові) форми компаративів

В українській писемності досить рано починають переважати компаративи з суфіксами *-ьш-*, *-иш-* над *-иш-*, *-и-*, а в подальшому вони закріплюються як функціонально рівнозначні формотворчі афікси з тенденцією до ширшого вживання *-иш-*³³⁷.

XI століття

АЄ 1092: горьши 136 зв.;
 СГБ XI: на оунышене отъ горьшаго 143;
 ПА XI: добрѣше 141 зв.;
 МінСл XI: ширше 8 зв.

XII століття

МС до 1117: зълѣишь ... горьша 37 зв., горьшь 83, моудрѣше 91 зв.;
 ДЄ 1164: больши 133 зв., больше 171 зв.;
 ЖФС XII: вышьшии 54 зв., вышьшоу 79 зв., дивьнѣше 145 зв., добрѣша 35,
 горьшаа 154;
 Усп. зб. XII–XIII: добрѣше 159 зв.;
 ГВС XII: легъчѣе 48 зв., горьшь себе 108 зв.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: оуранше 4, сѣни ширьши 31 зв., ширшоу 257, горше 84;
 ПЄС 1280: добрѣшене 37;
 ПНик XIII: правьднѣше 86 зв.

XIV століття

АБиб XIV: крѣпчѣше 5 зв.;
 ЛврЄ XIV: свзшьше 5, 37, злишьше 57;
 ЛЄ XIV: свзшьше 34;
 МТ XIV: меншиі ... старѣши 32–32 зв.

³³⁷ *Історія української мови. Морфологія, ор. сит., с. 210–211.*

4.2.1.1.8. Префікс *пре-* для вираження надмірної кількості ознаки

В українській мові за допомогою префікса *пре-* утворюються прикметники, які виражають найвищий ступінь якості: *гарний – прегарний, добрий – пре-добрий, радий – прерадій, великий – превеликий*. Такі форми в українській писемності засвідчені від XI ст.: у Мінеї службовій (Дубровського) XI ст. *прехвальне – вдрнаво прехвальне* (МінСл 11), „Успенському збірнику” XII ст. *пре-рада – заповѣдавѣ ирини она же прерада бѣвѣши* (Усп. зб. XII–XIII 70).

4.2.1.1.9. Форми особових та зворотного займенників у давальному та місцевому відмінках однини

У давальному та місцевому відмінках однини особовий (*ти*) та зворотний (*себе*) займенники нині підтримуються в українській мові відомою з праслов'янського періоду формою *тѣѣ, сѣѣ* із коренем *-o-*³³⁸. Отже, сучасна українська мова продовжує давню традицію. Церковнослов'янська ж – знайшла продовження в російській мові, де в цих позиціях знаходимо *-e-*.

Пишучи *-o-* в корені слів, русько-українські книжники зберігали давні записи, які додатково підкріплювали аналогією до форм інстр. одн. (*тобојо, собојо*)³³⁹. У наступні століття, особливо в староукраїнський період, домінують форми з коренем *-o-*, які майже повністю витісняють у літературі форми *тѣѣ, сѣѣ* у релігійній писемності і становлять варіантні форми³⁴⁰.

Також форми із закінченням *-ѣ* поширені в давньоболгарських пам'ятках, а приклади змішаного вживання графем *ѣ* – *и* також можуть свідчити про намагання передати специфіку відмінювання займенників в українській мові.

XI століття

Написання *тѣѣ, сѣѣ* засвідчені в усіх церковнослов'янських текстах русько-української редакції XI ст., переписаних у Києві (Ізб. 1073, Ізб. 1076, ЧудПс, ПА, СП³⁴¹). Наприклад, в Архангельському Євангелії 1092 Марія Соколова зафіксувала форми з кореневим *-o-* *тѣѣѣ* – 17 написань, *сѣѣѣ* – 8³⁴².

Із часом у пізніших текстах, особливо в староукраїнську добу, вони почнуть домінувати, витіснивши поступово форми *тѣѣѣ, сѣѣѣ*.

³³⁸ М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинко, *Історична граматики української мови...*, оп. cit., с. 159; А. Шахматов, *Историческая морфология...*, с. 152.

³³⁹ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979, s. 140.

³⁴⁰ J. Getka, *Prosta towa końca XVIII wieku...*, op. cit., s. 170 і наст.

³⁴¹ Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, оп. cit., с. 133, 155, 160, 166.

³⁴² М. Соколова, *К истории русского языка в XII в.*, оп. cit., с. 114, 127.

ХІІ століття

ГЄ 1144: кꙗ собѣ 2, вꙗ собѣ 6, собѣ 50 зв., 161; к тобѣ 10 зв., 57 зв., тобѣ 11 зв., 16, 112, 161, по тобѣ 16 зв., о тобѣ 69 зв.;

ХА ХІІ: тобѣ 3 зв., 20 зв., 28 зв., 29 зв., 47, 95 та ін., собѣ 12 зв., 21, 23 зв., 27 зв., 47, 70 зв. та ін.;

ДЄ 1164: собѣ 6 218 зв., 221; тобѣ 9 зв., 39, 53 зв.;

ГВЄ ХІІ: тобѣ 48 зв., 50 зв., 64 зв., 66 зв., 73 зв., 74 зв., 80 зв., 81, 92 зв. та ін., собѣ 14–2, 60, 108, 175 зв., w собѣ 17–2, 18, 27, 79 зв., 84 зв., 101 та ін.;

ЖН ХІІ: тобѣ 5, 5 зв.;

ЖФС ХІІ: тобѣ 114, 170, собѣ 37, 100, 101 та ін.;

ХутСл ХІІ: тобѣ 2, 3, собѣ 5 зв.;

Усп. зб. ХІІ–ХІІІ: собѣ 15 зв., 168, кꙗ тобѣ 290, тобѣ 291 та ін.

Багато таких написань також у „Троїцькому збірнику” кін. ХІІ – поч. ХІІІ ст.: тобѣ (Тр. зб. 153), вꙗ собѣ (Тр. зб. 144 зв), кꙗ собѣ (Тр. зб. 166).

ХІІІ століття

ЄЄ 1283: тобѣ 5, 34 зв., 36 та ін., собѣ 6, 47 зв., 76 зв. та ін.;

ПНик ХІІІ: тобѣ 54 зв. к тобѣ 84, к собѣ 56 зв., 73, собѣ 58 зв., на себе 68 зв.;

ХЄ ХІІІ: по собѣ 5 зв., w собѣ 8, тобѣ 8 зв. та ін.;

ОрЄ ХІІІ: ѿ себе 20, кꙗ тобѣ 1, 7 зв., 11 зв., тобѣ 21, 28, 33, 90, тобе 47 зв.; собѣ 19 зв., 28 зв., 41, 63 зв., кꙗ собѣ 73 зв.

ХІV століття

АБиб ХІV: собѣ 11, 32, w собѣ 11 та ін.;

ЛврЄ ХІV: тобѣ 10, 31 собѣ 16, 23 та ін.;

ПЄ ХІV: тобѣ 7, 17, собѣ 209 та ін.;

ЛЄ ХІV: тобѣ 16 зв., в собѣ 90 зв. та ін.;

ЛПС 1384: тобѣ 40 зв., 64 зв. та ін.;

ВО (Ш) ХІV: тобѣ 62, 81 зв., 186, 198, собѣ 80, на собѣ 133 зв. та ін.;

МТ ХІV: тобѣ 30 зв., 93, 94 зв. та ін.

Також ще у „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком ХІV ст. себе³⁴³; такі форми були властиві й світським пам’яткам: тобѣ на помочъ (грамота 1399), у Лаврентіївському списку „Повісті...” – оувы тобѣ, творать мовеньє собѣ³⁴⁴.

³⁴³ *Історія української мови. Хрестоматія Х–ХІІІ ст.*, оп. cit., с. 333.

³⁴⁴ *Історія української мови. Морфологія*, оп. cit., с. 143–144.

Форму Д. в. мєнѣ вперше засвідчено в написі-графіті на стіні Софії Київської³⁴⁵.

4.2.1.1.10. Окремі займенникові утворення

Іноді в церковнослов'янські тексти потрапляли очевидні розмовні утворення, зокрема – займенники. Ми виявили кілька таких, які з часом стали активно вживаними в українській літературній мові.

ХІІ століття

ЖН ХІІ: сѣ кымь 4;

ЖФС ХІІ: ѡкъ – вѣздрастѣмь ѡвль сѧ ѡкъже несть оуже /займ. означ. ч. р., суч. укр. який/ 153.

ХІІІ століття

СЄ 1283: кимь 56 зв.

ХІV століття

ЛврЄ ХІV: тѡи – оу тѡи дѣнь 41;

ЛЄ ХІV: увєсь 2 зв., 100 зв.;

ВО (ІІІ) ХІV: ѡтѣ – бѡжники ѡтѣ 253 зв.

Також деякі з наведених форм знаходимо і в берестяних грамотах новгородської писемности: ким – с ким будєш послаалъ – № 358 ХІV ст.³⁴⁶ Це ще один доказ культурних контактів, власне впливів Південної Руси на Північну, про які було сказано вище.

4.2.1.1.11. Прикметникові (займенникові, дісприкетникові) стягнені відмінкові форми

Якщо система ад'єктивів південнослов'янських протографів, успадкована від праслов'янської, включала іменні і займенникові прикметникові форми (як-от: добраго, доброуємоу тощо), то тенденції розвитку української мови, зумовлені універсальним принципом мовної економії, були спрямовані, серед іншого, на стягнення займенникових форм. Приклади стягнених закінчень -ааго > -аго > -ого, -ууму > -уму > -ому, -ыхъ > -ыхъ, -ихъ > -ихъ, ьимъ >

³⁴⁵ С. Высоцкий, *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.*, Киев 1966, вып. 1, с. 87.

³⁴⁶ Приклади з грамот за публікацією: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, ор. сит., с. 48.

-ьмь стали звичайною практикою в українській писемності. У процесі розвитку української мови іменні прикметники загалом виходили з ужитку і збереглися в народнописенній творчості або як архаїзми.

Перші приклади цього явища відомі від XI ст., а від XII ст. випадки таких написань стають уже досить частими.

XI століття

Ізб. 1076: малого 76, стѣжитыємоу – стѣжитыємоу поношенню 34 зв., зимно-моу 39 зв.;

АЄ 1092: вышнѣаго 11, ослабленомоу 32 зв., 37, ѿлѣѣскомоу 12, възпадѣше-моу 58 зв., глаухымъ 81;

МінСл XI: сланаго 8, бѣствѣнаго 11 зв., ѣствѣнаго 13; недооумѣваемъихъ ... лоукавъихъ 14 зв.;

ТЄ XI: блѣготворящимъ 9 зв.;

ПА XI: милостивѣнаго 6, вѣѣна[г]о 25, неѣствѣаго 26, соуштоумоу 22, написання искрънѣомоу 89 зв., искрънѣомоу 153 зв., на нашу думку, було спробою відобразити живомовну флексію -ому із м'якістю попереднього приголосного -н'; оубогъихъ 89 зв.;

СП XI: ближынѣомоу 18 зв.; зълъихъ 44, гноусьнъихъ 54 зв., малымъ 128 зв.

XII століття

МЄ до 1117: хоудомоу 213;

ГЄ 1144: речемого 61 зв.; ослабленомоу 71 зв., жьрьѣьскомоу 112; почѣваю-щѣихъ 65 зв., ѿ мьртвѣихъ 66 зв., живымъ 62; страньнымъ 63, съ невѣрными 150;

ДЄ 1164: ѣюжего 263 зв.; болащѣихъ 17, великъихъ 244 зв.;

ГВЄ XII: просащѣомоу 97 зв.;

ЖН XII: сѣдѣнне безъмьртъне єдине 8; нищѣомоу 13 зв., правѣдьномѣ 19, ослабленомоу 26, великомоу 22 зв. (за наявности форм вноумоу 14); зълыхъ 12 зв., другыхъ 24; лоукавымъ 21;

ЖФС XII: нагого 129, не послѣдьномоу 44 зв., страстьномоу 95, преподобно-моу 114, дружню – дружню любѣвь 88 зв.; большихъ 52 зв., веѣсиль-ныхъ 168 зв.; волащѣимъ 78;

ХутСл XII: новомоу твоеному 3 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: послѣдьномоу 26 зв., блаженомоу 44, великымъ 69, глаухыхъ 114.

Нову стягнену форму зустрічаємо ще в написі на чарі Володимира Давидовича (до 1151 р.) великого³⁴⁷.

³⁴⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 194.

XIII століття

БЄ XII–XIII: или чюжего или нагого 94 зв.;

ВО (I–II) XIII: радорьшаго 73 зв., вѣрнѣимъ 67 зв., прѣвѣзносацимъ 71 зв.;

ЄЄ 1283: сто^р 129 зв., 130, 133 зв., самого 89 зв., пославѣзшего 36 зв.; влсѣ маловѣрнѣ /тут ѣ < ыѣ/ 33 зв.;

ОРЄ XIII: єдиноґо оу главы а дрогоґо оу ногоу 142 зв.;

ПЄС 1280: свидущего 2 зв., наґалного 21, пространного 23, коупльного 89 зв.;

ХЄ XIII: ослабленомоу 42 зв., праведнѣихъ но грѣшнѣихъ 39 зв., спащимъ 40 зв.

Такі форми відомі ще в „Повчанні” Георгія Зарубського за списком XIII ст. отъ грѣшного³⁴⁸.

XIV століття

АБиБ XIV: мирьскѣихъ 3, несмѣльнѣимъ 24, жидовьскѣимъ 26;

ПЄ XIV: великого 164; вѣроуґоґоґо ... неґистоґоґо 131; живѣимъ ... неґенѣихъ 163;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: папы римьскаґо и петра алеґндрьскаґо 246 зв.;

ЛЄ XIV: июдѣискоґо 8, пославшеґо 9 зв., ицѣлѣвѣшеґо 16 зв., неґѣснomoу 63 зв., вѣґыннomoу 88 зв.; неправедномоу 153, фивѣисьскаґо 246, римьскаґо 249, свѣщеного 250 зв., славного 257; слѣпыхъ и хромоыхъ 16, вѣсовскимъ 88;

ЛврЄ XIV: польскаґо /тут: польвоґоґо/ цвѣтца польскаґо 52 зв., прозрѣвшеґо 33;

ЛПс 1384: грѣшномоу 151, грѣшнѣихъ 153, с великѣими 154 зв.;

МТ XIV: верховнѣихъ 7 зв., волнѣихъ 8, всаґьскѣими дарѣми 7.

У світських пам'ятках від XIV ст. стягнені форми трапляються часто: любецкаґо (грамота 1322), вѣроґо (грамота 1377)³⁴⁹.

4.2.1.1.12. Окремі числівникові форми

Також форми числівників у найдавніших пам'ятках відображають тенденції розвитку української мови, підтверджуючи прагнення писців наблизити мову текстів до живої мови, а отже, намагання створити власну норму на основі переписування болгарських текстів.

XI століття

В Ізб. 1073 засвідчено форму образы чѣтыри 237 зв., де бачимо вирівнювання відмінювання числівника *чотири* за зразком узгодження з іменниками жіночого роду, що наразі є нормою української мови.

³⁴⁸ Ibidem, с. 292.

³⁴⁹ *Історія української мови. Морфологія*, оп. cit., с. 196.

У низці пам'яток засвідчено збірно-роздільний числівник *обоє*.

ХІІ століття

ЧудПс ХІ: *обоє* – *обоє оубо прѣдзѣглѣ* 92;

ПА ХІ: *обоє* – *обоє поврѣждають* 13 зв.

ХІІІ століття

УСт.: *обоє* – *вдрать сочива же и зелена ...и по се^м въз ѣдинъ гъръньць обоє да вложать* 209; ЖФС ХІІ: *вбоємь – въздержаниємь ... и страстьми ... възсавъз ... и кеже въз вбоємь добродѣтель имѣа* 33 зв.;

Усп. зб. ХІІ–ХІІІ: *обоє* 211, 259.

ХІV століття

ВО (Ш) ХІV: *обоє* 189.

Ця усадкована й відображена в українській писемності від ХІ ст. форма збірного квантитатива із флексією *-e*, графічно *-ѣ* (*обоє*) наразі є нормативною в літературній мові. Форма відома від кін. ХІІ – поч. ХІІІ ст. також у новгородській писемності – Милятине Євангеліє³⁵⁰.

Написання лексикалізованих форм числівників на позначення другого десятка з фіналлю *-дцять* (*-дѣсѣть*)

Форми числівників другого десятка *одинадцять* – *дев'ятнадцять* та назв десятків *двадцять*, *тридцять* в українській мові витворилися в результаті лексикалізації та асиміляційно-дисиміляційних процесів колишніх сполучень слів на зразок *одинъ на десѣте*. Унаслідок цих процесів нормативними стали квантитативи з фіналлю на *-дцять*.

Чи не найдавніший вияв у слов'янських мовах квантитатива на *-цѣть* засвідчено в „Рязанській кормчій” 1284 р. – *штинадъцѣть лѣт или семинадъцѣть*³⁵¹, появу якої небезпідставно пов'язують із київським списком, переписаним з південнослов'янського (сербського) протографа.

³⁵⁰ О. Жолобов, В. Крысько, *Двойственное число = Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, Москва 2001, т. II, с. 50.

³⁵¹ О. Жолобов, *Числительные = Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, Москва 2006, т. IV, с. 264.

XIII століття

БЄ XII–XIII: двѣма на дьсаѣ 5 зв., двою на дьсаѣ 41 зв., осмь на дьсаѣ 59, пати на дьсаѣ 105, три дьсаѣ 140;
 ВО (I–II) XIII: обанадьясать 212 зв., 214.

XIV століття

ЛврЄ XIV: дванадцать 13 зв., обѣманадцать 22, ѡбанадцать 49, 99 зв., въ єдиною же надцать годину 76, со двѣманадцать 113, патинадьцать 128;
 ПЄ XIV: обѣманадьясать 57, 66.

У відомих на сьогодні українських пам'ятках найдавніші приклади з такими аффрикатизованими фіналями датовані другою половиною XIV ст. – шістьцятого від 1366 р. (ССУМ XIV–XV: II, 559).

4.2.1.2. Дієслівні утворення**4.2.1.2.1. Дієслова з суфіксами -ова-, -ува-**

У відомих нам пам'ятках світської писемності найдавніші вияви суфікса -ува- відомі від початку XV ст. торгувати (грамота 1408³⁵²), див. ще: добувати (грамоти 1449, 1455, 1457 (ССУМ: I, 311)).

Докладний аналіз релігійних пам'яток церковнослов'янської мови доводить, що відображення суфіксів, характерних для сучасної української мови, відбулося значно раніше – ще в писемності XI ст. Спроби такого типу проклали шлях до створення власної української писемної традиції, яскраві вияви якої помітні у світському письменстві XIV–XV ст.

XI століття

Ізб. 1073: исповѣдовати 5 зв., распзытовати 6, показовати 11, дѣвьствовати 41 зв.;
 СГБ XI: описовати 10 зв., прѣрѣзовати 253 зв.;
 СП XI: бесѣдовати 79 зв., 99 зв.;
 ПА XI: бесѣдовати 220 зв., коуповати 36 зв.

XII століття

МЄ до 1117: печаловати са 113 зв.;
 ГЄ 1144: трѣбова 73;
 ДЄ: бесѣдовати 128;

³⁵² *Історія української мови. Морфологія, ор. cit., с. 242.*

ЖН XII: бесѣдовати 4;
 ЖФС XII: сказовати 109, обѣдовати 161;
 Усп. зб. XII–XIII: вѣровати 212 зв., показоваше 94.

XIII століття

ПНик XIII: трѣбовати ... бесѣдовавъ 84 зв.

XIV століття

ЛврЄ XIV: сказовати 147;
 ЛПС 1384: помилоувати 133 зв.

4.2.1.2.2. Усічені дієслівні форми 2 особи однини теперішнього часу

В українській писемності такі форми відомі від XIII ст. Засвідчені вони і в Лаврентіївському списку „Повісті врем'яних літ”: аще са кр'тиши то и се п'лучишь, приведешь, не створишь а пустишь³⁵³, але, певна річ, не можна однозначно стверджувати, що такі форми існували і в оригіналі цього твору.

XIII століття

ЄЄ 1283: амо же хоташь кгда же состарѣєшь са и въздвигньши роуцѣ 107 зв.,
 глшь ... яже не глши 89;
 ОрЄ XIII: троужаєшь 33 зв.;
 Також у „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст. засвідчені такі форми: бѣжишь (Тр. зб. 105).

XIV століття

ЛврЄ XIV: видиш ли 115, 231, имашь 101;
 ЛЄ XIV: разьдрѣш 42 зв.

4.2.1.2.3. Фіналь *-ть* у дієсловах 3 особи однини та множини, відповідно до *-тъ* у давньоболгарських протографах

Кінцівка *-ть* у таких написаннях, яка наразі є нормою української літературної мови, одразу витіснила не властиву мовленню місцевих русинів *-тъ*. Уже в найдавніших писемних текстах русини-українці впровадили цей мовний зуз як при переписуванні церковних книг, так і в оригінальній писемності.

³⁵³ *Історія української мови. Морфологія*, оп. cit., с. 312.

XI століття

ОЄ 1056–1057: просвѣщаєть 2 зв., слышити 60, възпросаъ 3 зв., граджъ 10, рекжъ 69;

Ізб. 1073: видить... просить ... дасть 164 зв.; приведоуть 159 зв., наѹноуть ... веселать са 214 зв.;

Ізб. 1076: глѹють 1 зв., хвалать 13;

АЄ 1092: сѣнѣдають 70, останоуть ... да превиють ... възьмоуть 129 зв., принесоуть 135, сѣвероуть 137;

ТЄ XI: видать ... не идѣтъбижать 1, знаѣтъ 1, велить 7;

ПА XI: подобаетъ 3, бѹдетъ ... разумѣеть 4, поицоуть 7, боудоуть 8, разоумѣжъ 36, придоуть 80 зв., коуѣтъ 100;

БПс XI: придеъ 4 зв., поманоуть са 6;

Чуд.Пс. XI: нариѣтъ 92;

СГБ XI: възьмѣтъ 104, мѣчатъ 282;

СП XI: възстанѣтъ 143, живоуть 143.

XII століття

МЄ до 1117: придоуть ... и възьмоуть 20, бѣговѣстоують 75 зв.;

ГЄ 1144: рашрають ... величають 50 зв., раздѣлатъ са 150, прѣходать ... придоуть 158 зв.;

ДЄ 1164: вѣроують 18 зв., видать 19, варають 76;

ЖН XII: разбнеть 3, поють 4, плачють 4;

ЖФС XII: вѣгаєтъ 62, исходѣтъ 43 зв., дарьствѣють 77;

Усп. зб. XII–XIII: кричатъ 189, отвѣщають 277 зв., пероуть 195, поѹоують 258, придоуть 212 зв.;

УСт XII: бываєтъ 213, боудеть 213, възходать 213 зв.

Також такі дієслівні фінали засвідчуємо й у світських текстах, наприклад, у Мстиславовій грамоті: почьнеъ, кто запѣртити³⁵⁴.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: оживоуть 168 зв.;

БЄ XII–XIII: възьмєтъ 1, възнидеъ 2, придеъ 17, възлюбить 30 зв., ицѣлитъ 33, приємляють 34, осоудать 43, приноуть 54 зв., створить 69 зв., оубиють 103 зв. та ін.;

ХЄ XIII: не имоуть 8, вси ѹтоуть 9, оуслышатъ ... ѹживоуть 9 зв.;

ПЄС 1280: наѹноуть 37, ждоуть 93;

³⁵⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., оп. cit., с. 172.*

ПНик XIII: поють ... разумѣють 61, мроуть 86 зв., да боудоуть 90;
 ОрЄ XIII: живить 63, бржееть 128, вѣжить 128, видаать 1, гонать 6 зв., длуч-
 ють 29 та ін.

XIV століття

ПЄ XIV: могоуть 7; облечеть 60, спасеть 65;

ЛврЄ XIV: погыбноуть 134, боудоуть 155, звероуться 119 зв.;

ЛЄ XIV: спить – спить ноць 91 зв., плодить – земля плодить 91 зв., послуо-
 шаютъ 92, боудууть 94;

ВО (III) XIV: попалаеть 232, разумѣють 200;

ЛПс 1384: поидоуть ... да боудоуть 154;

МТ XIV: ѿверзаеъ 6 зв., подоваеъ 9 зв.

У контексті характеризування цих дієслівних форм звернемо увагу на засвідчену у Мстиславому Євангелії – отъдереть бо са 31. Такі ж утворення виявлено ще у кількох давніх українських Євангеліях: Юрійському – отъде-
 реть бо са³⁵⁵, Галицько-Волинському – одереть бо са 43 зв., Лавришівському –
 одереть 48 та Луцькому – отъдереть 48 зв., які відображали говіркове місцеве
 мовлення – *отдереть*, що з часом стало нормативним *віддере*.

4.2.1.2.4. Дієслівні форми 3 особи однини та множини

У сучасній українській літературній мові³⁵⁶ та її діалектах³⁵⁷ характерним дієслівним закінченням 3-ї особи однини є *-е*, що постало, очевидно, в добу праслов'янську (про що свідчить поширення його в білоруській мові, північно- та південноросійських говірках, західно- та південнослов'янських мовах (за винятком болгарської))³⁵⁸.

Найдавніші писемні свідчення цієї морфологічної риси відомі від кінця XI ст. Для церковнослов'янської мови (як і пізніше для російської) характерні були нередуковані дієслівні фінали із *-ть*.

³⁵⁵ *Евангелие от Матвея в славянской традиции*, подг. А. Алексеев, И. Азарова, Е. Алексеева и др., СПб. 2005, с. 52.

³⁵⁶ М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинко, *Історична граматики української мови*, оп. cit., с. 203–204.

³⁵⁷ W. Kuraszkiewicz, *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1985, s. 208.

³⁵⁸ В. Борковский, П. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1965, с. 314–315; О. Безпалько, М. Бойчук, М. Жовтобрюх, С. Самійленко, І. Тараненко, *Історична граматики української мови*, Київ 1962, с. 333.

Форми 3 ос. одн. на зразок *він ходи, носи* охоплюють ареал за умовною лінією: на північ від берегів Дністра до Нововолинська – Дубна – Хмельницького³⁵⁹. Такі написання знаходимо і в деяких пам'ятках.

ХІ століття

Найдавніші писемні свідчення цієї морфологічної риси відомі від кінця ХІ ст.³⁶⁰ У пам'ятках русько-української редакції ми зафіксували такі випадки:

ОЄ 1056–1057: напише 294 зв.;

Ізб. 1073: нарицає 7 зв., буде 10 зв., бжде – бжде ли почоуль 56 зв., сзвь-ршає 12 зв., взиває 15, да са покоушає 17 зв., трѣвує 29, писано бо є 40, оубиває 111, грѣхъ нарицає иже є не вѣ разумѣнии 164 зв.;

Ізб. 1076: трѣвує 22;

ПА ХІ: сь бо какоже є истина 6 зв., сь бо є правѣдньо 83 зв., мала є ... бѣчела 104 зв., вжде 111 зв., отѣвѣштаває 148 зв., не хоче 220 зв.;

СГБ ХІ: бжде ли онѣ покои ... или оно что є 294;

Чуд. Пс. ХІ: что є намѣ 92;

СГБ ХІ: не достає 176, подобає 237, бжде ли онѣ покои ... или оно что є 294;

СП ХІ: боудє 141, бжде 155 зв.

ХІІ століття

ГЄ 1144: боудє 112 зв., може 154 зв.;

ХА ХІІ: блговестоує 1 зв., что є смотрение 214 зв., моиси пише 121 зв., никто може 159;

ДЄ 1164: нарече 112, что є тобѣ 39, дѣхъ исходить ... проходи 57, не достоин / тут: не достоинъ / 120; коупать ... не имоу 97 зв., полагаю – даѣше оуче-никомъ своимъ да полагаю прѣдъ народомъ 102 зв.;

ГВЄ ХІІ: все велико имѣ продасть (имать ДЄ 61 зв.) 55 зв.;

ЖН ХІІ: хоче ѡбитель быти 26 зв.;

ЖФС ХІІ: вѣзти подобає 137, изгоняє 154 зв.;

Усп. зб. ХІІ–ХІІІ: боудє 46, 217 зв., послухоує 236;

УСт ХІІ: ни моуєь – ни моуєь перелетѣти 261.

³⁵⁹ В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, оп. cit., с. 33.

³⁶⁰ І. Крамко, А. Булька, А. Жураўскі, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, с. 244; Е. Карский, *Белоруссы. Язык белорусского народа*, Москва 1956, вып. II *Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке*, с. 256.

Такі написання знаходимо і в графіті XII ст. на стінах Софії Київської кива баранъ³⁶¹, у звенигородській берестяній грамоті кін. XII – поч. XIII ст. дає лоуцѣ³⁶².

XIII століття

ВО (I–II) XIII: величакє 13 зв., оубьє вы 200, что є тобѣ 194;

ЄЄ 1283: не знає члѣка 92 зв., не може спсти 96, съ излитанинъ є 63 зв.; тѣ вы наоучи всемоу 86 зв., боудоуть ... да вида славоу 90 зв., ты ли є цѣрь инюескъ(!) 93;

ПНик XIII: показакє 68 зв.

XIV століття

ЛврЄ XIV: ище 23 зв., 46, боудє 110 зв., не може 206;

КПс 1397: пожре 77 зв.;

ЛЄ XIV: да сѣвоудє са 15 зв.

Виявлено такі форми і в списку XIV „Пандектів” Никона Черногорця боудє³⁶³, а також у світській писемності: може (грамота 1370), будє (грамота 1400)³⁶⁴.

Деякі дослідники наявність давньої флексії *-e* в білоруській та українській мовах тлумачать польським впливом³⁶⁵. Проте наявність численних виявів цієї зміни в пам'ятках уже XI ст., коли вплив польської мови на українську та білоруську був малоімовірним, ця теза не видається нам слухною. Проте видається доцільним припустити, що тут ми маємо справу з незалежним – паралельним розвитком, або, що згадане вище і більш імовірно, продовженням давньої праслов'янської тенденції.

4.2.1.2.5. Плутання форм наказового способу 2 особи однини від дієслів *дати* (даждь) і *даяти* (даи) та поступове злиття їх в одну – *даи*

У сучасній українській мові дієслово *дати* набуває в 2 ос. одн. наказового способу форми *дай*, яка в минулому була відповідною до дієслова *даяти* – *даи*. До дієслова *дати* імперативом була форма *даждь*. Тенденція до мовної

³⁶¹ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, 2014, с. 167.

³⁶² *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 268.

³⁶³ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, оп. cit., с. 15.

³⁶⁴ *Історія української мови. Морфологія*, оп. cit., с. 314.

³⁶⁵ С. Якаўлеў, *Польскія элементы ў сістэме назоўніка ў старабеларускай мове*, „Весці АН БССР”, 1983, №6, с. 105.

економії призвела до розповсюдження форми *даи* при одночасному усуненні початкової *даати*, яку замінила інша – *давати*.

У наказовій формі 2 ос. одн. від дієслів *дати* та *даяти* від XI ст. трапляються випадки плутань у різних рукописах.

XII століття

ГВЄ XII: *даи же ми* 107 (пор. *дажь ми* ДЄ 1164: 126, БЄ XII–XIII: 39 зв., але в ОрЄ XIII: *даи ми* 54 зв.), ГВЄ XII: *даи ми* 144 (пор. *дажь ми* ДЄ 1164: 171 зв., БЄ XII–XIII: 86), що може свідчити вже про нерозрізнення писцями ГВЄ XII та ОрЄ XIII походження наказових форм *даи* і *даите* < *даати*, *даждь/дажь* і *дадите* < *дати*. При цьому зазначимо, що і в раніших текстах послідовності не спостерігаємо: у фрагменті читання віл Луки 11/5 в Остромировому – *даждь* ОЄ 1056–1057: 116 зв.–117, а в Архангельському *даи* АЄ 1092: 71. У подальшій українській писарській практиці таких поплутувань стає все більше.

XIV століття

ЛврЄ XIV: *даи же ми пити* (у порівнюваних євангельських текстах переважають написання з *дажь* або *даждь*) 26 зв.; *даи же намъ* (у порівнюваних євангельських текстах переважають написання з *дажь* або *даждь*) 96; ЛЄ XIV: *даи* 22, 124 зв.

4.2.1.2.6. Наказовий спосіб дієслів у формі 1 особи множини із закінченням -мо

Стандарт сучасної української мови для форм 1 ос. мн. наказового способу (як і у формах 1 ос. мн. теперішнього часу) передбачає закінчення *-мо*. Ці форми в церковнослов'янських текстах мали закінченням *-мъ*. Через те, що закінчення *-мо* не може бути похідним від *-мъ* ані фонетично, ані через аналогічні корективи, його потрактовують як релікт протоіндоевропейського *perfectum*³⁶⁶. Водночас у проаналізованих текстах ми не знайшли прикладів дієслівних форм від 1 ос. мн. теп. ч. із закінченням *-мо*, відтак варто або погодитися з твердженнями тих істориків української мови, які визнавали пріоритет цієї флексії передовсім у наказових формах, або припустити, що руські писці не наважувалися порушувати вироблені тенденції в церковнослов'янських пам'ятках, позначаючи специфічним чином спочатку лише форми наказового способу.

³⁶⁶ Пор.: Z. Stieber, *Zarys gramatyki...*, с. 190–191.

Такі флексії в українській писемності відомі від XIII ст. і з часом стали нормою української літературної мови.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: възспонимо 239 зв.;

ПЕС 1280: оубоимоста 24 зв., поразоумѣнимо 26, не помышланимо 26, оубоимоста 26 зв., не оусрамланимоста 77 зв., имѣнимо 78.

XIV століття

ВО (III) XIV: възспѣнимо 49 зв., възспвнимо 70 зв., успвѣнимо 72 зв., 93 зв., пвннимо 197 зв., їспраздъннѣнимо 256, цѣлуѣнимо 259.

Тут звертаємо увагу на один приклад із „Пандектів” Никона Черногорця поч. XIII ст. приємлемо, де з контексту – съ благодарениемъ приємлемо – уживання форми 3 ос. мн. цілком допустиме, до того ж у відповідному фрагменті пізнішого списку (кін. XIV ст.) маємо приємлемѣ³⁶⁷.

У Житті Нифонта виявлено форму наказового способу 3 ос. мн. научѣнѣтъ 4, а в Євсевієвому Євангелії 1283 року – коупѣтъ събѣ 25 зв., які вочевидь писці взяли із тогочасного живого мовлення.

У „Пандектах” Никона Черногорця також засвідчено розмовну форму наказового способу коупоуи – ибо аще трѣбоуѣши въз ноужю себе. ли на одежу ли на пищу. абиѣ коупоуи ПНик 86 зв., яка має продовження в сучасній українській мові: *купувати* – *купуй*.

4.2.1.2.7. Поява нових форм минулого часу

Нові форми минулого часу в українській мові постали на основі колишнього перфекта, при цьому допоміжне дієслово, яке вказувало на особу, опускалося, а виразником минулої дії став дієприкметник. Спочатку такі спрощені перфектні форми засвідчені в 3 особі. У XI ст. уже відомі такі приклади в українській писемності.

XI століття

ПА XI: єда кѣгда не сътворилъ 141 зв.

Також такі форми знаходимо в написі на Тмутороканському камені 1068 р. глѣбѣ князь мѣрилъ море по леду³⁶⁸, у написі-графіті XI ст. про князя

³⁶⁷ К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца...*, с. 180.

³⁶⁸ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. cit., с. 57.

Святослава Ярославовича д̄ лета к̄знажилъ свѣтославъ³⁶⁹, у написі першої половини XI ст. на Спасо-Преображенському соборі в Чернігові: обѣдалъ ильа³⁷⁰.

ХІІ століття

МЄ до 1117: окаменилъ – ослѣпи очи их и окаменилъ ср̄дца ихъ 139;
ДЄ 1164: б̄зъ с̄взъкоупилъ 82.

Форму без допоміжного слова засвідчено й у графіті Михайлівської церкви: [ту]т̄зъ с̄дилъ остапк[о]³⁷¹.

ХІІІ століття

ПНик ХІІІ: рабъ ... не противилъ бы са 65, г̄ъ ѿпоустилъ немюу 74;
ХЄ ХІІІ: не расточъ – жьна идеже не с̄вѣалъ. и с̄збираѣа оудоуже не расточъ 68;
ОрЄ ХІІІ: с̄вѣавъ расточивъ – жнеши оудоуже не с̄вѣавъ и с̄збирѣеши оудоуже не расточивъ ... жьню идеже не с̄вѣавъ и с̄збираю оудоуже не расточивъ 40 зв.;
пор.: БЄ жьна идеже нѣси с̄вѣалъ • и с̄збираѣа оудоуже не расточивъ ... жьню идеже не с̄вѣалъ и с̄збираю оудоуже не расточивъ 56;
ПЕС 1280: нѣ си ли слышалъ писанья 27, и вѣатилъсѣа но облѣнивъсѣа 27;

Пор. ще в Лаврентіївському списку „Повісті...”: вдинъ ногама топталъ, а другыи рогома волъ; лютыи звѣрь скочилъ ко мнѣ на бедры³⁷².

4.2.1.2.8. Поява дієприслівників

В українській писемності найдавнішого періоду були лише зародки дієприслівника, що оформлявся на основі придієслівного вживання коротких активних дієприкметників теперішнього і минулого часу³⁷³.

ПЕС 1280: прокопавши – пакъзи начнють б̄еси смюцати бра^т тако давъи мощно б̄ыло прокопавши ст̄бноу ѿ манаств̄ра б̄ѣжати 37.

У Лаврентіївському списку „Повісті врем'яних літ” також відомі подібні форми: прочітаючи – грамотицю прочітаючи потъснѣтеса на всѣ д̄ѣла добраѣа; попустят ны землю идучи до насъ³⁷⁴, де дієприкметникова за походженням

³⁶⁹ Ibidem, с. 58.

³⁷⁰ Ibidem, с. 32.

³⁷¹ В. Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви...*, 2021, с. 207.

³⁷² *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., с. 325.

³⁷³ Ibidem, с. 272.

³⁷⁴ Ibidem, с. 270.

форма жіночого роду однини легко поєднується за контекстом із вираженням множини.

4.2.1.3. Невідмінювані частини мови

4.2.1.3.1. Прислівникові утворення, підтримувані живомовним узусом

Церковнослов'янська мова не повністю відображала комунікаційні можливості живої мови, тому з давніх-давен русько-українські книжники вводили в тексти живомовні форми. На прикладі різноманіття прислівникових форм яскраво видно, які можливості має жива мова.

Упродовж усієї історії розвитку української мови вживали прислівники, як успадковані з праслов'янської мови-основи, так і власне українські новоствори. Наприклад, адвербативи коли, куды, годѣ відомі в українській писемності в найдавніших текстах і стали нормою. Нормативний якъ постав відповідно до како на українському ґрунті на місці како внаслідок редуції кінцевого -о і відомий уже в текстах другої половини XII ст.

У сучасній українській мові функціонують (іноді з незначними фонетичними змінами) прислівникові форми, засвідчені від XI ст.

XI століття

Ізб. 1076: николи 37 зв.;

ЧудПс XI: кѣды 20;

СГБ XI: николи 44 зв.;

ПА XI: възжпѣ /тут разом/ 166 зв., долоу 43 зв., долѣ 275 зв.

XII століття

МЄ до 1117: николи 14 зв., 26 зв.;

ДЄ 1164: съ задоу – съ задоу прикосноу са ризѣ 95 зв., коуды – коуды взне-сти 113, як – бѣ же патокъ пасхы година же бѣ як ѣа 247 зв.;

ГВЄ XII: правѣ глѣю 172 зв. Такий варіант прислівника засвідчений також в ЮЄ (Срзн.: II, 1363);

ЖН XII: николи 7, ниць 30;

ЖФС XII: годѣ 76 зв., коли 111 зв., горко 90, нагодѣ 72 зв., ниць 169;

Усп. зб. XII–XIII: николи 10, 38, 125, 143, нѣколи 45 зв., 47 зв., годѣ 11 зв., коли 191, 191 зв., нынѣю 197 зв.;

УСт XII: годѣ 213.

XIII століття

ЄЄ 1283: гак — глѣю бо вамъ гак анѣли нхъ 30 зв., коли — коли са женило ...
тогдаы 62 зв.;

ВО (I–II) XIII: вѣрно 6 зв., 148, 151, хвално 23, 152 зв., хвально 46, живъно 46,
ще — отъ ноци утрьню ще члѣволюбче просвѣти 65 зв., гакъ — вѣскрѣсилъ
кеси гакъ бѣ 71;

ПНик XIII: коли 75;

ОрЄ XIII: тажыко 12 зв., єдиначе 16 зв., коли 61 зв.

ПЕС 1280: тучто — но стоѣще тучто на мѣстѣ 27 зв. /пор. у Лаврентіївському
списку „Повісті врем'яних літ”: и вси хъ кости тоуто лежать/³⁷⁵.

XIV століття

ЛврЄ XIV: паде ниць 109;

ЛПс 1384: вкроуѣгъ насъ 108;

ВО (III) XIV: вѣлами 7 зв., а^к 62, несмѣшѣбно 199 зв., авлѣбно 200, обни-
щавъ перетьно 218.

Також такі прислівники активно вживані і в Іпатіївському списку „Повісті...” коуды бы переѣхати³⁷⁶.

Також деякі з наведених прислівників знаходимо і в берестяних грамо-
тах новгородської писемности: коли — на гумни стои коли молотать — № 358
XIV ст.³⁷⁷ Наведене написання із новгородської грамоти красномовно свідчить
про очевидну мовну присутність тогочасної української мовної стихії (цей
вислів в українській мові відтоді, за винятком кореневого *о* в слові *стой* —
стій, не змінився: *на гумні стій, коли молотять*) у тогочасній Новгородщині.

4.2.1.3.2. Вигуки

Руські книжники прагнули відобразити на письмі особливості розмовної
мови, які в подальшому й стали основою норм сучасної української мови.
Яскраво це виявляється у засвідчених у пам'ятках вигуках.

У кількох текстах виявлено вигук *охъ*, який в українській мові часто-
вживаний і зараз та є нормою. Причому як у світських написах-графіті:
СК (XI–XII) што створю нѣ веде охъ мнѣ комъ приближюсь³⁷⁸, о горе товѣ андро-

³⁷⁵ Ibidem, с. 350.

³⁷⁶ Ibidem, с. 349.

³⁷⁷ Приклади з грамот за публікацією: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, ор. cit., с. 48.

³⁷⁸ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, 2014, ор. cit., с. 161.

ниче охъ товѣ нѣвоже³⁷⁹, охъ дше мона³⁸⁰, так і церковно-релігійних: Изб. 1076 и рьци съ стenanиeмь охъ мзнь 36, ЖН XII: охъ мнѣ ослабленомоу 26, Усп. зб. XII–XIII: охъ мзнь 15 зв. Традицію вживання цього інтер'єктива було продовжено в українській писемності, наприклад у Четьї 1489 року: охъ мнѣ бѣдни³⁸¹.

4.2.2. МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ ЗБЕРЕГЛИСЯ В ОКРЕМИХ ДІАЛЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У пам'ятках української писемності XI–XIV ст. засвідчено риси, які характеризують окремі територіально-мовні утворення і властиві їм дотепер. Хоча вони й не стали основою норми – стандартної мови, проте їх наявність у давніх текстах є вагомим аргументом у дискусії про процес формування української літературної мови: вони доводять, що українські книжники, незалежно від місця народження, мали ту ж саму мету – адаптувати мову тексту до потреб читачів. Через те, що виділені риси непоодинокі, їх не варто потрактовувати як звичайні помилки. Зникнення їх, своєю чергою, у процесі нормотворення треба пояснювати локальністю сфери застосування та, можливо, неготовністю русинів-українців із інших діалектних ареалів поширення української мови визнавати їх як свої.

4.2.2.1. ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ

4.2.2.1.1. Закінчення *-ов* (<**-ojo*) іменників та займенників у формі орудного відмінка однини

Відзначаємо у ВО два випадки цієї локальної південно-західної української морфологічної діалектної особливості – флексії *-оў*, *-іў* в О. в. іменників та займенників (*руков*, *головов*, *мнов*, *собов*), якої не засвідчено в жодній із відомих нам наразі пам'яток не лише XII–XIII ст., але й пізніших, аж до XVI ст.: *възьмъша съ собовъна 50 та за вса съмъртивъ распатиа 103 зв.*

³⁷⁹ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. VIII Південні внутрішня та зовнішня галереї, Київ 2018, с. 440, табл. ССXLII, 1.

³⁸⁰ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, 2014, с. 229.

³⁸¹ В. Німчук, *Українська Четья 1489 року*, *op. cit.*, с. 27.

4.2.2.1.2. Закінчення *-ии* іменників *-ї*-основ у родовому відмінку множини

Успадковане закінчення *-ии* було властиве на початках писемности всім русько-українським діалектам, що й відображено в найдавніших українських текстах, але з часом залишилося як характерна морфологічна особливість лише в діалектах південно-західного наріччя української мови³⁸²:

Флексія *-ий < -ї-* розвинулася в південно-західних говорах української мови..., в південно-східних та північних говорах української мови, як і на решті східнослов'янської мовної території, в такій позиції відомий лише звук [є]: вістей, печей, коней³⁸³.

Нормативним і в українській літературній мові стало закінчення *-ей* (*дітей, дверей, гостей*).

XI століття

ПА XI: сьборъ людии 9 зв.;

МінСл XI: страстии 6, бл҃гдатии 14 зв.

XII століття

МЄ до 1117: дѣтти – не имѣа дѣтти 133 зв., людии 140;

ДЄ 1164: ѿ двѣри гроба 14, останѣте дѣтти 71, костии мертвыхъ 79, 205, мѣ днии и мѣ нощии 84;

Усп. зб. XII–XIII: людии 4, пѣснии 4 зв., заповѣдии 27;

ХутСл XII: заповѣдии 10.

XIII століття

БЄ XII–XIII: не дѣтите дѣтти 57, полни соуть костии 114 зв., ото двѣри гробоу 153 зв.;

ПНик XIII: малыхъ заповѣдии 83, до двѣри 84;

ЄЄ 1283: женъ и дѣтти 37 зв., поутии 43 зв., прѣнесѣньє моцнии 137 зв.;

ПЄС 1280: заповѣдии 74 зв., похотии 75;

ХЄ XIII: дѣтти – не дѣтите дѣтти 99.

XIV століття

АБиБ XIV: свойхъ мужий 11;

ЛврЄ XIV: женъ и дѣтти 150, оубошася людии 214, оу двѣри 304;

ЛПс 1384: стрѣтїи 150, напастїи 151.

³⁸² Атлас української мови, ор. cit., т. 2, кк. 197–198, 200.

³⁸³ Історія української мови. Морфологія, ор. cit., с. 117.

4.2.2.1.3. Поява окремих займенникових форм

Редуplikовані форми (*сь + сь = сесь*) відомі в українській писемності від XIII ст. й досі поширені в південно-західних говірках української мови³⁸⁴.

XIV століття

ЛЄ XIV: сесь 18 зв.

4.2.2.1.4. Написання займенникової форми *ню* < *она* в знахідному відмінку однини після прийменника

Специфічна займенникова форма 3 ос. одн. ж. р. *ню* (неї) відома в українських пам'ятках від XI ст., а також у південнослов'янських протографах (пор. у „Савиній книзі”: на нѣ рѣцѣ СК XI: 58). Початковий *н'* постав унаслідок перерозкладу основ у прийменниково-займенникових конструкціях з прийменниками *вън, сън, кън*³⁸⁵, а в подальшому за аналогією і з іншими прийменниками *отъ, до, за, на* та ін. Займенникові форми з приставним *н'* – *до нього, до неї* – є нормою літературної мови. Конструкції ж на зразок – *до ню* (до неї), *на ню* (на неї) – збереглися в діалектному українському мовленні³⁸⁶.

XI століття

ОЄ 1056–1057: на ню 236 зв.;

ПА XI: въ ню же 340.

Цю форму засвідчуємо і в „Синайському патерику” – на ню³⁸⁷.

XII століття

МЄ до 1117: на ню 94 зв.;

ГЄ 1144: въ ню 150;

ДЄ 1164: въ ню 4 зв., на ню 144 зв.;

УСТ XII: въ ню 243.

XIII століття

ХЄ XIII: въ ню 9 зв., на ню 42.

³⁸⁴ Історія української мови. Морфологія, оп. cit., с. 133.

³⁸⁵ Z. Stieber, *Zarys gramatyki...*, оп. cit., s. 156.

³⁸⁶ Історія української мови. Морфологія, оп. cit., с. 154.

³⁸⁷ Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., оп. cit., с. 119.

XIV століття

ЛЄ XIV: вѣ ню 3, 91.

Таку форму виявлено ще в „Руській правді” – что на ню мужь възложить, у Житії Феодосія з „Успенського збірника” – ню³⁸⁸.

4.2.2.2. Дієслівні форми**4.2.2.2.1. Уживання інфінітивного суфікса -чи**

У західноукраїнських говірках морфема *-чи* збережена дотепер. Вона виступає в дієсловах, які мають у минулому часі варіант кореневої морфеми, що закінчується на задньоязиковий або фарингальний приголосний. Така вимова засвідчена і в найдавніших українських граматиках: І. Ужєвича (1643) – *секу*, *сечешъ*, *сечи* 61, *стрыгти*, *стрыгчи*, *стрычи* 63 зв. та І. Могильницького (1823) – *стричи*, *печи*, *стеречи* 148, *веречи*, *речи* 155³⁸⁹.

XII століттяЖФС XII: *расъчи* 68 зв., *въверечи* 152;Усп. зб. XII–XIII: *съчи* – *нача съчи дръва* 42 зв.

Такий інфінітив засвідчено ще в „Троїцькому збірнику” XII–XIII ст. (Тр. зб.: не *врѣчи* 192 зв.); у списках „Повісті врем'яних літ” *стеречи* (Срзн.: III, 513), а також в українських грамотах XIV–XV ст.: *насъчи* (1386–1418), *помочи* (1398), *речи* (1456), *прислчи* (1435)³⁹⁰.

4.2.2.2.2. Уживання *ся* в препозиції до дієслова та в постпозиції, але відірвано від дієслова

Писемна практика вживання *-ся* відірвано від дієслова успадкована русинами-українцями і стала узусом для діалектів південно-західного наріччя.

XI століттяСГБ XI: *стыдѣлъ бо са быхъ* 143;

³⁸⁸ А. Шахматов, *Историческая морфология русского языка*, оп. cit., с. 163.

³⁸⁹ *Грамматика слов'янська І. Ужєвича*, підгот. до друку І. Білодід, Є. Кудрицький, Київ 1970, с. 37–38 перекладу; „*Грамматика языка славенарускаго*” Ів. Могильницького, в: *Українсько-руський архив, видав М. Возняк*, Львів 1910, т. 5 *Філольольогічні праці Івана Могильницького*.

³⁹⁰ *Історія української мови. Морфологія*, оп. cit., с. 256.

ЧудПс.: весели бо са рече 73 зв.;
СП XI: са лоучи 22.

ХІІ століття

МЄ до 1117: да са отъвьржеть 44 зв.;
ДЄ 1164: боите же са 50 зв.;

ГВЄ XII: миръ вашъ къ вамъ да са възвратить 45; да взи са ихъ прикос-
ноуль 121; аще ми са лоучить 146; взи са не родилъ 173; приближиша же
са 4; ѿпоуцають ти са 96 зв., влѣдѣте же взи са сами 141 зв., боадоху бо
са 170, радоуите же са 199 зв., рожьшене бо са 203 зв. У рукописі знахо-
димо й випадки написання взагалі без ся: възврати їѣ иердана 92, що
властиво й дотепер як говіркам, так і літературній мові³⁹¹;

ХутСл XII: молимъ ти са 7 зв., ѿпоуцажть ти са грѣси 9;

ЖН XII: вьсѣмъ са покланаше 5, него же са боалъ 6, ни са възноси 10;

ЖФС XII: вѣлѣнити ми са 35 зв., не мнить ми са 15, встати же са 62, са
повинемъ 92, са дьрьжимъ 120, ми са лоучить 128, мнѣ са мнить 158,
паче тои са примемъ 162;

Усп. зб. XII–XIII: са вѣ воротилъ 10 зв.

ХІІІ століття

ВО (I–II) XIII: іако зли са дѣєте 209, на ма са гнѣваєте 231;

ЄЄ 1283: коли са женило 62 зв.;

ОрЄ XIII: иже са смѣрить 19 зв., иже са възвзисить 34 зв., да са покають 36,
того са оубоите 57 зв.;

ХЄ XIII: ѣлико са прикосноуша 43;

ПЄС 1280: повчити ми са 24 зв.

ХІV століття

АБиб XIV: да са молитъ да са сказоуєть 10;

ВО (III) XIV: сравнить ми са 81, гора дымомъ са покры 197;

МТ XIV: и тебе са молимъ 17 зв.;

ЛПс 1384: надѣю бо са 150 зв.;

ЛЄ XIV: са самъ оубыєть 20, самъ са оузвыси ть 94 зв., да са покають 96 зв.,
разьгѣивавъ же са 164, да са разиїдете 210 зв.;

ЛПс 1384: надѣю бо са 150 зв.

³⁹¹ Див. у Василя Стуса: „Народе мій, до тебе я ще верну” – у поезії „Як добре те, що смерті не боюсь я”, в: Василь Стус, *Вікна в позаростір*, Київ 1992, с. 99.

Досить часто використовувані писцями ці форми в українських текстах XV–XVII ст.: абы са платило; всѣмъ са показала, котра са ... обецала³⁹². Хоча наявність цього типу форм у пам'ятках від XIV ст. може бути потрактована польським впливом, але, безперечно, польська мова не була причиною появи таких утворень в українському письмі до XIII ст.

4.2.2.2.3. Усічені закінчення дієслівних форм (без редукованого), що може свідчити про тверду вимову кінцевого приголосного

Записи дієслівних форм 3 ос. одн. та мн. у скороченій формі, тобто без написання кінцевого *-ь*, може свідчити про тверду вимову кінцевого приголосного. Нині така тверда вимова кінцевого *-т* у дієслівних формах відома в численних говірках північного та південно-західного українського ареалу.

XII століття

ГЄ 1144: примоут взи 157 зв.;

ДЕ 1164: възскрєнет 268 зв., боудут 268 зв.

XIII століття

ПЕС 1280: обрѣчет ны ... сподобит ны 28, принесоут 37, пишет бо 71 зв.;

ЄЄ 1283: оубьют и 39 зв., приведуут вы 117 зв., секира ... лижет 124;

ХЄ XIII: и оусты чтоут ма 43 зв.;

ОрЄ XIII: боудет 1, сьбоудет са 116.

XIV століття

АБиб XIV: цѣлоуют 26 зв., не причѣстит бо са 31 зв.;

КПС: градет 134 зв., приидет соуди" 136 зв.

4.2.3. МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ НЕ МАЛИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У досліджуваних текстах трапляються словоформи, які, помилково чи усвідомлено з'являючись у пам'ятках у результаті діяльності українських книжників, стали фактом української писемної культури, але не стали фактом її подальшого розвитку.

³⁹² *Історія української мови. Морфологія, ор. cit., с. 308.*

Хоча в наступному підрозділі йдеться про особливості, які не закріпилися в українській мові й повністю зникли в процесі розвитку її норм, вони є свідченням багатовікового процесу творення писемної традиції, специфічного внутрішньоукраїнського культурного обговорення та узгодження форм, що могли би бути визнані носіями як питомі для більшості українських діалектів, але такими не стали.

4.2.3.1. Іменні частини мови

4.2.3.1.1. Окремі числівникові форми

Окремі форми квантитативів ми не засвідчили в жодному відомому нам історичному лексиконі.

ХІ століття

ГВЄ XII: триєсто сръбрьникъ (читання від М 14/5) 143. У відповідних фрагментах інших пам'яток маємо: трии сотъ БЄ 85, ваще триисотъ сръбрьникъ ДЄ 171, ЛврЄ 116.

4.2.3.1.2. Займенникові форми *катор-* з кореневим *-е-* *котер-*

Форми з кореневим *-е-*: *котер-*, очевидно, указують на те, що руські писці могли мати для копіювання якийсь південнослов'янський протограф, оскільки такі написання цього займенника властиві передовсім цій писемності³⁹³ та відповідно діалектам сербської, хорватської, словенської мов, а також деяким західнослов'янським мовам (словацькій, нижньолужицькій)³⁹⁴.

ХІ століття

Ізб. 1076: котерини 193, котерына 193 зв.;

ПА XI: котеръини 18;

СП XI: котерини 73 зв., котеръи 180 зв.

ХІІ століття

МС до 1117: котеръини 168 зв., котерааго 101 зв., никотеръини 216 зв.;

³⁹³ *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой, Москва 1994, с. 292.

³⁹⁴ *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, вып. 1–42, ред. О. Трубочев (1–32), А. Журавлев (33–40), Ж. Варбот (41–42), Москва 1974–2021, с. 201–202.

ГЄ 1144: котерзи 132 зв., 171, котераго 49, 153, никотерзи 122 зв.;
 ГВЄ XII: котери 100 зв., 164 зв., 170 зв., котерадо 68, никотерзи 93, 138;
 ЖН XII: котерзи 11;
 ЖФС XII: котераго 119 зв., котерзъмь 109;
 Усп. зб. XII–XIII: за котерою 14 зв., котерзи 196 зв., нѣкотерзинь 215.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: котерою 205 зв.

4.2.3.1.3. Редуковані флексії в дієслівних утвореннях 2 особи однини наказового способу

Нерідко в аналізованих текстах знаходимо форми імператива з редукованими флексіями. Деякі з них були етапом і в подальшому розвитку української писемності й нормою не стали.

XI століття

ПА XI: сѣтвори 4.

XII століття

ГЄ 1144: продажь иминьє 42.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: примѣшь во себѣ 6, вбложь 56 зв., просвѣщъ ... раздрѣшь 136;
 ЄЄ 1283: встанѣть идѣмъ ѿсюдоу 25 зв., цѣлить сѧ /тут: *цілюйтеся!* 54 зв.,
 идѣте и коупѣть собѣ 25 зв.

XIV століття

ЛврЄ XIV: помажь 123;

ВО (III) XIV: поражь 62, любовь положь 81.

4.3. ЛЕКСИЧНИЙ РІВЕНЬ

4.3.1. Джерела збереженої лексики та її реєстри

Діалектна місцева лексика потрапляла передовсім до найдавніших пам'яток світського характеру, яких збереглося дуже мало. Найбільше тут поталанило новгородсько-псковському ідіому, звідки відомі численні берестяні грамоти.

Водночас навіть короткі нотатки-графіті на стінах храмів, написи на різного роду культурних артефактах, записи в публічному просторі, маргіналії до текстів, що походять з півдня Руси, та, зрештою, питомі рідні слова (у коментарях, поясненнях, як, наприклад, у відомому першому польськомовному тексті з латиномовної „Книги Генриківської”), уведені до скопійованих іноземних протографів, дають можливість скласти певне уявлення й про тогочасну українську лексику.

Маємо констатувати, що з різних причин (до розпаду Радянського Союзу політичних – зарахування найдавнішої української культури до давньоруської „триєдиної” культури; а після 1991 р. передусім із фінансових), на сьогодні в україністиці давню лексику реєструють від XIV ст. Завершено й опубліковано лише „Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.”³⁹⁵, але до нього не увійшли слова з пам’яток церковно-релігійного стилю. Тексти всіх жанрів і стилів стали джерелами „Словника української мови XVI – першої половини XVII століть”, який наразі ще не завершений. Тобто в українській історичній лексикографії лексика з пам’яток церковнослов’янської мови української редакції до XVI ст. ще не засвідчена в словниках, а до XIV – відсутні реєстри української лексики взагалі. Проєкт Василя Німчука „Словник церковнослов’янської мови української редакції XI–XIV століть” поки не реалізовано. Тому створення словника давньоукраїнської лексики найдавнішого періоду української писемності є нагальною й актуальною проблемою україністики.

Наразі свідчення про найдавнішу українську лексику (до XIV ст.) можемо черпати з трьох російських словників, назви яких, згідно з наявними сьогодні знаннями, слід тлумачити в дусі російського культурного імперіалізму (про який ми докладно писали вище, обговорюючи поширення хибної термінологічної омонімії та ототожнення понять „русский” і „руський” з „російський”): „Словник давньоруської мови” І. Срезневского /далі „Словник...” І. Срезневского/ („Словарь древнерусского языка” И. И. Срезневского), „Словник російської мови XI–XVII ст.” /далі „Словник ... XI–XVII ст.”/ („Словарь русского языка XI–XVII вв.”), „Словник давньоруської мови XI–XIV ст.” /далі „Словник ... XI–XIV ст.”/ („Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.”)³⁹⁶. У всіх вказаних історичних лексиконах реєстрові словникові статті до XIV ст. проілюстровані переважно цитатами з українських пам’яток.

³⁹⁵ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*: у 2 т., ред. Л. Гумецька, І. Керницький, Київ 1978; *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, вип. 1–17, ред. Д. Гринчишин (вип. 1–14), М. Чікало (вип. 15–17), Львів 1994–2017.

³⁹⁶ И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, ор. cit.; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, ор. cit.; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, ор. cit.

Тому, як це не парадоксально, ретельно створені російські словники є гарним джерелом для аналізу української лексики найдавнішого періоду. Однак до цих джерел треба підходити критично – вони базуються на вже не раз згадуваних хибних методологічних припущеннях про те, що колискою російської може бути українсько-київська традиція.

Працюючи над аналізованими джерелами, ми виявили сотні лексем, які в російських словниках проілюстровані тільки цитатами з українських текстів.

4.3.1.1. Епіграфи

Хоча власне епіграфи пов'язані переважно з надмогильними написами, записами на монетах, медалях, табличках, до цієї групи належать також численні записи, знайдені в різних громадських місцях, незалежно від причини їх розміщення, разом з тим неофіційні, часто ситуативного характеру, написані під впливом емоцій, не розраховані на публічне сприйняття. Такі тексти – наприклад, написи на стінах – з'являються й зараз, і трактуються як прояви вандалізму. Якщо вони зберігаються, то з часом, окрім експресивної функції, набувають історичної та культурної цінності, що дозволяє зрозуміти різноманітні елементи менталітету, суспільних відносин і повсякденних реалій доби, в якій їх було створено.

У контексті вивчення таких написів як стандартний приклад зазвичай наводять напис на мечі першої половини XI ст. коваль людота або людоша³⁹⁷, який залишив русин-українець, вказавши своє ремесло. Іменник *коваль* у подальшій мовній практиці українців став широкоживаним.

Набагато більшу репрезентацію місцевої лексики можна знайти на стінах будівель у вигляді текстів, написаних городянами, які знали грамоту, що дозволяло їм формулювати та записувати конкретні повідомлення. При цьому вони не були „професійними” писцями й не керувалися правилами церковнослов'янської ортографії. Отже, це перші спроби максимально природного/наближеного до говірки відтворення власної мови, що цілком відповідає основному принципу сучасного стандарту української мови. Це ще один аргумент у дискусії про початок розвитку норми української мови, яку – відповідно до датування записів на стінах собору Святої Софії в Києві – варто виводити від XI ст. Вони відображають тогочасне мовлення (кінець XI – XIII ст.) не стільки киян, скільки – ширше – русинів-українців.

³⁹⁷ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, оп. cit., с. 30.

Багато таких записів-графіті збереглося на стінах Софійського собору в Києві (далі – СК) кін. XI – серед. XII ст.: о горе товѣ андрониче оуѣ товѣ небоже чѣму еси зыло сътвори[з] то не вѣдає никъто же то[л]и те звѣлѣ Коуз[ма]³⁹⁸.

Графіті СК XII ст., напис на фресці св. Онуфрія:

мѣца енара въз ·л̄· сѣго ипта
 крила землю кнагыни богаю
 всеволожа а передъ сѣю софиною
 передъ попы а ту былъ по
 пинъ ѡкимъ дѣмилу пателен
 стипзко михалыко нѣжынович
 мѣил данило марко сьмъюнъ михал
 елисавиничъ иванъ ѡнъчынъ
 тудоръ тоубыновъ ильа копы
 ловичъ тудоръ вѣрзатичъ а пере
 дъ тими послухы коупи землю кна
 гыни богаю всю а вѣдала на неи
 сѣмьдѣсатъ гривнъ соволии а въз томъ
 дралицъ сѣмьсѣту гривнъ³⁹⁹.

Такі написи цілком світські й іноді зовсім відверті, як то в графіті СК XII ст.: спрашивається коза сѣ бѣсомъ еи поити кива баранъ еи⁴⁰⁰; чи коупри[а]не гора[з]дъ еси елы соуи расъсмаглица ми⁴⁰¹; чи мати не хотѣчи дитича бѣжа гет... бѣ же не хоти чѣловѣка бѣдами кажет⁴⁰²; або на стінах Михайлівської церкви XII ст.: [ту]тѣ сѣдилъ остапк[о] ... трасценю оточѣ⁴⁰³.

4.3.1.2. Покрайні записи (маргіналії)

Важливим джерелом для вивчення української лексики є приписки писців та покрайні записи на сторінках церковно-релігійних книг, як, наприклад, у записі XIII–XIV ст. в ГЄ 1144 р. ѿ пазоухы⁴⁰⁴.

У кількох покрайніх написах Віденського Октоїха (I–II) накреслене слово *сѣсло*, найчитабельніший – унизу арк. 150: учиса сѣсло писати добро ти будѣть. Із

³⁹⁸ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії...*, 2018, с. 440, табл. ССXLII, 1.

³⁹⁹ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, 2014, с. 151–153.

⁴⁰⁰ Ibidem, с. 166–167.

⁴⁰¹ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 143.

⁴⁰² Ibidem, с. 143.

⁴⁰³ В. Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви...*, 2021, с. 207.

⁴⁰⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 329.

усіх відомих нам історичних словників церковнослов'янської та давньорусько-української лексики слово з таким значенням наявне в лексиконі Ізмаїла Срезневського, проілюстроване з пам'ятки „Ходіння святого апостола Іоана Богослова” за списком 1419 року без указівки на його семантику (Срзн.: т. III, ч. 2, 627), а також у „Словнику ... XI–XVII ст.”, де найдавніша фіксація проілюстрована цією ж цитатою з Віденського Октоїха (СлРЯ: вип. 29, 62–63). У літературі найдавнішою із відомих нам згадок лексема *сусло* у значенні ‘розчин для письма’ засвідчена в описі приготування чорнила за текстом XVII ст., який наводять російські дослідники Любов Столярова й Сергій Каштанов: „...на четвертий день покласти кору в горщик, налити води чи квасу доброго чи яйцевого *сусла*... Чорнильне *сусло* процідити крізь ганчірку й залити повен глечик”⁴⁰⁵.

У ЛврЄ в покрайніх медичних записах знаходимо одразу кілька слів, не засвідчених дотепер в історичних лексиконах, які ввели в обіг українські волинські книжники. Цю лексику можна охарактеризувати не тільки як медичну, але й як побутову, кулінарну. Указані слова різноманітні не лише за значенням, але й за походженням, граматичною формою тощо. Наприклад:

- коурупта та голоубиѣаа: коурупта а в тои кровъ сиана помагаеѣ ѡчи^а а голоубиѣаа желѣъ всакъ недоуѣъ ѡганаетъ 75 зв.⁴⁰⁶;
- горѣи^а ... ѣасно^к попрд ‘перець’ 71;
- запозичення з грецької зинзивѣръ ‘імбир’, ревиъз ‘ревень’, крокосъ ‘шафран’: о очно^а зинзивѣра и костон и ревиъз крокоса с вином даи 14;
- прикметник криво^б від кринъ ‘лілія’ – криво^б корѣнье 14;
- найраніша фіксація збірного іменника листа – вербовое листѣе 14, що, найімовірніше, вже відображало місцеву західнополіську рису, а саме збереження давніх флексій у таких іменниках [‘лис’т’е / ш’час’т’е / гол’е];
- дерев^а /деревце/ – возми дерев^а 71 – перша поява цього демінутива у слов’янській писемності.

4.3.1.2.1. Механізм творення російських лексикографічних мітів на основі українських писемних джерел

Порівняльний аналіз української лексики, знайденої в найдавніших пам'ятках, записаних на землях Руси-України, та пізніших копіях, переписаних поза

⁴⁰⁵ „На четвертый день положить кору в горшок, налить воды или квасу доброго или яичного *сусла*... Чернильное *сусло* процедить через тряпку и залить полный кувшин”, див.: Л. Столярова, С. Каштанов, *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, оп. cit., с. 62.

⁴⁰⁶ Прочитання покрайніх текстів цієї пам'ятки здійснив В. Крисько. Див.: В. Крисько, *Лаврошевское евангелие и его экстраексты*, „Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik”, 2019, Jahrgang 64, Heft 1, s. 148–190.

місцем їх створення, тобто за різних діалектних умов, на інших теренах Руси та поза її історичними межами, виявляє неймовірну тяглість українського словника. Наявність у найдавніших пам'ятках української лексики, переписаної наступними переписувачами – носіями інших діалектних систем, дає підстави зробити кілька висновків. У дискусії про походження самих пам'яток це остаточний доказ українського походження цих текстів, точна генеза яких невідома. Наприклад, лексему *жито*, яку зустрічаємо в „Рязанській кормчій” 1284 р., використано для ілюстрації значення цього слова в словниках російської мови⁴⁰⁷. У російській мові відповідник українського ‘жито’, польського ‘*żyto*’ – це ‘*рожь*’, від прасл. **ръжь*. Писар міг використати слово, характерне для його мовного ареалу, але чомусь не зробив цього. Така ознака, яка доповнює загальну картину мови цієї пам'ятки, дала підстави дослідникам (Ватрославу Ягичу, Юрію Шевельову та ін.) сформулювати висновок про запис цього тексту з київського протографа⁴⁰⁸.

У контексті стану розвитку східнослов'янських мов це є важливим свідченням того, що мова тих наступних писців-переписувачів, які не наважилися внести зміни, залишивши оригінальні русько-українські мовні риси в текстах, не мали відповідних лексичних засобів – міжмовних синонімів, які можна було б використати в тексті. Тому в цих випадках українська лексика була єдиною можливою альтернативою церковнослов'янській.

Прикладом такого розвитку може бути лексема *нѣвѣголосѣ* – се же бѣ нѣвѣголосѣ (Срзн.: II, 365; СДЯ: V, 240)⁴⁰⁹, яка є в наступних редакціях „Повісті врем'яних літ” і використовується як ілюстрація російської лексики у словниках історії цієї мови. При цьому зауважимо, що й неповноголосний варіант *нѣвѣгласѣ*, відомий у Супрасльському рукописі (СС: 360), також засвідчено в оригінальній пам'ятці української писемності – „Успенському збірнику” XII ст. (Усп. зб. XII–XIII: 61, 67) та в списках „Повісті...”, у пізніших текстах він трапляється і в новгородській писемності (СДЯ: V, 240), зрештою, зі східнослов'янських лише в українській літературній мові ця лексема стала нормативною.

Отже, русин-полянин Нестор писав свій літопис тогочасною книжною давньоруськоукраїнською мовою, вводячи до неї сотні місцевих діалектних

⁴⁰⁷ Варто зауважити, що, крім дискусійної щодо походження (місця переписування) „Рязанської кормчої”, інші ілюстрації вживання лексеми ‘жито’ з цих словників, також походять з українських текстів: „Ізборника Святослава” 1076 року, Житія Феодосія Печерського XII ст., списку „Повісті врем'яних літ”.

⁴⁰⁸ И. В. Ягич, *Четыре критико-палеографические статьи*, СПб. 1884, с. 72.

⁴⁰⁹ Зауважимо, що цитата з покликанням на список „Повісті...” є єдиною в російському словнику.

слів, які з часом увійшли не лише до українського словника, але й поширилися на інші терени Руси, також і за межами Руси, а згодом – увійшли й до словника інших мов (наприклад, російської).

Водночас через описані раніше термінологічні маніпуляції (ототожнення понять „русский” і „российский”), запроваджені й популяризовані Російською імператорською академією наук у XIX ст., найдавніші русько-українські пам'ятки використовувалися для реалізації ідеологічних підвалів російського культурного імперіалізму, штучно подовжуючи історію російської мови. Згідно з цим підходом, найдавніша українська лексика таких текстів, наприклад „Слова о полку Ігоревім” чи київських редакцій „Повісті врем'яних літ”, у повному обсязі потрапила до історичних російських словників без будь-яких коментарів щодо походження цих слів, і відповідно – про те, що вони були запозичені російською мовою, що створює хибне враження про їх російське походження. Фрагменти, які ілюструють окремі приклади в історичних словниках російської мови, є найдавнішими українськими джерелами (а не пізнішими редакціями, створеними поза територією Руси-України), іноді єдиними, тобто словникові статті російської мови базуються на очевидних українських прикладах.

Так, у „Слові о полку Ігоревім” засвідчено лексеми:

- зєгзица – ѣрославнынъ гласъ слышитъ: зєгзицею незнаемъ, рано кычєтъ: полєчю, рєчє, зєгзицею по дунєви (єдина цитата зі „Слова...” в СлРЯ: вип. 5, 368);
- клєкзътз – орли клєктомъ на кости звѣри зовуть (єдина цитата зі „Слова...” в СлРЯ: вип. 7, 162);
- ковылиє – чємоу, господыне, моє весєлиє по ковылию развѣѣ (єдина цитата зі „Слова...” в СлРЯ: вип. 7, 216);
- щєкотъ – щєкотъ слави успє (єдина цитата зі „Слова...” в Срзн.: III, 1609).

Уживання цих слів у російській мові підтверджено лише єдиним джерелом – пам'яткою української мови „Словом о полку Ігоревім”. **Аналогічна картина з використанням сотень інших слів з українських пам'яток для ілюстрацій у російських словникових статтях.** Наприклад, у списках „Повісті...”:

- лозина (цитати лише з покликанням на списки „Повісті...” Срзн.: II, 44; СДЯ: IV, 426);
- пєчєрзъка (єдина цитата з покликанням на список „Повісті...”) СДЯ: VI, 387;

- плугъ у зн. ‘знаряддя праці’ найдавніша цитата з покликанням на „Руську правду”, а в значенні ‘земельний податок’ (єдина цитата з покликанням на список „Повісті...” СДЯ: VI, 433);
- роставлати (єдина цитата з покликанням на Лаврентіївський список „Повісті...” володимерко же роставлаалъ баше дружиноу свою Срзн.: III, 171).

Варто підкреслити, що оскільки засвідчені в російських словниках слова через відсутність власних джерел ілюструються лише прикладами з українських текстів, і вони єдині, то в українській мові ті самі лексеми, крім цитованих „Слова о полку Ігоревім” або „Повісті врем’яних літ”, знаходимо і в інших питомих русько-українських пам’ятках цього періоду. Це підтверджує і вкоріненість, і універсальність української лексики.

Засобом демонстрації штучної тяглості існування російської мови було включення до російськомовних лексиконів ілюстрацій з українських джерел поряд зі зразками, узятими з новгородських та пізніших московських (російських) пам’яток. Через те, що це давніші тексти, вони розміщені хронологічно на початку лексикографічного опису, без жодних додаткових зауважень щодо їхнього неросійського походження. Такий підхід також урівнює російські та українські пам’ятки у свідомості реципієнтів, зміцнюючи хибну ідею нібито спільного культурного простору минулого. Найупізнаванішими пам’ятками цього типу, культурну належність яких традиційно, але хибно, русистика вважає російським надбанням, є „Слова о полку Ігоревім” і „Повість врем’яних літ”, тому є багато словникових статей використання матеріалу з цих пам’яток як перших і найдавніших фіксацій в історичних лексиконах російської мови.

Зокрема, у „Слові...”:

- жалоци – ничить трава жалоцами (перша цитата в „Словнику ... XI–XVII ст.” зі „Слова...” (СлРЯ: вип. 5, 74);
 - лада – възлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ (перша цитата зі „Слова...” в СлРЯ: вип. 8, 160);
 - смага – поскочи по руской земли, смагу мычючи (перша цитата зі „Слова...” в СлРЯ: вип. 25, 152);
 - тутнуги (у Срзн.: III, 1040 – єдина цитата зі „Слова...”; у СлРЯ: вип. 30, 234 цитовано також за „Словом...” та іншими українськими пам’ятками – Чудовським Псалтирем XI ст., Тріоддо цвітною XII–XIII ст.).
- У „Повісті врем’яних літ”:
- веретено (перша цитата зі списків „Повісті...” СДЯ: I, 107; СлРЯ: вип. 1, 79);

- володѣти (перша цитата в російських історичних лексиконах з покликанням на списки „Повісті...” СДЯ: I, 468 та на новгородську грамоту 1462 р. СлРЯ: вип. 3, 5);
- вѣтникъ (перші цитати в СлРЯ зі списків „Повісті...” вип. 2, 75);
- дорога ‘шлях’ (перші цитати в російських словниках зі списків „Повісті...”, „Слова...” та з оригінальних українських грамот – Срзн.: I, 707; СДЯ: III, 58–59);
- дорогъий (перші цитати в російських словниках зі списків „Повісті...” та з оригінальних українських пам’яток від XII ст. – Срзн.: I, 708; СДЯ: III, 59);
- именины (перша цитата в російських історичних лексиконах з покликанням на списки „Повісті...” СДЯ: IV, 146; СлРЯ: вип. 6, 227);
- коврижекъ ‘хлібчик’ (перша цитата з покликанням на списки „Повісті...” (СДЯ: IV, 232; СлРЯ: вип. 7, 214);
- кысьель (перша цитата з покликанням на списки „Повісті...” СДЯ: IV, 385; СлРЯ: вип. 7, 137);
- рольа (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті...” СлРЯ: вип. 22, 211);
- сорочька (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті...” Срзн.: III, 467; СлРЯ: вип. 26, 185).

Багато лексем, засвідчених у „Повісті...”, виявлені також передовсім в інших найдавніших українських пам’ятках:

- азъвоукы, азъвоукъзвъныи (найдавніші цитати в російських історичних лексиконах з покликанням на українську пам’ятку „Києво-Печерський патерик” 1406 р. та списки „Повісті...” СДЯ: I, с. 78–79, СлРЯ: вип. 1, 24);
- вавити (перша цитата в російських історичних лексиконах з покликанням на „Чтения о Борисе и Глебе, написанные Нестором в XI в.” та на списки „Повісті...” СДЯ: I, 370; СлРЯ: вип. 2, 9), це слово засвідчене і в ВО (I–II) не пще вавити 161;
- зора (перша цитата з покликанням на Житіє Феодосія Печерського XII ст. та списки „Повісті...” СДЯ т. III, 403);
- криница (перша цитата з покликанням на списки „Повісті...”, а з оригінальних текстів – на українські пам’ятки: „Жалувану грамоту” галицького князя Льва 1301 р., на „Пандекти” Никона Черногорця (Срзн.: II, 1324) та на „Хроніку” Георгія Амартола СДЯ: IV, 298);
- повдръ (лише цитати з покликанням на українські пам’ятки – Студійський устав, „Сказання про Бориса і Гліба” – та список „Повісті...” СДЯ: VI, 458);

- посагъ (лише цитати з покликанням на список „Повісті...” та українську грамоту 1396 р. СДЯ: VII, 237);
- приаэнь (найдавніша цитата з покликанням на Ізб. 1076 СлРЯ: вип. 20, 87);
- роусь (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті...” та „Успенський збірник” XII ст. СлРЯ: вип. 22, 261);
- свдрити (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті...” та „Синайський патерик” XI ст. СлРЯ: вип. 23, 98);
- соромъ (найдавніші цитати з покликанням на новгородські й смоленські грамоти та списки „Повісті...” СлРЯ: вип. 26, 182); соромота (найдавніші цитати з покликанням на „Руську правду” та списки „Повісті...” СлРЯ: вип. 26, 183);
- стагъ у зн. ‘прапор’ (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті...” СлРЯ: вип. 28, 227);
- стрѣха (найдавніша цитата з покликанням на списки „Повісті...” СлРЯ: вип. 28, 164);
- холмъ (найдавніша цитата з покликанням на список „Руської правди” Срзн.: III, 1384).

Штучне розширення історії словникового складу російської мови досягається також цитуванням відомих українських джерел, що має такий самий подвійний згубний ефект для україністики: окрім хибного уявлення про давність лексем російської мови, у реципієнта, який не замислюється, що російські словникові статті проілюстровано українськими пам’ятками, складається ще й хибне уявлення про самі пам’ятки, які автоматично починають класифікувати як російські чи ототожнювати з ними. До речі, варто зазначити, що російська наука використовує таку саму процедуру запозичення культурної спадщини та творчості інших народів у випадку пам’яток із земель Північної Русі (сьогоднішньої Білорусії та колишньої Новгородської республіки). Покликання на московські пам’ятки в російських історичних лексиконах або відсутні взагалі, або наведені від XV ст. і доповнюють засвідчені раніше українські, що справляє враження уявної давности російської спадщини.

Наприклад, упорядники російських словників використовують ілюстрації з текстів русько-української та русько-новгородської писемности для словникових статей:

- гривьна/гривьна (перші цитати до всіх трьох значень слова з покликанням на південноруські (українські) пам’ятки: „Сказання про Бориса і Гліба” з „Успенського збірника” XII–XIII ст., „Мстиславову грамоту”

- 1130, „Хроніку” Георгія Амартола (сп. XIII–XIV ст.) та північноруські (новгородські): Грамота № 238 (XI–XII ст.) СДЯ: II, 387–389;
- колодазь (перші цитати в російських історичних лексиконах з покликанням на немосковські пам'ятки: Новгородську кормчу 1280 р., українську (волинську) грамоту 1366 р. та на списки „Повісті...” СДЯ: IV, 242–243, а в СлРЯ ілюстрацією до статті КОЛЮДЕЗЕКЪ узагалі подано цитату з української пам'ятки супротив колод'ьска вниз к Р'ьвне за 1624 р. СлРЯ: вип. 7, 245);
 - лѣтописць і лѣтописанье (перші цитати зі списків „Повісті...”, а також покликання на Ізб. 1073, ХА 89 зв., „Слово” Кирила Турівського XII ст. зі сп. XIV ст. і Новгородську кормчу 1280, які до Московії не мають стосунку СДЯ: IV, 462, СлРЯ: вип. 8, 219);
 - наимитъ (перші цитати з покликанням на українські та новгородські пам'ятки СДЯ: V, 146; СлРЯ: вип. 8, 219);
 - нива (перші цитати з покликанням на новгородські та українські пам'ятки, використовуючи такі очевидні українськомовні цитати з волинської грамоти 1375 р., як в поли. кде совѣ проорють нивы СДЯ: V, 402);
 - печера (перші цитати з покликанням на українські (Ізб. 1076, Житіє Феодосія Печерського, списки „Повісті...”) та новгородські пам'ятки (Новгородський літопис) СДЯ: VI, 387);
 - туга (найдавніші цитати з покликанням на українські (Ізб. 1073, „Синайський патерик”, „Слово...”) та новгородські пам'ятки і списки „Повісті...” СлРЯ: вип. 30, 216).

Низка лексем, засвідчених у давніх українських пам'ятках, має паралелі з такими ж словами в білоруських грамотах:

- батоґъ (перша цитата з покликанням на білоруську грамоту 1229 р. „Договір Смоленська з Ригою”, яка до Московії жодного стосунку не мала, та на списки „Руської правди” й „Повісті...” СДЯ: I, 107; СлРЯ: вип. 1, 79);
- сторона у зн. ‘край, держава’ (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті...” та Смоленську грамоту 1229 р. СлРЯ: вип. 28, 100).

Подібних прикладів можна навести ще чимало, але метою цієї частини було не створити комплексне дослідження проблеми неетичного використання українських джерел у російській науці, а лише висвітлити чіткі тенденції ідеологічного характеру: використання українських джерел для демонстрації давности російської лексики. Ця проблема потребує докладного опису відповідно до наведеного вище аналізу, щоб висвітлити реальні масштаби явища.

4.3.1.3. Українська лексика в пам'ятках церковнослов'янської мови української редакції

Важливим джерелом для вивчення української лексики є церковнослов'янські тексти – як оригінальні, створені на теренах Руси-України, так і переписані місцевими українськими книжниками з південнослов'янських протографів. У них часто відображені слова, які не зафіксовані в інших слов'янських пам'ятках раніше.

Це стосується, зокрема, Реймського Євангелія, де невідомий пишець-русин увів у текст кілька лексем: *истоць* 2а, *льна* (*льнъ*) 8 зв., які не засвідчені в інших слов'янських пам'ятках аж до XII ст.

Подібних прикладів дуже багато. Проте перед тим, як перейти до огляду української лексики, засвідченої в найдавніших церковнослов'янських текстах української редакції, ще раз наголосимо на згаданому факті в контексті механізмів створення неправдивого образу давности російської мови в попередньому параграфі. Майже всі наведені нижче українські слова, уведені до пам'яток української редакції церковнослов'янської мови русинами-українцями і з часом каталогізовані лексикографами, служать тепер найдавнішими ілюстраціями у словниках російської мови. Усвідомлення цього факту свідчить про масштабність розглянутого вище явища та нагальну потребу досліджень у цій царині для деконструювання мітів, що побутують у славістичних дослідженнях у сфері східнослов'янської лексики. Яскравим прикладом маніпулятивної діяльності в цій сфері є те, що укладачі згаданих вище російських історичних лексиконів охоче користуючись прикладами, скажімо, з „Успенського збірника”, не зважилися ввести до цих лексиконів назву мешканців Києва – *кияни*: *кыяны* – *призвавъ кыяны многы дары имъ давъ* (Усп. зб. XII–XIII: 10).

Пам'ятки містять багато лексем та виразів, з походження церковнослов'янських, які ввійшли до українського словника разом із переписуваними текстами. Ці слова мали різну долю: частина з них закорінилася в українській мові, частина – перемандрувала до інших східнослов'янських мов, але з'явилися вони в Русі завдяки діяльності українських книжників.

Дяк Григорій у приписці до Остромирового Євангелія чи не вперше в слов'янській писемності вводить лексему *близокъ* – *близкоу сѣцюу изаславоу ... близкоу своємоу* ‘родич за шлюбом, свояк’ ОЕ 1056–1057: 294–294 зв., у російських історичних словниках наведено цю ж цитату (Срзн.: I, 115), а також із українських пам'яток XIV ст. та пізніших копій (Срзн.: I, 115; СлРЯ: вип. 1, 241; СДР: I, 231), цю ж цитату перенесено й до „Slovníka jazyka staroslověnského” (ССЯ: I, 114).

Писець „Ізборника Святослава” 1073, переписуючи текст, подає цілком розмовні українські вирази – образъ протѣгъ съ зба., въ прѣздъникъ вѣрбѣ-ныи 194 зв.; писець „Ізборника Святослава” 1076 – заблудивъ съ поути 48, отъ горы до долоу 269 зв.; писець „13 Слів Григорія Богослова”: ѣко и дѣти-штю цвилити 2 зв., слоухъ и дѣшъ чѣроуѣтъ 224 зв.; писець Мстиславового Євангелія: и чѣсъ оуже минулъ кѣтъ 45 зв. /пор. у відповідному фрагменті з південнослов'янських протографів: і година/годъ минѣ юже (Мтв. 80)/; писець Христинопільського Апостола – повесѣдовавъ до зорѣ 20 зв., звонъ звацаѣа 161, сваритеса и боретеса 49, неже во аще вѣсѣиетъ чѣловѣкъ то же и пожнѣтъ 207 зв.; земля во пивъшина съ сѣдацаго на ню множицею дѣжча 265; писець Хутинського Службеника – по перенесѣнии оумзюютьса попове 14; писець Житія Нифонта: вельми помагають молитвы 4 зв.; писець Буцацького Євангелія: оучитѣль осе кѣтъ и зоветъ тѣ 105 /тут осе ‘ось’, пор.: у МЄ – оучитѣль се кѣтъ и зоветъ тѣ 128 зв./; писець Путненського Євангелія – евангелъе съ вѣомъ починаетса 1; писець Віденського Октоїха (записи на берегах): пѣнью вѣрма молитвѣ чѣ ВО (Ш) XIV: 142, радуѣтса дѣшею ї трепещеть рукою 222, ты ѣко клѣщами рукама свѣтши ма 243 зв., писець Луцького Псалтиря 1384: паѣе снѣга оубилюса 66, дасть ми крилѣ ѣко голоубни полечю ЛШс 1384: 69; писець Луцького Євангелія – иди оуслѣдъ мене 4. Вираз – по всѣ чѣсы Ізб. 1076: 39 зв., ПЄС XIII: 3, мабутъ, невдовзі в українських говірках лексикалізувався у нормативний прислівник *повсякчас*. Усе вищезазначене є незаперечним свідченням присутності української говіркової стихії на час написання цих текстів.

4.3.1.3.1. Лексеми з оригінальних українських пам'яток, які не ввійшли до історичних лексиконів

У текстах церковнослов'янської мови української редакції засвідчено лексеми, які ще не зареєстровані в історичних словниках слов'янських мов. Не виключено, що їх сконструювали власне самі русини-українці. У східнослов'янських мовах ці слова мали різну долю: одні зникли з ужитку, інші продовжують функціювати. Але незаперечний факт, що їхня поява пов'язана з діяльністю українських книжників. На основі повторного аналізу найдавніших пам'яток можна назвати слова, які досі залишалися поза описом словникових статей лексиконів слов'янських мов:

Ізб. 1073: правдзѣти – правдзѣти беззаконѣа 36 зв., богатѣннѣ 41 зв., лука – луками хода 186 зв., оуна – отъ оуны вѣр'сты 42 зв., також ця цитата є в Усп. зб. 125;

ПА XI: лихотроудѣе – о лихотроудѣи 33;

МінСл XI: лозовыи – свѣтъ лозовыи 9 зв., законитель 12;

ХА XII: вѣрство 9, лѣтоуѣдньникоу 89 зв.;

ВО (I–II) XIII: мокръно 74, хотѣтель 154, таинвоѣданыє – и вѣде таины вьста. и вьсе таинвоѣданыє 211 зв., бѣсловѣсьемь 204 зв. /у ССЯ 2006: I, 129 – лише бѣсловѣствие/, зъриноути – да быша ини зъриноули 208 – усі наведені лексеми відсутні у відомих на сьогодні словниках історичної лексики слов'янських мов.

Не виявили ми у відомих нам історичних лексиконах засвідченого в українській пам'ятці XIII ст. „Пандектах” Никона Черногорця слова *щерба* – аще ли кто ѿ сихъ ѿстоупить. щербоу вѣроу створить ПНик XIII: 56 зв. Тут цілком очевидно зі змісту, що йдеться про *ущербну* віру, можливо, писець ужив композит – *щерба-віра*, тобто *щербата віра*;

відсутнє й дієслово *объртати* ‘повертати в певний бік або іншим боком’ – *дрозуни* очи жалостьнѣ объртають Усп. зб. XII–XIII: 274 зв.

Окрему групу становлять новотвори з суфіксом *-оц-* (*радоци, любоци, пестоци, грубоци, трудноци*), що стали надбанням української мови. ОЄ 1056–1057: *радощами* – *взиграса* младаєньць *радощами* 216 зв. Очевидно, цю лексему писець Григорій переніс із південнослов'янського протографа (ССС: 566), але збірні іменники із суфіксом *-оц-* для русина були на той час зрозумілими (пор. *жалоци* в „Слові о полку Ігоревім”, *любоци* – *любоцєвластие* в „Пандектах” Никона Черногорця Срзн.: II, 87). Іменник *радоци* в російських історичних лексиконах представлений цитуванням саме цього фрагмента з Остромирового Євангелія та в пізніших новгородських текстах від XIII ст. (Срзн.: III, 14; СлРЯ: вип. 21, 126; СДЯ: IX, 463). Зауважимо, що в російській мові Володимир Даль на час укладання свого словника це слово маркував „црк. и юж.”, наводячи цитати також із церковно-релігійних текстів (Даль: VI, 8). Це яскравий приклад використання історичних джерел для досягнення ідеологічної мети.

4.3.1.3.2. Внесок русько-українських книжників у розширення сфери вжитку церковнослов'янізмів

Деякі лексеми були введені в обіг місцевої церковнослов'янської мови (української редакції церковнослов'янської мови) українськими книжниками, оскільки найдавніші фіксації цих слів знайдено в текстах, переписаних на теренах Русі-України. Ішов процес зворотного зв'язку: русини-українці порушували правила церковнослов'янської мови, уводячи в неї місцеві лексеми. Ці місцеві слова, своєю чергою, з часом закріпилися, „одомашнилися” в церковнослов'янській

мові, ставши загальнозрозумілими для носіїв різних діалектів Руси, а потім „повернулися” в українську мову як форми „високого” стилю.

Це передовсім лексеми:

- повелительи ХА XII: 203; /у (ССЯ 2006: III, 68; СлРЯ: вип. 15, 147) єдина цитата з покликанням на Христинопільський Апостол, цю лексему засвідчено у Віденському Октоїху (I–II) повелитель – подъ повелители и приставники (3. мн.) ВО (I–II) XIII: 203 зв., у російських пам'ятках уперше трапляється від кінця XV ст. (СлРЯ: там само)/ – також у відомих на сьогодні історичних лексиконах, крім ХА та ВО (I–II) XIII, ніде більше не виявлені;
- водитель ‘вождь’ – водителю слѣпнымъ, лексема засвідчена в Усп. зб. XII–XIII: 12 зв., в історичних словниках – „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: I, 277), „Словнику ... XI–XIV ст.” (СДЯ: I, 452–453) – наведено цитату з „Успенського збірника”;
- волитель – волителя мѣт ВО (I–II) XIII: 261 зв., засвідчена лише в словнику Григорія Дяченка, де наведено цю ж цитату (ПЦС: 91);
- дарователь – добръи дарователь СП XI: 43, у „Словнику ... XI–XVII ст.” також зацитовано цю пам'ятку (СлРЯ, вип. 4, 173);
- приєдинити – приєдинить ѿ къ сѣби своѣи зборнѣи апль ХутСл 2 зв., приєдинить ѿ къ сѣби своѣи зборнѣи аплстѣи црк МТ 15 зв., найімовірніше, є власне руським утвором. Саме такий приклад наведено в „Словнику...” І. Срезневського для ілюстрації цього слова приєдинить ѿ къ сѣби своѣи зборнѣи (церкви) з покликанням на Хутинський Службник (Срзн.: II, 1400). Водночас зауважимо, що ця лексема виявлена в „Слові божественному про покаяннѣ” за списком „Берлінського збірника” XIII ст.⁴¹⁰. Пам'ятка дискусійна щодо походження – болгарська чи руська⁴¹¹. Проте лексеми приєдинити в історичних словниках старослов'янської мови („Словник старослов'янської мови” – ССЯ; „Старослов'янський словник/за рукописами X–XI ст./–ССС”) не виявлено.

Деякі лексеми, створені (чи привнесені при переписуванні) писцями-руси́нами, із часом вийшли з вжитку. Доказом їх присутності в мові русинів є українські пам'ятки, які найчастіше виступають єдиним джерелом лексичних ілюстрацій у словникових статтях:

- боучесловесѣ – в Христинопільському Апостолі ХА XII: 218 /у (ССЯ 2006: I, 147) єдина цитата з покликанням на українську пам'ятку/;

⁴¹⁰ С. Смирнов, *Матеріали для історії древне-русської покайної дисципліни. (Тексти и замѣтки)*, Москва 1912, с. 173.

⁴¹¹ Ibidem, с. 424–426.

- *имѣньникъ* ‘привласнювач’ – *нѣсть свара крѣстителю съ имѣньникомъ имѣнню* СГБ XI: 105 зв., у „Словнику ... XI–XVII ст.” наведено саме цю цитату (СлРЯ, вип. 6, 228), у „Словнику ... XI–XIV вв.” також зацитовано цю пам’ятку, але за списком XIV ст. (СДЯ IV, 149);
- *коштунованиѣ* ‘кепкування, жарти’ – *и владеніє и ѳродословіє и коштунованиѣ* Ізб. 1073: 40 зв. б, у „Словнику... ” І. Срезневського саме ця цитата (Срзн.: т. I, ч. 2, 1309);
- *наничѣникъ* ‘лицемір’ – *ѳто ма исоушаѣте наничѣници* ПА XI: 81, у російських словниках історичної лексики наведено лише цю цитату цитату (Срзн.: II, 304; СлРЯ, вип. 10, 158);
- *неѳъстьникъ* – *ѳ... неѳъстьникъ избави* Ізб. 1073: 55, у „Словнику ... XI–XVII ст.” саме ця цитата (СлРЯ: вип. 11, 351);
- *обидѣниѣ* 79 зв. б., крім ХА XII, у значенні ‘образа, насильство’, уперше засвідчена в „Пандектах” Антіоха XI ст. (СлРЯ: вип. 12, 49);
- *отъвечеріє* ‘надвечір’я’ – *и днь прѣклонилъ са бѣ на отъвечеріє* Ізб. 1076: 269–269 зв., очевидно, створений на зорі української писемності новотвір (мабуть, за зразком південнослов’янського *навечеріє*) послугував словотвірною моделлю для українського іменника *надвечір’я*; у „Словнику... ” І. Срезневського, „Словнику ... XI–XVII ст.” наведено саме цю цитату (Срзн.: II, 775; СлРЯ, вип. 13, 198; СДЯ: VI, 217);
- *опаница* – *опаницю же стажа въ неи же въкоушаше* (Усп. зб. XII–XIII: 293 зв.), до єдиного *опаницѣ* ПНик XIII: 86 зв. ‘чашка, посудина’, в історичних російських словниках – „Словнику ... ” І. Срезневського (Срзн.: II, 677), „Словнику ... XI–XIV ст.” (СДЯ: VI, 135), „Словнику ... XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 12, 381) найдавніші цитати наведено лише з пам’яток української писемності;
- *писатѣльникъ* ‘переписувач, писець’ – *азъ томоу не груѣвъ писатѣльникъ* СГБ XI: 142, у російських історичних лексиконах слово проілюстроване лише цією цитатою (Срзн.: II, 935; СлРЯ: вип. 15, 52), у „Словнику ... XI – XIV ст.” також зацитовано цю пам’ятку, але за списком XIV ст. (СДЯ VI, 394);
- *прѣстоупленника* – у Христінопільському Апостолі ХА XII: 200 зв. /у (ССЯ 2006: III, 491) єдина цитата з покликанням на українську пам’ятку/;
- *помагание* – о помаганіи 53, крім ХА XII, відоме також у пам’ятці української писемності – „Синайському патерику” XI ст. (СлРЯ: вип. 17, 25), у російській писемності – від XIV ст. *помганье* (так!) (СДЯ: VII, 133);
- *прѣстоупникъ* ... *подъпрѣстоупникъ* – в Христінопільському Апостолі ХА XII: 202 зв. /у (ССЯ 2006: III, 528) єдина цитата з покликанням на українську пам’ятку/;

- рогозиница – ѣдо поверзи на землі рогозиницю /із семантикою ‘рогожа’ засвідчена у ЖН XII: 31 зв./, у „Словнику...” І. Срезневського наведено саме цю цитату (Срзн.: III, 130);
- сильство – ‘потужність’ ПА 155, в історичних російських словниках – „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: III, 354), „Словнику ... XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 24, 147) наведено цю цитату;
- славохотыѣ – ѿ славохотыѣ 43, крім ХА, із найдавніших фіксацій відзначимо українські пам'ятки: „Ізборник Святослава” 1076 та „Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона (Срзн.: III, 407; СлРЯ: вип. 26, 61).

Окремі слова, зафіксовані в найдавніших пам'ятках, що належать до української писемності, хоч і не збереглися в таких словотвірних варіантах в українській мові, усе ж трапляються в словниках інших слов'янських народів. Ці типи утворень доводять культуротворчу роль української традиції:

- коурица – тако же коурица гнѣздо своє подъ крилъ ГЄ 1144: 152 зв., у „Словнику...” І. Срезневського наведено цю ж цитату з покликанням на Юріївське та Галицьке Євангелія (Срзн.: I, 1378), у „Словнику ... XI–XVII ст.” переписано цю саму цитату, а також подано пізніші вже з московських пам'яток від XV ст. (СлРЯ: вип. 8, 139);
- прѣдъсловыѣ ХА XII: 41, в оригінальних пам'ятках слово засвідчене саме в найдавніших текстах української писемності: Галицькому Євангелії 1144, „Рязанській кормчій” (на українські витоки цього списку ми вже звертали увагу вище), Срзн.: II, 1639; СлРЯ: вип. 18, 209; у „Словнику старослов'янської мови” з покликанням на тексти сербської XIII ст. та московської XVI ст. редакцій (ССЯ т. 3, с. 431), а в ХА – XII ст.;
- свирѣлникъ – видѣ свирѣлники и народъ плищююшь (ОрЄ XIII: 14 зв. (2), в історичних російських лексиконах найдавніше покликання на „Рязанську кормчу” 1284, а також зауважимо, що слово свирѣль проілюстроване в цих словниках найдавнішими цитатами з українських пам'яток „13 слів Григорія Богослова” XI ст., „Паренесис” Єфрема Сирина 1289 (Срзн.: III, 274; СлРЯ, вип. 23, 164–165).

У зв'язку з цим видається доцільним припустити, що **українські книжники, копіюючи староболгарські протографи, створювали лексичні моделі на основі церковнослов'янської мови.** Це припущення підтверджує той факт, що найдавніші записи окремих лексичних форм походять із найдавніших українських пам'яток.

Мабуть, лексему клопотъ ‘шум, гам’ – шжмъ же тѣмъ и клопотъ Ізб. 1076: 265 зв., українські писці могли перенести з південнослов'янських пам'яток

(відома в глаголичному македонському Синайському Євхології XI ст. – ССЯ: II, 30), однак уже від XI ст. й надалі це слово широко засвідчене і в українській писемності (Срзн.: I, 1224–1225; СДЯ: IV, 222).

Низку лексем, мабуть, українські писці ввели безпосередньо з рідної говірки.

Вочевидь русини-українці зі свого мовного повсякдення ввели слова *оутълъ*, *оутълина*, *оутълизна*, із семантикою ‘дряхлий, немічний, нікчемний; щілина, дірка’, засвідчені в найдавніших українських текстах, починаючи від XI ст. – в обох Святославових Ізборниках 1073 і 1076 рр., у Мстиславовому (МЄ XII: 55 зв.), Юрїївському, Добриловому (ДЄ 1164: 85 зв.), Оршанському (ОрЄ XIII: 5) Євангеліях, у „Паренесисі” Єфрема Сирина (ПЄС XIII: 93), пізніше у списках „Повісті врем’яних літ” (Срзн.: III, 1322). У новгородську писемність (Мінеї кін. XI ст.) ці лексеми, імовірно, потрапили з київських скрипторіїв. Покликання на пізніші копії (XVI ст.) писань Упиря Лихого (Оупирь Лихьи – оупирь лихьи) відповідають спостереженням тих дослідників, які вказують на неновгородське походження цього писця, виключаючи при цьому його московське походження⁴¹².

А власне, лексема *вутлий/утлий* наразі є нормою українського слововжитку в значеннях ‘ненадійне знаряддя для пересування (про човен); непривабливий вигляд, старий, потертий; слабкий, недорозвинутий’⁴¹³. У контексті цитувань тексту Упиря Лихого російськими лексикографами доречно навести ще одну лексему з українських пам’яток: *лайно* у значенні ‘тівно’ – у „Пандектах” Антіоха *лаиномъ во жидъкомъ* (ПА XI: 85), у „13 Словах Григорія Богослова” – *и отъ ланиъ свобожаемъса* (СГБ XI: 340 зв.), а також з цим значенням і в Упиря Лихого – *въ ланиѣ мотыль ѣлѣчь погрѣбеши* (Срзн.: II, 5).

Також нововеденнями руських писців вважаємо:

- *вездомъкъ* – *въвѣдѣши въ домъ свои бездомъка* Усп. зб. XII–XIII: 194 зв.; форма напевне увійшла в руську писемність завдяки діяльності київських книжників, адже найдавніші цитати в російських історичних словниках наведено з українських пам’яток – „Ізборник Святослава” 1073 р. (Срзн.: I, 54–55) та „Студійський устав XII ст.” (СДЯ XI–XIV: I, 115);
- *бѣвѣница* – *дѣвица же бѣвѣница* ЧудПс 82 зв.; найдавніше вживання цієї лексеми засвідчує поки що лише русько-український Чудівський Псалтир (Срзн.: I, 188). Так само й лексема *бѣвѣнъ* у всіх історичних

⁴¹² А. Шёберг, *Эпир – рунорезец Упланда и придворный проповедник Новгорода*, „Чело”, 1996, № 2, с. 7–11.

⁴¹³ *Атлас української мови*: у 3 т., оп. cit., т. 1, с. 789.

- лексиконах російської мови має найдавніші покликання (до XIV ст.) лише на українські писемні джерела (Срзн.: I, 188; СлРЯ: вип. 1, 343; СДЯ: I, 321–322);
- *вечеранье/вечерание* – по *вечерании/вечераньи* АЄ 1092: 90 зв., МЄ XII: 118 зв., ДЄ 1164: 181 зв.; іменник відомий завдяки українським євангеліям, що з'явилися від XII ст. У „Словнику...” І. Срезневського маємо покликання на Галицьке Євангеліє XIII ст. (Срзн.: I, 252), у „Словнику ... XI–XVII ст.” слово вперше засвідчено в посланні митрополита Фотія 1419 р. за списком XVI ст. (СлРЯ: вип. 2, 130);
 - *волога* – а *вологы равныо с мнихы вдриво же и сокъ* ‘рідка страва’ УСт. XII: 243, у російських історичних словниках наведено саме цю цитату (СДЯ: I, 468), а також приклади з „Руської правди” (Срзн.: I, 290; СДЯ: I, 468);
 - *вздѣвати* ‘просунути, вставити щось крізь отвір’ – *вздѣветъ* СП XI: 179, у „Словнику ... XI–XVII ст.” також зацитовано цю пам'ятку (СлРЯ, вип. 2, 37);
 - *вѣтрило* – *кораблѣ вѣтрила* (Ізб. 1073: 2 зв.), у російських історичних лексиконах це слово ілюстроване лише українськими пам'ятками (Срзн.: I, 497–498; СДЯ: II, 306–307);
 - *дуга* ‘райдуга’ – *дуга въ красюу стоѣшти* Ізб. 1076: 270 зв., у російських історичних словниках наведено найдавніші цитати з українських пам'яток (Срзн.: I, 741; СлРЯ: вип. 4, 371; СДЯ: III, 98);
 - *дѣчка* – *дѣчкѣ имавѣ* СП XI: 15, у „Словнику...” І. Срезневського – саме ця цитата (Срзн.: т. I, 763), у російських пам'ятках цей українізм засвідчено від кін. XIV ст. (СлРЯ, вип. 4, 347; СДЯ: III, 127);
 - *зогзула* – *зогзула в чюжа гнѣзда ѣнца своѣ мечетъ* засвідчена в українській пам'ятці „Шестоднев” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст.⁴¹⁴ Цю ж цитату для ілюстрації слова, якого московити не знали й ніколи не вживали, наведено в історичних російських лексиконах (Срзн.: I, 994; СДЯ: III, 401);
 - *копачъ* – *рече къ копачеви* ДЄ 1164: 136. Лексему засвідчено лише в українських євангеліях, щоправда, у формах *копачъмѣ*, *копачъмѣ*: МЄ 88 зв., ЮЄ, Полікарповому Євангелію 1307 р. (Срзн.: I, 1279), у пам'ятках російської писемности цей українізм засвідчено від кін. XV ст. (СлРЯ: вип. 7, 294);
 - *кѣчливимъ* – *словесемъ тѣщеславивимъ и кѣчливимъ* /із семантикою ‘високомірний, кичливий’ засвідчена у ЖФС XII: 39 зв./, у „Словнику...”

⁴¹⁴ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, ор. cit., с. 331.

- І. Срезневського та „Словнику ... XI–XVII ст.” наведено саме цю цитату (Срзн.: I, 1419; СлРЯ, вип. 7, 143);
- ласкавьно – ласкавьно же паче семоу приходитьи ЖФС XII: 113, у всіх історичних російських лексиконах покликання лише на цю цитату (СлРЯ: вип. 8, 174; СДЯ: IV, 390; Срзн.: II, 10);
 - ласкавѣни – словеса ласкава СП XI: 173 зв., в історичних російських словниках – „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: II, 10), „Словнику ... XI–XIV ст.” (СДЯ: IV, 389, „Словнику ... XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 8, 351) наведено цю та інші цитати лише з пам’яток української писемності;
 - нагодѣ – аще ли не толико ли же врѣмени нагодѣ пристѣпить же оу то ... /тут прислівник ‘за зручного часу’, пор. суч. укр.: іменник *нагода*, *стати в нагоді*/ СГБ XI: 361 зв.–362, ЖФС XII: 72 зв., в історичних російських лексиконах покликання на ці та інші українські пам’ятки (Срзн.: II, 275; СлРЯ: вип.10, 52);
 - ножици – принеси ножици сѣмо, лексема, яка від XI ст. засвідчена в пам’ятках української писемності, зокрема в „Синайському патерику”, а потім відповідно й пізніших текстах XIII–XIV ст. (Срзн.: II, 463; СДЯ: V, 428–429), найімовірніше, руські писці ввели з місцевого мовлення (у лексиконах старослов’янської мови ССС та ССЯ слово відсутнє);
 - носило ‘носилки’ – несѣдохуть ѿго на носилѣхъ, лексема засвідчена в Усп. зб. XII–XIII: 15 зв., в історичних словниках – „Словник ...” І. Срезневського (Срзн.: II, 467–468), „Словнику ... XI–XIV ст.” (СДЯ: V, 431) наведено цитати лише з українських пам’яток;
 - окъзньце Усп. зб. XII–XIII: 290, в історичних словниках – „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: II, 656), „Словнику ... XI–XIV вв.” (СДЯ: VI, 118), „Словнику ... XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 12, 336) найдавніші цитати наведено лише з пам’яток української писемності; зазначимо також, що в словнику Володимира Даля це слово не засвідчене, лише *окошко* та його варіанти (Даль: II, 663–664);
 - оплатати са – не оплатати са лихъзми рѣчьми Ізб. 1076: 103 писець ужив у переносному значенні ‘оплутувати, оплітковувати’, в історичних словниках – „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: II, 685), „Словнику ... XI–XIV ст.” (СДЯ: VI, 141) як найдавнішу наведено саме цю цитату;
 - поспѣхомъ Ізб. 1073: 38 зв. б., зі семантикою ‘здатність, сила’ відома старослов’янським (давньоболгарським) текстам (ССС: 484), але на русько-українському ґрунті сфера вживання цього слова значно розширилася – ‘допомога, сприяння’, ‘користь’, ‘старання’, ‘подвиг’, що й відображено в українських пам’ятках – в „Ізборнику Святослава” 1073, „Успенському збірнику” XII–XIII ст., Лаврентіївському списку

- „Повісті врем'яних літ”, і лише від XVII ст. – у російській писемності (Срзн.: II, 253–254; СлРЯ: вип. 17, 213);
- *посѣплатиса* ‘насупитися, хмуритися’ – *оуныльъ же паче и ѣкы посѣплатиса* СГБ XI: 91 зв., у російських історичних лексиконах слова *посоуплати*, *посоупити*, *посоуплены* проілюстровані лише цитатами з українських пам'яток (Срзн.: II, 1275; СДЯ: VII, 318–319);
 - *похода* ‘хода’ – *се глѣжъ блѣдость и жєсъ и похода обычадина* СГБ XI: 91–91 зв., у „Словнику...” І. Срезневського наведено цю цитату (Срзн.: II, 1316), також лексему засвідчено в „Супрасльському рукописі” (ССС: 492);
 - *поповѣство* – *ѣрославъ и все поповѣство и людинѣ*, лексема засвідчена в Усп. зб. XII–XIII: 20, в історичних словниках – „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: II, 1194–1195), „Словнику ... XI–XIV ст.” (СДЯ: VII, 197) найдавніші цитати наведено лише з українських пам'яток;
 - *прати* – ‘мити одяг’ *плата не прана* ОрЄ XIII: 5(1), в „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: II, 1761) найдавніші цитати наведено лише з українських пам'яток („Ізборник Святослава” 1073 р., „Синайський патерик” XI ст.), у „Словнику ... XI–XIV ст.” (СДЯ: IX, 357) – покликання на пізніші новгородські тексти від кін. XIII, „Словник старослов'янської мови” також містить покликання на тексти XIII–XIV ст. (ССЯ: III, 517);
 - *принада* – ‘те, що вабить, спокуса’ *безоумныхъ и сребролюбныхъ принада се естъ* ПЄС XIII: 90 зв., в історичних словниках – „Словнику...” І. Срезневського (Срзн.: II, 1435), „Словнику ... XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 19, 225) наведено цитату зі „Ізборника Святослава” 1073 року; зауважимо, що лексема відсутня в словнику Володимира Даля;
 - *скати* 90 зв. /із семантикою ‘шукати’ засвідчена в ЛПС 1384/, у пізніших пам'ятках вона відома від кінця XV ст., але зі значенням ‘ткати, снувати’ (Срзн.: III, 367–368; СлРЯ: вип. 24, 181–182). Зазначимо, що в українській мові це слово в активному вжитку й дотепер, напр. *скати воші* ‘шукати воші’;
 - *скоролупина* – *поддѣсть ѣмоу скоро//лупиу* ГВЄ XII: 107 зв., де руський писець, імовірно, переплутав слова *скоролупина* ‘шкаралупа’ – *скоропина* ‘скорпіон’. В історичних словниках лексему *скорлупа* засвідчено в Книзі чисел п'ятикнижжя Мойсея XIV ст., решта фіксацій від XVI–XVII ст. (СлРЯ XI–XVII: вип. 24, 240); *скоролупля* Библи. Геннад. (СлРЯ XI–XVII: вип. 24, 244);
 - *соуперникъ* – *ѡ соуперника моего* (ОрЄ 78), *соуперникъ своємоу* (ПНик XIII: 78 зв.) в історичних російських словниках – „Словнику...” І. Срезневського, „Словнику ... XI–XVII ст.” найдавніші цитати наведено

лише з українських пам'яток: „Ізборник Святослава” 1073, Юрійівське та Мстиславове Євангелія (Срзн.: III, 626; СЛРЯ XI–XVII: вип. 29, 31–32);

- *скръгъчеть/скрегъчеть* – ТипЄ XII: 161 зв.; ДЄ 1164: 192, у якій, мабуть, можна шукати пряме продовження уживання цього слова в українській мові: *скреготіти* – *скрегоче*. Цю ж цитату, але з Галицького Євангелія кін. XIII ст., наводить у своєму словнику І. Срезневский (Срзн.: т. III, ч. 1, 392); її ж перенесли й укладачі „Словника ... XI–XVII ст.” (СЛРЯ: вип. 25, 19).

Низка рідковживаних слів, уперше виявлених у пам'ятках церковнослов'янської мови української редакції, стали етапом української писемності й подальшого розвитку в українській мові не набули.

Це стосується лексем:

- *богатыно* 239 /у (ССЯ 2006: I, 122–123) цитата з покликанням на ХА XII та болгарський Охридський Апостол XII ст./;
- *враска* – *сквърнзи* или *враскы* ‘зморшка’ із найдавніших пам'яток відома в ХА XII, а також на два століття пізніше в сербському *Paraxapostolus Šišatovacensis* 1324 року (ССЯ 2006: I, 220);
- *въздо* /тут: іменник ж. р. у формі К. в. засвідчений в Усп. зб. XII–XIII: 9 – *свѣте очию моею · снганіе и заре лица моего · въздо оуности моеѣ, у* „Словнику...” І. Срезневского це слово наведено за цитатою XV ст. (Срзн.: I, 197). В інших історичних лексиконах слов'янських мов відсутнє;
- *въвързѣ* – *онъ же въвързѣ въ малѣ дружинѣ въсѣдѣ на конь поѣха* /із семантикою ‘якомога швидше’ засвідчений в Усп. зб. XII–XIII: 13, в „Словнику...” І. Срезневского (Срзн.: I, 199) наведено цитату з „Успенського збірника”;
- *дългънь* – *насажденъна садъи по дългъню* ЧудПс XI: 4 зв. /у списку XIV ст. *долгину/ у* „Словнику...” І. Срезневского – саме ця цитата (Срзн.: т. I, 757);
- *коморогъ/комьрогъ* ‘глечик, горнятко’ – *въ комьрѣзи* ГВЄ XII: 145 зв., М 14/13 (*въ комьрозѣ* ЮЄ XII: Мрк. 349, *въ комързѣ* ТипЄ XII: 143, *въ коморозѣ* ДЄ 1164: 181, а також ще: *въ комьроузи* ГВЄ XII: 151 зв. (*въ коморзѣ* ТипЄ XII: 150 зв.)). У російських історичних лексиконах це слово наведено й ілюстровано лише українськими пам'ятками: „Синайський патерик” XI–XII ст., Юрійівське Євангеліє, Галицьке Євангеліє XIII ст. Певна річ, що в Геннадіївську Біблію 1499 року слово потрапило вже з української мови (Срзн.: I, 1266, 1268; СЛРЯ: вип. 7, 268);

- порѣды ‘рідко’ – добро ли є прамь комъкати чѣсто или порѣды Изб. 1073: 51 зв., у російських історичних лексиконах слово проілюстроване лише цита-тами з обох Святославових збірників (Срзн.: II, 1224; СлРЯ: вип. 17, 114; СДЯ VII, 235);
- съньє – си съньѣ видащє ХА XII: 82 зв. /засвідчена в Христинопільському Апостолі лексема проливає світло на походження українського слова *безсоння*!, від XI ст. слово трапляється як у македонській і болгарській писемности (ССЯ 2006: IV, 312; ССС: 661–662), так і в українській, наприклад у „Пандектах” Антіоха XI (СлРЯ: вип. 26, 144);
- синапъноу – зърноу синапъноу /гр. σίβαλι ‘гірчиця’/ ОрЄ XIII: 13 зв. У біль-шості відомих нам порівнюваних євангельських текстах відповідником є зърноу гороушьноу (лише в Чудівському Новому Завіті середини XIV ст. та в Четвероєвангелії др. пол. XIV ст. надibuємо цю ж кальку з грецької Мтв.: 74), у „Словнику...” І. Срезневского наведено цитати з пам’я-ток за списками XIV та XVI ст. (Срзн.: III, 355), а в „Словнику ... XI–XVII ст.” повторено ці ж приклади (СлРЯ, вип. 24, 148).

Можна дискутувати щодо власне новотворів чи копіювання окремих слів русько-українськими писцями, але незаперечним є той факт (зважаючи на наявність відомих сучасній славістичній медієвістиці писемних пам’яток та їх вивченість), що наведені вище лексеми з’явилися на руських землях пере-довсім завдяки діяльності українських книжників.

4.3.2. Українські назви місяців

У низці українських рукописів – місяцесловів (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV, ВО (III)) подано повний перелік відповідників народних назв місяців⁴¹⁵, багато з яких стали нормою української мови, а інші або вийшли з ужитку, або збереглися в окремих територіально-мовних утвореннях:

- *січень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м’ць генъварь рекомьн просинець 248; ВО (III) XIV м’ць генварь рекомьн просинець 167 зв.;
- *лютий* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м’ць февраль рекомьн сѣченъ 249 зв.; ВО (III) XIV м’ць февраль рекомьн сѣчеⁿ 171 зв.;
- *березень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м’ць маротъ рекомьн сухьн 251; ВО (III) XIV м’ць маро^r рекомьн сухий 173;

⁴¹⁵ Зазначимо, що місяцеслови з такими назвами також були відомі й у давньоболгарській писемності, див.: *Древній славянській переводъ Апостола и его судьбы до XV в....*, ор. сіт., с. 96.

- *квітень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'язь априль рекомыи березозвлъ 252; ВО (III) XIV м'язь апри^а рекомыи березозвлъ 175;
- *травень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'язь маи рекомыи травенъ 253; ВО (III) м'язь маи рекомыи травенъ 176 зв.;
- *червень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'язь июнь рекомыи изокъ 254 зв.; ВО (III) XIV м'язь июнь рекомыи изокъ 178 зв.;
- *липень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'язь июль рекомыи червенъ 255 зв.; ВО (III) XIV м'язь ию^а рекомыи черве^а 180 зв.;
- *серпень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'язь августъ рекомыи заревъ 256–256 зв.; ВО (III) XIV м'язь август^т рекомыи заре^б 183 зв. ;
- *вересень* – АЄ 1092 м'язь септамбра рекомааго рюина 123 зв.; Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'язь сьмтабрь рекомыи рюенъ 242 зв.; ВО (III) XIV м'язь сента^б рекомыи рюенъ 154 зв.;
- *жовтень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'язь октабрь рекомыи листопадъ 244 зв.; ВО (III) XIV м'язь октабрь рекомыи листопа^а 158;
- *листопад* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'язь ногабрь рекомыи грудень 245 зв.; ВО (III) XIV м'язь нога^б рекомыи груде^а 160 зв.;
- *грудень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV м'язь декабрь рекомыи студеныи 247; ВО (III) XIV м'язь дека^б рекомыи рекомыи студеныи 163 зв.

4.3.3. Відображення в пам'ятках живомовних форм запозичених імен

З хрещенням Володимира та жителів Києва, а відтак символічним хрещенням Руси-України в 988 р. та появою дедалі сильніших зовнішніх культурних впливів на українських землях з'явилися також нові християнські імена, які від початку видозмінювали, щоб адаптувати їх до місцевої мови. Свідчення про їхнє відображення на письмі маємо з XI ст., а в активній українській мові ці назви існують і досі.

Від другої половини XI ст. русини-українці видозмінювали чужі християнські імена, які й дотепер існують в українському іменнику. Написи-графіті зі стін Софії Київської поєднують як давні руські, так і чужі імена: ψ(а)хъ петро (1076р.)⁴¹⁶, кюрило – запис від 1233р.⁴¹⁷, слѣпъко – запис від XIII ст.⁴¹⁸ У найбільшому записі на стінах собору про купівлю Боянкової землі (датований між 1086 та 1107 рр.) таких імен кілька: дъмило, стипъко, михалъко, данило,

⁴¹⁶ В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, 2014, op. cit., с. 41.

⁴¹⁷ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 51.

⁴¹⁸ Ibidem, с. 60.

мдрко⁴¹⁹. Не завжди українські книжники дотримувалися певних канонів при передаванні запозичених імен і в текстах церковнослов'янською мовою. Тому й з'являлися варіанти імен із місцевої говірки: василь, иванъ, леѡандръ, домъна, олена, ѡена, шлекса, пауло, феохтистъ, хролъ, ходоръ.

ХІ століття

- катеринъ (РС XI: 1 зв.);
- петро ... пауло (Ізб. 1073: 262 зв.);
- моусиниш (ЧудПс XI: 10 зв.);
- гаврилоу (АС 1092: 137 зв.);
- костантина (СП XI: 6 зв.);
- василь (СГБ XI: 47 зв.).

ХІІ століття

- лѡанасъ (Усп. зб. XII–XIII: 174 зв.);
- гаврилъ (ДС 1164: 265);
- даниломъ (ДС 1164: 80);
- иеанъ (ГВС XII: 2);
- во ивановъ (ХутСл XII: 2);
- коантина (ДС 1164: 263 зв.);
- мдрко (ХА II: 5 зв.);
- катеринъи (ГВС XII: 201 зв.);
- овгенья (ДС 1164: 250 зв.);
- фѣдору (ДС 1164: 249 зв.).

ХІІІ століття

- демъна (ЄЄ 1283: 137);
- кезекию (ЄЄ 1283: 120);
- кереминемъ (ЄЄ 1283: 123 зв.);
- иванко (БЄ XII–XIII: 75, очевидно, пізніша приписка⁴²⁰);
- иаккипфа (ЄЄ 1283: 137);
- леѡандръ – стѡ^г леѡандра (ЄЄ 1283: 134); оцѡ олександровоу (ЄЄ 1283: 95 зв.);
- стѡг мелентъа (ЄЄ 1283: 130);

⁴¹⁹ В. Корнієнко, *Графімі Софії Київської...*, 2014, op. cit., с. 151.

⁴²⁰ Ім'я вжито як покрайній запис ѡселъ почалъ иванко, можливо, зроблений дещо пізніше від самого тексту Євангелія, див. ще: В. Німчук, Ю. Осінчук, *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, в: *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, ред. В. Німчук, підгот. Ю. Осінчук, Київ 2017, с. 8.

- олены (ЄЄ 1283: 133 зв.);
- орины (ЄЄ 1283: 133);
- осифа (ЄЄ 1283: 120);
- сидора (ЄЄ 1283: 129 зв.);
- оустины 126 (ОрЄ);
- фѣдосыѣ мѣнцѣ (ЄЄ 1283: 134);
- фѣдора (ЄЄ 1283: 130); фѣдора (ЄЄ 1283: 131 зв.);
- ѣковѣз ... ѣкова (ЄЄ 1283: 120); ѣковоу (ПЕС XIII: 91 зв.).

XIV століття

- вархфоломѣна (ЛврЄ XIV: 136);
- вѣкѣвнѣа (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 246);
- гаврила (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 246), гаврила (ВО (III) XIV: 174 зв.);
- дѣмѣана (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 255 зв.);
- данила (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 247), данила (ВО (III) XIV: 165);
- евгиньѣ (ВО (III) XIV: 166);
- еремѣа (ВО (III) XIV: 178);
- ермула (ВО (III) XIV: 169 зв.);
- прѣбнѣна ѣфросинѣи (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 244);
- оца еутоухѣа ... евтоухѣа (ЛЄ XIV: 250 зв.), еутоуха (ЛЄ XIV: 257 зв.);
- иванѣ 1, ѡ иванѣ (ПЄ XIV: 133); ивана 256 (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 244), ко ивану (ЛврЄ XIV: 7), ѡ иванѣ (ЛврЄ XIV: 73 зв.), иванѣ (ЛЄ XIV: 2), кѣз иванову (ЛЄ XIV: 10 зв.), ивана (ЛПс 1384 1384: 90), вѣз ивановѣ слѣ (МТ XIV: 56 зв., 72 зв.);
- катеринѣи (ПЄ XIV: 223), катеринѣи /пор. в АЄ екатерины 138 зв./ (ЛЄ XIV: 235 зв.);
- константинѣ (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 251);
- коузмы (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 255 зв.);
- стѣѣ ... ѣѣни (ЛЄ XIV: 246), ѣѣни ВО (III) XIV: 171;
- ларивна (ЛЄ XIV: 234), ларивнѣ ВО (III) XIV: 159 зв.;
- миѣанла (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 246);
- мотруны (ВО (III) XIV: 161);
- настасѣѣ (ПЄ XIV: 160 зв.), настасѣѣ (ЛврЄ XIV: 165);
- николѣ (ВО (III) XIV: 164);
- огафѣи (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 250), огафѣѣ (ВО (III) XIV: 172);
- осифови (ПЄ XIV: 16), осифа (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 254);
- олеѣанѣдра (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 251), ВО (III) XIV: 178, олександроу (ПЄ XIV: 247);

- влексы (ПЄ XIV: 247), олѣгы /тут олексы/ (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 251 зв.), паниѣ стѣо влѣѣгы (ЛврЄ XIV: 176), стѣо влѣѣгы (ЛврЄ XIV: 176), стѣо олексы (ЛЄ XIV: 249);
- влены (ПЄ XIV: 247), олены (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 252), мѣре него влены (ЛврЄ XIV: 178 зв.), олены (ВО (III) XIV: 177 зв.);
- орины (ВО (III) XIV: 177);
- вѣда офанасыа (ПЄ XIV: 242), офанасыа (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 249);
- петра (ПЄ XIV: 223), петро – нача петро глѣти емоу /звичайно, не виключаємо в такому написанні поплутування о = ъ, але, зважаючи на значний відсоток діалектної стихії в цьому тексті, відтворення розмовного українського варіанта імені цілком допустиме/ (ЛврЄ XIV: 112);
- селевестра (ВО (III) XIV: 168);
- сидора (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 250);
- вѣда фѣдосыа (ПЄ XIV: 241), оѣда фѣдосыа (ЛЄ XIV: 245 зв.);
- фѣдора (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 254 зв.), фѣдора (ЛЄ XIV: 248), фѣдора (ВО (III) XIV: 175 зв.);
- феохтиста прпѣнаго (ЛврЄ XIV: 169 зв.);
- хрьстины (ВО (III) XIV: 182 зв.);
- хрoла (ЛЄ XIV: 257 зв.) /пор. Місяцеслів ГЄ XIII–XIV фрола 257/;
- акова ВО (III) XIV: 163, ѡ ѡковѣ (ПЄ XIV: 133).

У Місяцеслові ГЄ XIII–XIV: за здоровые акова артимья ивана львоньтъа ходора домъны хотимьѣ савзы ильѣ григорья натальѣ (ф)еклы⁴²¹.

⁴²¹ *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.,* оп. cit., с. 329.

5. Висновки

Запропонований у дослідженні підхід базований на докладному аналізі та переосмисленій інтерпретації вже наявних і відомих фактів, а також уведенні в обіг нового матеріалу, що суттєво доповнить напрацювання попередніх студій щодо відображення особливостей живої русько-української мови (узусу) в писемних текстах XI–XIV ст.

Працюючи над текстами, ми прагнули не лише перевірити попередні висновки, але й змінити парадигму дослідження.

Незважаючи на прогрес студій у царині славістики, досі існує теза про спільну „давньоруську” мову східних слов’ян до XIV ст., з якої в наступні віки виокремилися національні мови. Ця теза, створена в XIX ст. і з часом спростована вченими з різних країн, постійно повертається в науковий наратив під впливом російської ідеології, ускладнюючи розуміння мовного процесу.

Аналогічні теорії були сформульовані щодо писемності східних слов’ян і спиралися на помилкові припущення про подібність культурного становища слов’ян, чия писемність обслуговувалася чужими мовами (латинською і церковнослов’янською). Оскільки писемність західних слов’ян, які, охрестившись із Риму, увійшли в коло латинської культури, „обслуговувала” латинська мова, то – згідно з цією концепцією – писемність на східнослов’янських землях після хрещення Володимира й киян у 988 р. обслуговувала церковнослов’янська мова. Ця мова, створена на базі слов’янських діалектів Солуня для великоморавської християнської місії, після розколу 1054 р. виросла до рангу літургійної мови православної церкви. Після запровадження цієї мови на землях Русі вона (мова) з часом набула деяких місцевих рис, що дозволило вченим, об’єднаним навколо Російської імператорської академії наук, сформулювати висновок про існування загальної, спільної східнослов’янської писемності. На основі термінологічних маніпуляцій, які полягали в ототожненні

коренів слів *рус-* (первісно пов'язане з Руссю) і *рос-* (Русь у перекладі грецькою $\text{Ῥωσσία} - \text{Rhōssía}$), цю традицію назвали „давньоруською” (рос. ‘древнерусская’), загальноруською (рос. ‘общерусская’). У результаті була створена цілісна теорія щодо загального – спільного розвитку мов, писемності та, ширше, східнослов'янських культур, яка й до сьогодні служить інструментом політичної експансії, що відновлює нібито „одвічну культурну спільноту”.

Попри вищесказане, серед дослідників загалом існує консенсус, що навіть найдавніші тексти „порушують” неписані правила передавання (орфографії) давніх текстів. Ці „порушення” трактували як „помилки/недогляди” писців, які дозволяють сучасним дослідникам реконструювати розмовну мову предків теперішніх українців, білорусів, мешканців давнього Новгороду тощо.

Очевидні неточності в наведеній вище аргументації є взаємовиключними: тобто існування однієї мови та однієї писемності для всіх східних слов'ян до XIV ст., які, однак, зазнали говіркового впливу („помилки/недогляди”) уже від XI ст., що й дозволяє розрізнити різні мовні редакції, – змусили нас глибоко переосмислити повторювані наукові припущення. Ми представили наше дослідження в широкому історичному та культурному контексті.

Беззаперечним і доведеним у славістичних дослідженнях ми вважаємо той факт, що українська мова сформувалася після розпаду праслов'янської спільноти, тому цей аспект залишився поза полем наших інтересів у рамках представленого дослідження. **Нашою основною метою було визначення ролі та значення писемності Русі в нормотворчому процесі української літературної мови.**

Відправною точкою нашої студії було припущення про хибний підхід до оцінки ролі церковнослов'янської мови в Русі, її структури та значення у славістичних дослідженнях, що мало лінгвістичне обґрунтування. Якщо церковнослов'янська мова на Русі відрізнялася від такої ж мови південнослов'янських редакцій своєю насиченістю місцевими говірковими елементами – що в науці не заперечується, – то, очевидно, ніщо не заважало їй мати місцеві різновиди (редакції). На основі наявних мовних фактів можемо стверджувати, що не існувало єдиної спільної східнослов'янської писемності як однорідного явища.

Важливим зауваженням у цьому контексті є факт, що впливає з оцінки мовної ситуації Київської Русі в XI ст. і веде до розуміння цілкомітої різниці культурних умов на землях *Slavia Latina* і *Slavia Orthodoxa*. **Церковнослов'янська мова, хоч і була іншомовною системою, вважалася освіченими русько-українськими писцями не тільки зрозумілою, але й такою, що певною мірою допускала відображення особливостей рідної мови.** Пам'ятаймо, що навіть сьогодні писемна форма народної мови є більш ретельною і витонченою,

ніж усна, а тому може створювати враження певної штучності. Водночас підкреслимо, що не існувало якоїсь форми диглосної ситуації (як припускав, наприклад, Борис Успенській); церковнослов'янська мова не була своєю (природною) системою і сприймалася більше як інакша. Однак це була система, яка, всупереч припущенням про її незмінність унаслідок священних функцій, була гнучкою та створювала можливості для ідентифікації та локальної індивідуалізації текстів.

Аналіз наявних пам'яток, створених на українських землях в XI–XIV ст., дозволяє зробити висновок, що в церковнослов'янській мові відзначені ті ж риси, які відображені у збережених дотепер свідченнях, написаних рідною мовою предків теперішніх українців, наприклад на стінах собору Софії Київської. Важливо, що це багато в чому ті самі особливості, які лежать в основі норм української літературної мови. Тому аналіз мовних фактів, здійснений з урахуванням широкого історико-культурного контексту, дозволяє зробити висновок, що **норма літературної української мови створювалася поступово, двостороннім шляхом: світські писемні тексти дали поштовх позначити подібні риси в церковнослов'янських, і навпаки – деякі прийоми книжників, які готували тексти церковнослов'янською мовою, потрапили і до світської літератури.**

Дослідження лінгвістичних фактів із найдавніших пам'яток, написаних на землях Руси-України від XI ст., здійснене в довгостроковій лінгвокультурологічній перспективі разом із поглибленим осмисленням наукової дискусії щодо розвитку норми літературної мови в інших слов'янських народів, дозволили сформулювати ключовий висновок для розуміння українського процесу нормотворення: **для характеристики його початків можна правдиво використовувати джерела, написані церковнослов'янською мовою.** Відповідно до концепції *longue durée* – довгої тривалості, важливо розуміти механізми, а не шукати конкретні реалізації, оскільки вони – залежно від соціокультурних та індивідуальних факторів – можуть виявлятися з більшою чи меншою інтенсивністю в різні періоди.

Вивчення точно датованих і локалізованих церковнослов'янських, а також деяких суперечливих щодо точного датування та місця створення текстів XI–XIV ст., які чітко виявляють українські мовні риси, а тому безсумнівно належать до надбання української писемності, виокремлення в них мовних особливостей і порівняння їх із сучасними нормативними в українській літературній мові та її діалектах, може бути підставою для виокремлення найдавнішого періоду функціонування русько-української літературної мови від XI ст. Такий підхід дозволяє простежити становлення (перші закріплення) і зростання (кількісні вияви) української мовної норми.

Кількість таких явищ, виявлених у різних рукописах, різна – від поодиноких до кількох десятків, а в XIV ст. навіть до кількох сотень. Що важливо: вони влилися в наступні періоди української писемності.

Шлях до формування норми української мови був тривалим і зазнав низки змін на різних етапах розвитку русько-української писемності. На початку розвитку української писемності було мало змін і спроб книжників позначити власну мовну традицію. Проте з часом писці, насамперед київські, переписуючи рукописи, що надходили в Русь-Україну з інших центрів слов'янської писемності, поступово вносили певні зміни, які згодом стали характерною рисою окремої традиції. Стимулом до такої діяльності могли бути відмінності церковнослов'янської мови, виявлені в текстах Моравії, Паннонії та Македонії, Болгарії, що спонукало книжників з Києва та околиць усвідомлювати можливості „одомашнення” церковнослов'янського письма. **Саме тоді почався процес проникнення народно-розмовних елементів в українську писемність.** Сама мовна структура, повторюємо, має тут другорядне значення; фундаментальним є розуміння механізму й визначення специфічних мовних рис, які з давніх-давен вважалися русько-українськими писцями найважливішими, тобто – основними, для розпізнавання текстів як своїх. З культурною експансією Київської Русі киево-українська писемна традиція розвивалася в столичних скрипторіях і з часом поширилася на інші руські землі. До найдавніших характерних рис русько-українського писемного різновиду (редакції) церковнослов'янської мови належать:

- написання *ж* на місці **dj*: *межю*, *одежа* та значно рідше *ч* відповідно до сл. **tj*: *хочю*;
- написання з *ε* в рефlekсах південнослов'янських *-рѣ-* < **-er-*: *время*, *древо*;
- поплутування букв *а* – *я*, *ж* – *оу* відповідно до орфографії південнослов'янських текстів: *коупѣль*, *водоу*, *држже*, *врача*;
- написання початкового *оу-* відповідно до *ю-* в південнослов'янській писемності: *оугъ*, *оуноша*;
- написання зі вставним *л'* після губних: *земля*, *коуплю*;
- написання *-ю-*, *-ѣ-*, *-ѣа-* відповідно до *-ию-*, *-иѣ-*, *-иѣа-* в південнослов'янській писемності: *мыслью*, *каменьѣ*, *братья*;
- написання *ърь*, *ѣль*, *ьрь* або *ър*, *ѣл*, *ьр* на місці давніх **ьrt*, **ьlt*, **ьrt*: *търгъ*, *търъгъ*, *вълкъ*;
- написання повноголосних сполук: *городъ*, *володимеръ*;
- відображення переходу *e* > *o* після *й* на початку слів: *озеро*, *одинъ*;
- закінчення *О*. в одн. *-ѣмь*, *-ѣмь* відповідно до *-омь*, *-емь* у південнослов'янських протографах: *сельмь*;

- написання стягнених прикметникових та дієслівних форм: *добраго, речемого, моудромоу, искаше, бахоу*;
- закінчення *-ть* у дієсловах 3 особи однини та множини, відповідно до *-тъ* у південнослов'янських протографах: *ведеть – ведоуть*.

Із поширенням книжної справи з Києва на інші терени Русі ця русько-українська редакція починає увиразнюватися і з часом до цих первинних вищезазначених рис додаються й місцеві новгородсько-псковські, галицько-волинські, полоцько-смоленські, а трохи згодом і московські. Тому в різних місцинах Русі в різний час ота базова для культурно-мовного простору Руської землі київська (русько-українська) редакція починає обростати місцевими особливостями. Наводимо мовно-орфографічні риси, які в комплексі з іншими дають безумовні підстави робити висновки щодо належності такого тексту до української писемности:

- рефлексія *ě* (ять) як *и* та *е* або плутання графем відповідно $\text{ѣ} = \text{и}$ та $\text{ѣ} = \text{е}$ в одній пам'ятці: *свѣдительство – свѣдетельство, запрети – заприти*;
- плутання написань *ы* – *и*: *годыны, мьногашьди*;
- плутання написань *е* – *и*: *властилинъ, на кристѣ, жевотъ*;
- відображення переходу *е > о* після *шиплячих*: *жона, чоловѣка, имоуцому*;
- спеціальне позначення м'якості передньоязикових (передовсім *л, н*);
- збереження початкового *и* у префіксальних похідних від *идти*: *прийти, приидохъ*;
- відпадіння початкового *и*:- *мѣти, ерѣи*;
- відображення чергування *у // в* як свідчення появи губно-губного [ʏ]: *прауда, въгодити, не оуса*;
- написання *-ги-*, *-ки-*, *-хи-* відповідно до південнослов'янських *-гы-*, *-кы-*, *-хы-*: *китъ, великии*;
- написання з „новим ятем”: *шѣсть, оучѣне*;
- написання з початковими *ро-*, *ло-*: *розоумѣти, локоть*;
- написання *жч* відповідно до **zđj*: *дѣжчъ*;
- відображення м'якості *ц'*: *житьница, творца, нарицати* при одночасному
- відображенні твердості *р*: *твору, приобращеть*;
- написання з протетичними приголосними: *вовьца, вольга*;
- реалізація *ь, ъ > и, ы* перед *ј* [i], [u]: *повиты и* (< *повитъ и*), *оубиюты и* (< *оубиють и*);
- написання слова *скѣрбь / скѣрбь* (< **sk_ьrb-*): *скѣрби, скѣрбаше*;
- переважання написань із флексією *-ові, -еві* в Д. в. одн.: *петрови, коневі*;

- відображення форм К. в.: *рабе, роде, друуже, жено, сило*;
- написання займенникових форм *тобѣ, собѣ*;
- написання числівника *сім* без кореневого -д-: *сѣмь, семи, семое*;
- написання дієслів з усіченими формами в 3 ос. одн. теп. ч.: *напише, може, знає*.

Ми свідомі того, що деякі засвідчені вище риси могли бути:

- привнесені в переписуваний текст із південнослов'янського протографа, як-то: змішування в болгаро-македонських та сербських *ы – и*, в болгаро-македонських *оу – о*, у середньоболгарських *є – о* після шиплячих у дієприкметниках, у сербських *ѣ – е*, також у царині словозміни форми Д. в. з флексією -ови, -єви, К. в., редуковане закінчення -є в дієсловах 3 ос. одн. та деякі ін.;
- спільними й для інших східнослов'янських мов, як, наприклад, явище повноголосся, рефлексія *ѣ > е*, перехід *е > о* після шиплячих, уживання редукованих закінчень у дієслівних формах 3 ос. одн. та деякі ін.

Отже, те, що дозволяє **визначити окремі пам'ятки та означені мовні зміни як започатковувальні для української традиції (початок процесу творення норми літературної мови)**, – це наявність у них певного комплексу – сукупності ознак. Звичайно, це не завжди повний набір перерахованих ознак, що характеризують сучасну українську мовну норму. Наголошуємо, що має бути наявність мовних особливостей у певних конфігураціях та поєднаннях (наприклад, відображення м'якості [ц'] з одночасним відображенням твердості [р] відрізняє українську систему від білоруської).

Теоретичною основою для дослідження тривалого процесу формування норми літературної української мови стали висновки з дискусій славістів щодо формування літературних мов. Початки літературної мови варто пов'язувати з появою перших виявів норми цієї мови. При цьому ми виходимо з позиції російських філологів, яка не є дискусійною у славістичних дослідженнях: церковнослов'янська мова вважається першою літературною мовою Руси. Однак ми повністю відкидаємо припущення про давньоруську мовну спільність, яке використовується в ідеологічних цілях і дозволяє штучно продовжувати історію російської мови. Найдавніші київські (українські) церковнослов'янські тексти можна пов'язувати лише з українською традицією, зародками формування норми української мови. Це незаперечно засвідчує той факт, що в найдавнішій руській писемності ми знаходимо мовні риси, які й сьогодні є основою української норми. Ідеться тут, підкреслимо ще раз, про комплекс ознак української мови, тобто відображення не лише тих елементів, які

є спільними для трьох східнослов'янських мов, чи навіть вужче – для двох із них, що б указувало на певні спроби створити наддіалектний простір. Ні: уже в найдавнішій церковнослов'янській писемності Русі ми маємо справу зі спробою книжників відобразити риси власної мови – русько-української, як це показано в Додатку 1. Започаткована в Русі-Україні писемна традиція була перенесена й на інші терени Русі й пізніше підкорених неслов'янських земель, наприклад Залісся. Тому в текстах з території Новгородщини, Полоччини й пізніше Московії закономірно маємо свідчення використання писемних рис, започаткованих у київських (українських) скрипторіях, що справляє враження певної спільності розвитку традиції. Але це було не так: первісної єдиної спільноти не було, українська (київська) традиція була попередницею інших східнослов'янських традицій.

Вочевидь у більшості цих ознак є конкретна географічна адреса – княжий та лаврський скрипторії в Києві.

Зібрані нами в процесі аналізу українських пам'яток матеріали показують, що графічні засоби для відображення особливостей живої мови в українській писемності після XIV ст., тобто в період, беззастережно визнаний у славістичних дослідженнях як виключно український, були відомі русько-українським книжникам і трьома століттями раніше, власне, від XI ст. (докладний аналіз зібраних ознак представлено в Додатку 1). Тому цей період можна справедливо назвати початком становлення норми української мови.

Проведене дослідження дозволило перевірити тезу про невипадковість використання виявлених особливостей живої мови, що суперечить усе ще поширеним твердженням про те, що це лише помилки недосвідчених писарів або написання, викликані міжзвуковою аналогією у слові. Аналіз пізніших текстів дозволяє зробити висновок, що з кожним століттям кількість відображених рис збільшується. Це дає підстави підтвердити придатність відібраних джерел для аналізу та чітко визначити їх належність до української писемно-мовної спадщини, про що свідчить наявність у цих пам'ятках набору (у різних конфігураціях) українських мовних рис.

Результати нашої студії, включаючи дослідження, виконані раніше іншими славістами, представлені в Таблиці 1. У цю таблицю для порівняння, крім результатів із церковнослов'янських текстів, ми включили мовні факти з різних видів написів: написи-графіті, написи на різних предметах, ужиткових об'єктах, пам'ятних місцях тощо, які служать порівняльним контекстом і доводять, що праця київських книжників відповідала нормотворчій тенденції, яка мала місце й поза межами власне самої книжної справи. Мета була одна: урахувати й показати у своїй писемній практиці особливості, що відображали власну вимову русинів-українців.

східнослов'янських мов у текстах відображені слабше, ніж питомі українські (універсальність ікавізму, відображення м'якості [ц], нескладового ў, поява займенникових форм із коренем [о]: *тоб-*, *соб-* та ін.), а також, що дуже важливо, у контексті творення писемної норми української мови: усупереч чинним твердженням про закостенілість норми церковнослов'янської мови, що унеможливило запровадження будь-яких змін в орфографії текстів, саме церковнослов'янська мова часто випереджала світське письменство в пошуку можливостей графічного відображення особливостей живої мови та застосування їх на практиці.

Що особливо важливо, аналізовані в пам'ятках мовні факти складають конгломерат – систему, відображену на всіх рівнях мовної структури. Також це добре видно на лексичному рівні.

Місцеві русько-українські писці, переписуючи церковнослов'янські (болгарські, македонські, сербські, моравські) тексти, уводили свої місцеві більш зрозумілі слова, можливо, й конструювали новотвори. Аналіз лексики пам'яток XI–XIV ст. показує, що сотні слів, уведених російськими істориками мови до своїх історичних лексиконів, марковані прикладами з текстів української писемності: *бездомъкъ*, *бжбъница*, *вабити*, *веретено*, *вечераные*, *волога*, *володѣти*, *вѣникъ*, *жалоци*, *жито*, *зегзица*, *зогзоула*, *именины*, *клекътъ*, *ковилине*, *коврижъкъ*, *криница*, *късѣль*, *къчывыи*, *лада*, *ласкавъно*, *лѣтописецъ*, *носило*, *ножици*, *окъныце*, *паволокы*, *помаганине*, *печеръка*, *плоугъ*, *поповъство*, *посагъ*, *приазнь*, *приеди-нити*, *пѣстоунникъ*, *рольа*, *роставлати*, *скрегъчетъ*, *скоролупина*, *сорочъка*, *соромота*, *спѣвати*, *стагъ*, *соуперникъ*, *съные*, *тутьноути*, *холопъ*, *щекотъ* та ін. Тут наводимо децицію слів, які засвідчені винятково в українських пам'ятках. Деякі лексеми пізніше потраплять на Московію як очевидні українізми.

Отже, хоча найдавніших текстів небагато, очевидно, що на їхній основі можна простежити початки створення норми. Звісно, не можна очікувати, що кожна пам'ятка відбиває весь спектр особливостей української мови, але добре видно, що в кожне століття найдавнішої доби української писемності було засвідчено багато говіркових особливостей на різних лінгвальних рівнях. Пізніший період був своєрідною дискусією щодо розробки цілісного правописного канону. Цей процес був тривалим, його інтенсивність зростала (наприклад, у так звану золоту добу української культури у XVI ст.) або зменшувалася (під час так званого перелому – занепаду у XVIII ст.) і завершувалася діяльністю нормувальників лише в XIX–XX ст.

Навіть якщо може здатися, що засвідчених нами змін небагато, їхню присутність у текстах мали помітити тогочасні читачі та витлумачити

як спробу відобразити власну мову. Якщо для русинів-українців ці зміни були цілком природними й прийнятними, а їхні зусилля в пізніших століттях були спрямовані на посилення цих рефлексій, то для мешканців Муромо-Ростово-Суздальсько-Рязанських земель ця діяльність була цілком чужою, тому москвини прагнули її усунути з пам'яток. Це знайшло відображення в історії церковнослов'янської писемності московської редакції, де намагалися позбутися українських впливів, тобто – у сьогоднішній термінології – перекладали з української редакції церковнослов'янської мови на свою, „правильну”. Це також свідчить про те, що тогочасні реципієнти знали про існування різних варіантів церковнослов'янської писемності на Русі, які потребували уніфікації.

Через необхідність звернення до ширшого міжкультурного контексту для кращого розуміння специфічного українського нормотворчого процесу аналіз обов'язково веде до порівняльних висновків.

Наші міркування про нормотворчі процеси української літературної мови певною мірою проливають світло й на історію та механізми становлення російської літературної мови. Російська літературна мова угрунтована на церковнослов'янській основі, а тому розвиває значною мірою стан цієї мови в її болгарській та українській редакціях від найдавнішого періоду писемності. Болгарська ж і українська редакції розвинулися на основі живомовних елементів болгарської та української мов, які виникли з праслов'янської, розвивалися за своїми законами. Тому наразі в російській літературній мові й маємо поєднання цих двох редакцій: *сладкий – солод, единица – один, мощь – ночь* і т. ін. Відповідно варто зважати, що **російська літературна мова є не тільки новішим витвором, але й не зовсім самобутнім, який не постав на основі місцевих московських говірок, як то було з українською чи болгарською, а з'явилася ніби в результаті дару, прийнятого місцевим багатоетнічним населенням, яке свою оригінальну мовну традицію не розвинуло.**

Водночас із уже явним домінуванням ознак народної мови в українській писемності XVIII ст. (поширене в україністиці цілком помилкове потрактування „виникнення/постання нової української літературної мови на народній основі”), що завершило тривалий процес еволюції української мови, яка полягає у відході від етимологічного та морфологічного принципу найдавнішої української писемності, заснованої на церковнослов'янській мові, до фонетичного принципу української літературної мови сучасної доби, може справді виникнути враження розриву з русько-українською писемністю XI ст., і навпаки: після того, як українська мова поступово утвердилася на народній основі, цю церковнослов'янську мову української редакції

дослідники все частіше починають сприймати як мову-основу для російської, оскільки сучасна російська літературна мова не зазнала подібної до української мови еволюції.

Тому треба особливо наголосити на тому, що мову, як і всі культурні процеси, варто розглядати з погляду тягlosti й наступности: висновки про існування різноманітних непов'язаних між собою традицій письма впливають із покрокового (у вибрані періоди) розгляду наслідків окремих етапів процесу, а не лише сам процес. При цьому незаперечним є факт, що як найдавніші зразки писемности XI ст., так і пізніші (українська літературна мова на цілком народній основі від кінця XVIII ст.) творив один народ – русини-українці.

Ідея російської літературної мови як найдавнішої літературної мови східнослов'янської групи є результатом дій і вмілих, хоча нерідко маніпулятивних, характеристик, зроблених російськими медієвістами, починаючи від XIX ст., і повторюваних у славістичних дослідженнях дотепер. Це яскраво видно у словникових виданнях за матеріалами українських пам'яток, проаналізованих у цій праці. Якщо докладно проаналізувати лексикони російської мови, опубліковані від XIX ст. до наших днів, то виявиться, що словниковий матеріал до XIV ст. узято переважно з київських, волинських, галицьких текстів, які потрапили до Московії з поширенням писемної культури. Імовірно, саме тоді російська мова наповнилася словами, запозиченими з українських пам'яток. Багато з них збереглося в російській мові й зараз, але це не питомі російські слова.

Представлені в дослідженні тексти доводять, що з бігом часу збільшується кількість розмовних рис, які відображають місцеву для писців говірку. Тому варто зважати, що це була свідомо дія книжників, які прагнули „одомашнити” тексти. На підставі проведеного аналізу вважаємо, що тексти, писані церковнослов'янською мовою української редакції, є джерелом для студій про становлення української літературної мови.

Запропонована в цій праці схема аналізу найдавнішого етапу української писемности (визначення кола писемних текстів, аналіз мовних особливостей та зіставлення їх із фактами сучасних мов і діалектів) окреслює нові дослідницькі перспективи: може бути застосована й для характеризувannya решти східнослов'янських мовних структур. Зрештою, для новгородсько-псковської писемности це вже зробив А. Залізняк⁴²²; для білоруської таке дослідження слід виконати на основі пам'яток принаймні від XIII ст. (ідеться про

⁴²² А. Залізняк, *Древненовгородский диалект*, оп. cit.

найдавніші полоцькі та смоленські тексти); для російської, власне московської, – на основі найдавніших текстів муromo-ростово-суздальсько-рязанських земель⁴²³.

Складні перипетії витворення (а у випадку з новгородсько-псковським ідіомом – занепаду) окремих східнослов'янських мов та набуття ними повного спектру визначальних рис припадають на пізніші століття, передовсім XV–XVIII, але витоки їхні безумовно зароджувались у вже відчутно здиференційованих у мовному плані ареалах Руси, де після розпаду праслов'янської мовної спільноти, щонайменше від XI ст., уже були писемно представлені два: русько-український та русько-новгородський.

Процес розвитку української норми, як і будь-якої живої мовної структури, триває безупинно, незважаючи на різноманітні умови її розвитку в окремі історичні періоди, аж дотепер. Зусиллями київських (українських) книжників були вироблені універсальні механізми впровадження в писемність говіркової стихії, яка наростала з часом і, зрештою, призвела до постання сучасного українського правопису, де й зафіксовані норми української літературної мови.

Усе зазначене вище дає підстави для узагальнення про започаткування норм української мови від XI ст.

⁴²³ Зрештою, подібний підхід до походження російської мови висловив Ю. Шевельов у рецензії на праці Г. Хабургаєва „Этнонимы «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза”, Москва 1979 та „Становление русского языка”, Москва 1980: „Повертаючись до проблем становлення російської мови: якщо Х. [Хабургаєв – Й. Г., В. М.] щиро й чесно хоче просуватися до розв'язання цих проблем, він має не забувати про простіший і кращий шлях до мети: не вибудовувати загальних схем на мінімумі фактів, а строго і документально обстежувати мовний розвиток на певній території, для російської мови – насамперед *ростовсько-суздальсько-московській* [виділення наше – Й. Г., В. М.] у її консеквентності та спадкоємності, а потім рязанській (Новгород навряд чи безпосередньо виявить таку спадкоємність внаслідок винищення й виселення його населення при московській окупації). За такого підходу факти вибудовуються в разуче ясний ланцюг структурно-мотивованих мовних змін – і при цьому без найменшого відриву від історії землі та народу”, див.: Ю. Шевельов, *Між праслов'янською і російською*, ор. cit., с. 19.

Писемні пам'ятки, використані в дослідженні

- АБиб XIV: *Апостол Бибельський (поч. XIV ст.). Apostolus Bibliensis saes. XIV. Grammatisch-kritisch analysiert von dr. Peter Kopko*, „Denkschriften der Kaiserlichen der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse”, Wien 1912, band LV.
- АС 1092: *Архангельське Євангеліє (1092 рік)*, Росія, Москва, Російська державна бібліотека, ф. 178, № 1666. *Архангельское Евангелие 1092 года. Исследования, древнерусский текст, словоуказатели*, изд. подгот. Л. Жуковская, Т. Миронова, Москва 1997. Електронна копія: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003149175#?page=1>.
- БС XII–XIII: *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, відп. ред. В. Німчук, підгот. до вид. Ю. Осінчук, Київ 2017.
- БПс XI: *Бичківський Псалтир (XI ст.)*, Росія, Російська національна бібліотека, Q. п. I. № 73, 8 арк.; Синай, Монастир великомучениці Катерини, Slav. 6/0, 135 арк., Slav. 6/N, 17 арк. Перший писець – арк. 1–13, 17–43, електронна копія: <https://kr.rusneb.ru/item/reader/psaltyr-s-gadatelnyimi-pripiskami>.
- ВО (I–II) XIII: *Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavikus 37*, вид. факсим. типу, Київ 2019. Тексти I і II цього конволюту написані в XIII ст.
- ВО (III) XIV: *Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavikus 37*, вид. факсим. типу, Київ 2019. Текст III цього конволюту написаний у XIV ст.
- ГВС XII: *Галицько-Волинське Євангеліє (кін. XII ст.)*, Росія, Москва, Бібліотека Державної Третьяковської галереї, ГТГ К-5348. *Галицько-Волинське Євангеліє XI століття*, видання факсимфільного типу, відп. ред. В. Мойсієнко, Київ 2023.
- ГЄ 1144: *Галицьке Євангеліє (1144 рік)*, Росія, Москва, Державний історичний музей, 80370 Син. 404, ел. копія: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177149?album=622494765;&index=19>.
- ДЄ 1164: *Добрилове Євангеліє 1164 року*, упор. Ю. Осінчук, відп. ред. В. Німчук, Львів 2012, ел. копія: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/256/f-256-103/#image-2>.
- ЄЄ 1283: *Євсевієве Євангеліє 1283 року*, підгот. до вид. Г. Арполенко, З. Козирева, Г. Лиса, В. Німчук, К. Симонова, Г. Щербатюк, Київ 2001; відп. ред. В. Німчук, Київ 2001.

- ЖФС XII: *Житіє прп. Федора Студита (кін. XII ст.)*. Росія, Москва, Російська державна бібліотека, ф. 178 М. 1832. *Выголексинский сборник*, изд. подгот. В. Дубровина, Р. Бахтурина, В. Гольщенко, под ред. С. Коткова, Москва 1977.
- ЖН XII: *Житіє св. Нифонта Кіпрського (кін. XII ст.)*, Росія, Москва, Російська державна бібліотека, ф. 178 М. 1832. *Выголексинский сборник*, изд. подгот. В. Дубровина, Р. Бахтурина, В. Гольщенко, под ред. С. Коткова, Москва 1977.
- Ізб. 1073: *Изборник Святослава. (1073 рік)*, Росія, Москва, Державний історичний музей, ф. 80370, Син. 1043 (Син. 31-д). *Изборник Святослава 1073 года*, факсимильное издание, Москва 1983.
- Ізб. 1076: *Изборник Святослава (1076 рік)*, Росія, СПб., Російська національна бібліотека, ф. 885, Эрм. 20, ел. копія: <https://kr.rusneb.ru/item/reader/sbornik-slov-i-proucheniy-2>; *Изборник 1076 года*, изд. подготовили В. Гольщенко, В. Дубровина, В. Демьянов, Г. Нефедов, Москва 1965.
- Іоан.: *Евангелие от Иоана в славянской традиции*, изд. подг. А. Алексеев, И. Азарова, Е. Алексеева, М. Бабицкая и др., СПб. 1998.
- КПс 1397: Київський Псалтир (1397 рік). *Киевская Псалтирь 1397 года* [текст], [факсимильное воспроизведение текста из государственной Публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина], Москва 1978.
- ЛврЄ XIV: *Лавришівське Євангеліє XIV ст.*, видання факсимільного типу, Київ 2018.
- ЛЄ XIV: *Луцьке Євангеліє XIV століття*, видання факсимільного типу, Київ 2011.
- ЛПс 1384: *Луцький Псалтир 1384 року*, видання факсимільного типу, Київ 2013.
- МЄ до 1117: *Мстиславове Євангеліє 1103–1117 рік = Евангелие тетр „Мстиславово” полный апракос. Начало XII в. (до 1117 г.)*, Росія, Москва, Державний історичний музей (ДІМ), ф. 80370, Син. 1203. *Апракос Мстислава Великого*, изд. подг. Л. Жуковская, Л. Владимиров, Н. Панкратова, под ред. Л. Жуковской, Москва 1983; електронна копія: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177989?page=6&fund=21&index=299>.
- МінСл XI: *Уривки Службової мінеї (на червень) XI ст., (Мінея Дубровського)*, в: *Миней служебная. Июнь, XI век*, Росія, державна Публічна бібліотека ім. М. Є. Салтыкова-Щедрина в Санкт-Петербурзі, Ф. п. I. 36, ел. копія: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_NLR_%D0%9E%D0%A0+57863E4A+690D+4ECD+97F5+A19BE443D9B7/.
- Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: *Місяцеслів Галицького Євангелія 1144, датований кінцем XIII – початком XIV ст. в: Евангелие тетр Галицкое (1144 год)*, Росія, Москва, Державний історичний музей, 80370 Син. 404, арк. 229–260, ел. копія: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177149?album=622494765;&index=19>.
- Мтв.: *Евангелие от Матфея в славянской традиции*, изд. подг. А. Алексеев, И. Азарова, Е. Алексеева, М. Бабицкая и др., СПб. 2005.
- Мрк.: *Евангеліє от Марка по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописного славянскаго евангельскаго текста съ разночтеніями изъ ста восьми рукописей Евангелія XI–XVI вв.*, трудъ Г. Воскресенскаго, Сергієвъ Посад 1894.

- MT XIV: *Молитовник князя Володимира (Службеник Теодоровича) XIV ст.*, видання факсимільного типу, відп. ред. Л. Гнатенко, Київ 2021.
- ОЄ 1056–1057: *Остромирове Євангеліє 1056–1057 р. = Остромирово евангелие 1056–57 года, хранящееся в Императорской Публичной библиотеке*, 2-е фотолитограф. изд., СПб. 1889.
- OpЄ XIII: *Оришанське Євангеліє (XIII ст.)*, Україна, Київ, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису (НБУВ), ф. 301, № 555 П.
- ПЄ XIV: *Путненське Євангеліє поч. XIV ст.*, в: Monumenta Linguae Palaeoslovenica. Cillecta et in lucem edita. Cura et opera. Aemiliani Kaluzniacki. Tomus primus. Evangeliarum Putnanum. Vindobonae et Teschenae, Universitate Francesco-Josephina Czernovicicum MDCCCLXXXVIII.
- ПА XI: *Пандекти Антіоха Чорноризця (др. пол. XI ст.) = Пандекты Антиоха Черноризца*, Росія, Москва, Державний історичний музей, ф. 80370, Воскр. 30, ел. публікація: http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=36766464.
- ПЄС 1280: *Паренесис Єфрема Сирина 1280*, Росія, СПб., Російська національна бібліотека, ОР Погод. 71, ел. копія: <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=937E55F0-2BA5-463C-861B-1F534235F9B3>.
- ПНик XIII: *Пандекти Никона Черногорця (XIII ст.)*, Росія, СПб., Російська національна бібліотека, Греч. 70, арк. 54–98, *Пандекты Никона Черногорца* в ркп. РНБ, Греч. 70, підгот. текста Т. Афанасьевой і Ж. Левшиной, в: *Лингвистическое источниковедение и история русского литературного языка 2006–2009*, Москва 2010, с. 104–157, ел. копія: <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=7579B1C9-CF3B-4BA9-AC44-4B54A86D86C5>.
- РЄ XI: *Реймське Євангеліє (пер. пол. XI ст.)*, видання факсимільного типу: у 2 т., Київ 2019.
- СК XI: *Саввина книга*, трудъ В. Щепкина, Памятники старославянского языка, СПб. 1903, т. I, вып. 2.
- СГБ XI: *Слова (13) Григорія Богослова (др. пол. XI ст.) = Слова. Григорий Богослов, патриарх Константинопольский, XI век*, Росія, Російська національна бібліотека, Q. p. I. 16, ел. копія: https://kr.rusneb.ru/item/material/slova-8-9_XIII_Slovo_Grigorija_Bogoslova_v_drevneslavjanskom_peredov_po_rukopisi_Impertorskoj_publichnoj_biblioteki_XI_veka._Kritiko-paleograficeskij_trud_A_Budilovica, СПб. 1875.
- СП XI: *Синайський патерик (кін. XI ст.)*, Росія, Москва, Державний історичний музей, Син 551. *Синайский патерик*, изд. підгот. В. Гольшенко, В. Дубровина, Москва 1967.
- ТипЄ XII: *Євангеліє апракос повний „Типографське № 6” (XII ст.)*, Росія, Москва, Російський державний архів давніх актів, ф. 381, Син. тип. № 6 (пер. пол. XII ст.), ел. копія: http://rgada.info/kueh/index2.php?str=381_1_6&name=%D0%95%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B5%20%D0%B0%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%81%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BD%D1%8B%D0%B9.
- ТЄ XI: *Євангеліє апракос короткий „Турівське” (др. пол. XI ст.)*, Литва, Вільнюс, Центральна бібліотека Академії наук Литви (ЦБАН Литви), F19-1. Факсимільна копія за виданнями: И. Тот,

- Э. Хоргоши, Г. Хорват, *Туровские листки*, „Acta Universitatis Szegediensis de Atila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae”, 1978, т. XIII, р. 181–258; *Тураўскае Евангелле* = *Туровское Евангелие* = *Turau Gospel*, факсимільнае узнаўленне, даследаванне, пад агул. рэд. А. Суша, Мінск 2014 (2-е вид. Мінск 2015).
- Тр. зб. XII–XIII: *Троїцький збірник кінця XII – початку XIII ст.* = *Троицкий сборник, XII–XIII вв.*, Росія, Російська державна бібліотека, Ф. 304.1, № 12, ел. публікація: http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=91701845.
- Уч. Єв. XI–XII: *Учительное Евангелие Константина*, кін. XI – поч. XII ст. = *Евангелие учительное Константина Болгарского. 1-я четверть XII в.*, Росія, Москва, Державний історичний музей, Синодальное собрание, № 262, ел. копія: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/164766?query=%D0%A1%D0%B8%D0%BD.%20262&index=1>.
- Усп. зб. XII–III: *Успенський збірник (кін. XII – поч. XIII ст.)*, Росія, Державний історичний музей, Усп. перг. 4; *Успенский сборник XII–XIII вв.*, изд. подгот. О. Князевская, В. Демьянов, М. Япон, под ред. С. Коткова, Москва 1971.
- УСт XII: *Устав студійський (кінець XII ст.)*, Росія, СПб., Російська національна бібліотека, Соф. 1136, ел. копія: <https://kp.rusneb.ru/item/material/ustav-cerkovnuu-studiyskiy>.
- ХА XII: *Христинопільський Апостол* (інша назва „Христинопільський”, або „Городиський”) (XII ст.), 291 арк., Львівський історичний музей, ф. 123, (Рук.) № 39; 8 арк., Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, ф. VIII, № 3 М.
- ХЄ XIII: *Холмське Євангеліє (XIII ст.)*, видання факсимільного типу, Київ 2015.
- ХутСл XII: *Службеник Хутинський (кін. XII – поч. XIII ст.)*, Росія, Москва, Державний історичний музей (ДІМ), Ф. 80370 Син. 604, ел. копія: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178243?album=622494765&index=5>.
- ЧудПс XI: *Псалтир тлумачний Феодорита Кирського (Чудовський) XI ст.*, Росія, Москва, Державний історичний музей (ДІМ), ф. 80370, Чуд. 7, ел. копія: <https://catalog.shm.ru/api/spf/2z2zcrdfNyIa-HjCIju7np-rRQMIL EzQ8WcmoQacdg9MBjoDFZ0soC3lwVjQqJVI.data>; В. Погореловъ, *Чудовская Псалтырь XI вѣка, отрывокъ Толкованія Феодирита Кирскаго на Псалтырь въ древне-болгарскомъ переводѣ*, СПб., 1910.
- ЮЄ до 1128: *Юрійське Євангеліє 1119–1128 рр.* = *Юрьевское Евангелие (Евангелие апракос), ок. 1120 года*, Росія, Москва, Державний історичний музей, ф. 80370, Синод. 1003.

СЛОВНИКИ

- SJP: *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/rusycyzm.html>.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, hlavní red. J. Kurz, Praha 1958–1997, t. I–III.
- WSJP: *Wielki Słownik Języka Polskiego*, <https://wsjp.pl>.
- Даль: Даль В., *Толковый словарь живого великорусского языка*: в 4 т., репринтное издание, СПб. 1996.
- ПЦС: *Полный церковнославянский словарь* (со внесением в него важнейших древнерус. слов и выражений): пособие, сост. свящ. Григорий Дьяченко [репр. воспр. изд. 1900 г.], Москва 2004.
- СлРЯ: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 1–5, ред. С. Бархударов; вып. 7–10, ред. Ф. Филин; вып. 11–14, ред. Д. Шмелев, вып. 14–26, ред. Г. Богатова; вып. 27–29, ред. В. Крысько; вып. 30, ред. Р. Кривко, Москва 1975–2015.
- Срзн.: Срезневский И., *Словарь древнерусского языка*, репринт. изд. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам, трудъ И. И. Срезневскаго*, СПб. 1893, т. 1 А–К; СПб. 1902, т. 2 Л–П; СПб. 1912, т. 3 Р–Я, Москва 1989.
- СДЯ: *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, Москва 1988–2019, т. 1–5, ред. Р. Аванесов; т. 6, ред. И. Улуканов, т. 7–12, ред. В. Крысько.
- ССС: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова, Москва 1994.
- ССУМ XIV–XV: *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*: у 2 т., ред. Л. Гумецька, І. Керницький, Київ 1977, т. 1, 1978, т. 2.
- СУМ XVI–XVII: *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, 17 томів: т. 1–14.; ред. Д. Гринчишин, т. 15–17: ред. М. Чікало, Львів 1994–2017.
- ССЯ: *Словарь старославянского языка*, репринт. изд. „*Slovníka jazyka staroslověnského*”, Praha 1958–1997, СПб. 2006.
- Фасмер: Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*: в 4 т., изд 2-е, стереотипное, Москва 1986.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд*, вып. 1–42, ред. О. Трубачев (1–32), А. Журавлев (33–40), Ж. Варбот (41–42), Москва 1974–2021.

Література

- Barszczewska N., *Bałtycko-słowiańska geneza języka białoruskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej” 2018, t. LXVI, s. 21–37.
- Belcarzowa E., *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, część I–IV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981–2001.
- Bonarek J., *Pojęcie Ruś jako określenie grupy społecznej*, „Slavia Orientalis”, 1998, t. XLVII, nr 1, s. 7–16.
- Chodynicki I., *Historia stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów terażniejszych*, Lwów 1829.
- Domańska M., Rogoża J., *Naprzód, w przeszłość! Rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego” autorytaryzmu*, Raport OSW, maj 2021.
- Fałowski A., *Język ukraiński*, w: *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkova, E. Szczepańska, przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 127–144.
- Getka J., *Jeszcze raz o klasyfikacji zabytków ruskich. Próba uporządkowania zagadnienia. Słowem przenikanie. Szkice o języku i kulturze*, pod red. A. Budziak i W. Hojsak, „Studia Ruthenica Cracoviensia”, 2022, no 13, s. 141–156.
- Getka J., *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język nauk parafialnych (Poczajów 1794)*, Warszawa 2012.
- Getka J., *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017.
- Getka J., *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, w: *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, WUW, Warszawa 2022, s. 15–45.
- Getka J., Darczewska J., *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2023.
- Getka J., Moisiienko V., *Origins of the Ukrainian literary language in the context of the polish hypothesis on genesis polish literary language*, „Українська полоністика”, 2020, nr 17, s. 27–39.
- Grand Principality of Moscow*, w: Britannica, <https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow>.
- Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, wyd. 3, Warszawa 2002.
- Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011.
- Jaworski S., *Terminy literackie*, WSiP 1990.
- Krause T. B., Slocum J., *Old Russian Online. Series Introduction*, <https://arc.la.utexas.edu/eieol/oruol>.
- Kuraszkiewicz W., *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1985.

- Kuraszkiewicz W., *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego*, w: Kuraszkiewicz W., *Polski język literacki*, Warszawa–Poznań 1986, s. 129–179.
- Lesiów M., *Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku*, „Slavia Orientalis”, 1965, rocz. XIV, № 3, s. 347–362.
- Łowmiański H., *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006.
- Mazulis-Frydel A., *Cerkiewizmy w rosyjskim języku literackim XIX i XX wieku. Porównawcza analiza leksykalno-stylistyczna na materiale prac N. M. Karamzina „Исторія Государства Россійскаго” i B. D. Griekowa „Киевская Русь”*, Kraków 2000.
- Mucha B., *Zarys literatury ukraińskiej i białoruskiej*, Piotrków Trybunalski 2000.
- Nowak A., *Dzieje Polski*, Kraków 2019, t. 4 1468–1572. *Trudny złoty wiek*.
- Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 2006.
- Podhorodecki L., *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2022.
- Pozsgai I., *Одноерова часть Пандект монаха Антиоха*, „Revue des etudes slaves”, Paris 2015, t. 86, fascicule 3, p. 319–338.
- Pugh S. M., *Testament to Ruthenian: A Linguistic Analysis of the Smotryc'kyj Variant*, Cambridge 1996.
- Riasanovsky N. V., Steinberg D., *Historia Rosji*, 2009.
- Serczyk W., *Historia Ukrainy*, wyd. 3 poprawione i uzupełnione, Wrocław 2001.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9: *Rosyya*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1888.
- SIL online: <https://iso639-3.sil.org/code/orv>.
- Stieber Z., *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979.
- Toporišič J., *Enciklopedija slovenskega jezika*, K. Dolinar (red.), Lublana 1992.
- Unbegaun B., *Le russe litteraire est-il d'origine russe?*, „Revue des etudes slaves”, 1964, nr XLIV, s. 19–28.
- Unbegaun B., *Язык русской литературы и проблемы его развития*, „Revue des études slaves”, 1968, t. 47, fascicule 1–4 *Communications de la délégation française au VIe Congrès international des slavistes (Prague 1968)*, s. 129–134, DOI: <https://doi.org/10.3406/slave.1968.1963>.
- Urbańczyk S., *W sprawie polskiego języka literackiego. 1. O dawności dialektu kulturalnego*, „Język Polski”, 1950, z. 3, s. 97–109.
- Walczak B., *Geneza polskiego języka literackiego*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja”, 1994, nr 3(27), s. 35–47.
- Алексеев А., *Почему в Древней Руси не было диглоссии*, в: *Литературный язык Древней Руси*, ред. В. Колесов, Москва 1986, с. 3–11.
- Анічэнка У., *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969.
- Атлас української мови*: у 3 т., ред. І. Матвіяс, Київ 1984, т. I, ред. тому І. Матвіяс; Київ 1988, т. II, ред. тому Я. Закревська; Київ 2001, т. III, ред. тому А. Залеський, І. Матвіяс.
- Бандарэнка Т., *Літаратурная мова*, в: *Беларуская мова. Эцыклапедыя*, пад рэд. А. Міхневіча, Мінск 1994, с. 312.
- Бевзенко С., *Українська діалектологія*, Київ 1980.
- Бевзенко С., Грищенко А., Лукінова Т., Німчук В., Русанівський В., Самійленко С., *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1978.
- Безпалько О., Бойчук М., Жовтобрюх М., Самійленко С., Тараненко І., *Історична граматики української мови*, Київ 1962.
- Белєй Л., *Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови*, Київ 2015.
- Білих О., *Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування*, дис. ... д-ра філол. наук, Кропивницький 2019.
- Большой энциклопедический словарь*, ред. А. Прохоров, Москва 1997.
- Бугайський Я., *Неспроможна держава. Інструкція з розшифрування Росії*, пер. з англ. М. Дуброва та ін., Київ 2022.

- Бузук П., *Про мову найдавнішої української євангелії*, „Записки історико-філологічного відділу УАН”, 1927, кн. 12, с. 4–25.
- Булаховський Л., *Питання походження української мови*, Київ 1956.
- Булаховський Л., *Майбутні українські риси в староруських пам'ятках (до XIV ст.)*, в: *Вибрані праці*: в 5 т., Київ 1977, т. 5, с. 50–87.
- Вэкслер П., *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004.
- Виноградов В., *Избранные труды. История русского литературного языка*, Москва 1978.
- Виноградов В., *Очерки по истории русского литературного языка*, Москва 1982.
- Висоцкий С., *Київська писемна школа X–XII ст.*, Львів–Київ–Нью-Йорк 1998.
- Высоцкий С., *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.*, Киев 1966, вып. 1.
- Востоков А., *Грамматическія правила словенскаго языка, извлеченныя изъ Остромирова Евангелія*, в: *Остромирово Евангеліе 1056–57 года. Съ приложеніемъ греческаго текста и грамматическими объясненіями*, изданное А. Востоковымъ, СПб. 1845, с. 2–37.
- Гісторыя беларускай мовы. Вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў*, склад. Л. Шакун, В. Красней і др., Мінск 2006.
- Древнерусский служебник первой половины XIV в., фототипическое издание частей разделенного в начале XIX в. кодекса (реконструкция Т. Афанасьевой)*. Балтиморский служебник. *Древнерусский служебник первой половины XIV в.*: Балтиморская и петербургская части, СПб. 2018.
- Древній славянскій перекладъ Апостола и его судьбы до XV в. Опытъ исслѣдованія языка и текста славянскаго Апостола по рукописямъ XII–XV вв. Григорія Воскресенскаго*, Москва 1879.
- Горбач О., *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, в: Горбач О., *Зібрані статті*, Мюнхен 1993, т. III *Історія української мови*, с. 45–52.
- Горбач О., *Гене́за української мови та її становище серед інших слов'янських*, в: *Історія української мови: хрестоматія*, ред. С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, Київ 1996, с. 206–225.
- Горшков А., *Теория и история русского литературного языка*, Москва 1984.
- Горшков А., *История русского литературного языка*, Москва 1969.
- Грамоти XIV ст.*, упоряд. М. Пещак, Київ 1974.
- Гухман М., *Литературный язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Ярцева, Москва 1990.
- Даниленко А., *Від Біблії до Шекспіра. Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови*, пер. з англ. П. Таращук, Київ 2023.
- Дурново Н., *Хрестоматія по історії русскаго языка*, Москва 1914.
- Едличка А., *Проблематика нормы и кодификация литературного языка в отношении к типу литературного языка*, в: *Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах*, ред. Ф. Филин, Москва 1976, с. 18–29.
- Єрмоленко С., *Літературна мова*, в: *Українська мова. Енциклопедія*, ред. В. Русанівський, О. Тараненко, Київ 2004.
- Ефименко А., *История украинского народа*, Київ 1990.
- Ефимов А., *История русского литературного языка*, Москва 1955.
- Живов В., *Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе (По поводу книги И. Тома „Русская редакция...”)*, „Вопросы языкознания”, 1987, №1, с. 46–66.
- Живов В., *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*, Москва 2002.
- Живов В., *Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII вв.*, Москва 2004.
- Живов В., *История языка русской письменности*: в 2 т., Москва 2017, т. 1.
- Жовтобрюх М., *Фонетика*, в: М. Жовтобрюх, В. Русанівський, В. Скляренко, *Історія української мови. Фонетика*, ред. В. Німчук, Київ 1979, с. 65–329.
- Жовтобрюх М., Волох О., Самійленко С., Слинько І., *Історична грамати́ка української мови*, Київ 1980.

- Жовтобрюх М., Молдован А., *Украинский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, ред. А. Молдован, С. Скорвид, А. Кибрик, Н. Рогова, Е. Якушкина, А. Журавлев, С. Толстая, Москва 2005, с. 513–547.
- Жолобов О., *Древнерусская грамматика: простые претериты и praesens historicum*, Казань 2017.
- Жолобов О., *Числительные = Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, Москва 2006, т. IV.
- Жолобов О., Крысько В., *Двойственное число = Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, Москва 2001, т. II.
- Жуковская Л., *Апракос Мстислава Великого – рукопись конца XI (рубежа XI–XII) века*, в: *Апракос Мстислава Великого*, изд. подг. Л. Жуковская, Л. Владимирова, Н. Панкратова, Москва 1983, с. 3–28.
- Жураўскі А., *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1967, т. 1.
- Зализняк А., *Древненовгородский диалект*, 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг., Москва 2004.
- Запаско Я., *Українська рукописна книга*, Львів 1995.
- Иванов В., *Древнерусский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Ярцева, Москва 1990, с. 143.
- Иванов В., Сумникова Т., Панкратова Н., *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 1990.
- Исаченко А., *Если бы в конце XV века Новгород одержал победу над Москвой*, „Wiener slawistisches Jahrbuch”, 1973, bd. XVIII, с. 48–53.
- Історія української мови. Морфологія*, ред. В. Німчук, Київ, 1978.
- Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, упоряд. В. Німчук, Харків 2018.
- Камчатнов А., *История русского литературного языка (XI – первая половина XIX вв.)*, Москва 2015.
- Камчатнов А., *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 2009.
- Карский Е., *Белоруссы. Язык белорусского народа*, Москва 1955, вып. I *Исторический очерк звуков белорусского языка*.
- Карский Е., *Белоруссы. Язык белорусского народа*, Москва 1956, вып. II *Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке*, вып. III *Очерки синтаксиса белорусского языка*.
- Карский Е., *Белорусы. Очерки словесности белорусского племени*, Петроград 1921, т. III, ч. 2 *Старая западнорусская литература*.
- Карский Е., *Что такое древнее западнорусское наречие*, в: *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, с. 253–263.
- Киянова О., *Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков*, СПб. 2010.
- Ковалів П., *Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами*, „Записки Наукового Товариства імени Шевченка”, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1958, т. CLXVIII, Збірник філологічної секції, т. 29, с. 212–213.
- Ковалевская Е., *История русского литературного языка*, Москва 1978.
- Кожин А., *Литературный язык Киевской Руси*, Москва 1981.
- Кожин А., *История русского литературного языка. Хрестоматия*, Москва 1989.
- Колесса О., *Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23. жовтня 1921*, Прага 1924.
- Корнієнко В., *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела*, Київ 2014.
- Корнієнко В., *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVII ст.)*, ч. III *Центральна нава*, Київ 2011.

- Корнієнко В., *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. IV Приділ архангела Михаїла, Київ 2015.
- Корнієнко В., *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. VIII Південні внутрішня та зовнішня галереї, Київ 2018.
- Корнієнко В., *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. IX Північні внутрішня та зовнішня галереї, Київ 2019.
- Корнієнко В., *Графіті Кирилівської церкви (середина XII – початок XVIII ст.)*, Київ 2021.
- Кравців Б., *Мала Русь*, в: *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ–II)*, ред. В. Кубійович, Париж–Нью-Йорк, 1962, т. 4, с. 1446–1447, <http://izbornyk.org.ua/encycl/euui108.htm>.
- Крамко І., Булыка А., Жураўскі А., *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979.
- Крамко І., *Адзіная старажытнарускасць. Ці была яна?*, „Наша слова” 2003, №33 (620), с. 2.
- Кривко Р., *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, Москва 2015.
- Кривко Р., *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера: от восточнославянской рукописи к южнославянскому архетипу*, „Slověne”, 2016, т. 5, № 2, с. 340–363.
- Крымській А., *Украинская грамматика. Научно-практический курс сознательного изучения центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаніями на важнѣйшіе моменты изъ истории развитія малорусскаго языка начиная съ XI вѣка, особенно изъ исторіи нарѣчія восточно-малорусскаго (лѣтописнаго кѣво-чернигово-перяславскаго)*, Москва 1907, т. I.
- Крысько В., *Древнерусский язык*, <https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2631460>.
- Крысько В., Федорова М., *Первое издание Добрилова евангелия*, „Русский язык в научном освещении”, 2015, № 1(29), с. 248–269.
- Крысько В., *Лаврошевское евангелие и его экстратексты*, „Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik”, 2019, Jahrgang 64, Heft 1, s. 148–190.
- Курс історії української літературної мови*, ред. І. Білодід, Київ 1958, т. 1 *Дожовтневий період*.
- Лакиер А., *История титула государей России*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 1847, ч. 56, № 10–11, с. 81–156, с. 81–156.
- Ларин Б., *Лекции по истории русского литературного языка*, Москва 1975.
- Лопатин В., Улуханов И., *Русский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, Москва 2005, с. 444–513.
- Лудольф Г. В., *Русская грамматика, Оксфорд 1696*, переизд., пер., вступ. ст. и примеч. Б. Ларина, Ленинград 1937, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/83984-ludolf-g-v-russkaya-grammatika-oksford-1696-1-1937-materialy-i-issledovaniya-po-istorii-russkogo-yazyka-1#mode/inspect/page/126/zoom/5>.
- Максимович К., *Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века (юридические тексты)*, Москва 1998.
- Мещерский Н., *История русского литературного языка*, Ленинград 1985.
- Мозер М., *Історія української мови*, Київ 2018.
- Мойсієнко В., *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.*, Житомир 2006.
- Мойсієнко В., *Кого називали „людьми руськими” на Русі та на пострусських геополітичних утвореннях? (До історії вживання народоназви та мовоназви „руський” в українстиці, білорусистиці та русистиці)*, „Мовознавство”, 2016, № 4, с. 22–39.
- Мойсієнко В., *Протографи і мова Лавришівського Євангелія*, в: *Лавришівське Євангеліє XIV ст.*, видання факсимільного типу, Київ 2018, с. 431–450.
- Мольков Г., *Графико-орфографические особенности Толстовской псалтыри*, „Acta Linguistica Petropolitana”, 2019, vol. 15.2, p. 392–436.
- Нікітенко Н., Корнієнко В., *Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору*, „Софійські читання”, Київ 2009, вип. 4, с. 417–443.
- Німчук В., *Літературні мови Київської Русі*, в: *Історія української культури*: у 5 т., ред. П. Толочко, Київ 2001, т. 1, с. 694–708.

- Німчук В., *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, в: *Євсевієве Євангеліє 1283 року*, підгот. до вид. Г. Арполенко, З. Козирева, Г. Лиса, В. Німчук, К. Симонова, Г. Щербатюк, Київ 2001, с. 5–44.
- Німчук В., *Походження української мови*, в: *Етнічна та етнокультурна історія України*, Київ 2005, т. I, кн. 2, с. 351–468.
- Німчук В., *Українська Четя 1489 року*, Житомир 2015.
- Німчук В., Осінчук Ю., *Буцацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, в: *Буцацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, відп. ред. В. Німчук, підгот. до вид. Ю. Осінчук, Київ 2017, с. 5–20.
- Николаев С., Тер-Аванесова О., Толстая М., *Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе*, в: *Славянское языкознание. XV Международной съезд славистов. Доклады российской делегации*, Минск 2013, с. 99–140.
- Огієнко І., *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилицькою транскрипцією*, Варшава 1929.
- Огієнко І., *Історія української літературної мови*, Київ 1995.
- Пешковський А., *Избранные труды*, сост. и ред. И. Василенко и И. Палей, Москва 1959.
- Півторак Г., *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988.
- Півторак Г., *Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі*, в: *Український глотогенез. Матеріали Міжнародної наукової конференції*, Житомир 2015, с. 5–18.
- Півторак Г., *Мовна ситуація у давній Русі. Вплив української мови на північно-східну периферію*, в: Півторак Г., *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, с. 116–123.
- Півторак Г., *Вытоки белоруской мовы: новая канцэпцыя*, в: Півторак Г., *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, с. 320–324.
- Плотнікаў Б., Антанюк Л., *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003.
- Плохий С., *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності*, перероблене і доповнене видання, пер. з англ. Р. Клочко, Харків 2022.
- Плющ П., *Історія української літературної мови*, Київ 1971.
- Подтергерра И., *Что такое история языка?*, „Slověne”, 2015, № 1, с. 394–455.
- Потебня А., *К истории звуков русского языка*, Воронеж 1876.
- Русанівський В., *Історія української літературної мови*, Київ 2001.
- Русина О., *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998.
- Скаб М., *Церковнослов'янська мова української редакції: посібник*, Чернівці 2020.
- Смаль-Стоцький С., *Розвиток поглядів на сем'ю словянських мов і їх взаємне споріднення*, 2 доп. вид., Прага 1927.
- Смирнов С., *Матеріали для історії древне-русской покаянной дисциплины. (Тексты и замѣтки)*, Москва 1912.
- Смирнова К., „Проста мова” как лингвистический феномен (реконструкция глагольной системы на материале Евангелия Тяпинского), автореф. ... дисс. канд. филол. наук, Москва 2011.
- Соболевский А., *Матеріали и исследования въ области славянской филологии и археологии*, СПб. 1910.
- Соколова М., *К истории русского языка в XII в.*, „Известия по русскому языку и словесности”, Ленинград 1930, т. III, кн. 1, с. 75–135.
- Соловьёв А., *Византийское имя России*, „Византийский временник”, № 12, 1957, с. 134–155.
- Станкевіч Я., *Доля мовы беларускае (яе вонкашня гісторыя) у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі*, в: Станкевіч Я., *Збор твораў: у 2 т.*, Менск 2002, т. 1, с. 48–61.
- Стоярова Л., Каштанов С., *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, Москва 2010.
- Сучасна українська літературна мова*, ред. А. Грищенко, Київ 1993.
- Сучасна українська літературна мова*, ред. М. Плющ, Київ 2003.

- Супрун А., Молдован А., *Старославянский и церковнославянский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, ред. Молдован А., Скорвид С., Кибрик А., Рогова Н., Якушкина Е., Журавлев А., Толстая С., Москва 2005, с. 29–69.
- Тищенко К., *Правда про походження української мови*, „Український тиждень”, 2012, № 39, с. 22–62.
- Толстой Н., *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз. Лекции лауреатов Демидовской премии (1993–2004): 1994 год*, Екатеринбург 2006, с. 72–87.
- Тот И., Хоргоши Э., Хорват Г., *Туровские листки*, „Acta Universitatis Szegediensis de Atila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae”, 1978, т. XIII, р. 181–258.
- Тот И., *Житие Феклы*, „Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae”, Budapest 1976, т. XXII, f. 3–4, р. 245–256.
- Тот И., *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.*, София 1985.
- Трубачев О., *В поисках единства. Мысли по случаю тысячелетия русской культуры*, в: *Прометей 16*, Москва 1990, с. 6–30.
- Туренкова М., *Языковая вариативность и текстологическая стратификация раннедревнерусской рукописи: древнейший список Учительного евангелия Константина, епископа Славянского (выпускная квалификационная работа)*, Москва 2015.
- Унбегаун Б., *Историческая грамматика русского языка и ее задачи*, в: *Язык и человек*, Москва 1970, с. 262–267.
- Успенский Б., *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Будапешт 1988.
- Успенский Б., *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, изд. 3-е, испр. и доп., Москва 2002.
- Уханова Е., *О форме объединения древнерусских писцов в конце XI – начале XII в.*, в: *Монфокоп. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике*, Москва 2017, с. 523–540.
- Фаріон І., *Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива*, Львів 2015, с. 188–200.
- Филин Ф., *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1972.
- Филин Ф., *Русский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Ярцева, Москва 1990, с. 429–430.
- Хабургаев Г., *Старославянский – церковнославянский – русский литературный*, в: *История русского языка в древнейший период*, Москва, 1984, с. 5–35.
- Хабургаев Г., *Древнерусский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, ред. А. Молдован, С. Скорвид, А. Кибрик, Н. Рогова, Е. Якушкина, А. Журавлев, С. Толстая, Москва 2005, с. 418–438.
- Царук О., *Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри*, Дніпропетровськ 1998.
- Царалунга І., *Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст.*, Хмельницький 2017.
- Шакун Л., *Старобеларуская літаратурная мова*, в: *Беларуская мова. Энциклапедыя*, пад рэд. А. Міхневіча, Мінск 1994, с. 531–533.
- Шахматов А., *Историческая морфология русского языка*, Москва 1957.
- Шёберг А., *Эпир – рунорезец Упланда и придворный проповедник Новгорода*, „Чело”, 1996, № 2, с. 7.
- Шевельов Ю., *Українська літературна мова*, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”, Харків 1999, т. 8, с. 84–96.
- Шевельов Ю., *Між праслов'янською і російською*, „Київська старовина”, 2001, №6, с. 2–19.
- Шевельов Ю., *Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова*, в: Ю. Шевельов, *Вибрані праці. Мовознавство*, Київ, кн. 1, с. 382–411.
- Шевельов Ю., *Історична фонологія української мови*, переклад з англ. С. Вакуленка та А. Даниленка, Харків 2002.

- Штаден Г., *О Москве Ивана Грозного*, [Москва] 1925.
- Щавелев А., *Славянские „племена” восточной Европы X – первой половины XI века: аутентификация, локализация и хронология*, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*”, 2015, № 2, с. 99–133.
- Щепкин В., *Русская палеография*, Москва 1967.
- Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, вып. 1–42, ред. О. Трубачев (1–32), А. Журавлев (33–40), Ж. Варбот (41–42), Москва 1974–2021.
- Ягич И., *Критическія заметки по исторіи русскаго языка*, СПб. 1889.
- Якаўлеў С., *Польскія элементы ў сістэме назоўніка ў старабеларускай мове*, „*Весці АН БССР*”, 1983, №6, с. 97–103.

ДОДАТОК 1. Мовні риси, засвідчені в писемних пам'ятках, які стали нормою української літературної мови

У таблиці подано найдавніші й найхарактерніші вияви мовних особливостей. Повний перелік усіх засвідчених нами явищ представлений у тексті монографії.

Назва риси	Приклад	Час
Повноголосся	Остромирове Євангеліє: переґзньжвѣъ, володимиръ ... володимира, въ новѣгородѣ; „Ізборник Святослава” 1073: порѣсате, полои, вереди, вередиши, черепл’ѣа, короставыимъ, въ полонѣ; „Ізборник Святослава” 1076: норовоу, оборонивъши, соромаживоу вѣти, законъ хоронити, морозъ, золотъмъ; Архангельське Євангеліє 1092: берегоу, жеревиѣа, беремеѣа; „Пандекти” Антіоха: черес, серевро, серебра ... серебра; Чудівський Псалтир: иштерева – иштерева матерыѣа; „Синайський патерик”: золотъникъ, переґгноувъ, сторонъникъ, оборотити, толочи.	XI століття
Початкові <i>po-</i> , <i>lo-</i> із давніх <i>*ort-</i> , <i>*olt-</i>	Реймське Євангеліє: роташе; „Ізборник Святослава” 1073: розумѣти, розумъ, розвоиникъ, локътъ; „Пандекти” Антіоха: розгнѣважъть, роботъ; Житіє Федора Студита: розгнѣнаша, розгладѣемъ, рехръптавъ сѣа, лодиною; „Успенський збірник”: роташе, локти; Христінопільський Апостол: роженъ, лони ‘торік’.	XI століття XII століття
Написання <i>-ьлѣ-</i> , <i>-ьлѣ-</i> , <i>-ьлю-</i> на місці південно- слов’янських <i>-лѣ-</i> , <i>-лѣ-</i> , <i>-лю-</i> . Цей процес став першою ланкою	Реймське Євангеліє: прѣселенѣа, радостъѣ; „Ізборник Святослава” 1073: намѣстьѣ, житыѣ; „Ізборник Святослава” 1076: житыѣ, ѡ имѣньни, вештьстьѣ, радостыѣ; Архангельське Євангеліє 1092: смѣшныѣ, погрєвєныѣ; Мінея Службова (Дубровського): крѣштєныѣ ... роженѣ, синѣмѣ;	XI століття

Назва риси	Приклад	Час
	Житіє Нифонта: днаволъ преде /тут приде/; „Успенський збірник”: лѣжеть /тут лежить/ на голѣ земли пльгину лѣжеть 75, овоучаимъ са 286, орить горы /тут ореть/.	
Поява губно-губного [y] та чергування у // в	„Ізборник Святослава” 1073: праудѣ, оуселенуѣ, въгодьно, въкрадоу, въчинены, дугоуста – авъгоустъ, зьмыѣ кѣвъгу и кѣуга адама; „Ізборник Святослава” 1076: въгодити 74; Галицьке Євангеліє 1144: прѣвѣхдуѣше; Христінопільський Апостол: въ нѣхъ, – оу нѣхъ, оу него, не оуса, савлѣ, Опрауди ‘оправдав’ сина и призва ... сина и Опрауди/, мзи оу него; Добрилове Євангеліє 1164: довѣлѣеть – дооулѣеть, гаврилѣ – гаурилѣ, левгнѣю – леоугнѣю, лѣвѣгитѣ – лѣвгитѣ, паула; Галицько-Волинське Євангеліє: въгодьнаѣ, оу ѣца, завѣтра, навѣчиша, навѣчилѣса, наоучитѣ... навѣчитѣ, народоу въгодьє створити, завѣлоннѣхъ ... земля завлола. Такі приклади цього явища, як навѣчилѣса, навѣчитѣ, въгодьє ‘вгидѣ’, у східнослов’янській писемності засвідчено вперше.	XI століття XII століття
Ікавізм (і на місці давнього е – новий ять)	„Пандекти” Антіоха: воудѣмъ – довѣльни боудѣмъ 37, добродѣтѣльна, овоутѣль; „13 Слів Григорія Богослова”: спасѣніє, аныѣльскѣѣ – аныѣльскѣѣ силѣ; Учительне Євангеліє XI–XII: глаголѣтѣса, о сѣмъ, жидѣтѣ; Галицьке Євангеліє 1144: прѣдѣ просѣвѣнѣемъ; Галицько-Волинське Євангеліє: шѣсть, сѣмъ, ремѣнь, камѣнь, весѣльє, оучѣныѣ, въ вставлѣнѣ, прѣдѣложѣныѣ, ѣ сѣложѣныѣ, въскрѣшѣнью, явлѣныѣ, по нѣмъ, въ вашѣмъ, въ мѣмъ, твоѣмъ; Добрилове Євангеліє 1164: камѣнь, ремѣнь, шѣсть; възнесѣныѣ, знамѣныѣ, камѣныѣ, корѣныѣ, зѣльє; о сѣмъ, въ сѣмъ, въ нѣи, по сѣи; Служебник Хутинський: хвалѣннѣ, смѣрѣннѣ, штокрѣвѣннѣ, вброучѣннѣ, во смѣрѣннѣ, прѣдложѣннѣ, по перенесѣннѣ, възношѣннѣ, о сѣмъ, о нашѣмъ, твоѣмъ; Житіє Нифонта: воудѣтѣ кемоу, камѣннѣ ... камѣнь, знамѣннѣ, пламѣнь; Житіє Федора Студита: немаѣтѣжноу, степѣнь, весѣліє, степѣнь, вѣщѣ, мѣчѣ, корѣнь, камѣнь, плетѣннѣемъ, погрѣвѣннѣ, зѣмьнѣи, прикосновѣннѣ, сѣмъ.	XI століття XII століття
Ікавізм (зміна *о в новозакритому складі, що призвела в подальшому до появи і)	Галицько-Волинське Євангеліє: соувоучнѣи – въ вечерѣ соувоучнѣи; Галицько-Волинське Євангеліє 1266–1301: воовьѣ, воовьѣнѣхъ; Оршанське Євангеліє: роужьствоу – роужьствоу же възвѣшю иродоу.	XII століття XIII століття

Назва риси	Приклад	Час
	„Успенський збірник”: сило, свѣте, заре, неремие избъранниче вѣжи, водителю, одеже, жьзле, земле, рече кз немому нечисте пьсе и проклате, дружино.	XII–XIII століття
Займенникові форми Д. та М. в. <i>тобѣ, собѣ</i>	Написання тобѣ, собѣ засвідчені в усіх церковнослов'янських текстах русько-української редакції XI ст., переписаних у Києві (Запаско 1995: 127, 133, 155, 160). Наприклад, в Архангельському Євангелії 1092 М. Соколова зафіксувала форми з кореневим -о-: тобѣ – 17 написань, собѣ – 8 (Соколова 1930: 114, 127). Із часом у пізніших текстах, особливо в добу староукраїнську, вони домінують, витіснивши форми тебѣ, себѣ майже повністю.	XI століття
Флексія <i>ѣ > и</i> у формі Н, З. в. мн. іменників чоловічого роду <i>јѣ</i> -основ	Архангельське Євангеліє 1092: три мѣцѣ, ключѣ; Добрилове Євангеліє 1164: три мѣцѣ, расъипа пѣназѣ; Житіє Федора Студита: сѣ вѣцѣ, възстатѣѣ, манастирѣ; „Успенський збірник”: възшегородьскѣѣ моужѣ, крѣвопницѣ.	XI століття XII століття XII–XIII століття
Прикметникові (займенникові) стягнені форми	„Ізборник Святослава” 1076: малого, зимномуу; Архангельське Євангеліє 1092: ославлѣномуу, члѣбѣскомуу 12, възпадъшемуу 58, глаоухимъ; „Синайський патерик”: ближньомуу; зълѣихъ, гноусьнѣихъ, малѣимъ; Мстиславове Євангеліє: хоудомуу; Галицьке Євангеліє 1144: речемого; ославлѣномуу, жьрьѣскомуу; почиваюцихъ, ѿ мьртвѣихъ, живѣимъ; странѣимъ, сѣ невѣрѣимѣ; Житіє Нифонта: синание вєсѣмьртѣне єдинє; ницємому, правѣдномѣ, ѿславлѣномуу, великомуу; зълѣихъ, другѣихъ; лоукавымъ; Житіє Федора Студита: нагого, не послѣдньомуу, страстьномуу, преподобномуу, дружноу – дружноу любѣвь.	XI століття XII століття
Прикметникові (займенникові) форми Р. в. одн. жіночого роду із закінченнями -ѣ, -и, -е; -еѣ, -єи, -єє відповідно до -єѣ, -ыѣ в південнослов'янських протографах	„Успенський збірник”: уности менеѣ, сѣмьрти тоѣ пагоубьноѣ, деревяноѣ, крѣви менеѣ, цѣнѣи тоѣ, твоеѣ оутробѣи; Віденський Октоїх: діши моєї, прѣбноѣ полагаѣ, сѣѣѣ анынѣ; Оршанське Євангеліє: сѣѣѣ пьрвѣцѣѣ; „Паренесис” Єфрема Сирина: діши моєи.	XII–XIII століття XIII століття
Займенникові форми Д. та М. в. <i>тобѣ, собѣ</i>	Написання тобѣ, собѣ засвідчені в усіх церковнослов'янських текстах русько-української редакції від XI ст.	
Написання числівника <i>сім</i> без	Осторомірове Євангеліє 1056–57: семѣѣ – въз годинѣ семѣѣ;	XI століття

Назва риси	Приклад	Час
кореневого -д-, у кількісних та порядкових квантитативних утвореннях	„Синайський патерик”: сѣмь; Мстиславове Євангеліє: сѣмь, семи; Галицьке Євангеліє 1144: сеююе; Галицько-Волинське Євангеліє: сѣмь; Віденський Октоїх: сѣмь вѣсѣз; Запис Йова (Ієва) бл. 1268 р.: сеююе.	XII століття XIII століття
Написання форм числівників на позначення другого десятка з фіналлю -дцѣть (-дѣсѣть)	Бучацьке Євангеліє: двѣма на дѣсѣте, двою на дѣсѣте, осѣмь на дѣсѣте лѣтѣ, пѣти на дѣсѣте поприцѣ, три дѣсѣте срѣбрьникѣ; Віденський Октоїх: вбанадѣсѣтъ; „Рязанська кормча” 1284 р. – штинадѣцѣтъ лѣт или семинадѣцѣтъ; Лавришівське Євангеліє: дванадѣцѣтъ, овѣманадѣцѣтъ, вбанадѣцѣтъ, вѣз ѣдиноу же надѣцѣтъ годиноу, со двѣманадѣцѣтъ, пѣтинадѣцѣтъ.	XIII століття XIV століття
Дієслова з суфіксами -ова-, -ува-	„Ізборник Святослава” 1073: исповѣдовати, распѣтовати, показовати, дѣвѣствовати; „13 Слів Григорія Богослова”: описовати, прѣрѣзговати; „Синайський патерик”: вѣсѣдовати; Луцький Псалтир 1384: помилуовати.	XI століття XIV століття
Усічені дієслівні форми 3 ос. одн.	Осторомирове Євангеліє 1056–1057: напише; „Ізборник Святослава” 1073: нарицѣ, вудѣ, вѣдѣ – вѣдѣ ли почюуѣлѣ, сѣвѣршаѣ, бываѣ, да сѣ покоушаѣ, трѣбуѣ, писано во ѣ, оувиваѣ; Христинопільський Апостол: бѣговѣстоуѣ, чѣто не смотрениѣ, моиси пише, никто може; Добрилове Євангеліє 1164: нарече, чѣто не товѣтъ, дѣхѣ исходить ... проходи, не достои /тут не достоитѣ/; Галицько-Волинське Євангеліє: все ѣлико имѣ продаѣтъ; Житіє Нифонта: хоче вбитѣль быти; Устав Студійський: ни моуѣтъ – ни моуѣтъ перелетѣти; Графіті XII ст. на стінах Софії Київської: кивѣ баранѣ; Звенигородська берестяна грамота кін. XII – поч. XIII ст. даѣ лоуцѣ.	XI століття XII століття
Фіналь -ть у дієсловах 3 ос. одн. та мн., відповідно до -ть у південно-слов'янських протографах	Остромирове Євангеліє 1056–1057: просѣвѣцѣлѣтъ, слышитѣ, вѣзпросѣтъ, градѣтъ, рекѣтъ; „Ізборник Святослава” 1073: видить... просить ... даѣтъ; привѣдоуѣтъ, наѣноуѣтъ ... весѣлѣтъ сѣ; Архангельське Євангеліє 1092: сѣвѣдѣдѣюѣтъ, останоуѣтъ ... да превиюѣтъ ... вѣзвѣмоуѣтъ, принѣсоуѣтъ, сѣвероуѣтъ; „Пандекти” Антіоха: подоваѣтъ, будѣтъ ... разумѣѣтъ, понцоуѣтъ, боудоуѣтъ, разоумѣѣтъ, придоуѣтъ, коуѣтъ.	XI століття
Наказовий спосіб дієслів у формі 3 ос. мн. із закінченням -мо	Віденський Октоїх (текст XIII ст.): вѣспоимо; „Паренесис” Єфрема Сирина: оувонимосѣ, поразоумѣймо, не помышлѣймо, не оуѣрамлѣимосѣ, имѣймо; Віденський Октоїх (текст XIV ст.): вѣспѣймо, вѣспѣймо, оуспѣймо, пѣймо, ѣспраздѣнуймо цѣвѣуймо.	XIII століття XIV століття

Анотація

У книзі запропоновано новий підхід до висвітлення генези літературно-писемних мов у східних слов'ян на прикладі української. Автори відкидають теорію, згідно з якою про літературну мову можна говорити лише від часу кодифікації мовних норм, а підтримують тезу про початки існування мовної норми навіть не писаної, але повторюваної час від часу в писарській практиці. Норми української та білоруської мови пройшли довгий шлях, але їхні початки безсумнівно сягають періоду Русі.

При цьому автори постулюють не лише ідею існування окремих білоруської та української мов від XI ст., а й окремих редакцій – української та білоруської – церковнослов'янської мови в XI–XIV ст., тим самим відкидаючи політично сформовану ідеологічну тезу російських мовознавців про існування в цей період єдиної церковнослов'янської редакції для східнослов'янських мов.

Наведені в дослідженні висновки ґрунтуються на повторному аналізі оригінальних джерел, які, на думку авторів, є єдиними достовірними матеріалами для тлумачення витоків мовної норми. Аналіз охоплює оригінальні документи, дата і місце створення яких не викликає суперечок серед науковців. Це передовсім пам'ятки церковнослов'янської мови української редакції, а також оригінальні світські тексти з південних теренів Русі з очевидними ознаками місцевого мовленнєвого узусу. У цьому контексті варто підкреслити, що тогочасні писемні пам'ятки також виявляють виразні риси новгородсько-псковського діалекту, які, однак, залишаються поза сферою інтересів авторів статті через те, що цей діалект не виокремився в окрему східнослов'янську мову: на зміну новгородській традиції прийшла московська.

Дослідницький підхід авторів базований на утвердженій упродовж останнього часу в європейській лінгвістиці концепції, що історія мови невіддільна від історії комунікації, тобто як узаємин всередині соціуму, так і контактів між соціумами, що з часом призводить до появи на певному терені соціолінгвальної тріади: *мовлення – узус – норма*.

Ключові слова: літературна мова, мовна норма, писемна пам'ятка, східнослов'янські мови, українська мова, редакції церковнослов'янської мови